Vajda Gábor

REMÉNY A MEGFÉLEMLÍTETTSÉGBEN

A délvidéki magyarság eszme- és irodalomtörténete
(1945–1972)

Kiadó a Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka
A kiadásért felel Gábrity Molnár Irén,
a Magyarságkutató Tudományos Társaság elnöke
Szerkesztő: Mirnics Zsuzsa
Recenzensek: Hornyik Miklós és Mirnics Zsuzsa
Fedőlap, tipográfia és tördelés: Csernik Előd
Korrektor: Buzás Márta
Készült a Verzal Nyomdában, Újvidéken, 2006-ban

Vajda Gábor

REMÉNY A MEGFÉLEMLÍTETTSÉGBEN

A délvidéki magyarság eszme- és irodalomtörténete (1945–1972)

Magyarságkutató Tudományos Társaság

Szabadka, 2006

A kutatómunkát a Magyar Tudományos Akadémia – Arany János Közalapítvány és a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány támogatta, a könyv megjelenését a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztérium – Nemzeti Kulturális Alapprogram tette lehetővé.

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTÉRIUMA

© Vajda Gábor, 2006

KÖSZÖNET

Munkámhoz erkölcsi támogatást nyújtottak elsősorban az alábbi tudósok, professzorok és írók: Czine Mihály, Gábrity Molnár Irén, Hegedűs Antal, Hornyik Miklós, Kiss Gy. Csaba, Mirnics Károly, Mirnics Zsuzsa, Pomogáts Béla, Ribár Béla és Tóth Lajos, valamint a szabadkai Városi Könyvtár. Ugyanakkor a korábban készült bibliográfiák, elsősorban Csáky S. Piroska és Pastyik László munkái, valamint Bori Imre irodalomtörténeti kötetei és Gerold László lexikonja megkönnyítették e mű anyagának gyűjtését.

V. G.

TARTALOM

Ajánló 17
Bevezetés 19

A GENOCÍDIUMTÓL A ZSAROLÁSIG (1944–1948)

A pálfordulások okai (Kek Zsigmond, Gál László, Majtényi Mihály és Lévay Endre zsarolt helyzetben) 23
A bűnbánat mint a megmaradás lehetősége (A Szabad Vajdaság munkatársainak taktikája) 25
A vezetésre hivatottak és a szolgalelkűek (Leplezett apartheid) 27
A testvériség–egység kétes alapjai (A magyarok idomítása) 31
A külföld félrevezetése (Magyarország tehetetlensége) 33
Ellenünk, aki nem velünk (Walter Emil és Uzon Miklós esete – Gál László vádjai) 34
Potemkin-falu (A Petőfi brigád – a Vajdasági Magyar Kultúrszövetség) 36
Csalások és féligazságok (Vajdaság Szerbiához csatolása – meghamisított szavazás – ígéretes történelemkép – a szabadságharc manipulált megemlékezései) 39

GÚZSBA KÖTÖTT IRODALOM (1945–1950)

Öntevékeny népművelés (Délszláv nemzeti szocialista eszme, osztály-elkötelezettség, műfajkeveredés, vegyes házasság) 45
A propaganda kötelessége (Előírt témák és írói magatartások, Laták István és Herceg János kényszerhelyzete – Lőrinc Péter és Gál László szempontkülönbsége – Sinkó Ervin: **A vasút)** 48

A szocialista realizmus szigora (A **Téglák és barázdák** c. antológia – Kek Zsigmond szigorú mércéje – az értékelés dilemmái – az egyéni, az általános és a tipikus kérdése) 51
A formalizmus bűne és az ajánlott témák (Kritikai fenntartások Debreczeni, Thurzó és Herceg műveivel szemben) 53
A vajdasági magyar irodalom szerb fölfedezője (Mladen Leskovac: a jugoszláviai magyar kultúrpolitikusokkal szemben) 55
Engedmények, bizonytalanságok (B. Szabó György vonalassága zsarolt helyzetében) 56
Gál László taktizálása (Önkritika a hajdani Sztálin-ellenesség miatt, Izraelbe való kivándorlás kísérlete) 58
Majtényi Mihály megalkuvása (Majtényinak maradó Markovics – **Császár csatornájá**ból **Élő víz – Májusfa**, **Forró föld – Garabonciás, Bige Jóska házassága**) 60
A kritika szocrealizmusa (B. Szabó György, Juhász Géza és Sárosi Károly Majtényi regényeiről) 64
Herceg János beilleszkedése (**Bors és fahéj** – az anyanyelvi kultúra melletti kiállások) 66
A „csak" emberi Szirmai Károly (**Viharban** – Bálint István kritikája) 69

A HÁBORÚ UTÁNI NEMZEDÉK (1945–1954)

Korlátok között (Sinkó Ervin megjelenése – B. Szabó György vezérsége) . . . 73
Illúziótlanul a valóságról (Az „áprilisi Híd" – Németh István, Fehér Ferenc, Tomán László és Bori Imre föllépése) 75
A riogatás paradigmái (Rehák László, Gál László, Lőrinc Péter, Sulhóf József, Bogdánfi Sándor: a dogmák nevében) 77
A szókimondás rövid ideje (Bori Imre és Tomán László bírálatai) 80
A lelkiismeret hatalma (Bori Imre Herceg Jánosról) 82
Meghiúsult önállósodás (Majtényi Mihály próbálkozása – B. Szabó György kapitulálása) 84
Mi rejlett a **Jobbágyok unokái** mögött? (Fehér Ferenc ismeretlen ihletése) 86
A mesterségbeli tudnivalók pillanata (Ács Károly szonettkoszorúja) 90
Óvatos kompromisszum (Ács Károly költői stratégiavállalása) 93
A naiv hit hálójában (Németh István: **Parasztkirályság**) 94
Szuverén szocrealizmus (Major Nándor: **Udvarra nyílik az ablak**) 98

VISSZARENDEZŐDÉS A HALADÁS LÁTSZATÁBAN (1950–1955)

Művelődési rendezvény mint napi politikai kulcs (Magyar Ünnepi Játékok Palicson) 101
Minőség helyett mennyiség (Herceg János elszigetelt minőségelve – rasszista beütés Lőrinc Péternél) 103
A demokratizálódás jelei (Krleža jótékony szellemének hatása) 105
A magyar szabadságharc félremagyarázása (Olajos Mihály veresége Varga Lászlóval és Bálint Istvánnal szemben) 107
Az irodalom szűkített pótláslehetősége (Megnőtt kritikusi szabadság) 109
Az elnemzetietlenítés politikájának folytatása (Olajos Mihály és Gál László átsiklása a magyarok másságán) 111
A magyar népi törekvések lejáratása (Gál László féligazságai és rágalmai) . . . 112
A jugoszláv államnacionalizmus propagandája (Gál László, Lévay Endre és Rehák László a magyar nemzeti jellemzők ellen) 114
A Híd szerkesztéspolitikája (Herceg János alattomos megtámadása) 116
A normatív szociologizálás kötelessége (B. Szabó György a politikai dogmák fogságában) 119
Rugalmasság: rálátás és elhallgatás (Bori Imre kritikái Fehér Ferenc, Zákány Antal, Urbán János és Herceg János műveiről, vitája Dévavári Zoltánnal) 121
A vidéki színházak illúziója (Létrehozott, majd megsemmisített művelődési gócok) 124

HITERŐLTETÉS AZ ANYANYELVI KULTÚRA VÁLSÁGÁBAN (1956–1963)

Szerkesztőváltás a Hídban (Majtényi Mihály szerkesztői csődje) 129
A vidék egyetemesítése (Herceg János szerkesztésre kényszerítése, majd kibuktatása) 131
Remények és kételyek (Kritikusi bizonytalankodások – Bori Imre, Fehér Ferenc és Ács Károly igaza) 134
Kötelezően erőltetett optimizmus (Az elvek kritikusi szajkózása) 138
Mindennek dacára: hitelvű tipikusság (Fehér Ferenc és Csépe Imre felemás kritikai értékelése) 140
Az anyanyelvű oktatás visszafejlesztése (A beolvasztás stratégiája) 142
A két anyanyelv utópiája (Kek Zsigmond erőltetett elmélete) 145
A túlteljesítés és az önművelés sovány vigasza (Másodrangúság az anyanyelvű könyvek hiányában) 147

Előre tudott eredmény (A kétnyelvű oktatás kísérletei) 150
Továbbra is elrettentő tankönyvek (Kritikák, Czimmer Anna véleményével az élen) 153
A forradalom ihlete és kötelezősége (Gyermekirodalom) 155

SZÉPÍRÓK VALÓSÁGKÉPE (1954–1960)

Visszahúzódás (Majtényi Mihály: **Lássuk a medvét)** 161
Önvédelmi pozíció (Herceg János: **Szikkadó földeken, A tengerkirály)** . . . 163
Általános emberi (Herceg János: **A tengerkirály)** 167
A lényegi couleur locale (Herceg János: **Ég és föld)** 169
„Az ember" felé (Gál László: **Dal a szegény halászról**, **Noé bárkája)** 170
Közeledés a valósághoz (Bogdánfi Sándor: **Se füle, se farka)** 172
Kétségbeesettség (Szirmai Károly: **Már nem jön senki)** 173
A falu szerelme (Csépe Imre: **Tarisznyás emberek)** 175
A történetbe húzódás (Németh István: **Egy ember ül az udvaron)** 177
Falu és város között (Fehér Ferenc: **Övig a földbeásva)** 179
Kívül rekedés (Zákány Antal: **Napfény a sárban)** 181
A mű elidegenítése (Major Nándor: **Vereség)** 182
A magánélet bensőségében (Ács Károly: **Csönd helyett vers)** 185

ÚJ INTÉZMÉNYEK, SZELLEMI FRISSÜLÉS (1956–1962)

Az 1956-os forradalom hatása (Magyarországi könyvek behozatala – a könyvkiadás újjászületése a konkurencia tudatában) 187
Újvidék megerősített vezető szerepe (Intézmények tömeges alapítása) 189
A modernizmus és a realizmus alternatívája (Az ember önmegvalósításának sinkói reménye – az elidegenedés ihletésének elfogadása) 192
A másik végletbe billenés (B. Szabó György átváltása és tragédiája) 195
A vizuális kultúra és a tudományok előtérbe kerülése (Hit a művészetben, a technikában és a valóságkutatásban – Sáfrány Imre művésztelep-koncepciójától Petkovics Kálmán szociográfiai kutatásaiig) 199
Anyanyelvi igények (Helyesírási problémák – a szabadkai Népszínház föllendülése, tájoló tevékenysége) 201

SZELLEMI DIKTATÚRA A DEMOKRATIZÁLÓDÁSBAN (1960–1963)

A fiatalok irodalmi vitái (Deák Ferenc: **Rekviem** – Huszár Zoltán: **Vakmeleg**) 205
A lehetőségek kihasználása (A Symposion-melléklet megindítása az Ifjúság c. hetilapban – Sinkó védjegyével a magyar vidékiesség ellen) 206
Újra mindent újrakezdés (A **Kontrapunkt** c. antológia – Bori Imre és Szeli István a szélsőségek ellen) 209
A „kalapács" befogadása (Éles viták az Ifjúsági Tribünön – Rehák László, Dési Ábel és Bogdánfi Sándor támadásai – Nagy József pártfogása) . . . 211
A kritika missziója (Ingadozás a napi politikai és a szellemi jugoszlávság között – Fehér Kálmán pragmatizmusa – Bosnyák István kriticizmusa) 214
Az arisztotelészi műeszmény tagadása (A valóságtükrözés elutasítása – a művészet ontológiai szemlélete, értelmen túli keresése) 218
Rombolva alkotás (Tolnai Ottó: **Homorú versek** – Domonkos István: **Rátka** – Fehér Kálmán: **Akvárium**) 220

HAGYOMÁNYVÉDELEM (1960–1963)

Vajdasági ég alatt (Bori Imre antológiája: a második világháború utáni jugoszláviai magyar irodalom kizárólagosítása) 225
Szükségszerű ellenhatás (Majtényi Mihály: **A magunk nyomában, Szikra és hamu**) 228
Önvédelmi kényszerhelyzetben (Herceg János: **Hazulról** – a publicista szólamai, rejtett ellenzékisége) 229
A szlovénok követhetetlen példája (Herceg János Dušan Pirjevec ellenében, Oskar Davičo, Dobrica Ćosić mellett) 232
Szenteleky nyomában – óvatosan (Herceg János aláíratlan bevezetője Szenteleky műveinek kétkötetes kiadásához – középút keresése hagyomány és modernség között) 234
Az alkotás középútja (Laták István, Börcsök Erzsébet, Németh István, Fehér Ferenc, Gál László, Zákány Antal és Varga Zoltán művei: Herceg János mérlegén) 237

A NYÍLTSÁG ÉS A TÖBBÉRTELMŰSÉG (1962–1966)

Eltökélt ragaszkodás (Pap József: **Rés** – Fehér Ferenc: **Bízó szerelemmel, Esővárók**) 239
Konkrétan és madárnyelven (Herceg János: **Gyaloghintó**) 244
Az időszerű témák tabujellege (Herceg János: **Gyaloghintó**) 245
A kamatoztatható emberismeret (Herceg János: **Gyaloghintó**) 247
Az élet: a hátat fordítás képessége (Szirmai Károly: **Örvény**) 248
„Előre" billenő mérleg (Németh István: **Hűtlen este**) 251

HALÁL, TENGER ÉS PARABOLA (1965–1972)

A halál mint zsarolási eszköz (Gulyás József: **Könyörgés magamhoz**) 255
Térbeli disszidálás (Major Nándor: **Dél** – Tolnai Ottó: **Látszott rajta, hogy nem őslakó**) 258
Valóságérintések (Varga Zoltán: **A méregkeverő** – G. Fehér Gyula: **A nagy építés** – Deák Ferenc: **Áfonyák**) 260
Parabola – pró és kontra (Bori Imre, Hornyik Miklós, Végel László, Bányai János és Varga Zoltán vitája) 266
A szabadkai Népszínház „aranykora" (Dévics Imre és Virág Mihály tevékenysége) 269
Drámapályázat (Majtényi Mihály: **A száműzött** – Tóth Ferenc: **Jób** – G. Fehér Gyula: **A budaiak szabadsága**) 271

KÖTŐDÉSEK (1964–1973)

A kettős kötődés (Lőrinc Péter és Szeli István a megfelelőnek elfogadott kényszerhelyzetről) 277
Két szék között (Sükösd Mihály, Bosnyák István, E. Fehér Pál és Torma Dénes a tényekről és az akarásokról) 280
A jugoszlávság akarása (Antun Šoljan ténymegállapítása – Fehér Kálmán és Kolozsi Tibor erőfeszítései – Hornyik Miklós ellenállása) 283
Az ötágú síp (Bányai János Illyés Gyula, Darvas József és Czine Mihály nézeteivel szemben) 286
Amiről csak jóval később lehetett érdemben szólni (Juhász Géza a táj írójának identitásválságáról) 288

ALAKULÓ STRATÉGIA (1960–1969)

A tehetetlenség terhével (A Kanizsai Írótábor) 291
Vigyázó szemetek Újvidékre vessétek! (Bori Imre és Major Nándor öntudata E. Fehér Pállal, Diószegi Andrással, Cs. Szabó Lászlóval és Sőtér Istvánnal szemben) 293
Irodalmi (ön)értékelés (Hagyomány és modernizmus az Új Symposionban és a Hídban) 295
Nagyjugoszláv újbaloldal – magyarul (Burány Nándor: **A magunk próbaköve** – Bosnyák István: **Laskói esték,** esszéi Sinkó Ervinről) 298
A szocializmus lírai temetése (Fehér Kálmán: **Száz panasz)** 302
Erkölcstelen nonkonformizmus (Végel László: **Egy makró emlékiratai)** . . . 306
Az utópia reménytelensége (Végel kritikái – Tolnai: **Sirálymellcsont** – Domonkos versei – **Valóban mi lesz velünk)** 309

MŰBE HÚZÓDÁS (1968–1973)

A magyar irodalom átértékelése (Bori Imre avantgárd monográfiája) 313
Valóságközelben (Domonkos István: **Kormányeltörésben** – Gulyás József: **Vörös fagyöngy, Pirossal, feketével** – Deák Ferenc: **Honfoglalás**, Gion Nándor: **Ezen az oldalon** – Podolszki József: **Hinta, Gyanú)** 318
Lyukak és foltozási kísérletek (Ács Károly: **Menetrend dicsérete** – Fehér Ferenc: **Delelő, Hazavezérlő csillagok** – Utasi Csaba és Végel László bírálata) 322
Elvont demisztifikálás (Varga Zoltán: **Várószoba, Eláll az eső** – Koncz István: **Átértékelés** – Bogdánfi Sándor: **A világ dióhéjban, Hallgatni arany)** 325
Mítoszteremtés (Brasnyó István: **Kinn a szélben, Csapda, Lampion a fán** – Tolnai Ottó: **Gogol halála** – Bányai János: **A szó fegyelme)** . . . 329

AZ ÚJ SYMPOSION ÉS A HÍD SZERKESZTÉSPOLITIKÁJA (1966–1972)

A visszafogottságtól a művelődési programokig (Új Symposon 1–53. sz.) . . . 335
„Anarcho-liberalista" szerkesztés (Új Symposion 54–57. sz.) 339
A Híd távolságtartása (1966–1971) 345
Az értékfogalmak zavarossága (Bori Imre és Bányai János gondolatai) 351
A kritika önkritikája (Burány Nándor, Hornyik Miklós, Végel László, Bosnyák István, Tomán László, Gerold László, Danyi Magdolna, Kopeczky László és Szeli István véleménye) 353

ANYANYELVI ÉS PEDAGÓGIAI ERŐFESZÍTÉSEK (1964–1971)

A JMNYE megalapítása (Kek Zsigmond) 359
Moralizálás belátásból és kényszerből (Ágoston Mihály, Tőke István, Tóth Lajos cikkei) 362
Felemás tankönyvek (Horváth Mátyás, Losoncz Iván, Dávid András, Ágoston Mihály, Mirnics Zsuzsa, Gál László nézetei) 364
Erőpazarlás (Bori Imre és Horváth Mátyás vitája) 368
Harc az anyanyelvű oktatásért (Tomán László, Bori Imre, Bányai János) . . . 370

VALÓSÁGISMERET (1957–1973)

Kötelező dogma – vállalt eszmény (Herceg tárcanovellái, **Egy meg egy**) . . . 373
A „hideg napok" (Herceg János, Cseres Tibor, Utasi Csaba állásfoglalása – Burány Nándor: **Összeroppanás** – Olajos Mihály szempontja) 377
A reális történelemképért (Bori Imre, Tóth Lajos, Gaál György, Löbl Árpád, Sztáncsics András, Slavko Gavrilović cikkei) 379
A nemzetiségi önvizsgálat beindulása (Herceg János, Rehák László, Burány Nándor, Ágoston András, Gerold László alapozó kísérletei) . . . 380
Demográfiai vizsgálatok (Mirnics Károly munkája – Biacsi Antal: **Ez a halál nem magánügy**) 382
A bevallott hiányok (Major Nándor, Dévavári Zoltán, Bori Imre, Rehák László, Herceg János véleménye) 386
Az intézmények: kétely és remény (Herceg János, Kolozsi Tibor, Mirnics Károly, Bálint István, Biacsi Antal, Bori Imre szemlélete) 388
A magyartanárok problémája (Gerold László: **Rólunk is vallanak** – Tőke István és Herceg János szempontjai) 392
A lényeg láttatása (Filmen a valóság: Bori Imre, Deák Ferenc, Ládi István, Vicsek Károly, Dudás Károly; Vukovics Géza értékelése) 395
Az igazságkeresés szenvedélye (Németh István: **Zsebtükör**) 397

A KULTÚRA ÖNIGAZGATÁSÁNAK KÍSÉRLETEI (1967–1972)

„Puccs" a Magyar Szóban (Önigazgatási kísérlet) 401
A Hungarológiai Intézet alapítása (Olajos Mihály, Szeli István, Bori Imre, Penavin Olga tevékenysége) 403

Kisebbségi érdek – baloldali csomagolásban (Podolszki József, Végel László, Brenner János, Petkovics Kálmán, Grósz György, Sóti Pál és Hornyik Miklós vitája) 408
Újvidék és Szabadka ellentéte (Herceg János, Dévavári Zoltán, Bogdánfi Sándor és Saffer Pál szempontjai) 411
Az agyonpolitizált kultúrgóc (Gerold László, Végel László, Szabadka Sándor az Újvidéki Rádióról – Major Nándor és Németh István hangjátéka) 413
Sógorkomaság a Forum háza táján (Juhász Géza, Bogdánfi Sándor, Tomán László és Utasi Csaba szóváltása) 417
Folyóirat-előkészületek Szabadkán (Fekete Elvira, Bognár Antal, Garai László, Kovács Nándor, Gulyás József, Szombathy Bálint, Kolozsi Tibor, Rehák László és Dér Zoltán állásfoglalása) 420
Az új folyóirat (Tomán László, Biacsi Antal, Kolozsi Tibor és Bognár Antal koncepciója) 424

A NEMZETTÉ VÁLÁS KÍSÉRTÉSE (1967–1973)

A horvátok példájára (Tomán László és Herceg János puhatolózása) 429
A „mindent” átfogó koncepció (Bori Imre projektuma) 431
A szellemtörténeti alap (Bori Imre elmélete) 433
Csekély támogatás – sok kifogás (Ágoston Mihály, Várady Tibor, Bosnyák István, Kolozsi Tibor, G. Fehér Gyula, Herceg János állásfoglalása) 437
Körülményes fontolgatások (Saffer Pál, Gerold László, Kolozsi Tibor, Rehák László, Varga László, Bálint István, Mirnics Károly, Hock Rezső nyilatkozata) 439
Az anyanyelv erősödő vára (A JMNYE kapcsán: Korom Tibor, Kossa János, Ágoston Mihály, Kongó Tivadar) 443
A romba döntés (Szeli István, Kongó Tivadar, Ágoston Mihály, Uzon Miklós, Vlado Popin, Herceg János, Szeli István, Kolozsi Tibor állásfoglalása) 447

GYERMEKFIGURÁK MINT TÁRSADALOMBÍRÁLATI ESZKÖZÖK (1968–1973)

A jugoszláv állam gyermekmeséi (A partizántörténetek dömpingje) 451
A falutól a városig és vissza (Németh István: **Vadalma, Sebestyén**) 453
A nagy túlzás mint erkölcsi tett (Fehér Ferenc: **A kőkecske titka**) 456

Szocializmus pedig – nincs (Gion Nándor: **Engem nem úgy hívnak, Postarablók** – Domonkos István: **Via Italia**) 457
Közvetlen tiltakozások (Deák Ferenc: **Zsivány** – Mirnics Zsuzsa: **Égig érő fák, Ellopott csillagok**) 461
A derűlátás felé (Sulhóf József: **A nagy mutatvány** – Pintér Lajos: **Mélyvíz, Bolondkocsi** – Fehér Kálmán: **Összjáték** – Burkus Valéria: **Irány a tenger** – Urbán János: **Ajándék**) 463

A REGÉNYÍRÁS KONJUNKTÚRÁJA (1968–1971)

A tipikus magyar értelmiségi (Burány Nándor: **Összeroppanás, Csőd, Különszoba**) 469
A szuverén világképért (Pályázati botrány Gion Nándor **Testvérem, Joáb** c. regénye kapcsán) 475
A nem létező Vajdaság fölfedezése (Bányai János Gion regényéről) 479
A visszalopódzó esztétizmus (Domonkos István: **A kitömött madár** – Tolnai Ottó: **Rovarház**) 482
Mit rejt a mérce? (Bányai János: **Surlódás**) 484
A régi ellenében – tehetetlenül (Major Nándor: **Hullámok** – Végel László: **A szenvedélyek tanfolyama**) 486

FELSZÍNEN A NEMZETI ELLENTMONDÁSOK (1966–1971)

A szerb nacionalista front (Rehák László, Utasi Csaba, Gerold László reakciója) 489
Megalkuvás (Bosnyák István, Tóth Lajos és Utasi Csaba magatartása) 491
Görcsös önvédelem (Burány Nándor, Hornyik Miklós és Podolszki József ellenállása) 495
Az állampolitika visszamerevedése (Bordás Győző és Gál László fölháborodása – Az Új Symposion két számának betiltása – Rózsa Sándor elítélése – Varga Lajos utópiája) 498

A szerzőről 501

Rövidítések 503

AJÁNLÓ

A délvidéki irodalomtörténet gazdag tárházában Szentelekytől a közelmúltig alig maradt méltatás nélkül alkotás, jelenség, áramlat, irányzat. A mű többnyire már megjelenésekor figyelmet kap, s idővel – esetleg irodalmi viták után – bekerül az irodalomtörténet értékrendszerébe. Az értékelést az esztétikai kategórián kívül olykor – hol kisebb, hol nagyobb mértékben – más szempontok is befolyásolják: a kor és a csoport szelleme, irodalmi divat, kritikusi elkötelezettség, valamint politikai nyomás. A felfogások az idő múlásával változnak is, nem egyszer új, más megközelítéssel bővülnek, az idők folyamán néha lazábbá válhat az irodalomra, íróra, közéletre nehezedő nyomás, így az alkotás át is értékelődhet. S minél nagyobb kort fog át a kritikus, és minél nagyobb az időbeli távolság, annál több új összefüggést fedezhet fel; az idő is segít a művek, irodalmi jelenségek súlyának, a mű időtállásának megítélésében, a nemzeti közösségekre, nemzedékekre való hatás felismerésében.

A gazdag, mozgalmas délvidéki irodalomtörténet ismeretében felmerülhet az Olvasóban: Mi értelme, célja van egy újabb, terjedelmében grandiózus irodalomtörténetnek, melynek első kötetét lapozhatja fel most az Olvasó?

A Szerző nemcsak irodalomtörténetet ír, hanem eszmetörténetet is – mint azt a könyv alcíme is mondja –, pontosabban mindkettőt egyszerre. E két fogalom egyformán hangsúlyos nála. Nem tudja, nem is akarja különválasztani, mert a tárgyalt korban, a kisebbségi létben ez különösen összeforrt, újra meg újra átszőtte egymást. Ezt a kemény kapcsolatot, kényszerű összefonódást vizsgálja 1945-től 1972-ig, vissza-visszanyúlva – ha a kutatott téma úgy követeli meg – a délvidéki irodalom leszakadásáig, azaz Trianonig, és kibővítve az irodalmat a kultúra egyéb területeivel is.

Vajda egy olyan kor szellemi-irodalmi életének feltárását tűzte ki célul, amelyben szerencsétlen történelmi helyzete folytán kezelhetővé, megfélemlítetté és manipulálhatóvá vált a magyar kisebbség írástudóinak, az értelmiségnek egy része: írók, újságírók, kritikusok, pedagógusok, politikai elit, s amelyben az

érvényesülést a kommunista pártmegbízhatóság jelentette. A Szerző egy olyan korról szól a tőle megszokott nyíltsággal, amikor a teljes magyar kisebbség és értelmisége, különösen pedig a magyar alkotó szellem iránt teljes a bizalmatlanság. A politikai közélet nem tűrt meg önálló meglátást, szabad véleményt, demokratikus gondolkodást, ugyanakkor viszont a látszatát fenntartotta. A bolsevista-kommunista ideológia irányító-beolvasztó eszmeisége jellemzi a könyvben tárgyalt 28 évet. Vajda szerint az értelmiség egy része mindenáron érvényesülni akart, s tehetségét, szabad gondolkodását és véleményének jogát a karrierizmusnak vagy egzisztenciális problémái megoldásának áldozta. Az író ugyanakkor leszögezi, hogy sokan kényszerhelyzetben vállalták a rájuk szabott feladatokat, amelyeket aligha mindig meggyőződésből végeztek el. Volt, aki az életét mentette az engedelmességgel, s volt, aki mindenek ellenére megpróbált a körülmények adta lehetőségek között becsületesen talpon maradni és alkotni. Így hát Vajda nemcsak a napjainkra lassan elfogyó magyar kisebbségi közösség veszteségeit, a mély eróziót látja, miszerint az értelmiség, az írástudók nem voltak történelmi helyzetük magaslatán, hanem megszállottan keresi, és ki is mutatja az értékeket, alkotásokat, amelyek az irodalomban, a kultúrában a kommunista lefojtás ellenében létrejöttek. Teremthetett-e abban a korban a kisebbségi alkotó közössége számára jövőképet; lehetett-e? S mit tudott ebből a szolgálatból felvállalni az irodalom? Hol az eredője annak, hogy a délvidéki magyar közösségnek nem sikerült alkotó, távlatos, fejlődő kisebbségként megszerveződnie, és napjainkban – elerőtlenedve – felére fogyott?

Egy fojtogató, az élet minden területére rátelepedő, bolsevista ideológiával irányított, kommunista-szocialista korszakban lehet-e tisztességesen és maradandót alkotni, nemzeti közösséget etikusan szolgálni – erről szól Vajda könyve. Ha elfogadjuk, hogy az irodalom nem pusztán önmagáért való, hanem lehetőségeivel egy népet, egy közösséget kell szolgálnia, akkor a szolgálat meglétét vagy hiányát, teljes összefüggésében fel kell tárni a délvidéki magyar közösségben. Akkor pedig ennek a kommunista pártideológiával és következményeivel leszámoló könyvnek – akár első lépésként – fontos helye van irodalmunkban.

A könyvet az új szemlélet, a gazdag anyag, a vitatkozásra serkentő szókimondás és helyenként az íróra jellemző sajátos hangvétel minden bizonnyal közérdekűvé, használhatóvá teszi, s továbbgondolásra, egészséges nézetütköztetésre, véleményre serkenti az Olvasót.

A SZERKESZTŐ

BEVEZETÉS

A vajdasági polgár legalább két és fél évtizede korábban előre nem látott válságban, fokozódó nyomorban él. Amit egykor sokan az együttélés elfogadható szabályainak hittek, az többnyire csupán a napi politika rövidlátó érdekeit szolgálta. Ahhoz viszont, hogy a kiábrándultság ellenére emberi életet teremthessünk magunknak, feltétlenül föl kell tárni azokat az okokat, amelyek ezt a súlyos állapotot eredményezték. Nem bűnbakkeresésre van szükség, hanem a nemzeti, osztályjellegű és egyéb részaspektusokon túl ki kell mutatni: mit és hogyan tett tönkre a totalitarizmussá merevedett pártideológia és az emberi gyarlóság; milyenek is vagyunk mi valójában; melyek a megőrzendő értékeink a hamis látszatok mögött.

Munkámnak e kötete a jugoszláviai magyarság 1945 utáni korszakának közgondolkodását, művelődésszemléletét, valamint az irodalmi műveit tekinti át a titói kommunista rendszer kialakulásától Slobodan Milošević nemzeti diktatúrájának kezdetéig, különös tekintettel az anyanyelvhez való viszonyra és az oktatásra. De a politikából kiindulva. Annál is inkább, minthogy ennek alapvetően demagóg (délszláv nemzeti kommunista) beállítottsága a második világháború végén bekövetkező törvénytelenséget (a többszörös vérbosszút és a föntről irányított genocídiumot) elhallgatva, hol nyíltabb, hol rejtettebb folyamatossággal zsarolta a délvidéki magyar értelmiséget.

Az 1945-tel kezdődő néhány év közvetlenül tükrözi a hamis vádak fenyegetésében kifejeződő nyomást. De a későbbi évtizedekben is megfelelt a rezsim érdekeinek egy olyan látszat, mintha csak a magyarság követett volna el a más nemzetiségű, illetve felekezetű polgártársai ellen megbocsáthatatlan gaztetteket. A szorongó magyarnak viszont – aki sokszor nem is tudott a maga fajtája ellen elkövetett gonosztettekről – juttatott annyit a jugoszláv társadalom, hogy bizonytalanság és bűntudat húzza vissza, ha anyanyelvi kultúrájának visszaszorulása miatt tiltakozni akart. Az állam arra számított, hogy a magyarság a kultúrájának fokozatos háttérbe szorulása miatt – a nacionalizmus, sőt a fasizmus valószínű vádját

megelőzve – nem tiltakozik hangosan. Nehogy olyan törekvés képviselőjének látsszon, amelynek szélsőséges megvalósulása egyszer már iszonyatos (jóllehet a győztes által nagylelkűen megbocsátott) szégyent hozott saját nemzetére.

Ugyanakkor a háború után elkövetett szörnyű megtorlásról a többségi nemzet tagjai sem igen tudhattak. A gaztettek elkövetésének idején ugyanis sokan közülük még távol voltak a mi tájainktól. Így aztán a magyarság szolgalelkű viselkedése az átnevelt fasiszta, irredenta ivadékot jelenthette számukra. Olyan nemzetiséget, amelyet, ha az államstratégiát sértő követelésekkel állt elő, a bűnös őseire lehetett figyelmeztetni. Egyedül tehát a hasonulás, a teljes beolvadás jelenthetett biztonságot számára.

Akkor is tekintettel kellett tehát lennem a napi politikára, ha az időnként látszólag nem is szövi át magát a kultúrát. Ennek megfelelően a tanügytől a sajtó helyzetéig, a könyvkiadástól a műfordításig, a kétnyelvűségtől a színházi életig, a hivatalos művelődéseszménytől a tömegkultúráig, a filmművészettől az amatörizmusig – sok mindent tekintetbe vettem az újvidéki és szabadkai lapok, folyóiratok, könyvek és egyéb dokumentumok tanulmányozása során. A már-már végzetes jugoszláv befolyásoltság mellett azokat a kapcsolatokat is fölvázoltam, amelyek valamilyen formában mindig léteztek a jugoszláviai magyarság és az anyaország között, s amelyek korántsem lehettek egyértelműen pozitív hatásúak.

A módszeremet illetően a szellemtörténet eszmeközpontú irányzatának azt az ágát érzem magamhoz közelállónak, amely a történetiség és a dialektika talaján áll. Ez a beállítottság, remélem, megóvott a szélsőségektől. Nem lehettem jobb- vagy baloldali, tehát nacionalista, antiszemita, illetve talajtalan „általános ember" sem. Először is megérteni, egymással összefüggésbe hozni igyekeztem a jelenségeket, a rejtett tartalmaikat tudatosítva, azután – a mai kulturális-nemzeti-társadalmi cselekvés szempontjából – következtetéseket igyekeztem levonni. Hogyan maradhatunk meg európai magyarként Szerbiában? A kérdésre adható válasz ott lappang vizsgálódásaim hátterében. Főleg a Saulusból Paulusszá átváltott, sorstársaival teljesebb azonosulást vállaló Szenteleky Kornél, s a még meg nem alkudott Herceg János mutatott követhető példát számomra. S előttük azok a népi írók, akik jól egyensúlyoztak a bolsevizmus és a fasizmus végletei között, és a magyar „harmadik út" volt számukra az egyetlen perspektivikus megoldás.

Több mint egy évtizedes rendszeres kutatásaim mellett a velük párhuzamosan folyó, illetve azt legalább két évtizeddel megelőző kritikusi tevékenységem jogosít föl arra a föltevésre, hogy helyénvalók a vizsgálódásom szempontjai. Valójában A magyar irodalom a Délvidéken Trianontól napjainkig c. irodalomtörténeti áttekintésemet (1995) támasztom alá utólag ebben a munkámban. Humanista azonosulásra törekedve igyekeztem érvényesíteni a gondolatot, mely szerint a szorongató politikai körülmények között a művelődés szűk területén többnyire

nem a jó és a rossz, hanem csupán a rossz és a kevésbé rossz között lehetett választani. S azt is szem előtt kellett tartanom, hogy a nemzetiségi kérdésekhez csupán marxista érveléssel lehetett hozzászólni, és többnyire tanulmányt írni sem másképpen, még ha az író, publicista, szerkesztő, tanár stb. nem (miként e sorok írója sem) volt tagja a kommunista pártnak. Az igazságtalan vádaskodás tehát csak fölöslegesen szaporítaná az ellentéteket, holott nekünk az eddigi konfliktusok tisztázása a feladatunk. Azt is tudva természetesen, miszerint a problémáknak az elhallgatásból, mellébeszélésből fakadó további elkenése (miként azt az eddig eltelt évtizedek tanúsítják) csupán fokozná szellemi és erkölcsi eladósodásunkat, nyugtázná a félig asszimiláltságunknak megfelelő degenerálódásunkat.

Mivel a kultúránkat irodalmivá formálta a napi politikai érdek, a szellemi életünkben a tágabb értelemben vett irodalmat kellett értékelnem. Az egymáshoz hasonló alkotói törekvéseket, rokonalkatoknak megfelelő, vagy csoportosulásból kialakuló általánosabb jellemzőket, és az egyéni műhelynek (akár a hibáiban is) utánozhatatlan sajátosságait egyaránt tekintetbe vettem. A liberalizálódás idején hatóságilag támogatott „általános emberinek" (pláne jugoszlávosan emberinek) az írói élménye után nemritkán kérdőjelet kellett tennem, mert nem mindig őszinte, és nincs mélységfedezete. „Ítéleteim" mögött az a viszonylag régi alapelv munkál, hogy a mű annál hitelesebb, minél teljesebb (egyéni, valamiképpen szerves és rétegezett), katartikus hatású, s ezáltal cselekvésre ösztönző, de legalábbis termékeny gondolkodásra késztető alkotói világképet, érték-együttest fejez ki. E mögött az elmélyültebb íróknál az egyre inkább megmutatkozó válságú „szocializmus" okozta hiányérzet, jobbító szándék, majd később keserűség, számon kérő cinizmus munkál. Mekkora erővel, bátorsággal fejeződik ki a műben az eszményigény, illetve csalódás? Megtiszteli-e az alkotó önmagát és az olvasóját azzal, hogy – nemcsak az esztétikai igényének, hanem az etikai énjének vállalásában – megvédeni vagy újjáteremteni igyekszik a hatalom által mállasztott emberi (alkotói) integritását? Belátja-e az író, miszerint az anyanyelvű művelődés rohamos elsekélyesedésekor az irodalom megismerő szempontja van olyan fontos, mint az újat teremtő? Vagyis: az írónak történésszé is kell adaptálódnia akkor, amikor a tantervből kiszorul a magyar történelem, és – persze, rejtett módon – moralistává is, hiszen az iskolában (noha többnyire még leplezett formában) a barbárság van kialakulóban. Ezek a kérdések lebegtek előttem az írások és munkásságok jelentőségének a fölvázolásakor.

Munkámban a kritikai írásoknak többnyire az első közléséből idéztem. Ez azonban jóval kisebb mértékben vonatkozik a szűkebb értelemben vett szépirodalomra, amely forrásaként (a ritkább szabadkai kivételtől eltekintve) főleg Újvidéken kiadott könyveket használok.

A SZERZŐ

A GENOCÍDIUMTÓL A ZSAROLÁSIG (1944–1948)

A pálfordulások okai

Az utóbbi években többeket foglalkoztat a kérdés: miképpen lehet az, hogy míg 1944 végén és 1945 elején a vajdasági magyarok részben vérbosszún alapuló, részben fölsőbb rendelkezésre történő irtása folyt (melyről Matuska Márton **A megtorlás napjai** c. könyve tárt föl sok iszonyatos vallomást és tényt 1991-ben), addig a Szabad Vajdaság (1945 szeptemberétől Magyar Szó) kommunista újságírói egy új világ számára igyekeztek átmenteni a magyarságot. Hogyan lehetett megmentőként, jóisteni hatalomként dicsérni azt a társadalmi osztályt és nemzetet, amelynek politikai és katonai exponensei évekig dilemmában voltak: vajon a magyarság nem ugyanazt a sorsot érdemli-e, mint a németek?

Kalapis Zoltánnak a Magyar Szó történetét feldolgozó monográfiája (**A Magyar Szó fél évszázada,** 1994) több mindent föltár a Szabad Vajdaság napilap születésének körülményeiről és magáról a lapról, annak munkatársairól is, de tárgyából következően nem tartalmazhat alaposabb elemzést, mivel a szerző nem időzhetett el a korszak és a cikkanyag összefüggéseinek kutatásán. Ez pedig rendkívül fontos, minthogy itt a világháború utáni vajdasági magyar értelmiség első és legmélyebb tapasztalatrétegéről van szó. S ezt akkor is meg kell vizsgálnunk, ha Kalapis Zoltán említett könyvének minősítései – a maguk általánosságában – pontosak. Juhász Géza is e vállalkozás fontosságára céloz, amikor **Rendhagyó élet – és közéleti pálya** c. cikksorozatában (MSZ, 1995. XII. 24., 25., 26.) Kek Zsigmond pályája kapcsán a következőket írja az újság Szabadkáról Újvidékre irányított szerkesztőiről: *„A négy tagú expedíció tagjai – Kek Zsigmond, Gál László, Majtényi Mihály, Lévay Endre – politikai tevékenységének föltárása, jelentőségük fölmérése a mindinkább kiöregedő és mindegyre ritkuló kortársak után a következő irodalom-, sajtó- és kultúrtörténész nemzedékre marad. Ez a nyilvánvaló adósság azonban feltétlenül törlesztendő, mert a négyek pályája és munkássága fontos fejezete az itt élő magyar kisebbség politikai, kulturális és irodalomtörténetének."* Hadd jegyezzük meg, hogy rövid ideig – ötödikként – Laták István is tagja volt az „expedíciónak".

A mind a mai napig – Lévay Endre **Holnapvárók** c. emlékezéseiben (2003) is – elhallgatott, csupán néhány értelmiségi előtt ismeretes tények teszik emberivé azt az emberfeletti küzdelmet, amelyet a nevezettek a második világháború után folytattak Újvidéken – zsarolt helyzetükben – mindenekelőtt a saját létükért, ezzel együtt pedig azokért, akik fölött ekkor született meg a titói ítélet: ha megtizedelt formában is, de – nem úgy, mint a németeknek – lesz helyük a kommunista jugoszláv társadalomban. Hogy az akkori hatalom büntetésnek is szánta a fölkínált „nagy lehetőséget", az abból látszik, hogy a Szabad Vajdaság szerkesztői az akkori embertelen körülmények között egy újvidéki református pap (Póth Lajos) családjára voltak kénytelenek támaszkodni létfenntartásukban. Míg ők a reakcióval való paktálásnak vagy látszatának vállalására kényszerültek, addig a Slobodna Vojvodina munkatársai a németek elűzésének hónapjaiban aligha szorultak a pravoszláv egyház segítségére...

Miként ismeretes, a Szabad Vajdaság a második világháború befejeződése előtti hónapokban a Jugoszláv Kommunista Párt magyar nyelvű szócsöveként Kek Zsigmond szerkesztésében indult, s a cikkeit kezdetben szerbről fordították. A szó legszorosabb értelmében tehát az új hatalom propagandaeszközeként szolgált ez az újság (az agitpropnak is szerepe volt az indításában), s meghökkent bennünket, hogy éppen Gál László, Kek Zsigmond, Lévay Endre és Majtényi Mihály voltak az első munkatársai.

Gál László, aki már a harmincas években „kispolgári" Sztálin-ellenességével tűnt ki, s baloldali beállítottsága dacára sem volt töretlen mozgalmi múltja.

Kek Zsigmond, aki annak ellenére, hogy kommunistaként a Híd munkatársa, forradalmárok rejtegetője és megmentője volt, megjelent 1943-ban a magyarság szárszói találkozóján, s a református egyház szokásrendjének megfelelően köszöntötte a Szabadkára ellátogató Horthy kormányzót, és ugyancsak ő fölkereste a börtönben és elbúcsúztatta az élettől az akasztásra ítélt Mayer Ottmárt.

Lévay Endre, aki a Híd születésénél bábáskodott, viszont a **Dél kapujában** c. publicisztikai művében (1944) Nagy-Magyarország keretébe illesztette Szabadkának és környékének főleg magyar regionális jellegzetességeit, s akinek a Vajdasági Magyar Kultúrszövetség főszervezője tisztét is el kellett vállalnia, hogy majd a túlbuzgóságáért megrójják, és a Goli otok nevű büntetőtelepen vezekeljen.

Majtényi Mihály, aki nem sokkal azelőtt, az osztályöntudat jele nélkül Szabadka hagyományos magyar nyelvi dominanciájának visszaállítását ünnepelte a Kalangyában, s a mezőgazdasági kultúrát megalapozó nagy magyar egyéniségnek (Kiss Józsefnek) állított emlékművet a **Császár csatornája,** címe szerint is reakciós regényében, s ráadásul még a harmincas években Markovicsról Majtényira magyarosította a nevét.

A nevezett írók egzisztenciális kényszerhelyzetükben vállalták a rájuk szabott feladatokat, amelyeket aligha mindig meggyőződésből végeztek el. Tehát a bizo-

nyítás, sőt a túlbizonyítás szándéka is befolyásolta tetteiket. E feltevés valószínűleg még Kek Zsigmond esetében is helytálló. Akkor is, ha arra gondolunk, hogy a Tájékoztató Iroda föllépésétől (1948) kezdve öt évet (!) töltött büntetőtelepen, mert nem volt hajlandó elfogadni a szakadár délszláv pártszempontot.

Ez megerősíti azt a föltevést, hogy Kek Zsigmondot a maga nemében magasrendű baloldali erkölcsiség irányította a Szabad Vajdaság szerkesztésében. Annál is inkább, mert református lelkészként indult, s ahhoz a Krisztushoz érezte magát közel, aki egy ízben fizikai erővel távolította el a kufárokat Isten háza környékéről. Mi több, rendkívül művelt, európai egyetemeken iskolázódott értelmiségiként nem csupán természetesnek tartotta közte, a pap és a vajdasági magyar szegénység közötti harcos szövetséget, hanem – miként a harmincas években a Hídban megjelent **Édes anyanyelvünk** és **Évi mérleg** c. cikkei tanúsítják – a maga teljességében, kisebbség-lélektani összefüggéseiben látta a kisemmizett magyarok életét.

Mindezt tudva, Kek Zsigmond számos ekkori írása mégis meghökkent bennünket. Azt még valahogy megérthetjük, hogy a pártdirektíva ellenében nem állt ki azok mellett, akiket – miután a királyi Jugoszlávia és a hadviselő magyar államrend alaposan kizsákmányolt – a partizánok módszeresen irtottak is. A szerkesztő ui. aligha lehetett meggyőződve azon nemzettársainak a teljes ártatlanságáról, akiket az általa legfeljebb hivatalos források híreiből és bizonyítékot nélkülöző névtelen levelekből ismert táborokban, embertelen körülmények között tartottak fogva. A büntetés balkáni formáját viszont minden bizonnyal ellenezte, ha azok között a magyar elvtársak között lehetett, akik – Jovan Veselinov Žarkónak **Az autonóm Vajdaság születése** c. műve (1975) szerint – tiltakoztak a magyarok elleni megtorlások ellen. Mint pl. Zsáki József, aki Csubela Ferenc szerint a bácskossuthfalvai vérengzéseket úgy akadályozta meg, hogy kijelentette: csupán az ő kivégzése után következhetnek a többiek.

Ha volt is módja Keknek a fölsőbb hatalom előtt tiltakozni, ebből a beszélgetésből semmit sem hozhatott nyilvánosságra.

A bűnbánat mint a megmaradás lehetősége

Juhász Gézának **A fordulat forgatagában** c. könyvéből (1987) tudjuk: Kek Zsigmond a perbe fogott, bebörtönzött kommunistákon a lehetőség szerint segítve, mind a jugoszláv megszállás, mind pedig a magyar nacionalista diktatúra idején kockázatos életet élt, tehát tiszta lelkiismerettel, a politikai cselekvés taktikájához alkalmazkodva igyekezhetett érvényt szerezni az új rendszert alapo-

zó törekvésnek. Ez akkor a vajdasági magyarság szempontjából létfontosságú volt, mivel Mészáros Sándor kutatása szerint **(Holttá nyilvánítva,** 1995) Edvard Kardeljnak „köszönhetően" még 1947-ben is volt szó Párizsban arról, hogy legalább 40 000 jugoszláviai magyart ki kellene telepíteni. Más dokumentumok szerint Kardelj a párizsi tárgyalásokon elképesztő rágalmakkal igyekezett a magyarokat és történelmük egészét bemocskolni, hogy Jugoszlávia legalább a trianoni döntéssel kisajátított területeket visszakaphassa (vö. Domonkos László: **Magyarok a Délvidéken,** 1992).

A Szabad Vajdaság tehát eleve nem emelhetett szót a kommunista politika által átmenetileg támogatott vérbosszú ellen, amely megtizedelte a délvidéki magyarságot. Viszont nyomatékosan kiállt annak jövője mellett. Leegyszerűsítések, naivitások, taktizálás árán. Abban a hitben, hogy a szovjetekkel együtt a jugoszláv katonai egységek a kisebbségben élő magyaroknak is fölszabadítói, s ha esetenként durván tévednek is, az ilyesmi nem csupán az emberi gyarlóságnak, hanem a történelmi időnek is következménye.

A világmegváltás hite és demagógiája teljesen összemosódott. Az adott körülmények között a funkciót vállaló baloldali értelmiségiek közül többen elhitték, vagy legalábbis kisebb rossznak tartották, amit a Szabad Vajdaság közölt: *„A magyarországi események ismételten igazolják, hogy Szovjetoroszország célja kizárólag a fasizmus legyőzése és kiirtása, valamint a népek felszabadítása."* S a győztes számára az is természetesnek látszott, hogy a háborúban vereséget szenvedett nemzet egyedei is bűnösök. Így aztán még a nagylelkűség látszata is szuggerálható: *„Mégis Szovjetoroszország alkalmat adott Magyarországnak arra, hogy megbánja bűneit. Remélhető, hogy a magyar nép kihasználja a kínálkozó lehetőséget."* (SZV, 1945. II. 14.)

Tévedés lenne azt gondolni, miszerint az adott körülmények között a bűnbánatnak, a jóvátételnek e lehetősége a magyar érdekeket sértette. Annál is inkább, mert Hitler és csatlósai gonosztetteit követően a magyarságot a teljes megsemmisülés fenyegette. A megmaradáshoz vállalni kellett a bűnbánatot vagy annak látszatát! A végleges megsemmisülés ellen védekezve az önleszámolást, az áldozatvállalást kellett mímelni akkor, amikor – az 1942-es zsablyai és újvidéki genocídium viszonzásaként – nem csak egy társadalmi rendszer fenntartói (katonasága és rendőrsége) számítottak kiirtandó ellenségnek.

Sokak szemében a sztálinista-titóista erőszak az emberiség sorsán lendíteni igyekvő materialista vallás érvényesítésének egyetlen lehetséges eszköze volt. Viszont Kek Zsigmond a sajátságos bibliaértelmezése alapján egyszerűen lelkipásztori kötelességének tarthatta azt, amit mások leegyszerűsítéssel és öntudatlanul a monoteizmus világiasodott formájaként éltek meg. Hogy miként függ össze ezzel a predestináción és teleológián alapuló gondolkodással a Szabad Vajdaságban, majd 1946-tól a Magyar Szóban és általában a kommunisták

szótárában mind a mai napig viszonylag gyakran emlegetett „demokrácia" kifejezés? Úgy, hogy a demokratikus véleményalkotást azonosították a történelem törvényszerűnek tartott mozgásirányát támogató megnyilatkozásokkal. E logika szerint az osztályharcon alapuló társadalmi átalakulás ellenében gondolkodó ember nem lehetett demokratikus, mivel magánérdeket, illetve egy pusztulásra ítélt osztály törekvéseit képviselte. Az számított demokratikusnak, akinek állásfoglalása, erőszakkal győzedelmeskedve, az emberiségi hivatást betöltő nép, elsősorban a munkásság hivatalosan elképzelt jövőjét szolgálta.

Így aztán a retrográdnak minősített erők (a Délvidéken elsősorban a magyarok) állítólag az emberiség- és emberségeszmény tagadói lévén, örülhettek, ha testileg nem semmisítették meg őket. A napi politika propagandája szerint rajtuk múlott a jugoszláv társadalmi közösségnek s ezen belül saját maguknak a boldogulása. Ám nem csupán a vérbosszú ösztöne vagy a fölső rendelkezés fenyegette őket, hanem a másságtól való viszolygás s ezzel együtt a kezelhetőségük nehézsége is. Mivel jórészt nemzetközi okok miatt néhány hónap múlva le kellett állítani a már megkezdett likvidálásuk folyamatát, egy ideig az áttelepítésükkel látszott megvalósíthatónak a hatékony központi irányítás. A hatalom gyakorlása ui. csupán államnyelven, s csak a délszláv egység iránt legalább közömbös közegben látszott a legkönnyebben megvalósíthatónak. Az átnevelés kényszermegoldásként jöhetett tekintetbe, türelmes és folyamatos tudatmosás formájában.

Ennek a kevésbé embertelen viszonyulásnak a Vajdaságban uralomra jutott szerb kommunisták között kezdetben csak akkor lehettek hangadói, amikor már két hónapja tartott a magyarság fölötti véres terror. A Szabad Vajdaság megindítása a magyarok átnevelésének vállalását jelentette: a számukra egy bizonyos formában fölkínált élet lehetőségét. Kek Zsigmondék tisztában voltak vele: az általuk vállalt kommunista eszménytől eltekintve is, a magyarság számára egzisztenciális fontosságú a bűn és bűnhődés tényének-feladatának elfogadása. Ha a pártközpont nem is tájékoztatta a szerkesztőséget a nemzettársaik ellen foganatosított irtó hadjáratról, a szerkesztőségbe érkezett névtelen levelekből aligha maradhattak ki a magyarságirtásról szóló megrázó hírek.

A vezetésre hivatottak és a szolgalelkűek

Mindezt tekintetbe véve politikai színjátéknak kell tartanunk a Szabad Vajdaság gondolkodásban és viselkedésben korlátozott szerkesztőinek a feladatteljesítését. Kényszermunkájukat akkor is vállalniuk kellett volna, ha nem reménykednek az új rend jobb jövőt teremtő erejében. Tisztában voltak vele ugyanis, hogy a jugoszláv kommunistáknak és azok közül sokban öntudatlanul is benne

élő nacionalistának, illetve a hozzájuk csatlakozó csetnik-gondolkodásúaknak kapóra jött a magyar uralom veresége, az itt maradtak bizonytalankodása, többségük beállítottságának kispolgári és rejtetten még mindig nemzeti jellege. Ha a Vajdaság etnikai homogenizálása nem sikerült is, az alá-, illetve fölérendelt viszony – a következő fél évszázadra vonatkozóan – állandósulhatott. Egyfelől az erősebbek, előrelátóbbak, fölszabadítók és vezetésre hivatottak, másfelől pedig a gyöngébbek, múltjukba süllyedtek, szolgalelkűek és útmutatást igénylők – hosszú időn át ez volt a kimondott vagy kimondatlan lényege a többség és kisebbség (nemzet és nemzetiség) viszonyának a titói Jugoszláviában.

A Szabad Vajdaság munkatársainak ezt a politikai képletet kellett valóságos tényként hirdetniük. Jól tudták: a kisebbségvédelmi érdekük szerint is minél keményebben meg kell róniuk nemzettársaikat vélt és valóságos hibáikért. S nem csupán a párterkölcsből következő nemzeti önkritika okán. A vajdasági magyarságnak ui. sürgősen bizonyítania kellett, hogy beleillik az újulni kezdett országba. Még akkor is, ha nem volt bűnös. De vajon háborús körülmények között lehet-e egy nemzet ártatlan?

A lelkipásztor és politikus Kek Zsigmond szerint: nem, mert az ember eleve bűnös lény. Annak ellenére is, hogy úgyszólván minden helységben voltak magyarok, akik az 1941-es bevonuláskor szavatolták szerb szomszédjaik, illetve ismerőseik ártatlanságát. Viszont a hatóság erőszakos cselekedeteire nem emelték föl a szavukat, hiszen örültek, ha nem vitték ki őket a frontra vagy munkaszolgálatra. Csak magukra gondoltak, mikor az irredenták abba az illúzióba ringatták őket, hogy a magyar nemzeti hegemónia az ő személyes, illetve családi anyagi gondjaikat is megoldja. S ha csalatkoztak is a magyar összefogásban, nem volt lelkierejük és anyagi föltételük egy nagyobb és mélyebb testvériesülésre, az egyeden és a nemzeten túlemelkedő érdekegyeztetésre. Engedték magukat félrevezetni azon téveszme által, amely a Pannon-medence minden nyomorúságát az első világháború utáni országcsonkítással igyekezett magyarázni. Hogy e mögött a hibák mindenkori másra kenésének primitív önzése rejlik, arról még papjaik sem világosíthatták föl őket.

Túl szigorú, helyzet diktálta megítélése ez az anyaország és a déli hódítók közé szorult, az egzisztenciáját féltő délvidéki magyarságnak. Ekkor, a Szabad Vajdaság szerkesztése idején viszont nem csupán lehetett, hanem szükséges is volt érvényt szerezni annak a protestáns gondolatnak, mely szerint *„azt bünteti, kit szeret, másként ő nem is tehet”*. Föl kellett tehát függeszteni azt a szociális empátiát, amely hat évvel korábban Kek Zsigmond tolla nyomán még a vajdasági földmunkás iszonyú anyagi kiszolgáltatottságát tárta a nyilvánosság elé. 1944 legvégén és 1945 első hónapjaiban legkevésbé a pszichológiának volt helye és az értelmiséginek szerepe az emberi magatartások befolyásolásában. Az igazságo-

kat ekkor nem bizonyítani, hanem sulykolni kellett, annak alaposabb vizsgálata nélkül, hogy mit igazol vissza a valóság.

Ekkor a Szent István-i magyar birodalmi rögeszme bűneit volt ildomos a vajdasági magyarság nyakába varrni. Kek Zsigmond hinni akart a földi élet folytonosságában, a haladásban, s a történelmet ismerve azzal is tisztában volt, hogy az átalakulások rendkívüli áldozatokkal járnak. Meg aztán az általa tisztelettel fogadott Horthy is református volt, és Mayer Ottmár is, akit ő kivégzés előtt meglátogatott. Az újvidéki szerkesztőségig pedig nem hallatszott el a bosszúból halálra kínzott magyarok jajszava. Az együttérzést, a nyomorultak nevében a gyilkosok irányítóihoz intézett emberi és lelkipásztori szót ugyanakkor féken tartotta a szükségszerűséget ismerő, nagy távlatokban helyezkedő tudat: a sok ezer magyar mártír – testvéreinek, utódainak fennmaradása, sőt jobb sorsa (!) érdekében pusztul el. S ez egyúttal a magyar nemzet vezeklése is, amiért az őt 1920-ban és azt követően ért erőszakért a második világháborúban erőszakkal, vagy legalábbis az erőszak fölötti szemet hunyással válaszolt. Viszont a győztes logikájának értelmében a szolgalelkűség is bűn, ha vakon követi a mások ellen uszító parancsszót. Hogy már az ősapákat is arra tanították a szüleik, hogy a hatalom szavára a haza érdekében fegyvert kell fogniuk, s hogy ennek következtében a rossz lelkiismeret inkább a katonaszökevényeket terhelte, mint a csatamezők tömeggyilkosságaiban akár lelkesen vagy gyűlölettel, akár közönyösen, undorodva részt vevő katonákat – ennek figyelembevételéből az adott körülmények között több kár lett volna, mint haszon. Kek Zsigmond és munkatársai legalábbis így gondolták.

Az adott körülmények között elhallgatni volt ajánlatos azt a tényt, miszerint a vajdasági magyarok nagy többsége is végigszenvedte a háború poklát: akár a nélkülözésben, akár a frontokon. Azt kellett mondani és írni, hogy csak a kommunisták és a bombakárosultak szenvedtek (vö. V. I.: **Visszhang.** SZV, 1945. V. 1.). Méghozzá azért, hogy a viszonylag nagy munkakultúrával rendelkező magyarok dolgozzanak meg az életükért, a megbecsülésükért. Ugyanúgy, mint régen, csak más (ekkor minőségileg újnak gondolt) formában. „*A fasiszta megszállás az egész magyarságot fasiszta gyanúval feketítette be, minden magyaron rajta van egy kicsit ez a bélyeg. Mi mással lehetne az általános gyanúnak alaptalanságát megmutatni, mint lelkes önkéntes munkavállalással az új demokratikus ország felépítésében.*" (**A magyarság helye.** SZV, 1945. II. 27.)

Az igazság és az emberi méltóság a túléléshez (főleg egy jövendő boldogsághoz) képest jelentéktelenné válik. Kek Zsigmondék a lehető legjobb szándéktól vezérelve a háborús veteránok, vagyis az új nemesség erkölcsének tiszteletét igyekeznek belenevelni a vajdasági magyar parasztok, munkások és kispolgárok tömegeibe. A háborúvégi, a magyarok többsége által reménytelenként megélt

helyzetet egy magasabb rendű élet kezdetének szuggerálják, amiért csak a partizánok hoztak áldozatot. A magyarok, minthogy a vád szerint nem csupán passzívak, hanem valamiképpen a „fasiszta" magyar uralom haszonélvezői voltak, egyenrangúvá válhatnak, ha most ők hoznak áldozatot: kapával, kalapáccsal a kezükben. A harcosok már megtették a magukét, most már pihenhetnek, illetve irányíthatnak, hiszen: *„Három évig harcolták értünk déli testvéreink az aránytalan küzdelmet, három évig túlórázunk, ha kell, mi is értük ebben az aránytalan munkában. Az öntudat, amivel ők harcoltak és mi dolgozunk, egy és ugyanaz."* **(Hősi arányú munka.** SZV, 1945. V. 5.) Ez a hazug túlzás akkor életfeltétel volt. Akkor, amikor már Vajdaság-szerte hozzálátott a kommunista hatalom a gyárak leszereléséhez, hogy 57-et (köztük malmokat is) az országnak főleg a szerbek és montenegróiak által lakott, elmaradott vidékein helyezzen üzembe.

A saját népét ostorozva ébresztő Ady juthat eszünkbe, amikor Kek Zsigmond a találékonyabb macedónokkal szemben marasztalja el nemzettársait: *„A magyarság... még nem tudja, nem látja, hogy új ország, új világ van körülötte. Még mindig nem látja, hogy színt kell vallani és zárt sorokban felsorakozni a szabadság és demokrácia mögé. Még mindig húzódozik, aggályoskodik, duzzog és kételkedik."* **(Zárt sorokban.** SZV, 1945. III. 17.) Ekkor még csak kevesen lehettek teljesen tisztában azzal, hogy a délszláv kommunista társadalom hasonlóképpen fogja kizsákmányolni a vajdasági magyarokat, mint azt a második világháborúban a magyar birodalmi eszmétől fűtött nacionalista hadigépezet a németek mellett, vagy a két háború közötti nyíltan nagyszerb uralom cselekedte velük, s hogy a délszláv emberfeletti ember mítosza van fejlődőben.

Lévay Endre, noha a nemzeti bűnök okozóiként a németeket említi, egyoldalúan bélyegzi meg a magyar nemzeti tudatot, nem különböztetve meg benne a nacionalista elemeket a nemzeti identitás életfontosságú ismérveitől. Lévay a magyaroknak a Szabad Vajdaság szerkesztőségét elárasztó névtelen panaszáradatáról azt mondja: ami mögötte van, az a: *„fasiszta métely, amelyet évtizedeken keresztül könyvek, újságok, iskolák, filmek, színházak, szónoklatok, egyházi beszédek, tanítások és a nevelés legrejtettebb eszközei loptak be a lelkekbe. Egy magyarnak hazudott német világ tanítása és propagandája ez..."* **(Panasz.** SZV, 1945. IV. 1.) Ebben a figyelmeztetésben a vajdasági magyar kommunisták között akkor legálisan népszerű Szabó Dezső (!) szelleme is üzen. Az eredetileg népi rokonszenvű, polgári-demokratikus beállítottságú Lévay mindenesetre meg van róla győződve: erősítheti a kitelepítés rémével viaskodó magyarság pozícióját, ha csak közvetve teszi felelőssé könnyen megváltoztatható passzív magatartásáért. – Bújjatok ki a fasizmus árnyékából! – sugallja ma már mosolyt keltő módon, a korra jellemző voluntarista könnyedséggel.

A testvériség–egység kétes alapjai

Kek Zsigmond családilag és lelkészként olyan vidékekhez kapcsolódott, ahol a partizánok a Petőfi brigádhoz csatlakozott magyaroknak köszönhetően senkit sem gyilkoltak le (Bácsfeketehegy), vagy pedig éjjel titokban (Szabadka) számoltak le a magyaroknak egy nagy csoportjával. Mit hallhatott ő akkor a délvidéki vérengzésről? A szerkesztőségbe tömegével érkező tiltakozó levelek föltehetően a Tisza déli szakaszának környékén nagy tömegben végrehajtott kivégzésekkel, kitelepítésekkel kapcsolatban is tartalmaztak információt. Annak ellenére, hogy ezek a hírek már 1945 közepén a Szabad Vajdaság főszerkesztője számára is jórészt tényértékűek lehettek, a magyarság ostorozása még szükségszerűbbnek látszott.

Annál is inkább, mert Kek **A magyar demokrácia legfőbb kötelessége a sovinizmus elleni harc** c. cikkében (SZV, 1945. VII. 15.) arra hivatkozhat, hogy Péterrévén *„több száz feljelentés történt a magyar fasiszta megszállás vétkesei ellen”*. Kek másik (immár abszurd) példája: *„Csantavéren a magyar milicionisták egy kocsmában a szerb nótázókat sértegették.”* Vajon nem duhaj provokátorokat próbáltak óvatosan rendre utasítani azok, akik boldogok voltak, hogy egyenruháik által kiemelkedhettek szorongó nemzettársaik közül? Vajon a hatalom nem tartotta-e célszerűnek meggyőződni arról, hogy a „fasiszta” nemzet rendteremtőként alkalmazott származékai maradéktalanul megtisztultak-e a szerbség iránti gyűlöletüktől?

A főszerkesztő mindezt azzal tetézi, hogy sovinisztának minősíti azt, aki a jogegyenlőségre hivatkozva tiltakozott, amikor sorban álláskor egy szerb néptársa soron kívül megelőzte. Kek szerint a tiltakozó a fontosabb dologról: az egységről és a békéről feledkezett meg. Hogy nem jutott eszébe három és fél éven át a jogegyenlőség a tiltakozónak? – kérdezi. A következő fél évszázadban az egység és a béke lesz az az elv, amely jogsérelmeik esetében oly sokszor parancsolt hallgatást a magyarokra. Mindazonáltal ekkor még nem az érvényesülés és a gyarapodás érdeke teszi kötelezővé a beletörődést, hanem a vérbosszú folytatásának, a kisajátításnak, a kitelepítésnek a réme.

Ekkor az olyan szólamok szajkózása is létérdek, mint a magyar sovinizmust „gyökerestül ki kell irtani”. Annak ellenére, hogy a marxizmus szerint a tudat a társadalmi viszonyok függvénye, tehát csak akkor változhat meg lényegesen, ha elsősorban a szociális körülmények, a „termelőviszonyok” alakulnak át. Erről ebben az időben ajánlatos megfeledkezni. Az életgyakorlatban, persze, e feledékenység, vagyis a nemzeti sajátságoknak előítéletből fakadó meghatározása időnként jó eszköznek bizonyul a többség számára, hogy féken tarthassa a kisebbséget. A háború utáni egzisztenciális fontosságú szolgalelkűség állan-

dósult tulajdonságává vált a vajdasági magyarságnak, mintegy folytatásaként a távolabbi múltból öröklött szervilizmusnak, a németek és a szerbek szorításában félelem formálta magatartásnak.

A Szabad Vajdaság főszerkesztőjének az adott körülmények között nem juthat eszébe, hogy megkülönböztesse a másságtól való kulturálatlan viszolygást az elnyomottak ösztönös és többnyire jogos tiltakozásától. Az a tárgyilagos gondolat nem vetődhet föl, miszerint a panasztevő szerbek között is biztosan voltak nem kevesen, akik kapzsiságból vagy sovinizmusból jelentgették föl a módosabb és a nemzeti hagyományaikhoz ragaszkodó magyarokat, ahogy ezek is néhány évvel korábban számos szerbet, akik aztán – pusztán a nemzeti hovatartozásuk, vagyonosságuk miatt – puskacső elé állíttattak. Hogy a hegyvidékről harcosokként idetelepítettek között nem volt ritka az etikátlan haszonleső, aki a „fasiszta" magyarok munkáján akart élősködni (miként a háború idején ideirányított magyarországi hivatalnokok között is volt kalandor), ezt lehetetlen volt szóvá tenni. Annál kevésbé, mert elsősorban a telepesek (akik számára minden tekintetben idegen, szokatlan volt a síksági élet) voltak hivatottak vezetni a Délvidék embereit a boldog jövő felé. Mindennapi megnyilatkozásaikban ezt nem is rejtették véka alá.

A mélyebb és eredetibb gondolkodás tiltott volta abból is kitűnik, ahogy a Magyar Szó 1946-ban az egyik bácsfeketehegyi embert beszélteti: „*Jött a felszabadulás. Ekkor éreztük csak igazán, hogy szabadok lettünk. Most is dolgozunk éjjel-nappal, de magunknak dolgozunk. [...] Sokat segítettünk a telepeseken. Elvégeztünk minden munkát idejében. [...] Megértjük egymást a telepesekkel.*" (1946. XII. 20.) Az ideológiai és a vallásos logika szerint a magunknak és a másoknak dolgozás nem zárhatja ki egymást, mert egyrészt az etika, másrészt az utópia elsimítja az ellentmondásokat.

Ezek azonban Lőrinc Péter riportjában még kirívóbbak. A szövetkezeti elnök, „*Vidán arról beszél, hogy ők hegyi pásztorok voltak, és nem értettek sem a földműveléshez, sem az istállós, takarmányozó, intenzív állattenyésztéshez. A magyarok már első naptól segítettek nekünk. Szóval és tettel. Még anyagilag is. Pedig nemigen volt maguknak sem.*" Biztosan volt vallási szellemből fakadó segítőkészség a magyar szegénységben, s talán többen hitték is, hogy a telepesek révén az új rendszerben valamivel jobb lesz a sorsuk. Hogy azonban nem voltak túlzott illúzióik, arra az elnök által vázolt groteszk körülményeikből lehet következtetni: „*Sok béresnek nem volt lakása, »más hátán lakó zsellér« volt.*" Ezeket viszont ők, a telepesek fogadták magukhoz, adtak nekik szállást (**A Fekete Hegyektől Fekete hegyig.** 7N, 1947. IV. 29.). Más szóval a kommunista Nagy-Jugoszlávia a trianoni egyezmény ellenére az elmenekült bűnösök és az elüldözött, jórészt ártatlan németek és magyarok házaiba harcos, vagy a zavaros helyzetet kihasználó

hegyvidéki embereket telepített, akik nagylelkűen lakást adtak a nekik segítő, legalább százötven éve e tájon robotoló szegényparasztoknak.

A magyarok, a politikai passzivitásuktól eltekintve, megfelelő módon viselkedtek. Nagy többségükben ártatlan nemzettársaik tömeges lemészárlásának híre mellett a kitelepítés vagy a teljes kisemmizés lehetősége is megfélemlítette őket. Azok is fasizmust voltak kénytelenek rájuk fogni, akik az ő nyelvüket beszélték, s akik a harmincas évek Híd folyóiratának munkatársaiként náluk is jobban tudták: ők, a parasztok, munkások és iparosok miért hittek egy ideig a magyar nacionalizmusnak, s ahelyett, hogy (leginkább kénytelen-kelletlen) bevonultak honvédnak, miért nem viselkedtek a fegyvert elutasító s ezért a súlyos büntetést is vállaló szektások módjára. Vagy, ami a hatalom szerint helyesebb lett volna, miért nem szöktek ki a kukoricásba, a folyóparti nádasokba: azok közé a partizánok közé, akiknek a nyelvét nemigen beszélték, a szokásaikat, céljaikat nem ismerték. Csupán a munkakerülő hajlandóságukat, izgága természetüket gyanították.

A külföld félrevezetése

A körülmények minden oldalról szorították a délvidéki magyarságot. Olyannyira, hogy akik védhették volna őket, azok is ellenségeseknek látszottak. Ezeket a magyar irodalomnak olyan tekintélyei is támogatták, akik nem tudhattak a háborút követő, magyarok elleni vérbosszúról. Mindenesetre kételyeink támadhatnak, hogy vajon Zilahy Lajos egy írócsoport (Csathó Kálmán, Darvas József, Illyés Gyula, Gergely Sándor, Heltai Jenő, Kárpáti Aurél, Márai Sándor, Tamási Áron és Veres Péter) nevében szó szerint (állítólag közös deklarációként) jelentette ki a következőket: *„...a felszabadulás után a demokratikus Magyarország felé az új Jugoszlávia nyújtotta legelőször a legőszintébb baráti jobbot, és a területén élő magyar kisebbség sorsában olyan helyzetet teremtett, amely teljesen felszámolta a múltat s a magyarság felé a megértés és megbocsátás olyan szellemét mutatta, amelyre alig van példa a világtörténelemben."* **(Zilahy Lajos a magyar–jugoszláv kapcsolatokról.** MSZ, 1946. III. 10.)

S ennek néhány hónap múlva folytatása is van: „*Csak egy boldog fiatal nép tudja ennyire elfelejteni azt a sok gazságot, amit a magyar fasiszták vittek végbe ezen a földön. [...] Az új demokrácia nem határokban, hanem a legtisztább népi egyenjogúságban gondolkodik. Ez volt a leghatalmasabb benyomásom Jugoszláviában és Vajdaság földjén, amelyek a legnagyobb világtörténeti fordulat korszakát élik. Ez a fordulat hozott az itteni magyarságnak is szabad és békés jövendőt! [...] Nálunk iszonyú erkölcsi romok*

is vannak: egy útját vesztett nemzet lelki csüggedése...” **(Magyarországi kultúrmunkások látogatása Jugoszláviában. Zilahy Lajos nyilatkozott a Szabad Vajdaságnak benyomásairól.** SZV, 1945. VIII. 19.)

Ha e szövegek nem autorizáltak is, akkor sem lehetnek teljességgel hamisítványok. A háborúvégi megtorlások híre Magyarországra is eljutott (Illyés Gyula 40 000 magyar áldozatról tudott), ám ahhoz képest, amire az 1942-es razzia és a vesztes háború után lehetett számítani, nem volt túl nagy a szám. És a jugoszláv partizánok a háború végén még egy ideig garázdálkodhattak az ismét megszűkült Magyarország területén. A háborús bűnösök ügye viszont éppen ekkor került terítékre. Ezzel szemben: ha fájtak is a nemzetünk Jugoszláviába szakadt tagjainak a begyógyíthatatlannak látszó újabb sebek, a kínjaikat csillapították az anyagi és szellemi haladásnak azok a szép reményei, amelyeket az akkori jugoszláv politika kínált a halálfélelmükből lassan ocsúdóknak. Ez részben külpolitikailag hasznosítható gesztus volt, részben pedig kísérlet a szorgalmas, nagy munkatapasztalatokkal rendelkező magyarság megnyerésére az országépítés sürgető feladata számára.

A magyarság tömeges irtását követő hónapokban olyan, a kisebbségek sorsára vonatkozó célkitűzések és kezdeményezések hallattak magukról, amelyek közül néhány a későbbi évtizedekben javaslatként sem igen hangzott el. Úgy látszott, a legkevesebb 20 000 magyar vértanú halálára volt szükség ahhoz, hogy nemzettársaik és leszármazottaik emberhez méltóbb életet élhessenek. A szédületes perspektíva előtt a szemenszedett hazugságokat is meg kellett bocsátani: *„Katona Lajos, az ipartestület elnöke is megszólalt a Bácskában szerzett tapasztalatairól, amelyek mind azt igazolták, hogy Jugoszláviában mindig nagy becsülete volt a magyar népnek.”* **(Megalakult a Magyar–Jugoszláv Társaság Szegeden.** SZV, 1945. III. 1.) Természetesen, ha jó cselédre, munkabíró kubikosra vagy ügyes mesterre volt szükség. S ezt Kek Zsigmondéknál senki sem tudta alaposabban, átfogóbban.

Ellenünk, aki nem velünk

A Szabad Vajdaság munkatársai a világtörténelmi korforduló tudatában végezték dolgukat. Egyeseket a naiv hit, másokat a taktikus dogmatizmus késztetett a fölülről érkezett parancsok továbbítására, a délszláv kommunizmus érdekeinek képviseletére.

Ennek az időszaknak a tárgyilagosságra s a teljességre való törekvés teljes hiánya volt az alapjellemzője. A jelszavak uralma idején kizárólag féligazságok érvényesülhettek mind a történelmi múlt értékelése, mind pedig az emberi cselekedetek megítélése tekintetében. A domináns szerepbe jutott Jugoszláv

Kommunista Párt a fekete-fehér elvű gondolkodást és cselekvést tette kötelezővé. Mindent az idealista materializmus mércéje szerint kellett elbírálni. Állást foglalni csak vagylagosan lehetett. A balkáni törzsi gondolkodás szerint egyébként már a közömbös ember is ellenségnek számít. Amit a magyar, az angol, a francia és a német külön szóval jelöl (ellenség, enemy, ennemi, Feind), azt a szerbben csupán „nem barát"-nak (neprijatelj) mondják. E logika szerint tehát, aki nem támogat bennünket, az már ellenségünk. Vagyis demokratikusabb időben is összeszorított foggal engedték meg a kívülállás semlegességét. (Miként egyébként az oroszosított Magyarországon is.)

A háború végén azonban a legkevésbé juthatott szerephez az árnyalatok iránti érzékenység. A Zágrábi Magyar Újság szerkesztője, Walter Emil pusztán azért kapott húszévi kényszermunkát, kémnek és népellenségnek bizonyulván (állítólag a Magyar Kisgazda Párttal tartott kapcsolatot, vagy legalábbis rokonszenvezett vele), mert „*fel akarja emelni szavát ott és ahol, akkor és amikor kisebbségi életünk érdekeit veszélyeztetve látja*". Dobos János noviszádi vasmunkás jelentette föl a Magyar Szóban Walter Emilt, mondván, hogy aki a Nyugathoz húz, és a múltat szabadabbnak tartja a jelennél, az nem apolitikus, hanem fasiszta (1945. X. 16.–XI. 17.).

Hogy népellenesnek számít az, aki művelődési alapon bírálni merészeli a tudatlan és erőszakos uralmi struktúrát, arra Uzon Miklós esete is kiváló példa. Egy ismeretlen – -y F- Subotica – fasizmussal gyanúsítja Uzont, mert az szamárnak titulálja a műveletlen új bürokráciát, s apolitikusnak tartja az ifjúságot (**Politikamentes kultúrmunka.** 1945. XII. 20.). Lőrinc Péter is hasonlóképpen vádaskodik a Hídban, amikor Uzon cikke kapcsán a kultúra és a politika elválaszthatatlanságáról beszél. Szerinte aki „*a kultúramentes politika mellett tör lándzsát, az persze, hogy szintén politizál, csak éppen rosszul politizál. Fasiszta politikát csinál. Az tagadja a mi politikánkat: a népi politikát, a földosztó politikát, az emberré válás politikáját, a hazateremtés politikáját...*" (1946. 3. sz.). Hogy a művelődéspolitikának olykor szükségképpen ellentétben kell lennie a napi politikai érdekekkel, ez a gondolat akkor nem merülhetett föl.

Az ilyen szélsőséges vádaskodásokra a költő Gál László ad példát, aki ebben a korszakában képtelen megszabadulni indulatai szemellenzőjétől. Hogy Herceg János túlbuzgón csatlakozott az új rendszerhez, a szocialista realizmus tanait is vállalva, az Gál vádjain is múlott. Ezek szerint ugyanis „*A Kalangya és a napilapok köré csoportosult írók [...] hallgatásukkal, félreállásukkal, sőt mellébeszélésükkel súlyosan vétkeztek népünk és a világ valamennyi népe ellen...*" (SZV, 1945. VIII. 26.). Nem, senki ellen sem vétkeztek, csupán a saját bőrüket féltették. S ez azt jelenti: nem volt korszakalkotó egyéniség közöttük. Gál szempontjából azonban ez is bűn. Különben aligha rágalmazná meg a magyar értelmiség egészét, hogy az mindenütt a kapitalistákhoz húzott, szemben a parasztokkal.

A propaganda tehát mereven alkalmazta az osztályérdeket kifejező előítéleteket, elvont képleteket. Naiv vagy demagóg képzetek uralkodtak ekkor az emberről. Azt hitték, vagy legalábbis azt akarták elhitetni, hogy az új ember a napi politikai igények szerint megteremthető, átformálható, vagy ha nem, akkor megsemmisítendő. A pszichológiai és az erkölcsi igazságok eltörpültek ekkor a megemberiesült ember elérhetőnek látszó valóságához képest. A sulykolt dogma szerint a nagy dolgokhoz elengedhetetlenek az áldozatok. A második világháború végén viszont (a fizikai szenvedések megszűnése vagy legalábbis mérséklődése örömének hatására is) a nagy utópisták földi paradicsomról szőtt álmai látszottak elérhetőknek. S ehhez képest mit számított az, hogy néhány ezer vagy tízezer – legalábbis objektív okoknál fogva: bűnös – ember esik áldozatul akkor, amikor már százezrek és milliók pusztultak el?

A tömeggyilkosságok a háború végén még csak mennyiségi kérdések sem lehettek. Ahhoz képest, hogy a magyar irredentizmus hány szerbet likvidált, illetve telepített ki, s hogy a királypárti szerbek hány kommunistát gyilkoltak meg, különösen a vajdasági magyar áldozatok számának megbecsülése volt mellőzendő kérdés. A bírósági tárgyalások ekkor polgári kicsinyeskedéseknek (a bosszúszomjas tömeg indulatai elkerülendő fokozásának) számítottak. Ezért érthetjük meg Jovan Veselinov telepítésügyi minisztert, aki a következőket nyilatkozta: „*Ha Drázsa került volna hatalomra..., a magyarság körében borzalmas tömegmészárlást rendezett volna. Kezdetben magyar néptársaink nem értették meg egyes elgondolásainkat és azokat az intézkedéseinket, amelyeket azok ellen hoztunk, akik a megszálló hatalommal, a fasizmussal együtt dolgoztak. Mi szükségesnek tartottuk, hogy ezeket kiküszöböljük a társadalomból; elismerem, hogy kezdetben voltak tévedések is ezen a téren. Ma már mindezeket jóvátettük, mert a nemzetiségi kisebbségek egyenjogúakká váltak az országban.*" (MSZ, 1945. XI. 2.)

Potemkin-falu

Minthogy a harmincas évektől a bácskai és a bánsági német férfiak nagy százalékban fasizálódtak, a németség teljes egészében a rosszal, a megsemmisítendővel egyenlíttetett ki. A magyarok jövője bizonytalan volt. Sorsukat a hatalom úgy oldotta meg, hogy a lehetőségekhez képest bel- és külföldön minél kevesebb győztes egyed legyen elégedetlen. Vagyis először engedélyezte a tömeges katonai vérbosszút, amely a magyarkérdés végleges megoldását is magában foglalta, majd pedig, a nemzetközi visszhangtól tartva, leállította azt. Ezzel egy időben – megváltoztatva a stratégiáját – a Petőfi brigád megalakulását

is jóváhagyta. Miért ne hagyta volna, ha a partizánok soraiban kezdettől fogva kommunista magyarok is voltak, s ha a jugoszláv vezetők között a magyarokkal rokonszenvező elvtársak is akadtak? Ha az 1942-ben a Sajkás-vidéken és Újvidéken kivégzett szerbek rokonságának fájdalmait 1946-ban hónapokon át a járeki gyűjtőtábor létezésének tudatával lehetett közömbösíteni (s ezzel a szerb királyi propagandától is távol tartani), akkor a magyarok száját nemzeti újjászületésük programjával fogták be. A demokráciának olyan csíráit engedték megmutatkozni, amilyenre legfeljebb Nyugaton, ám ott is csupán később volt példa. S így a vidékünkre ellátogató magyarországi írókat is orruknál fogva vezethették.

Ez azért sem volt nehéz, mert a magyar uralom idején részint a háború miatt, részint pedig a hagyományos társadalmi osztálytagozódás (és a bolsevizmustól való félelem) következtében a művelődés és az iskoláztatás ügye háttérbe szorult. A háborúvégi rezsimváltás a jobboldali giccset baloldalival váltotta föl, ám a magába roskadt vajdasági magyarságot csupán meggyőzőnek tűnő látszatok megteremtésével sikerült a jugoszláv hatóságnak úgy-ahogy megnyernie.

Először is a Petőfi-brigádhoz való csatlakozás mítoszát kellett megteremtenie. Ebben a magyarok bűneinek önkéntes jóvátétele (s a délszláv kommunista vezetőség atyai jósága) a legfontosabb. Hiszen *„Nekünk magyaroknak ki kell érdemelnünk azt a bizalmat, amelyben a demokratikus, föderatív Jugoszlávia többi népei részesítettek bennünket. Mi csak úgy igazolhatjuk ezt, ha mindannyian, akik erre alkalmasak vagyunk, belépünk a Néphadsereg soraiba."* **(Bácstopolyai önkéntesek a Petőfi brigádban.** SZV, 1945. II. 14.) Lényeges azonban az a nagy túlzás, ahogyan Varga István, a volt spanyolországi harcos a németek végső visszaszorítására megfélemlítettségükben jelentkezőkből lelkes és elszánt önkénteseket csinál: *„A csatakos úton hideg, őszi szél csapkodta az esőt a menetelő ifjak arcába, de mindannyian fölemelt fővel néztek előre, új embereknek érezték magukat; bátor, kitartó és fáradtságot nem ismerő szabad harcosoknak. Menetközben egyik harci dal a másikat követte, messzire elhallatszott a daluk a sáros országutak felett."* **(A Petőfi brigád.** H, 1947. 1. sz.) Hogy milyen nagy erővel sulykolták az emberekbe ezt a féligazságot a háborút követő években, azt Fehér Ferenc **Bácskai szimfónia** c. elbeszélő költeménye tanúsítja, amely – a politikai kényszernek engedve – évtizedeken át nagy-nagy írói jó szándékkal vezette félre a tanulóifjúságot.

Ezután meghökkentően gyorsan épül a vajdasági magyar művelődés Potemkin-falva. Brindza Károly a nemzeti kérdésről megtartott topolyai előadást ismertetheti. Noha még hónapokon át időnként a magyar háborús bűnösök tettei kapcsán hozott ítéletekről számol be a Szabad Vajdaság, majd utóda, a Magyar Szó (ítéletekről, amelyek mai szemmel ritkán voltak jogilag megalapozottak), s az ártatlan magyarok sínylődése még nem fejeződött be, a már viszonylagos biztonságban levők ezt olvashatják: *„az asztal előtt a szabadság*

és testvériség zászlói, a szovjet, a jugoszláv és a magyar zászlók hirdették szimbolikusan azt, amit az előadók szavukkal kíséreltek meg elmondani. [...] Jellemző a testvériség megnyilvánulására, hogy Topolyán először a sebesült szerb katonák tűzték ki az ötágú csillaggal díszített magyar zászlót a kórházunkra." Brindza szerint a magyarság ekkor úgy érezte: „*...belső érzéseinek és szimbólumainak megtagadása nélkül élheti az összes jugoszláv népek között a saját népi és nemzeti tradícióin tovább haladva egészséges népi és nemzeti életét".* (SZV, 1945. VI. 17.)

A „legbátrabb" magyar férfiak hőstettei után (a jóval később szabadon emlékezők szerint valóban kénytelenek voltak engedni s belehajtatni magukat a Duna túloldalán jól beásott németek golyózáporába) a jutalom sem maradt el. Így tehát alig múlt el néhány hónap azután, hogy Herceg János meggyőződött a bezdáni (isterbáci) partizánvérengzés eredményéről, s visszautasította a fölszólítást, hogy menjen Újvidékre, s vegyen részt a Szabad Vajdaság szerkesztésében, már beszédet mondhatott a zombori Közművelődési Közösség megalakulásakor. Hihetetlenül hangzik, de tény, hogy arra a Szenteleky Kornélra hivatkozott, akinek az eszméi szerinte politikai téren is megvalósultak, hiszen a *„Vajdaság önrendelkezési jogot kapott és benne a magyarság jogainak biztosítását is*". A fasisztagyanús Herceg, aki már a húszas és a harmincas évek fordulóján egy – az új rezsim logikája szerint – fajvédő nemzetrész-vezető tanításának vált a hívévé, azt meri kijelenteni, hogy *„másik feladatunk a fejlett és európai színvonalon álló magyar irodalom terjesztése, a dalkultúra, a zenei élet ápolása...*". És csak ezután teszi hozzá: „*S végül kapcsolataink erősítése a többségi népekkel."* (SZV, 1945. V. 29.) Szenteleky ezt így 1929-ben a Vajdasági Írás bevezetőjében nem merte leírni!

S Herceget is visszakozásra kényszerítették a következő hónapok. A más vidékeken is megalakult művelődési egyesületek Újvidéken összegyűlt képviselőinek és a politikusoknak pl. azt mondja Szenteleky mozgalmáról, hogy az romantikusan regionális és – a Híddal szemben – vertikális jellegű volt. Az ő koncepciójával szemben a Híd nem lekötni, hanem fölszabadítani igyekezett az erőket. Ennek ellenére Herceg részben még mindig védi Szenteleky igazságát, a táj érdekeit, amikor Vasa Stajićra hivatkozva Vajdaság önállóságának fontosságát emeli ki.

Ugyanez a cikk (**Megalakult a Vajdasági Magyar Kultúrszövetség**. SZV, 1945. VII. 23.) az új intézmény hihetetlenül merésznek tűnő (valójában kompenzációként, kirakatként) föntről támogatott programját is ismerteti. Ebben ugyanis a kötelező frázisok mellett a Duna menti népek összefogásának feladata is szerepel. S ennél sokkal alapvetőbb is: „*Együtt akarjuk szolgálni a Magyarországon és szétszórtan élő magyarság demokratikus haladását, és ezért nemcsak az egyetemes magyar kultúra részének, de figyelő szemének is tekintjük magunkat, hogy iránya mindig a magyar demokratikus és emberi haladás szolgálata maradjon. Magyarországgal, az*

erdélyi, szlovenszkói és egyéb kisebbségi magyarsággal szoros kapcsolatokat építünk ki és igyekszünk megtartani a magyar kultúra egységét." Megmosolyogtató naivitás, hogy a nyugati demokratikus kultúrák mellett „Kelet felé is" tájékozódni akar. Vagyis hisz a kultúra szempontjainak viszonylagos függetlenségében.

A gyorsan megalakult Vajdasági Magyar Kultúrszövetség keretében az ősz elején Laták István vezetésével már a Vajdasági Magyar Színház is működik, s állandó székhelye Szabadka (!). Ugyanebben az időben az anyanyelvhez való jogot illetően akkora engedményt tesz a kommunista jugoszláv hatóság, amilyet soha többé azt követően. Miközben ui. a vajdasági magyarok a lehetséges kitelepítésük miatt rettegtek, a Szabad Vajdaságban a következőket olvashatták: a vajdasági szkupstina elnökségének belügyi osztálya közli, hogy a *„helyi, a járási és kerületi népbizottságok és más közintézmények kötelesek összes feliratait mindazon nemzetiségek nyelvén feltüntetni, amely nemzetiségek a szóban forgó népbizottság területén laknak éspedig első helyen azon nyelven és írással, amely az illető népbizottság területén többségben van*". (1945. IX. 21.) Mi több: a magánszemélyek saját anyanyelvükön is megszövegezhetik cégtábláikat. Ezt a hírt nem sokkal később Gyetvai Károly a bíróságra, az oktatásra és a sajtóra vonatkoztatva is megerősíti (MSZ, 1945. X. 7.). A kulturális autonómiának ez a (deklarált) foka Nyugat-Európában és Skandináviában is csak később valósult meg.

Csalások és féligazságok

Ezekkel az illúziókkal egyidejűleg a realitás is hallatta a szavát. A Szabad Vajdaság ti. már az év elején, a fegyverek dörgése közben kilátásba helyezte a Vajdaságnak Szerbiához való csatolását. A megokolás természetesen csak álságos lehet, hiszen érvként a tartomány lakosságának vegyességét hozza föl, azt tehát, ami éppen a Vajdaság szuverenitása mellett szól. Miközben a szerbek relatív többségét hangsúlyozza ki, a tősgyökeres szerbek s a kisebbségek véleménye nem érdekli, a referendum pedig eszébe sem jut. Ennek ellenére a rövidesen bekövetkező kész tények elé állítás eredményét eleve „szabad, egységes társulás"-nak nevezi.

Mindazonáltal az élet egyelőre más irányban folyik. Aligha függetlenül attól, hogy a kommunista hatalom, ha időközben a magyarok több tízezres csoportját kitelepíthetné is, az itt maradtakat – nem utolsósorban – mint szavazópolgárokat, meg akarja nyerni a saját programjának. A részint még mindig rettegő, részint reménykedő magyarok tömegesen jelennek meg a pártbürokrácia koreográfiája szerint lefolyt választásokon, s ez a Szabad Vajdaságot is föllelkesíti. Akkor is, ha a szavazást jórészt meghamisították.

A vajdasági magyaroknak az új országhoz és rendszeréhez való csatlakozását, valamint a Vajdasági Magyar Kultúrszövetség optimizmusát, az anyanyelv érvényesülésének lendületét Tito marsallnak az a nyilatkozata is visszaszorította, amely szerint *„A kisebbségeknek saját nyelvükön kell megismerniük mai való tényeinket, és saját történelmükből csak azt tanulják, ami pozitívum és haladószellemű, nem pedig azt a történelmet, amely a sovinizmust szítja. Nem engedhetjük meg nálunk más nemzetiség sovinizmusának kifejlődését."* (MSZ, 1946. I. 17.) Tito sem az iskolázottsága révén, sem pedig a történelmi sorsa miatt nem tehetett szert alaposabb műveltségre. Ennek következtében a haladó és a reakciós hagyomány fogalmát említve csupán a napi politikai pártérdekeket tarthatta szem előtt. Ha konkrétabban beszél, csupán a frázisokat szaporíthatta volna, amiként évtizedeken át tette is. Beosztottjain, a magasabb, illetve alacsonyabb politikai szintek pártemberein múlott, hogy mikor mi számíthatott haladásnak vagy reakciónak a múltban, tehát mit és hogyan kellett adagolni a média révén s az iskolában az embereknek.

Hogy a formális lehetőségek óriásiak voltak, azt az a körülmény is tanúsítja, hogy olyasmit is szóba lehet ekkor hozni, ami később évtizedeken át többnyire tabutéma volt. A Magyar Szóban bíráló cikk jelenik meg arról, hogy az újvidéki telepi földmunkások közgyűlésén, annak ellenére, hogy a megjelentek kilencven százaléka magyar volt, szerbül beszéltek.

A meggyőződéses kommunisták között érthetően a pedagógiai optimizmus is határtalan. Lőrinc Péter a Hídban (1947. 1. sz.) arról cikkezhet, amire annak idején már Szenteleky is javaslatot tett. Szerinte ugyanis eljött az idő, amikor a szerb a magyar történelmet, a magyar pedig a szerb történelmet ismerheti meg. A többség értékfölfogására vigyázva azonban Jovan Nenadot, „a szuboticai Fekete embert", a híres martalócvezért Dózsa Györggyel, a parasztlázadóval egyenlíti ki, s biztos, ami biztos, „Pérót", a kuruclázadót is megemlíti, akinek *„vezérkarában egyként voltak szerbek, szlovákok és magyarok"*. Az abszolút materialista-idealista történész más tekintetben is több szerb nevet említ, mint magyart, ám ez ekkor még a Horthy-éra egyoldalúságaira való visszahatásként is értelmezhető. (Később viszont az arányok további romlása mellett kötelező gyakorlattá állandósul – mint a lényegében politikai jellegű délszláv kultúrfölény kifejeződése.)

Lőrinc Péter jó szándékához mindenesetre nemigen férhet kétség. Különben aligha kelne Zrínyi Miklós védelmére, akiben a dogmatikusok csupán az önzésből lázadó főurat látják, megfeledkezvén a néppel szövetkezőről, a hódító hatalom elleni harcban a saját életét sem sajnáló harcosról (H, 1948. 1. sz.). S ugyanebben az írásában nem határozná meg a kommunista pedagógia lényegét a következőképpen: *„Új világnézetű, új erkölcsű, elmélyültebb, nagyobb tudású, tudásukat a gyakorlatban alkalmazni tudó, alkotó képességű és alkotókedvű embert akarunk teremteni és teremtünk meg, olyan embert, aki kifejleszti egyéniségét, de nem lát*

különbséget egyéni érdekei és a közösség érdekei között, aki levetkőzte már a »lenni« és »bírni«, a »mindenáron kitűnni« akarást és meghunyászkodást." Miként ismeretes, e nemes szándékot megcsúfolta az idő. Már akkor is, amikor megfogalmazódott. Hiszen ezek a vajdasági üzemek elrablásának, a beszolgáltatások szörnyűségeinek, a parasztság újabb meghurcoltatásának évei. A kolhozosítás meg-megújuló erőfeszítéseié. A gyáripar szovjet mintájú fejlesztéséé – a mezőgazdaság elhanyagolásával szemben. És – mindezzel összefüggésben – a természet pusztításának, a környezet szennyezésének megkezdése, illetve fokozott folytatása.

Ettől függetlenül nagy megkönnyebbülést jelenthetett a magyarok számára a Magyar Szóban közölt hír: a szabadságharc századik évfordulóján Tito gratulált Dinnyés Lajos miniszterelnöknek, dr. Ivan Ribar pedig Tildy Zoltánnak. A 2. oldalon pedig részletek olvashatók Kossuth, Táncsics, Vasvári és Arany írásaiból, s Petőfi **1848** c. verse is itt található. (Ez utóbbival már a Szabad Vajdaság újságírói is találkozhattak 1945-ben, hogy a következő évben – immár a Magyar Szóban – semmi se emlékeztesse őket a nemzeti ünnepükre. Ugyanakkor az 1948-ban tartott, viszonylag méltónak mondható megemlékezést 1945-ben mintegy előkészítette Petőfinek egy egész oldalt kitevő naplórészlete és két verse, valamint a Révai József könyvéből vett részlet, amely a nemzetek közös győzelmének és ünnepének tekinti a hajdani március 15-i eseményeket.) Emellett pedig egy vajdasági újságíró a következő címen mer cikkezni: **A szabadságharc szellemét viszi a Népfront.**

1948 tavasza olyan reményeket éleszt számos magyarban, amelyekért rövidesen bűnhődniük kell. Olajos Mihály aligha csupán a saját gondolatainak ad formát, amikor a Híd folyóirat márciusi–áprilisi számában a szabadságharc vezéralakjának akkor megkésett elképzelését a titói politika által máris megvalósítottnak tekinti **(Kossuth terve a dunai népek együttműködéséről és a mai helyzet).** A ma már nevetséges időszerűsítés érthető; nem csupán eredménytelen, hanem tragédiához is vezető. Nem egy vezető pozíciójú magyar ui. annyira beleélte magát a Kánaánhoz való közelségbe, a közép-európai nemzetek összebarátkozásának lehetőségébe, hogy néhány hónap múlva – a sorsdöntő politikai válaszúton – nehezményezte a sztálini politikával való szakítást – amiért később éveket kellett a jugoszláv Gulágon töltenie. Gál Lászlónak ezt sikerült elkerülnie, pedig a szóban forgó Híd-számban közölt verse **(Dal a csillagos márciusról)** naprakészen adja hozzá a kései Kossuth szabadelvűségét a jugoszláv forradalmi erényekhez.

A következő évek a gyors lehűlést mutatják. 1949-ben teljesen el kell hallgatni a magyar szabadságharcot. Csak a Híd folyóirat áprilisi számának élére csempészi be magyarázat nélkül a szerkesztő Almási Gábor Petőfiről készített szobrának a fényképét. Ez azonban egyelőre nem egyértelműen a beszűkülő lehetőségek jele, hiszen az év végére megalakul az Újvidéki Rádió, amely a leg-

több magyarlakta területen, a jugoszláv Sztálin-ellenes propagandájának köszönhetően, az igazi szocialista demokrácia szószólójának szerepében tetszeleghet.

1950-ben mintha kissé javulna a helyzet. A Magyar Szó részletet közöl Petőfi naplójából. Lőrinc Péter **Márciusi testvériség** c. cikke pedig meglepő módon történeti és elfogulatlan a Híd 3. számában. Utóbb naivnak bizonyult jóhiszemű tárgyilagossággal a délvidéki szerbeknek a magyar szabadságharchoz való ellentmondásos viszonyulását taglalja.

1951-ben – a magyarok helyzetének kedvezményezettségét bizonyítandó – mintha még inkább olvadni kezdene a jég. A Magyar Szóban (III. 13.) azonban csak a nevét idézik Kossuthnak, a szellemét – célzatosan nem. A magyar szabadságharcra való emlékezés – **A magyar szabadságharc árulói** – csak a Tájékozató Iroda támadásai elleni védekezés eszköze. Az évforduló napján Rehák László a magyar szabadságharc eszméi általi ihletődésre buzdítja a vajdasági magyarságot a napi küzdelmében, különös tekintettel arra, hogy Magyarországon márciust a magyar—szovjet barátság hónapjának kiáltották ki. A 2. oldalon, Petőfi versén kívül, a költő forradalmiságáról cikkezik Sulhóf József, s ugyanitt hírek olvashatók március 15-e megünnepléséről a tartományban.

A sztálinizmus elleni harc funkcióját még három évben tölti be a magyar szabadságharc a délvidéki magyarok sajtójában. 1952-ben a Magyar Szó 2. oldalán jelenik meg a sarkító cím: **Az igazi forradalmi március 15.** Az ünnepet durván aktualizáló bevezetés után részletet közölnek Petőfi naplójából. A Híd ekkor már elkezdi több évtizedes hallgatását.

1953-ban a Magyar Szó ismét a 2. oldalán – Rehák László bevezetője után – néhány lapot tesz közzé Petőfi naplójából. Emellett hátrább – a teljes elhallgatás előtti megoldásként – Sinkó 1919-re, a Magyar Tanácsköztársaságra való emlékezésének ad helyet.

A hattyúdal Reháké: 1954-ben az ő márciusi gondolatai még utoljára összekapcsolják a magyar forradalom idejét a Rákosiék által teremtett helyzettel. Itt van azután még – Petőfi királyakasztásra buzdító verse mellett – egy részlet Horváth Mihály **Magyarország függetlenségi harcának története** c. könyvéből.

Hogy Rehák László a Magyar Szó főszerkesztőjeként hatósági engedéllyel emlékezett meg a Magyar Szóban a magyarok nemzeti ünnepéről, arról a beállítottságával kapcsolatos vallomása tanúskodhat. Eszerint eredetileg az agitprop megbízásából cenzorként került kapcsolatba a Magyar Szóval, ahol a megbízhatatlan főszerkesztő, Kek Zsigmond munkáját kellett ellenőriznie. Így *„kerültem abba a helyzetbe, hogy minél fájdalom-mentesebben és egyben hatékonyan végezzem a lap készülő számainak tartalmi ellenőrzését. Semmi értelme sem lett volna hozni és vinni a híreket, hanem ügyintézési személytelenséggel, tapintatosan, de bizonyos értelemben kérlelhetetlenül kellett elvégezni az ellenőrzés napi teendőit. Ez alapjában véve,*

érzésem szerint, sikerült is. Ezekben a hónapokban nem volt megjegyzés a Magyar Szóra. Gyakorlatilag ez a lapellenőrzés úgy festett, hogy déli tizenkettő tájt megjelentem a főszerkesztő dolgozószobájában, ekkor már a következő nap újságjának nyomdakész kézirata összeállt... A főszerkesztő bezárta dolgozószobáját, és én elejétől végig átolvastam a következő napi újságot kéziratban, ügyelve az egyes írások elhelyezésére, címzésére és a szöveg-behúzásos kiemelésekre. A főszerkesztő a legelején úgy gondolta, hogy, maga előtt tartva a kéziratköteget, beszámol nekem a véglegesített számról; ebbe nem mentem bele, hanem átvettem tőle az egész köteget, és az első kézirattól az utolsóig naponta mindent figyelmesen elolvastam." Ez a vallomás **Emlékezés a Magyar Szó hőskorának éveire** címmel jelent meg a Hídban... (1984. 12. sz.)

GÚZSBA KÖTÖTT IRODALOM (1945–1950)

Öntevékeny népművelés

1945, vagyis a „felszabadulás" után a délvidéki magyarságból viszonylag sok energia szabadult föl. A tömegek kénytelenek voltak a látszatokhoz igazodni. A nagy többségnek gyorsan csökkent a félelme, s ha nem vett is részt a „kisajátítók kisajátításában", a magánvagyonok elkobzásában, általában nem zárkózott el attól, hogy a korlátolt lehetőségek között haszonélvezője legyen az új helyzetnek.

A műveletlenség fölszámolása, a tömegek korábban nem látott mértékű beiskolázása az alapfeladatok közé tartozott. Ez azonban a vállalkozó szelleműek számára mindenességet is jelentett: az ábécé tanulásától kezdve a színdarabok bemutatásáig; a napi politikai rendelkezések alkalmazásától a marxizmus (sztálinizmus) elveinek elsajátításáig; a vallás rítusairól való lemondástól a természettudományi kultúra megalapozásáig; a telepesek kényszerű befogadásától a nemzeti elfogultság mérsékléséig; a családi élet önmagába, rokonsági, nemzeti és vagyoni érdekkörbe zártságától az új társadalomért való élet nemzetközi nyitottságáig. Azt lehetett hinni: a magyar nemesség okozta évszázados bűnöket teheti jóvá (a magyarok számára is) az új Jugoszlávia.

A színészek között is akadtak hódolói a délszláv állameszmének. Pataki László említi az önéletrajzában (**Elmúlt bizony a régi szép idő...,** 1996), hogy rendezői tevékenységének kezdetén (1948-ban) az akkor még tartományi jelentőségű szabadkai Magyar Népszínház munkatársai közül néhányan, mint „öntudatos" pártonkívüliek, följelentést írtak ellene (a többi között a magyarországi színházi kapcsolatait illetően).

A marxizmus eredetileg – ha az előítéletei miatt leegyszerűsített formában is – a szabadságért, az igazságért, az önmegvalósításért folytatott küzdelem megjelenítéseként fogja föl a drámai előadást. Nos, e küzdelem a „felszabadulást" követően a jobbik esetben is csak egészen felületes, mélyebb emberi tartalmá-

tól megfosztott módon jelenhetett meg a színpadon. A születő rendszernek nem az emberek (legkevésbé a kisebbségek) fölszabadítása volt a célja, hanem az államot összetartó eszmének az emberi kiteljesedés legteljesebb ideológiaként való elfogadtatása. Dogmák leleplezése helyett dogma sulykolása. Egyedül lehetséges viselkedésmód sugallása az esetleges szembehelyezkedők megfélemlítésével. Az ember jellemzőinek elfogulatlan bemutatása helyett a múlt vonatkozásában egyoldalúan látott, a jövőt illetőn pedig kötelezővé tett tulajdonságok szemléltetése.

A hatalom azt gondolta: leghatásosabban átnevelni a színpadról lehet. Ott az eszme szerepekbe öltözhetett; megelevenedhetett, élménnyé válhatott a hideg gondolat. Akkor is, ha ez, mint pl. Gál Lászlónak a Szabadkán elsőként (1946) bemutatott, beszédes című jeleneteiben – **Jönnek a telepesek, Rozi néni írni tanul** – egy kevéssel sem jelentett többet a napi politikai propagandánál. Ez és ezáltal a szerbek erkölcsi fölényének ábrázolása kell az új hatalomnak (nem a közönségnek), úgy ahogyan azt Balázs Béla **Boszorkánytánc** c. színműve teszi. Nagyon is érthető tehát, miért nem kerülhet színpadra Szabadkán Debreczeni József **Forgószél** c., Belgrádban bemutatott, erkölcsi indíttatású műve. Nincs szükség az olyan relativista szemléletre, amely a bírósági ítéletet attól teszi függővé, hogy a németek vagy a partizánok vannak-e hatalmon, s közben nem nyomatékosítja az egyetlen, örök államnemzeti és osztályigazságot.

A délszláv nemzetköziség mellett a népbe vetett hit, a forradalmi erkölcs magasabbrendűsége számított, nem pedig az esztétikai színvonal vagy a dramaturgiai alkalmasság. S ez a csak néhány évig (legalább szervezetileg) önálló szabadkai Magyar Népszínház teljesítményén is látszott, amely a színészek és a rendezők fölkészültségének hiánya miatt sem emelkedhetett lényegesen a falusi műkedvelők színvonala fölé. Ők is játszottak Csepreghyt, Szigligetit, Kacsóh Pongrácot, Kálmán Imrét és Szirmai Albertet is, nem csak Móriczot, Bródyt, Háy Gyulát, Zilahyt, Balázs Bélát, Shakespeare-t, Molière-t, Goldonit, Ibsent és Strindberget, Dickenst, Priestleyt. A többiek – Nušić, Sterija, Milan Begović és a szovjet írók – műveinek bemutatása viszont kötelességből fakadt. Viszont olyat tettek (egészen 1953-ig), amit a későbbi években lehetetlen volt megismételni. A bemutatott műveknek majdnem a fele volt magyar dráma, és a többinek a kétharmada is a világirodalomból származott.

Ettől az amatőrök programjai sem tértek el lényegesen. Az ő színpadjaikon Fazekas Mihály, Katona József, Madách Imre, Móricz Zsigmond, Molnár Ferenc, Darvas József, valamint Molière, Gogol, Csehov, Nušić és a többiek alkotásainak bemutatása jól megfért a népszínművek és az operettek részben továbbélő hagyományával és a propagandadarabokkal – olykor a nem eléggé forradalmiaknak bizonyult ismertebb vajdasági írók ellenében. Vagyis azzal,

amit a jóhiszemű, hatóságilag, tehát elsősorban a Híd folyóirat pályázatai útján is támogatott dilettánsok írtak, főként a szövetkezetesítés és a testvériség–egység népszerűsítésére. A kollektivizálás képletét az önzetlen szegény legény vagy leány képviselte a hagyományos önzést megtestesítő gazdával, illetve annak származékával szemben – akár egy-egy családon belül is. A nemzetközivé válásra viszont a darab végén létrejött vegyes házasságnak (miként Weigand József **Kéz a kézben** c. színművében a szerb férfinak és a magyar nőnek) illett példát mutatnia. Olyannyira, hogy – Kvazimodo Braun István **Magdics-ügy** c. drámájának tanúsága szerint – a nemzetköziség érdekében a drámaiságot is részben el kellett sikkasztani. Míg ui. a szerb Magdics Branko viselkedésének a karrierista gyökereit nem volt ildomos előtérbe helyezni, addig a lánya a legemberibb alakja a műnek. Miközben a nacionalista magyar apáról kiderül: ő gyilkolta meg a nála is hitványabb fiát.

A műfajok is keveredtek. Gyakran dramaturgiailag teljességgel tapasztalatlan műkedvelők is vállalkoztak fontosnak tartott prózai vagy lírai művek színpadra alkalmazására. Az számított, hogy a színpadi hősök közel álljanak falu világához, s hogy a politikai fölöttesek elégedettek legyenek az előadás eszmei mondanivalójával. Útmutatóként a kortárs délszláv írók színművei szolgáltak. A vidék azonban egyre bátrabban szabotálta az átnevelésének e felszínes kísérleteit. Egyre többet tapasztalt, a lelkesedése lohadt, s az építés fáradalmait is csak a szórakozást nyújtó könnyű műfaj által lehetett kipihenni.

Mindazonáltal a Népszínházban bemutatott igényesebb daraboknak sem volt számottevő értő közönsége, s a legtöbbször csupán néhány reprízt értek meg. A zömében hagyományosan kispolgári ízlésű szabadkai közönség ugyanakkor a politikát népszerűsítő előadásoktól még inkább viszolyog. Az állam biztosítja a színjátszás anyagi feltételeit, tehát közvetlenül befolyásolja a repertoárt; az ötvenes években, csírájában megjelenő önigazgatás következtében viszont a színházaknak a létfenntartásukkal is törődniük kell. Ez a közönség ízléséhez való alkalmazkodás végleteiig vezet, ami különösen Szabadkán szembetűnő. A felszínes szórakoztatás és a giccs kultusza alakul ki.

Sulhóf József megpróbálja a lehetetlent, s a népszínműbe igyekszik beoltani a tartalmilag megújult drámaeszményt. A szocrealizmus kritikusai azonban útját állták a XIX. századi jobboldali idill és a XX. századi baloldali propaganda házasítási kísérletének.

A propaganda kötelessége

A második világháborút követő években az irodalomnak közvetlenül kellett kiszolgálnia a napi politikát. A szovjet és a jugoszláv pártfunkcionáriusok, illetve a nekik megfelelő írók határozták meg a magyarok szellemi életét a Délvidéken. A magyar nyelven írók is kötelezően a diadalmaskodó bolsevizmus eszméit hirdették, s leginkább az sem számított, hogy hit helyett csupán alkalmazkodás teszi az írót a „népfelszabadító" harc szószólójává s a kommunista uralom magasabbrendűségének hirdetőjévé.

A már 1945 végétől a Vajdasági Magyar Kultúrszövetség keretében újraindított Híd folyóirat szerkesztését nem írókra bízták, hanem pártfunkcionáriusokra, mint amilyen Steinfeld Sándor főszerkesztő volt. Az akkori hivatalos fölfogás szerint ui. az írók mindig is hajlamosak voltak mind az önkifejezésüket, mind pedig az irodalom egészét a társadalmi cselekvéstől többé-kevésbé elválasztani, sőt olykor vele szembeállítani is. S emellett a jugoszláviai magyar írók, köztük a Híd munkatársai, egy-két ember kivételével, nem kelthettek maradéktalan bizalmat a Jugoszláv Kommunista Pártban.

Laták István, akinek két háború közötti írói munkássága minden tekintetben a legközelebb állt a jugoszláviai magyar szegénység életéhez, a régi Híd munkatársa, majd e folyóirat utódjának, a Világképnek a szerkesztője volt, nem kaphatott irányító (közvetítő) szerepet az újraindított Hídban, mivel a magyar rezsim idején testi hibája és zsidó származású felesége miatt városházi tisztviselőként visszavonultan élt. Ennek következtében viszont 1945-től az írók között neki kellett a legnyomatékosabban bizonyítania, hogy az új idők híve. S ezt – miként néhány versének címe önmagában is jelzi **(Sztálin, Lenin, Tito, Felszabadultak éneke)** – meg is tette. Az ő verseiben és novelláiban a legszembetűnőbb az ember és a szavai közötti eltérés, az új élet átélésének hiánya. Ezt a fejére is olvasta a kritika, amikor már arról is szabad volt gondolkodni, hogy egyéni élmények nélkül nincs hiteles új irodalom.

A bizonyítási kényszert az első években a külső elvárások rendkívüli mértékben fölfokozták. Steinfeld Sándor ugyanis még 1947 második felében is azt írja, hogy: „Kevesen *vannak, akik irodalmi munkásságukkal a népuralom mellé álltak, elismerve múltbeli hibájukat és a haladás régi és új harcosaival egy frontban dolgozva, alkotva építik az új Jugoszláviát – erősítik a békeszerető népek bástyáját.*" **(A jugoszláviai magyar irodalom helyzete.** H, 11. sz.) Nem csoda hát, hogy Herceg Jánost – aki az utóbb pl. Lőrinc Péter által is fasisztának minősített Kalangya szerkesztője volt – Lukács Gyula **Sárga háztól a csendes Donig** c. könyvét méltatva, a munkaszolgálatosokat kísérő keretlegénység magatartásának leírása ilyen

párhuzamra indítja: „*Micsoda szörnyűség! Mi ehhez a cári Oroszország kegyetlensége, Raszkolnyikov Szibériája, mi ehhez a Holtak háza, amelyben egy másik halálra-ítélt jegyezte élményeit!*" (H, 1948. 622. p.)

Hogy Lukács Gyula önéletrajzi regényében egy Szabadkán megszervezett irodalmi vita során „esztétikai" hibákat mutattak ki, az egy alapvető dogmából következett. Ennek hangadója Radovan Zogović volt, aki a belgrádi írókongresszuson (zsdanovista szellemben) az írók számára kötelező témákról és magatartásról beszámolót olvasott föl, amelyet a Híd 1947. januári és februári száma közölt. Azt a forradalmi romantikát törvényesítette, amely a valóságot nem a maga teljességében, az író élményanyagának és szabadon kialakított poétikájának megfelelően, hanem a proletárdiktatúra messianisztikus víziója szerint, a vélt haladás elemeit eszményítve formálja meg. Eszerint az írónak egy másik, a saját élettapasztalatával sokban ellentétes valóságot kellett kiagyalnia, a kommunista jövő valós lehetőségét demonstrálnia. Egoisták és jószívűek, kulákok és szegényparasztok, tőkések és öntudatosodó munkások, gazdagságukban pöffeszkedők és a népakarat érvényesítői, a nemzettudatban veszteglők és a nemzetközi testvériséget keresők, az avas hagyományok hívei és a világot megváltó termelők, a babonák hipnotizáltjai és a materializmus felvilágosultjai, az egyház gyáva képmutatói és a kommunizmus önfeláldozó szívű harcosai – ezek voltak azok az értékpólusok, amelyek közül az írónak kötelezően és egyértelműen a másodikat kellett választania.

Ilyen elvárások mellett Lukács Gyulának – ahogyan Lőrinc Péter foglalja össze egy irodalmi tanácskozás munkáját (**Első nyilvános irodalmi vitánk.** H, 1949. 1. sz.) – vagy kritikai hangsúllyal kellett volna ábrázolnia a tisztekkel egyezkedő munkaszolgálatosakat, vagy pedig, az emlékeit meghazudtolva, eszményi alakokká, mártírokká kellett volna formálnia azokat.

Lőrinc irodalomszemlélete valójában összetettebb ennél. Ha ugyanis a saját véleményét mondja, akkor – legalábbis már a negyvenes évek végén – az általa nagyra becsült Lukács György esztétikai gondolkodásának hatására, azt is fontosnak tartotta volna, hogy önmagát teljességgel vállalva alkot-e az író. Ennek megfelelően nem lelkesedik egyértelműen Gál László hurráoptimista verseiért, ahogyan a költő háború alatti szélsőséges pesszimizmusát sem érzi maradéktalanul hitelesnek. Ami, természetesen, arra vall, hogy Lőrinc csupán tágított kommunista voluntarizmusának határain.

Elvben, persze, már 1947-től hangsúlyozták a személyesség fontosságát. Kénytelenek voltak, hiszen mind a Hidat, mind pedig a lapokat a dilettánsok rohamozták meg olyan gyönge írásokkal, amilyenekkel még a túlpolitizált szerkesztők sem tudtak mit kezdeni. A pályázatok eredményei többnyire egészen lesújtóak voltak. Így tehát két, irodalom és politika tekintetében önmagával is viaskodó

író – Laták István és Gál László – a Magyar Szóban legalább elvben kénytelen pártfogolni a személyességet a szólamok ellenében (1947. I. 28.–I. 30.). Az új élet örömteljes épülésének harsonázása még nem költészet – mondják.

Az életben maradtak és új szerepben reménykedők között Sinkó Ervin is nehéz helyzetben van. A kommunizmusban csalódott ember hírében áll. Megbízhatatlannak számít, hiszen nemcsak hogy eltávozott a szocializmus első országából, a Szovjetunióból, hanem a boszniai tartózkodása idejében a „népfelszabadító" harcban való részvételtől is tartózkodott, érdemben nem különböztetvén meg a partizánokat és a csetnikeket. Erről igazából akkor még csupán a kiadatlan naplója „tud", csakhogy Tito mozgalma a vele pusztán megkésve rokonszenvezni kezdő, gyanús előéletű értelmiségieket, pláne a nyugati kapcsolatokkal is rendelkező világcsavargókat is nyilvántartja. Ráadásul Sinkó, jóllehet magyar írónak vallja magát, nem törekedett arra, hogy a szülővidékére hazatérve próbáljon helytállni baloldali értelmiségiként, mint mások, akiket bárhova vetettek is a körülmények, végül – akár a származásbeli kötelékeik lazasága dacára is – visszataláltak, és neveltetésük helyszínén estek át az új rendszer próbatételein.

Sinkó sem fordít egészen hátat annak a tájnak, amelyet kezdettől fogva szellemtelennek, idegennek érzett. Elvétve már a negyvenes évek második felében, a Vajdaságban is föltűnnek az írásai. Sőt a Híd folyóirat 1948-ban kiadja **A vasút** c. munkáját, amely *Riportregény az ifjúsági vasútvonalról.* Ez az ő számára a bizonyítás könyve. Annak kell a csodálat hangján lelkendeznie az építőmunkáért, szinte már a kész eredményt is ünnepelve benne, akit az addigi élete elővigyázatosságra szoktatott az emberi kapcsolatokat illetően, s aki egyre inkább csupán a tapasztalaton túli, abszolút értékekben tudott megkapaszkodni. Sinkó, az anyanyelve szerint magyar író csak gyalázhatja azt az országot, amelyen joggal és érthetően szeretett volna változtatni kora ifjúságától kezdve, de amely legfeljebb a hivatalos politikája és a fölső osztályok érintkezési formái szerint lehetett olyan elvetendő, mint amilyennek a helyét és az irányítók bizalmát kereső vándor beállítja. A visszaemlékezésében mindenesetre nincs eredetiség: „*láttam az úri Magyarországot a maga hűbéri kasztrendszerével – azt a Magyarországot, ahol a legkisebb községi írnok is – még ha maga is parasztszülők gyermeke – a parasztot, de különösen a »rác« meg az »oláh« parasztot csak becsmérelni tudta... abban a Magyarországban nőttem fel, ahol olyan szólásmódok jártak, mint »büdös paraszt« és a »tót nem ember« és ahol még a becsület fogalmát is különválasztották a dolgozóktól, mert volt egy külön »úribecsület«...*" (41. p.) Ezzel a csupa rossz magyar nemzeti hagyománnyal szemben Sinkó a csupa jó titóista partizán példát emeli ki – mint egészen ravasz módon megindokolt emberfelettiséget: „*Ha bárki is azt mondaná a Vasútvonalat építő Jugoszlávia ifjúságának, hogy: ti Jugoszlávia ifjai és lányai, ti személy szerint nemesebbek, önzetlenebbek, magasabb rendűek vagytok, mint francia,*

magyar vagy skandináv társaitok – Jugoszlávia ifjai és lányai az embert, aki így beszélne hozzájuk, bolondnak néznék vagy otromba hízelgőnek. Amennyiben egyáltalán szóba állnának vele, azt felelnék: nem vagyunk mi személy szerint nemesebbek, önzetlenebbek, magasabb rendűek, mint más népek ifjúsága. Ami bennünket megkülönböztet... először, hogy minket népeink négyéves szabadságharcának iskolája nevelt emberré; másodszor, hogy ebben a harcban népeink között a testvériség kipróbált, ronthatatlan valóság lett, harmadszor, hogy mint a harcban, most a szabad országban bennünket a Párt, Tito pártja, a mi pártunk vezet és tanít." (46. p.) E sorok rejtett demagógiája abban van, hogy a személy szerinti (tehát a nácista biológiai) felsőbbrendűség helyébe az összefogás, együtt harcolás képessége lépett, e mögött pedig a mindenható JKP. Sinkó ezt a jugoszláv kommunista felsőbbrendűséget kénytelen hirdetni (még csak távolról sem szabad céloznia az erre vonatkozó drvari tapasztalataira). A lényeg ugyanaz, csak a megokolása más. Nehogy azonban valaki a Jugoszláviában rekedt magyarok közül az északi határon túli szocializmust – mint a balos felsőbbrendűség egyik formáját – megkívánja, s hogy ettől maga Sinkó is elhatárolódjon, kijelenti a hallgatóságának, a vasútépítők egyik csoportjának: „*hősi és szívós harc folyik ma Magyarország demokratizálásáért, de közben Budapest még tele van emlékművekkel, mint amilyen a »Sabáci hősök« emlékműve, szobrokkal, amiket még Horthy és haramiái emeltek a magyar imperializmus dicsőítésére. Hősi harc folyik Magyarország demokratizálásáért, de Magyarország az az ország, ahol a történelem százszorosan halott halottait még mindig nem temették el.*" (59. p.)

A szocialista realizmus szigora

A napi politikai jellegű irodalomkritikába akkortól kezdve kezdtek esztétikai szempontok nagyobb mértékben beszüremleni, hogy 1947-ben, az ideológiai jellegű kiadványok tömege után **Téglák, barázdák** címen egy irodalmi antológiát is kiadtak, amelyet Kek Zsigmond szigorúan, a viszonylagos mélység és a kifejezésbeli eredetiség szempontjainak megfelelően bírált el. Noha a Kalangya és a háború előtti Híd irodalmárainak munkái is jelen vannak e gyűjteményben, alig akad valaki, akinek produkciójához ne fenntartással viszonyulna a kritikus. A szép számban fölvonultatott fiatalok, köztük a később alkotókként érvényesülők is, többnyire bátorító, de fenntartásos bírálatban részesülnek.

Ez az írás elárulja, hogy Kek Zsigmondnak a korábbi években taktikából el kellett fojtania problémaérzékenységét, irodalmi ízlését. Kritikája részben a zogovići sematizmus ellenében íródott: „*Az első jellegzetesség: a témaválasztás szegénysége. Nem olyan értelemben, hogy maguk a témák vérszegények, hiszen hatalmasabb*

témát nem is lehet találni, mint a földosztást és a rohammunkát, a földmunkás-szövetkezeteket és a csatornát, írás-tudást, faluépítést, vasútvonalat stb. Hanem szegény azért, mert legtöbb esetben csak rosszakaratú ellenszegülőket vagy lelkesült agitátorokat állít köréje. Holott mindenki tudja, hogy népünk legnagyobb része a tudatos népellenség és az aktivisták között áll, amazoktól távolodón, ezeket még nem értve. Vagy ki látja meg az öntudatos aktivista rohammunkás és az éppen olyan kevésszámú szabotáló s elégedetlen munkás között az egyszerű munkásbecsületből, szolidaritásból nem nagy öntudattal, de lelkiismerettel, szívósan dolgozó munkásoknak százait és ezreit. Vagy ki látja meg a földmegmunkáló szövetkezet tőszomszédságában magánosan viaskodó kisparaszt küszködését földdel, elmaradottsággal, bizalmatlansággal. Vagy ki írja meg bonyolult szellemi világát az olvasni alig tudónak, amikor a népuralom egy plakátját olvassa. Nagyon fehéren-feketén, szegényen, szűken s élettelenül látjuk, s fogjuk még meg mai valóságunkat." (H, 1948. 2. sz.)

Ez a kritika azonban önkritika is egyben. Hiszen mindeddig Keknek az elsők közé kellett tartoznia, akik a vajdasági magyarságot nem vehették tudomásul a maga realitásában, s egyoldalúan elmarasztalták. Itt viszont már az empátiájának s ezzel együtt a szocialista realizmus szempontjainak adhat hangot Kek Zsigmond, elvetve a forradalmi romantikát.

Minthogy azonban a szocialista realizmus (a művészet iránt érzéketlen politikusok miatt mégiscsak a forradalmi romantika elemeivel, illetve a társadalmi átalakulás sztereotípiáival elegyítve) az uralomra jutott munkásosztály kötelező művészi kifejezésformája, az alkotói szabadság korántsem mondható teljesnek. Az írónak ui. – most már nem közvetlenül, de közvetve föltétlenül – kifejezésre kell juttatnia az új közösség jövőjébe vetett reményét. Majtényit pl. nem a felszíni emberábrázolása, anekdotázása miatt éri bírálat, hanem azért, ami máig ható hiteles a valóságképében. Nála *„alapjában véve mindenki kispolgár, még korunk hősei: a rohammunkások, traktoristák, a parasztság úttörői, a népbizottság titkára, az újító és mai életünk élharcosai is. [...] Az írónak azonban, amikor a valósághoz nyúl, nem lehet az a feladata, hogy a kivételt rajzolja meg hősében. Vagy ha igen, akkor ezt úgy kell megtennie, hogy a kivételből egyúttal ráismerjünk ennek pozitív ellentétére: a tipikusra"* – írja Hock Rezső lukácsi–lőrinci szellemben (H, 1948. 7. sz.).

Noha 1949-től a Híd már nem a Vajdasági Magyar Kultúrszövetség kötelékében jelenik meg, a szerkesztési önállóság csak látszat. Az irodalmi szöveg megjelenésének továbbra is az a feltétele, hogy a szerző fejlődőnek ábrázolja társadalmát, vagy pedig közössége haladó szelleme szerint érzékeltesse az értékviszonyokat, amennyiben retrográd, negatív hősöket szerepeltet. A viszonylagos liberalizálódást az a körülmény is siettette, hogy a Tájékoztató Iroda támadásaira való reakcióként a jugoszláviai magyarság széles körű alkotószabadságának látszatát kellett előtérbe állítani. Annál is inkább, mert a szovjet mintájú

parasztsanyargatás, a szövetkezetek alapításával kapcsolatos erőszakoskodások ezekben az években folynak. Ezt az „osztályharc kiéleződésének" nevezik.

Újdonságnak az irodalomkritikáról folytatott nyílt eszmecsere számít. Míg kezdetben a kritika hiánya jelentett problémát, mivel az irodalmat csupán a propaganda egy formájának tartották, addig Kek Zsigmond említett recenzióját és más hasonló méltatásokat követően az értékek tudatosításának igénye is fölmerül. S nem véletlenül éppen egy írónál, Laták Istvánnál, aki nincs megelégedve művei fogadtatásával, s aki (Juhász Géza monográfiája szerint) terjedelmes, ám közöletlen cikkben megalapozottan tiltakozik Steinfeld Sándornak az ő könyvére vonatkozó kritikája ellen. Laták Majtényi Mihálynak Gajdos Tibor **Tűz a hegyek között** c. regényéről írt kritikája kapcsán a Hídban reagál, mondván, hogy a bírálatban az értékkiemelés elsődleges fontosságú, s nem szabad elhamarkodottan nem létező vagy viszonylagos hibák sorolgatásába belefeledkezni (H, 1949. 5. sz.).

Hogy mi rejlik e kritikai színjáték mögött, arról nemcsak ebben az időben nem eshetett szó, hanem később sem igen. Majtényinak ui. (annak ellenére, hogy a háború idején a fasizmus üldözöttjeit rejtegette) részint a háború alatti magyar beállítottsága következtében, részint pedig a prózahősei kritika által kispolgárinak minősített tulajdonságai miatt kell a szigorúságában rálicitálnia a szocrealista kritikára. Annál is inkább, mert a vajdasági magyarság akkori fő esztétája, Lőrinc Péter (akinek mozgalmi múltja szintén nem volt makulátlan, mert tartalékos tisztként a jugoszláv hadsereg katonájaként hadifogságban vészelte át a második világháborút) árgus szemekkel figyelte az ilyen irodalmi helyzekedéseket, s kíméletlenül leleplezte a mímelt hitet, a plakátirodalmat. Hogy eközben saját maga is egy naiv, a történelem által megcáfolt módszertani konstrukció talaján állt, azt csupán a később megszólaló liberálisabb beállítottságúak tudatosíthatták.

A formalizmus bűne és az ajánlott témák

A negyvenes és az ötvenes évek fordulóján a kommunista eszmék irodalmi propagandájánál az ún. formalizmus mégiscsak nagyobb vétek volt. Olyannyira, hogy még a *„hideg krematórium"-ot* megjárt (igaz, polgári múltú) Debreczeni Józsefet is kritika éri, mert, amellett, hogy verseiben indulatosan támadja az emberben élő, őt különösen megsebző állatot, a Vajdaságban jelentős nyelvkultúrája főleg a múltból földerengő kellemes hangulatokat, a meghitt perceket, természeti szépségeket is bementi az irodalomba. A kritika (Lőrinc Péter)

viszont nem örül az ilyen örömöknek. Pedig Debreczenit annyira elbűvölték a magyar nyelv szépségei, kifejezésbeli lehetőségei, hogy az őt (egy időre) akaratlanul is kitagadó magyarsággal nem törődve vállalja azt a kultúrát, amely mellett gyermekkora óta elkötelezte magát. Valóban Kosztolányira emlékeztető impresszionizmus a Debreczenié, ám a vállalt eredeti élményvilág mentesíti az epigonizmus vádja alól. Az ilyen költészet kapcsán csupán a szociologizáló beszélhet formalizmusról.

De nemcsak a dogmatikus kritikus, hanem a kisebbségi sorshoz régóta alkalmazkodott s ezzel a társadalom távlati igényeit összhangba hozó író is. Akinek (Herceg Jánosnak) ebből kifolyólag még 1950 elején is van a formalizmust megrovó kritikája (H, 1–2. sz.). S ez a halk szavú, már a háború előtt is baloldali ihletésű Thurzó Lajos verseire vonatkozik! Igaz, nem elmarasztaló hangsúllyal, de mégiscsak fenntartásosan. A kritikus szerint ui. Thurzó túllő a célon, mert nem elégszik meg a társadalmi igazság ihletett kifejezésével, hanem helyenként a *l´art pour l´art*-nak is enged. Kimondatlanul is arról van itt szó, mint Platón egyik dialógusában: a befogadót elandalító művészetnek nincs helye az eszményi államban.

Hercegnek, persze, változatlanul van objektív oka is az óvatosságra. Mert a Tájékoztató Iroda föllépése utáni szelek alig értek el a vajdasági magyarsághoz. Úgyhogy még 1949 januárjában is arra figyelmezteti Olajos Mihály, a Híd egyik szerkesztője Herceget, hogy a **Jégvirág** c. novellájából *„hiányzik... a nyerészkedő gazdag parasztok és a szegény, illetőleg dolgozó középparasztok szétkülönítése, holott éppen ez a differenciáció áll ma falunk fejlődésének tengelyében. Több helyen hiányzik a megkülönböztetés, szinte mindenütt, ahol parasztokról van szó... Jóllehet akadnak szegényparasztok is, akik panaszkodnak az adó miatt, de ez nem általános jelenség. A mi politikánk viszont ez: enyhén vagy sehogy sem adóztasd a közép- és szegényparasztot, annál jobban a kulákot, a nyerészkedőt, és hajtsd is be rajta, ne sajnáld, nem sajnálatra méltó. Novellájában ilyen megkülönböztetés nincsen – ez az első hibája... 2./ A novella rossz képet ad népi hatóságunkról."* (H, 1992. 9. sz.)

Hogy mégis változott némileg a kultúrpolitika, az abból látszik, hogy Olajos többször is olyan eszmecserére invitálja Herceget, amelyből esetleg a szerkesztőség többet tanulhat, mint az író. Egyszóval Olajos tiszteletteljes demokratikus hangnemben bírálja a novellát, amely a mindenkori, fölfelé törleszkedő, lefelé taposó adóhivatalnok karikatúrája. A szerkesztő tisztában van vele, hogy *„komoly írónak nehéz témát ajánlani"*, de azért – biztos, ami biztos – mégis fölsorolja a napi politikai törekvéseiknek megfelelő témaajánlatait. Ezeket nem tartja kötelezőknek, viszont megjegyezi, hogy levelével a Híd szerkesztőbizottsága egyetért.

Amikor egy olyan kiemelkedő írót, mint amilyen Herceg János, kimondottan inkább tanítónak, kimondatlanul pedig inkább tanítványnak tekintenek,

gyökeresen eltérnek a vélemények arról, hogy az új világ szempontjából mi minősíthető irodalomnak és mi nem, vagyis, hogy mikor született a vajdasági magyar irodalom. Hercegen kívül éveken át senki sem hangoztatta azt a gondolatot, amely szerint Szenteleky és a Kalangya irodalomalapítónak tekinthető. Az volt ui. a meggyőződés (főleg Lőrinc Péter sugallatának köszönhetően), hogy Szenteleky és polgári írótársai csak egymás számára írhattak, s a fennmaradásával küszködő folyóiratukkal és néhány könyvükkel képtelenek voltak fölkelteni a tömegek érdeklődését. Nem úgy, mint a Híd s annak forradalmár írói, akik, ha nem teremthettek is irodalmat, mindenképpen ők a megalapozói annak, ami 1945 óta a vajdasági magyarok kultúrájában történt.

A vajdasági magyar irodalom szerb fölfedezője

Amiről a vajdasági magyar írók nem mertek, vagy előítéleteik miatt nem akartak beszélni, azt 1950-ben az a Mladen Leskovac tette szóvá, aki a húszas években, a hazaárulás vádjával dacolva, Szenteleky Kornéllal levelezett. Leskovac főleg a Kalangyára gondolhatott (hiszen a két háború közötti Híd, ha közölt is olykor irodalmi szövegeket, azok mindig propagandisztikus jellegűek voltak), amikor a következőket írta: a vajdasági magyaroknál „*az intenzív irodalmi élet szüksége ebben az időszakban... sokkal élénkebb formában jelentkezett, mint bármely más nemzeti kisebbségnél az akkori Jugoszláviában, az anyagi eszközök, a vállalkozó szellem és a képesség sem hiányoztak. És akkor, amikor ez az irodalom magán viselte az időszerűség és haladás kétségtelen jelét – és korántsem nélkülözte mindig – állandóan összeütközésbe kellett kerülnie a helyes fejlődését megakadályozó és feladatát fékező problémák sokaságával. Az állami hatóságok állandó gyanakvással fogadták, akkor is, amikor a gyanakvásra (az akkori állami szervek részéről) nem volt indokolt ok, a magyar írók nem tudtak közös platformot találni, a szerb írók egyetlen egyszer sem tértek ki magyar társaik problémáira, és sem testületileg, sem egyébként nem támogatták a magyarok jószándékait: amennyire én tudom, ebben a két háború közötti időszakban Jovan Popovics volt talán az egyetlen szerb író, aki lapjaikban pillanatnyilag közreműködve, legalább megkísérelte, hogy érintkezési pontot találjon a magyar írókkal.*” **(A kisebbségi irodalmak mai helyzetéről.** H, 1–2. sz.)

S ezt egy szerb írónak kellett kimondania!!! Mladen Leskovacnak, aki nem felejtette el a Kalangya első szerkesztőjének mozgalmát. Leskovacot ekkor már a polgári humanizmuson túl a kötelező kommunista szempont is befolyásolja, amikor ugyanebben az írásában a vajdasági magyarok két háború közötti kulturális elmaradottságát annak valóságos okaival összefüggésben teszi szóvá, s ezzel kimondatlanul is fölmenti a Szabad Vajdaság vádjai és a Magyar Szó, valamint

a Híd kemény fenntartásai alól. Arra céloz, hogy a fejlett irodalom hiánya nem elsősorban az irodalomalapítók polgári törekvésével, hanem a tömegek iskolázatlanságával magyarázható.

Leskovac szövege beszámolóként hangzott el Jugoszlávia íróinak II. kongresszusán 1949 decemberében, s Lőrinc Pétert hozzászólásra késztette. Lőrinc ekkor sem enged korábbi szemlélete merevségéből, s tartja magát a saját háza előtti lendületes söprögetés kommunista kötelességéhez: „*A régi Jugoszláviában... a vajdasági magyar irodalom... tipikusan »kisebbségi« irodalom volt, különösen annak polgári szakaszán. Kisebbségi volt azért is, mert üldöztetésben volt része, de kisebbségi annyiban is, amennyiben kisebbségi érzések szorongatták...*" Hogy Szentelekyék a tájjellegnek inkább a mélységei, tehát a kisebbségi élmények felé igyekeztek tájékozódni, arról Lőrincnek nincs tudomása: „*A polgári irodalom formalisztikus, esztetizáló irodalom volt, és nem volt meg hozzá az ereje éppen emiatt, hogy felkeltse a magyarság érdeklődését; végül is belefulladt inkább a részvétlenségbe, mint az üldöztetésbe.*"

Hogy a marxista logika szerint is a kulturális érdektelenségnek – az államilag konzervált műveletlenségen túl – társadalmi okai vannak (különösen akkor, ha az emberek – szerkesztőkként, mecénásokként és olvasókként egyaránt – üldöztetéstől való félelmükben mutatkoznak érdekteleneknek), ez a nacionalizmus esetleges vádjától való félelmében nem juthat eszébe Lőrinc Péternek. Baloldali érdekei talán már korábban is elfeledtették vele, hogy Szentelekynek nem csupán a Kalangya szerkesztése miatt gyűlt meg a baja nemegyszer a hatósággal, hanem a Naplóban közölt cikke miatt is. Olyannyira, hogy útlevelet sem adtak neki, hogy külföldön próbálja gyógyítani halálos betegségét.

Engedmények, bizonytalanságok

Lőrinc Pétert mégis mélyebben érinthette Mladen Leskovac értékelése, mert alig fél év múlva **Két part között** címmel tanulmányt jelentet meg a Hídban. Az írás terjedelme és viszonylagos alaposssága viszont még mindig fordított arányban van azzal a jelentőséggel, amelyet az esztéta Szenteleky fontosságának tulajdonít. Oka az, amit Lőrinc az írása elején meghökkentően bejelent: „*Kis túlzással mondhatnók talán azt is, hogy a vajdasági magyar irodalmat a húszas években teremtették meg.*" Csakhogy „*talán mégsem egyedül Szenteleky teremtette meg az itteni magyar irodalmat, mint azt ő maga és barátai és leveleinek kiadói, egyebek között Csuka Zoltán is, hitték és hirdették. De hogy egy bizonyos irányú és fajtájú vajdasági magyar irodalom útjának egyengetése körül igenis nagy érdemet szerzett, az egészen bizonyos.*" (1950. 8–9. sz.) Lőrinc, kimondatlanul Herceggel is polemizálva, egy-

oldalúan kispolgárnak minősíti Szentelekyt, figyelmen kívül hagyva, hogy ő a baloldali íróktól (pl. Latáktól) sem zárkózott el, csupán a szélsőségektől óvott.

A dogmák a fiatalabbak közül különösen B. Szabó György számára kötelezők, aki a harmincas évek végén Szenteleky tanainak hatására katonás szellemben kisebbségvédelmet hirdetett, a magyarság kulturális felemelkedését hangsúlyozva. *„Zászlót akarok bontani új magyar célokért, melyek reális talajon nyugszanak, hol nem lehet szó világnézeti különbségekről és vitákról. Mi reális szemmel nézzük népünket és tudjuk azt, hogy itt csak összefogó kollektív munka segíthet"* – írja Korom Tibornak 1939. március 11-én (HITK, 1973. 16–17. sz.). Azután pedig Zágrábban és Budapesten diákoskodott, míg a délszláv baloldali erők és a magyar csatlósaik előkészítették számára a talajt, hogy hazajöjjön, s megváltozott magatartással fölléphessen. Így aztán nem véletlen, hogy már a Szabad Vajdaságban – kimondatlan önkritikaként is – a sajátos hagyományai miatt öntudatlannak, nehezen forradalmasíthatónak minősíti a vajdasági magyarságot.

Nyilván a jóvátevés, a példamutatás szándékával tulajdonít még 1950-ben is túl nagy szerepet az író osztályhelyzetének a műalkotás keletkezésében, amikor a Népoktatás c. folyóiratban műelemzésre oktatja a pedagógusokat. B. Szabó marxista felfogása ekkor mindenben racionálisnak tudja az alkotás folyamatának legalább részben megmagyarázhatatlan csodáját, holott a marxizmus klaszszikusai is tisztában voltak vele, hogy az igazi művészet egy adott korszakra leképezhetetlen, időtlen többlettel is rendelkezik. S ugyancsak a nagy bizonyítási szándékból eredhet B. Szabónak az a túlbuzgósága is, amely szélsőséges dogmatizmussal igyekszik összekapcsolni a kultúrát és a napi politikát, elmarasztalva a magyartanárok rendezvényét: *„Ez a műsor a népiesség fogalmának téves és kispolgári értelmezését adta, és kizárólag balladák és mesejátékok bemutatásából állott, ilyenformán: 1. Mesejáték; 2. Kőműves Kelemenné – balladajáték; 3. Nagyotmondó – mesejáték; 4. Szép Ilona – balladajáték; 5. Egyszer egy királyfi – mesejáték; 6. Mátyás király aranyszőrű báránya – mesejáték. [...] A szerkesztők (a magyar irodalom szaktanárai) figyelmen kívül hagyták a népi kultúra osztályjellegét, megfeledkeztek arról a minőségi változásról, mely a népi kultúra értékelésében, meghatározásában következett be, éppen országunkban, a népfelszabadító harc eredményes befejezésével."* (1. sz.)

Ki tudná fél évszázad után eldönteni: mi volt a félelemnek és a karrierizmusnak az aránya a legkülönfélébb politikai, társadalmi, művelődési, oktatási és irodalmi funkciókkal agyonterhelt B. Szabó György pálfordulásában? Minthogy alig néhány év alatt azt korlátozná a magyar kultúrában, amit korábban értéknek tartott benne. Ő, a magyar népiség hajdani rajongója.

S a tetejében a humanista empátiáját is kénytelen elfojtani, amikor értetlenül olvassa az érettségiző diákok írásbeli dolgozatait, amelyek a serdülőknek az élettől való rettegéséről tanúskodnak. A tantervekért, tankönyvekért is felelős

főiskolai tanár ahelyett, hogy az emberek tudatában akkor még élő, háborús és háborúvégi szörnyű emlékekkel, a beszolgáltatásokat kísérő erőszakosságokkal, a propaganda átlátszó hazugságaiban való kételkedéssel magyarázná (önmagának) a fiatalok reakcióját, s óvatosan-taktikusan fogalmazna, inkább bűnbakot keres a tanárokban.

Nem csoda tehát, ha lenini értelemben a párt- és osztályharc szerves részének tekinti az irodalmat az első Hídban megjelent cikkében (1950. 1–2. sz.). S ezért gondolja azt az eszményi kritikusról, hogy *„a dolgozók élharcos pártjának kultúrpolitikája, művészetpolitikája, álláspontja – az ő munkásságán keresztül hat az alkotóművészekre és a társadalomra."* (H, 1950. 3. sz.) Talán ezt így nem merte volna leírni B. Szabó, ha nem hivatkozhatott volna Petar Šegedinnek az írókongresszuson elhangzott tanulmányára. Mindez persze nem azt jelenti, hogy – legalábbis elvben – a témának és a szólamoknak ad előnyt a formával szemben. Valójában e két princípiumnak a szocrealista egységét tartja fontosnak, ha az írókat – ábrázolásuk tapasztalatgazdagsága érdekében – a közéletbe küldi is.

Gál László taktizálása

A második világháborút követően senki sem volt a vajdasági magyar írók között, akinek ne kellett volna görcsösen bizonyítania. Nem pusztán azért, mert magyarok (magyarul írók) voltak, hanem azért is, mert egyiküknek sem volt folyamatos forradalmi gyakorlata. Vagy ha igen, akkor a jugoszláv beállítottság vállalásában késtek. A szerb kommunisták jobbik esetben a történelmi körülményekkel magyarázhatóknak tekintették e hibát. Akkor azonban legfeljebb a föntről érkező parancsok irányították az ösztönöket, a belátásra nem volt idő.

Pedig a vajdasági magyar íróknak bőven lett volna mentségük. Annál is inkább, mivel Horthy emberei legelőször a magyar kommunisták vezetőit végezték ki. Azután pedig az a körülmény, hogy a síksági viszonyok kisebb mértékben kedveztek az ellenállásnak. Továbbá a szerb fasizmus a Vajdaságban leginkább a magyarokat sújtotta, akik ha nem a magyarországi jobboldaltól vártak is segítséget, kommunista szövetségest nem föltétlenül a fölvilágosulatlan Balkánon reméltek találni. S más volt a kizsákmányoltakkal, megalázottakkal való szolidaritás, a szalonkommunista eszmei együttműködés, s más a mindent kockára tevő nyílt küzdelem. Egyrészt Trianon után alig maradt értelmiségi a Délvidéken, másrészt a polgárosodással járó individualizáció nehezen enged az utópia elvont eszméjének. Különösen, ha az a Balkán sötétségéből még csak halványan világíthat.

A mentségek ekkor keveset jelentenek, úgyhogy Gál László szükségesnek tartja az őszinte önkritikát. Aki a fasizmus erősödésekor a Grimaszban Sztálint gúnyolja, majd a magyar uralom idején a letartóztatása elől a halálba próbál menekülni, az az egyén kötelező közösségi alárendelődésének eszmei konjunktúrájában a gyanú árnyékában él. Ezért elkerülhetetlen, hogy a költő, a **Számadás** c. versében önbírálatot gyakoroljon: *„Kispolgár voltam, óvatos duhaj, – / csöndes fejcsóválás partján tévelyegtem; / bámész-tudatlan ittam nagy időket: / csodálkoztam / és rossz verseket énekeltem."* Ugyanitt konkrétabban s egyúttal nemzeti jellemzővé általánosítva is bevallja vétkét: *„Spanyolországban roppant seregek / Petőfi-dalt daloltak véres és vörös viharban / és én – magyar költő, a harctól ismét megfutottam."*

Gál László valóban örült, hogy öngyilkossági kísérlete meghiúsult, a zsidók többségének sorsa sem teljesedett be rajta, s hogy a társadalom aljáról annak felszínére emelkedhetett. Így hát a partizánoknak, Titónak és a szlávoknak szóló hálálkodásai a szívéből fakadtak, ami olykor – a propagandaáradatban – jó verset is eredményezett. De pápábbnak kellett lennie a pápánál, hiszen a harmincas években többnyire defetista verseket írt, a mindenkori gonosz erősök diadalában, az ártatlan munkásság szükségszerű vereségében érzékelve az élet törvényét, a magyar fasizmus közvetlen fenyegetése idején pedig csak ritkán vette elő a lantot, hogy a reményének adjon hangot.

Hogy Gál Lászlónak először főleg a Hídban és a lapokban, később (1949-ben) az **57 vers** c. kötetében közreadott verses örömáradata közel sem volt kristálytiszta, azt a szövegek propagandisztikus jellegén túl életrajzi tény is tanúsítja: a negyvenes évek végén ui., ha nem utasítják el, kivándorolt volna Izraelbe. Vagyis, versei folyamatos üzenetével ellentétben, nem talált igazán magára a kommunista Jugoszláviában! Annál kevésbé, mert a 7 Napban a Grimaszt 1946-ban (19 héttel az indulása után) egy politikus közbenjárására, a hajdani Sztálin-kritika miatt beszüntették. Gál tehát főleg annak örült, hogy többnyire szóhoz jutott, miközben magában reménykedett, hogy elhagyhatja azt a vidéket, amelyen, váltakozó szerencsével egyik vagy másik nemzet (és osztály) lehetett (külső támogatással) az erősebb, a gyilkosabb. S neki azt kellett dicsérnie, ami őt, a gyönge pozícióját erőssé tette. Új ellenség megteremtése árán.

Hiszen a háborúvégi bosszú során továbbcsonkított vajdasági magyar értelmiség aligha osztozott Gál lelkesedésében, a vesztes nemzet hibáinak egyoldalú sorolásában. A névtelenül fenyegetőző levelek Gál számára viszont a fasizmus továbbélését, a magyarság erkölcsének – lényegében az övéhez hasonlítható – kettősségét jelentette. Aligha lehetett bizonyos benne: az irodalmi esten megjelenők, vagy az onnan távolmaradók között ki az, akinek a hozzátartozói úgy jártak, mint az ő rokonai, csakhogy emiatt sírni, erről gondolkodni sem volt szabad, amikor a győztes ünnepelt, s a bosszúállását feledve újabb és újabb

bosszúért kiáltott. S bizony Gál ekkor abban is a győzteseket támogatja, hogy egyik verses propagandájában – az itt maradt német lakosság megsemmisítésének idején – refrénben szítja a nemzeti gyűlöletet: *„Német járt arra…"* **(Építsd fel a falut).**

Ennek dacára az **57 vers** (amelynek a Híd a kiadója, és Olajos Mihály a szerkesztője), viszonylagos bátorságról tesz tanúságot. Noha Kek Zsigmond és társai már Goli otokon vannak, a válogatók néhány Sztálint, Moszkvát és a Vörös Hadsereget éltető verset benne hagytak a kötetben. Vagyis a kiadvány maradéktalanul tükrözi a költő 1945-tel kezdődő agitpropos korszakát, másnapi forradalmi romantikáját, amely 1948-ban kitüntetésben részesült. Ám ez a tény aligha válik a költő politikai beállítottságának dicséretére 1949-ben, amikor a Tájékoztató Iroda támadásai revízióra kényszerítették a szovjet diktátor korábbi elkötelezettjeit. Gál Lászlót dicséri, hogy ekkor, ahelyett, hogy ismét alkalmazkodott volna a konjunktúrához, talán óvatosságból sem vette elő hajdani Sztálin-karikatúráit. Inkább passzív ellenállásának néhány darabját illesztette kötete végére.

A két évvel később kiadott **Nevető könyv** c. humoreszkgyűjtemény (1951) már közvetlenül szolgálja ki a napi politikát. A bürokráciát csupán az első néhány humoreszk meri gúnyolni. E szövegek közül is egyet a „Kerempuh", egyet pedig a „Jež" nyomán írt. Viszont agyoncsúfolja a feketézőket, a kulákságot és a falusi mentalitást. Reagál a Rákosi-rezsim napi politikai eseményeire is. Gyakori céltáblája az oroszok mindenhatósága. A nyugati újságírók látszólagos tárgyilagosságát is kifigurázza. Megbotránkozásra főleg az ad okot, hogy Vondra Gyula temerini plébánost fasiszta- és háborúpártiként pellengérezi ki.

Majtényi Mihály megalkuvása

Majtényi Mihály helyzete hasonló volt Gáléhoz. A két háború között polgári íróként indult, miszticizmusba, humorba menekült. Igaz, a háború idején segítette az üldözötteket, ám a Herceg által szerkesztett Kalangyában az ősi Szabadka névnek a szlávos Subotica helyébe való visszatérését, s a magyar jelleg újbóli diadalmaskodását emelte ki. A véletlenen múlt, hogy a vérbosszú idején helyette a szintén irodalmár Tímár Ferencet végezték ki a partizánok.

Így aztán Majtényi prózájának nyíltan baloldalivá válása megoldatlanságoktól terhes. Egy rejtetten szkeptikus, anekdotikusan realista írói gyakorlatot kellett a kommunista napi politika, majd a szocialista realizmus igényeinek megfelelően kialakítania. Szerves művészi átfejlődésről nem lehetett szó. Csupán túlbuzgó alkalmazkodási szándékról, önellentmondásokba kerülésről.

Mivel a vajdasági magyaroknál objektív okoknál fogva nem fejlődhetett ki máról holnapra az új társadalmi rendszernek megfelelő embertípus, s minthogy Majtényi túl jól ismerte az emberi természetet ahhoz, hogy romantikus forradalmárokat találjon ki, szükségképpen az időszerű eszmei frázisokkal kellett megtűzdelnie novelláit ahhoz, hogy az adott körülmények között közölhetők, sőt jutalmazhatók legyenek. Majtényit ui. 1949-ben (Gált 1948-ban, Herceget csak 1950-ben) kitüntette a Szerbiai Írószövetség.

Mindazonáltal Majtényi nem csupán passzív múltja megbocsáttatása és a pártdirektívák túlbuzgó követése miatt iktatott ideológiai szólamokat a szövegeibe, hanem azért is, mert a szatirikus indulatainak is szabad utat akart adni, ezt viszont csupán a belépőjegy megfizetése árán érhette el. S állításunk fordítva is hiteles: a rendszer elvárásaihoz való kötelező alkalmazkodást az ember és a társadalom bírálatával, az idea és a valóság közötti távolság kihangsúlyozásával igyekezett ellensúlyozni az író.

Illusztrációként hadd hivatkozzak a **Májusfa** c. kötet (1948) egyik novellájára. **A kalauz sapkáj**ának első bekezdése így hangzik: „*Még teljes erejével zúgott a háború vihara, 1944 novemberében, alighogy felszabadultunk. A fasisztákat üldöző hős partizánjaink és a Vörös Hadsereg ágyúinak döreje még behallatszott Szuboticára, de lelkünk gazdag volt és boldog, csak anyagiakban lettünk nagyon szegények.*" Eddig a kötelező közhelyek. Ezután kezdődik a humorral dúsított riportszerű történet. A többes szám első személy jelzi, hogy az író egy eposz epizódjának tartja azt, amit érezhetően a személyes tapasztalatai alapján vetett papírra.

A régimódi mozdony, amely a maga tíz kilométeres óránkénti sebességével Zombor felé „robog" az emberekkel, „*feltalálójának koráról indult talán el*". „*A sántító, nyitott szörnyvagonok tetején fejek*", amelyek a nélkülözés hónapjaiban érthetően káposztafejekre emlékeztetnek. Az élet törvénye azonban más vonatkozásban is érvényesül: a szél ui. lefújja a kalauz sapkáját. A vonat pedig „*leállt... 1944 novemberében Bajmok és Zombor között a kalauz sapkája miatt*". A helyzet akkor is riasztó, ha csak a szöveg által említett körülményekre gondolunk: a háború még egészen közel van. S amiről nem eshet szó: ekkor kulminál a vajdasági magyarok elleni bosszú-genocídium. Minthogy ezen a reláción ekkor még csak az őslakosok, köztük főleg a magyarok utaznak, többségüket föltehetően szorongás terheli. De hát itt határozott úti cél érdekében zsúfolódtak össze, talán derülhetnek az eseten, s örülnek, amikor ismét nekilódul a vonat. Ennek megfelelően a befejezés az akkor kötelező szimbolika szellemében alakul: „*Éljeneztünk. Boldogan. Talán azért, mert a gyerekek megfogták a szökevényt, talán, mert ismét megindult a vonat és a vidám szél játékában a füled körül az ígéretet hallod: minden jóra fordul már, hiszen megy a vonat! Visz bennünket előre, az új élet felé.*"

Abban az időben csak az osztályellenséget lehetett szatirikus hangnemben ábrázolni. Majtényinak azonban nem csupán az indítás propagandajellege lehet a mentsége, hanem az is, hogy itt a szellemi sötétségből alig kiszabadult magyarokról van szó, akik előlegként kapták a lehetőséget, hogy a vonat az új élet felé vigye őket.

Ennél merészebb a **Konferencia** szatírája. Ez ui. – a negyvenes évek második felében – a bürokratikusságot pellengérezi ki, amely majd egyik sírásója lesz a szocializmusnak. A főhős, jó szándéka ellenére is bonyodalmakat okozva, a főnöke helyett az üléstermek labirintusában hasztalanul igyekszik odatalálni egy értekezlet színhelyére, s csak utólag tudja meg, hogy művelődési ügyben kellett volna eljárnia, ha a felettese (aki egyébként bíró) egyáltalán rábízta volna a feladatot.

Sikerültebb az **Erkély** c. novella is, amely egy anyagi gondokkal és kispolgári előítélettel küszködő munkás erkölcsi öntudatra eszmélését formálja meg.

Ez a szabadabb hangnem nem csupán ebben a Majtényi-kötetben ritka, hanem a két évvel későbbi **Forró föld**ben (1950) is. A két háború közötti elbeszélések közül, sajnos, csupán négy (az is kötetzáró ciklusként) kerülhetett a kötetbe. A szerző háború utáni emberképe továbbra is, a pártpolitika érdekeinek megfelelően, leginkább riportszerűen felszínes. Eredeti hajlandóságával ellentétben legfeljebb egyetlen szempontból szabad belelátnia az emberekbe. Amennyiben magyar polgárról van szó, aki nem tudja, kik a partizánok, s nem is hisz a közeledésükben, akkor – részvét és megértés helyett – kárörvendően.

Majtényi tehát ekkor a politikai elvárásoknak megfelelően többnyire deduktívan jár el, a valós társadalmi torzulásokra is sematikusan reagálva. Leginkább a feketézőket, az önzőket és az osztályellenséget pellengérezi ki – beleélés és a szocialista realizmus szívből jövő spontaneitása nélkül. De az is előfordul, hogy a magyar osztálytársadalom iránti gyűlöletet szélsőséges, visszataszító módon hirdeti. Az **Öreganyó** c. elbeszélés ui., utólagosan is bosszúra uszítva, a Tanácsköztársaság szélsőbaloldali, magyarellenességet is tartalmazó eszményeiből ihletődik.

Ma Majtényinak az olyan novellái olvashatóbbak, mint a kötettel közös címet viselő **Forró föld**, amely egy szolgalelkű magyar ember belső átalakulását mintázza meg. Kürti a magyar diktatúrától megundorodó portás, aki ingadozások után a fiát követve végül is átáll a kommunistákhoz. Szerencsére azonban az írói propaganda nem túl közvetlen, s a magánytól és a félelemtől való megszabaduláson, az embertestvériség igényén van a hangsúly. Ennél meggyőzőbb **A bajusz,** amely a Majtényira az indulásától kezdve jellemző anekdotázással merül el egy embernek s apjának a múltjában, amikor az utóbbit mint kocsist a bajusza levágatásával szégyenítette meg a fiatal uraság.

Majtényinak azért is kellett bűnhődnie, mert 1943-ban Budapesten megjelent **Császár csatornája** c. regényében Kiss József mérnöknek, egy fölvilágosult

magyar nemesnek, Széchenyi egyik példaképének állított emléket. A délszláv igazgatású kommunista művelődési életbe az író csupán a pótvizsga vállalásával nyerhetett bebocsátást. Így született meg az **Élő víz** c. regény (1951), amely azonban a kritikusok szerint csupán ideológiailag és szociológiailag haladta túl az eredeti művet, esztétikailag semmiképpen. Az írói mindentudás itt tolakodó, olyannyira, hogy a gyakran szájba rágott napi társadalmi-politikai ismeretek mellett néhol még a Kiss Józseffel szembeni anakronisztikus vád is fölbukkan benne: miért nem tanúsított nagyobb megértést a csatorna valóságos építői, a zsellérek és a rabok iránt. Majtényi a bizonyítás kényszerhelyzetében, a testvériség–egység dogmájára hallgatva, a látnokian lázadó szerb értelmiségi típusát is kénytelen megrajzolni Márkó tanító személyében. Nem gondolva arra, hogy (s erre Juhász Géza is céloz a monográfiájában) a múlt században a magyar szabadságharc megítélésének eltérő szempontjai, a vallásbeli különbségek és a fokozódó Pest-központúság miatt aligha viszonyulhatott olyan rajongással Kacsmarik tanító a rebellis szerb Márkó kollégája iránt, mint ahogyan azt Majtényi elképzelni kényszerült. A cél azonban szentesítette az eszközöket. A magyaroknak a hídépítő Kiss Józsefben megtestesülő kultúrfölényét akár a történelmi valóság ellenében, a képzelet közbeavatkozásával is ellensúlyozni kellett.

Csupán látszólag nehéz megértenünk, miért tartotta Majtényi élete végéig főművének az **Élő víz** c. regényét. Azért, mert úgy érezte, nincs más választása. Legbelül természetesen tisztában lehetett vele, hogy a kényszerhelyzetben, mindenáron lojalitást bizonyító szándékkal készült mű semmiképpen sem lehet hiteles, mivel a túlbizonyított hit önmagát kérdőjelezi meg. Nem véletlenül nem írta meg az író a regénye ismételten ígért folytatását. Ám ha mégis vállalta volna az önkritikát, akkor a bírálók által kedvezőbben fogadott Bige Jóska-történettel (**Garabonciás,** 1952 – **Bige Jóska házassága,** 1955) kapcsolatban is vallomást kellett volna tennie: mi a magyarázata annak, hogy a lázadónak elgondolt pikarója nemcsak hogy nem lett garabonciás, hanem az egzisztenciája, kultúrája érdekeit fölismerő polgár sem, s még kevésbé igazi pikaró.

A földrajzilag, államilag, szociográfiailag alig jelölt közösségi háttér hiányában csupán nagyon halványan (a Kecsán rendőrkapitány-motívumon kívül alig valamiből) tűnik ki, hogy Bige Jóska nem csupán az egymást és alkalmazottaikat iparosokként, vállalkozókként kihasználni igyekvő kisstílű vidéki magyarok közegében, hanem a királyi Jugoszláviában válik fölnőtté, ahol a magyarnyelvűség módszeres elsorvasztása mellett az amatőr színházi életet is ellehetetlenítették. Bige Jóskát, aki írogatott is, sőt a többi között egy botrányos újságnál is tevékenykedett, mindez nem érdekli (!). Neki nincs kulturális igénye. Oda és azokhoz megy, ahol és akiknél a legkönnyebben boldogulhat. Pedig éppen az ő eredetileg pikaróként elgondolt lénye tehette volna az író számára lehetővé,

hogy hősét a legszokatlanabb helyszíneken és helyzetekben szerepeltesse, s ezzel azt a monotóniát is megtörje, amely Bige Jóska osztályhelyzetének és életeszményének a velejárója. Ha Majtényi szabadabb mozgású és szellemű embert teremthetett volna, akinek sorsa lényegében azonos az ő valóban garabonciás sorsával, kettős életével, akkor aligha veszik nyoma Bige Jóskának a háborúban, és későbbi sorsa a délvidéki magyarság egyfajta önértékelése is lehetett volna. A befejezés ti. rendkívül korlátolt emberre vall, aki bűntudatot érez, mert nem tart a kötelességét teljesítő katonával. Így, a lehető legkisebb ellenállás vonalán haladva, csupán az itteni magyarság egy szűkebb rétegének felemás szatíráját alkotta meg Majtényi. Ha a gyér történelmi vonatkozástól s néhány külsőségtől eltekintünk, akár magyarországi, erdélyi vagy felvidéki regénynek is minősíthetjük mind a **Garabonciás**t, mind pedig a **Bige Jóska házasságá**t – mint a *couleur locale* elméletének leszűkített alkalmazását.

A kritika szocrealizmusa

Az irodalom tanácstalan értékelőinek B. Szabó György adta föl leghatásosabban a leckét a jugoszláviai magyar írók első (zombori) találkozója kapcsán: *„Komoly, művészi kritikáról irodalmunkban még ma sem beszélhetünk."* **(Irodalmunk néhány időszerű kérdéséről.** H, 1951. 11. sz.) Ezért Majtényi Mihály általa igen jelentősnek tartott **Élő víz** c. regénye kapcsán úgy véli, hogy a szerző *„e művének elemzése rendkívül érdekes esztétikai kérdések tisztázására ad alkalmat. A »felszabadulás« előtt megjelent regényének és az 1951-ben kiadott művének (mindkét alkotásában egy tematikát dolgoz fel) összevetéséből és elemzéséből tehát nem az azonosságok vagy eltérések megállapítása lenne a lényeges, hanem annak felderítése, hogy előmozdították-e az új társadalmi feltételek Majtényi írói egyénisége kiformálódását, hozzájárultak-e, és hogyan, az író valóságszemléletének kialakításához, hatottak-e az író művészi koncepciójának tartalmára?"*

Erre az elemzésre egy ideig senki (B. Szabó sem) vállalkozott. Juhász Géza beszéli el **A fordulat utáni forgatagban** c. könyvében (1999), hogy Majtényi és B. Szabó kérése után Nagy Ferenc politikus (!) szólította föl: a Híd szerkesztőségi határozata értelmében várják a kritikát. Ez – elengedhetetlenül durva ideologizálással – meg is született (H, 1952. 4. sz.). Juhásznak ekkor úgy kellett vélekednie, hogy a történelmi regény marxista írói *„a nyersanyagot, az utasításokat a történészektől várják"*. Mert *„az objektív igazság... megegyezik, szinte egyet jelent a művészi igazsággal"*. Annál is inkább, mert a mű a tömegek fölvilágosításának eszköze, s az alkotó a maga hatásos módszereivel a fölelevenített történelmi

anyagban érvényesíti a kommunista alapigazságot, a társadalom mozgásirányának egy történelmi helyzetben adott formáit.

Juhász műszemlélete mindazonáltal ennél összetettebb. Ő – anélkül, hogy e kérdéskörben illetékes Lukács György nevét leírná, csupán Engelsre hivatkozva – a shakespeare-i valóságból kinövő típusalkotást részesíti előnyben a schilleri idealista tendenciózussággal szemben. Az **Élő víz** c. regényt alaposabb elemzés nélkül optimálisan irányzatosnak találja. Az egyes szereplők elmélyültebb ábrázolásának hiánya miatt azonban esztétikailag mégsem tartja elfogadhatónak. Eközben megkerüli a B. Szabó által kijelölt (közvetített) feladatot.

Ugyanígy Sárosi Károly is, annak ellenére, hogy formálisan belőle indul ki, amikor két hónappal később (H, 1950. 6. sz.) megtámadja Juhász kritikáját. Noha ezt egyoldalúan teszi, mégsem jogtalanul, hiszen okkal mutat rá a bíráló módszerének sablonosságára, mikor az határozottan megalkotott, de a történelemben ismeretlen főhős nélkül elképzelhetetlennek tartja a jó történelmi regényt. Sárosi Juhász nagyrealista receptjét elutasítva előremutatóan jegyzi meg: „észre *kell vennünk a regény szerkezetén a modern regény és a film hatását is*". Végül aztán kimondja a vajdasági irodalomtörténet által később elfogadott tézist: „*Majtényi inkább történész, mint író, mert nem egyéneken keresztül ábrázol egy-egy embercsoportot, hanem mindig csak a folyamatot, az egészet tekinti…*"

Jelentős érdeme mindkét kritikusnak a világ-, illetve magyar irodalomhoz való viszonyítás. Az az eljárás, amely nemritkán tekintélyt és hamis látszatot védelmezve föltűnően fog hiányozni a jugoszláviai magyar kritikából, s amelyet az érintett két kritikában különösen Juhász alkalmaz naivul.

A Sárosi által szorgalmazott függetlenebb irodalomesztétika útja egyelőre járhatatlan: az ötvenes évek első felében, a gyakorló művészetkritikában is a szocialista realizmus szelleme uralkodik. Ha az író adott műve nem tesz eleget ennek a dogmának, és ha a kritikusnak tetszik a szóban forgó alkotás s annak alkotója is közel áll hozzá, akkor úgy interpretálja a művet, mintha az kielégítené az időszerű politikai követelményeket. Mert B. Szabó György, míg Gelléri Andor Endre, a két világháború közötti magyar író novellisztikájáról kimondja, hogy valóságlátása és ábrázolása korlátolt, mert „*nem az osztálytársadalom törvényeit rögzíti, hanem annak csupán egyes mozzanatait*" (H, 1955. 2. sz.), addig Majtényi **Garabonciás** c. regényében nemcsak a „*társadalmi fonákságok feltárásá*"-nak örül, hanem annak is, amit rálát a műre: Bige Jóska igazságkereső garabonciásságának. Megfeledkezvén róla, miszerint Majtényi hősét kispolgári indítékai nem engedik ki az igazi garabonciás, Kolontai Ábris árnyékából. Enyhén szólva is túlzás tehát „*a harcos ember öntudatosodásának a kezdetét és az első, még bizonytalanul megtett lépéseit*" (MSZ, 1952. VIII. 31.) fedezni föl az óvatosan a saját egyéni boldogságát kereső Bige életútjában. Nem véletlenül mellőzi

utóbb B. Szabó a három évvel később megjelent **Bige Jóska házassága** c. regény ismertetését!

Szirmai Károly viszont, aki pusztán olvasói ízlésére és a kritikai érzékére támaszkodva írta meg véleményét nemzedéktársa könyvéről, egyértelműen kimondja: *„Garabonciás? – Csak hajlama, kedélye az. Valami hiányzik belőle, ami Kolontaiban megvolt: a garabonciás lélek. Majtényi is így látja. Bizonyára vágyálma is.”* (H, 1952. 6. sz.)

Herceg János beilleszkedése

Herceg Jánosnak Majtényinál is nehezebb átbújnia a tű fokán. Mert annak ellenére, hogy baloldali íróként indult, a Kalangya későbbi szerkesztőjeként közvetve (pl. a budapesti rádióban mondott beszédében) akkor is beilleszkedett a magyar háborús politikába, ha annak esztelenségeire is célzott, s a kisebbségek iránti barátságot emberi létfeltételnek tekintette. Írói tekintélye menthette meg a kommunisták bosszújától, s attól, hogy a Nagy-Magyarország melletti korábbi elkötelezettsége miatt teljesen kiközösítsék. Ehelyett inkább korlátozták, és – leginkább közvetve – bírálták azt a regionalizmust, amelyet ő most a szocializmussal igyekezett összeegyeztetni.

Mindennek az lett a következménye, hogy novelláskötete csak 1950-ben jelenhetett meg. Hogy Szirmai mellett neki kellett legtovább várnia könyve kiadására, annak az is az oka, hogy a **Bors és fahéj** c. novelláskötet alig tartalmaz olyan szöveget, amely maradéktalanul megfelelne az irodalompolitikának. Herceg ui. könyve felét az 1945 előtti elbeszéléseiből állította össze, s ezek, Gál és Majtényi kötetbeosztásával ellentétben, előre kerültek (egy kivételével). Írónk úgy érezhette: nyíltan vállalnia kell ezeket a világszemléletileg és tematikailag vitatható műveit.

Herceg irodalomfölfogásának ellenzékisége abban nyilvánult meg, hogy ragaszkodott korábbi deviáns hőseihez: Kekez Tunához; a párjával csavargó félbolondhoz; a szentasszony prostituálthoz; a kispolgári magatartást leleplező szélhámoshoz. S tisztelte az életerőt a maga irracionalizmusában, amely az anyának a fia iránti csodálatában; vagy hamis formában: az alkohol mámorában jelent meg. E régebbi szövegekben a **Szúnyogkirály és társai** c. terjedelmes elbeszélés áll a maga nemzetek közötti couleur locale-jával közel a kor ízléséhez. A gyászmagyarokról, a földszerzés végett pravoszlávnak átkeresztelkedett szegény emberekről szóló történet szerepeltetése az eretnekség határán volt, mivel a magyaroknak a szerb hatalom általi elnyomásáról nem volt ugyan tilos beszél-

ni, de csak saját élményeket felelevenítve volt illendő. Ehhez viszont bátorság és alkalom kellett...

Herceg még az alkalmazkodásában is ellenzéki. Mert jóllehet az **Elölről kezdjük** c. novellája még a háború végén íródott s jelent meg a Hídban, időközben megváltozott a Szovjetunió iránti viszony, tehát 1950-ben már nem ildomos a jövő zálogát a szovjet katonákkal való barátkozásban látni. Különben e novella fiatalember hőse elsősorban saját erejét, életrevalóságát szereti, s nem a divatos frázisok mételyezték meg a lelkét, még ha az író magyarságvédő és önigazoló célzattal írta is ezt a történetet.

Az írónak nem volt nehéz kompromisszumot kötnie a kommunizmus élmunkás-kultuszával, csupán addigi vezérlő princípiumát, az *élan vital*t kellett befognia az ötéves terv szekerébe, s már nem is hat túlságosan erőltetetten annak a nyomoréknak a meséje, akit a rendkívüli szorgalma segít közel (csak közel!) a boldogsághoz. Azután pedig már régebben is írt Szenteleky szellemében a Délvidéken élő népek eredendő barátságáról pozitív példát statuáló történetet, úgyhogy végső soron elfogadhatjuk azt a délszláv figuráját is, aki szomszédjának a kitoloncolásuk idején irántuk tanúsított közönyét – ha nem jutalmazza is barátsággal, de – az esélyegyenlőség megvonásával sem bünteti. Az igazi életrevalóság és a jóság kölcsönösen támogatja egymást – ez a végkicsengése a legtöbb, ez időben született Herceg-novellának.

Herceg a magyar nyelv helyzetét taglaló cikkében is az eretnekség határán van. Igaz, néhány héttel korábban (főleg a szerkesztőségek munkatársaiból) már megalakult a Vajdasági Magyar Nyelvművelő Társaság, úgyhogy nem érezheti magát egyedül, amikor már írása címében – **Harcot a magyar nyelv rontása ellen** – túlságosan nyílt. Négy évvel az ún. felszabadulás után azt meri leírni, hogy nyelvünk katasztrofális helyzetben van, s ha nem segítünk rajta, meg fog semmisülni. Tapasztalata szerint „*A most alakuló új magyar értelmiség [...] a magyar kultúrát, a magyar történelmet alig ismeri s anyanyelvén csak rosszul, sok kínlódással, dadogva képes kifejezni magát. Még mindig nem nyithatunk annyi magyar iskolát, amennyit a néphatóságok eltartanának, mert nincs elegendő magyar tanító és tanár.*" (H, 1949. 3. sz.)

Hercegnek nem az akkulturáció, a szerb kifejezések átvétele ellen van kifogása, hanem a magyar nyelv szellemének elhanyagolása miatt tiltakozik. Az irodalmi nyelv, de főleg a köznyelv elszegényedése és elmagyartalanodása ellen emeli föl szavát. Tisztában van vele: részint a múlt hibáinak kijavítása, részint pedig a politikai korszerűség érdekében sokat kell fordítani szerbről, ám az adott körülmények között ez a munka csupán hatványozott felelősségtudattal végezhető jól.

Meggyőződése szerint a nyomatékos fölhívása megfelel a jugoszláv társadalom alaptörekvéseinek, s azt meri ajánlani az értelmiségnek, hogy tanuljon

magyarul a falvak népétől. Nem egyszerűen a hajdani, népiség iránti rokonszenv újjászületéséről van itt szó, hanem kényszerhelyzetről. A Tájékoztató Irodával való konfrontálódást követően ti. a magyar könyvek behozatalának esélye szertefoszlott, tehát a jugoszláviai magyarság csak saját magára támaszkodhatott. Viszont a nép amellett, hogy az államhatalom fölforgatta az életformáját, továbbra is az ősei nyelvét beszélte. Ezzel szemben az értelmiségnek nem volt hol és miből olyan szinten elsajátítania a magyar nyelvet, hogy ennek törvényeit tisztelve fordíthassa le akkor az életnek minden szféráját átjáró politikai zsargont.

Ezzel korántsem a nyelvi provincializálódás tűzetik zászlóra. Annál kevésbé, mert népünk nyelve szükségképpen el fog térni a magyarországitól – mondja Herceg. Viszont éppen ezért ragaszkodni kell az egyetemes magyar nyelv szelleméhez. Hogy ez miként lehetséges, arról nem beszél. Pedig szépirodalmi és szakkönyvek hiányában keveset ér a jó szándék. Ezt belátva a következő években átmenetileg kiszélesedik a teljes önellátást vállaló könyvkiadói program.

Herceg szóban forgó írása a legfontosabb azok között, amelyek a háború utáni években születtek. A súlyos gondokkal terhelt írástudói lelkiismeret termékeként olyan éles a hangneme, hogy néhány hónap múlva részben emiatt oszlathatták föl a Magyar Nyelvművelő Tanácsot azok, akik az anyanyelvet a felépítményhez sorolták, s a jogainak követelésében a nacionalizmus forrását látták. A falu a tudatos vagy öntudatlan reakció melegágyának számított, s most egyszeriben egy gyanús politikai múltú író abból akar tanulni és tanítani, ami elválaszthatatlan a babonáktól és a javak termelésének kezdetleges társadalmi viszonyaitól, termelési eszközeitől. A szovjet veszély miatt sem lehetett nyíltan kimondani, hogy a lassan elszerbesedő elvtársak nem törődtek a gyárak és a szövetkezetek magyarjainak nyelvével.

Hogy valóban a politika és az általa gerjesztett félelem rejlett a nyelvápoló bizottság megszűnése mögött, az fél évvel később Bodrits Istvánnak az **Anyanyelvünkért** c. cikkéből derül ki egyértelműen. Méghozzá egy elképesztő ellentmondás által. Mert annak ellenére, hogy Herceg előbb tárgyalt cikke szerint tanárok, tanítók, nyomdászok és újságírók szövetkeztek össze nyelvünk védelmében, Bodrits már írása első soraiban fölháborodottan kénytelen közölni: *„erről az igen örvendetes és magyar nyelvünk fejlődése és tisztaságának megőrzése szempontjából rendkívül fontosságú eseményről egyetlen vajdasági magyar lap sem emlékezett meg…”* (H, 1949. 6–7. sz.)

Aligha a társaságalapításban központi szerepű újságírókon múlott, hogy ez a vállalkozás is, mint később oly sok, hamvába halt. Az, amit Szeli István 1983-ban, magyar nyelven is kiadott **A magyar kultúra útjai Jugoszláviában** c. könyvében kínál magyarázatként, önmagában kevés: *„egy egész társadalmi és álla-*

mi közösség létezésének és fennmaradásának a gondjai kötötték le az erőket, s – mint 1945–48 között – a nyelvi kérdések ismét a »széplelkeknek való füves kertecske« szintjére jutottak." (70. p.) Ma már nemcsak hogy világosabban látszik, hanem ki is szabad mondani: a jugoszláv államnacionalizmus s elsősorban ennek magyar csatlósai sorvasztották el ezt a nyelvünket menteni igyekvő kísérletet is.

Ez azonban nem jelenti azt, mintha akkor nem estek volna jól az ígéretes látszatok. Ellenkezőleg. Ugyanennek az évnek a végén ui. – miként Majtényi Mihály számol be erről örömmel a Hídban – Lőrinc Péter Zágrábban magyarul köszöntötte a jugoszláv írók második kongresszusát.

A „csak" emberi Szirmai Károly

A nyelv abban az időben egészen más szempontból volt fontos a társadalmi rendszer hangadói számára. Bálint István – Szirmai Károlynak az 1952-ben, a háború után első megjelent novelláskötetét méltatva – azt a meghökkentő megállapítást teszi, hogy *„szintelenedik az író nyelve, csökken szókincsének gazdagsága, a nyelvezet, az egyes alakok beszédmódja nem lesz, és nem lehet a tipizálás és egyénítés segédeszköze."* (H, 1952. 11. sz.)

A nyelv szerepének eltérő fölfogása abban gyökerezett, hogy még a polgári műveltség talaján álló írók, köztük elsősorban Szirmai és részben Herceg, kimondva vagy kimondatlanul, az emberábrázolás teljességének igénye s a kultúrának a megfigyeléseik alapján föltételezhető alakulása felől vetették föl a nyelvi kérdéseket. Ezzel szemben az ideológia a dogmák előre gyártott sémájába akarta beleilleszteni a nyelv és az irodalom szerepét.

Ezért kellett Szirmai Károlynak a „felszabadulás" után évekig félretennie a tollat, hogy majd csupán a negyvenes és az ötvenes évek fordulóján – önéletrajza szerint anyagi nyomorában és Czakó Tibor barátja biztatására – térjen vissza az irodalomhoz. Alkotói helyzetéről az a tény mondhat legtöbbet, hogy noha a **Viharban** c. kötetének több mint felét a háború utáni terméséből válogatta, ennek többsége 1951-ben született, s csupán egy íródott 1948-ban. Szirmai később úgy emlékezett, hogy Olajos Mihály és B. Szabó György ösztönözte novellái összegyűjtésére (**Önkeresés,** 1970). Az íróra a Hídban mind gyakrabban szereplő, az 1950. áprilisi számban botrányhősökké lett fiatalabbak is bátorítólag hathattak. Még akkor is, ha mind a mentoruk, B. Szabó, mind pedig saját maguk igazi lehetőség hiányában kénytelenek voltak jelentős mértékben megalkudni.

Szirmai könyve azt a megjelenési dátumot viseli, amely fordulópontot jelent a jugoszláv kultúrpolitika történetében. Ekkor (1952 szeptemberében) került

sor az ország íróinak III. kongresszusára Ljubljanában, ahol Krleža kimondta: az a lényeg, hogy szocialista beállítottságú-e az író, a módszer az alkotói műhely kérdése. Nem számít tehát, vajon a szocialista realizmushoz vagy valamelyik izmushoz áll-e közelebb az író, ha műve a jugoszláv társadalom élményvilágából nő ki, s arra akar visszahatni. Krleža fölfogásában a fetisizmus (idealizmus) és a konzervativizmus leküzdése alapvetően fontos alkotói feladat. A horvát író nevezetes beszédét Majtényi és Herceg is kiemelt helyen ismertette a Hídban.

E liberalizálódas, amely a szovjet kultúrpolitika iránti dacként is egyre inkább áthatotta a jugoszláv szellemiséget, Szirmai műveinek segített is, meg nem is. Segített, mert hatályon kívül helyezte az írókkal szembeni adminisztratív eljárást, hacsak nem állam-, illetve kommunizmusellenes törekvés ütötte föl a fejét. Írónk viszont, a maga jellegzetesen polgári módján s részben Szenteleky Kornél szellemében, a történelem, tehát az államrend előtt meghajolva teljesítette a maga írói (korábban irodalomszervezői) misszióját. Annyi segítséget kapott, hogy (persze ártatlanul) csak rövid időt töltött börtönben. Viszont továbbra sem tudott kimozdulni a maga polgári korlátjai közül, márpedig a krležai (sinkói) szellem azt a hivatalnoki-családi zártságot is célba vette, amely a társadalmi mozgásoktól, utópiáktól függetlenül erkölcsi alapon, pszichologizálva mérte önmagát.

Ezek után részben megértjük, miért írt Bálint István erősen fenntartásos bírálatot Szirmai novelláskötetéről már a Híd novemberi számában. A kritikus ui. amellett, hogy a polgári dekadenciával szembeni ellenálló képesség miatt fitymálja a szóban forgó novellákat, azt is fölrója, hogy *„Szirmai alkotásmódja mindenképpen a realista alkotásmód alatt marad”*. Mert – s itt föltehetőleg a lukácsizmus üzen – *„egy ember lelkiéletének gazdagságát, egy ember rossz vagy jó vonásait csak cselekvés közben, cselekvés révén ismerhetjük meg, de ő maga is csak így ismerheti meg önmagát”*.

Hogy Szirmai idős emberei már rég megcselekedték a magukét, s legfeljebb merenghetnek tetteik és mulasztásaik fölött, az ebben a futurisztikus ideológiai terrorban mit sem számít. Csak a maguk s esetleg a családjuk hasznát nézték, tehát a polgári társadalmat építették. Akaratlanul is erkölcstelenek voltak, hiszen a polgári világ pusztulását nem lassítaniuk, hanem siettetniük kellett volna az új időkhöz való alkalmazkodásukkal. A kritikusnak azonban nincs lelkiereje, hogy végigvigye ezt a kor parancsolta embertelen gondolatot, s inkább önellentmondásba keveredve váratlanul megjegyzi: *„Szirmai azonban a fenti korlátok következtében nehézzé vált anyagával is megbirkózik: ezeket az egyéni tragédiákat emberivé, megkapóvá, hitelessé tudja tenni.”*

Mindazonáltal a novelláknak e pozitív tulajdonságai – újabb önellentmondásként – csupán a szűk családi, rokoni, ismerősi kapcsolatok ábrázolása során

jutnak kifejezésre. Az időnként fölvillanó társadalmi összefüggésből több kár van, mint haszon, mert ilyenkor az író a szocializmus gyakorlatát bírálja. Ezért nem tetszhet Bálint Istvánnak a **Gyümölcs** c. novella, amely *„a magántulajdon anakronizmusként ható védésének”* látszik, holott csupán egy, a magyar uralom alatt is küszködő kispolgári családnak a két keze munkájához való ragaszkodásáról van szó benne – a termésüket megdézsmáló tolvajokkal szemben – az erőszakos kollektivizálás idejében. S hasonlóképpen a **Kapisztrán András öröksége** is csak *„zavaros felfogások hirdetéseként ható”* lehet, mivel ebben a szerző rendkívüli bátorsággal szociográfiai pillantást mer vetni a falura, amely az egykori gazdák utóda és a telepesek kezében kiürülő-, pusztulófélben van. Úgyhogy az élettől már részben megfáradt Kapisztrán, akinek azonban az alkotásvágya még töretlen, egyelőre a várost választja a falu helyett, noha itt egy ismerősétől házat örökölt.

Ettől eltekintve lényeges haszna van Szirmai múlt felé fordulásának, jóllehet erről Bálint az adott körülmények között nem beszélhet. A múltban kialakult emberi jellemek ti. azt is bemutatják: *„miként alakultak ki, milyen körülmények között fejlődtek azok a múltból itt feledett emberek, akik ma is megtalálhatók valóságunkban”*. Mi több, még közelebb jutva a realitáshoz, Bálint azt is elismeri, hogy Szirmai a magányukban megrekedtek előtérbe állításával *„segítséget nyújt valóságunk megértésében”*, sőt, *„emberi és művészi hitellel mutatja meg, milyenek azok a múltból itt rekedt emberek, akik még átalakulásra, a múlt utolsó maradványainak eltávolítására várnak”*. S mindennek az a csúcsa, hogy *„Szirmai vetítette elénk leghűbben a múlt itt hagyott bürokratájának típusát”*.

Ez azt jelenti, hogy végre a vajdasági (magyar) kultúrpolitika, ha nem jutott is még túl a fekete-fehér értékrendszeren, legalább emberszámba veszi a múltjuk által meghatározott magyarokat és más nemzetiségűeket, vagyis, némileg okulva az elmúlt néhány év passzív ellenállásából, mint realitást s ugyanakkor mint megoldandó feladatot fogadja az általa kispolgárinak tekintett életgyakorlatot, értékfölfogást. A dogma itt annyiban engedett a szorításából, hogy újabban – ahelyett, hogy továbbra is ideologikusan elképzelné – megismerni, a valós tulajdonságai alapján fölmérni igyekszik az ellenfelet, amely *„utolsó maradványainak eltávolítására”* készül. Szirmai látásmódja eszerint teljességgel nem elvetendő azért, mert nem harcos jellegű. Ennél fontosabb, hogy az ábrázolása (végeredményben a kritikai realizmus egy változata) közvetve harcra ösztönöz.

Általában a vajdasági magyar irodalom szempontjából azért fontos ez a szemléletтágulás, mert a többi ismert író elsősorban a múltjából építkezve tudna és merne írni, s ez a viszonylagos engedmény fölszabadítóan, sőt fölmentően hathat rájuk.

Mindazonáltal naivitás lenne azt gondolni, hogy a Szirmai-féle mélyebb emberlátás ezzel létjogosultságot kapott a jugoszláviai magyar irodalomban.

Bizonyítékként mindenekelőtt Szirmai esete szolgálhat. Az író ui. a körülményekhez képest jelentős sikerén fölbátorodva, a következő évben újabb novellás-kötetet juttat el az Irodalmi Tanácshoz, mire e tiszavirág-életű intézmény nevében B. Szabó György, az elnök, ezt válaszolja neki: „*A Tanács véleménye szerint ez a kötet művészi érték tekintetében nem ad többet az eddigi könyveidnél, sőt bizonyos esést is mutat. Az anyag felét azonban értékes írások teszik és ezek egy kisebb kötetbe kívánkoznak.*" (H, 1953. 12. sz.) E minősítés részletesnek mondott megokolása is benyomásszerű, mivel többnyire csupán egyetlen mondattal indokolja meg a pozitív vagy a negatív véleményt. Ez a még vázlatosnak sem nevezhető értékelés akkor is sértő, ha van igazság abban az állításban, mely szerint Szirmai témakezelése olykor rutinos, felszínes, elavult. Megalázó, mert a Vajdaság egyik legkiválóbb írójához úgy viszonyul, mintha az kezdő lenne. Kioktató, mivel a lektort (föltehetően B. Szabó Györgyöt) érezhetően ideológiai indítékok is befolyásolták a tanácsadásban. S demagóg is, minthogy érvként hozatik föl „*a kiadóvállalat szempontja is, mely szerint az idei évben, tekintettel a még eladatlanul raktáron heverő Viharban magas példányszámára, kockázatos vállalkozás lenne egy újabb Szirmai elbeszéléskötet kiadása*". A politikai kiadványok hatalmas tömege nem számít veszteségnek, mert amögött az államérdek van.

Minthogy az igazi értékeknek ekkor még nincs (nem lehet) pártfogójuk, Szirmai saját maga kényszerül válaszolni. A rögeszmésen igazmondó író a többi között így védekezik: „*Elismerem, hogy egy vajdasági író könyvének a kiadása nem üzlet, inkább súlyos kockázat. De ez ugyanúgy vonatkozik azokra az írókra is, akiknek – bár könyveikből még kevesebb kelt el – újabb könyveit is kiadják. Az én könyvemből egyébként bizonyára több fogyott volna el 800-nál, ha a tavalyi palicsi könyvnapon szintén eladásra kerülhetett volna, vagy ha a könyvbarátok verbuválását végző az én könyvem eladását jobban szívén viseli, s ha a Duna-utcai könyvüzlet nem késik hónapokkal a szétküldéssel.*" Még jó, hogy Szirmai Károly (kis)polgári író az ő művét ért elsősorban ideologikus bírálatra 1953-ban ugyanott válaszolhat, ahol őt a támadás éri.

Jellemző, hogy Herceg János a **Viharban** c. könyv utószavában sem meri méltatni a Bálint István által utóbb bírált, az új rendszerben született szövegeket. Csupán Szirmai polgári alkotói korszakáról, írástudói beállítottságáról és írásmódszeréről beszél.

A HÁBORÚ UTÁNI NEMZEDÉK (1945–1954)

Korlátok között

A második világháború után jelentkező új nemzedék érvényesülésének föltételei rendkívül nehezek voltak. Az iskoláztatás és a könyvkiadás önmagában is csak korlátolt lehetőséget nyújtott a tehetséges fiatalok számára, mert a középiskola után legfeljebb a Pedagógiai Főiskolán tanulhattak magyarul, s a könyvvel való ellátottságuk igencsak szűkös volt. Emellett a kötelező világnézeti dogma is akadályozta kibontakozásukat. Évekig nem mozdulhattak ki a JKP irányvonalát túlbuzgón követő idősebbek árnyékából.

Még a legelején kötelezővé tették számukra a bolsevik sablonokat, azután pedig (miként a **Téglák, barázdák** c. antológia fogadtatása tanúsítja) részint ezek alkalmazása miatt rótták meg őket (Pap Józsefet, Dévavári Zoltánt, Kopeczky Lászlót és másokat).

Az Ifjúság Szavában, majd az Ifjúságban, sőt a Magyar Szóban és a 7 Napban is csak akkor bátorodhat föl a hangjuk, amikor már a jugoszláv ideológia és annak magyar tolmácsolói viszonylag rövid idő alatt lényegesen megváltoztatták szemléletüket. A metamorfózisra mindenekelőtt a Tájékoztató Iroda támadásai adtak okot 1948 őszén, azonban a liberalizálódás csupán 1949 decemberétől, a Zágrábban megtartott II. Jugoszláv Írókongresszust követően vált érezhetőbbé.

Szemlélettágító hatású volt Sinkó Ervin szellemisége is, amely Zágrábból, ám különböző kiadványok formájában Újvidéken befolyásolta a szellemileg nyitott fiatalokat. Igaz, szűkebb szülőföldjére, Bácskába visszatérve (illetve ide el-ellátogatva) kezdetben neki is hangoztatnia kellett a történelmi pillanat szólamait, csakhogy azok az ő szájából kevésbé hamisan hangzottak, minthogy aligha tudhatott arról, mit követtek el vérbosszúként a magyarok ellen a Vajdaságban a háború végén. Meg aztán Sinkó esetében egy olyan ember dicsőítette Tito Jugoszláviáját, annak „második forradalmát", aki úgy volt a Tanácsköztársaság idején a forradalom élvonalában, hogy az emberségét is sikerült megőriznie. Emberi és alkotói érdeke

is összefonódott azzal a mássággal, amelyet az új délszláv állam a Szovjetunióval szemben képviselt. Így egyáltalán nem csoda, hogy a publicisztikai és a szépirodalmi, a politikai és az esszéírói tevékenységében egyaránt fekete-fehér alapon állította szembe egymással a két szocializmus-modellt, az Európát bejáró „kísértet" újjászületését a sztálini diktatúrával kapcsolva össze. A Hídban és a sajtóban közölt cikkei után különösen az **Akik nem tudják mi fán terem a szemérem** (1949), s az Újvidéken is kiadott **Kísértet járja be Európát** (1952), valamint **A mi második forradalmunk** (1953) c. publicisztikai kiadványaival, de nem utolsósorban az **Elítéltek** c., a Rajk-per eseményeit földolgozó (a szovjet és a jugoszláv rendszert mereven szembeállító) drámájával (1953) befolyásolta a délvidéki magyar értelmiség újabb korosztályát. A maga nemében azonban a két világháború közötti időszak magyarországi társadalmi-történelmi eseményei körében is eligazítást nyújtó **Tizennégy nap** c., a megjelenésében (1950) sokat késő regény is hozzájárulhatott az ifjúság baloldali értéktudata kialakításához. S azzal is, hogy Sinkó 1948 után Jugoszláviában is inkább nagy lehetőségnek, mint megvalósult állapotnak tekintette a munkásság kultúráját, szoros összefüggésben a saját európai szintű műveltségével s az ideológiai-módszertani receptektől egyre inkább függetlenedve. Ideértve a művészetnek a marxizmus tanai melletti szuverenitását is.

Sinkó Ervin ekkor már nem kockáztatott sokat, mert mint Budapestet, Bécset, Párizst és Moszkvát megjárt sztálinistaellenes forradalmárra szüksége volt rá az akkori jugoszláv politikának, amely a keleti bolsevista kegyetlenséggel szemben saját humanizmusának, toleranciájának a hírét igyekezett kelteni. E látszatteremtés különösen akkor bizonyult hitelesnek, amikor a Tájékoztató Irodával való szakítás után átmenetileg szokatlanul nagy jogokat biztosítottak a nemzetiségieknek. Sinkó a magyarok közül csak a Titónak lelkesen tapsolókat látta, no meg azt tudta, hogy Miroslav Krleža, minden idők egyik legnagyobb délszláv írója is a délszláv kommunizmus mellett kötelezte el magát. Az sem volt közömbös számára, hogy a Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia jóvoltából Zágrábban lakhatott, s hogy olyan művei láthattak napvilágot, amelyek a korábbi évtizedekben közölhetetlenek voltak, s nem csupán a feleslegesség-érzetét fokozták, hanem kéziratokként is veszélyt hozhattak rá.

Sinkó világirodalmi kultúrájának fedezetével bizonygatta a tanulmányaiban, hogy az irodalom egyéni önkifejezés, valamiképpen líra, emellett pedig realizmus, sajátos formájú történetírás is. A szocialista realizmus viszont csupán az emberi sors átlényegítési lehetőségének fölismerését s egy új erkölcs önkéntes vállalásának többletét jelenti. Eszerint az író nem rárótt kötelességből, hanem saját alkatának és belátásának megfelelően formálja meg a benne és körülötte változó világot.

Késve, de nem későn kapott jogot a délvidéki magyarok új nemzedéke ahhoz, hogy önmagával foglalkozhasson, s hogy ne titkolja életérzését, vágya-

it, föltéve, ha ezek nem voltak közvetlen ellentétben az uralkodó politikával. Viszont Zágrábból többet lehetett kínálni, mint ami a vajdasági magyar értelmiség soraiban elfogadható volt. Erre a Híd 1950 áprilisában megjelent száma és az általa kirobbant vita a bizonyság. Mindenekelőtt pedig B. Szabó György középutas, ingadozó magatartása.

B. Szabó György az említett Híd-szám bevezetőjében **(Az új nemzedék hangja)** eleve mentegetni kényszerül a fiatalokat, akik közül nem egy a tanítványa volt a Pedagógiai Főiskolán. „*Ezek az írások csak részben képviselik az új nemzedék irodalmi munkásságát: értelmiségi fiatalok szólnak hozzánk, míg a munkás- és parasztifjúság költői és elbeszélői még nincsenek itt képviselve.*" Ennek a fiatal értelmiségi csoportnak az a mentsége, hogy „*a szocializmusért és a szocialista demokráciáért küzd*". A stratégiai cél: „*a munkás és parasztírókkal való munkaformáknak és szervezeti feladatoknak*" a megvalósítása. Persze, a vajdasági magyar irodalom szervességén belül. Ezért érthető, mondja B. Szabó, hogy ez a Híd-szám sem formailag, sem pedig lényegileg nem törekszik a „fiatalok" és az „öregek" szembeállítására.

A szerkesztő szinte meggyőzni igyekszik az idősebbeket, hogy „*Új hang szólalt meg, mely eddig ismeretlen volt, vagy csak elvétve jelentkezett felszabadulás utáni irodalmi életünkben.*" A kritika és az esszéirodalom tehetséges művelőit emeli ki, hogy a kor szellemében meg is alázza őket. Szerinte ui. „*Az új nemzedék fejlődési lehetőségét biztosítani annyit jelent, mint tervszerűen foglalkozni az új kritikusainak nevelésével, állandó törődés és foglalkoztatás formájában elősegíteni irodalmi kritikánk és tanulmányirodalmunk megalapozását.*" Ez az atyáskodás – nemhiába rója meg emiatt is az akkori politika egyik hangadója – az utókor szempontjából különösen föltűnő, hiszen nevelni legfeljebb egyetemistákat lehet, a kritikusok szabadon alakítják ki értékfogalmaikat, s legfeljebb teret, megjelenési lehetőséget kell biztosítani számukra. Vagyis a nevelésük helyett okosabb az önnevelés föltételeiről beszélni. S mindenekelőtt élő példát mutatni!

A néprajzzal és nyelvészettel foglalkozó fiatalok mellett az új költőket is megemlíti, akik művészi formában fejezik ki „*társadalmi valóságunkat, a szocialista fejlődés mozzanatait, a megváltozott társadalmi tudatot és megrajzolják az új ember arcát, erkölcsét, érzésvilágát, gondolkodásmódját*".

Illúziótlanul a valóságról

Nem véletlenül alakult ki heves vita a Híd áprilisi számának hatására a vajdasági magyar sajtóban; Németh Istvánnak mindjárt a bevezető után következő elbeszélése részben ellenpontozza, nevetségessé teszi a szerkesztő szavait.

A **Helytelen világ** ui. az alföldi szegény magyar ember szinte időtlennek tűnő nyomorúságáról szól. A népiek és az író saját tapasztalatainak megfelelően beleéléssel tárja föl a kubikos elzüllésének okait, anélkül, hogy nyomatékosan hangsúlyozná: mégiscsak a bukott osztálytársadalomból származik a téma. A szombat este kocsmában gyülekező, heti robotban kimerült, szegény faluszéli férfiemberekkel kapcsolatban állapítja meg: „*Ez nem az a fajta, aki a mámornak, gyönyörűségnek, pillanatnak él.*" Majd fölteszi a didaktikus kérdést: „*Mi hajtja őket akkor ide?*" Azután néhány sorral lejjebb: „*nem ezeknek az embereknek a vétke, hogy nem szoros láncként kapcsolódnak egymáshoz*", vagyis, hogy a nyomorukhoz képest nem elég erős a mozgalmuk. Az indok azonban mégsem a kocsmában, hanem Tatár János házikójában ölt naturalisztikus jelenetformát. Nincs elegendő étel sem a gyerekeknek, sem a szülőknek. Már csak marakodni lehetne. S a rossz csupán rosszabb lehet. Tatár János úgy érzi, „*futni kell... a kocsma felé. Űzi a cudar élet, amelyben józanul élni irtózatosan nehéz.*" Semmi munkásöntudat. És feléjük nyújtott kéz sincs. Csak a rossznak az ismétlődése. Az író ti. úgy mutatja be a múltat, mintha az megváltoztathatatlan lenne az előre mutató jelek hiányában.

Ha Németh Istvánnak még az lehet a mentsége, hogy a valóság jelentős része bizonyíthatóan olyan, mint amilyennek ő az elbeszélésében bemutatta, Fehér Ferenc írói helyzete kockázatosabb, mivel ő e folyóiratszámban közölt két versében – a kialakulóban levő költői hangját nem egészen választva még el a mestereitől – saját érzelemvilágát tárja föl. S ennek eredménye a magát a Kánaán küszöbén érző társadalomra nézve lesújtó. Fehér a rá jellemző érzelmességgel és a családi múlt felé forduló, kínt is megédesítő szépségáhítatban az elidegenültsége miatt kesereg.

Ahelyett, hogy az értelmiségi proletárok és a parasztság átminősült kapcsolatáról zengedezne, vagy legalábbis optimista kicsengéssel dramatizálná az élményét, rezignáltan céloz felesleges ember voltára: „*Arcom már barnára / nem cserzik nyilazó kánikulai fények, – / s lám, a kaszások már meg sem ismernének.*" S arra is, hogy – hiába akarják perspektivikus kádernak látni – a nélkülözők, a lelki szegények közé tartozik, mert az önirónia is csak könnyes lehet: „*Fordulj napnyugatnak, öcskös, / fuss, és sírjad el árva csőszkunyhók hűvösében / terhes nincstelenséged esti imáját...*" **(Bocsássatok meg)** A vers imaszomjról tesz vallomást, s ez ekkor valóságos ellenforradalom! Annál is inkább, mert a másik vers **(Panaszos dal)** is hasonlóképpen tüntetően világfájdalmas: „*Kicsi paraszti pajtásaim / már meg sem értenek.*"

A közölt versek közül még legfeljebb a Borus Erzsébeté ad okot botrányra. Ez már a címében is beszédes: **Mielőtt megjön a tél**. Félelem az öregségtől, dekadencia, reménytelenség, társadalomidegenség – mindez az adott pillanat-

ban ellenzékiséget jelent. Amiként Tomán Lászlónak a Debreczeni József verseiről írt kritikája is, melyben a gazdag lelki életet s a néhol Kosztolányira emlékeztető formakultúrát tartja a költő fő erényének. A kritikus a tágan értelmezett szocialista realizmus talaján áll, de a magánember érzelemvilágát is legitimálni igyekszik, s hitelesnek tartja a polgári szemléletű Debreczeni saját veszélyeztetettségéből a háború alatt s előtte született költészetét. Ez nem jelenti azt, hogy a költő propagandaízű sorai is megnyerik a tetszését.

A többi írás nem szúrhat szemet. Petkovics Kálmán elbeszélése az állami követelményeknek megfelelően azt domborítja ki, hogy az osztályérdekek a rokoni kapcsolatokat is megsemmisítik. Major Nándor viszont – a kornak megfelelő gyerekes örömmel – az építőtáborral kapcsolatos emlékeit verseli meg. Juhász Gézának a Tolsztoj történelemszemléletéről írt, némileg iskolás tanulmánya – a fatalisztikus szemlélettel ellentétben – a tömegek jelentősége mellett a nagy egyéniség szerepét is kiemeli, s ezzel nem szegül szembe az uralkodó ideológiával. Sárosi Károly **Kuruckori költészet** és Bóna Júlia **Halászélet a Tiszán** c. tanulmányának pedig nincs bírálható hangsúlya. Madarász András **A mai helyes nyelvszemlélet** c. írása sem lépi túl a hivatalos tudományos álláspont kereteit. Ha ez még gondolatokat vesz át a szovjet tudományból, akkor Dragi Milenkovics szennyirodalomként utasítja el a kommunista nagyhatalom propagandairodalmának egyik lefordított termékét.

A három lapismertetés a magát ismét megújulással általtó Jugoszlávia dicsérete. Az is, amit Bori Imre ír a horvát fiatalok Zágrábban megjelenő folyóiratáról, az Izvorról, amely kimondatlanul is a mintája lehetett volna a vajdasági magyar írók folyóiratának. Annál is inkább, mert – ahogyan Bori kiemeli – az Izvor a kezdeti látszattal ellentétben nem az irodalom megoszlását, hanem annak egységét szolgáló folyóirat. A haladás a sematizmus és a szólamok visszaszorulásában s abban a felismerésben van, hogy *„a múlt irodalmi értékeinek beolvasztása a szocialista kultúrába, elengedhetetlen. Amíg nálunk, vajdasági magyaroknál még kísérlet sem történt ez irányba…”*

A riogatás paradigmái

A Híd áprilisi számát elsőként Rehák László támadja a Magyar Szó három számában. (**Az új nemzedék hangja?** 1950. V. 11.–V. 13.) Reháknak mint a művészetektől távol levő politikusnak, aki kezdetben cenzora, majd főszerkesztője a Magyar Szónak, s a Híd szerkesztőbizottságának tagja, a saját családjának múltja okán is nyomatékosan állást kell foglalnia a fiatal magyar irodalmárok

nemzedékké szerveződésével szemben. A második világháború idején ui. Rehák László apjának polgármesteri kinevezését csak a kommunistagyanús fia miatt hiúsították meg a németek, ami később a fiúnak az apától való embertelen elhatárolódását vonta maga után. (Vö. A. Sajti Enikő: **Impériumváltások, revízió, kisebbség.** 2004. 267. 8. p. – Matuska Márton: **A Rehák-példa**. MSZ, 2003. V. 6.) Reháknak keményen kell bizonyítania a szülői ház szellemétől eltérő másságát, jugoszláv kommunista elkötelezettségét. Akik ettől függetlenedni akarnak, szükségképpen a reakció mocsarába lökik vissza a már-már magára találó magyarságot – állítja.

Rehák az áprilisi Híd szinte mindegyik munkatársát leginkább értetlenül kritizáló gondolatainak sajátos ortodoxia az alapja. Szerinte a hiteles művészet előfeltétele az osztályöntudatból eredő harcos szellem. Azért, mert a fölépítmény nem csupán meghatározott, hanem meghatározó is, vagyis befolyásolhatja a társadalmi alapot. Ez – mint szociológiai törvény – sarkigazság, amely az írókat valóságuknak, az élet ellentmondásainak a tükröztetésére kötelezi. Mivel az írónak eleve forradalmi lelkületű, jövő felé mutató igazságot kell kifejeznie, Rehák számára az alkotók mesterségbeli tudása csupán az így fölfogott marxista szemléletükkel összefüggésben jöhet szóba. A magánember élményvilága csak a múltból fennmaradt kispolgári csökevény.

Rehák Tománnak a Debreczeni-kritikáját támadja legélesebben. Egyenesen károsnak tartja, s a közlését is helyteleníti. A lapérdekek hangadói, sajnos, neki adnak igazat. Az Ifjúság Szavának vezércikke már a címében is véleményt nyilvánít: **Nem az új nemzedék hangja** (1950. V. 13.). Hasonlóképpen nyílt Gál László is a Dolgozókban: **Eltévedt fiatalok** (1950. V. 19.).

A bírálók elvben ugyan elutasítják a propagandairodalmat, ám a fiatalok törekvését mégis téves túlzásnak tartják, s meg vannak róla győződve, hogy sokkal fontosabb a nemzedékeket összekötő kapocs annál, semhogy az Ifjúság Szava írói, akik már a többi lapban is jelen vannak, a különválás helyzetében tetszeleghetnének, jelentéktelen vagy átmeneti társadalmi hibák miatt panaszkodva. S olyan hangulatoknak és érzelmeknek teljesen átadva magukat, amelyek az ember osztályhivatásához viszonyítva mégiscsak másodlagosak. Nem beszélve arról, hogy a fiatalok magányélményei, még ha ennek nincsenek is a tudatában, a még teljesen nem legyőzött ellenség világképéhez állnak közel. S mivel bizonytalanok, nem sok hiányzik a fasizálódásukhoz – írja Gál, aki emiatt Tománt, a „fajvédő" Németh László mellé állítva őt, kiutasítja a jugoszláviai magyar irodalomból.

Nem sokkal megértőbb Lőrinc Péter sem, aki a júniusi Hídban a vitatott folyóiratszám kapcsán Tománt s az általa dicsért Debreczeni költészetét marasztalja el. Később már övön aluli ütésnek számíthatott, ekkor azonban még

normálisnak tekinthető, hogy a fiatalság vénség-hangulatával kapcsolatban Lőrinc, amellett, hogy saját hajdani aktivizmusát is ebből eredezteti, az elriasztás szándékával annak a Kosztolányinak a dekadenciáját is fölemlíti, aki – s ezt lábjegyzetben olvashatjuk – a Tanácsköztársaság bukása után a „Pardon" rovatban *„felhívta az ellenforradalmi hatóságok figyelmét egyes még élő, szabadlábon lévő, népi harcosokra."* (1950. 6. sz.)

Nos, Gál és Lőrinc mind a mai napig ható paradigmát alkot azzal, hogy a fasizálódás lehetséges vádjával ijesztgeti a szabadabb gondolkodásúakat. Ezért kétségtelen Sinkó Ervin ezzel kapcsolatos érdeme, amikor a Híd áprilisi számát értékelve nyíltan szembeszáll Gál szempontjaival, mondván: *„az autoritatív, kártevő kritika hangja"* hallatja magát, az, amely az északi határon túl még mindig érvényben van. (ISZ, 1950. VI. 2.) Sinkó Titóban is a gondolkodásra serkentő tekintélyrombolót tiszteli, és a fiatal írókat ennek megfelelően jobbik énjük vállalására, s az ebből születő igazságtapasztalat kifejezésére buzdítja.

A (legalább formálisan) tekintélyellenes Sinkó tekintélyére annál nagyobb szükség van ekkor, mivel pl. Sulhóf József (akit származása miatti korábbi fenyegetettsége, nem pedig a forradalmi múltja állít a vajdasági magyar kommunista értelmiség első sorába) a következő évben felújult viták során azért bírálja Bori Imrének a Herceg János **Bors és fahéj** c. novelláskötetéről írt kritikáját, mert az Kekez Tunát tartja a kötet egyetlen hős típusának, ahelyett, hogy azt a szobafestőlegényt emelte volna ki, aki levonta a történelmi idő konzekvenciáját, mert, miután a háború előtt Belgrádot is megjárta, a szülőhelyén szerb lányt választott párjául. Ez utóbbit nem mondja ki szó szerint Sulhóf, de ez a lényeg. Annál is inkább, mert szerinte az író fejéből a még 1934-ben kipattant Kekez Tuna *„nem típus, hanem papírosfigura"*. (I, 1951. IV. 30.)

Bori már ekkor az alkotói törekvésre (és részben a megvalósulásra) volt különös tekintettel. Hogy Sulhóffal két malomban őrölnek, az abból is látszik, hogy Sulhóf nem érti, vagy nem akarja érteni Borit, amikor az azt mondja: három író van, akik jelentősége szétfeszíti a szűkös vajdasági keretet, s utat talál az egyetemes magyar irodalom felé. Bori ui. az esztétikai értékre gondol, s ebből a szempontból csak mellébeszélés lehet számára, hogy az itteni emberek élete szerves része-e az „egyetemes" (Sulhóf jelzője, így, idézőjellel) jugoszláv életnek, s hogy a magyarok más nemzetek egész sorával élnek együtt. Számunkra ebben az álpárbeszédben paradigmatikusan és tragikusan lényeges, hogy a politika képviselője (tudatosan, mert művelt és esztétikai érzékenységgel is rendelkezik) a művet annak születési körülményeivel téveszti össze. S ebből következően a magyar irodalom kritériumaira a jugoszláv „egyetemesség"-et igyekszik ráerőltetni. A megoldás a későbbi évtizedekben a kétoldali kötődés formálisan fölszabadító, de többnyire lényegében visszafogó elvének hangsúlyozásában érvényesült.

Ha Tománt az áprilisi Híd kapcsán, akkor Borit a sajtóban megjelent kritikái és az élőszóban elhangzott nyilatkozatai miatt támadja a dogmatikus kritika. Pedig az idő jelentős mértékben Borit igazolta. Nem egészen alaptalanul nevezte ui. a Híd-értekezleten Bogdánfit, Weigandot, Urbánt, Mácsayt, Latákot és Csépét vendégnek, hanyatlónak vagy elintézettnek, később pedig Gált és Herceget a dogmatizmus behódoltjának, Zákányt és Pap Józsefet viszont az áldozatának.

A fiatalok az adott körülmények között azonban nem lehetnek kritikusok egymás műveivel szemben, úgyhogy van igazság Sulhóf állításában, miszerint Fehér és Bori, a főiskolások, véd- és dacszövetséget alkotnak az idősebbek ellenében (MSZ, 1951. IV. 13.). Csakhogy itt az elfogulatlan műelemzéseknél alapvetőbb problémák vannak terítéken. Végeredményben, némi leegyszerűsítéssel szólva, az igazság és a hazugság, a szabadságigény és a lehatároló szándék csatázik egymással. Egy immár felnőtt, de még mindig félelemben élő nemzedéknek akkor is keresnie kell a kulturális önrendelkezéséhez való jogát, ha látszólag már teret hódított, s elsősorban az Ifjúság Szavában, de a Magyar Szóban és a 7 Napban is, nagy számban jelennek meg az irodalmi termékei.

A szókimondás rövid ideje

A fiatalok önállósodási igényéről Bori adott hírt a Híd 1951. januári számában. Hivatkozási alapul a délszláv irodalom szolgál, a belgrádi Mladost, amely immár öt éve jelenik meg a jugoszláv fiatal írók folyóirataként. Bori szerint az új vajdasági magyar íróknak sem elkülönülésen jár az eszük, hanem azon, hogy nagyobb teret kapjanak, s fölgyorsuljon, elmélyüljön a fejlődésük. Míg a Híd a már érett írók fóruma lenne, addig a fiatalok folyóirata a műhelymunkának adna helyet. Bori föltételezi, hogy kezdetben a Híd veszítene olvasottságából, ám ezt a valószínű helyzetet csupán átmenetinek véli.

Hogy mi bántja a fiatalokat, az mindenekelőtt Tomán Lászlónak a Sulhóf cikkére válaszoló írásából derül ki (**Bűnös irodalompolitika.** MSZ, 1951. IV. 21.). *„Arról van szó, hogy egy írónemzedéket akarnak likvidálni, arról van szó, hogy nálunk olyanok akarnak irodalmi vezérekké válni, akiknek semmi közük az irodalomhoz."* Tomán az aggályai mellett a Sinkó által paradigmatikusan már egy évvel korábban kifejezett reménynek is hangot ad: *„Nálunk lassan megérnek a feltételei annak, hogy valóban szabad magyar irodalmat teremthessünk, azt, amit Magyarországon nem lehet megteremteni."* Az az állítása is példaértékűnek bizonyul a következő évtizedekben, hogy a délszláv irodalom a fejlődésével és lendületével mintaként hathat. (Ha erről van szó, akkor a tautológia sem számít, úgyhogy Tomán még hozzáteszi: haladásával és erejével.)

Ezzel azonban korántsem válik kétségessé Tomán László (vajdasági magyarságnak megfelelő) szemléleti eredetisége nemzedéke formálódásának idejében. Amit már az Ifjúságban egy évvel az „áprilisi" Híd után (1951. V. 26.) megjelent, a címe szerint is sokatmondó cikkében **(Az új magyar nemzedék sorsa)** nyíltan elárul. Ez az írás imponáló bátorsággal veti föl azt a kérdést: vajon mi lesz nemzeti kisebbségünkkel, kultúránkkal, ha jövendő szakembereink nem az anyanyelvükön iskolázódnak, s ha csupán az ország más részein juthatnak munkához. Tomán az „öregek" dogmatizmusát a gyökereiben támadja, amikor ilyet merészel írni: *„Adjanak magyar iskoláink, színházaink, sajtónk, könyveink magyar nevelést is! Ismerik gyerekeink, az ifjúság a mi nagyjainkat? Múltunkat? Történelmünket? Ha nem, hogy lehetnek ők jó magyarok?"* S mindezzel kapcsolatban demokratikus véleménymondásra szólítja föl a fiatal vajdasági magyarokat.

Bori Imrének egy későbbi vallomásából derül ki (**Húsz év után**. MSZ, 1971. II. 20.): Tomán László szenzációs merészsége nem egy magányos farkas kirohanása volt. Eszerint a fiatal írók annak idején Március-mozgalmat akartak indítani, hogy megszabadulhassanak az irodalom külső irányítottságától. Pontokba foglalt törekvéseik között feladatként szerepelt a vajdasági magyarság életének előítéletektől független tanulmányozása is – a szociográfia módszereivel. Külön hangsúlyt kapott náluk a vajdasági magyarság nemzetiségi kérdéseinek megoldása. Koncepciójuk megvalósítása érdekében Március címen folyóirat alapítását s ugyanilyen elnevezésű könyvtár létesítését tervezték. Tanulmányozni és fordítani szerették volna az addig elhanyagolt klasszikus és modern nyugati irodalmat, s az új délszláv irodalmat is közelebb szerették volna hozni közönségükhöz.

Ebben a szellemben vitatkozik Bori a tizenöt éves Hídról írt cikkében, amely – Lőrinc Péterrel folytatott polémia formájában – átfogó képet nyújt a kultúrpolitikai helyzetről és az új nemzedék törekvéseiről. Bori határozottan kimondja: a háború utáni Híd önnön mítoszából élt, pedig az irodalmi értékeknek a két háború között a Kalangya adott helyet. Az újraindítása utáni négy évet *„mintha csak átaludta volna"*. A politikai elvek hirdetésén túl nem hozott létre értékeket, s az irodalmilag jelentősebb művek mintegy alatta születtek. Ennek ellenére *„irodalmunk eddig a Híd irodalma volt, mi azt szeretnénk, hogy vajdasági irodalom lenne a szó legszorosabb értelmében"*. (I, 1951. VIII. 11.) S ez az ő felfogásában nem az ifjúság diktatúráját, hanem a termékeny polarizálódást jelentené.

Bori érezhetően nem zavartatta magát Herceg János cikke által, amely nem csupán az irodalomra külsődlegesen, a napi politika felől tekintő Bálint Istvánnal polemizál, hanem vele is, hiszen Herceg, zsarolt helyzetében és sértődöttségében, elítéli azokat a vitákat, amelyeken *„a botcsinálta kritikusok irodalmi viviszekciókat rendeztek, de nem a bírálat érzékeny műszerével dolgoztak, hanem csorba miskároló késsel"*. (MSZ, 1951. VI. 21.) Herceg is (ismételten Szentelekyre

hivatkozva) a dilettantizmus példátlan elharapózására hívja föl a figyelmet, ám (nyilván tekintélyféltésből is) a kemény és egyértelmű értékítéletekkel szemben óvatosságra int. Mondanunk sem kell, hogy ebben a tekintetben az idő Borinak adott igazat.

A lelkiismeret hatalma

De másban is. Így pl. Herceg János **Változó világban** c. művének (1950) értékelésében. Bori az **Anti-Puszták népe?** c. írásában (I, 1951. III. 24.) kijelenti, hogy Herceg szociográfiai műve jórészt a magyar falukutatás hagyományai szerint született, akkor, amikor Révai József megbélyegzése („národnyikok") kapóra jött a vajdasági magyar irodalmat függvényeként kezelő jugoszláv kultúrpolitikának. Bori szerint a szocialista realizmus szelleme akadályozta a népismeret megszületését, s ennek eszközét, a nyelvet *„a testvériség-egység nagy és szép gondolata"* részben alkalmatlanná tette a magyartalanságok fölgyülemlésével.

Bori nemcsak a **Változó világban** c. műnek, hanem Herceg akkori munkássága egészének erényei mellett a hibáit is érzékeli. A szociográfia szerzője ui. egy nyugat-bácskai település kutatását vállalva, az ideológia szemellenzőjét is kénytelen volt viselni. A baj azért nagyobb, mint amekkorának látszik, mert – így Bori – egyéb írások tanúsága szerint is *„Herceg János megalkudott önmagával, feladta mindazt, amit a Bors és fahéj néhány elbeszélésében már elért és megvalósított"*. Hogy Bori mennyire határkőnek érzi az egy évvel korábbi áprilisi föllépésüket, arra ez a kijelentése utal: *„Hiszem, hogy ma Herceg János egészen másképp írná meg ezt a könyvet, mint tavaly tette."*

Nem említenénk meg Borinak egy héttel korábban ugyancsak az Ifjúságban közölt, az említett Herceg-elbeszéléskötetet ismertető kritikáját, ha az nem fogalmazott volna meg addig alig érintett igazságokat: *„Nem mertünk és még ma sem merünk őszintén szembenézni azokkal a tényekkel, amelyeket a régi Jugoszlávia és a megszállás időszaka teremtett, legalábbis nem olvastunk még őszinte és művészi hitellel megírt írást erről az időszakról. Ezt kísérelte meg némileg is pótolni Herceg János két elbeszélésében: a »Földosztás Devityevón«-ban és a »Hódítók«-ban. Az első már majdnem szociográfia, a második meg hitvallás – nemcsak művészi, hanem politikai tett is."* Ehhez ma legfeljebb azt a magyarázatot fűzhetjük, miszerint míg az első elbeszélés azt mondja el, hogy a devityevói magyar szegények csupán a pravoszláv vallásra való átkeresztelkedésük árán juthattak földhöz, addig a második a Bácskát visszafoglaló magyar ósdi katonai szellem ellenében az itt élő emberek testvérisége mellett foglal állást.

A Magyarországtól való, tartósnak látszó politikai-kulturális elválasztottság s az együttélésnek előbb érintett erkölcse (aligha függetlenül a fiatalok – elsősorban Bori és Tomán – követeléseitől) veti föl a jugoszláviai magyar irodalom léte újrafogalmazásának szükségletét – ismét Herceg által. Néhány év alatt ui. világossá vált, hogy a trianoni határok visszaállítása, a kommunista hatalom erőszakos érvényesítése és a jugoszláv beállítottság alig képes többet teremteni a jelszavaknál. A jövőtudat önmagában nem elég a kultúrateremtéshez, a jelentudat viszont elválaszthatatlan a múlttudattól. Miután az utóbbi kettő egyre inkább beszivárgott a közéletbe, a viszonylag önállóan szerveződő vajdasági irodalom kérdései is napirendre kerülhettek.

Ezért Herceg a **Cél és vallomás** c. írásában (H, 1951. 7. sz.) a haza fogalmának mélyebb (érzelmi-lelki) jelentést tulajdonít, mint amit abba a honpolgári kötelesség vetít bele. Írónk fölfogásában a haza mélyebb jelentésrétege gyermekkorunkban, az ismerős színhelyek, tárgyak és arcok testközelében raktározódik el bennünk, míg az országhoz való viszonyunkat, amelyben élnünk adatott, fölnőtt eszünk mérlegelése szabályozza. Herceg természetesen nagyon jól tudja, mit beszél, úgyhogy a magyar kultúra vonatkozásában is disztingvál, elhatárolván magát a Beöthy-féle mennyiségi magyarságtól, a volgai lovas alakjának prepotens szimbólumától.

Bori nem is tagadja, hogy attól kölcsönöz szárnyakat, akit bírálni kényszerül. Ez abból az ismertetőjéből derül ki egyértelműen, amelyet Herceg **Papírhajó** c. cikkgyűjteményéről az Ifjúságban jelentetett meg (1953. XII. 4.). Már ebben az írásában föltűnnek a majd csak a hetvenes években teóriává terebélyesedő koncepció csírái. Bori Herceg elgondolásának megfelelően interpretálja a regionalizmus fogalmát. Szerinte ennek hercegi fölfogása értelmében a kérdés *„a vajdasági magyar író helye, szerepe”*, továbbá, hogy *„lehet-e, van-e mód arra, hogy a vajdasági magyarság önálló szellemi kultúrát teremtsen, amely nemcsak helyi színeiben, hanem szocialista lényegében is elüt a magyarországi magyarság kultúrájától és minőségében meghaladja azt”*.

Herceg a svájci francia Ramuz-re és Szentelekyre hivatkozva bizonyítja, hogy a vidékiség elmélyült vállalása nagy irodalmat is teremthet. Annál is inkább, teszi hozzá Bori, mivel a jugoszláv szocializmus világtörténelmi jelentőségű. Ha pedig ez így van, akkor az ország szocializmusban rejlő európaisága a látszólag regionális jelenségeket is európaivá teszi. A provinciát tehát az öntudatosult szelleme fölemelheti. S ebben főleg azért nincs ellentmondás, kispolgári kettősség, mert – Bori szerint is – *„...magyarnak lenni és jugoszláv szocialista hazafinak, nem ellentmondás”*. Így aztán, amit néhány évvel korábban kizárólag a frázisok nyelvén fogalmaztak meg a pártfunkcionáriusok (ill. az ekként működő írók), azt távlatosabban s a kultúra nyelvén fogalmazza meg a fiatal kritikus: *„Valamenynyien hisszük és valljuk, hogy nekünk ki kell alakítanunk egy önálló magyar szellemisé-*

get..., amely majd nem kacsingat Budapest felé, lesve a példát és az utánzandót, olyan szellemiséget, amely hazánk és benne népünk talajában gyökerezik." A napi politika erre a megnyilatkozásra is árnyékot vet, de az akkori körülmények között ennél nagyobb mértékben művelődésközpontú véleményt aligha lehetett volna közzétenni a sajtóban.

Amennyire ígéretes ez a koncepció, legalább annyi veszélyt is rejt magában. A kritikátlanságot, a látszatértékek uralmát, közepes alkotások remekművekként való hirdetését. Ahogyan Bori is gyakorolja ezt Majtényi **Garabonciások** c. regényéről írva. Jó évtizeddel később válik szokásává az elragadtatás, amelynek most alkalomszerűen adja át magát: „*Ne gondoljuk..., hogy Bige Jóska története csak amolyan alföldi relációban jó könyv. [...] ...megállja ez a könyv a helyét még a nagy irodalomban is...*" Bori naivan a fölmagasztalás okát is elárulja: „*Mindig olyan irodalomról álmodoztam, amelyet, ha a magyar irodalomtörténetet írják, külön könyvbe kell tenni a gazdagsága miatt. Anno 1952. Egy szabad nép szabad irodalma végérvényesen külön fejezetet követel.*" (I, X. 2.)

Meghiúsult önállósodás

Herceg Jánosnak és követőinek törekvése 1951-ben nem lehetett több lelkes kísérletnél. Hiába jelentette ki bátran Herceg még ekkor, saját belső alkotói drámájának kivetítéseként, hogy „*...nincsenek általános axiómák, s az írás kánonjait minden író csak magának hozza meg.*" (MSZ, VIII. 2.) Ez már eretnekségnek számított, s nem is maradt el az esetleges követőket elriasztó reakció.

Bálint István még Borinak előbb már taglalt, lehengerlő igazságú cikke után sem átall úgy tenni, mintha a szocrealizmus dogmái megfellebbezhetetlenek lennének (I, 1951. XI. 3.). Viszont rezignáltan kénytelen tudomásul venni a változást, hogy szeptembertől kezdve Lőrinc Péter nincs többé a Híd szerkesztőbizottságában. Ugyanakkor nem örül Ernyes György kimaradásának sem, aki éveken át a szerkesztőbizottság tisztviselőjeként dolgozott a lapnál, s három hónapig (1951-ben) ő is jegyezte. S annak sem, hogy (1951 áprilisától) Majtényi Mihály került az élre, s hogy Ács Károly tagja lett a szerkesztőségnek. Vagyis nem tetszik Bálintnak a kisebb fordulat, amit a Híd folyóirat megújulása jelent.

Hogyan is tetszhetne neki, hiszen Majtényi életre kelteni szeretné a lapot, mondván (ironikusan, persze), hogy „*Irodalomelméleti értekezéseknek nem voltunk híján.*" S példaként Szenteleky szellemi utódját említi: „*...éppen Herceg János, a vajdasági elbeszélés elhivatott művelője volt az, aki mindannyiunknak példát mutatott, hogy kell... az embert és helyzetet szemlélő műfajt beállítani. Sajnos senki sem követte*

eddig ezt a kezdeményezést, amelynek pedig az általános magyar irodalomban is oly erőteljes példái vannak." **(Meditáció a betűről és az írásról.** 9. sz.) Az új „felelős" szerkesztő (Majtényi), a valóság tapasztalati (riporteri, szociográfiai) megismerését tűzi zászlóra, s a Vajdasági Magyar Kultúrtanács Végrehajtó Bizottságának ülésére hivatkozva, a vajdasági öntudat megteremtésének fontosságát hangsúlyozza. A szókimondó kritikának azonban ő sem tud teljes mértékben helyet adni, úgyhogy Tománnak a Bálinttal és a szocrealizmus irodalomellenességével polemizáló, egyes írókat név szerint elmarasztaló cikke csupán négy évtizeddel később láthatott nyomdafestéket (MSZ, 1991. XI. 16.).

Ennek ellenére Majtényi, kihasználva azokat az engedményeket, amelyeket a jugoszláv vezetőség a sztálini politika ellenpéldájaként átmenetileg tett a kisebbségeknek, elsősorban a magyaroknak, említett alkalmi nekibuzdulásában szinte teljesen fölszabadítja az írókat a korábbi korlátozások alól. Mindeneseknek képzeli el őket, mint korábban a Vajdaság Kazinczyja. Ezt meri leírni: „*Nincs a szellemtörténeti síkon semmi, ami nem lenne, és ne lehetne írói feladat. [...] A templomépületet például, annak művészetét teljesen kivettük a vizsgálódási hatáskörből. Pedig a templom a népé volt, kifejező ereje volt a nép bizonyos vágyainak és törekvéseinek – s csak nagyon ritkán szolgált ezen a mi tájunkon a templomi kegyúr életét betöltő hajléknak."* S ennek megfelelően azt sem hiszi már, *„mintha magyarságunkkal együtt a feudalizmust is vállalnunk kellene"*. A Híd irányításában azonban nem juthat ilyen messzire. Ezért rövidesen ismét szűkül a folyóirat szellemi horizontja.

Ez B. Szabó György szemléletében is tükröződik, amelyet a Híd következő (10–11.) számában fejtett ki. A kritikus nem mond újat ahhoz képest, ahogyan korábban fogalmazott. Sajnálatos, hogy – név említése nélkül – Bori és társai koncepciójában csupán rosszat lát, amivel kapcsolatban a szerkesztőbizottság már állást foglalt. Szerinte a *„meggondolatlan és elfogult személyes hangú véleménynyilvánítás (irodalmi életünkről és íróinkról, mint pl. Lőrinc Péterről is) semmiképpen sem jelentett »forradalmi« hatóerőt vagy valamiféle »katódot«, hanem inkább jelent felelőtlenséget és egységbontó törekvést, melynek felszámolásáért a Híd szerkesztőbizottsága egységesen foglalt állást"*.

B. Szabóból a pozícióféltés, a megalkuvás beszélt. Sajnálatos s pszichológiailag könnyen érthető, hogy éppen neki kellett szóvá tennie a művészek lehetséges prostitualizálódásának kérdését. E negatív jelenség az ő számára *„az irodalom egyes területeinek kisajátítását"*, az éretlen műalkotások közlését jelenti. Mintha a Híd néhány éves története nem éppen jórészt az értelmiségi prostitualizálódás példáiból állna. S mintha B. Szabónak számos esetben nem az egyéni meggyőződése ellenében kellett volna állást foglalnia.

Mi rejlett a Jobbágyok unokái mögött?

A kor dogmatikus kultúrpolitikájának szomorú következménye az esztétikai értékek s velük együtt az alkotókedv visszaszorítása. A legbeszédesebb Fehér Ferenc esete. Annál is inkább, mert a költő első verseskönyvébe **(Jobbágyok unokái,** 1953) Fehér akkori termésének egy nagy csoportja nem került bele. Ma sem tudhatjuk pontosan: hány költemény maradhatott ki ebből a könyvből. Tény, hogy három évvel később az újabb verseskötet már fölöleli Fehér addigi költészete legjobb darabjainak jelentős részét, amelyek számára 1953-ban még nem juthatott hely. Néhány kulcsfontosságú versnek még az 1978-ban megjelent „harminc év verseiből" készült vaskos kötetbe sem volt szabad beleférnie, s majd csak jóval a költő halála után a Híd, valamint az Üzenet folyóiratban a kilencvenes évek elején láthatott napvilágot.

Az igazság tehát teljesebb lesz, ha a Fehér Ferenc-i opus kritikatörténetében először külön szólunk azokról a versekről, amelyek az akkori cenzúra miatt nem kerülhettek bele az első verseskötetbe. Ha ugyanis az évekig (olykor évtizedekig) asztalfiókban maradt költeményeket is tekintetbe vesszük, akkor sajátos forradalmi hangnemről kell beszélnünk. Ennek lényege a költő igazságérzetének és megfigyelőkészségének megfelelő szociográfiai hitelesség, valamint az indulat, amely – egyszer olvasmányélményben, másszor prózai nyerseséggel – éli ki magát.

Az időközben előkerült, **Krumpli Karcsi és társai** címen (2001) könyvben is megjelentetett versek tanúsága szerint Fehér Ferenc nem pusztán az anyanyelve által kötődött a magyarsághoz, s ennek köszönhetően világossá válik a „fölszabadulás"-ig vezetett naplója elégetésének oka, ami Bori 1978-ban kiadott Fehér Ferenc-kismonográfiájában még rejtélyesnek számított.

A korai (1942 és 1949 között született) lírai versek tanúsága szerint költőnk minden ízében a Hitler csatlósaként sodródó magyar társadalom gyermeke volt, ha a legalsó, nincstelen parasztréteg származékaként is adatott születnie. Elsősorban a népnemzeti klasszikusoknak (Petőfinek, Aranynak), a népköltészetnek és a vallásnak a hatására osztotta – elsősorban lélekben – a nemzete sorsát. Ám mint serdülő kamasznak ennél fontosabb számára az a budapesti nyaralás, amellyel mint kitűnő tanuló jutalmaztatott meg. Hogy mennyire magyarrá nevelték a körülmények, az abból is látszik, hogy 1945 áprilisában, amikor már életveszélyes volt a „magyarkodás", ő fekete-fehér alapon emeli ki a háborút veszített magyarságot mint „nagy nép"-et, a „vörös bérencek"-kel, a „vörös ár"-ral szemben. Fehérnek az adott körülmények között – nem mint költőnek, hanem mint embernek – tökéletesen igaza van: „*Azt hirdetik: egyenlőség! / de a szegény pórnépség / jogai most*

is csak mesék. [...] A szennyes piszkos szolgahad / most is élvezet után szalad. / Harácsol, rabol mindenki, / hisz most nem is ember, ki / nem tud a zavarosban halászni!" **(Árulók)** Pedig ekkor már – a **Proletárfiú dala** c. versének tanúsága szerint – olvashatta Adyt, jóllehet még csak a sorsot teheti felelőssé nyomorúságáért.

Értékfölfogásának alakulásáról főleg az **Induló** c. verse tanúskodik, amelyet az **Árulók**at követően alig két hétre, május 1-jén írt. A két vers között pusztán a pesszimista és optimista hangulat ellentétességében van különbség. Mikor ui. azt írja, hogy „*Szép hazánk romjain / Épül egy szebb világ*", akkor a veszteséget nem tagadja le, ám egy különb világ megteremtésének lehetőségére céloz. Erre főleg szociális okokból volt szüksége, habár a magányából való kitörése, lelki tehermentesülése is fontos motívuma a versnek. Nem véletlenül fogalmaz tehát többesben úgy, hogy a refrént szólamszerűvé formálja: „*Föl a harcra, pajtás...*" Lényegi önellentmondást viszont annál kevésbé találhatunk itt, mivel az ifjú Fehértől – mint mindig – most is távol áll a forradalmi demagógia, s naiv eretnekséggel megjegyzi: „*Szeretet a fegyverünk.*"

A 18 éves fiatalember belső kettősségéről a következő hetek és hónapok versei tanúskodnak. Az első világháború elvesztésének oka szerinte az, hogy „*áruló volt a hon*". **(Apám)** Vagyis a vörös uralom játszott közre az ország szétszaggatásában. Ezért s a második világháború nemzeti katasztrófája miatt kell jajongania (még mindig május hó közepén): „*Újra láncra verve, népem, / ó, te árva, drága nép!*" **(Magyarokhoz)** De nem hagyja el magát, mert az utolsó versszakban, olyan erővel, mint amilyennel az **Indulóban** „*egy szebb világ*" építésére buzdított, a közelmúlt avítt nemzeti frázisaira emlékeztetve lelkesül és lelkesít: „*Míg karodban jó erő van, / és eredben szittya vér, / ősi daccal, harci dallal / síkraszállj a népedért!*"

Egy hónappal később a dicső múlttal kapcsolatban az is eszébe jut, hogy „*Apánk vetett e földbe magvat, / az ősapánk itt görnyedett.*" Ennek dacára „*Csak »kuss« volt mind a póri magzat, / kit élet búra fölnevelt.*" Ebből viszont nem csupán a „múlt árnyai"-nak eltűnése, annak passzív kivárása következik, hanem – Adyra emlékeztető szimbolikával – az aratókat megillető termés betakarítására való fölszólítás, olyan harcosság szellemében, amely a Fehér Ferenc-i alkatra sem ekkor, sem pedig később nem jellemző: „*Kaszára föl ma minden ember, / valóra váltak vágyaink!*" **(Új aratás)**

Még mindig 1946 nyarában vagyunk, s a rendkívül érzékeny fiatal költőt valamely ismeretlen körülmény arra ösztönzi, hogy verset írjon az 1944 végén és 1945 elején ártatlanul kivégzett magyarokról és azok hóhérairól. A cím – **Számonkérés** – önmagában is beszél. A vers nem kapcsolódik konkrét esethez, meghatározott történelmi pillanathoz. Erre nincs is szükség, hisz mindenki tudná, miről van szó, ha a verset valaki le merné közölni. Nem véletlen, hogy a költő az áldozatokat kísértetekként szólaltatja meg, s velük azonosulva beszél.

Nem bosszúvágy vezérli, hanem a lelkifurdalás fölkeltésének reménye. Ezért így kiált: „*Ti nem sortűzzel álltok szemben, / Vad orvgyilkosok! Kit eddig még / Nem ismertetek: a kínzó / Lelkiismeret váj most szívetekbe.*"

1947 a fölfedeztetés éve. Dévavári Zoltántól, a Munka szerkesztőjétől pecsétes levélben, jutalomkönyv kíséretében értesül róla: a verspályázaton első, a tanulmánypályázaton pedig második díjat nyert. Utóbb a **Szabadkai diákéveim** c. Életjel-miniatűrjében (1972) azt vallotta Fehér, hogy a siker nem rontotta meg. Valóban nem vált konjunktúraíróvá, viszont átmenetileg megtorpant: nem fért bele költőként a korszak hivatalos igazságfogalmába. Ebből az évből kevés műve maradt meg. Hogy emögött mi rejlik, akkor is sejthetnénk, ha a barátjának írt (említett kis könyvében közölt) leveléből nem tűnne ki közvetlenül. Ebben egyfelől tételesen megállapítja: „*1. ...az élet egy szüntelenül tartó, piszkos, véres harc... 2. Egyetlen dolog ad értelmet a harcnak: a szerelem.*" Másfelől pedig néhány sorral lejjebb az előbbiek dacára kijelenti: „*Mélyen kommunista érzelmű lettem.*" (28–29. p.)

Az elmondottakból következően a következő években kevés kivétellel csak a szerelmes (és a családhoz kapcsolódó) versek szaporodnak. A kifejezést tekintve ezekben általában nincs sok eredetiség. Viszont nem egy szempontból annál több van a **Vajdasági kesergő 1949-ben** című̈ben, amely elsősorban a súlyos, valóságföltáró mondanivalója által, de a jobb- és baloldaliságot szintetizáló belső és – ritmikailag (négyütemű, rímek és funkcionális ismétlődések szerint) rendezett – külső formájának köszönhetően is a korszak egyik legkiemelkedőbb lírai vallomásának tekinthető – határon innen és túl. Belőle idézünk: „*Gyerekünk ha látjuk, gyerekünk csak éhes, / asszonyunk csitítja, s kedvünk semmivé lesz – / káromkodunk újra. // Aki ma még ember, holnap rossz gazember, / apa a fiával nyíltan szólni nem mer, / mert hogy az besúgja. / [...] Rongyos kedvvel áll be rongyos asszonysorba, / s rongyos ura mellett rongyait ha unja, / lehet tiszti kurva. // Búzánk búval vetjük, búzánk learatjuk, / aztán elrabolják véres kezű fattyúk, / s nem várunk már újra. / [...] Gyom veri fel kertünk, gyom veri fel lelkünk. / Megbújt jó erőnkkel bé gyávák is lettünk – gyávák újra s újra.*"

A **Vajdasági kesergő** elemzése külön tanulmányt igényelne. A nyolc versszakban hétszer használja az „újra" kifejezést, de a hivatalos politika elvárásaival ellentétes értelemben. Visszatérő rímről van szó, amelyet egyszer a „besúgja", másodszor pedig a „kurva" sajátos jelentést hordozó asszonáncként helyettesít. Ennyiből is sejthető, hogy a korszak totális társadalmi-erkölcsi csődjéről van szó. Okozókként ide számítva a „búzánk"-at elraboló „véres kezű fattyúk"-at is, no meg a jugoszláviai magyarságot a tragédiája felé sodródó alaptulajdonságot: a gyávaságot.

Az immár Újvidéken íródott versek az új rendszer hiteles költői indulatból fakadó szidalmazásai, amelyek mögött a faluról a tartományi központba, az

egyszerű élet nyíltságából, az államilag megkövetelt és eszerint fizetett képmutatásba csöppent fiatalember kétségbeesett magányát érezzük. Ezek között a **Halálom** c. a költő pályája egészének jelentős művei közé tartozik. Petőfi módjára vállalja a „kivert farkas" sorsát, hogy az igazság és a becsület nevében marja szét a rossznak teremtőit, „védenceit" és „heréltjeit", hogy végül a kapott sebekbe nemes vadként pusztuljon bele.

Első verseskötetében a költőt a családi és a szerelmi életbe száműzte a Testvériség-Egység Könyvkiadó. A **Jobbágyok unokái** ugyanis két ciklusból áll. Az **Utam** c. a költő társadalomélményének csupán a szelídebb lírai megfogalmazásait tükrözi. A kritikai hangsúlyok csak a közelmúlt háborús ellentéteivel kapcsolatban juthattak kifejezésre, miként a **Bácskai szimfónia** c. napi politikai elkötelezettségéből fakadt vers tanúsítja. Egyébként az önmagát elvető érzelmesség, a dogmáktól független fájdalmas vagy örömteli idill alkotja e versek világképét, amely mögött a Nyugat folyóirat költőinek iskolája sejlik föl, egészen az önmagával és a világgal meghasonlott József Attiláig.

Igazi mentsvárnak azonban – miként a **Hogy mindig szeress** c. ciklus mutatja – a nő iránti vonzalom (a szeretet és a szerelem) kínálkozik a költő számára. Ha ehhez még a bűntudatot is hozzátesszük, amely áthatotta a költő gyermekkori környezetéhez kapcsolódó érzelmeit, akkor nyugtáznunk kell Bori Imre monográfiája e sorait: „*... Fehér Ferenc a negyvenes évek végén nem a korszak irodalompolitikájának az ösvényén haladt. El is utasította a kritika a költő rezignáltságát, elesettségét, céltalanságát, önmarcangolását, borúlátását, sírását, jajongását, s »eltévedt fiatalnak« tartotta az 1950-es évek elején.*"

Fehér Ferencnek a negyvenes és az ötvenes évek fordulóján írt (hatóság által száműzött) versei elsősorban a saját családjának nyomora miatt lázadó jellegűek. A költőt a szülei csupán nagy nélkülözések árán taníttathatták a szabadkai gimnáziumban. A nélkülözések és a lelkiismeret-furdalás – legalábbis az élmény, a vers szintjén – nem engedélyezte Fehér számára az optimista frázisok eluralkodását. Ne feledjük: a **Bácskai szimfónia** úgy akarta menteni a vajdasági magyarok becsületét, ahogyan a frontra kikényszerült szerencsétlenek váltották meg halálukkal, sebesülésükkel, halálfélelmükkel az otthon maradtakat a mészároltatás folytatásától, illetve a kitelepítéstől. Nem az a lényeg tehát vele kapcsolatban, hogy hősei lelkesültsége hamis.

Az iszonyú tehetetlenség, kilátástalanság élményköre az, ami a fiatal s a körülményekhez képest nagyon is eredeti költőt kiskorúsította a Híd szerkesztője előtt (még ha a **Józsi** c. elbeszélése 1947-ben helyet kap is a folyóiratban), s csak az Ifjúság Szavában tette úgy-ahogy szalonképessé. Az illetékesek számára főleg az lehetett riasztó, hogy az olvasmányélmények, olykor fölbukkanó pózok mögött a fájdalom, a megbotránkozás és a kétségbeesés hangja szólott. Néha

olyan fenyegetően, hogy csupán a jóval későbbi bő versválogatás bírta el pl. a következő sorokat: *„Költő, üvölts, te magányos, kivert farkas / ebben a nyúlszívű, juhos éjszakában. / Villantsd meg ínyed, / igátlan, izmos nyakkal / küzdj meg az agarakkal! / Szabadon, szertelen suhanj végig a pusztán, / loholj új, tiltott csapásokon, / vágtass vad iramban / vértelen csúszómászók szikkadt sivatagján."* **(Költő, üvölts!)**

Eszerint Fehér Ferenc a „felszabadulás" utáni években a saját tapasztalatának megfelelően tisztában volt vele, hogy a vajdasági magyarság megújulása pusztán perspektívátlan látszat. Amikor a lapok és a Híd folyóirat cikkei így vagy úgy a jugoszláv út sajátosságait éltetik, és az ötéves tervre fogadnak, a költő apja így ír katonafiának, a három évvel korábban kapott földben csalódva: *„Most nincsenek urak, az a fő! Azelőtt egy nagy birtokon volt az úr és egy ispán vagy intéző, most ott 30-40-en vannak, akik nem dolgoznak, csak intézkednek"* – olvashatjuk a **Szabadkai diákéveim** c. füzetben. Vagyis Fehért a sajátos érzékenységén kívül a valóságismeret súlya, a felelősség terhe tette költővé: rendkívüli erkölcsiségének törvénye szerint. Ennek megfelelően azoknak a szegényparasztoknak a kínjait is közvetíti költészete, akik *„soványka agrárföldjükön annyi gabonát sem tudtak termelni, hogy eleget tehessenek beszolgáltatási kötelezettségeiknek, s maguk is kilónként, feketén vásárolták már a kukoricát is, hogy puliszkának való darát őröljenek maguknak..."*

A mesterségbeli tudnivalók pillanata

A fiatal Ács Károly számára, Fehér Ferenccel ellentétben, nem elsősorban anyagi-szociális, hanem lelki-szellemi hiány volt a társadalom elérhetetlensége, noha mindkettőjük vívódásai erkölcsi természetűek voltak. Ács polgári családban született, s árvaként a magányból igyekezett – az első években pusztán a képzelete segítségével – utat találni. Az embertelen kor felelős azért, hogy, miként Fehér Ferenc korai versei, az ő irodalmi munkái is csak késéssel (1953-ban, 25 éves korában) juthattak a nyilvánosság elé. Ennek oka főleg az volt, hogy a fiatal Ács Károly összehasonlíthatatlanul műveltebb volt azoknál a verselőknél, akik a politikai elvárásokhoz alkalmazkodva jelentethették meg zsengéiket főleg a lapokban. Az ő világlátása az éretlensége dacára is eleve tágasabb volt annál, mint amit az erőltetett forradalmi romantika doktrínája elfogadhatott. Emiatt nagyon keveset publikált. Bemutatkozására egy, a kor elvárásainak szellemében fogant szonettkoszorújával **(Új életek éneke)** került sor 1948 márciusában.

Ugyanebben a Híd-számban Gál László jóval liberálisabb szellemben ír, mint korábban, s nem tagadja, hogy a Jugoszláv Írószövetség vezetőinek előző

évi (1947) novemberi megbeszélésén ismerték el a „komoly" és „mély" kritika fontosságát. (Gál ezzel összefüggésben Čedomir Minderovićnak a Književnost c. folyóirat januári számában közölt beszámolóját is megemlíti.) A központ útmutatásától fölbátorodva, Gál most azt a meghökkentő, Ács attitűdjének zöld fényt adó kijelentést teszi, hogy *„Az olvasót csak az érdekli, hogy az, aki az író egyenruhájában eléje lép, magával hozza-e az író fegyverzetét."*

Végső ideje volt már ennek az egyidejű lazulásnak és szigorításnak, hiszen a Híd évről évre kiírt pályázatai sokkal inkább mennyiségi, mint minőségi sikerrel jártak. S amikor az értékeléseket a bírálóbizottság nevében vállaló Lévay Endre Markovics János **A munka asszonya** c., *„napjaink nagy eseményeiből merített elbeszélő költemény"*-ét *„nem csupán a jugoszláviai magyar irodalom számára jelentős alkotásnak tekinti"*, akkor ebben a minősítésben nemzetiségi politika is van, hiszen Markovics az új társadalomban immár szabadon érvényesülő cigányember alkotókészségét juttatja kifejezésre. Méghozzá azoknak a jugoszláviai magyaroknak az irodalmában, akik ily módon is bizonygathatják: semmiben sem azonosak azokkal, akik Hitler csatlósaiként a cigányokkal is úgy bántak, mint a zsidókkal.

A belgrádi példamutatás azért is jól jött a vajdasági magyar kultúra funkcionáriusainak, mert éppen abban az időben (1947 novemberében, amikor Ács a szonettkoszorúját írta), a Híd főszerkesztője, Steinfeld Sándor a kultúrszövetségi beszámolójában kénytelen beismerni, hogy a folyóirat olvasótábora megcsappant, részben azért, mert az írók nem az olvasóknak írnak, akiknek a háromnegyede csupán általános iskolát végzett. Steinfeld, noha továbbra is vádolja a magyar polgári írókat a múltbeli közönyük vagy közvetlenül reakciós, netalán fasiszta beállítottságuk miatt, inkább sürgeti, mint akadályozza átállásukat. Hogy újabban, ha ideológiától átitatottan is, de mégiscsak az irodalom művelését állítja a folyóirat programjának előterébe, az abból is látszik, hogy hangsúlyozza a jugoszláv, a magyarországi és a romániai magyar írókkal való kapcsolatteremtés szükségességét. S ezt saját fontosságának tudatában teszi, hiszen a jugoszláviai magyar író előtt *„A távlatok a legszebbek, amelyek valaha magyar író előtt állottak a történelemben."* Mert *„Tito Jugoszláviája az itt élő magyarságot demokratikus fejlődésben az egyetemes magyarság élére állította."* Ez a paradigma az elkövetkező félszáz évben egy ideig többé-kevésbé érvényes lesz, míg a hetvenes évek második felétől mindinkább látszattá fokozódik le.

Ezek az újuló körülmények jelentősen befolyásolták Ács Károlyt, aki a háború utáni hivatalos társadalmi eszményt a költészet szakmai vonatkozásával egyeztetni igyekezett. Hogy az **Új életek éneke** c. szonettkoszorújában az uralkodó frázisokból is építkező alkotói lendület az irodalmi kérdések elevenjébe vág, arra az a vita is tanúság, amelyet az írók a szonettkoszorú állítólagos formalizmusáról rendeztek. Pályafutásának gyors emelkedését a fiatal költő nem

egyedül fékezte le: annak ellenére ui., hogy ekkor jöhetett meg igazán a kedve mind a versíráshoz, mind pedig az élethez, 1948 márciusa után több mint két évig nem publikál. Ezt a következőképpen persziflálja az **Egyszerű mese** c. sokáig közöletlen versében: *„Feljajdult az ember / az egyszerű ember: / Mért is másztam fára, / s pont uborkafára! // Szép kenderszakállam / sáros lett a sárban. / Kutyák megugatnak, / strófákba faragnak."*

A fiatal Ács a képességeinél és a becsületességénél fogva képtelen magát ahhoz a magatartásszinthez rögzíteni, amelyet – tudását, de alkalmazkodókészségét is összeszedve – a szonettkoszorújában valósított meg. Akkor is, ha egy Híd-számmal előbb a szocrealizmus forradalmi-romantikus igényeinek megfelelően írta Lévay Endre az Ácsot egyszerre bátorító és visszahúzó következő sorokat: az írónak meg kell különböztetnie *„a lényegest a lényegtelentől, a felszínes eseményeket és történéseket azoktól, amelyek a dolgok mögött vagy mélyen az emberekben élnek, viaskodnak, vajúdnak, hogy létre hozzák az új embert, akinek az élete már nem szánalmas vergődés, nem is csupa üres vágyakozás, hanem céltudatos munka. És az új ember ebben a munkában, ha akarja, akár megelőzi a korát".*

Nos, a fiatal Ács jobb versei éppen a Lévay által elmarasztalt „vergődés"-ből, „üres vágyakozás"-ból keletkeztek, jóllehet megfeleltek a Gál hangsúlyozta szakmai alaposságnak. S amiben megelőzték korukat, az abban az időben, a kommunizmus kritikája lévén, tabu volt. A költőnek ui. az is a fájó élményei közé tartozott, hogy *„miért nem több az ember?"* **(Modern ballada)** A **Gyűlésteremben** c. (abban az időben közöletlen) költeményében is a kor hivatalos észjárása szerint betegesen-reakciósan csupán a testeket, méghozzá *„ó fogasok"*-ként érzékeli a fölvigyorgó halál jelenlétével együtt a *„csörgő szavak megett"*. Mindenesetre a Lévay által megfogalmazott gondolatok sem mindig idegenek tőle, mert meg-megpróbál beilleszkedni a társadalmi költő szerepébe, ám a maga – akár részben ellenzéki – valóságlátása szerint. Ezért fejeződhet be a **Politika** c. verse ezzel a két sorral: *„Várni, és túlakarni néha kicsit a mán, / még ellenére is – az én politikám."* E „túlakarás" kell is, meg nem a napi politikának. Kell, mert legbelül a rendszer tisztségviselői is érzik: még a szocializmus sem realitás. Nem kell, mivel senkinek sem lehet erkölcsi joga a „haladó erők" egységének megbontására, az ő emberiségi érdekkel azonosított csoportérdekeik aláásására.

Óvatos kompromisszum

Maga a politika csak 1950 első hónapjaitól, a Szovjetunióval való konfrontálódás pozitív eredményei (ígéretes látszatai) láttán lelkesíti a fiatal Ács Károlyt. Ekkor úgy érezheti, eljött az ő kifejezhető „túlakarásának" az ideje, vagyis egyeztetheti a kor követelményével a saját véleményét. A pusztán képzeletben vállalt költő-partizán szerepet a szovjet nagyhatalmi törekvéssel való szembeszállás idején sorkatonai önkéntesség váltja föl. A **Kéz a kilincsen** c. kötetben az idézett **Politika** c. verset nem véletlenül követi az **Üzenet odaátra,** mely viszonylag gyorsan, a Magyar Szó egyik 1950. decemberi számában látott napvilágot. A versnek már a Szkárosi Horvát Andrástól vett mottója is a függetlenség és a szuverenitás gondolatát tartalmazza: „*Idegen nép országodban nyakadba ül neked, / Tisztessége nagyobb leszen, hogynemmint teneked, / Ő fő leszen, te fark leszesz, parancsol teneked.*" A versben az a rendkívüli, hogy a fiatal Ács, a magyarságát vállalva, olyképpen korholja saját fajtáját, ahogy azt az egykori prédikátorok és a későbbi prófétaköltők, Petőfi és Ady tették: „*Fáj bennem minden, mi magyar, / és mégis, hogy fáj, ez a büszkeségem, / mert csak a közöny ravatal, / s nem örök szenny, hogyha él a szégyen.*"

A költőt a nyugtalanító fájdalom, az égető igazság kimondása sürgeti, hiszen önmagának tartozik azzal, hogy legalább az anyaország helyzetére vonatkozó ítéletét felszínre hozza. A vádlott szempontjából azonban nyilvánvaló az általánosítás igazságtalansága. Talán ezért születik meg a következő évben **Üzenet odaátról** címen az árnyalás, módosítás, a részleges palinódia. Ebben a költő másképpen azonosul azokkal, akiknek szolgaságát előzőleg egyoldalúan kárhoztatta. Most a kényszert, a tehetetlenséget, a kiszolgáltatottságot hangsúlyozza, miközben nyilván nem a hangadókra, hanem az erőszak néma tűrőire céloz. Az elveszettség, az önmarcangolás fájdalmas hangja szól a költő által megszemélyesített, sztálinista béklyókat viselő magyar társadalomból. Az együttérzés a határ és a (vélt) ellentétes lehetőségek ellenére is közösséget teremt: „*Mert tudnotok kell rólunk, akik vagyunk / rabhazán kívül, látnotok a kapcsot: / minket is akar, mit ti sem akartok.*" Ács Károly 1951-ben – a hagyományok jogán – még (rab) „hazának" meri említeni Magyarországot.

A fiatal költő szeretne megbizonyosodni tevékenységének hasznosságáról. Viszont ha politikailag egyértelmű is a magatartása, költészet és haladás kérdését képtelen egyértelműen megválaszolni. A második megjelent verse **(Bocsánatkérés az utcasarkon egy ismeretlen járókelőtől)** azt mutatja: csak részlegesen meri vállalni a teljes öntörvényűség kockázatát: „*Nekem álom / a mesterségem. Én költő vagyok. A mát jövőbe nőve látom. / S nem hazudok, ha nagyot álmodok.*" Ez így

elfogadható lenne, ha nem követné a kor követelte magyarázkodás, a munkással való (önigazoló) párhuzamba állítás: „*Mit a munkás ébren felépít, / álomban ugyanazt csinálom én; / így váltja fel újjal a régit. / Való és álom, gyár és költemény!*"

Az álom másodrendű a valóhoz képest, s ha nem rossz is, igazolásra szorul. Különösen egy olyan költőnek, akinek addigi beállítottsága a politikai hasznosság szempontjából a rossz álomnál is rosszabb. A mentség az igazodásban rejlik, amit Fagyejev a következőképpen fogalmazott meg: „*...mi olyan társadalom képviselői vagyunk, amelyben a művész szubjektív reménységei egybeesnek a társadalmi fejlődés objektív alakulásával*". (**A szocialista realizmus.** 1970. II. k. 304. p.) Ha az idézett versben költőnk csupán megközelíti a költői eszköz-létet, hogy alkotása lenini értelemben az egyetemes proletármunka részévé, „*kerekévé és csavarjává*" váljon, „*amelyet az egész munkásosztály öntudatos élcsapata mozgat*", akkor a **Vers a kalapácsról** c. verse a kovácsműhely eszközével, a hasznossá lett „*döglött vasdarab*"-bal azonosítja önmagát. Aligha minden irónia nélkül, hiszen Ács Károly kezdettől fogva a határozott állításokat, nagy gesztusokat, végérvényes ítéleteket megkérdőjelező alkotó volt.

A naiv hit hálójában

Nem így Németh István, akinek írói pályája az indulástól kezdve határozott társadalmi-politikai elkötelezettség jegyében alakult. Ő azonban nem kényszerű belátásból hirdette a szocializmus polgári társadalommal szembeni előnyét, illetve a kizsákmányoló rendszer tarthatatlanságát. Elég volt a saját gyermekkora élményeire vagy a férfikora első éveinek tapasztalataira hagyatkoznia, hogy a tolla nyomán a szegény parasztság iránti szeretet, az élősködők iránti gyűlölet kerüljön előtérbe. Ha a szerzőnek ezt az ösztönévé vált humanista elkötelezettségét azzal a ténnyel tetézzük, hogy a napi robotban helyét nem találó, baloldali beállítottságú apa is befolyásolta neveltetését, akkor máris értjük: honnan fakad plebejus szemlélete, amely már első kötete novelláiban határozott értékfölfogás szerint (jórészt a társadalmi-vagyoni hovatartozás alapján) különbözteti meg az embereket.

Németh István első könyve, a **Parasztkirályság** c. elbeszélésgyűjtemény 1954-ben látott napvilágot. Megkésettnek kell találnunk ennek a több mint 280 oldalas könyvnek a kiadását, noha a kritika már 1947-ben hiányolta az eredeti hangú új írókat. Nem mintha esztétikailag kivételesen értékes szövegekről lenne szó, hanem mert az olvasmányélménnyel terhelt szerző kora ifjúságától kezdve az új társadalom egyértelmű elkötelezettje volt. Egészen a politikai vona-

lásságig, az ideológiai keretekbe való epikai s egyúttal riportszerű (sőt sajátosan eposzi) behelyettesítésig. Inkább, mint Ács Károly és sokkal inkább, mint Fehér Ferenc, akik kisebb, illetve nagyobb ellenzékiségük dacára egy évvel korábban tehették le könyveiket az olvasó asztalára.

A kritika érzékelte Németh István prózakötetének ezt a megkésettségét. Tomán László a Dolgozókban (1954. XII. 7.) azt írta róla, hogy a **Parasztkirályság** megállt, nem néz szembe a korszerű élet drámájával. Bori Imre viszont a 7 Napban állapította meg, miszerint Németh a hagyomány, az anekdota terheit cipeli, s csupán akar egy új szocialista közösségről beszélni, amely nem lesz sem paraszt, sem királyság. A könyv megkésettsége aligha elsősorban a szerző bűne. S abban sem vagyunk biztosak, hogy az elbeszélések hibája a szerző stílusirányzati beállítottságán múlott.

A **Parasztkirályság** megkésettsége azért is föltűnő, mert többnyire témában, emberlátásban és megformálásban időszerűtlen elbeszélésekből áll. Erről önmagában az a körülmény is sokat mond, hogy a kötet két fő- és egy alciklusból áll. Az első főciklus – **Ebek harmincadján** – a bukott polgári (fasiszta) társadalmat kárhoztatja, olykor meghökkentően, az olvasó esztétikai érzékét is bántón közvetlenül. Jelezvén: az író számára egyelőre fontosabbak a saját előítéletei, az ideológiai reménye, mint az emberek elmélyültebb megfigyelése s az okok és okozatok összetettségének sejtetése. A második főciklus – **A magunk földjén** – is az új világ népszerűsítése jegyében, olykor a propaganda nyerseségével született. Annak bizonyságaként, hogy az író egyelőre inkább társadalmi csoportokban (külsőségekben), mint egyéni sorsokban gondolkodik, jóllehet az utóbbiak iránti rendkívüli érzékenysége már ekkor több művében megmutatkozik.

A **Tollpróbák** c. harmadik ciklust kísérleteknek tekinti az alkotói önkritika. Lírai hangulatú, balladai töménységű szövegek ezek. Az első: a létfenntartása érdekében országjárásra kényszerülő ácsmesternek ebből fakadó szerelmi tragédiája, míg a következő: a falun megbotránkoztatóan és elbukón városiasodó lánynak a történetvázlata. A maga nemében a harmadik is megemlítendő mint a testvériség–egység erőltetett líraiságú propagandája. Arról szól: a Šumadiján tett látogatása során hogyan jön rá a szerző, hogy a vendéglátói ugyanolyan emberek, mint a saját családtagjai, otthoni magyar ismerősei.

Az első ciklus már az elbeszéléscímek szerint is vádirat. A **Helytelen világ, Másfél dinár, Gyilkosok, A nádpálca, Isten szegényei, Elvitték Feri apját** önmagában részint azt is jelzi, miként foglal állást az író a témaként megjelölttel kapcsolatban. Az eseményeket a parasztság két háború közötti, illetve háború alatti élete szolgáltatja. A szerző érezhetően a saját ismeretei alapján ír, ha – akár az agitprop, akár a szocialista realizmus szempontjai szerint – gyakran betéved is a sematikus ábrázolás szélsőségébe. A legszegényebbek, legelesettebbek sorsának érzékeltetésével

nyomatékosan bizonyítani igyekszik a bukott világ urainak, gazdagjainak emberellenességét. Ez mint rossz példa és lehúzó körülmény, a jobb sorsra hivatott nyomorultakat is megmételyezte, ostoba önzésre, alkoholizmusra indítva őket.

Míg azonban az egyik elbeszélés szereplőjét a teljes kilátástalanság sodorja a kocsma felé, addig a másikban az apa eleve amorálisan viselkedik, a fiánál is meggondolatlanabbul költve dohányra az utolsó pénzüket. Ugyanígy másutt is jellemproblémák állítják szembe egymással a szereplőket. Viszont a vallási fanatizmussal szemben is állást foglal Németh István ott, ahol a fiút a kegyetlenül igazságtalan papi fenyítés áldozataként mutatja be; vagy amikor a vallási szokások haszonból eredő gyakorlása is csak a tengődéshez járul hozzá. (Hogy Németh ezekben az elbeszélésekben milyen szorosan tapadt Kishegyes és környéke népéletéhez, azt a későbbi vallomása is tanúsítja, amely szerint majd egy életen át haragban volt az **Isten szegényei** valóságos nevén említett hősével, s akinek ismételt késsel való fenyegetőzése kényszerítette arra, hogy alaposabban gondolkodjon el a hivatásáról, élet és művészet kapcsolatáról.)

Az ilyen viszonyokat konzerváló, sőt kihasználó politika természetszerűleg marasztaltatik el a fiatal Németh István világképében. Ennek megfelelően a **Gyilkosok**ban ugyanaz az ábra rajzolódik ki a háború idején idetelepült magyar úri tisztviselőkről és a csendőrökről, mint ami a jugoszláv kommunista propagandának megfelelt. A gyermeke megmentéséért azoknál hasztalanul könyörgő apát, akik szándékos okozói voltak a súlyos betegségnek, utóbb a gyermeke halálát követően is bűnözőként tartóztatják le korábbi kétségbeesett segélykérése miatt. S hasonló glória övezi Ferinek az apját is az olvasó – s részben a megértő tanító néni – előtt **(Elvitték Feri apját)** a gyilkos hatalom által félrevezetettekkel ellentétben.

Ezzel szemben **A magunk földjén** c. ciklusban a másnapi ítéletet a birtokon belülre kerültnek a szemléleti önigazolása szorítja ki. Az író határozottan a szegényparaszt-uralom előnyeinek kidomborítását tartja feladatának. Ezekben az elbeszélésekben az emberek múltból örökölt tulajdonságai az akadályai a falu kommunista átalakulásának. A szövegek a jugoszláv agrárpolitika különböző stádiumaiban, az 1945–1954 közötti időszakban keletkeztek, tehát összességükben ellentmondásos politikai helyzeteket fognak át. Vagyis az író nem csupán azokat a konfliktusokat tükrözteti, amelyek a szövetkezetesítéskor keletkeztek az eltérő vagyoni helyzetűek és érdekűek között (de az ugyanazon szociális réteghez tartozók körében is), hanem azokat is, amelyek a szövetkezetek leplezhetetlenné vált válságaikor születtek.

A politikai elfogultság, a szereplők tendenciózus beállítása nem akadályozza az írót abban, hogy a problémák jelzése, az emberek beállítottságának vázolása, a szokások és beidegződések érzékeltetése által viszonylag hiteles szociográfiai

vázlatot alkosson a közép-bácskai falu háborút követő első évtizedének metamorfózisairól. Íme, az **Egy furcsa agitátor** c. elbeszélésének egy részlete a szerző falu- és osztályismeretének bizonyságaként: „*Mert a gazdák sora ez itt, mind a két oldal. Valamikor itt álltak az első házak, azért is viseli még ma is az első numera nevet. Mindjárt a Nagyutca mögött húzódik. Szép nagy sárga, zöld meg kék elejű épületek; magas téglakerítések zárják el a kíváncsiskodó járókelőktől a gazdagon berendezett udvarokat. Néhol szögesdrót a fal tetején, máshol éles üvegcserepek meredeznek, nehogy valaki átszökjön a falon, mert rosszak az emberek: a máséra éhesek mindig akadnak. Mellé még bornyú nagyságú ebek is akadnak az udvarokon, akkorák, hogy az ember torkát egyszerre átharapnák, ha valaki közelükbe merészkedne. A határban is ezeknek az embereknek terem a legzsírosabb föld. Azok a jó aljföldek ott a kaszálóban. De értik is művelni, van igájuk hozzá. Szeretik a földet. Ragaszkodnak hozzá erősen, mint a tarack. A földért élnek, az az istenük, álmuk, életük. A föld a kedvük, boldogságuk. Ebbe csorgassák életük minden csöpp verejtékét. Ezért házasodnak, a földnek szülnek, küzdenek a földért, meghalnak a földért. Minden gondolatuk a föld, a jó fekete termőföld. Igazi parasztok. Erősek és szívósak és fáradhatatlanok, mint maga a föld. Hogy ízlene hát akkor nekik a szövetkezet? Ahol az egyik így csinálná, a másik úgy, a harmadik meg sehogyse. Ahol az ember nem gyönyörködhet a vetésben, mert mindenki a sajátján tudja pihentetni boldogan a tekintetét. Ahol nem tervezhet az ember, csak eljár a munkába, mint egy napszámos, hogy legyen betevő falatja.*”

Mintha ellenforradalmi vagy legalábbis konzervatív megnyilatkozással lenne dolgunk. Németh István akkori szellemi igazságának tudatában, a való mérnökeként mert ilyet leírni. Hogy a hatás még nagyobb legyen. Mert: mindennek dacára is vállalni kell a szövetkezetbe való belépés viszontagságait (ahogyan az idézett szövegben Nagy János teszi), mert ez a világ kötelező (akkor még az író azt hitte: haladó) mozgásiránya. Ha pedig ez így van, akkor nem kell sokat bíbelődni az emberábrázolás elmélyültségén, fölösleges esztétikailag fölkarolni a pusztulásra ítéltet. Különösen, ha ez a fölkarolás a kényelmes szerkesztés miatt csak olyan felemás eredménnyel járhat, mint a **Nem élet ez így** c. elbeszélésben, ahol a két világ között ingadozó parasztember végül a lován tölti ki a dühét.

Inkább azokra kell figyelni, akik letéteményesei az újnak. Mint a fiatalok, akik képzeletben teszik meg azt, amit a Petőfi brigád valóságosan cselekedett. Vagy az elesett társukat példamutató szolidaritással megsegítő szerencsésebb sorstársak, és a saját kárukon okuló szülők, akik példamutatón viszik gyermekotthonba, az ellenőrzött kis közösségbe az addig szabadjára eresztettet. Továbbá a törvényes büntetéssel jobb belátásra, ötletes és hasznos munkára kényszerülő feketéző, valamint a régi körülményekhez nyomatékosan viszonyítva kulturáltabban élő, állattenyésztő munkások. Azután az egészséges életkedvüket a babonák által legyőzni nem hagyó emberek, s a korrupt gazdákat csellel leleplező

szegény közvagyonpártiak. S végül a régimódi falusiasság képviselője, a pánikkeltő, jellemében is törpe gazda.

Ez a voluntarizmus az emberi jellemtelenségnek csupán egy elemcsoportjából építkezik. Nem akar számolni a realitás egészével. A kisebbségi érdekeket mellékeseknek, illetve megoldottaknak tartja. Nem érzékeli a nemzet helyzetének és a kulturális lehetőségeknek az összefüggéseit. A kultúra ekkor Némethnél a nemzeti kitárulkozással, az öncsonkító önkritikával egyenlő. Ezért – s talán óvatossága miatt is – alig meri érinteni a magyar őslakosság és a részben elmenekült, részben megsemmisített németek helyére telepített montenegróiak közötti munkakultúrabeli különbséget. Csupán a **Parasztkirályság** c. terjedelmes elbeszélésében tesz némi kivételt, amikor a magyar és a montenegrói szövetkezetek birtokcseréje kapcsán több mindent föltár a magyaroknak a nyilvánosság előtt többnyire elhallgatott igazából. A telepesek között dolgozott magyar a többi között ui. ezt mondja: „*...nem mondhatok rájuk semmi rosszat, de én bizon nem igen értem a nyelvüket, ha gyűlés is van, csak hallgatok, oszt vetik ide, vetik oda az embert. Taval is megbüntettek, mer még vasárnap is dógoztam, oszt nagyon sokallták a munkanapjaimat. Nem tud velük úgy kidüllőzni az ember. Hát ha ketek fölvennének a magukéba, elköszönnék tőlük.*" Ennél tovább nem mehet az író, sőt ezt ellensúlyozandó, rendkívül kedélyesnek írja le az egymással végül is szót értő két szövetkezeti elnök találkozását, a montenegrói megjelenésének emberi rendkívüliségét.

Szuverén szocrealizmus

Ezekben az években Major Nándor valóságlátása fölszabadultabb a Némethénél. Az ő prózáját ti. nem a falu, hanem a város; nem a parasztság, hanem a munkásság életformája ihleti. Viszont nem csupán témában, hanem szemléletben is ellentétes egymással a két író világa. Mivel az uralkodó ideológia szerint a parasztság a maradiságnak, a reakciónak a melegágya, ezért Némethnek a saját vonzalma ellenében is ki kell domborítania az ábrázolásában osztálya adott világban elfoglalt helyét. A humor segít az írónak abban, hogy élét vegye a bírálatának.

Ezzel szemben Majorhoz a munkásság élete áll közel. Azé az osztályé, amely az ország (és az emberiség) megváltásának a letéteményese. Azoké, akiket a megelőző évek propagandaszükséglete az irodalomban is elképesztő mértékben idealizált. Érthető tehát, hogy Major, érzékeny szemmel követve a nyugati prózastílus alakulását, de mindenekelőtt a Belgrádban és Zágrábban megfogalma-

zódott dogmaellenes alkotói igényeket, egyidejű tartalmi és formai eretnekségre szánta rá magát. Bátorságának értékét nem csökkenti lényegesen, hogy legfeljebb magatartásának szélsőbalossága miatt érhette volna megsemmisítő bírálat. Erre azonban nem kerülhetett sor, mivel a korszerűbb valóságkép kétségbeejtően hiányzott a prózairodalomból.

A korabeli kritikának nem volt szabad kimutatni Major 1955-ben írt, de 1956-ban **Udvarra nyílik az ablak** címen kiadott novelláinak tartalmi botrányosságát, noha ez szervesen függ össze a szerzőnek a bírálók által kiemelt tudatos formai lazításaival. Pedig Major szövegeiben a téma szempontjából nem csupán az a lényeges, hogy: a cukorárus kamasz életmozzanata fölkelti az alkotó figyelmét; a cipészinas vasárnap esti álma a mester miatt meghiúsul; a malteros lány az épülő bérpalota pincéjében lakásról és jobb munkakörülményekről ábrándozik; a piktorlegény rákényszeríti a saját igazságát a mesterre; a hajdani üzletember tapasztalata haszontalan az új világban. Eddig ui. a jobb riportok is eljutnak.

Sokkal fontosabb ennél, mit lát meg az író a banalitások mögött. A gépies életmód okozta deformációkon, rendkívüli lelki élményeken akad meg a figyelme. A **Számadás**ban pl. az asszony úgy érzi, ugyanannak az embernek a személyében két férfival él, akik alig kapcsolódnak egymáshoz. Az egyik a nappal létfenntartási harcának a hőse, a másik az esté, az ágyé, s nem visel szemüveget. Az **Este tíztől reggel ötig** c. novella pedig egy értelmiségi házaspár éjszakai élményeit tárja föl, s ahelyett, hogy az új élet magasabbrendűségét hangsúlyozná, az élet minőségének változatlansága a cselédtartás ténye által is előtérbe kerül, hasonlóképpen, mint a hivatalosan erkölcsileg is túlhaladottnak tekintett polgári társadalomban. Az **Alkony**ban viszont az étterem, az uralkodó politika föltételezte érdektelenség miatt, csupán tengődik, míg a szakértelem a háttérben kallódik.

Mindazonáltal Majort aligha érhette a kispolgáriság melletti elkötelezettség vádja, hiszen egyrészt a szereplőinek társadalmi konfliktusait azok képzelgéseiben, magánbeszélgetéseiben bontakoztatja ki, ezzel viszonylagossá is téve azokat, másrészt pedig az élet legyőzhetetlen törvényeinek érvényesülését nem egy esetben az inas és a mester érdekeinek szembeállításában érzékelteti. Vagyis a kommunista vezetők s az ezekhez igazodó szakemberek nem jelenhetnek meg Majornál. Következőleg csupán motívumként említődhet meg az a szerencsétlen tanonc, akinek *„iskolába kellett volna mennie, mert elvesztette a fél szemét a saját hibáján kívül, úgy mondták, mert a vállalatban nem voltak meg a kellő védőeszközök a munkásoknak s ezért történt a baj, de később mindez valahogy elmaradt, Iván ismét csak munkába állt, és egyszer panaszkodott is, hogy nem jól lát fél szemmel…"* **(A falak még megmaradnak)** Mellesleg ha itt Major a szláv és magyar névként is olvasható Ivánnal ki is tér a nemzeti nyomaték lehetősége elől, másutt, a Szögiből

Szegi lett esetében jelzi a környezet meghatározó erejét. Igaz, ugyanígy a rendszer melletti állásfoglalás jele, az internátusban lakás, a gyárban való inaskodás vágya is csupán töredékesen tűnik föl.

Vagyis az író erkölcsi alapon vállalja a szocializmus eszményvilágát, tehát annak valóságával a lehető legteljesebben igyekszik szembenézni. Hogy azonban a politikai ideál módszereivel baj van, azt főleg a cenzúra miatt, de talán a saját meggyőződéséből fakadóan is csupán célozgatva nyilváníthatja ki. A Major-novella szerkezeti kötetlensége, a kritikusok által a funkciója szerint föl nem ismert formai újítása is ezzel függ össze. A gondolatok viszonylag szabad csapongása, illetve a lineáris cselekményvezetés helyetti laza történéssor lehetőséget ad az írónak, hogy azt mondja el a társadalomról, amit fontosnak tart, s úgy, ahogyan elkerülheti a konfliktusokat a bürokráciával.

Jellemző módon csupán örök emberi témát választva alkothatott igazán maradandó elbeszélést Major Nándor ebben a könyvében. A **Délután kettőkor indul a vonat** ui. az ember legmélyebb válságát, élettársa elvesztését használja ki a (városi) emberek közötti mindenkori távolság érzékeltetésére. A hidegben a kofferén ücsörgő ember világa (emlékekbe süllyedtsége) csillagtávolságra van azoktól, akik csupán találgathatják a sorsát, s azoktól, akik előítéleteik szerint tekintenek a viselkedésére.

VISSZARENDEZŐDÉS A HALADÁS LÁTSZATÁBAN (1950–1955)

Művelődési rendezvény mint napi politikai kulcs

A negyvenes és ötvenes évek fordulóján Jugoszlávia a Szovjetunióval dacolva azt volt kénytelen bizonygatni a nagyvilágnak, hogy – a keleti tömb államaival ellentétben – nem megsemmisítője, hanem éltetője a nemzeti kisebbségeknek. Hogy az állam minél nagyobb nyomatékot adjon a látszatoknak, 1952-ben Palicson megszervezte a Magyar Ünnepi Játékokat. Az eseményhez kapcsolódó szövegek ugyanebben az évben, könyv formájában Újvidéken is megjelentek a Testvériség-Egység kiadásában.

Az Ifjúság hetilap Bori Imre tolla nyomán himnikus hangon harangozza be: *„…nagy-nagy alázattal tudok csak arra az ötszázezer magyarra gondolni, akik itt élnek Pannónia e téres tájain, akik kezükbe merték venni egy európai nemzet sorsát-baját és büszkén hirdetik, hogy íme, van a világnak egy olyan sarka, amelyben a magyar emberek is felemelt fejjel és magyarságuk, szocialista emberségük tudatában, mentesen mindenfajta ezeréves betegségtől, imperializmustól és irredentizmustól, építenek és dolgoznak. S kezük munkája nyomán ez a táj százados balszerencse, testvérviszály, elnyomatás, gyűlölködés után, igazi szépségében, az emberek nagyságában hirdeti az igazság, szépség, emberség diadalát. Van-e szebb feladat ennél?”* (1952. VI. 19.)

A találkozóra készült beszámolók viszonylag sok pozitív tényre hivatkozhattak, amelyeket a jugoszláviai magyarság kultúréletének és körülményeinek radikális megváltozásaként értékeltek. A beiskolázott magyar gyerekek száma valóban összehasonlíthatatlanul megnőtt a két háború közöttihez viszonyítva. S ez a robbanásszerű növekedés részben az ekkor indított lapok és a kiadott könyvek példányszámára is vonatkozik. Az amatőr színjátszást pedig nemhogy akadályozta volna, de még inkább serkentette a politika. Ugyanígy a képzőművészetet is. S mindemögött egy „vertikális” szervezet, a Jugoszláviai Magyar Kultúrszövetség munkál, méghozzá Szabadkán. Igaz, hogy ez 1948-ban megszűnt, ám helyette – hol máshol ekkor, mint Újvidéken? – a vajdasági Kultúr-egyesületek Szövet-

sége, ennek keretében pedig a Magyar Osztály jött létre. Ez azután Vajdasági Kultúrtanáccsá vedlik vissza, amely 1952-ben megszervezi a palicsi művelődési szemlét. A Kultúrtanács működteti a számos vitát rendező, de az ötvenes évek második felében megszűnő Magyar Irodalmi Társaságot.

Arról természetesen nem eshetett szó az említett kiadványban, hogy van-e valós perspektívája a kisebbségi kultúrának abban az országban, amely már csak az eredményesen működő központi irányítás miatt is a szerb nyelvet és kultúrát tette dominánssá. Ez a földrajzi nevekben is tükröződött, hiszen Szabadka vagy Újvidék helyett Szubotica és Noviszád lett hivatalossá. A nyelvi sovinizmus jórészt a kisebb helységek nevében is kifejezésre jutott. Más kérdés, hogy a sajtóban aligha a délszláv hatóság tette kötelezővé a helységnevek szerb változatát. Valójában azok a magyar kommunista elöljárók lihegték túl a lojalitásukat, akik sohasem érezhették teljességgel biztosnak helyzetüket. Nyugtázniuk kellett az internacionalista szerbekbe is belenevelt gondolatot, hogy a magyaroktól elcsatolt területeken mindig is a délszlávok voltak elsősorban otthon, tehát a magyarok itt hódítókként garázdálkodtak évszázadokon át, ám végül is ütött a fölszabadulás órája. A kommunizmus pánszláv-rasszista jellegét mindenekelőtt a szlávokat dicsőítő, a lengyelekével szinte azonos melódiájú jugoszláv himnusz őrzi. Azután pedig az olyan vállalat-, illetve intézménynevek, mint a Slavica, a Slavija, vagy a Srpska Crnjához hasonló toponímiák, míg pl. a több száz éves Magyarkanizsának évtizedekre le kellett mondania nevének előtagjáról. A nemzetköziség jelszavával takarózó délszláv diktatúráról azonban talán az a körülmény árul el legtöbbet, hogy pl. Szabadkán, ahol a lakosságnak kb. a fele magyar volt, az utcáknak csupán alig néhány százaléka kaphatott magyar nevet.

Ünnepelni, demonstrálni gyűltek össze a magyar tömegek Palicson, s még a legértelmesebbeknek sem igen juthatott eszébe: meddig tarthat e lelkesedés; melyek a magyarok iskoláztatásának határai; mikor egészül ki a Testvériség-Egység Könyvkiadó vajdasági írókra, a jugoszláv irodalom műfordításaira – de főleg a propagandakiadványokra korlátozódó tevékenysége – a magyarországi könyvbehozatallal, amely 1948-ban megszűnt. S az ünnepi eufóriában alig mert valaki arra gondolni, hogy, noha a Pedagógiai Főiskola 1946-ban megnyílt Újvidéken, ezzel még nem oldódott meg a magyar általános és középiskolások oktatásának kérdése.

Ekkor még a demagógia naivitással keveredett. A magyarokból is addig visszafogott energiák szabadulhattak fel, s az érvényesülés ígérete feledtette a reális lehetőséggel való alaposabb szembenézést. A szektásság dominált, s ennek sablonjait – hittel vagy hitetlenül, de – el kellett fogadni. Még sokak számára nem volt világos az anyanyelv és a kultúra összefonódottsága. Ezért nem tűn-

hetett egyértelműen ostobaságnak a **Magyar ünnepi játékok** c. könyvnek az a megállapítása, amely szerint *„a szakszervezetekben nem a nyelvi megnyilatkozáson van a hangsúly, hanem a munkáskultúra fejlesztésén”*. Miért is lett volna a hangsúly az anyanyelv gyakorlásán, hiszen csak idő kérdése, amíg népeink *„egymás nyelvét kölcsönösen meg nem tanulják”*? Addig is azonban bizonyítani kell, hogy a magyarok nem fasiszták: *„Szabadkán külön iparosdalárda működik, amely főleg a magyar dalkultúrát viszi előre, de foglalkozik a testvériség igaz szellemében a szláv népek zenéjével is*” – írja „M.” Hogy a szláv népek hasonlóképpen foglalkoznak-e a magyarok zenéjével, arról sem itt, sem pedig másutt nem esik szó.

Minőség helyett mennyiség

Előfordulnak azonban óvatos kritikai megjegyzések is. *„Tartalmilag a vajdasági színjátszás egyelőre még nem ért fel a nagyméretű mozgalom igazi lendületéig, és többnyire sekélyes, minden irodalmi érték nélküli darabokat játszanak”* – írja s. j. (nyilván Sulhóf József). És *„a szerb-horvát irodalom értékeit tolmácsolják magyar tömegeinknek”*.

Ennél bátrabb bírálatra csupán Herceg János vállalkozott: *„amíg mi kulturális emlékeink után kutatunk, vajdasági magyar irodalmat és művészetet próbálunk csinálni, addig talán észre se vesszük, hogy romlik a nyelvünk az utcán, a társaságokban, munkahelyeken, az újságokban, sőt az iskolákban is*”. Nagyon hiányzik tehát *„az a magyar tanító, aki eltért az iskolai tanmenettől és a Vajdaság földrajzát tanítva Horgos, Doroszló, Kupuszina, Gombos, a Tiszavidék és általában a mi vidékünk népének viszonyairól, szokásairól is beszélne? Van-e olyan magyar iskola Vajdaságban, ahol a mi népdalainkat tanítanák az énekórákon? Engedelmet kérek, én nem tudok róla! Ha vannak ilyen derék tanítók, tanárok és kultúrmunkások, hát ismertessük meg munkájukat mielőbb mindenkivel, akit illet, aki tanulhat tőlük”*.

Ilyen tanítók és tanárok aligha lehetnek, hiszen nem sokkal korábban még Lőrinc Péter a pánszláv-rasszista szellemű szerb történészek tanítását szajkózta a Népoktatásban (1951. 6. sz.). Azt hangsúlyozva, hogy a szláv népek már itt voltak, amikor a IX. században a magyarok megérkeztek. E logika szerint természetes, hogy Török Bálint volt az, *„akinek emberei a törökverő parasztvezér Jován Nenád, a Fekete ember életére törtek 1927-ben”*, pedig *„már Jován Nenád seregében tízezrével harcoltak a délről jött szerbek a törökök ellen”*. Így aztán – Lőrinc szerint – múltunkban a nem magyarok többségben voltak, hiszen *„származásukat tekintve a Széchenek, Batthyányiak sem voltak magyarok”*. Ezt tovább gondolva tehát pl. a német származású Herceg János magyarsága is vitatható, a két háború közötti szerb „névvegyelemzés” pedig nem volt egészen alaptalan...

Az ilyen nézetekkel szemben Herceg ahelyett, hogy az elpolitizált tantervet kifogásolná, közvetlenül a tanügyi munkásokhoz intézi a szót. Magatartása botrányos! Az illetékeseknek el kellett hallgattatniuk őt, s ez mindinkább sikerült is nekik. Már itt is ellenpontozzák Herceg kifakadását. Jánosi Gábor két legyet üt egy csapásra. Egyrészt megállapítja, hogy mindjárt a „felszabadulás" után magyar tankönyveket is kezdtek nyomtatni, tehát a magyar gyerekek számára is adott a szellemi épülés, másrészt pedig lelkiismeret-furdalást ültet el, amikor azt is közli, hogy a magyar tankönyvek drágábbak, mint a szerbek, a különbséget az állam fedezi, tehát – s ezt csak sugallja – a magyar diákok hálával tartoznak a délszláv hatalomnak. Az nem juthat eszébe, hogy a diákok szorgos munkához szokott szülei a költségtöbbletért is megdolgoztak, s a legkevésbé sem felelősök azért, hogy gyerekeiknek jugoszláv szellemű tankönyvekből kell tanulniuk.

Herceg tiltakozása nem lehetett jól hallható a palicsi ideológiai örömmámorban. Annál kevésbé, mert Olajos Mihály kultúrforradalmi szemlének nyilvánította a palicsi manifesztációt, az alapokban rejlő változások fölépítménybeli vetületének. Olyan lényegnek, amelyet a pompa külsősége nem takarhat el. Mindenekelőtt a magyar nacionalizmusé nem: a Szent István-i címer a néptáncosok mellén, a nemzeti dísztollak, a hivalkodó magyarkodás s az elkülönülés különféle formái. Méghozzá azért, mert szerinte mindemögött képzelt felsőbbrendűség, soviniszta pökhendiség rejtőzik. Hogy másként hogyan lehetett volna jelezni a nemzeti (nemzetiségi) önazonosságot, arról a politikusnak nincs szava. Ahogyan arról sincs, hogy a kommunista jugoszláv külsőségekhez való igazodás sem feltétlenül makulátlan tartalmakat rejt magában a büntetőtelepre való hurcolások és a beszolgáltatások egyik súlyos évében, az ártatlan magyarok tömegsírjainak még friss emlékétől terhesen.

A lóláb azonban lépten-nyomon kilóg. A beszámolók többször közvetlenül elmarasztalják a Rákosi-rendszer totalitárius emberellenességét, kisebbségirtó politikáját. Ezzel szemben a délszláv állítólagos Kánaán csupán külsődlegesen nyerhet igazolást. Mi mást tehet Majtényi Mihály, minthogy tényszerűen fölsorolja az irodalmi neveket és eseményeket, utólag megjegyezvén: *„ez az írás csak az elért mennyiségi eredményekről lehet beszámoló; a minőségi elbírálás a kritika dolga"*? A következő években majd életre kel a szépírók által is hiányolt esztétikai értékelés műfaja, hogy a napi politika bélyegét többé-kevésbé mindig magán viselje, s hogy a nyolcvanas és kilencvenes években öncélúvá válva kiszoruljon a társadalmi életből.

A tekintetben hasznos ez a szemle, hogy a jugoszláviai magyarok kultúrájának a legtöbb vonatkozásáról szó esik benne. A táj híres embereitől kezdve a táncokon át a zenei, valamint a képzőművészeti életig, ha ideológiai korlátok között is, de sok mindent megemlítenek. Így a falu művelődéséről, az ama-

törizmus különféle formáiról. Még akkor is, ha csupán a turulmadárra és az Etelközre visszatekingetők ítéltettek el, az ősszlávokra mint az elsőbbségi jog letéteményeseire hivatkozók – már nem.

A demokratizálódás jelei

Sok minden megmutatkozott Palicson anélkül, hogy tisztázódott volna. A viszonylagos alkotói liberalizmus mindenesetre zöld fényt kapott, s a kritikai gondolkodás számára is nagyobb szabadságot ígértek. Az ország politikája kedvez a bizonyos fokú önállósodásnak. Ennek jegyében 1952-ben Ács József kezdeményezésére megalakul Zentán a művésztelep, az első ilyen intézmény az országban. Ugyanebben az évben a Magyar Kultúrtanács által létrehozott Magyar Irodalmi Társaság tagjai (a Jugoszláv Írószövetség tagjaiként) először Csantavéren kirándulás formájában jönnek össze ügyes-bajos dolgaik megbeszélésére, hogy 1953-ban a Kanizsai Kenyérünnep alkalmával (!) ismét találkozzanak, a későbbi – némi zökkenőktől eltekintve – folyamatosan működő Kanizsai Írótábort alapozva meg. Az írók a kisváros és a falu életével, termelésmódjával, művelődésével is ismerkednek. Rövid ideig azt is gondolhatják: falukutató elődeik útján járnak.

Herceg és Majtényi érthetően lelkendezve számol be Krležának a III. Jugoszláv Írókongresszuson tartott előadásáról (H, 1952. 10. sz.). Ez annak az alkotói magatartásnak a folytonosságát példázza, amely fölszabadítóan hatott Sinkó Ervinnek a vajdasági magyar megoldatlanságokat jótékonyan befolyásoló szellemére is. (Pl. a Hídban 1950-ben közölt **Kulturális örökség és szocialista realizmus** c., többekre nyilván revelációként ható tanulmányára, amely a hiteles szocrealizmust jórészt egyén és közösség ellentmondásainak bevallásaként s egy magasabb szintű szintézis-kísérleteként fogja föl.)

Nem véletlenül reagál a Délvidék két ismert írója Krleža polemikus megnyilatkozására, a horvát író ui. a szocialista realizmus Szovjetunióból importált dogmájával szemben a materialista alapelvű szociális érzékenységű irodalom mellett kardoskodik. A pártbürokráciának nem lehet beleszólása az alkotó poétikájába, amely a formájában alkat és ízlés kérdése, de tartalmilag az író körülményeinek, a társadalom adott helyzetének, eszményeinek is függvénye. A vajdasági magyar irodalom szempontjából fontos Krležának e véleménye, hiszen az alkotókat saját élményviláguk minél teljesebb vállalására ösztönzi. Ez viszont megfelel nekik, hiszen ha van lelkierejük a hitre, az előrenézésre, akkor őszintén azonosulhatnak a szocializmus értékfelfogásával, amely szabadulást ígér a rájuk nehezedő kétértelműségekből, a fasiszta nemzet vádjának árnyékából.

A sztálinizmus uralma miatt az egyetemes magyar kultúrától teljesen elszigetelődve, a krležai elvek az életet kínálják a szorongatott sorsú jugoszláviai magyaroknak. Jól tudja ezt Herceg János, ezért kénytelen a következőképpen vélekedni: „*A jugoszláv szellemi életnek egy része a vajdasági magyar irodalom is. A vajdasági magyarok történelmükben, kulturális és népi hagyományaikban talán jobban elütnek Jugoszlávia népeitől, mint azok külön-külön egymástól, de a magyar dolgozó törekvései ugyanazok, mint a szerb, a horvát vagy a szlovén dolgozó törekvései s ennélfogva a magyar íróra ezen a tájon ugyanazok a feladatok várnak, mint minden más jugoszláv íróra. Egy kisebb nyelvi egységnek, egy kisebb kulturális közösségnek vagyunk írástudói, népi és társadalmi egyenjogúságunk alapján azonban az egésznek szerves alkotóelemei. A vajdasági magyar írónak is meg kell találni művészi alkotásához a szabad és független művészi formát, mert csak így érheti el népe érdeklődését s csak így biztosíthatja fennmaradását.*”

Hercegnél senki sem tudja jobban: az egyenjogúság csupán deklaratív, de ugyanakkor lehetséges is. Van-e nemesebb cél ennek szellemében s ezért küzdeni, a többi között úgy, ahogyan ő hívta föl a figyelmet a palicsi szemlén a magyar művelődési hagyományok tantervbe ütköző ápolására? Az élők érdekében elfeledni igyekezve az ártatlanul legyilkoltak ezreit.

Ezt a viszonylag szabad légkört használja ki Bori Imre, aki a lehetőségek szerint elsősorban a világ- és a jugoszláv irodalmat kísérve, de a vajdasági és a határon túli magyar irodalomra is figyelve, ismertető és értékelő feladatra vállalkozik – az adott korban lehetséges szellemi nyitottsággal. Időnként ui. meg kell jegyeznie: pl. az egzisztencialista életérzésű művek csak a polgári társadalom válságában születhettek meg; a mi világunk közösségi igényei nélkülözhetetlenné tették a szocialista realizmust, majd pedig a csupán világnézetileg elkötelezett írói attitűdöt.

Bori, akit a háborút követően kényszermunkára vezényeltek, kénytelen beilleszkedni az adott körülményekbe. A saját lehetőségeiket teremteni igyekvők közé tartozik. Miként Olajos Mihály is az ideológia területén, amikor azt állítja, hogy a vitákat sablonossá tenné, ha a kommunisták és a pártonkívüliek között folynának, ahogy ezt a rosszhiszeműek állítják. Az új társadalom szelleme csak egyéni vélemények által gazdagodhat – mondja. A politikai tekintélyek árnyékában való megbújás: káros. Ezt Miha Marinkónak a Borbában megjelent cikkére hivatkozva állítja (H, 1953. 2. sz.).

A magyar szabadságharc félremagyarázása

Olajosnak nagy szüksége van az ilyen megtámogatottságra, ti. a jugoszláviai magyar értelmiség képtelen a szellemi önállósodásra. Ez rövidesen akkor válik nyilvánvalóvá, amikor Olajos a Hídban vitába száll Farkas Nándorral, aki a 7 Napban arról írt, hogy 1848 márciusának megünneplése fölösleges és káros, mert az a magyar középnemesség osztályharca, s csupán a Horthyék által túlfűtött magyar nacionalizmust éltetheti. Olajos jugoszláv szerzőre (Vasa Bogdanovra) hivatkozva kénytelen megvédeni a magyar szabadságharc becsületét. „*A negyvennyolcnak olyan forradalmi és szabadságharcos tradíciói is élnek embereink tudatában – és itt nem az egyoldalú Kossuth-imádatra, hanem elsősorban is a Petőfi vezette megmozdulás hagyományaira gondolok –, amelyeket feledésbe süllyesztenünk, ahelyett, hogy felhasználnánk önbizalmat sugárzó, bátorító és mozgósító erejét szocializmusért folytatott harcunkban, szerintem annyit jelentene, mint eldobni egy még nagyon is használható fegyvert*" – érvel (1953. 5. sz.). Azt akarja hasznosítani a szocializmusban, ami szerinte különben is hozzátartozik a magyar lélekhez. Bölcsessége, sajnos, évtizedeken át nem talált meghallgatásra.

Igaz, Olajos csak annak árán mondhatta el mindezt, hogy a szerbek hiúságát is megsimogatta. Szerinte ui., mivel az első szerb felkelésnek ugyanolyan nemzeti fölszabadító jelentősége van, mint a magyar szabadságharcnak, nem csupán a szerbek ünneplik majd meg magától értődően, hanem a magyarok is. Arról el kell feledkeznie, hogy a szerbeknek is – részben önkritikusan – részt kellene venniük a magyar forradalom megünneplésében. Megelégszik azzal a megjegyzéssel, miszerint Farkas Nándor elfogult a délszlávok 1848–49-es szerepének megítélésében.

Olajos Mihály óvatossága, sajnos, mit sem számított. Varga László válaszolt neki – a jugoszláv pártérdekek szerint. Varga nem hajlandó megérteni: március idusa idején még nem fordultak egymással szembe a magyarok és a kisebbségek, s hogy a magyar szabadságharc ünneplése nem azonos a nemzeti romantika éltetésével. Neki úgy kell gondolnia, hogy „*hivatkozhatunk Petőfire is, meg Mileticsre is, de vajon ez volt-e 48 tipikus általános forradalmi valósága? Nem kellene-e mellé odasorolni a népek testvérharcának szomorú eseteit, és annak okait is, ha nem akarjuk az igazságot véka alá rejteni? Az objektív történelmi valóság nem azt mutatja-e, hogy a magyar szabadságharc »hivatalosan« hadat visel szerbek, horvátok, szlovákok stb. ellen?*" (H, 1953. 6–7. sz.)

Csupán látszólag voltak ekkor adottak a feltételek a magyar szabadságharccal kapcsolatos előítéletek tisztázására, az erények és a bűnök tudatosítására, a tartós értékek kiemelésére. A jugoszláv politikának az volt az érdeke, hogy a

teljes egyenrangúság látszata mögött az itteni magyarság moccanni se tudjon nélküle. El kellett választani a népet a saját történelmétől, nehogy öntudatra éledjen. Ezért 1848–49-et mumusként ajánlatos kezelni. Olajos – így Varga – akaratlanul is a reakció, sőt Szálasiék malmára hajtja a vizet. Hogy saját maga lényegében nacionalista törekvést támogat, amikor az első szerb felkelés évfordulójának megünneplését elhallgatja, az nyilván nem jut eszébe.

Olajos a válaszában hiába tiltakozik a megbélyegzés ellen, hiába mondja, hogy az ünnepségek intézményesítésének erőltetése helyett az igényeket kell figyelembe vennie, a (Majtényi szerkesztette) Híd hátba támadja Bálint István vitacikkének közlésével, amely Varga demagógiájának ad igazat. Kár, mert így nem indulhatott meg a reális nemzeti önmegismerés folyamata. Ha ti. elfogulatlan történészek juthattak volna szóhoz, akkor kiderül: bár az első és végzetes hibát Kossuthék követték el, amikor az ezeréves Szent István-i birodalom bűvkörében nem voltak hajlandók területi és politikai autonómiáról tárgyalni a nemzeti kisebbségekkel, ez még nem lehetett ok a szerbeknek az osztrákokkal való szövetkezésére. Ahelyett, hogy a szerbek belátták volna: jobb békésen kivárni a fejleményeket, mint az ösztönökre hallgatva ismét visszasétálni a kisebbségeket mindig kihasználó Habsburgok csapdájába.

Varga tehát pontatlanul fogalmazott, amikor azt írta: a magyar nemzet „*hadat viselt*" a kisebbségek ellen a testvérháborúban. Valójában Kossuth (és a nagy többségben nemesekből álló kormánya) az általa elkövetett hiba szellemében kényszerült megóvni a történelmi Magyarország területét a föllázadt szerbek, horvátok, románok és szlovákok ellen. Kossuthék eredetileg az osztrák császárt és a polgárosodás ellenzőit tartották ellenségüknek, s naivan azt hitték, hogy a kisebbségek, az általuk kínált személyi autonómiát elfogadva, beletörődnek a lassú asszimilációba.

Aligha valóságos a perspektívája annak a kultúrának, amely serkentés helyett akadályozza a valóságos nemzeti és osztályönismeret kialakulását. Ahogyan a Híd szerkesztői cselekedték, amikor nem folytatták a korábbi kezdeményezést, amely a fiatalok tervezett Március mozgalmához kapcsolódott. Ennek lehetett ui. a következménye, hogy Lőrinc Péter a folyóirat 1950. márciusi számában **Márciusi testvériség** címen még rámutathatott a magyar forradalmat a szerbekkel összekapcsoló vonatkozásokra. Sőt, a következő évben Lőrincen kívül Petőfi, József Attila, Vörösmarty és Móricz egy-egy alkalomhoz illő műve is helyet kap a Hídban. 1952-től viszont már a magyarellenes kommunista hatalom betiltotta az egészséges nemzeti öntudat ápolásának ezt a szép művelődési formáját.

Az irodalom szűkített pótláslehetősége

A nagy magyar írók is csupán egyoldalú megvilágításban, dogmatikus leegyszerűsítéssel kerülhettek be a köztudatba. Pedig az oktatásban az emberfelettivé magasztosult Tito mögött – a reakciósaknak tartott magyar írókkal szemben – olyan nevek ragyoghattak, mint az Aranyé (!), a Petőfié, az Adyé és a József Attiláé. Igaz, B. Szabó György a Népoktatás 1951-es évfolyamában a forradalom szempontja miatt Arany lírájának jelentős részét elhallgatta, viszont Petőfivel kapcsolatban még a prózai műveket és a műfordításokat is érdemen fölül méltatta. Olyannyira, hogy már a következő évben (NO, 1., 3. sz.) József Attilát értékelve önkritikát kénytelen gyakorolni, mondván, hogy „*Az irodalomtanítás... merevsége eredményezte, hogy az írók életművét gyakran kizárólag a »forradalmi« tartalom szempontjából bíráltuk el. Az ilyen kritérium gyakorlati alkalmazása alapján Petőfi költészetének forradalmi és haladó vonásait, sőt Petőfi nagyságát is kizárólag ott láttuk meg, ahol korának politikai jelszavait fejezte ki és foglalta versbe. Ilyen szemlélet alapján pedig teljesen eltűnik Petőfi költészetének valódi jellege; Petőfi forradalmisága nemcsak forradalmi verseiben van meg, hanem szerelmi lírájában, tájverseiben, epikájában – sőt megvan nyelvezetében, stílusában, költői képeiben, hasonlataiban.*" Lényegében ugyanezt elmondta az előző évben, Petőfi költészetének mint módszertani egységnek a földolgozásában, mégsem az átfogóbb szempontot érvényesítette dolgozatában.

Ha a magyar történelem tárgyilagos ismertetése tabutéma lett, a művelődés tartalmi dogmatizmusa azért enyhült valamelyest, s a művészetesztétika is kapott némi jogot az ötvenes években. Herceg régebbi elképzelésének megfelelően, de Majtényitól is átmenetileg támogatottan, a haza fogalmának emberségesebb jelentése kerülhet előtérbe a fiatalabbak tudatában. Ezért fogadhatja el Juhász Géza minden további nélkül az eretneknek számító Fehér Ferenc **Jobbágyok unokái** c. verseskötetének melankolikus világát (7N, 1953. VII. 12.), őseivel és a parasztsággal azonosuló világfájdalmát, az átalakulás kihangsúlyozott óriási lelki nehézségeit, amelyeken legfeljebb látszólag könnyíthet a **Bácskai szimfónia** c. poéma a maga sajátos leegyszerűsítéseivel.

Hasonlóképpen törekszik megértésre Juhász Géza Herceg János múltélményének vonatkozásában is. Írónk **Három halász meg egy molnár** c. elbeszéléskötete, valamint a **Papírhajó** c. írásgyűjteménye kapcsán egyrészt kimutatja, hogy Herceg a múltban él, s voltak „*az átalakulásának sokkal nagyobb, sokkal jelentősebb problémái is*" (7N, 1953. VII. 12.), tehát fontosabb ember dilemmáit ábrázolhatta volna Herceg, mint pl. egy nyugdíjas tanár, másrészt elismeri, hogy az író szabadon választhatja meg témáját. Annál is inkább, mondja, mert Herceg a kisvárosi kispolgárságot ábrázolja leghitelesebben.

Az sem véletlen, hogy a Híd nekibátorodva (nyilván az egyensúlyteremtés érdekében) Szirmai Károlyt kéri föl Herceg említett elbeszéléskötetének méltatására. S magától értődő, hogy a korábban évekig mellőzött verbászi remete az általa kiemelt elbeszélések között először a **Fogoly** és az **Eső** c. szövegeket említi meg (H, 1954. 2. sz.). Azokat, amelyek hősei ártatlan kisemberek voltak, sőt az egyik közülük magyar, amit az író a fogsága idején megtébolyodott szereplője szűkszavúságával jelez is. Ha ehhez kiváló író-kritikusunknak először azt a megállapítását is hozzátesszük, hogy *„Herceg legújabb könyve egységesebb, írásművészete tökéletesebb"*; majd az írás végéről idézünk, amely szerint *„e legújabb könyv alaphangulata sivárabb, vigasztalanabb, mint az előzőké"*, akkor aligha tekinthető egyértelműen opportunistának a Majtényi Mihály által irányított szerkesztőbizottság.

Ugyanebben a szellemben Bori Imre is följogosítva érzi magát, hogy Ács Károly első verseskötetéről lelkendezve, az intellektuális-urbánus attitűdöt kiemelve írjon, s a *poeta doctus* élmény- és kifejezésgazdagságát dicsérje (H, 1953. 4. sz.). Mi több, hogy *„a magyar hazafias költészet pátoszá"*-ra érezzen rá nála, s e tekintetben Kölcsey, Vörösmarty, Ady és József Attila alkotta sorba helyezze a költőt a magyarországi politikai események kapcsán.

Lélektanilag kevésbé választható el a magyar szabadságharc és forradalom márciusi megünneplésének a hatalom általi elutasítása attól a bátor szigorúságtól, amellyel Bori Imre és Juhász Géza olvasta Deák András **Sárga karszalag** c. könyvét. Noha Juhász az elmarasztalásra asszociáló **„A gyűlölet könyve"** címet írja ismertetője fölé, írás közben kompromisszumot köt, s a szerző által önminősítésként használt „gyűlölet" kifejezés elé a „nemes" jelzőt illeszti. Ám legalább részben azért, hogy mentségként használhassa: az érzelmi túlfűtöttség következményei lettek a túlírások, a belső aránytalanságok (7N, 1954. VI. 6.).

Bori Juhásznál keményebben támaszt esztétikai igényeket egy olyan könyvvel szemben, amely a szerző (válaszában is kifejtett) szándéka szerint inkább készült dokumentumnak, mint szépirodalmi alkotásnak (I, 1954. IX. 3.). A történelemélményétől távol tartott Borit azonban ez érthetően nem érdekli: megkésettnek és eléggé művészietlennek tartja Deák dokumentumregényét. Kimondja: a jelen valóság, a szocializmus ideje érdekesebb, mint az elcsépelt múlt. Noha szerinte az író csak részben valósította meg a céljait, azért a művet mégis tanulságosnak és hasznosnak nyilvánítja.

Igaz, a kritikus Debreczeni József **Hideg krematórium**ával sem bánt kesztyűs kézzel – még 1950-ben (I, X. 14.). Nincs elragadtatva az indulatos vallomásosságtól akkor, amikor – az elmúlt évek időtávlata epikailag meggyőzőbb, művészibb forma kiérlelését tehette volna lehetővé az író számára. Bori köntörfalazás nélkül kimondja Debreczeni művéről: *„Legnagyobb erénye stílusa, legnagyobb fogyatékossága a kompozíció, az ábrázolás."*

Nem lehet kétségünk, ezek mögött a korhoz képest szigorú zsurnálkritikák mögött az a tudat az ösztönző erő, mely szerint ha a magyarsággal kapcsolatos történelemismeretek legfeljebb leszűkítetten kívánatosak az adott jugoszláv művelődéspolitikában, akkor a magyar zsidóságon esett sérelem utólagos fölelevenítése csupán megfelelő irodalomesztétikai szinten közérdekű. Ezzel összefüggésben pl. a **Hideg krematórium**nak „*Ma már csak művészi értéke van.*" S mint a kritikus közölte: az is kevés.

Az elnemzetietlenítés politikájának folytatása

Az ötvenes években az államideológiát magáévá tett vajdasági magyar értelmiség még töretlenül hisz (vagy legalábbis van lelkiereje a hit mímelésére) a fölülről diktált nagyjugoszláv kommunista eszményben. Még olyan, a művelődés és a hagyományok iránt fogékonyabb politikus is, mint amilyen Olajos Mihály, miután elmarasztalták a magyar szabadságharccal kapcsolatos vitában, a jugoszlávság, a szocializmus és az emberség azonosságáról kénytelen áradozni (**Egybeolvadás – nem beolvadás.** H, 1953. 12. sz.). Méghozzá a pszichikumon átlépő akaratosság jegyében: „*A magyar gyári munkásnak Újvidéken, Szabadkán, Zrenjaninban nemzetiségi hovatartozása miatt semmivel sem nehezebb vagy könnyebb áttérnie – gondolatvilágát és érzéseit is átállítania – a jugoszláv szocializmus útjára, mint a szerb gyári munkásnak Belgrádban, a horvátnak Zágrábban, a szlovénnek Ljubljanában; a román parasztnak csupán azért, mert románul beszél, semmivel sem nehezebb vagy könnyebb, mint a macedón parasztnak…*"

Olajosnak azt a politikai leckét kell fölmondania, amely közömbös a valóság iránt, nem véve tudomásul az államnyelv és a csupán azt beszélő emberek folyamatos és föltartóztathatatlan terjeszkedését, a társadalom minden pórusát sokféleképpen meghódítani igyekvő, s csak később egyértelműen láthatóvá váló törekvését. 1953-ban még bőven lehettek olyanok, akik, az említett vitában a világszabadság Petőfije miatt pórul járt Olajossal ellentétben, elhitték a következőket: a nemzeti kisebbségeknek (akiket a cikkíró szerint a jövőben nem így kellene hívni) „*Nem kell lemondaniuk nemzeti kultúrájuk haladójellegű örökségéről, sőt ennek a kultúrának, amely formai különlegességekben mutatkozik, a továbbfejlesztéséről sem. Szó sincs arról, hogy le kellene mondaniuk a népük történelmi múltjából származó forradalmi és haladószellemű hagyományokról.*" Nem tudhatjuk: vajon 1953-ban Olajos Mihály milyen mértékben érzékelhette a vajdasági magyarság nemzetlélektani tényeit, s a tapasztalatából mit volt kénytelen elhallgatni.

A lényegről igazat szólni egyre nehezebb a maga viszonylagosan önálló világpolitikai útján lassan konszolidálódó Jugoszláviában, ahol egyre kevésbé

van szükség arra, hogy engedményekkel rögzítsék az ország keretébe a nemzeti kisebbségeket. Viszont az egység erőltetése annál fontosabb, minél nyilvánvalóbb, hogy a területi iskolák, a jugoszláv ideológiai és művelődési tartalmakat befogadva is, egészen az ötvenes évek közepéig mind több anyanyelvén tanult általános iskolást bocsátanak ki magukból. Nagy többségükben olyanokat, akik nemigen beszélik a többség nyelvét, s mentalitásukat – már e hátrányukból eredő rossz személyes tapasztalat megszerzése előtt – az otthoni konzervatív nevelés, a hirdetett értékekkel szembeni paraszti-kispolgári kétely meghatározta.

Hogy az ifjú lelkek az állampolitika szerint formálódhassanak, a saját nemzeti értékeiket kellett megsemmisíteni vagy legalábbis gyanússá tenni előttük. Először a szabadságharcot kellett lejáratni, s vele együtt részben Petőfire, de Aranyra még inkább árnyékot vetni. Gál László (H, 1950. 11. sz.) gerinctelenséggel vádolja a magyar írókat, az élükön Illyés Gyulával. Néhány év múlva közvetlenül a két háború közötti magyar népi mozgalmat gyanúsítja meg. Képtelen megbocsátani Illyés Gyulának azt, amit Rákosiék eltűrtek neki. Azt ti., hogy Illyés szerint az új orosz hatalom csupán az írókat sajátíthatja ki, az irodalmat nem – azt legfeljebb megsemmisítheti. Gál, aki az új Jugoszláviában az írói nyelve miatt magyarnak mondja magát, s közben a jugoszláv napi állampolitikát szolgálja, sérelmezi a régebbről idézett illyési gondolatokat, annál is inkább, mert Illyésnek a Sztálin halála utáni szerepe sem tetszik neki.

A legtekintélyesebb magyar írót, aki köztudottan elutasította Gömbös együttműködési ajánlatát, s a hitleri hódítások idején zsidó írókat is szerepeltetett a Magyar Csillagban, azzal rágalmazza, hogy „*egy kicsit a Gömbös nemzedéket szolgálta, utána a többi Gömbösöket is*". (H, 1954. 2. sz.) Szerinte Illyés most is „*aljas, nyomorító hatalmakat*" szolgál, holott aligha lehet Illyésnek a Rákosi-féle politikához való alkalmazkodását ahhoz mérni, ahogyan Gál igyekezett a jugoszláviai magyarságot föláldozni – állítólag a munkásosztályáért – a jugoszláv mintájú kommunista haladás oltárán. Azon, amelyet sajátos kételkedő alkata miatt ő sem vehetett egészen komolyan, különben aligha próbálta volna meg a kivándorlást.

A magyar népi törekvések lejáratása

A fasisztává lett Erdélyi Józseffel, persze, sokkal könnyebb elbánni. S ezt Gál nem is mulasztja el. A probléma csupán annyi, hogy ezt rágalmak (fél- és negyedigazságok) halmozásával teszi. Szinte hihetetlen, hogy kommunista etikájú magyar író a Vajdaságban a kulturális identitásáért szorongó magyarság első

soraiban, 1954-ben a Híd folyóiratban a következőket írta: „*A tőlünk szökött Dudás Kálmán előbb az Athénig lobogó-lengő horogkeresztes zászlókról írt kantátát, s csak azután került a budapesti Kossuth-rádió műsorára. A mi vér-részeg fasisztánk, Illés Sándor, előbb a zombori Délvidékben írta véres-szennyes, gyilkosságra uszító vezércikkeit, s csak aztán lett szocialista regényíró Budapesten. Németh László és a nyilas Szabó Lőrinc csak hosszú hallgatás után jelentkezhettek ismét a »magyar írók Szövetségének folyóiratában« – a Csillagban – és éppen ideje volt már, hogy a Solymosi Eszter vérének poétája, Erdélyi József is dicsőítő éneket zengjen a magyar népi demokráciáról.*" (4. sz.)

Mindezt Gál azzal tetézi, hogy a népi írók egy csoportját (Darvas Józsefet, Kovács Imrét, Illyés Gyulát, Németh Lászlót, Kodolányi Jánost, Erdélyi Józsefet – Rajniss Ferenccel és Imrédy Bélával együtt) – egy 1943-as, őket összekapcsoló előszó ürügyén – Hitlerrel hozza összefüggésbe. Íme a magyar népi-demokratikus (nemzetközpontúan szocialista, de Duna menti konföderációt tervező) törekvések diszkreditálása, a magyarság lénye iránti gyűlölet nyílt kifejezése: a fekete-fehér nemzet- és emberlátás visszatérése! Micsoda visszaesés ez ahhoz képest, hogy Szabó Dezső a háború utáni években nem volt teljesen ismeretlen a vajdasági lapokban, s hogy a **Feltámadás Makucskán** c. művét ki is adták!

Hogy a Csillagban, a Magyar Írószövetség folyóiratában, 1954-ben sok kivetnivaló volt, azt a munkatársainak egy része is tudhatta. De ugyanebben az időben egy vajdasági író (Gál László) bűnt követett el, amikor a világháború előtti és utáni korszak néhány legkiválóbb és erkölcsileg is legtisztább íróját hitlerista, illetve sztálinista beállítottsággal vádolja, miközben azok közül többen a túlélés stratégiáját voltak kénytelenek vállalni – a majdani nemzeti függetlenség reményében, amire a két évvel későbbi forradalomban való részvételük a bizonyság.

A jugoszlávság sulykolása a kommunizmus erőltetésénél is fontosabb. A rendszer tisztában van vele: a paraszti-kispolgári és szolgai beállítottságú magyarokból a szorgalmuk, alkalmazkodókészségük miatt haszna is lehet. Nem véletlen, hogy 1953-tól a Népfront Szocialista Szövetséggé alakult. A szocialista beállítottság a társadalmi nyitottságot is jelenti, s elsősorban a nyitottság az, amit az államalkotó nemzetek fiaitól, de főleg a nemzeti kisebbségektől elvárnak. A nyitottság ti. a többségre való fokozottabb figyelést, államérdekhez való egyértelműbb igazodást, fájdalommentes asszimilációt, vagyis lassan tudatosodó jugoszlávságot jelent. S mi kellene jobban a hatalom képviselőinek?

A jugoszláv államnacionalizmus propagandája

Ezért érthető, miért fogadja Gál László rosszindulattal, jugoszlávságot és szocialista irodalmiságot követelve, Dér Zoltán folyóiratát, a Visszhangot; miért botránkozik meg azon a jó szándékú naivitáson, amely szerint a lap mindenkié, *„aki szereti a szépet, a fejlődő gondolatot és egyben azé is, aki mindezt tiszta szívvel, áldozatkész munka árán valóra tudja váltani”.* (**A hangos „Visszhang” halk visszhangja.** 7N, 1955. II. 20.) Noha Gál egyformán ironikusan viszonyul a Dér által fölsorolt negatív értékekhez, a csibésszel, a szajhával, a kondással összefüggésbe hozott érdek említése ingerelheti. Méghozzá azért, mert a szatirikusan elmarasztaló fogalmak közül kettőt nem nehéz magára értenie Gál Lászlónak munkássága szóban forgó szakaszában.

A nemzeti s főleg a nemzeti kisebbségi hagyományok tehát károsak vagy legalábbis fölöslegesek ebben a munkásboldogságot kötelezően jósoló periódusban. Természetes tehát, hogy Lévay Endre, miután visszatért Goli otokról, a Kopár-szigetről, ahol büntetésből éveket kellett töltenie, 1954-ben a 7 Napban, Rehák László álláspontját támogatva, változatlanul arról cikkezik (**Nemzeti vagy szocialista kultúra.** V. 30.), hogy a múlt századi magyar klasszikusokat s a polgári individualizmus korának íróit, kevés kivételtől eltekintve, nem kell ismerni. Mert *„a jugoszláv népközösség egységes államéletének tudatosítása”* fontos mindenekelőtt, *„a jugoszláv népek közös szellemi értékei”* okán. Ezek ti. *„itt születtek vagy itt születnek a vajdasági földeken, gyárakban és az Adria kék hullámain”.* Az ilyen beállítottság kimondatlanul is a területi iskolák megteremtését, a többségiekhez való szorosabb testi közel-létet készíti elő.

Hasonló szellemben vélekedik a Magyar Irodalmi Társaság szabadkai ülésén Majtényi Mihály, a Híd szerkesztője is (**Az író szerepe ma**. 7N, 1954. VI. 13.). Ő is fölébe helyezi a szocializmus célvilágát a kisebbségi jogoknak, mondván, hogy *„vajdasági magyar irodalmunkban nem azon van a hangsúly, hogy magyar, sem azon, hogy vajdasági”*, hanem azon, hogy *„ez egy előretolt bástyája a szocializmusnak”.* Ezzel, ellentmondva saját korábbi szemléletének, ő is Rehákot igazolja, aki változatlanul állítja: a művészi alkotásban a tartalom igazán fontos, a forma kérdése másodrendű.

Az egypártrendszer állami propagandája abban is tetten érhető, hogy a 7 Nap egyoldalúan bírálja a hagyományos kispolgári mentalitást. A (g) szignóval jelzett cikkíró például változatosan azon gúnyolódik (**Ki a magyar?** 1954. VI. 27.), hogy a „novibecseji” Petőfi Sándor Kultúregyesületben a „magyar nők szervezete” „jobb magyar családokat” hívott meg mulatságra. A polgári társadalomban még lehetett humanista tartalma a gúnynak, hiszen a „jobb” a társadalmi rétegbe sok-

szor a valós értékeiktől függetlenül beilleszkedetteket minősítette. De 1954-ben, amikor az iparosok a nagy adók miatt csak tengődhetnek, s a parasztoknak sincs jó dolguk, embertelen az ilyen kirohanás. Azért is, mert a magyarok jóhiszemű összetartása ellen irányul. Függetlenül attól, hogy az emberiség-megváltás nemes eszményével (hatalomtartó dogmájával) igazolhatja önmagát.

Ugyanez a szemlélet tükröződik abban az aláíratlan cikkben is (7 N, 1954. VIII. 15.), amely azon csúfolódik, hogy Budapesten szobrot akarnak állítani Puskásnak, Kocsisnak és Grosicsnak. Rákosi rendszere tagadhatatlanul ügyesen manipulálta a magyarok nemzeti érzelmeit, amikor kiemelten támogatva a sportot nagy sikerrel fanatizálta a jogaikban korlátozott tömegeket. A névtelen cikkíró azonban nem marxista, hanem jugoszláv államnacionalista szellemben válaszol a magyarországi kihívásra, a vajdasági magyarok sérült hiúságának futball általi kenegetésére, amikor kijelenti: *„számunkra sokkal közelebb és megfoghatóbb a nisi Tyele-kula, a szerb nép szabadságáért küzdő"* szelleme.

Hogy itt valójában milyen nacionalizmusról van szó, az abból is látszik, hogy valaki Proletár álnéven a 7 Nap riportpályázata kapcsán egyoldalúan támadta a zágrábi magyar egyetemistákat, részegeseknek, sznoboknak, veszekedőknek, „szentistvánpártiak"-nak bélyegezve őket – mint iparosok és orvosok csemetéit, akik balkáninak tartják Belgrádot. (7N, 1955. VII. 31.)

Az ötvenes évek közepén (a területi iskolák kialakításakor) a Magyar Szó államvédelmi szigorításainak megfelelően a lap nagyobb teret ad a szerb irodalom és történelem ismertetésének, mint a magyarnak. Zmaj évfordulóján pl. többször és többféleképpen emlékezik meg a jeles költőről (1954. VI. 6.). A Zmaj által csodált és fordított magyar írókat viszont nem méltatja érdemben. Vajon talán annak a ténynek az ellensúlyozása érdekében, hogy a Hídban egy évvel korábban (3. sz.) közölt magyar nyelvi és irodalmi középiskolai keretterv egyelőre még mellőzheti a jugoszláv írók oktatását?

Az első szerb felkelésről vezércikk helyén közölt tanulmányban emlékezik meg a Magyar Szó (1954. II. 4.). Nem csoda, hisz Belgrád ekkor már a földgolyó egyik legfontosabb városa. Annál is inkább, mert pl. Athénben is azt „mondják", hogy a jugoszláv–szovjet találkozó a világfeszültség enyhülését fejezi ki (MSZ, 1954. V. 17.).

Herceg János mértéktartó elfogultsággal ebben a problémakörben is hallatja a szavát. A **Hontalan magyarokról** c. cikkében (7N, 1953. X. 18.) – Márai **Halotti beszéd** c. költeményéből vett idézet kíséretében – az emigráció meghasonlottságát, a jobboldal, a nyilas párt veszélyét ismerteti. Csupán féligazság a részéről annak állítása, miszerint a magyar és nem magyar emigráció megfigyelője *„egy mélységes erkölcsi züllésnek a tanúja azoknál, akik nem szoktak le a politizálásról, akik nem tanultak meg dolgozni, akikben a honvágy a hatalomvággyal párosult.*

Ezekből lesznek a kémek, a besúgók, az elszánt emberrablók, vagy a sápért dolgozó újságírók, illetve a különböző minisztériumok bizalmas alapjaiból élő politikusok." Herceg még azt a kérdést se teheti föl: vajon kikből lettek a Rákosi-éra pribékjei, nem hogy a nagyjugoszláv politika vajdasági rendfelügyelőinek eredetét, funkcióját szóvá tegye.

Ekkor már kényszerű kettősség terheli írónk magatartását. Azoknak az akciójában kénytelen részt venni, akik erőszakos politikájával rejtett emberi és írói lénye szemben áll. Burány Béla visszaemlékezéséből idézünk: „*Az ötvenes évek dereka táján egyszer eljött a zágrábi Magyar Kultúrkörbe, a Horvátországban tanuló magyarok otthonába Farkas Nándor, az akkor neves, magas pozíciójú vajdasági magyar politikus, Herceg János író és Hangya András festő, s egy egész délután tartó, sőt estébe nyúló gyűlésen arról akartak meggyőzni minket, Zágrábban tanuló vajdasági magyar diákokat, hogy diplomálásunk után ne jöjjünk haza Vajdaságba, hanem menjünk – Boszniába. Ott nagy a káderszükséglet. ...fiatalos hévvel védekeztünk. A vita hullámai... a plafont verték. Most is itt cseng a fülemben Hangya Bandi hegyes hangja: – Miért? Mi az a Bosznia?! Abesszínia?! – Álljon meg a menet! – érveltünk... – Egy kommunista nemzetköziség szempontjából mi a különbség Bosznia és Abesszínia között? Itt is, ott is emberek élnek... [...] Aztán, a hátunk mögött politikai intervenció is történhetett, a gyűlésen is nagyon hangoztatott céllal, hogy a Kultúrkör – mert tagjai jórészt egyetemisták úgyis – olvadjon be a Horvátországi Egyetemista Szövetségbe. Az intervenciót azért láttuk valószínűnek, mert pár nap múlva eljött egy »vezetőségi beszélgetésre« az akkori horvátországi kisebbségügyi »miniszter«... Szó nélkül hallgatta végig panaszáradatunkat az elmúlt látogatásról. Szinte magábamerülve szaladt ki a száján: – Dečki! Ezek nagyobb szerb-soviniszták a szerbeknél... Nekünk akkor ez a mondat azt jelentette, hogy a Kultúrkör, a zágrábi magyar egyetemisták otthona – megmarad.*" **(Hogyan tovább a háború után?** 1993. 251–2. p.) Nem úgy tehát, mint a belgrádi József Attila Kultúrkör, amelyet fölszámolt a szerb nacionalizmus.

A Híd szerkesztéspolitikája

A hatalom önmagát élvezve célozza meg az emberi lélek mélyebb rétegeit. Farkas Nándor a kommunisták tartományi vezetőségének ülésén a többi között ezt mondja a beszámolójában: „*...a legfontosabb kérdésekben (jugoszláv közösségi érzés fejlesztése stb.) a mi állásfoglalásunk és ideológiánk kerekedett felül... ...a kispolgári ösztönszerűség ellen. [...] Korszerű és haladó gyanánt maradi és dekadens dolgokat terjesztenek (absztrakt elképzelést festészetben és költészetben, dekadenst a művészetben általában).*" Ezt laikus létére ítélettel toldja meg: „*...a zavaros, érthetetlen, kispolgá-*

ri és szentimentális lírát vagy költészetet nem nyilváníthattuk a dolgozó emberek számára nevelőerejű és hatású művészi értéknek". (MSZ, 1954. IV. 18.)

Ezt a politikai előítéletet visszhangozza Gál László, amikor a „fölszabadulás" utáni Híd-évfolyamokat áttekintve nem tapasztalja annak folyamatos szemléleti kitágulását. Szerinte *„ez az új Híd talán túlságosan is »irodalmi«, úgy értem, hogy „politika-mentesen irodalmi« – holott valamennyien tudjuk, vagy legalábbis tudnunk kellene, hogy a politika-mentesség is politika, nem is baráti politika s a legkevésbé szocialista politika. Nálunk is felütötte fejét az »elmúlás költészete«, a sírköveké, az őszé – ez nem a mi költészetünk, ehhez nem sok közük van Jugoszlávia harcos és ifjú és tavaszt építő népeinek."* (H, 1954. 5–6. sz.)

A „tavasz-építés" e szellemtelen körülményei között, annak ellenére, hogy a Híd folyóiratot az ötvenes évek első felében fémjelzett vajdasági magyar író, Majtényi szerkesztette, a fiataloknak az öregekkel való kiegyezése fölpezsdülés helyett inkább – tágabb keretek között ugyan, de mégiscsak – egyenirányította az irodalmi életet. Ennek bizonyítékaként Herceg Jánost, az egyetlen írót, aki lelkiismeretességéből következően úgy híve a jugoszláv szocializmusnak, hogy közben nem csupán frázisokkal, hanem kritikai megjegyzésekkel, tanácsokkal is igyekszik szolgálni a magyarok nemzeti önazonosságának megőrzését, a Majtényi kollégája által szerkesztett Híd 1953-ban hátba támadja. Herceg elhűlve olvashatja a májusi számban Ch. F. **Egy fordítás jó és rossz oldalairól** c. terjedelmes cikkét, amely Herceg Andrićnak a **Nyuszi** c. műve alapján készített fordítását – tárgyilagosság helyett rosszhiszeműen – veszi górcső alá, s a címmel ellentétben kizárólag a vélt vagy valóságos hibákat nagyítja ki.

Természetesen (ahogyan az majdnem mindig lenni szokott) van igazság Ch. F. kritikájában, s ezt követően nyilván Herceg is átgondoltabban fordított, mint korábban. Az eset azáltal botrányos, hogy Herceg az egyik legtisztább nyelvű, stilisztikailag legmeggyőzőbb író a Vajdaságban, mégis őt éri elmarasztaló – illetve, ahogyan írja válaszában: „deresre" húzó – kritika. Éppen őt, aki több ízben is szóvá tette a vajdasági magyar nyelv romlásának veszélyét. Valószínűleg éppen ezért, tehát lejáratás céljából került az ő fordítói tevékenysége nyelvi bonckés alá. S ezzel összefüggésben azért is, mert Herceg János volt az egyetlen ember a Jugoszláviában maradt értelmiségi magyarok soraiban, aki a közéleti feladatvállalását – ha eklektikusan is – a múltbeli szerepével összefüggésben gyakorolta. (A májusi Híd-számot megelőző hónapban Herceget a Magyar Kultúrtanács keretében működő Irodalmi Társaság elnökévé választották, pedig a vezetőségbe Majtényi, sőt Gál is nagyobb szavazatszámmal került...)

A Majtényi által szerkesztett folyóirat színvonalát és szerkesztéspolitikáját egy sokoldalú művelődési tevékenységű orvosnő, Czimmer Anna vonja kétségbe meghökkentő nyíltsággal (**Hullámok a Híd körül.** D, 1954. I. 19.). Szerinte a

Híd nem érdemli meg, hogy olvassák. A szépirodalmi részben „*nem emlékszem olyan írásra, amely maradandó élményt, irodalmi élvezetet vagy szellemi felüdülést jelentett volna*" – írja. A kritikus vitathatóan a vaskosságot, nyerseséget és a világfájdalmat kifogásolja. Viszont előrelátóan igaza van, amikor azt is kijelenti: szeret olvasni a szerb emberekről, ám csak szerbül, illetve magyar fordításban. Ui. „*...azt találom természetesnek és hivatásszerűnek, ha a mi íróink a vajdasági magyar ember arculatát és érzés-világát dolgoznák fel és örökítenék meg*" – véli Czimmer Anna, majd így folytatja: „*Sajnálattal könyveltem el, hogy a Híd 1953-as évfolyamában semmi nem jelent meg Herceg János tollából, ellenben a Híd helyet adott egy szőrszálhasogató kritikának, amely Herceget fordítani tanítja.*" Aligha áll egyedül a véleményével az orvosnő, amikor kimondja: „*A Híd hajlamos minden egyéb szempontot alárendelni az ideológiának, sokszor erőszakos és önkényes belemagyarázásokkal is.*" Ha a Híd képtelen eredetit nyújtani, akkor inkább az eredeti magyar irodalmi értékeket, a régen cenzúrázott irodalmat kellene propagálnia, az idegen nemzetek és a vajdasági kisebbségek irodalma mellett – véli az orvosnő.

Majtényi, akit elsősorban érint a kritika, a válaszában (7N, 1954. I. 31.) tagadja, hogy a Híd prózája főleg szerbekről szólna, s ezért egy Pap Dániel után sóvárog. Kétségtelenül cinikus s csupán a szó napi politikai értelmében felelős ez a beállítottság. Mintha a **Császár csatornája** c. regény szerzője elfelejtette volna: az író arról a nemzeti és társadalmi közegről ír leghitelesebben, amelyhez az évek során hozzánőtt. Pap Dánielre hivatkozni azért önellentmondás, mert a bácskai monostorok kisepikai megörökítője délszláv származású volt, s a később elsajátított magyar íráskultúra tette lehetővé eredeti élményvilágának kifejezését. Nem úgy, mint az ötvenes évek kultúrpolitikája, amely eltökélten akadályozta a délvidéki magyar írókat tapasztalataik föltárásában. Jellemző, hogy pl. Gál László is azért bírálja a Hidat (7N, 1954. I. 10.), mert azt legfeljebb a parasztsors érdekelte, a munkásság nem. Mintha a Vajdaság akkori jelenében is elsősorban nem agrárjellegű lett volna, s a munkásság mentalitását és életformáját nem határozta volna meg jelentős mértékben a paraszti múlt, a falusi származás!

Majtényit mindenesetre meg lehet érteni. Ő már **Élő víz** c. művével az új rendszerben letette azt a vizsgát, amelyen a magyar uralom alatt írt csatornaregénnyel elbukott: a forradalmat, nemzeti felszabadulást előrejelző szerb tanítót, papirosfigurát építve be a műbe. S nyilván Tomán Lászlón sem csodálkozhatunk, akinek, örülvén, hogy a vajdasági magyarok megmaradása melletti bátor kiállása 1951-ben nem járt számára tragikus következménnyel, s nemzedéktársait a kompromisszumos poétikájukkal befogadta a kultúrpolitika, csak ez jut eszébe Czimmer Anna kioktatása közben: „*Ha egy probléma emberi, akkor olyan mindegy, vajon magyar ember vergődik benne, szerb vagy szlovák, német vagy román. Ember, a mi emberünk.*" (D, 1954. II. 2.)

A mi-tudat, az új jugoszláv (az egyszerű állampolgárságnál tartalmasabb) identitás oly csábító, ígéretes (és egyúttal félelmetes) Tomán számára, hogy átmenetileg elfelejti: az ember mindig egy konkrét környezethez tartozó, neveltetése által sokban meghatározott lény, akivel csak akkor lehet igazán hitelesen azonosulni, ha előéletünk és kialakult körülményeink az övéhez hasonlatosak. Következőleg még a kozmopolita beállítottságú magyar író is a saját nemzettársáról írhatja leggazdagabb szövetű művét, mert olyasmit is érzékelhet benne (illetve láthat rá), ami az idegen számára hozzáférhetetlen és közömbös.

Nem juthat ekkor eszükbe a kritikusoknak: az eleven élet ihletköre azért hiányzik a kortárs délvidéki magyar irodalomból, mert autentikusan csupán a saját megszenvedett küzdelméről, a hozzá hasonlókkal közös élményvilágáról írhat az író. Ha csupán a más nemzeteket is érintő, a vélt nemzetközi érdekekhez igazodó tapasztalataira támaszkodik, akkor a felületesség és az általánosság, tehát a közhely és a sablon fenyegeti alkotói tevékenységét.

A normatív szociologizálás kötelessége

Sinkó Ervin 1953. IX. 28-án Zágrábból nyomatékosan kritikus levelet ír B. Szabónak egy bevezetőnek szánt Ady-tanulmány kapcsán, állítván, hogy a munka nem csupán az esztétikai szempontok hiánya miatt, hanem szociológiai módszerként is problematikus, mert differenciálatlan. Válaszában a megbírált meghajolt a tekintély előtt, ám utóbb a tanulmánynak mégis ehhez a felületesen szociologizáló változatához ragaszkodott. (Vö. Bosnyák István jegyzeteivel. B. Szabó György: **Tér és idő**, 1988) Emögött föltehetőleg önfejűség, gőg rejtőzhet, mert ezután – nyilván nem csupán Sinkó, hanem a lassan kinyíló jugoszláv szellemiség hatására – a későbbi tanulmányok nagyobb hangsúlyt fektetnek az esztétikai összefüggések elemzésére.

B. Szabó többször szociologizáló módszere Lukács Györgyre vezethető vissza, akinek nevét kezdetben az irodalomtörténész nem merte leírni. B. Szabó „lukácsossága" értelmében a kritikusnak a formától megkülönböztetett tartalmat mindig az alkotó korával, osztályhelyzetével kell szembesítenie. Ez a szempont leszoktatja a kritikust az írónak az adott pártérdek szerinti skatulyázásáról, miközben lehetőséget nyújt a jelen fontos törekvéseinek a mű tudatosított üzenete általi megtámogatására. A hátránya viszont az értékelésnek a tartalomelemzésre való korlátozásában van, annak elfeledésében, hogy az alkotás lényege mégiscsak a formájában rejlik, következőleg föltétlenül értékelendők az esztétikai hatás eszközei. Annál inkább, minél nagyobb társadalmi-erkölcsi erő meríthető a műből.

B. Szabónak – mint az akkori jugoszláviai művelődéspolitika magyar mindenesének – kötelessége volt, hogy a művekben és alkotóikban csak az egyszerit, az adott korhoz kötöttet tudatosítsa. Ezért kellett elutasítania Aranyban az „örök típust", a „magyarság tragédiájá"-nak élményét, s megállapítania: Arany – szemben Petőfi gondolkodói-forradalmári többletével *„kevésbé tudatos: a forradalom központi kérdéseihez való viszonyában sokszor ingatag"*. (Bevezetés. **Arany János válogatott lírai versei,** 1950)

A kritikus tanár, politikus-esztéta nehezen mond le az előítéleteiről, úgyhogy egy másik Ady-írásában (7N, 1954. VII. 25.) – miként az említett első Ady-tanulmányában – változatlanul kitart a Sinkó által bírált szempontja mellett. Eszerint Ady *„bátran számol le az irodalmi legendákkal, és a tartalmat előbbre valónak vallja a formánál"*. B. Szabó György ekkor még nem akarja tudni azt, amit Lukács a politikától nem zaklatott pályaszakaszában jól tudott: a tartalom és a forma a legnagyobb művészeknél – egy.

B. Szabó azt kénytelen szuggerálni önmagának, hogy az irodalomnak mások a műfaji törvényei, mint a képzőművészetnek, amelynek kapcsán óhatatlanul szóvá kell tenni pl. a színkezelést, s ennek megfelelően az individuális valóságlátást, tehát azt az alkotói többletet, amely nincs közvetlen összefüggésben a társadalomban zajló folyamatokkal s az alkotó közéleti magatartásával. Amit tehát lehet Milan Konjovićnak, azt csak fenntartással szabad Gelléri Andor Endrének, aki *„kétségtelenül állást foglal az elesettek mellett, de csupán egy folyamat áttételes megjelenítéséig, tegyük hozzá, művészi, részvéttel teli, de lényegében hangulati megörökítéséig tudott eljutni"*. (H, 1955. 2. sz.)

Ami a novellista Gelléri esetében fanyalogva elfogadott minimum, az a festő Rippl-Rónai vonatkozásában hiányolva említett maximum: *„A legnagyobbakkal indult, a modern festészet forradalmáraival, de sohasem tudott eljutni egy Cézanne bátor és merész következetességéig a természet átlényegítésében és fokozásában, és sohasem tudott felemelkedni Gauguin szintetikus és dekoratív, stílusteremtő, a motívumoktól és témáktól absztrahált festészetének kifejező erejéig."* (H, 1955. 2. sz.) Eszerint szakadás van a tanár ízlésében. Míg ui. alkatilag és meggyőződése szerint vonzódik az absztrakt képzőművészethez, addig az irodalomban az arisztotelészi poétika talaján áll, s nem szívesen enged merevségre hajlamos klasszicizmusából. Emiatt nem lelkesíti, hogy Gelléri túljutott *„a klasszikus novellaformán, megteremtve a balladai, szürrealista »szonatinákat«, a novella-verseket és a határozatlan műfajú tárnyos történeteket"*. Magától értődik: az ideológus-esztétának azért volt szüksége erre a hagyományos poétikára, hogy az ő jelenében is az eszmei nevelés szempontjainak megfelelő irodalom születhessen, s hogy módszer szempontjából a múlt nagy értékei példamutatók lehessenek. A követelmény az íróval szemben: az adott társadalom lényegi ellentmondásainak ábrázolása, a viszonyok teljességének közvetett kritikája, a kiút lehetőségének jelzése.

Rugalmasság: rálátás és elhallgatás

A múltábrázolás módszerét illetően a normatív szempont helyett mégis nagyobb szerephez jut a kritikusi rugalmasság. E módszer a műalkotás egésze helyett csupán a tézisét igazoló mozzanatokat veszi tekintetbe, illetve számára fontos értékeket lát rá a műre. Példaként Borinak két, Fehér Ferenc költészetéről szóló kritikájára hivatkozhatunk.

Az elsőt még 1950-ben írta (I, XI. 4.). Ebben elismeri ugyan Fehér költői jelenségének rendkívüliségét, de még az általa támadott „öreg" dogmatikusokhoz hasonlóan saját maga is a költő magatartásának társadalmiasodásában várja Fehér alkotói önmegvalósulását. Fanyalog a magánéletbe (lelki finomságokba, szerelembe, „erotiká"-ba) menekülő eretnekség fölött. A falusi családhoz, a paraszti szülőkhöz való kötődést és a „kis közösség" Fehér Ferenc-i motívumát nem érzi a vajdasági magyarság tipikus élményének.

Ezzel szemben 1953-ban, immár Fehér első verseskötetének ismeretében, de csupán négy, Hídban közölt verse alapján az ellenkezőjét állítja annak, ahogyan először vélekedett erről az akkor még alakulónak tartott költészetről. A négy, szóban forgó vers közül kettőből idéz is, hogy bizonygathassa: Fehér Ferenc elérkezett a várva várt hitelesen valóságkifejező magatartáshoz, illetve az ennek megfelelő szocialista tartalomhoz. Eközben meghökkentő önkritikát is gyakorol: *„Valamikor kópját törtünk fölötte, szerelmét nem értettük meg, elégedetlenségét idegenkedve fogadtuk, mert egyszerűen nem tudtuk átélni mindazt, amit ő már gyerekkora óta magában hordott."* (I, XII. 31.) Rövidesen kiderül azonban, hogy Bori még mindig nem ért(het)i egészen e költői világot, mert nem veszi észre, hogy az érintett versekben (amelyek közül legalább három kaszárnyában, tehát egy alkalmi közösségben született) nem az válik problémává, amit a kritikus kiemel: *„A paraszti életforma a maga meghaladott viszonyaival, gondolkodás-kultúrájával, a múlt életformához való csökönyös ragaszkodással, kisebbségi öntudattal, magyarosodással, csakazértiskedésével, garamvölgyies rezisztenciájával, papos vasárnapjaival, tüntető karácsonyaival, félelme mind attól, ami szocialista, ami emberség és igazság."*

Fehér az adott körülmények között, s az időközben meghalt édesapja miatt is, érthetően nagyobb távlatból szemléli ezt az – őt még hangsúlyozottan fogva tartó – paraszti világot. Mi több: a kisebbségi magyarságot is. Mert az, hogy (egyik érintett versének tanúsága szerint) segít egy szláv gyereknek elolvasni az annak írt levelet, még nem jelenti azt, hogy – magányában a Dunával társalogva – az európaiság-élményében nem éppen a röghöz kötöttsége, a szülőföldjétől való elszakíthatatlansága, vagyis a föloldhatatlan magánya domborodik ki. Mert az otthoni táj csonkaságának, riasztó tulajdonságainak említése még korántsem

a provinciával szembeni fölény diadalmaskodását jelenti Fehér költői élményében. Annál kevésbé, mert ezt is a Dunának mondja: *„Hallgatsz. Elhagysz... Halott beszéd! / Fuss hát, szaladj, szemem kísérjen, / soknyelvű beszéded, lám nem is értem / én ifjú, mai magyar."* Az utolsó sorokban pedig annyira hangsúlyozottan ad kifejezést veszélyeztetettség-élményének, hogy csodaszámba megy e versnek **(Csöndes beszélgetés a Dunával)** a Hídban való közlése: *„Holnap tán már néznek rám puskacsövek, / az új barbárság szívembe lövet, / s én arccal feléd bukom, / mint aki valamit mondani akart..."*

Főleg az érintett versről (de az **Elégiá**ról) is csupán hallgatni lehet a szerkesztői baki után, vagy pedig mellébeszélni. Bori az utóbbit választja. Hogyne választaná, mert a Bori által idézett versszakban nemcsak az van, hogy *„Hazug emlékezés én egyetlen örömöm"*, hanem az is, hogy *„tágas, nagy pusztám, záratlan börtönöm"*, tehát Fehér Ferenc még mindig önkéntes (!) foglya annak a régi környezetnek, amelyhez való viszonyát – miként korábban is – a szenvelgésre, sőt önkínzásra való hajlandósága miatt hasonlóképpen hazugnak nevezi. S ennek megfelelően következik ebből a helyzetből a kritikus által nem idézett, társadalmon kívüli lélekre való kitétel: *„Halott világban élek"*, majd végül egészen egyértelműen és botrányos módon az óhaj: *„Elnyúlni és aludni! Mi mást tehetnék én őszi Bácskám, / mikor egérszagú szárkúpjaidban hanyattfeküdve / hívogat a csend, / a magány, / a halál..."*

Hogy a kommunista diktatúra vajdasági körülményei között nem fejlődhet ki igazából a műkritika, mivel a bíráló ahelyett, hogy a véleményét argumentálva adhatná elő, az alkotó „érdekében" hamis képet alkot a műről, elhallgatva annak ellenzéki jegyeit, azt Dévavári Zoltánnak Zákány Antal **Föntés alant** c. verseskötetéről írt ismertetője is tanúsítja (I, 1954. IV. 2.). A kritikus előbb kimondja azt a mind a mai napig hiteles, de az irodalomkritika által nem kellőképpen méltányolt tényt, mely szerint Zákány *„a jugoszláviai magyar irodalom ez ideig talán legjobb, legegységesebb művét adta"*. Ám Dévavári nem egyértelmű érvekkel igyekszik meggyőzni az olvasót benyomása hitelességéről. Előbb ui. azt a valótlanságot kénytelen variálni, hogy *„Zákány hisz a fejlődésben, az emberben, s ez a hit nem hagyja, hogy a komorabb hangok rásüthessék homlokára a meghasonlás, a dekadencia bélyegét"*, azután pedig semmire sem kötelező metaforizálással számol be költészetélményéről.

Két héttel később Bori (akiben a legérzékelhetőbb módon csatázik egymással a szókimondás ingere és a leküzdhetetlen ideológiai akadály) megtámadja Dévavári bizonytalan ismertetőjét. Bori szerint Zákány kritikusa akarata ellenére sem bizonyult jó barátnak, mert a költőt nem tartja szocialistának. Valójában Dévavári csupán a „traktoros" versektől határolta el a szabadkai költő műveit, s – igaz, hogy a Bori által kárhoztatott közhelyes lelkendezés formájában, de mégiscsak – az új életbe igyekezett bementeni Zákány zord, magányos egyéniségét.

Bori a saját belső drámáját vetítette rá Dévavári ismertetőjére. Ez abból látszik, hogy alig egy hónap múlva önmaga teszi meg azt Zákánnyal és verseskötetével, amivel Dévavárit vádolta (I, 1954. V. 1.). Őszintén írva a **Fönt és alant** c. könyvről, akaratlanul följelenti a költőt. Ti. a tehetség és szakmai tudás elismerése mellett „egzisztencialista életérzések"-et, sőt „ellenzékiséget" (!) vet a szemére. S ki is oktatja, mikor végül az életnek a legnagyobb költészettel szembeni elsőbbségére azt a költőt emlékezteti, aki az életharcban való alulmaradása miatt kesereg és szitkozódik. Bori hetilaphoz képest terjedelmes írásának valóban több a tényfedezete, mint a tudatlansággal, impresszionizmussal elmarasztalt Dévavári ismertetőjének, csakhogy Bori nem e költészet értékeinek népszerűsítése céljából válogatta össze a tényeket.

Ahogyan Juhász Géza sem a 7 Napban (1954. V. 16.), amikor a magánéletben gyökerező problémák hiteltelen általánosítását veti az ötgyermekes költő szemére, s még jó, hogy becsületes keresőnek tartja azt, aki majd eljut az igazságaihoz is.

Bori ugyanebből a kényszerhelyzetből kifolyólag az ötvenes években, noha számos írásában általában a magyar történelmi fáziskésésből eredő anekdotikusságot tartja az újabb vajdasági próza egyik hibájának (pl. a Németh Istvánénak), valósággal rajong a **Bige Jóska házasságá**ért, csupán annyit jegyezve meg, hogy valamennyivel halványabb, mint a **Garabonciás.** „*A jóízektől túlcsorduló majtényi-mihályi stílus vajdasági prózairodalmunk egyik lehetséges csúcsa, amelyet aligha halad meg egy írónk is, annál is inkább, mert az ő anekdotázó, kényelemmel és higgadtsággal bélelt írói világa történeti feltételezettség.*" (7N, 1955. X. 30.) Ahol Bori nem ütközik politikai akadályba, ott, a pótlás kényszerének engedve, dicsér. Túlságosan is.

Ez különösen akkor föltűnő, amikor olyan elkötelezett költő verseskötetét mutatja be, mint amilyen Urbán János (7N, 1955. XII. 25.). Neki a programverseket is megbocsátja. Mi több: „*tiszta forrás*"*-ként* említi, „*harmonikus és szerény értékei*"*-ről* beszél, s elnézi neki a „*pár kevésbé sikerült verset*". Zákány szinte teljes elmarasztalása után! Azt követően, hogy a Híd – még 1954 végén – ismertette az írók belgrádi plénumának vitáját, a realizmus és modernizmus alternatíváját, valamint e kettő egyeztetésének lehetőségét. De hiába szerezhetett érvényt magának az ország művelődési központjai számos szerkesztőségében az a krležai–sinkói gondolat, mely szerint nem a (nem létező) marxista esztétika követése az alkotói önmegvalósítás hiteles útja, hanem a közetikai szenvedéllyel vállalt (akár pesszimista alapérzésű) életharc – a Vajdaságban elsősorban az író társadalmi helyétől függ, miként kell állást foglalnia művével kapcsolatban a kritikusnak. Van – pl. Urbán verseskötete esetében – kötelező jóindulat, s van – ahogyan Majtényi és Fehér esete jelezte – a kritikus nagylelkűségéből fakadó (írótehetség parancsolta) bizalom. S végül az írósors harmadik változataként,

amikor maga az alkotó a maga közvetett módján, de gyakran nyilvánítja ki szociális hitetlenségét, az emberbe vetett kételyét: a leértékelés, a mellőzöttség állapota létezik. Az olyan, mint amilyen Zákánynak jutott osztályrészül.

Mivel Herceg János szépíróként is hajlik az eretnekségre, ezért Borinak az ő műveihez való viszonyulása ellentmondásos. Nem utolsósorban a hatalmi szempontokat közvetítő B. Szabó György rendreutasítására ui., amennyire lehet: rugalmasan, de (miként Fehér Ferenc és Zákány Antal költészete kapcsán tapasztalhattuk) mégiscsak kénytelen érvényesíteni a szocrealizmus esztétikáját. Ennek megfelelően lelkendezve említi meg a Magyar Szóban folytatásokban közölt, a **Szikkadó földeken** c. Herceg-regényt **(Irodalmunk ma.** I, 1955. III. 5.). Sajnálkozva, hogy ezt az értékes szociográfiát az olvasóközönség a szocialista tudatának fejletlensége miatt nem fogadta olyan érdeklődéssel, mint egy divatos bestsellert vagy egyéb Szabolcska-ízű, kispolgári giccset.

A körülmények kényszere Borinak Herceg regényéről, az **Anna búcsújá**ról írt értékelését is áthatja. Ez a nem elsősorban Bori lelkén száradó hiba óriási, hiszen Herceg e művében hívta föl a figyelmet a szocializmus elmúlt évtizedének embertelenségére. Főhősének, Fehér Annának a sorsa értelmében ui. ha a tőkés világ csupán az egyén képességeinek teljes kibontakozását akadályozza, akkor a szocializmus egyenesen az életére tör annak, aki következetesen ragaszkodik a társadalomnak a saját képességei általi szolgálatához. Bori, sajnos, mereven ragaszkodik a dogmákhoz, amikor azt állítja: nem Anna a főhős, hanem az erők, amelyek megsemmisítik, s Péter, a szerelme is hasonlóképpen halvány. Az esztétikailag is kiváló regény fitymálása által a legégetőbb, végül is a szocializmust romba döntő okok egyikét így tussolja el a kritikus: „*Az értelmiségiek regényesítése, az értelmiségi főhős és az ebből következő kérdések a modern irodalom bújócskája csupán.*" (7N, 1955. X. 16.) Vagyis: szabad, sőt kell is kísérletezni – legalábbis elvben, de remekművet alkotni – nem. Ez ui. nem a közéleti nyüzsgésben, pártparancs-továbbításban születik, hanem a B. Szabó György által még 1953-ban így vitatott (Herceg által dicsért) körülmények között: „*A »kis tanya« – a menekülés a magányba – a gondolkodó és eszmélkedő ember számára csalóka és hiábavaló remény.*" (MSZ, VIII. 23.)

A vidéki színházak illúziója

A szabadkai Népszínház magyar társulata és a közönsége között nem alakul ki érdemi kapcsolat, sőt, a színjátszás egyre inkább elidegenedik attól a szereptől, amelyet az ország a meghirdetett elvek értelmében – mint az embert

formáló művelődés egyik alapterületének – szánt neki. Az érzékeny társadalmi problémákat nem lehet fölvetni, magyar színészképzés középiskolás fokon sem működik, a színpadról hallatszó szép beszéd ritka, mint a fehér holló. A sajtóban viszont értetlenül támadják a színházat, mintha annak tehetetlensége nem a politika következménye lenne. A komolyabb és értékesebb műveknek nincs közönségük, a népet lelkesítő operettek és vígjátékok bemutatásáért viszont megrovás jár az illetékesek részéről: ez a harapófogó az ötvenes évek végére már-már összeroppantja. A kezdetben föllendült tájolás ellankad. Pedig éppen ekkor lenne rá nagy szükség, mert nem számíthat már más intézményre, amelylyel megoszthatná a feladatait.

Pedig néhány évvel korábban e tekintetben még kecsegtető volt a jövő. 1949-ben Topolyán, Zomborban és Nagybecskereken viszont 1953-ban alakult meg a magyar színház. Azonban ezek a fölcsillanó remények is rövidesen meghiúsulnak, minthogy Zomborban és Nagybecskereken már két év múlva végleg befejeződik a hivatásos színházi tevékenység, hogy 1959-ben a topolyai társulat is erre a sorsra jusson.

Barácius Zoltánnak e színházak sorsát dokumentáló könyve (**Megkésett rekviem,** 1996) szerint a magyar nyelvű színjátszás önmagában is szálkává vált a hatalom szemében, tehát ugyanazok a politikusok szüntették meg a vajdasági magyarság vidéki színházait az ötvenes évek közepén (és végén), mint akik létrehozták őket. Végső soron a belgrádi államvezetés pillanatnyi érdeke teremtette és szüntette meg ezeket a fontos intézményeket.

E legfölső rendelkezés ellen aligha lehetett kifogása a befolyásos vajdasági magyar íróknak, akiknek pártos műveit a színészek és a közönség ímmel-ámmal fogadja. Időszerűség tekintetében – Dimitrijevics Mara, a hajdani topolyai színház vezetője vallott így Barácius visszaemlékezésében – annak lett volna keletje, ami tilos volt. Az elvtársak szerint viszont éppen az volt nagy baj, hogy „*a mi nézőink azonnal összecsapják a tenyerüket, ha a színpadról azt hallják, hogy ebben az országban lopnak és csalnak, hogy minden rohad és a gazdaság üveglábakon áll*". (**Megkésett rekviem,** 1996. 137. p.) A színházak tehát akarva sem tudtak volna a napi politika szócsövévé válni.

A központi irányításra törekvő politikusoknak mindenesetre nem felelt meg az életről és a társadalomról alkotott, olykor zavarba ejtően közvetlen véleménymondás, amelyet a színpadi beszéd közvetített a nézők felé. S a veszély azáltal is nőtt, hogy a színészek a tájolást is kötelességüknek tartották. Ez többletköltségek révén a falu öntudatosodásához vezetett volna. Akkor is, ha a színészek tudatában voltak: sok okból kifolyólag csak ritkán végezhettek kifogástalan munkát. Tehetségük, lelkesedésük és a szorgalmuk volt a mentségük, hiszen a háború alatt és azt követően középiskolát sem végezhettek mindannyian. Nem

beszélve arról, hogy a nagyközönség műveletlensége, a sikerdarabok kultusza különben is fölöslegessé tette a főleg színészképzőben kifejleszthető árnyalatérzékenységet.

Ennek ellenére a készségüket meghaladó vállalkozásaik is voltak. Így pl. Topolyán a Hamletet vitték színre akkor, midőn a televízió még nem tehette megmosolyogtatóvá az ilyen nekibuzdulásokat. Ugyanez a társulat Sartre-nak a **Tisztelettudó utcalány** c. művével s más többé-kevésbé jelentős világirodalmi drámákkal általában sikeresen birkózott meg. Kár, hogy míg a délszláv irodalom jó néhány kiváló színpadi művével szórakoztathatták a közönséget, addig a magyar drámából Molnár Ferenc volt a csúcs. Nagyjából ez mondható el a jóval rövidebb ideig élt zombori társulat munkájáról is. Nagybecskereken viszont színvonalasabb lehetett a magyar irodalmi kínálat, hiszen a mindhárom együttesnél túlfavorizált Molnáron és Zilahyn kívül Madách, Csokonai, Bródy és Kosztolányi egy-egy színművével is találkozhattak a nézők. Goldoni, Molière, Maugham, Shaw, Miller, Nušić és mások alkotásai mellett.

A sajtó az egységes pártérdek szolgálatában fájdalommentessé igyekezett tenni a rekviemet. A színészeket a szabadkai társulat és az újvidéki Rádiószínház fogadta be, mintha az erők ilyenfajta összpontosítása valóban szükséges lett volna az adott helyzetben, s így ténylegesen javíthattak volna a jugoszláviai magyarok színházkultúráján s általában a műveltségén.

A népszínművek kultuszáról szinte lehetetlennek látszott leszoktatni a parasztságot és a vidéki kispolgárságot. Mindazonáltal az ízlés önmagában aligha okozott volna gondot a műveltség teljességében a szabadgondolkodást félő politikusoknak. Ők valójában a magyarok nemzeti öntudatának épsége miatt aggódtak, amelyet nacionalizmusként bélyegeztek meg. Barácius, a nagybecskereki társulat akkori munkatársa idézett könyvében erről így ír: „*Még az is elhangzott egy ülésen, hogy a társulat a János vitézt, ezt az arcátlanul magyarkodó hőskölteményt március 12-én mutatta be, néhány nappal március 15-e előtt, mintegy hangosan beharangozva a magyarok nemzeti ünnepét. Meg aztán a zászló a második felvonásban! Több helyütt még ma is csökönyösen azt hajtogatják, hogy Boros István alias János vitéz a huszárjaival nemzeti színű, piros-fehér-zöld lobogóval vonult be a nézők ütemes tapsa közepette – még az üdvrivalgás sem maradt el – a színpadra. Mint részese az előadásnak elmondhatom, hogy a mi lobogónk sárgára, lilára és barnára sikeredett a műhelyben, s a huszárok inkább hasonlítottak botcsinálta ulánusokra, mint díszmagyarba bújtatott hetyke magyar daliákra. Ekkor hangzott el először: »Miért magyarkodik ez a színház, amikor a jugoszláv állam pénzén él?«*" (I. m. 33. p.)

Ekkor tehát már egyértelmű volt, hogy a piros-fehér-zöld színkombináció (esetleg a kommunisták jelével, a csillaggal is ellátva, vagy legalábbis a jugoszláv zászló kötelező kíséretében) nem volt több csaléteknél a háború vége felé,

amikor minél több magyar harcképes férfit kellett megnyerni a németek elleni harc eredményes befejezéséhez és a délvidéki magyarok élethez való jogának megszerzéséhez. Mihelyt tehát szerveződni kezdett a művelődési élet (amely leglátványosabban a palicsi Magyar Ünnepi Játékokban csúcsosodott), a jugoszláv állam megfosztotta a magyarságot a saját történelmi tudatától és a nemzeti szimbólumaitól. E tettét kétszeres hazugsággal indokolta. Először is azzal az állításával, hogy nem a kommunista rezsim által kihasznált magyar dolgozók, hanem a jugoszláv állam pénzeli a magyarok művelődését. Azután pedig ahelyett, hogy saját szemében látta volna meg a gerendát, tehát a nagyjugoszláv olvasztótégely működésének tükröződését az államszimbólumok egyeduralmában, a kisebbség szemében (paranoiás félelemmel) nagyra növesztette a szálkát, a (részben önmaga által hallucinált) magyar nemzeti jelekben csupán elítélendő magyarkodást érzékelve.

HITERŐLTETÉS AZ ANYANYELVI KULTÚRA VÁLSÁGÁBAN (1956–1963)

Szerkesztőváltás a Hídban

A Hídnak Herceg János elleni támadása, miként Czimmer Anna hozzászólása alapján is föltételezhetjük, inkább növelte, mint csökkentette az író tekintélyét. Hiába bővült új rovatokkal a folyóirat, hiába feledkezhettek bele az írók a múltba, a Híd szellemi horizontja közel sem lehetett olyan tágas, mint amilyen a vezető belgrádi vagy zágrábi folyóiratoké volt. Ezzel nyilván a szerkesztője, Majtényi is tisztában lehetett, s (az olvasótábor megfogyatkozását is tapasztalva) ezért készítette el a számadását a Hídnak még a nyári számában, holott a szerkesztőváltásra majd csak 1955 decemberében került sor.

A szocializálás (jugoszlávosítás) erőltetése ugyanis életidegenséghez vezetett a Hídban. A folyóirat a magáét mondta, tehát az ideológiai általánosság felől szelektálta a tudomásul veendő és értékelendő művelődési konkrétumokat, ahelyett, hogy az események és az emberek nyomába szegődött volna – ismeri be Majtényi. Nem született kritikai élet, senki sem törődött rendszeresen a könyvek sorsával, a gyermekirodalommal, a műfordításokkal, a képzőművészeti élettel és a zenével. Igazi eredmények tehát nincsenek, mert „*sokszor csesztetük és cifráztuk a habokat, anélkül hogy a vizet megzavartuk volna. Nem csak a felsorolt problémák mellett mentünk el – ezek egy része a társadalmi helytállás körébe tartozik – hanem adósok maradtunk az ábrázolásban is. Meg aztán: olyan kényelmesek az írásban azok a régi formák, olyan jó és biztonságos belefeküdni azok ágyába... [...] Volt itt bizony mindenféle kísértetjárás a Weltschmerztől az absztraktig, a parolától a rámutató helyzettudatosításig – s éppen ebben a bűvös körben mutatkozott meg (ezt mint jellemzőt említem), hogy mennyire egyek vagyunk a délszláv népek irodalmával... az új nemzedék mutatta meg, amely mindenbe belekóstolt. Végül útkeresésnek bizonyult minden...*" Vagyis az írószerkesztő eretneki bátorsággal beismeri: a jugoszláviai magyar irodalom létét és jövőjét illetően a szocialista és a jugoszláv beállítottság önmagában édeskevés. Sőt mintha arra is utalna, hogy az irodalmi élet kialakulását éppen ez a hasonulásvágy akadályozza.

Ez az önkritika azért is a becsületére válik Majtényi Mihálynak, mert B. Szabó György fél évvel korábban (talán az újévvárás hangulatában, s amiatt is, hogy az előző évben kidolgozta a Magyar–Szerbhorvát és a Szerbhorvát–Magyar Nagyszótár lexikográfiai, valamint a Hungarológiai Intézet tudományos alapelveit) hízelgő véleményt mond: a Híd „*mintha először vetkezte volna le a sablonos szerkesztés dísztelen egyenruháját*". (MSZ, 1955. I. 1.)

Mindenesetre talán nem is túlságosan meghökkentő, hogy 1955 végétől az a Herceg János jegyzi a lapot, akinek nevével éveken át alig (1953-ban egyszer sem, 1954-ben egyszer: Jakov Ignjatović kapcsán, 1955-ben már négyszer: két regényrészlettel s két ismertetővel) találkozhattunk a folyóiratban. A váltáshoz fűzött remények oly nagyok, hogy a 7 Nap (**A Híd új távlatok előtt**. 1956. I. 29.) a folyóirat élet felé fordulását várja. „*A Híd körül minden újjászületett. A tikkadt csöndű és tétlenségbe süppedt kiadóhivatalt egy lüktető, rugalmas új gépezet váltotta föl, a szerkesztőségben is változott a helyzet; Majtényi Mihály leköszönése után Herceg János vette át a folyóirat irányítását; a régi és nehézkesen mozgó szerkesztőbizottság helyébe új került Herceg mellé Ács József, Bori Imre, Farkas Nándor, Fehér Ferenc és B. Szabó György személyében.*" Valóban kellemes meglepetés: a szerkesztőbizottságban csupán egyetlen politikusra lelhetünk, ám rövidesen Fehér Ferencet Major Nándor fogja fölváltani. Kiadóként pedig ezután az ekkor megszüntetett Vajdasági Magyar Kultúrtanács helyett a Magyar Szó Lapkiadó Vállalatot találhatjuk az impresszumban. A nagy csinnadratta érthető: a vajdasági magyarság művelődési letéteményesének megszüntetését csak úgy leplezhetik, hogy a fölfelé buktatni igyekezett Herceg János nevének védjegyével az egyetlen délvidéki magyar folyóirat újjászületését hirdetik meg.

Herceg már fél évvel korábban az Újvidéki Rádió Korunk c. irodalmi folyóiratában, s ezt követve a Hídban közzétette azt a koncepciót, amelynek szellemében szerkesztőként is tevékenykedni fog, s amely egyike a leghelytállóbbaknak a szocializmus évtizedeiben. „*Íróinknál nyomát sem találjuk már a nemzeti különállás törekvéseinek. Igen, magyarul írunk, mert ez az anyanyelvünk, de nemcsak a magyar nemzeti kisebbséghez szólnak írásaink. Nincsen egyetlen vajdasági magyar író, aki nem venné örömmel, ha munkája szerb vagy horvát nyelven látna napvilágot. Senki sem akarja beérni azzal, hogy csak vajdasági író, mindannyian irodalmunk szellemi egységének vagyunk a részesei s a vajdasági táj színeivel, az itt élő emberek megrajzolásával gazdagabbá kívánjuk tenni Jugoszlávia irodalmát. Meglehet, hogy csupán egy halvány színfolt vagyunk ebben a tarka szellemi körképben, de semmiképpen sem akarunk kimaradni belőle.*" (H, 1955. 5–6. sz.)

A vidék egyetemesítése

Hercegnek eredetileg semmi kedve sem volt a hatóságilag gondosan felügyelt Híd folyóirat szerkesztéséhez. Íme, hogyan emlékezett vissza erre a hatvanadik születésnapja alkalmából adott interjújában: „*...egy napon megjelent nálam Rehák László, hogy vállaljam el a Híd szerkesztését. Dehogy vállalom: van nekem elég bajom. Akkor még nagyban szidtak engem mindenfelé, hogy a háború alatt a Kalangya szerkesztője voltam. Jött aztán egy nagyon erőszakos ember, Nagy József, nem szerettem, isten nyugosztalja. »Hát, ha nem vállalod, akkor majd intézkedünk másképpen!« – kiabált rám. »Az okkupátornak szerkesztetted a folyóiratát, a szocialista Jugoszláviában nem vagy hajlandó szerkeszteni!?« Hajlandó voltam, vállaltam. Borzasztó volt. Rettenetesen ellenőriztek, nemcsak engem, a lapot is. Éjjel csöng a telefon, hallom Farkas Nándor hangját: »Te János, teneked nem volt gyanús az a vers a tengerről meg a sziklákról?« Mondom: »Milyen vers?« »Hát nem látod, hogy az csak olyan bujtogató? A Goli otokról szól ez a vers!« A Híd akkor még nem jelent meg, a nyomdában volt, éppen hogy csak betördeltem. De ők már tudták, mi lesz majd benne. Énnekem ezt a verset ki kellett hagynom. Onnan bentről a nyomdából jelentette nekik valaki, hogy mi van a következő számban. Mindenhol akadt, aki »referált«. Szóval borzasztó viszonyok voltak: aludni nem bírtam a két év alatt.*” (H, 1989. 7–9. sz.)

A jugoszláviai magyarok kultúrájában akkor (miként azelőtt és azután is) Herceg János az egyik legjózanabbul gondolkodó ember. Miként a botrányosnak bizonyult **Napló-jegyzetek**ben írta „*a jugoszláviai magyar értelmiség kétharmadát elsodorta a háború vihara*”. (H, 1956. 2. sz.) Ez azt jelenti számára, hogy a Hídnak fokozottabban kell alkalmazkodnia a közönség viszonylag alacsony szellemi színvonalához: bíráló szavakkal, elmélyülő megismeréssel s olykor dilettánsok szerepeltetésével is. A poétika vonatkozásában pedig „*a vajdasági irodalomnak tudatosítania kell az itt élő magyarban az időt és helyzetét és szerepét*”. Írónk annyi csalódás után legfeljebb e fölismerését meri szuggerálni dogmaként az ifjúságnak. Minden másban, ha nem teljes szókimondással is, de kételkedni mer – 1956-ban. Megbotránkoztató becsületességgel önmagát és szerkesztői csoportját nem azonosítja a néppel, s határozottan kijelenti: „*Ne kövess bennünket, mert mi messzebbről jöttünk, és sok minden tapad hozzánk*.” Akkor tanácsol ilyet, amikor a fölöttesei a jugoszláv kommunisták napi politikájához való igazodásban találták meg szerepüket, s föltétlenül követendő példának tartották az általuk képviselt magatartást. Akkor kezeli fenntartással a hatóságilag rákényszerített (látszólagos) vezéri szerepet, amikor az ambiciózus és gátlástalan fiatalok már várják az alkalmat, hogy szembefordulhassanak vele.

Ebben az általa készített harmadik számban ahhoz is van bátorsága a szerkesztőnek, hogy három külföldi magyar folyóiratról – a budapesti Csillagról, a

kolozsvári Szép Szóról, valamint a müncheni Látóhatárról – is beszámoljon, s hogy a nyugati folyóirat beállítottságát tartsa a legelfogadhatóbbnak, „a magyar demokrácia hagyományaihoz" közelebb állónak.

A kihívás nem maradt visszhangtalan. A támadás a 7 Nap felől, Kolozsi Tibor részéről érkezik (**Azok a „magyar szellemi égtájak**". III. 4.). A cikkírónak nem tetszik Herceg érdeklődésének korlátlansága. Szerinte nem lehet vajdasági, hazai, egygyökerű az, aki az egyetemes magyar irodalom felé kacsingat. Nem kell tehát az emigránsok, Erdély és a kortárs Magyarország irodalma. Kolozsi értelmezésében Herceg egyébként is helytelenül beszél a „*magyar demokrácia hagyományai*"-ról s arról, hogy a Látóhatár lazábban ezekhez kapcsolódik. Mert magyar demokratikus hagyományok egyszerűen – nincsenek.

A napi politikailag elkötelezett kortársaknak és a hozzájuk igazodó fiataloknak kapóra jött Herceg János önkritikus bizonytalansága. Annál is inkább, mert a szerkesztő bevallott korábbi tévelygései mögött a már idejétmúltnak tartott Szenteleky hatására, továbbélésére is ráismerhettek. Ez pedig, miként Major Nándor jelezte a Herceghez írott levelében, nem volt több avatag kispolgáriságnál, elrettentő megnyilatkozásnál, úgyhogy a fiatal író (és szerkesztőbizottsági tag) hirtelen fölindulásában bojkottra szánja magát. De a másik munkatársnak, Bori Imrének sincs jobb véleménye az első számokról. Ő a dilettánsok szerepeltetésében látja Herceg szerkesztéspolitikájának végzetét.

A tiltakozók között olyan személy is van, akinek szavára akkor többet adtak. Gál László az írói tekintély és az irodalmi élet elértéktelenedettségéről szólva szintén a hozzá nem értést kifogásolja a Híd munkatársi körében: „*A Híd... nem jól kezdte új évfolyamát. [...] A Híd legyen jugoszláviai magyar, legyen szocialista, legyen mai. [...] Herceg János egész életében harcolt a dilettantizmus ellen. De nem csupán az irodalmi dilettantizmus ellen kell harcolni; vannak társadalmi, politikai és kritikai műkedvelők is.*" (**Nem élünk irodalmi életet**. I, 1956. IV. 14.)

Ma már elfogulatlanabbul mérhetjük föl a Herceg által 14 hónapig szerkesztett Híd jellemzőit. Ekkor sem találunk több dilettánst a folyóiratban, mint Majtényi szerkesztése idején, s a későbbi évtizedekben is szerepeltek olyan nevek a Hídban, amelyek mögött nem állt kibontakozandó alkotói tevékenység. Hercegnek a „bűne" az volt, hogy ő a Jugoszláviában élő magyaroknak már megismert vagy megismerendő valóságához viszonyítva igyekezett megfogalmazni a folyóirat szerkesztéspolitikáját, írói feladatait. E tekintetben Herceg többnyire lényegesen eltért Majtényi Mihály szerkesztői gyakorlatától, amely inkább a központi jugoszláv művelődéspolitikával való párhuzamokat kereste tájunk életének jellegzetességeiben. Vagyis Majtényi csak deduktív lehetett, míg Herceg újból a régi induktivitását igyekezett érvényesíteni.

Jó példa erre a szociográfiai kutatások szorgalmazása. A dilettantizmus vádja a kutatók szakképzettsége vonatkozásában merülhetett föl, mintha a két háború közötti népismereti adatgyűjtéseket szociológiai vagy etnográfiai tanulmányokat folytatott szakemberek végezték volna. Pedig őket nem tartották dilettánsoknak. A kultúrszociológiai és szociográfiai vizsgálatok a későbbi évtizedekben is viszonylag ritkán végeztettek megfelelő oklevéllel rendelkező tudósok által, mégis folytak. Sőt olykor meg is dicsérték őket.

Mégsem lehet mindig színvonalbeli különbség a Majtényi, illetve Herceg szerkesztette Híd között. S ez különösen az 1956. évi 5., de még inkább a 6–7. számából tűnik ki. Ekkor már a szerkesztő fölöttesei a folyóirat túlzott megújulása miatti aggályukban fokozottabb nyomást gyakorolhattak Hercegre. Ez abból is látszik, hogy az 5. Híd-számban csupán írónk nevét szedték torzítva, „Henceg"-nek. Hogy itt nem véletlenről, hanem egy hecc-kampány folytatásáról van szó, az abból is látszik, hogy később Bogdánfi Herceg-paródiájában is ezt a nevet kapja az író.

Pedig írónk egyénisége épp e két szám szerkesztésében szenvedett leginkább csorbát. A fiatalabbak ízléséhez alkalmazkodva pl. nem csak a májusi számban közli Vasko Popa verseit, hanem a nyári kettősszámban is. Méghozzá nem csupán a fordításokat – mint Josip Vidmar naplója vagy Ciril Kosmač novellája esetében –, hanem a szerb nyelvű eredetit is (!). Először – a szerbek kötelező istenítése szellemében – a Karađorđéról és Čegarról szólókat, majd Popa triviális témájú verseit is bemutatva. De az ugyancsak kétnyelvű formában (!) közölt Oskar Davičo és Aleksandar Tišma versei is hozzájárultak ahhoz, hogy a szóban forgó számnak – Burány Nándor versein és Major Nándor novelláján kívül – alig legyen köze a jugoszláviai magyarok kultúrájához. Az „akcióban" a műfordítók (Ács Károly és Fehér Ferenc) mellett a kritikusok (Sinkó Ervin, Bori Imre, Tomán László és Lévay Endre) is részt vettek, hiszen nem csupán az említett szerb írók műveit ismertetik, hanem másokat is – ugyancsak délszlávokat. Mentségükre legyen mondva, hogy ekkor a magyarországi könyvek a boltokban még nem – és egyébként is csak nagyon nehezen – férhetők hozzá, s ezért nem is ajánlatos velük foglalkozni.

Ilyen körülmények között Herceg János nem sokáig maradhatott a Híd folyóirat élén. Különösen azután nem, hogy a magyarság az 1956-os év végén a világ közvéleményének középpontjába kerül, s ahogyan a Szovjetunió Magyarországon, hasonlóképpen Jugoszlávia is a hozzácsatolt területeken, elnyomni igyekszik az önálló közösségi, szellemi életet, a nemzeti jelleget. A szempontokat egyeztetni akaró elme helyett is az irányvonalhoz vakon alkalmazkodóra volt ott szükség. Különösen azután, hogy a Magyar Szó folytatásokban részleteket közölt Dobrica Ćosićnak a **Hét nap Budapesten** c. „átfésületlen

feljegyzéseiből". Ebben ui. ilyen, a titói politika szempontjából eretnekségnek számító megfigyelések is vannak: „*Mellettem magyar kommunisták állnak, őket is lelkesíti a Kossuth-címer. Ezek a kommunisták alighanem internacionalisták is, és nem álmodoznak Nagy-Magyarországról, hát így nyugtatom meg magamat: 1848 forradalma a magyar történelemben az ő büszkeségük, tehát még ha nacionalista elemek is vannak e forradalom jelképében, talán még sincsen más, csupán formális jellegük." (XI. 10.) S ami aztán már több a soknál: „Arra gondolok, felszabadulva a felsőbbrendű szerb és jugoszláv bátorság tudatától, amikor hazaérek, azt fogom mondani: »Szerbek, ne düllesszkedjetek, ne fitogtassátok bátorságotokat, Pest utcáin én a mítoszok bátorságát láttam.« Sohasem hallottam még ilyen elkeseredést, ilyen legyőzhetetlen kiáltást, mint ezé a talán húszezernyi emberé, akik elözönlötték a Duna partot.*" (XI. 19.) Dobrica Ćosić tehát nem hivatalosan rehabilitálta a magyarságot!

A jugoszláv társadalmi vezetés ezek után érthetően még távolabb akarta tartani az írókat, főként a kisebbségi írókat a lelkiismeretből fakadó szuverén gondolkodástól. Semmiképpen sem felelt meg neki a Herceg-féle, az európaiságot és egyetemességet az aprólékos valóságföltárásban megvalósító kultúrpolitika, a szemellenző helyett a szabad belátásból fakadó egyéni állásfoglalás. Ezért írónk két évig sem végezhette szerkesztői teendőit. Nem engedte magát betörni, fölmondott, s elfogadták a lemondását. Ennek körülményeiről Tomán László vall meggyőzően **A zsarolástól a lemondatásig** c. tanulmányában (in: **A bűnös irodalompolitikától az irodalom bűneiig**, 2001).

Herceg írói és közéleti magatartásába mélyebb betekintést adnak a Tomán Lászlóhoz írt levelei. Ezekben az ő sajátos cinizmusa is hírt ad magáról, hiszen aligha véletlenül kerültek papírra az ilyen zagyva jelentésű sorok: „*...olyan környezetben, ahol arra nincs lehetőség, nem lehet és nem szabad előtérbe helyezni a formát, nagyobb fontosságot tulajdonítani az irodalom csiszoltabb megnyilvánulásainak, de helyzetünkkel, szocialista építő munkánkkal kell többet törődnünk, olyan munkatársakat nevelni, akik politikai szempontból már megtalálták a maguk helyét, irodalmilag azonban még nem affirmálódtak. Igen, az embernek számolnia kell a lehetőségekkel is.*" (1956. III. 19.) Politikailag befutottakat nevelni? A forma alábecsülésével? Ez fából – vaskarika.

Remények és kételyek

Noha Tománnak alapjában véve igaza van az érintett tanulmányában a Toldi Évával, Herceg monográfusával folytatott vitájában, azonban mégis egyoldalúság pusztán a fiatalok nagyobb alkalmazkodókészségével, karrierista hajlandóságával magyarázni a Herceg által szerkesztett Híddal való szembehelyezkedésüket.

Akkor is, ha tény, hogy *„a Herceg szerkesztette Hídban az áprilisi Híd munkatársai közül heten szerepeltek, de csak ketten támadták a főszerkesztőt*". Nekik más okaik is vannak a lázadásra, 1954-től ui. három éven át egyharmaddal kevesebb magyar könyv jelenik meg a Vajdaságban, mint 1953-ban. Évről évre 15 helyett csupán öt! A vészharangok kongatói nem is sejtik, hogy ez még eredmény ahhoz képest, hogy 1957-ben egyetlenegy darabot, Csépe Imre **Tarisznyás emberek** c. elbeszéléskötetét adják csak ki, azt is Szabadkán.

B. Szabó György a Magyar Szó 1955-ös újévi számában még félrevezetően ír a könyvkiadás helyzetéről (**A fordulat éve irodalmunkban?**). A tények szerint ui. a vajdasági magyar könyvek megjelentetése 1954-ben mennyiségileg és minőségileg egyaránt visszaesett, mivel a kötettel a közönség elé lépett öt író közül csupán kettő (Németh István és Zákány Antal) tekinthető félig-meddig kiforrottnak, ami lényeges visszaesés ahhoz képest, hogy 1953-ban Herceg három jelentős műve mellett Sinkó **Optimisták** c. regényének első kötete is napvilágot láthatott. Nem beszélve arról, hogy akkor Ács Károly és Fehér Ferenc is könyvvel mutatkozhatott be az olvasónak. Sőt Munk Artúr és Thurzó Lajos jelentősebb művei is (**Köszönöm addig is...**, **Tavasz Jánoska elindul**) ebben az évben láttak napvilágot!

B. Szabó ezzel szemben igazolni próbálja a jugoszláv művelődéspolitika könyvkiadás-korlátozásban is megmutatkozó kisebbségellenességét, mondván, hogy „*Az előző évekhez viszonyítva kevesebb a kiadott könyv, de ami napvilágot látott, maradandóbb értéket képvisel.*" S ehhez még hozzáteszi: „*Könyvkiadásunknak véglegesen le kell számolnia azzal a tévhittel, hogy a gyenge, színvonal nélküli alkotások megjelenését valamiféle »kisebbségi« érdek indokolja, és hogy így »igazolhatják« legmeggyőzőbben – befelé és kifelé – társadalmi rendszerünk demokratikusságát.*"

A kritikus jórészt arra alapozza az előző év könyvtermésének dicséretét, hogy „*három sajtó alatt lévő regényünk*"-et: Sinkó **Optimisták** c. regényének második kötetét, Herceg **Anna búcsúja** és Majtényi **Bige Jóska házassága** c. regényét az 1954-es könyvkiadáshoz sorolja, holott ezek a művek – nyilván a könyvkiadói-nyomdai munka föltorlódása miatt – majd csak 1955-ös dátumot viselhetnek. Erre a hiteltelen tényanyagra építi azt az állítását, mely szerint a délvidéki magyarság szellemi életének realitása, hiteles eredménye cáfolja a kisebbségek számára működtetett állami kulcsok létezését. E logika szerint az előző időszak évenként számottevőbb, B. Szabó sugallata szerint selejtesebb könyvtermése kizárólag a kiadói hozzá nem értés következménye, minthogy rosszul értelmezték a politikai elvárásokat.

Így került tehát kiadásra az 1952-es palicsi találkozót követő föllendülés eredménye, a következő évben kiadott tizenöt könyv, amely – eszerint – nélkülözte a kellő színvonalat. De akkor vajon hiteles lehet-e az állítás: „*...hogy*

ez a harc a tévhitek ellen irodalmi életünkben és könyvkiadásunkban megindulhatott, íróinknak, illetve olyan alkotásoknak köszönhetjük, amelyek már elbírták a szigorú művészi kritériumot."? Az írók alkotói önkritikája a magyar művelődési lehetőségek korlátozásával párhuzamosan nőtt? Mi motiválta őket? A jugoszláv szocialista (kommunista) fejlődési kötelezettség? B. Szabó erre gondolhat, hiszen állampárti propagandát vár el az íróktól: „*Megszólaltatni az új, a szocialista jugoszláv tartalmat – társadalmi és szellemi életünk igazi tartalmát –, és magyarul szólaltatni meg – ez íróink és irodalmunk alapvető feladata.*"

Pontosan egy évvel később Bori Imre a 7 Napban (1956. I. 1.) az ellenkezőjét kénytelen tapasztalni annak, amit B. Szabó György kötelező napi politikai optimizmussal remélt. Amellett ui., hogy a B. Szabó által 1954-re beharangozott könyvek valójában csak az 1955-ös terméshez voltak sorolhatók, ebben az évben még csupán két gyönge írónak a könyve látott napvilágot. Így aztán Bori mélyről fakadó indulata enyhén szólva jogos: „*Nálunk hatalmas erkölcsi és emberi tőke halmozódott fel, amelyből mi alig próbáltunk forgótőkét szerezni. ...a Híd nagy késéssel jelenik meg, kiadóvállalatunk tetszhalott. Az évekkel ezelőtt beharangozott művek egy része még most sem jelent meg. Az író a hallgatás bilincseiben él, szobája négy fala között.*"

Bori is természetesen, az ország művelődési központjaiban zajló vitákra utalva, a modernizálást sürgeti: Zákány módszerét a Latáké ellenében, a Gellériét a Mikszáthéval szemben. Major Nándor ábrázolásmódját is jelentősnek tartja. „*Azt hiszem, irodalmi életünk nincs, de irodalmunk van*" – mondja. Tehát: „*Írjunk! Írjunk! Írjunk!*"

Két év alatt párolog el B. Szabó derűlátása. Ő is arról kénytelen panaszkodni a Dolgozókban (**Lemaradunk?...** 1957. I. 1.), hogy míg Belgrádban, Zágrábban és az újvidéki (szerb nyelvű) tribünön ezrek kíváncsiak az irodalmi „perekre", az új törekvések önvédelmi harcára, a mi provinciánk állóvizét semmi sem zavarja meg. Nem említi a Vajdasági Magyar Kultúrtanács, s ezzel együtt az Irodalmi Társaság megszűnését, hanem csupán ennek következményét: „*A magyar irodalom művelői egyszer sem találkoztak ebben az évben, a kiadóvállalatok és az írók találkozását és közvetlen megbeszélését senki sem kezdeményezte... a Híd iránt... fáradt közöny...*" A múlt század, a századforduló és a két háború közötti korszak szellemének jelenlétét érzékeli.

Ekkor is a kísérletet hiányolja, mint egy évvel korábban. Arra nem gondol, hogy a vajdasági magyar újításoknak csak akkor lehet visszhangot kiváltó hiteles eredménye, ha lényegesen eltérnek a jugoszláv művelődési központok kísérleteitől. Vagyis ha a délvidéki magyar ember lélekvalóságát szólaltatja meg ideológiai gátlások nélkül, átlépve a félelmen, az ideológiai aggályokon. Magától értődőnek tartva, hogy az adott körülmények között az új születése szükségképpen botrányokkal jár, s többnyire szankciókat von maga után. Herceg, a Híd akkori

szerkesztője tisztában volt ezzel, de csupán nagy óvatossággal próbált érvényt szerezni ennek a vajdasági magyar viszonyok között leghitelesebb koncepciónak. A látszólagos provincializmus mint modern eredetiség (esetleg világirodalmi perspektíva) mind a dogmatikus művelődéspolitika előtt, mind pedig a vele egyezkedő világpolgári ambíciójú fiatalok előtt vörös posztó volt.

B. Szabó György cikke valójában egy körkérdés vitaindítójaként íródott. Fehér Ferenc megnyilatkozásának a címe is beszédes: **Köt bennünket a nyelvi elhatároltság** (D, 1957. I. 15.). Bátran kijelenti: a jugoszláviai magyarok irodalma útilapu, amelyből nem lehet erdő. Mert „*Vegetálás a sorsa annak a kisebbségi nyelven írt irodalomnak, amely pusztán a nyelv okozta határok folytán is, előbb találja meg életterét és olvasóját más országban élő népben, semmint azokban a milliókban, akiknek az életéből s akiknek a talaján fakad.*" Ui. „*A gazdasági és társadalmi törvényszerűségek erősebbek a mi illúzionknál. S kérdés..., hogy mire elérkezünk a Kánaánhoz, vajdasági és magyar lesz-e az a most még csak megálmodott irodalmi aranykorszak ezen a tájon.*" Súlyos szavak. Ehhez hasonlókat legfeljebb Herceg János merészelt írni a korábbi években.

Bori Imre ez alkalommal ugyancsak nekibátorodik. Ha egy évvel korábban még létezőnek tartotta a vajdasági magyar irodalmat, s csupán annak életet hiányolta, most se írót, se irodalmat nem ismer (**Zárt horizontok**. 7N, 1957. I. 20.), s önkritikát is gyakorol: „*Valamikor évekkel ezelőtt vétettük el, amikor nyugodt lélekkel hagytuk, hogy minden még élő kezdeményezés kihunyjon. Az írók társasága megszűnt, a kiadóvállalat nyugdíjazta az írókat, a viták csendesen elhalkultak... Minden kezdeményezés pénz híján csírájában pusztult el.*" Dicséri az írók képességeit, de gyáváknak tartja őket, mert nem mernek az élet mélységeibe nézni. Ennek dacára pályázat kiírását tartja szükségesnek.

Ács Károly sem kevésbé szókimondó Fehérnél vagy Borinál (**Organikus vagy organizált irodalom?** D, 1957. I. 29.). Szerinte irodalmunk mesterséges tenyészet, az írókat csak a szerkesztők ismerik. Irodalmunk „*jobbról-balról gyámolított, áléletre nevelt tengő-lengő kényszerűség, ami van, mert hát lennie kell, kimutatások készítői, dotációk kezelői lelkiismeretének megnyugtatására*". A már ritkábban, de olykor még mindig az íróasztal fiókja számára író Ács majd csak a kilencvenes években ragadtatja el magát ilyen őszinte indulattal.

A többi véleménymondó alig meri érinteni a lényeget. Vagy a kritika hiányát és felelősségét emelik ki, vagy az összefogás, a csoportosulás fontosságát. Csupán Urbán János teszi szóvá a Testvériség-Egység mellett egy másik könyvkiadónak s egy új folyóiratnak a szükségességét. Juhász Géza viszont az általa (valamint az alapító Tomán László és Sárosi Károly segítségével) szerkesztett újvidéki Szép Szó élő irodalmi szemlét (1956–1958) tartja alkalmasnak a vegetáló szellemi élet fölpezsdítésére.

Hogy a magyar írók ebben az időben nem számítanak Jugoszláviában, az a Magyar Szóból is kitűnik. Irodalmi anyag, egy-egy Gál és Majtényi, Urbán és Debreczeni tollából származó vers, novella vagy tárca elvétve van benne. Olykor Herceg is föltűnik – a **Leányvári levelek**kel. A valóságról, a kultúráról keveset mondhatnak, azt is egyoldalúan. Csak ritkán bújik ki a szög a zsákból. Az Ifjúságban közölt egyik riport azt vallja be közvetlenül, hogy **Feketicsen pang a kultúrélet** (1957. II. 23.). Még a népszínművek bemutatását is gátolják a körülmények és az érdektelenség. Az amatőrök a pénz és az anyagiak hiányával küszködnek. A földműves-szövetkezet előadásonként a bevételből 20%-ot levon, pedig a terem kulturális célokra épült, nem pedig azért, hogy „*a szövetkezet egy évben kétszer-háromszor gyűlést tartson benne*". A cikk szerzője – Tolnai Ferenc – külföldre szökés kísérletéért a börtönt is megjárta.

Kötelezően erőltetett optimizmus

Akár autoszuggesztiónak, akár a politika által gerjesztett, föl-föllobbanó hitnek, netalán egyszerű képmutatásnak tartjuk is, a vajdasági magyar irodalomkritika a hatalom diktálta ideológia valóságfedezetének kimutatását, az eszmék jegyében megvalósult eredmény ábrázolását kérte számon az írókon. Még az egyébként némi ellenzékieskedésre hajlamosabb Ifjúság c. hetilap is inkább a rezsimhűség tekintetében túloz az ötvenes évek második felében. Juhász Géza pl. kritizálja a tanulót, aki a fejlődést az ember önzéséből, jólétért, fényűzésért való harcából származtatja (1956. V. 26.). Juhász ezt – s általában a tanulók idealizmusát – polgári fölfogásnak tartja. Szerinte az ember nem mindig volt önző, s nem is lesz mindig az.

Burány Nándor viszont valósággal vulgarizálja a fiatal író feladatát. Szerinte azt kell ábrázolni, „*hogyan válnak valóra életünk vezéreszméi mindennapjaink emberében*". Akkor lesz jó az irodalom, „*ha benne lüktet a maga óriási szélességében az élet, ha ott érezzük benne a nagyobb terméshozamért küzdő földművest, a munkástanácsok problémáival törődő munkást, az iskolareform új eszméin lelkesedő diákot*". (I, 1957. VI. 29.) Ez még csak nem is a szocrealizmus, hanem egyenesen az agitprop újjászületésének tűnik. Nem a társadalom által kitűzött célok elérésének akadályait kell tehát föltárnia az írónak, nem a saját eszményvilágához szükséges mérni a valóságot (rendkívüli beleérző képességével és erkölcsi érzékenységével), s még csak nem is a vívmányok és a tévedések, a sikerek és a hamis látszatok dialektikusan emberi egységének kutatása és megteremtése tűzetik zászlóra.

Ehhez képest, az alkotói kifejezésformát tekintve Bori Imre liberálisabb. Viszont mivel kedve szerint habzsolhatja a délszláv, többnyire szerb könyveket,

a hálóját is tartalmazza az új emberhez szóló kritikusi ódája: „*Új társadalom, új érzelem, új emberek... így foglalhatnánk össze azokat a törekvéseket, amelyek most a jugoszláv irodalomban általánosak, függetlenül az írók művészi hitvallásától, attól, hogy valaki tősgyökeres realistának vallja-e magát, vagy modernista-e szívvel-lélekkel, melyik szekértábor katonájának vallja magát. Az emberi túlnő ezeken a művészi korlátokon, uralja az írókat elannyira, hogy a művészi, úgy érezzük sokszor, nem elegendő az átélt valóság megragadásához.*" (D, 1957. I. 1.)

Bori ódai hangneme abban az évben fokozódik himnikussá, amikor leállt a vajdasági magyar könyvkiadás, s az anyaországból sem hozzák be a könyveket. Akkor ünnepli az új pedagógiát, amikor a magyar diákok területi iskolák általi erőszakos kétnyelvűsítése megkezdődött. A tanévkezdet ürügyén született cikkében ui. ilyen meghökkentő kijelentések találhatók: „*A szocialista ember új és eddig nem látott lény a földön.*" (1957. IX. 3.) Bori aligha azokra gondol, akik a háború után kényszermunkára vitték. Viszont az új és ártatlan nemzedék jórészt annak a korosztálynak a neveltje. Ki teremthette volna meg a saját példája által a szocialista embert, és milyen az? Bori természetesen nem teheti föl ezt a kérdést, s csupán általánosságokat mond. Ilyeneket: „*Makarenkónak, a híres nevelőnek gyönyörű volt a gondolata, amikor a gyerekek neveléséről írott könyve fedelére ezt írta: az új ember kovácsa... Érdekes, hogy ezt a ma már szólamnak ható kifejezést nem érzem szólamnak.*" Már önmagában az is meghökkentő, hogy Bori – elsősorban a kollégáihoz, a tanárokhoz szólva – a szocializmusról nem mint építendő világról, hanem mint létező realitásról beszél. Mintha az embereket tényleg a munkájuk és valós érdemeik szerint javadalmazták volna! Azután pedig: ha valóban létező, országosan érvényes új életminőség a szocializmus, akkor miért és kinek a fülében csenghet „szólam"-ként? Továbbá: hogyan lehetséges (mivel argumentálható), hogy Bori számára valóban valóság az, ami másoknak (a többségnek? egyeseknek?) csupán „szólam"?

Azt követően érzi Bori Imre megvalósultnak a makarenkói eszményt, amikor – két évvel korábban – Jánosi Gábor arra a kérdésre, hogy: „*Milyen jellegű kötelező nyolcosztályos iskolát akarunk?*", őszinteségrohamában ezt válaszolta: „*a meglévő bírálatok és értékelések ellenére, nincs tudományosan végzett és bizonyítékokkal alátámasztott bírálatunk, amely alapul szolgálhatna további munkánkban*". (MSZ, 1955. II. 22.) A délszlávosításukat immár a magyar iskolákra is kiterjesztő politikusokat bezzeg nem fékezték ilyen skrupulusok.

Különben az év (1957) elején Bori furcsa módon még a jugoszláviai magyar irodalom agóniája, a kultúrélet hiánya miatt tiltakozott a fentebb tárgyalt vitában, most viszont, amikor már 1957 júniusától néhány nemzedéktársával sikerült Herceg János kezéből kivenni a Hidat, a vár ostromlójából a vár védője lett. Pedig ebben az évben kulminál a korábban Bori által is kimutatott visszafejlődés!

Erre rövidesen Bori is ráérez. Úgyhogy a következő év (1958) januárjában, a „**Mérleg**”-ben már csak panaszkodik (7N, I. 1.). A Híd külsőleg megújult, de a megjelenésbeli kéthavi késése – a régi. Kénytelen bevallani: a lényegbeli átalakulás, a polgáriság túlhaladása – csak ígéret. Egyedül Gál Lászlót tudja kiemelni, aki túljutott a giccsen. A pangást, a mozgalommá válás hiányát bevallja ugyan, de a magyarázatban visszafogott. Bátortalanul csak addig a megállapításig jut, hogy az íróknak és a szerkesztőknek nem szívügyük az irodalmunk.

Mindennek dacára: hitelvű tipikusság

Az előbbiek azonban nem menthetik föl az ambiciózus fiatal írókat a társadalmi szólamok visszhangoztatásának kötelessége alól. A művelődés az ötvenes években még nem rezervátum, tehát folyamatosan és közvetlenül napi politikai felügyelet alatt van. Szomorú, de nevetséges is, hogy 1957-ben, amikor a jugoszláviai kommunizmus csupán egyetlen könyv kiadására szükséges pénzt ad vissza a magyaroknak, s a zombori és a nagybecskereki magyar színház megszüntetése után a topolyaiak fölszámolását készíti elő, az irodalomkritika irányadó képviselői elsősorban a haladás ábrázolásának, a szocialista beállítottságnak a kritériuma szerint mérik az alkotásokat.

Jól megfigyelhető ez Bori Imrének abban az ismertetőjében, amelyet a belgrádiak integrális realizmusáról, neoszimbolista módszeréről írt (H, 1957. 9. sz.). A kritikus, (ismét) József Attila költészetének társadalmi fedezetére hivatkozva, kevésnek tartja a polgári realizmusnak és a modernizmusnak ezt az eklektikus egyeztetését. Annál is inkább, mert szerinte „*Nem formáról van szó, hanem tartalomról.*” Ezért bírálja a mozgalom két költőjét, Danojlićot és Kolundžiját, akik „*nem a valóságba kapaszkodva, a metaforák görgőjén a végtelenbe akarnak rohanni.* [...] *általános és megfoghatatlan lírát adnak* [...] *nem érzéseket, csak hangulatszilánkokat közvetítenek*”.

Így aztán látszólag igaza van Juhász Gézának, amikor állítása szerint a jugoszláviai magyar irodalomban bekövetkezett szellemi megmozdulást (nyilván a B. Szabó által megindított vitára gondol elsősorban) nem szabad a jugoszláviai központok visszhangjának tekinteni. Valóban nem, hiszen azokban már kisebb figyelmet fordítanak a műalkotás értékeit létrehozó világszemléletre.

Nem úgy, mint a Vajdaságban, ahol pl. Bori Imre Fehér Ferenc **Álom a dűlőutak szélén** c. könyvét (1956) méltatva (7N, 1957. II. 24.) jóllehet elismeri a költő nagyságát, annak önkritikát (1953-ban) gyakorló versét **(Vádbeszéd ifjúságom ellen)** emeli ki. A kritikus számára ui. változatlanul az utópiával azonosított valóság a fő érték: a költő álmaiból csupán ezt „*szipolyozva*” születhet

a múltat legyőző jó vers. A legyőzendő múlt – az érintett vers tanúsága szerint, s még mindig a palicsi Magyar Ünnepi Játékok szellemében – a diákotthoni semmittevése okozta lelkifurdalás, azután pedig a „*piros-fehér-zöld március*"-ának csodálata.

Hogy utólag nem kárhoztathatjuk a költőt túlzott rezsimhűség miatt, az azért van, mert a nemzeti színeket, a gyermekkori élményeinek megfelelően, a zsidók elhurcolásának közönyös szemlélésével hozza összefüggésbe. S amikor ennek megfelelően, a József Attila-i önmegszólítás formájában, az idő elvárásai szerint némileg túljátssza a szerepét („*Hazugság volt az ifjúságod…*"), akkor ezzel a végül fasizmusba torkollott magyar nacionalizmusnak a jogos kritikáját adja. Egyoldalúsága az adott körülmények között szükségszerű. Hogy kritikusával együtt ezzel mégsem tesz egyértelműen rossz szolgálatot a délvidéki magyarságnak, akkor foghatjuk föl, ha azt is szem előtt tartjuk, hogy a szerb nacionalizmus ellen évtizedeken át csupán a szocializmus eszméjével lehetett védekezni.

Mivel azonban Fehér számára még nem realitás a szocialista ember, ezért Bori nem a jelen, hanem a legyőzendő múlt költőjeként becsüli. Szerinte a Vajdaságnak azért Fehér a leghitelesebb költője, mert versei „*ős élményünket fejezik ki*", illetve mivel az elődeihez és a tájhoz kapcsolódó érzelemvilága közösségünk múlttudatát tükrözi. Ezzel azonban a költői pálya fordulathoz érkezett: a jelenbe való beilleszkedés frissítheti föl a poéta ihletését. Ám ez a jelen a kritikus mércéjének társadalmi-politikai vonatkozásaiban nem a valós szociális-nemzeti-kulturális tényeket jelenti, hanem a jugoszláv hatalmi érdekek voluntarizmusát, eszményített valóságát.

Szeli István, Fehér szóban forgó kötetéről írva, a Boriéra emlékeztető szempont szerint értékel (MSZ, 1957. II. 24.). Dicséri a költő őszinteségét, de pózt, pátoszt, szélsőséget lát a **Menekülni szeretnék** c. versben, amely az érettségizett diák reménytelenségéről, sárba-veszettségéről szól.

Szeli akkor elégedett, amikor „*valósabb anyaggal telik meg a vers*". Idéz az **Örökség** című̈ből, amely Fehér bátyáiként említi Madrid barikádharcosait, s a költő a saját helyét próbálja kijelölni a forradalom adott viszonyai között. Ami tehát egyéni s ezáltal némileg ellenzéki is, az hiteltelen, mesterkélt. Művészileg hitelesen mindenekelőtt a munkásmozgalom tapasztalatkincse élhető meg.

A műveletlen Csépe Imre érthetően Fehérnél is kevesebbet nyom Szeli párthitelesítette mérlegén. Ám kétségtelenül van igazság abban a megállapításban, hogy Csépe a **Tarisznyás emberek** c. könyvében a „trükkjeivel" pótolta a mélységet (MSZ, 1957. VII. 21.). Szeli a **Tarisznyások** c. elbeszélést külön bírálja, mert az emlékekbe feledkezve a koldusállapot boldogságát akarja elhitetni velünk. „*A kisemmizett emberek belső természetrajzával marad adós az író*" – írja. Amit elismer, azt szociologizálva vonja vissza: „*A kisrealizmus eszközeivel igaz alakokat*

sikerült megmintáznia, csak néha arról feledkezik meg, hogy ezek egy-egy osztály küldöttei, osztályok és rétegek gondolatvilágát és törekvéseit képviselik." A fő baj azonban az, hogy Csépe „*nem tapogatja ki, hogy miben változott a világ, hanem, hogy miben maradt hasonló a régihez*". Erről a helytelen viszonyulásról maga a kritikus mond ítéletet, amikor 1976-ban, a **Különös ajándék** c. elbeszélésantológia szerkesztőbizottságának tagjaként helyet ad a gyűjteményben a korábban elmarasztalt **Tarisznyások** c. elbeszélésnek. (Néhány évvel később, 1960-ban, a **Fehér csönd** c. Csépe-prózakötet kapcsán már türelmetlenebbül és egyértelműbben fogalmazza meg az igényeit: „*Szeretnénk már biztatóbb távlatokkal megírt, korunk gondolkodását is magába ölelő írásait olvasni. Félre ne értessek: nem témákban, hanem szemléletben várjuk az újat.*" – MSZ. VI. 5.)

Nincs több szerencséje Csépének Juhász Gézával sem, aki a **Tarisznyás emberek** kapcsán József Attilát idézi a fejére (H, 1957. 8. sz.): a költő tudatos jövőbe lát, tehát ahelyett, hogy szellemben kiegyenlítődne osztályával, fölötte van. E szempont szerint Csépénél a falu gyakran időtlenné válik, az élet gazdasági-társadalmi alapja eltűnik. Juhász a bácskai béres sorsát megörökítő Csépe-írásokat dicséri. Ő – Szelivel ellentétben – a **Tarisznyások**at emeli ki az egzotikumokon túlemelkedő példaként.

Hogy Csépe könyve Borival jár legjobban, abban valószínűleg annak is szerepe van, hogy a **Tarisznyás emberek** bemutatóján Bori „köszöntötte" a könyvet (7N, 1957. VI. 30.). Így aztán a kritikus kénytelen megkerülni az ítélkezést, mondván, hogy „*érdekes és olvasmányos könyvet kaptunk*". Elfogadja Csépét ösztönembereket szerepeltető ösztönös múltidézőnek, aki „*egyszerűen*", „*elementáris vonásokkal*" dolgozik, s anekdotikus igényeinek megfelelően a cselekménye leegyszerűsített.

Mindezt szem előtt tartva igazat kell adnunk Debreczeni Józsefnek, aki a 7 Napban a következőképpen fakadt ki: „*A kritikai szellemnek el kell sorvadnia, mert egyszerűen megkerüli a tárgyat, mert a »kritikus« nem stílusok, irányok, egyéniségek szempontjait fejtegeti és fejti meg, csak egy leszűkített valóságfogalom dorongjával vagdalózik az alkotás körül.*" (1957. IX. 3.)

Az anyanyelvű oktatás visszafejlesztése

Az ötvenes évek második felében a testvériség–egység jelszavával indokolva, a magyar iskolák megszüntetésével ún. területi iskolák alakulnak ki. Ezekben a magyar pedagógusok, akik között egyébként is csak a tanítók és a Pedagógiai Főiskola diplomázottjai végezhették tanulmányaikat anyanyelvükön (részben olyanoktól tanulva, akik szerb nyelvű egyetemek diákjai voltak), egyre inkább

az államnyelven államnyelvűeket tanítók árnyékába kerültek. Hiába került törvénybe: nem kisebbség, hanem nemzetiség a jugoszláviai magyarság, önmagában is pszichikai hatást kiváltó tényként hatott, hogy a nemzetiségi tagozatok betűjelzése mindig a jövendő államalkotók osztályainak betűjele után következett, s hogy kimondatlanul is „szocialistábbaknak" számítottak azok a szülők, akik gyermekeiket a továbbtanulás megkönnyítése céljából szerb tagozatra íratták. A felelős magyar értelmiség időnkénti érvelései dacára a szerbhorvátnak mint a tanulás nyelvének választása azért is célszerű volt, mert az ilyen diák számára nem volt kötelező a saját anyanyelvének és nemzetiségi kultúrájának az ápolása; a tanulási feltételei megközelíthették azokét az osztálytársaiét, akik legfeljebb fakultatívan, önszorgalomból ismerkedhettek meg az esetleg a szomszéd tanteremben tanuló, netalán éppen mellettük ülő, otthon vagy egymás között más nyelvet használó diáktársaik nyelvével, kultúrájával, történelmével. Ezzel is összefüggésben a tanításon kívüli iskolai nyelvhasználat is csupán a jelentősen magyar többségű helységekben maradhatott magyar. A tanáriban, sajnos, többnyire – akár egy-két, a nyelvünket elsajátítani képtelen telepes kedvéért is (ahogy akkor mondani kellett) „szerbhorvátul" folyt nem csupán a hivatalos megbeszélés, hanem a csevegés is.

A magyar pedagógusoknak nem az okozott lelkifurdalást, hogy nyilvánosan egyre kevesebbet beszélhettek az anyanyelvükön, tehát mind ritkábban éltek az alkotmány által garantált és törvényekben is szabályozott anyanyelv-használati jogukkal. A tanárok (és a diákok) túlzott alkalmazkodását részben az illemtudásuk, részben pedig a szorongásuk határozta meg. Működött a beléjük nevelt tapintat. Emlékezhettek még a háborúvégi szörnyűségekre is, s egyébként – a mellőzhetőségük tudatában – sem akartak rossz pontot szerezni. Tisztában voltak az ország nagy világpolitikai tekintélyével, s az 1956-os budapesti forradalomra legfeljebb az egymás közötti beszélgetéseikben lehettek büszkék, ha egyáltalán tudták: valójában mi volt nemzettársaik fegyveres kísérletének a lényege. A kétszínű jugoszláv álláspont szerint nyilasok is álltak az 1956-os magyarországi események mögött, tehát aki a Vajdaságban az október végi magyar eszmékért nyíltan lelkesedett, akár börtönbe is kerülhetett.

A hatását valamiképpen mindig éreztető szerb nacionalizmus is befolyásolta a tanítókat és tanáraikat túlzott alkalmazkodásuk kialakulásában. Az akkori körülmények ismeretében sokkal könnyebb megértenünk: miért várták el az államalkotó nemzet képviselői (közöttük főleg a telepesek), hogy a magyarok szerbül beszéljenek, míg ők a ritkább kivételtől eltekintve legfeljebb értettek egy keveset magyarul. Mivel ahhoz, hogy a számukra új életkörülmények között fenntarthassák magukat, egy háborúban legyőzött, életformáját már évszázadok óta a síksági létfeltételekhez alkalmazott nemzettől voltak kénytelenek hallgató-

lagosan tanulni (persze nyíltan úgyszólván csak a kölcsönös tapasztalatcseréről lehetett beszélni), s minthogy a szerb kultúra a hajdani, többé-kevésbé mindig ellenségnek tartott Magyarország területén lombosodott ki – az adósságérzettől csupán gőggel, a magyar erények kisebbítésével, elhallgatásával vagy teljes tagadásával lehetett megszabadulni.

Ebben az időben egy labdarúgótornán Verbászon a magyarok a törökökkel kerültek szembe, s a montenegrói közönség a törököknek szurkolt. Annak a nemzetnek, amely évszázadokon át sötétségben tartotta a szerbséget. Ennek a meghökkentő eseménynek az előbbiekkel összefüggésben az is a magyarázata, hogy pl. egy, abban az időben általános iskolások számára készült szerb nyelvű földrajzkönyvben(!) a Magyarországról szóló lecke annak megállapításával kezdődik, miszerint a magyarok ázsiai nép, s a második világháborúban a magyar fasiszták lerohanták a Vajdaságot, és ott sok rosszat tettek.

Amellett, hogy a pedagógusokat a termelésben dolgozó hasonló végzettségűekhez képest általában gyöngén fizették, iskolapolitikai feladatok is terhelték őket, úgyhogy a legjobb esetben is legfeljebb túlórára (önképzőkörre) futotta az erejükből s idejükből. A magyar nyelv elsajátítása alkalmasint a hatvanas évek második felétől nem lett volna luxus, amikor a délszlávoknak is legalább élelmiszer beszerzése céljából egyre érdemesebb volt átrándulni Magyarországra. Csakhogy a Szovjetunió árnyékában provincializálódott politikával, a függetlenség hiányával összefüggésben az ottani életszínvonal alacsonyabb volt a jugoszláviainál, s ez a körülmény az elanyagiasodott tudatú szlávokban még inkább erősítette a magyarokkal szembeni felsőbbrendűség tudatát. Ez viszont ekkor újra lelki szükséglet lett, mert – aligha függetlenül az 1956-os magyar forradalomtól, amelyről olyan jelentős jugoszláv író tájékoztatta a nemzetét, mint Dobrica Ćosić – ha lassan is, de azért (a könyvkiadóik számára mindig elsődlegesen fontos Lukácson, Zilahyn és Molnár Ferencen túl) mégiscsak fordítani kezdték a délszláv nyelvekre az újabb magyar irodalmat. Legalább némelyek kénytelen-kelletlen be kellett lássák: nem lehet alsóbbrendű, szolgai az a kultúra, amelyet olyan nagy tehetség vallott a magáénak, mint amilyen Petrović (Petőfi) volt; a magyarságát és nemzetköziségét csodálatosan egybeélő Ady; vagy József Attila, aki a legkorszerűbb módon, szélsőségből szélsőségbe zuhanva, próbált végig sok mindent az életben, s a képzelete is határtalan volt; no meg Radnóti Miklós, aki tudott az életével és a költészetével olyan elrettentő emlékművet állítani a fasizmusnak, mint Ivan Goran Kovačić.

Más kérdés, hogy a magyar költészet reprezentatív értékeinek átültetésében is a magyarországi származású Danilo Kišnek és a Forum Könyvkiadónak (kétnyelvű könyvek formájában) kellett elöl járnia. A mind a mai napig uralkodó hiedelemmel ellentétben a Forum Könyvkiadó akkor sem tett egyértelműen jó

szolgálatot, amikor a **Puszták népe,** az **Ebéd a kastélyban**, a **Niki**, a **Rokonok**, a **Számadás,** a **Tanár úr kérem** mellett Kodolányi, Gábor Andor, Goda Gábor és Szabó Magda egy-egy szerbhorvátra fordíttatott művét is kiadta. Ha ui. a délszláv kultúrának szüksége lett volna az említett magyar írók műveire, akkor az átültetést és megjelentetést valamelyik belgrádi kiadó vagy a Matica srpska vállalta volna. Az adott formában viszont csupán a kétes értékű híd-szerep gyakorlásáról, tehát inkább politikai, mint valós igényt kielégítő művelődési vállalkozásról van szó. A nemzeti kultúránk értékeinek óvatos tukmálási kísérletéről. Akkor is, ha a Forum fölső politikai sugallatra tette a dolgát.

Ellentétes irányba sokkal nagyobb mértékben áramolhattak a szellemi javak. A Forum a hatvanas években Ivo Andrić prózáját 4, Miroslav Krleža műveit pedig 8 vaskos kötetben jelentette meg. Ugyancsak nagy teljesítmény Dobrica Ćosić **Oldódás** c. regényének 3, Oskar Davičo **Költemény** és Miloš Crnjanski **Örökös vándorlás** c. regényének pedig 2-2 kötetben való kiadása: hogy csak a legnagyobb vállalkozásait említsük meg.

A jugoszláv költészet bemutatásában Fehér Ferenc jár elöl a **Felhőjáték** c. műfordítás-válogatásával (1963). De rövidesen követi őt Ács Károly nagyobb, kétkötetes vállalkozása: **Napjaink éneke**, *A modern jugoszláv költészet antológiája* (1965, 1967).

A két anyanyelv utópiája

A másodrendűség tudata sokkal inkább fokozta az óvatosan passzív büszkeséget, mint a törvények által lehetővé tett cselekvőkészséget. A napi politika és a tankönyvek által okozott tudatmérgezés mindinkább éreztette a hatását. Ezt a hosszú távon magát a mérgezőt is mérgező folyamatot egy olyan nyelvész nyugtázta a magyarok részéről, amilyen Kek Zsigmond volt, aki a kényszermunkáról való visszatérése után rendszeresen gyomlálni kezdte a Magyar Szóban a jugoszláviai magyarok nyelvét. A Szabad Vajdaság, majd a Magyar Szó volt főszerkesztője, a börtönviselt pap, csak azzal a kimondatlan föltétellel végezhette a félig-meddig eretnek jellegű munkáját, ha a lehető legnyomatékosabban fogadja el az akkori politika által sulykolt kétnyelvűségi doktrínát. A jugoszláv hatóságnak ui. – az alkotmányban leírtak dacára is – leginkább az felelt volna meg, ha senki sem karolja föl hivatásból a magyar nyelv ügyét, hiszen a művelődési cselekvés mérséklése érdekében szüntették meg a Kultúrszövetséget. Ezért Kek csak olyanformán vehette komolyan azt, amit a törvények megengedtek, hogy a többség nyelvének tanulását fontosságban kiegyenlítette az anyanyelv elsajátításával.

Neki tehát a jugoszláviai magyarság két anyanyelvéről kötelező beszélnie a Hídban közölt tanulmányában (**Az anyanyelv kérdése napjainkban**. 1956. 1. sz.), amely később az **Így írunk mi** címmel megjelent könyvének (1962) bevezetőjeként is szerepel. Ebben a hagyományos kommunista zsargon szerint a magyar nyelv és kultúra ápolásának elzárkózó és kinyíló korszakát különbözteti meg. Eszerint az önvédelmi visszahúzódás a két világháború között szükségszerű volt, míg a „felszabadulás" után a kitárulkozó közeledés nem csupán jogunk, hanem kötelességünk is. Ahogyan az édesanyánkhoz ragaszkodunk, úgy kell szeretnünk a hazánkat is – véli Kek Zsigmond, aki – minden jel szerint – csupán mímelte, hogy nem jött rá végleg: az uralkodó király nem igazi, tehát meg kell gondolnunk, hogyan adózzunk neki.

Ettől függetlenül Kek – véletlenül sem vetve föl a magyar iskolák visszaállításának, magyar főiskolák és egyetemek nyitásának kérdését – az adott kényszerhelyzetben a szerb nyelv mint a „*szocialista nemzetté válás eszköze*" tanulásának szószólója. Pedig jól tudhatta, hogy az eredeti elgondolás a Sztáliné, aki a birodalmát csupán az orosz nyelv kötelezővé tételével tartotta irányíthatónak. Kek Zsigmond arról sem beszélhet: vajon az általa szorgalmazott nyelvművelő tevékenység megéri-e a beléje fektetett energiát, pedig ő látta legvilágosabban nyelvünk nagymértékű romlását, s aligha hitt a folyamat megfordíthatóságában. (Humoráról, cinizmusáról anekdoták keringtek.) Ő mondja ki a legtömörebben és legmeggyőzőbben, hogy a magyar értelmiség a két nyelv közé szorult: nem jó sem magyarnak, sem pedig szerbnek. Az erkölcsi jogot ehhez a megállapításhoz a műfordítók, a sajtó és a rádió nyelvét vizsgálva szerezte meg: lépten-nyomon magyartalanságokba, botrányos hibákba ütközött olyan szövegekben, amelyek szerzői szerb tudásukban a legkevésbé sem voltak kifogástalanok – érthetően, hisz az iskola a két testvérkultúra közötti senki földjén hagyta őket.

Meglehet, Kek Zsigmondot is az adott államérdekhez való igazodásában részben az önmagához való hűség (hiszen már a két világháború közötti Hídban tanúságot tett a nyelvművelő hajlandóságáról), részben a visszanyert testi szabadságának féltése vezérelte a maximalista elképzelésének, a „két anyanyelvünk" teljes elsajátítása programjának papírra vetésében, akkor, amikor a magyar embereket a saját egyetlen anyanyelvük zavartalan megtanulásában is egyre inkább akadályozták a körülmények. Valószínű, hogy nyelvészünknek elsősorban az esztétikai-szakmai érdekét sértette a magyar nyelv folyamatos megcsúfolása a Vajdaságban, s ezt még tetézte a magyar diákok nehezebb érvényesülése a középfokú, de főleg az egyetemi oktatásban. Viszont az adott körülmények között kisebb képtelenségnek hangzott az államilag támogatott kettős anyanyelv utópiája, mint az egyedül célszerű és humánus, de az állam leplezetten beolvasztó politikájával ellentétes megoldás, az iskolák teljes anyanyelvűsítése. Ám

egyben védőbástyát is képezett számára az egyik megvalósíthatatlan célnak (a szerbhorvát nyelv tökéletes elsajátításának) a vállalása, hiszen – a maga sajátos szerénységével – központi szerepet játszhatott nemzetiségi kultúrája alapjainak védelmében. Fontosságtudatát a hívek szaporodó tábora erősítette. Ahogyan ő, a politikától elrettentve, a – jóllehet távlatilag nem sokkal kecsegtető – tudományba menekült, hasonlóképpen az utána jövő kutatók is az ideológiától minél távolabb akartak munkálkodni, legfeljebb rábólintva a napi politika elveire. Öntudatlanul is az ő kárán igyekeztek okulni.

A helyzet, noha ezt aligha lehetett így kimondani, megoldhatatlannak látszott. Míg a sajtó és az irodalom, valamint – talán – a beszéd nyelve némileg javult, addig a magyar gyerekek sem az anyanyelvüket, sem pedig az ország nyelvét nem sajátíthatták el úgy, hogy később gátlások nélkül szólaljanak fel a munkahelyükön, vagy hogy ne nevessék ki őket a magyarországi nemzettársaik beszédjük nyakatekertsége miatt. A pedagógusok példája ui. a gyerekekre is átragadt a helyzet kényszerítő ereje folytán. A két tannyelvű iskolákban pedig általában erősen vitatható nyelvű, szerbről fordított tankönyvekből tanultak magyarul – a középiskolában már a szak- és a köznyelvet kétes nyelvhelyességgel beszélő tanárok közreműködésével. Már az óraszünetben gyakran az államnyelv használatára kényszerültek, s ez a gyakorlat az utcai játékaik során is folytatódott.

A közösen rendezett, többnyire állami jellegű ünnepek során még inkább tükröződött a magyar nyelv másodrendűsége. Miután elhangzott a szerbhorvát nyelvű előadás, a magyar tagozatok számától és a magyartanár használhatóságától függően a kisebbségi szavalók, előadók kerültek sorra, akik örültek, ha türelmesen hallgatott a közönség, s nem indultak zajongva a kijárat felé a magyarul nem értő, vagy az államnemzeti felsőbbségükkel naivan eltelt diákok.

A túlteljesítés és az önművelés sovány vigasza

A Népoktatás c. pedagógiai folyóirat megszüntetése és az 1956-os magyar forradalom idejének egybeesése szimbolikus értékű. Az egyetemes magyarságra nehezedő nyomás fokozódását növekvő ellenhatás kísérte. Tomán László ebben az időben állapítja meg az Ifjúságban: „*A magyar nyelv tanításának programja teljesen időszerűtlen, szerkezetileg, beosztásában hibás, hiányos, sok benne az ellentmondás, a gyakorlatban tehát már-már hasznavehetetlen.*" Pedig „*A magyar nyelv és irodalomtudomány az utóbbi időben... sokat fejlődött. Eredményeiről keveset tudunk. ...nem kell csodálkoznunk, hogy tanítványaink tudása, szóbeli és írásbeli kifejezőkészsége olyan alacsony színvonalon áll.*" (1956. IX. 7.)

Juhász Géza is egyértelműen kimondja: **„Tankönyvet végre!"** (I, IX. 15.) Mert *„a középiskolák felsőosztályos tanárai 12 éve tulajdonképpen bűvészkedni kényszerülnek megfelelő tankönyvek és kézikönyvek híján. ...arra is rá kell mutatnunk, hogy az iskolák könyvtárai korántsem képesek pótolni a tankönyvek hiányát..."*

Szeli István, akinek a **Bevezetés az irodalomelméletbe** c. tankönyve már használatban van, az alapok és a feltételek fogyatékosságára mutat rá. Szerinte alig van főiskolát végzett magyartanár, s a főiskola magyar tanszékére is kevesen jelentkeznek. Ady és József Attila után a magyartanárok Arany világában vesztegelnek, a modern magyar költői nyelv idegen tőlük. *„Módosítsuk a tantervet az elmúlt három tanév kialakult gyakorlata, az iskolareform s az azóta megváltozott viszonyok szükségletei szerint..."* – szólítja föl a szaktársait (I, XI. 3.).

Aligha talál azonban egyértelmű meghallgatásra, hiszen a kollégája, Jánosi Gábor annak dacára is összetéveszti a mennyiséget a minőséggel, hogy már többször folyt vita a tananyag túlméretezettségéről és a nemzetiségi tanulók túlterheltségéről. Jánosi a művelődés fontosságát és az irodalomoktatás (párt)feladatait kiemelve, elégedetten említi: a szóban forgó magyar diákoknak *„36 művet magyar és 34 művet szerb-horvát nyelven kell elolvasni"*. (I, IX. 15.)

A testvériség–egység vezérelve azonban egyébként is jóval nagyobb kötelességet rótt a magyarokra, mint a délszlávokra. Míg az utóbbiaknál az emberi illem betartása, az örökölt és az újonnan tanult nacionalizmus fegyelmezése, a magyar kultúra valamely területének (a nemzeti konyhának, a labdarúgásnak, valamely festőnek) a dicsérése is elég volt ahhoz, hogy (sok magyar által is) derék kommunista, tehát internacionalista polgárnak tartassék a délszláv ajkú illető, addig a magyarnak folyamatosan, a szerb ajkú társasághoz való közeledésen, az államnyelvű dadogáson túl még másképpen is bizonyítania kellett a jugoszláv állam iránti hűségét. Az „egynyelvű" közegben történő művelődési szervezkedés azt a gyanút keltette a hatóság mindenütt jelen levő embereiben, hogy az adott nemzetiségi csoport nem vonta le a helyes társadalometikai következtetést a területi iskolák kialakulásának tényéből. Egynyelvű csupán az államnyelv embere lehetett. Eleve gyanút keltett az anyanyelvét és annak irodalmát a lehető legmagasabb színvonalon, tehát utótevékenység keretében is művelő tanár és diák. Esetleg akkor is, ha kiválóan beszélte a többség nyelvét.

Kockázatosak az ilyen visszakülönülések, az államvédelem azonban kénytelen szemet hunyni fölöttük. Így pl. azt is elnézi, hogy Nagybecskereken és Szabadkán a kétnyelvű önképzőkör kényszerből különválik (I, 1957. II. 2.). Az akkori naiv jóhiszeműség jeleként Nagybecskereken a magyar irodalmárok Adyról szóló előadását szerbek (!) is hallgatták.

Különben az önművelés szorgalmazása mint a társadalom elhallgatott óriási mulasztásainak pótlása már 1957-ben, a jugoszláviai magyar könyvkiadás

legsúlyosabb évében individuális lehetőségként merül föl – Bori Imrének a Dolgozókban közölt cikkében. Erre reagált a maga óvatosan fölényes véleményével Dóró Sándor az Ifjúságban (1957. VI. 8.), amelyben szintén az önművelés fontosságát emeli ki, beletörődve az öregek és fiatalok békés együttműködésébe, s egyúttal (meddő) vitát váltva ki.

Nem sokkal ezt követően Gál László mer konkrétabban (noha szükségképpen leszűkítetten) fogalmazni. Ő az Ifjúság ankétjára (1958. I. 10.) azt válaszolja, hogy ismer egy tanárjelöltet, aki diplomavizsga előtt ismerkedik Adyval, s hogy a magyartanárok nem olvassák a(z immár fiatalok által szerkesztett) Hidat, az érettségizett diákok pedig egyetlen Petőfi-verset sem tudnak fejből.

Az ankét többi résztvevője is a hagyomány és modernség kérdésére leegyszerűsítetten bírálja a művelődés alapjait. Juhász Géza szerint Jókain és Mikszáthon nem lehet olvasásra szoktatni a fiatalokat, akiknek korábban nem volt lehetőségük a két világháború közötti (!) magyar irodalom megismerésére. A helyzet tarthatatlanságát tekintve Burány Béla és Németh István is hasonló véleményen van.

Fehér Ferenc prózában is panaszkodik: ahelyett, hogy megismernénk és tanítanánk a vajdasági magyarság forradalmi hagyományait, frázisokat hangoztatunk (I, 1958. VII. 3.), anélkül, hogy érdemben, tanácsadó cikkek formájában rendszeresen tanulmányoznánk anyanyelvünket; anélkül, hogy hozzálátnánk a meglevő erőinkkel a „*vajdasági magyar nyelv tisztázatlan, megoldatlan kérdéseinek tudományos rendszerezéséhez, vizsgálatához*". (I, 1958. IX. 5.) S mindennek összegezéseként mondja ki azt, ami nem csupán az ő költészetének, hanem nagymértékben néhány jelentősebb délvidéki író magába-húzódottságának, múlt felé fordulásának a kulcsa: „*Ki érti meg, hogy csak a cselekvéstelenségem fáj a fölbukkanó táj emlékeiben…*" (I, 1958. IV. 17.) Vagyis az ő költői magatartásában nem a hagyományos paraszti életforma kizárólagosításán van a hangsúly, hanem azon, hogy költőnk (és nemzedéktársai) nem lehetnek az ősök teljesítményéhez mérhető értékek létrehozásának helyzetében.

Vele szemben Bori Imre kevésbé zavartatja magát, s ódai hangnemben cikkezik Marxról a gondolkodó halálának 75. évfordulóján (7N, 1958. IV. 6.). S ennek szellemében szükségesnek tartja az iskolareformot és az új törvényt, amely mint új és egységes iskolarendszer a polgári hagyományokkal való teljes szakítást jelentené. Számára ui. a passzív elsajátítással szemben az ifjúság alkotóvá nevelése fontos.

Ezzel azonban inkább kiemeli, mint korlátozza a könyv fontosságát. Az élet minősége szerinte csak az elméletnek és a gyakorlatnak az egységesítésével javítható. A könyvnek viszont – szöveggyűjteményként, enciklopédiaként – bármikor elérhetőnek kell lennie (7N, 1958. VII. 27.). Bori a tapasztalatairól, nemzetisége realitásáról megfeledkezve az utópia délibábjával ámítja magát. Az

új oktatási törvény kapcsán azt reméli: ezután a diák lesz az oktatási munka középpontjában. Vagyis, hogy a diákközösségek – az önigazgatás előgyakorlataként – befolyásolhatják az iskola életét. Szocialista vívmánynak képzeli el a diák önállósodását az oktatásban, a tanári szerep irányításra, segítésre csökkentésével.

Bori Imre ilyen motívumoktól vezérelten örvendezik még a következő évben is azon, hogy „*Pártunk központi bizottságának nemrégen meghozott határozata értelmében a budapesti Kultúra Könyvkiadó Vállalat kiadja Marx, Engels és Lenin összes műveit.*" (7N, 1959. V. 24.)

Előre tudott eredmény

Bori föltehetően már az optimista koncepció szerint összeállított pesszimista világképű antológia előkészítésén munkálkodott, amikor a még szintén töretlen hitű Rehák László arról volt kénytelen beszámolni a Hídban (1959. 7–8. sz.), hogy az előző évben, az egyik járásban túl sok magyar tanuló iratkozott a szerb tagozatokra, amiért meg kellett szüntetni a magyar tagozatok egyötödét. A vizsgálat szerint a diákokat senki sem befolyásolta. Ennek Rehák ekkor még részben örül, hiszen a magyarok – nem úgy, mint a régi Jugoszláviában – legalább szerb nyelven továbbtanulhatnak. Részben azonban kárhoztatja is e helyzetet, mivel a kisebbségi diákok anyanyelvi oktatása még nincs teljesen megoldva. A nemzetiségi jogok kiszélesítését – Jovan Veselinov Žarkóra hivatkozva – a kétnyelvű oktatásban látja, s a szabadkai közgazdasági és technika középiskolai gyakorlatot (a szerb nyelvű oktatásra való fokozatos áttérést) tartja célszerűnek. Vagyis a Kek Zsigmond által még 1956-ban nagy nyomatékkal megfogalmazott utópia változatlanul tartja magát.

Az ötvenes évek közepétől a magyar nyelvű oktatásnak a kétnyelvű gyakorlattal való fölváltását nem belpolitikai önkénynek, hanem az iskoláztatás humanista csúcsának tüntetik föl. S már az elején nem csupán kitűzött célként, hanem megvalósított eredményként is emlegetik. Ez a Magyar Szóban megjelent cikknek már a címéből is kitűnik: **Két nemzetiség, két nyelv – egy osztály – A megértés és a közeledés szellemében – A kétnyelvű kísérleti oktatás első eredményei** (1960. III. 10.). Az ilyen iskolákban a gyerekek „*állandóan együtt vannak, egészen természetesen váltják hol az egyik, hol a másik nyelvet, sőt mind többször baráti kapcsolatot teremtenek egymással*". Továbbá ezek a gyerekek többet is tudnak, mert a tanítók alaposabb munkára kényszerülnek.

Fél évvel később (ismét) K. Z. hasonló, már a címében lelkendező cikket ír a napilapban: **Együtt az életben, együtt az iskolapadban – A kétnyelvű oktatás eredményei és távlatai – Az egyéves kísérlet a vártnál nagyobb sikereket hozott** (1960. X. 30.). A riportban a többi között ez áll: „*Szuboticán egyes tantár-*

gyakat kizárólag szerbhorvát nyelven, másokat magyarul tanítottak, Noviszádon viszont minden egyes tantárgyat magyarul is, szerbül is, mégpedig olyképpen, hogy az egyik módszeres egységet az egyik órán szerbül adták elő, a másik órán magyarul ismertették (nem fordították), illetve fordítva. Szuboticán valamivel jobb eredményt értek el, de bizonyára mégis a noviszádi változat mellett döntenek, mert ez módot ad arra, hogy a diákok mindkét nyelven elsajátítsák a fogalmakat." Az értékzavar, a manipuláció nyilvánvaló. A politika számára fontosabb, hogy a magyar diákok két nyelven sajátítsák el az ismereteket, mint az ismeretszerzés eredménye.

A Híd folyóirat is rögzíti: az oktatási rendszer anyanyelvi vonatkozásban megtalálta a bölcsek kövét. Varga László tanulmánya (**Kétnyelvű oktatás a Vajdaságban**. 1961. 2. sz.) ideológiailag és tudományosan is jól beváltnak minősíti a kétnyelvű oktatási gyakorlatot. Ő Stevan Doronjski-idézetből indul ki, mintha egy forradalmi múltú vezető politikus illetékes lenne dönteni a pedagógia és a didaktika ifjúságpszichológiai kérdéskörében. Vargának nem szabad arra gondolni, miszerint a kétnyelvű osztályban, a legtöbb esetben csak magyar ajkú pedagógus dolgozhat (mert a szerb tanárok nem ismerik a magyar nyelvet), s hogy ezáltal a szerb diákok (ha vannak egyáltalán olyanok, akik magyarul is el akarják sajátítani a tudnivalókat) még hátrányosabb helyzetben lennének. Az is meghökkentő, hogy Varga beszámolója szerint az anyanyelv elsajátításának mértékét a megkérdezett szülők nyugtázták. A szülők, akik a mindennapi bokros teendőik végzése közben nyilvánosan csak bátortalanul használják anyanyelvüket, s a gyerekük jövőjéért minden áldozatra, még a saját nyelvükről való lemondásra is képesek. Azt sem tudhatjuk, vajon akkor ki vehette komolyan a Varga által említett kölcsönösséget, amely szerint egyes helyeken a rendőrség tisztjei magyar nyelvű óvodába íratták a gyerekeiket.

Miután a politikusok és a szolgálatukban álló sajtó elmondták a magukét, akkor következhet a feladatot vállalni kényszerült s a kutatási eredményt a politikai elvárásnak megfelelően tálalni kénytelen szakember, Dávid András. Az is tipikus, hogy csupán szerb nyelven s először Belgrádban, egy tanulmánygyűjteményben nyílik lehetősége vizsgálatának bemutatására (1961-ben és 1962-ben). Újvidéken csak a hatvanas évek közepén a Pedagoška stvarnost c. folyóiratban háromszor van módja – kritikusan és bátran ugyan, de nem teljesen őszintén – nyilatkozni a dilettáns pedagógiai kísérlet csődjéről.

A tényeket önmaguk által beszélteti. Az első kísérleti tanévben (1959/1960-ban) három helységben összesen 156 magyar és 104 szerb, horvát, valamint crnagorai diákot soroltak be kétnyelvű tagozatokba Újvidéken, Szabadkán és a Pannónia Mezőgazdasági Birtokon. A kutató nem állapíthatja meg: ha fordított lenne a tanulók nemzetiségi összetétele, akkor sem a lakossági számaránynak megfelelően vennének részt a kísérletben.

A második kísérleti tanév második felében szociometriai ankéton megkérdezték a gyerekektől, vajon melyik osztálytársukkal ülnének legszívesebben egy padban. A tesztelésen 73 szerb és horvát, valamint 110 magyar tanuló vett részt. Az eredmény szerint a többségieknek több mint 71%-a, a magyaroknak pedig több mint 24,5%-a választana a vele nem azonos anyanyelvűek közül padtársat. Dávid a kutatók által kiszámított középarányosnak – a 41%-nak – örülve, ideálisnak tartja a gyerekek nemzetiségi kapcsolatait. Mellesleg jegyezve meg: a magyarok kisebb fokú nemzetközisége azzal magyarázható, hogy közülük vagy tízen az osztály kedvenceinek számítanak. Ez akkor is problémát megkerülő magyarázat, ha tekintetbe kell venni, hogy az ankéton részt vett szerbek és horvátok száma csupán kétharmada a magyar tanulókénak.

Végül hangsúlyt kap, ami már kezdetben is előfeltétel volt: a kétnyelvű tagozatokra iratkozó gyerekeknek az anyanyelvük mellett a tanítás másik nyelvét is ismerniük kell valamennyire. S az is nyilvánvaló, amiről a végkövetkeztetésben sem eshet szó: a szerb és horvát szülők nagy többsége akkor is ódzkodik ettől a gyermekeik számára többletmunkát jelentő oktatási gyakorlattól, ha különben nincs kifogása a magyar nyelvnek mint melléktantárgynak a tanulása ellen. A magyar diákok kétnyelvűsítése is csupán a jövőben és az állam által formált körülmények nyomására valósítható meg. Mindjárt az általános iskolában egyik órán magyarul, a másikon szerbül beszélni ugyanarról a tananyagról, vagy akár az egyik tantárgyat magyarul, a másikat szerbül tanulni túl radikális és botrányos lenne, rontaná az ország nemzetközi tekintélyét. Ez az embertelenség csupán hosszabb távú beolvasztási stratégia és viszonylag rugalmas taktika alkalmazásával tűnhet példamutató humanizmusnak.

A napi politika diktálta feltételek nem engedélyezik a tényleges haladást. Ezért Dávid András a hatvanas évek közepén a különböző nemzetiségű tanulók közös neveléséről és tanításáról Szabadkán tartott szövetségi szemináriumot értékelve kénytelen megállapítani: a korreferátumok ritkán elemezték a többnyelvű területi iskolák pedagógiai és didaktikai problémáit (Pedagoška stvarnost, 1965. 10. sz.). Ennek köszönhetően a kevésbé fontos kerül előtérbe, s az eluralkodó látszat szerint a szabad aktivitások a legalkalmasabbak a különböző nemzetiségű diákok megbarátkoztatására. Dávid szerint a tanításnak kell megalapoznia az utána következő időtöltést. Hogy ez milyen mértékben lehetséges, azt a szakember szerint meg kell vizsgálni! Tudnivaló, lényegében miről van szó. Annál is inkább, mert azt is fölrója a szemináriumnak, miszerint a közös nevelés és tanítás jobbára formálisan érintett kérdései mellett senki sem foglalkozott azzal: hogyan tanítják a nemzetiségek anyanyelvét a területi iskolákban. Ennek kapcsán Dávid azt sem hallgatja el, hogy Szlovéniában a Muraközben mindkét nyelv iskolai tanulása kötelező. A szlovének példátlan kísérleteiből is lehetne ta-

nulni, mondja, ám a saját, általa hasznosíthatónak tartott korábbi kísérleteikre is emlékeztet.

Néhány évvel korábban Brunet Elemér cikket jelentetett meg a nemzetiségek számára készült kiegészítő tantervről (MSZ, 1960. VI. 26.). Eszerint a nemzetiségek ezután egymás irodalmát is tanulják. Arról nem ejt szót, hogy a szerbeknek is meg kell ismerkedniük a világirodalmon kívül a nemzetiségek irodalmával.

Ezzel szemben a hatvanas évek közepén Dávid már szóvá teheti: „fölbecsülhetetlenül" sokat veszítenek azok, akik nem tanulják egymás nyelvét, s az egymás megismerése fontos követelményének kizárólag a magyar középiskolák tantervei és oktatása tesznek eleget a Vajdaságban (Pedagoška stvarnost, 1966. 10. sz.). A szerbhorvát nyelven tanulók tudása szűkebb. Ezen az aggasztó helyzeten csupán olyan radikális változtatással lehet segíteni, véli a szakember, mint amilyet az új történelemtanterv hozhat, amely minden, Szerbia nemzetei és nemzetiségei számára fontos ismeretet magában foglal.

Továbbra is elrettentő tankönyvek

A jugoszláviai magyarok korszerű kultúrája megteremtésének lehetősége az évtizedfordulón szárnyakat adott a konstruktív bírálatnak. Az oktatással kapcsolatban is olyasmi mondható ki nyíltan, amit a nemzetiségek fejlődésének látszata kötelezően elrejtett az előző években. Jellemző módon azonban ekkor sem a szakemberek törik meg a jeget, hanem – nem először – Czimmer Anna vesz annyi bátorságot, hogy a Berkes László és Sejpes Ferenc által összeállított olvasókönyvről kimondja: egy hónap késéssel jelent meg, s formailag és tartalmilag egyaránt gyönge (MSZ, 1962. III. 11.).

Czimmer a szövegválogatásban kifogásolja, hogy csupán szerb és világirodalmi mesék találhatók az olvasókönyvben, s Jugoszlávia többi népei és a szomszédos népek népmesekincsének egyetlen szemelvénye sem található benne. Fájón hiányzik a magyar észjárású népmese, a Vajdaság költészetéből viszont csak Gál László és Bencz Mihály versei vannak jelen. A Gárdonyi, Mikszáth és Móra tollából származó olvasmányok névtelenül sorakoznak, legfeljebb a tartalomjegyzék ad eligazítót. De az sem mindig. Az **Altató** szerzője pl. teljesen ismeretlen marad. Czimmer Anna föl meri tenni azt az érzékeny kérdést is: „*vajon a történelmi közelmúltba való kirándulás helyénvaló-e mindjárt a könyv elején (a gyermek úgyszólván fejest ugrik Csopics történeteibe, a fasiszta megszállás és népfelszabadító harc epizódjaiba), míg a környezetismereti, családi és egészségügyi vonatkozású szövegek a könyv vége felé találhatók meg*". Emellett – teszi hozzá – rengeteg a technikai hiba, s tárgyi tévedés is előfordul. Szilágyi Gábor illusztrációi pedig nem ennek a korosztálynak valók.

Fél évvel később Bogdánfi Sándor is megsokallja az iskolaügy nagy hibáit övező csöndet, s a Minerva által kiadott **Az általános földrajz alapjai és Európa** c. tankönyvről mondja el a véleményét. Sok száz hibát emleget, s néhány kirívó magyartalanságot szarkasztikusan föl is sorol. „A tragikus az, hogy nemcsak nyelvről van szó, hanem egész nemzedékek neveléséről, azaz félneveléséről" – véli. Továbbá: „*Tarthatatlan az a helyzet, hogy vékony versfüzetekről – nagyon helyesen – több bírálat is megjelenik, a sok ezer példányban kiadott tankönyvek pedig visszhang nélkül kerülnek a diákok táskájába*." A logikus végkövetkeztetés: „*Javasoljuk, hogy az ominózus tankönyvet mielőbb vonják ki a forgalomból*" – írta Bogdánfi a cikkében, amelyet a Dolgozókból (**Nem értem, tanító bácsi**. 1962. IX. 7.) a Magyar Szó átvett.

Érdemben csupán Tőke István tud hozzászólni a kérdéshez (MSZ, 1962. IX. 16.). Tapasztalata szerint Czimmer Anna márciusi bírálatát nem számítva, legfeljebb tíz évvel korábban, az azóta beszüntetett Népoktatás c. folyóirat közölt „elvétve" tankönyvkritikát. A Magyar Szó egész nyáron nem jelentette meg a nevelők tankönyvrevízióit. Pedig ezeket ismerniük kellene a szerkesztőknek, hogy gyorsabban végezhessék a szerkesztői munkát. A pedagógusoknak a tanítás mellett erre nincs idejük. Ahogyan a tankönyvírás mellékfoglalkozására sincs. A hat hónap ui. (a pályázat lejártáig) kevés.

Tőke elsősorban a nyelvi tankönyveket bírálja. Az olvasókönyveket elavultaknak minősíti, mert „*a mai időkhöz főleg csak a népfelszabadító háború tematikája kapcsolja őket. ...mi szerkesztők gyakran élünk és visszaélünk az utóbbi háború borzalmainak... idézgetésével*". Ehelyett több humort! – javasolja a ritka módon önkritikus Tőke István, aki a tantervvel sincs teljesen megelégedve.

Tomán László véleménye is teljesen elmarasztaló (D, 1962. IX. 28.). Szerinte az általános iskola fölső tagozatainak tankönyvei anakronisztikusak és hibákban bővelkednek. Gépies újraközlések, az igazi írókat politikai propagandaszövegekkel helyettesítik. A helyesírást nem mindig ismerik, s a technika fejlődéséről sem igen tudnak. Kevés nagy magyar írót szerepeltetnek, s azoktól sem a legjobb szövegeket, a gyöngébbeket pedig pontatlanul közlik. Az olvasókönyvekben még a traktorkultusz szelleme dominál.

A vitában résztvevők, köztük Varga László is, Bogdánfinak adnak igazat a fordító Lengyel Károly és a lektor Dávid András fércművével szemben. Varga bevallja: a tankönyvek kétharmada fordítás (**Nem véletlen szülte az „ominózus" tankönyvet**. MSZ, 1962. X. 14.), s a szakoktatás-fejlesztő intézet elmulasztotta értékeltetni a műveket.

Az eszmecsere végén Tőke István azt kénytelen megállapítani, miszerint egy hónapig többen hozzászóltak a vitához, csak éppen a pedagógusok – nem. (MSZ, 1962. X. 7.) Nagy óraszámmal dolgoznak, sokan közülük jobb híján vé-

geztek főiskolát, más feladatok is terhelik őket, s a munkájuk elszürkül. Tőke a Népoktatás megszűnését is főleg ezzel magyarázza, noha emögött az ország belpolitikája rejlik. Viszont a tantervet változtatásra érettnek tartja. A kiutat a gyakorló pedagógusok tapasztalatának elfogadásában, a pedagógusok által írandó tankönyvekben látja.

B. Szabó György véleménye sem sokat várat magára. Amit ő mond, az hangzik a leghitelesebben, legmélyebbről fakadóbban. Egyrészt azért, mert ő kifinomult művészi érzékenységgel is rendelkezik, másrészt pedig amiatt, hogy kimondatlanul is ő érzi magát a legfelelősebbnek az oktatás és nevelés visszafejlődése miatt. Amit mond, azt nem szokás idézni, mert kíméletlenebb igazságot senki sem fogalmazott meg azok közül, akik – legalább részben a meggyőződésük ellenére – vállalták a kultúrpolitikusok rendelkezéseinek a végrehajtását: „*Tankönyveink elferdített, értelmetlen, tudománytalan, magyartalan és igénytelen szövegeivel nemzedékek nyelvérzékét sikerült elsorvasztanunk, jóvátehetetlenül, és senkinek sem támadt emiatt lelkiismeret-furdalása, sovány, vérszegény, egyetlen kötetecske is elegendő volt írószövetségi elismerésre, és süketen és vakon és némán álltunk olyan fordítói teljesítmény előtt, amely sokéves nyelvi kultúrát és nyelvi igényességet feltételezett és szüntelenül munkáló nyelvi igényességre figyelmeztetett.*” (**A fordító megbecsülése**. MSZ, 1963. I. 1., 2., 3.)

Az idézetben említett kiemelkedő, a maga idejében nem csupán nem elismert, hanem egyenesen becsmérelt műfordítói tevékenység a Herceg Jánosé volt. A Hercegé, akinek a Híd főszerkesztői posztjáról néhány évvel korábban részben B. Szabó György másfajta (művészibb, nemzetközibb és jugoszlávabb) elképzelése miatt kellett távoznia. Ez ad magyarázatot a tanár kritikus idézett írásának önmarcangoló hangnemére.

A forradalom ihlete és kötelezősége

A második világháborút követő, a leszűkített keretek között is lendületes építés korában egészen közel állt egymáshoz a gyermek és a felnőtt feladata. A politika által meghatározott, a baloldali hagyományoktól és az uralkodó ideológia jegyében született művek a szándékuk szerint mindenkihez szóltak. Egy ideig a felnőttek gyerekeknek, a gyerekek pedig felnőtteknek látszottak. A magyarok többsége számára (nem számítva azt a százezernél is több embert, aki a háborúvégi irtó hadjáratban a hozzátartozóját veszítette el) akkor is megkönnyebbülést hozott a legális és illegális öldöklés befejezése, ha a néhány évvel korábbi kisebbségi sors köszöntött is be új formában. Míg az írók közül többen zsarolt helyzetben azonosultak az új eszményekkel, addig a zsidó származásúak

érthetően ujjongtak a veszélyeztetettségük megszűntének. Gál László költészete akkor is a teljes azonosulásnak a példája, ha jó néhány verse egészen közvetlenül továbbítja a háborút követő országrendezés politikájának üzenetét. **Ez a világ** c. versében pl. szakaszonként ismétlődik meg a közhelyes tétel: „*Ez a világ a tanítók világa.*"

Ahogyan a munkaszolgálatos Gál sorsa iránt nem érdeklődött a német hegemónia fenyegetése miatt a saját sorsán kesergő magyarság, a költő szabadságélményét sem csorbította az a föltehetőleg általa is ismert tény, hogy az ártatlan emberek ezrei sínylődnek hasonló gyűjtőtáborokban, mint amilyeneket az ő sorstársai jártak meg. A „felszabadulás" után írt költeményeinek többsége nem is a gyermekeknek készült: a költő lelkesedni képes, gyermeteg énjének adott hangot bennük. Jellemző módon jó néhányban a tavasz látványa ihlette. Az olyan humanista üzenetű, hagyományos rímképletű versek mellett, mint a **Sutjeska**, az **1944**, valamint a hatásos alliterációkban bővelkedő **Tito** c. mellett (amelyhez nem mérhetők a későbbi konformista érdekek által diktált fővezérdicséretek) kiemelkedik a **Béke**, a korszak költészetének egyik kiváló teljesítménye. Az ellágyulástól az izzó gyűlöletig különféle árnyalatok jelzik Gál érzelmeinek költői hitelességét: „*Aki békét mond és háború az elve, / átkozza meg, ha van, saját fia, vére, / két szeme színt soha, soha meg ne lásson, / fusson a lány után görcsös két falában, / kenyér után nyúljon, hulljon le két karja, / a saját kutyája veszett dühvel marja, / ha halált könyörög, senki meg ne hallja, / anyja megtagadja!*"

A gyerekeket elsősorban alkotni tanítanák az új világ költői. Meg vannak ui. győződve róla (legalábbis olyan benyomást tesznek), hogy a kötelező beszolgáltatások, tehát sok diák szülőjének nyomorgatása idejében adottak a szabad teremtés föltételei. Vagyis amire a felnőtteknek (a költőnek) a polgári világban, majd a háború idején nem nyílt lehetősége, annak eszményi megvalósítását a gyermekétől, a régi osztályellentétektől nem terhelt új embertől várja el. Ebben a jövőváró hangulatban bocsátotta Thurzó Lajos, a halk szavú költő első iskolai útjára kis hősét, Tavasz Jánoskát, akinek már a vezetékneve is beszédes. A **Tavasz Jánoska elindul** (1955) c. elbeszélő költemény a magyar népnemzeti verskultúra alapjain és az újjászületettnek érzett világ ihlető erejének köszönhetően íródott. A jóság, a bizalom, a remény uralkodik benne; a rosszindulat egyetlen intő szóra visszahúzódik. Jelszavak, közéleti eszmények hangoztatása helyett a belső igényből fakadó felvilágosodás himnuszával találkozunk. Tavasz Jánoska iskolába indulása annyira magától értődő, mint a természetbeli újjászületés. Thurzónak az olykor túlzottan idillikus ihletettsége itt közvetlenül nyilatkozik meg, úgyhogy az igényesebb kortárs olvasó sem feltétlenül akadt fenn a rímelés helyenkénti kidolgozatlanságán. Ma már természetesen mosolyognunk kell a lelkes költő naivságán.

Sebestyén Mátyás **Zimi-zumi bál** c. gyermekverskötete (1956) viszont inkább csak a kor hangulatát tükrözi, mint a költő személyiségét. Sok benne az új társadalom építését ünneplő vers. Noha a szerző verstani ismeretei nem széleskörűek, a ritmusérzéke kiváló, a rímei eléggé változatosak, és a kifejezésmódja viszonylag fordulatos. Előszeretettel versel meg tréfás és leginkább erkölcsi tanulságot is kifejező állattörténeteket. Meglepő a könnyedsége, mellyel a fajtájuknak megfelelően, de ugyanakkor emberekre is jellemzően beszélteti és cselekedteti az állatokat. Ha néhol közhelyessé válik, akkor a rigmusokhoz van közeledőben. Erre azért kerülhet sor nála, mert a gyermek lelkivilágával nem mindig képes mélyebben azonosulni, és a játéköszton kielégítését a ritmusra, a rímre és a tréfára bízza. Hogy a versei nincsenek az igazi költészet színvonalán, az akkor látszik legvilágosabban, amikor elvétve egyes szám első személyben közvetlenül szólaltatja meg élményvilágát.

Ha a gyermekversek kezdettől fogva megjelentek is, egészen 1953-ig hasztalanul keressük a még csak gyéren születő, elsősorban a fiataloknak szánt művekben a műfajjelölő alcímet: ifjúsági regény.

Elsőként Debreczeni József vállalja a besorolást. **Az első félidő** c. regénye (1953) félúton megállt forradalmi romantika. Noha az osztályharc iránti lelkesedés jegyében született, a boldogságot már a polgári osztály uralkodásának idején megvalósíthatónak mutatja. Nem véletlenül volt ui. a szerző polgári humanista: műve azt a benyomást kelti bennünk, mintha a regénnyel együtt Tominak, a főhős küzdelmének második félideje is befejeződne, illetve, mintha az igazi megpróbáltatásokon, a felnőtté avatáson már túl lenne. A szerző valószínű elképzelése szerint a „második félidő" idején a főhős abban az osztályharcban vállalt volna aktív szerepet, amelyhez már a belgrádi viszontagságai során olyannyira közel került, hogy majdnem az áldozata lett. Csakhogy van-e egyáltalán szükség osztályharcra egy olyan társadalomban, melyben a kizsákmányolók olyan tisztességesek, mint Ilkić üzletvezető vagy Tarasović főmérnök, és ahol az erkölcsi kiválóság a főhőshöz, annak családjához és annak barátaihoz hasonlóan szerez érvényt magának. **Az első félidő** olyan befejezett mérkőzés, mely örömmámorban ér véget.

Az emberbe vetett bizalom irodalmi kifejezéséről van szó, amit az is bizonyít, hogy a máról holnapra önként a számára teljesen idegen fővárosba került kisfiú (mint saját maga írja naplójában) Robinsonként igyekszik föltalálni magát. Nincs is túlságosan nehéz dolga, hiszen a műnek hozzánk többé-kevésbé közel kerülő hősei valósággal egymásra licitálnak segítőkészségben, önzetlenségben és tapintatban. Ezért csupán külsőségek, esetleg különcségek teszik őket egyedivé ebben a történelmi idő súlya alatt született regényben.

A „második félidőt" Lévay Endre regényének hőse játssza végig a Debreczeni-regényben ígértnél jóval keményebb ellenféllel. A **Menj csak fiam** eredetileg

nem ifjúsági regénynek készült, s hogy a megjelenésekor (1958) elsősorban a fiatalok olvasták, az a szerkesztői elfektetéséből eredő korszerűtlenségével is magyarázható. Ekkorra már a jugoszláviai magyar írók figyelme is a társadalom legújabb ellentmondásaira irányult, s a háború utáni társadalmi problémákon túllépni igyekeztek. Velük szemben Lévay emberlátása naivnak, leegyszerűsítettnek tetszett. De nem csupán a módszerében került közel az ifjúsághoz, hanem a szereplői által is. A **Menj csak fiam** c. regénynek ui. két gyermek a központi figurája. A drámaiságot biztosító konfliktust az a körülmény szüli, miszerint a mestersége családi hagyományához rendhagyó makacssággal ragaszkodó budár, aki azonban az új társadalmi körülmények között még mélyebbre süllyed a nyomorúságban (föltehetőleg ezért kellett e műnek évekig várnia a kiadására), minden erejével a gépészetet tanulni vágyó fia érvényesülése ellen küzd. Az ötvenes évek végéig íróilag már agyoncsépelt helyzetet érdekfeszítővé, sőt eredetivé is egyrészt a részletrealizmus, másrészt pedig az a kiérezhető körülmény teszi, hogy a regény a szerző fiatal kora óta szenvedélyesen vállalt eszményeinek, a népi tehetségek fölemelése programjának köszönheti létét.

Az ötvenes évek második felében az írók már nem szívesen merítik a témájukat a jelenből. Nem bölcs, hatóságilag nyugtázott cselekedet a bírálat. De a rendszert dicsőítő illusztráló szocrealizmus sem. Legalábbis a lassan öntudatosodó írói körökben nem. Legokosabb a múlt haladónak vélt hagyományaiban elmerülni. Legalábbis az ifjúsági művek esetében, miként Sulhóf József is tette a **Csöpi** c. regényében (1961). Ez a mű realizmusba oltott forradalmi romantika. Azért realista, mert eleven képet fest egy bánsági kisváros német megszállás alatti életéről. Sulhóf meggyőzően ábrázolja: hogyan formálódott az ilyen válságos időszakban kényszerűségből egy fiatalokból álló csoport; s az összetartozás etikája nem emberfeletti tulajdonságokon, hanem föltételeken múlik.

Sulhóf egy tizenhat éves kislánynak, Csöpinek és társainak eszmélkedésében jeleníti meg az ellenállás kialakulását. Az írói ötletesség és helyzetteremtő erő részben természetessé teszi a nagyszájú kislány találékonyságát és bátorságát. Még akkor is, ha Csöpi szüleinek kispolgáriságát sematikusnak, és pártfogójával, a művésznővel, valamint a német tisztekkel kapcsolatos bonyodalmakat mesterkélteknek is érezzük. A mű második felében a hősök egyénítésére még kevesebb lehetőség nyílik. A sok szereplő, a rendkívüli mozgalmasság, az egymást váltó partizán történetek eposzivá feszítik az ifjúsági regény kereteit. A forradalmi romantika azonban mindinkább elveszíti a talaját. Valószínűtlennek, naivnak hat a szerelmespároknak csóknál is magasabbra néző, holnapot váró idealizmusa. A halálközelben élő fiatalok fanatizmusát legfeljebb az ötvenes és hatvanas évek fordulóján íródott ifjúsági regény szerzője érezhette igaznak és példamutatónak. Meg aztán Csöpinek a partizánok között csillogtatott túl-

okossága és találékonysága is nemegyszer közelebb áll a régi gyermekkönyvekből örökölt kisaranyossághoz, mint a művészi valósághoz.

Bogdánfi Sándor első regénye még kevésbé a valóságismeret és az élmény mélységével, mint inkább – több mint egy évtizeddel megkésve – operettszerű könnyedséggel válaszol a háborút követő egyoldalú szellemi-esztétikai igényekre. **A nagy kaland** (1961) a krimi elemeiben bővelkedő, ügyes cselekménybonyolítással írt regény. A főhős azonban túlságosan – úgyszólván a gyöngeelméjűségig – hiszékeny, ami merő ellentétben áll ambiciózusságával és kiváló képességeivel. A hiszékenység azonban Bogdánfinál nemcsak a regényesség fokozására alkalmas emberi tulajdonság, hanem valamelyest a szatíra eszköze is. Az új társadalmi rendszer franciául tudó elkényeztetett csemetéjéről ui. Párizsban kiderül: csupán mesékből ismeri a rosszat, s egyáltalán nincs fölkészülve az önálló életmódra. A végső tanulság értelmében az igazi nagy kaland a szerelemmel és a szeretettel azonos. Ti. „*aki csak önmagát szereti, az nem tud másokat szeretni, mert nem képes adni magából semmit*".

SZÉPÍRÓK VALÓSÁGKÉPE (1954–1960)

Visszahúzódás

Majtényi Mihály, aki az ötvenes évek közepéig íróként és a Híd szerkesztőjeként egyaránt a titói Jugoszlávia eszmeiségét érvényesítette, egyre apolitikusabb lett. Ezt jól szemlélteti az 1959-ben kiadott **Lássuk a medvét** c. kisprózakötete.

A kritikusok pontosan állapították meg: Majtényi stílusát, anekdotázó beállítottságát nem alakították át a körülmények. Ennek megfelelően, mikor a vajdasági kisember ábrázolását szembehelyezte a modernizmussal, nem a valóság föltárása mellett foglalt állást, mivel elbeszéléseinek, tárcáinak szereplői többnyire – a korukat és a magatartásukat tekintve – nem az új világ emberei. Majtényinak ekkor már kevés mondanivalója volt a szocialista társadalomról. Ha dicséri, akkor a szóban forgó kötetében ezt úgy teszi, hogy pl. az áruválasztéktól engedi magát elkápráztatni. Csupán elvétve hajlandó belelátni annak lényegébe. Legfeljebb az iróniáig, öniróniáig merészkedik el.

A vele szemben támasztott irodalomesztétikai és napi politikai elvárásokkal szemben – rá egyáltalán nem jellemző módon – kétségbeesett gúnnyal válaszolt. A számára mentsvárat is jelentő anekdotikusságot, régimódiságot ért bírálatokat, a korszerűségre intést erőszakelményként veszi tudomásul. – Én nem bántom a ti felemás szocializmusotokat, sőt, miként e könyvemből is kitűnik, nyugtázom, hagyjatok ti is békén engem – ezt üzeni az író cinikus keserűséggel, amikor végül a saját regénye fölött is pálcát tör: „*Igen, ez így van, most már belátom mindenfajta unszolásra, hogy a máról kell írni, a mai emberekről fokozottan, hogy ne mondjam: kizárólag; a máról és a mai nyelven. S azokat a régi figurákat, amelyek agyamban és lelkemben olyan nagy helyet szorítanak ki, tartósan szabadságolva – nyugdíjigényük elismerésével – ki kell űzni a semmibe. Menjenek, fel is út, le is út! (Legfeljebb tíz kiló személypoggyászt vihet magával mindegyik.) Menjenek a kucséberek, uradalmi gazdatisztek, bajszos fiákeresek és kövér kocsmárosok [...] mostantól legfeljebb egy tejcsarnokvezető fordulhat elő, tekintettel az alkohol elleni fokozott harcra, az is fe-*

hér köpenyben. Nem kellenek többé a regényeimben, egy regény végcélja különben sem a hepiendes házasság már, egy jó parti a szappangyáros lányával, együtt a semmibe, úgyis marhaság volt a regényt házassággal befejezni, amikor a harc csak akkor kezdődik. [...] Csak ki kell tessékelni a régi utasokat lelkéből és új alakokkal benépesíteni az alkotás nagy várótermét." **(A váróterem utasai)**

Hogy az író nem elfogult önmagával szemben, azt jól példázza az említett prózakötet első ciklusa elé állított **Törtlábú tigris** c. tárcanovella is, amely annak ellenére, hogy a hetvenes évek közepén a **Különös ajándék**ban, a jugoszláviai magyar prózaírók antológiájában is helyet kapott, a kritikusok nem világították meg: miben rejlik a fontossága. Mert hiszen több száz ilyen kedvesen évődő, szellemesen csapongó története van Majtényi Mihálynak. S ezekre emlékeztetve ebben is könnyedén mesélte el: valamikor, gyermekként, mint játékot kapta a kis tigris-nippet, amelyet a következő évtizedek, a lábtörés kis balesete dacára is, megőriztek.

A dísztigris élettörténete a szimbolikus volta miatt válhatott jelentőssé. Annál is inkább, mert az író azt taglalja többször is, ami magától értődő: a dzsungel vérszomjas vadállata és a kis porcelántárgy közötti különbséget. Majtényi legbelül tudja: az igazi író látszólag olyan kegyetlenül viselkedik az emberi társadalom dzsungelében, mint a vadállat. (Számos huszadik századi költő ketrecbe zárt fenevadként jelenítette meg önmagát, a modern civilizáció emberét!) Viszont Majtényi nemigen lehetett kegyetlen kritikus az embert megnyomorító hatalmakkal, viszonyokkal szemben. Hasonlóképpen élhette át tehát a rendkívüli viszontagságokat, mint a kis porcelántigris, amelyet a szoba, az üvegszekrény – és pakoláskor az ügyes csomagolás – megóvott a pusztulástól. Innen az emléktárgy iránti szeretetteljes irónia s az a szimbolikus nyomaték, amely az alkotói beállítottságot megvilágító jelentéstöbbletet ad e tárcanovellának. Annál is inkább, mert az író gyakran mutatja be magát szobából, biztonságos helyről szemlélődőnek.

De nem csupán saját létének jelképét szemlélte kívülről Majtényi, hanem többnyire mindent, amire emlékezett, illetve ami körülvette. S ez azt jelenti: neki még a realizmus–modernizmus dilemmáját megelőzően a publicisztika vagy a művészet alternatívájában kellett volna állást foglalnia. Nála leginkább az előbbi felé, az utóbbi rovására billent a mérleg. Ez **A szemüveg** c. tárcájából is kitűnik, mely szerinte is „*vértelenül csörgedező kis helyzetkép, olyan se-sava, se-borsa história, holott én arról akarok tudósítani éppen, mi minden van a világon!*" A szóban forgó történetet is ez a tudósító szándék teszi felületessé, holott az ezermester tragédiájának a témája kínálja magát benne. Csakhogy miután megismerkedett a csodabogárral az autóbuszon, sokkal kényelmesebb a mester magánéletéről elhangzó pletykákat ismertetni, mint igazi íróhoz méltón, a föltaláló sorsában

mélyedni el, annak a feszegetését kockáztatva, hogy a legkiválóbb elméknek miért kell a legrosszabbul járniuk az életben, holott a társadalom fejlődése szempontjából nagyon fontos lenne a támogatásuk.

Majtényi általában távolságot tart a hőseivel szemben. Vagy az emlékeiből idézi meg őket, vagy a közvetlenül hallott szavaikra hagyatkozik. Az élet derűs oldalát kedveli, a konfliktusos helyzeteket kényelmesebb átlépnie, mint bennük elmélyednie. Van azért e kötetében is néhány, az élet mélységeiből ihletődő elbeszélés. Az egyik a felnőttek által elhanyagolt, durván nevelt gyerekek méltán népszerűségre szert tett története, a **Különös ajándék**; a másik a **Csoda a búzaföldön**, a szalonöltözékét önkéntesen rongyokra fölcserélő csavargó esete. Továbbá az eltérő emberi magatartások, különböző nemzedéki életeszmények súrlódásából keletkezett **Futóhomok**, végül pedig **A kisfejsze**, amely annak bemutatására bátorkodik, hogy az új világban azonos lakásba került eltérő életszínvonalú emberek barátsága megromlik.

A gyerekekről, illetve a csavargóról szóló elbeszélések annyiban korszerűek, hogy mind az elnyomott gyermeklelket, mind pedig a társadalmon kívüli embert (aki méghozzá ragaszkodik a helyzetéhez) létezőnek tekinti. Valamennyire tehát Majtényi is nekibátorodott a maga módján, hiszen néhány évvel korábban még ellenzékiségnek minősítette volna a politika ezeket a témákat, a kisfejszéről szóló történet kilátástalanságáról nem is beszélve.

Önvédelmi pozíció

Herceg János alkotóművészetének az ötvenes évek közepe és második fele jelenti a mélypontját. Erről önmagában az a tény is sokat mond, mely szerint a **Szikkadó földeken** c. regénye a Magyar Szóban való folytatásos közlését (1954. szeptember) követően a szerző nem tartotta fontosnak a mű kötetben való megjelentetését. Pedig aligha ütközött volna ellenállásba a kiadása. Annál kevésbé, mivel Veselin, a szerb partizán olyan barátságosan jelenik meg a pusztán Juci és Julis néni előtt, ahogyan azt utólag a jugoszláv kommunista propaganda elképzeltette. Julis néni szerbül szól hozzá, aztán magyarul társalognak. A partizán kedélyes, Jucit Halmai földbirtokos feleségének gondolja. Valószínűtlen, hogy a nők nem rettegnek, hiszen a nép körében rémmesék keringhettek. Julis néni puszit kap, mert marasztalja Veselint, aki kezet fog a gépésszel és Jucival.

A gépész Csonka, Móricz hőseire emlékeztetőn, a hideg, nagyravágyó feleség és a forróvérű szerető között őrlődik. Hercegben azért most is van annyi bátorság, hogy a beidegződéssel szemben ne magyar, hanem szerb asszonyszeretőt formáljon meg. E „bűnét" viszont úgy teszi jóvá, hogy Csonka – ahogyan a neve

is mondja – vívódó, tehetetlen ember. Régóta a munkásokkal rokonszenvezik, de távol maradt a szervezkedéstől.

A puszta indokolt lehetőség az író számára, hogy az oroszok duhajkodásával szemben a partizánok vérbosszúját háttérben hagyja. S vajon volt-e titkos magyar ifjúsági forradalmi szervezet, amelyhez Pelle Gyuri tartozhatott? Anakronisztikusan antifasisztának ábrázolja Herceg a sérült agyú munkaszolgálatost, aki a Petőfi brigádba akar menni. Csak egy öreg kalaposnő kisajátítását meri ábrázolni. Viszont a megcsalt férjet, Csolics Dusánt a paraszti létéből kiszakíthatatlannak, nagynak, erősnek ábrázolja, akihez végül az asszonya hozzásimul.

Hercegnek az ideológiai recept szerint kell megmintáznia Kamocsai doktornak, a bölcs humanistának az alakját is. A doktorról kiderül, hogy csaló. Mi más is lehet a magyar értelmiségi ebben az időben? A magyarok között Pelle, az önkéntes harcos és Boris emelkedik ki a gerincességével. A mű területe tehát a regény, a szociográfia és a ideológia háromszöge által behatárolt területen van. Alkotás közben Herceg szorongva gyömöszölte klisékbe, előítéletekbe a tapasztalatát és az intellektusát.

Ezt az alkotói kényszerhelyzetet az 1959-ben megjelent **A tengerkirály** c. novelláskötet is tükrözi. Nem mintha nem lenne benne jó néhány kiváló novella, sőt egy-két remekmű is. A válság a kötet egészét szemlélve tűnik szembe. Herceg ui. többnyire visszafogja az iróniáját, s az akkori vajdasági politikai elvárásokhoz alkalmazkodik, miközben az általa (Szenteleky után) vállalt népről-néphez-szólás írásgyakorlatát folytatja. A teljességigényét fölfüggeszti, szereplői tetteinek, viselkedésének mozgatórugóit leszűkíti. Számos szociográfiai riport is van a novellák között. S ahogyan ezek egy-egy, a napi politikát szolgáló, vagy azt legalábbis nem sértő esetet vázolnak föl, a műfajilag átmeneti jellegű, sőt olykor a novellaformájú szövegek is a művészi egyetemességigényen innen maradnak. Jugoszláv baloldali idealizmusú naturalista életdarabokként.

Ennek dacára Bori Imre azt kénytelen megállapítani a 7 Napban, hogy Herceg könyve „*indokolatlanul későn került a könyvkereskedői forgalomba, és indokolatlanul durva papíron és nyomdai kiállításban jelent meg*". De meg kellett jelennie, mert a hatalom rájött: Herceg János nélkül csonka a Híd irodalma. Előbbutóbb kénytelenek voltak tehát belátni: az író kiutasítását a jugoszláviai magyar irodalomból az értelmesebb olvasók bűnös és ostoba cselekedetnek tartják. Szükség volt Herceg prózájára, szellemi jelenlétére, s ő igyekezett rászolgálni az iránta tanúsított bizalomra, amelyet újból bármikor megvonhattak tőle.

Nem volt más választása. A magyar forradalom leverése után a fél szemét sem igen tarthatta Magyarországon, Nyugaton még kevésbé. Mivel 1957 után megindult a magyar könyvek behozatala, annál inkább szükség volt az ellen-

súlyra. Hercegnek választania kellett: vagy elhallgat, vagy pedig alkalmazkodik a rezsim vajdasági (magyar) politikusok által közvetített elvárásaihoz. A tekintélyes író aligha vonulhatott vissza tartósan. A baranyai hegyoldalban (a vajdasági Sajkódon) az asztalfiók viszont már csak azért sem lehetett megfelelő megoldás, mert a szocializmus nemcsak hogy végleg meggyökeresedni látszott Keleten, hanem az emberiség jövője egyetlen lehetséges pozitív megoldásának tűnt. Akár a legnagyobb áldozatok árán is. S ezen – Herceg ezt így látta – a Délvidék már túl volt. Hogy a magyarokat mellőzik és meg is alázzák, s hogy a jobb munkások többnyire magyarok, mégis belőlük kerül ki a munkanélküliek többsége – azt a nagy élettapasztalattal rendelkező író természetesnek vette. Magától értődő volt számára: a távolabbi békés jövőért Jugoszláviában elsősorban a kisebbségeknek (az őshonosoknak) s a történelmi bűneik miatt főleg a magyaroknak kell megszenvedniük. Kicsinyességnek, erkölcstelennek tartotta volna (ha volt is lehetősége vagy bátorsága) annak firtatását, hogy mi már megbűnhődtünk a bűneinkért. Gondoljunk az erdélyi vagy a felvidéki magyarokra, és legyünk szerények! Paradicsombeliek az erőszakoltan hibrid-kultúrás körülmények, a viszonylagos elnyomottság ahhoz képest, hogy mivel fenyegettek a háborúvégi hónapok! – sugallta Herceg sztoikus etikája. S bizony abban az időben, amikor Magyarország – úgy látszott véglegesen és végzetesen – lényegében a Szovjetunió egyik tartományává vált, egyáltalán nem volt ez bűnös értelmiségi gondolkodás. Igaz, teljesen humanista, szabadon alkotó sem.

Ilyen körülmények között a szocializmusban mint a kötelező, de legkevésbé rossz lehetőségben kell hinni. Ez a hit akkor nem mesterkélt, ha – miként a kötet címadó **A tengerkirály** c. elbeszélésben – a gyermekkor mesevilágával elegyedik, s így alkot mítoszt az illegális kommunista párt emberéből, akiből „*a szegények, a szenvedők végtelen tengerének, hontalan, örökké vándorló, üldözött királya*" lett. A forradalmár glorifikálása azonban a végkicsengésben kétértelmű. Herceg ilyen befejezést mer megengedni magának könyve e kötetnyitó elbeszélésében: „*még ma se tudnám elárulni a tengerkirály székhelyét*".

Ennek dacára szövegei többségében azt a látszatot kell keltenie, mintha tisztában lenne a tengerkirály székhelyével. Az egyik történetében – giccses módon – a délszláv partizán lélekbe költözteti. Miután ui. a kém édesanyát, Hildát likvidálják a harcosok, a gyermektelen partizán hősnő a sajátjaként veszi pártfogásba annak lányát. A leghalványabb jele nélkül, hogy majd valamikor (legalább magában) szidni fogja annak sváb vagy magyar édesanyját.

De olykor a magyar lélekben is fölbukkan a tengerkirály. Pl. az öntudatos, de szakképzetlen magyar vezető ember, belátva, hogy a forradalmi lelkület nem elegendő a gyár gazdaságos működtetéséhez, a neki hízelgő kispolgárral is dacolva, lemond igazgatói tisztségéről.

A mesterek, munkások és munkásnők egész sorának van sejtelme a tengerkirály (hol)létéről, mert az írónak röviden leadott életükben a baloldaliság és a jugoszláv beállítottság dominál. Annál is inkább, mivel megbecsült, elégedett munkásai az új rendszernek. A „szocializmus építésének" úgyszólván csak az előnyeit érzékelik, szinte teljesen kritikátlanok a társadalmi viszonyokkal szemben. Kétségtelenül ők jelentik a mélypontját Herceg János alkotói tevékenységének: az író akkor csupán ilyen szociográfiai riportokat készíthetett a magyar emberekről.

A németekről sajnos még ilyenebbeket. Herceget ui. a német származás átkával is terhelte a sors, s a maga módján védekezni volt kénytelen. Az egyik elbeszélésében nem véletlenül hívják éppen Wágnernek a nyárspolgáriasság, a hétköznapi embertelenség megtestesítőjét, aki ellen csupán a halála után mond tiltakozó belső monológot a házaséletet a kötelező látszatokban végigszenvedő özvegy. Nem kevésbé ellenszenves azonban a másik történet púpos Francija sem. Nem föltétlenül nyomorék volta miatt, hiszen a **Bors és fahéj** c. korábbi elbeszéléskötet hasonló külsejű szerencsétlenje eltökélt munka- és társadalomerkölcsének köszönhetően a boldogságát teheti teljessé a házasodása révén. Franci azonban a munkája helyett csalás által szerez feleséget, vagyis áldozatot. Tehát: nem hiába járta meg a partizánok gyűjtőtáborát, jobb lett volna ott maradnia. Vajon rejtőzhet ebben a beállításban írói mazochizmus? Aligha. Herceg, akit az új nemzedék (Bori, Major) retrográd kispolgársággal bélyegez meg, és fölvált a Híd szerkesztőségében, kétségbeesetten taktizál.

Végül is sikeresen, hiszen Bori a Hídban közölt terjedelmes kritikájában (1960. 7–8. sz.) kinyújtja feléje a kezét, és megveregeti a vállát. Szerinte ui. Herceg „*meglátta, hogy a kisemberek világa is megváltozott, súlypont-csere ment végbe, elég indító ok volt, hogy maga is ebbe az irányba induljon el. Az alapokig még nem jutott el, de küszöbén áll. S ha ebben az írásunkban sokat foglalkoztunk írói szemléletének szociológiai alapjaival, és azt kíséreltük megmutatni, hogy annak alapjai a háború előtti iparoslétben gyökereznek, az írónak is segítséget akartunk nyújtani. Herceg ellentmondásos író s ellentmondásait megmutatva, alapjaira mutatva, bizonyos mértékben már a feloldás lehetőségét is az író asztalára tettük*". Más szóval Bori közvetve kihangsúlyozza: a megértésre való törekedése nem följelentés.

A kritikus különben nyolc monológszerű írást emel ki, mint a „*merész és bátor írói vállalkozás*" bizonyítékait, s jórészt mint előremutató alkotói megvalósulásokat is. Valójában olyan szociografikus portrékról van szó, amelyek közül Szeli István negyed évszázaddal később csupán egyet vett be Herceg Jánosnak az általa készített **Összegyűjtött elbeszélések** c. háromkötetes gyűjteménybe (1986).

Általános emberi

Mindez azt jelenti: Herceg János az említett elbeszéléskötetében az író legfeljebb formálisan szerezhetett érvényt a *couleur locale* elvének. Alig tárhatott föl valamit az akkori magyarságélményéből. Az egyednek a létezésért, az anyagiakért a munkahelyén másokkal, a társadalommal folytatott harcát családi ügy szomorkás lírájává, a magyarok kisebb csoportjának belső erkölcsi kérdésévé, a közösségi elfogultságok között csupán a nemzeti érzelmek kórossá fokozódásává volt kénytelen egyszerűsíteni. Az apa és a fiú csendes viaskodásává, melyben az utóbbi igazsága érvényesül, amikor szülője baranyai szőlőskertjét nem értékelve Macedóniában talál feleséget és megélhetési lehetőséget. Az írónak nincs módjában hangsúlyozni s legfeljebb az apa fájdalma által, közvetve érzékeltetheti, hogy gyakori, s a magyarság beolvadását előrevetítő eset a falusi fiatalok elvándorlása. A színek sem, a mélységek pedig még kevésbé helyiek abban a történetben, amelyben a feleség a gyermekkel a tanítóférj után ered, s útközben a kocsis kioktatását meghallgatva eszmél rá: a gazdaszülők általi elkényeztetettsége akadályozta a férje, vagyis a megújult erkölcs melletti kiállásában.

Az ötvenes években már elavulófélben van az osztályellentétek kiélezésének állami divatja. A béke és az erőszakmentesség azonban mint fontos ihlető motívum szerencsére megfelel Herceg írói mentalitásának, s különösen négy történetében jut kifejezésre igen hatásosan. Az egyikben a már meglevő társadalmi ellentéteket simítja el művészi hitelességgel, de a nemzeti jellemzők háttérben hagyásával. A tuskókat szedő szegény emberek ui. csak addig gúnyolódnak a közelükbe került úriemberrel, amíg nem tudják meg: a volt belgrádi állami tisztviselő testileg-lelkileg megrokkant ember. A másik elbeszélésben belülről és váratlanul tör föl az ellenség, amelyet az életbölcsességnek a kárt megelőzve sikerül leszerelnie. Két parasztember közül az egyik, a sikertelen életű, erőszakot követne el egy menyecskén az erdőben, ha a másiknak nem lenne helyén az esze. A harmadik **(Fehér álom)** a legértékesebb, mivel a szimbolikus töltése még érezhetőbb, mint az előzőnek. „*A banktisztviselő pár héttel a háború kitörése előtt megőrült*." Hiába jönnek érte a katonák, a megvizsgálását követően nem sorozzák be, s a családja még örülhet is annak, ami miatt kezdetben kétségbeesett. Ami keveset a tisztviselő mond, abban leginkább szerepel a „fehér" jelző. Kár, hogy az adott körülmények között a „vörös álom" nem íródhatott meg.

Szerencsére az előbbi történetnek egy ikerdarabja is van. Igaz, ebben is egyértelmű: a háború vége felé melyik hatalom küldi a behívót a hősnek, akit azonban most nem Samunak hívnak, hanem Pantelicsnak, s a megértő tárgyilagosságot itt a lekezelő irónia váltja fel. Pantelics erkölcsi meggyőződésétől s gyűlölettől is befolyásoltan, de főleg a puszta élete miatt reszketve fogadja el

túlságosan is talpraesett magyar felesége segítségét, hogy az az őrmester ismerőséhez folyamodva halottnak nyilváníttassa. Az életérdek a szerelmi büszkeségnél is fontosabb, olyannyira, hogy még az ezt támogató gőgöt is eltakarja. Amit Herceg egy szerb ember esete által mer ábrázolni az ötvenes években.

Viszont legalább ennyire értékes a balladai jellegű **Víz, hegy, erdő** c. elbeszélés is. Egy osztálykirándulás idillje semmisül itt meg a fiatal tanítónő vízbe fulladásával, s csak utóbb a lány belső terheinek, otthoni élete megoldatlanságának, az iránta tanúsított elvárásoknak a fölidézésével magyarázhatjuk meg a halállal végződő elképesztő bátorságot. Rendkívül finom a kritikai él, amellyel Herceg a lényegében rendezetlen, tragédiát érlelő családi élethez nyúlt. Ezáltal is a mi nemzeti házunk tájékán söpört, hiszen a tanító néni a saját magánélete áldozata lett.

A szocializmust tehát csupán leheletnyi iróniával tűzheti tollhegyre az író: arra is vigyázva, nehogy azon is mások botránkozzanak meg, hogy túl kemények vagyunk önmagunkhoz. Mert noha társadalmi kötelességből illik cipelnünk a bűntudatot, a jugoszláv kommunista (a valóban internacionalista) illem könyörületesen a múltba tereli, s a nemzetünknek már letűnt osztályára hárítja a szolgalelkűség felelősségét. Hogyan múlhatott volna el több mint tíz év a Kánaán közelében, ha a vajdasági magyarok még mindig olyan kispolgári fasiszta bunkók lennének, mint amilyenek állítólag voltak? Mert a fejlődés akkor is föltartóztathatatlan, ha főleg az nem veszi észre, aki változófélben van.

Herceg János két elbeszélésében jut el az eretnekségnek ehhez a határához. Ha nem lenne már megtörtént esemény a második világháború, a **Disznótor** azt a benyomást kelthetné, hogy a kispolgári értelmiség világában minden változatlan. Csakhogy Szenteleky ismert, **Tilike már tízéves múlott** c. kulcselbeszélésében is összegyűlik az egyik gazdánál a falusi elit, ám ott nem a lakmározáson van a hangsúly, s a meleg szoba védettségében a disznóvágás kegyetlensége még kevésbé merülhetne föl a háború borzalmainak immár távoli párhuzamaként, vagyis mintha a **Disznótor** az említett Szenteleky-elbeszélés palinódája lenne.

A **Kisasszony** világa legalább ennyire légmentesen van elszigetelve a társadalmi élettől. A privát munkaadó és alkalmazottja lelki kapcsolatát világítja át rendkívül érzékletes empátiával. Az ügyvéd figyelme akkor fordul az elképesztően szerény és szorgalmas Jolánka felé, amikor az öreglány, férjhez menési szándékára hivatkozva, fölmond. Mégsem fogadja vissza az időközben magát meggondoló nőt, mert a házasélete nyugalmát félti.

A lényegi couleur locale

Közöny és tehetetlenség – ebben a két fogalomban sűrűsödik az, amit Herceg a vajdasági magyarokról többnyire úgy mond el, hogy mellőzi a helyi színeket. A művészileg legértékesebb szövegei alig őriznek helyi jellegzetességet. Legfeljebb a bárhol élő magyarság lényét tükrözik, de azokról, akikre a Titóék történelme nehezedik, csupán felületes, sztereotip mondanivalója lehet.

Ezért kényszerül a példabeszéd műformáját választani az **Ég és föld** c. regényében, amely – noha a részletei már megjelentek a Hídban és a lapokban – 1959-ben végre könyv formájában hagyhatta el a nyomdát. Herceg regénye egyike a legértékesebb írásműveknek, amelyeket valaha is írtak a Délvidéken. Nem véletlen tehát, hogy az olyan dogmatikusan marxista szempontokat is lefegyverezte, mint amilyet Bálint István képviselt, s hogy Bori Imre is kénytelen volt elismerni: Hercegnek „*e regénye legirodalmibb, legművészibb próza szövegünk*". (7N, 1959. III. 8.) Ám a regény erényei a kritikus szerint valamelyest hibák is, mivel „*íróink még nem tudják objektíven és emberi összefüggések, kapcsolatok során át felidézni élményeiket, tehát a valóságot. Álarc, líra, torzító tükör, végső fokon pedig szubjektivitás – ezek azok az eszközök, amelyek nélkül is lehet nagy és maradandó alkotást létre hozni a próza terén*". A kioktató hangnem valószínűvé teszi Tomán László **A zsarolástól a lemondatásig** c. visszaemlékezésének (in: **A bűnös irodalompolitikától az irodalom bűneiig**, 2001) pontosságát. Eszerint Herceg a Híd szerkesztésével kapcsolatos élményeit fordítja le a maga nyelvére e regényben.

Az **Ég és föld** korlátlan regénytere tehát kiváló alkalom az író számára, hogy egy cirkuszi bohóc viszontagságaival kapcsolatban olyasmiről tegyen vallomást, amiről nem beszélhetett nyíltan. A regény ui. senkit és semmit sem kímélő szatíra, beleértve magát az írót is. A példabeszéd nyelvén a kommunista párt éppen úgy megkapja itt a magáét, mint a katolikus egyház és a közöttük botladozó író. A társadalmi alapproblémák közül csupán egyet, a nemzeti kérdést nem bolygatja meg a mű. Az **Ég és föld** valóságképe, mivel nem a felszíni *couleur locale* szellemében keletkezett, sokban ellentmond **A tengerkirály** szociográfiai riportjai világának. Ott ui. a vezető párttagok többnyire háttérben maradnak, s a gondosan kiválasztott riportalanyok beszélnek. Itt viszont – miként az említett kötet néhány elbeszélésében, noha kisebb éllel – a közvetettség dacára is az írói tapasztalat fogalmazódik meg. A regény főhőse – Gerard – nevének franciásan kell csengenie, és pl. az egyik helyi pártvezető neve – Broniszláv – sem délszláv hangzású. A Komoly Férfiak Köre viszont csupán a szövegkörnyezet (az allúziók) hatására válik az olvasó tudatában önnön lényegévé: a görbe tükör elé állított kommunista párttá.

Herceg kiváló alkotása végül is azért kaphatott könyvformát, mert csupán annyit mond el a világról, a kommunisták által irányított társadalomról, amely-

nyi saját lénye megértetéséhez szükséges. A mű jelentősége éppen azáltal emelkedik túl e koron, mivel – ahelyett, hogy az író a saját sérelmeiből kiindulva mindenáron támadni igyekezett volna – az alkotói és politikai magatartását próbálta egy kitalált történet keretében mások számára érthetővé, átélhetővé tenni. A maga módján indokolt és mentegetőzött, de mivel a saját egyedi esetét az önmaga világával elfoglalt alkotóművész krízisként volt képes föltárni, a világkép hitelességéhez sem férhet kétség. Herceg olyan nyíltan beszélteti a vidéki cirkuszból kiakolbólított, egy kocsmáros asszony kegyeiben magához térő Gerard-t a saját hibáiról, hogy ezzel jórészt leszerelte a gépies ideológiai feladatteljesítésre beállítódott kritikusokat, hivatalnokokat. Akkor is, ha azok nem részletezhették, nem indokolhatták a regénynek a korban gyökerező, de azon túlmutató értékeit.

„Az ember" felé

Ugyancsak a mélyből fakadó őszinteség teszi értékessé Gál László **Dal a szegény halászról** c. verseskötetének (1959) számos darabját is. Mintha Gál az évek során legbelül igazat adott volna Herceg Jánosnak, aki még 1952-ben ilyen, az olvasók nagy többsége számára valószínűleg fölfoghatatlan szemrehányással illette az akkor még önmaga elől a kirohanásaiba menekülő költőt: „*Keményen számon kérném tőled mindazt, amivel önmagadnak tartozol és azoknak, akik becsülnek téged. Megkérdezném tőled: miért fojtod magadba ezeket a megrendítő vallomásokat, s miért nem ragaszkodsz az alkotásnak ehhez a ritkábban megnyilatkozó hőfokához?*" **(Levél Gál Lászlónak.** MSZ, XII. 29.)

A kötelező világnézet és a bosszúvágy az újabb verseskötetben már valamennyire háttérbe szorul, s többnyire a számvetés és a visszaemlékezés kerül előtérbe. Több a megértés, kevesebb a támadás. A vád tárgyai politikailag nem mindig azonosíthatók, a költő káoszként éli meg a jelent: „*Atomtemplomok mélyén búg az orgona, / csörömpölnek a tábornok-papok, / a kardjuk hegyén vérzik a jövő.*" A következő (címtelen) versben pedig az öngúny is föltűnik: „*mennyit adhattam volna / a két kezemmel / csak balkéz volt a jobb kezem is*". Vagy – miként nemegyszer – most is Ady egyéniségkultuszát tudatosan „visszavonva": „*kaptam, vettem és nem adok: ez én vagyok, ez én vagyok*". Nem kétséges, Gál László költészetében a két világháború közötti „kispolgári" (valójában inkább tisztábban emberi) attitűd van újjászületőben. Egyik versének a címe önmagában is beszédes: **Ha majd ember leszek**.

Antologikus értékű versek is találhatók ebben a gyűjteményben. Ilyen mindenekelőtt a közismert **Hét muskátli**, amely az értékek összefonódásaként válhatott

jelentőssé. Az (ön)irónia szelleme látja el a népmesei hetes számnévvel a falusi ablak jellemző virágdekorációját, a muskátlit. Az ironikus mesehangulatot azonban nosztalgikus érzés hatja át, egy olyan őszinteség megnyilatkozásaként, amely már túllép a napi politika követelményein, s a hitetlen, az élete alkonyánál tartó ember lírai dalba oldott belső viaskodását tárja föl. A helyzet azáltal válik humorossá, hogy egy olyan ember szembesül az erkélyén a muskátlikkal, aki korábban – olykor bűnös túlzással – szemben állt e jelképek tartalmával: ha nem magával a népiséggel is, de mindenképpen annak idillre, tökélyre utaló formáival. Most is csupán játékról van szó, a bizarr refrén kínálta ritmikai, folklorisztikai s egyéb képzettársítási lehetőségek kihasználásáról. A versélmény megcsonkítása lenne nem venni észre: az Ady-tanítvány Gál László a pirosodást és a fehéredést egyaránt a muskátliktól várja. Tudjuk: a játék az elképzelt valóságot is utánozhatja.

A költő óvatosabb annál (mivel a külső körülmények kényszerét nem kell elszenvednie), hogy túlságosan egyénire formálja vallomásait. Csupán addig jut el (de mivel senki sem kényszeríti, ez egyáltalán nem kevés), hogy saját tehetetlenségét más költőkkel s magával a tájjal azonosságot jelző többes számban fejezi ki. Esztétikai telitalálatként nemhiába idézgetik majd a következő nemzedékek a **Hegy és költő** c. versét, s főleg annak ezt a három sorát: „*Piciny bölcsőgondolat vagyunk mi, / gügyögni tudunk csupán, és szeretni / csak ágyunkat, a kályhát és magunkat.*"

Gál László a múlt sötét vagy diadalmas élményeinek fölidézése mellett élvezi a javakat, amelyeket a társadalomtól kapott. De több mindenről lekésett már, s különben is sokat szenvedett ahhoz, hogy az örömeibe ne vegyüljön üröm. Ennek dacára még mindig túl éles határt von a régi bukott (osztrák–magyar) világ és az új társadalom közé. S ugyanakkor az álnemzetköziségnek is áldozik, amikor a martalócok hódítási kísérletét együtt említi a jobbágylázadással: „*Dünnyög a Duna: Fekete Ján, / és Dózsa népe: nőjj fel igazán!*" **(Duna dús habja)**

Ha omladoznak is már a falak, de még mindig léteznek. Ezt tanúsítja Gál **Noé bárkája** c. prózakötete is, amely nem csupán a szerző kiváló humorérzékéről tesz újfent bizonyságot, hanem arról is, hogy méltó tárgy hiányában a humor viccelődéssé, anekdotázássá silányul. S ez azt jelenti: Gál szellemileg nem juthatott sokkal közelebb a vajdasági magyar valósághoz, mint egy évtizeddel korábban. Ha nem a (külföldi, főleg budapesti) emlékeit elevenítette föl, akkor az időközben elnyárspolgáriasodott élet felszínén időzött el, elkerülve annak a pártélettel vagy a magyar nemzeti tulajdonságokkal kapcsolatos összefüggéseit. Miként az előbb említett két vers esetében láttuk, az alföldi életformát szépen megközelítette költőnk, ám annak csupán az egyik változatát élhette meg.

Gál azonban nem juthat el a teljességigény bölcsességéhez, ahhoz a tényhez, miszerint a második világháborút a más vallásfelekezetekhez tartozók is – noha

az arányszámot tekintve kisebb mértékben – megszenvedték, s többé-kevésbé folyamatosan szenvedik is. Sajnos, az író is üt rajtuk egyet a maga módján. Akkor gúnyolódik az amatőrszínészek beteges hatalomvágyán és a ragadós kezű könyvtárosokon, amikor a hatalom megszüntette a vidéki magyar színházakat, a könyvtárakban pedig már évek óta nem lehetett látni új magyar könyvet. Ehhez még csak azt kell megemlítenünk, hogy egy másik humoreszkjében „Lapillária" „*egyetlen irodalmi folyóiratának főszerkesztőjé*"-t teszi csúffá, ecsetelvén: az illető, mielőtt kinevezték volna, megbukott a disznópásztorok mestervizsgáján. Ha tudjuk: előbb a Kalangya, majd a Híd szerkesztői közül ki állt programszerűen közel az egyszerű magyar emberek világához, akkor máris érthető, miért írta azt Bori Imre erről a könyvről, hogy a vajdasági prózairodalomban nem olvasott ennél jobbat (7N, 1959. VIII. 16.).

Így aztán nem véletlenül születik meg két hétre rá Herceg válaszkritikája. Azé a Hercegé, aki sokkal kevesebbet tárhatott föl a személyét ért sérelmek közül, mint Gál, akinek a **Noé bárkája** c. könyvéről ilyen ironikusan mer vélekedni: „*bennem nem a szalonnát kérő kóser zsidó fájdalma, nem a sárga karszalagos munkaszolgálatos szenvedése, nem az őszirózsás forradalom homályos emléke maradt meg és nyugtalanít tovább, hanem sokkal erősebben Gál mondatainak zenéje, élénk szellemének sziporkázása, egész játékos szenvedélye, ahogyan ő az írást műveli*". (MSZ, VIII. 30.)

Közeledés a valósághoz

A vajdasági társadalom értékelésében Bogdánfi Sándor jut tovább Gál Lászlónál az ötvenes években. Ezt a nekibátorodást az 1959-ben kiadott, humoreszkeket, humoros novellákat, bohózati jeleneteket tartalmazó **Se füle, se farka** c. gyűjtemény sommásan tükrözi. Az író az általa művelt műfajnak megfelelő túlzásokkal a kommunista és a szocialista erkölcsöt célozza meg, a korrupció és a dologtalanság mindenhatóságában érzékeltetve a társadalmi élet lényegét. Kíméletlenül kipellengérezi a bürokrácia önző semmittevését, a tartalmatlan szólamokat. Azonban – jóllehet nem a „vannak még hibák" nyílt óvatosságával bírál, s még kevésbé hízeleg – a szocializmus jelentőségét, a testvériség–egység szólamát, a délszláv állam önértékelését és az államvezetés irányvonalát természetesen nem kérdőjelezheti meg. De valószínűleg nem is lenne szándékában.

A kemény bírálathoz önmaga kifigurázása által szerez jogosultságot. A vajdasági magyar irodalmat is nevetség tárgyává teszi az írói szó társadalmi jelentéktelenségével összefüggésben, viszont a nemzeti tulajdonságok karikírozásától érthetően tartózkodik. Túlnyomó részben olyan hibákat pellengérez ki, amelyek

kisebb-nagyobb mértékben a világ minden táján előfordulhatnak, ott a legkirívóbban, ahol az erkölcsi maximalizmus jelszavait tűzik zászlóra, ám a politikai egyenirányítottság és a vezetőknek a hatalmukhoz való ragaszkodása következtében hajlamosak megvalósult eredményként, új értékként elkönyvelni az ideákat. Nem mondhatjuk azonban azt, hogy megalkuvásból menekül az általános emberibe, mivel a humora érezhetően élettapasztalatból, bölcsességből sarjad.

Bogdánfi tehát tehetséges és ötletdús humorista, aki a nyelvérzékét is ki tudja használni. Akkor is, ha a bohózati jeleneteiben általában sok az öncélúság, a tértől és időtől független, tehát öncélún nevettető szándék s a kabarépoén.

Kétségbeesettség

A Kalangya volt főszerkesztőjének, a délvidéki magyarok talán legtisztább jellemű írástudójának a második világháború viszontagságai és az azokat követő meghurcoltatás utáni erőltetett optimizmusából az ötvenes években már semmi sem maradt. Annál kevésbé, mert a kommunista kultúrbürokrácia, arra hivatkozva, hogy az előző könyve is nagy példányszámban maradt fenn, visszautasította a tervezett második könyve kéziratát. Ennek következtében csupán 1960-ban léphetett könyv formájában a nyilvánosság elé (**Már nem jön senki**).

Szirmai Károly az írókkal szembeni politikai elvárásokra visszahúzódással, elzárkózással válaszolt. Novellaírói érdeklődése szinte kizárólag az öregekre (öregesekre) korlátozódott, s még ezek világát is függetlenítette a konkrét társadalmi összefüggésektől. A maga módján a magyarok tragédiáját írta meg. Pedig ő enyhén dramatizált lírai hangvétellel a saját életélményéről szólt, amikor elmagányosodott, háborúban elhunyt vagy távolban rekedt fiuk után epekedő öregek vélt vagy valós vétségük miatt gyötrődnek, s képtelenek kilépni a haláltudatukból.

Igazuk volt a kritikusoknak: Szirmai Károly két háború közötti novellaművészete (különösen annak avantgárddal egybecsengő, expresszívebb vonulata) színvonalasabb volt a szóban forgó öreges panaszoknál, annál is inkább, mert ezek olykor nem többek közvetlenül moralizáló példálózásoknál, az embereket jobb belátásra bírni akaró figyelmeztetéseknél. Így aztán a maga módján annak a túlzott, végső soron önmegsemmisítő erkölcsi törekvésnek lett az elkötelezettje az író, amelyet még Kek Zsigmond fogalmazott meg a Szabad Vajdaságban. Nem elég ui., hogy ritkább kivételtől eltekintve senki sem törődik Szirmai öregjeivel, hanem azoknak olykor – rendszerint jóhiszeműen elkövetett – vétkeik miatt is bűnhődniük kell. Az anyának azért, mert a társadalmi (nemzeti?) tartásából következően a háborúba, a halálba küldte egyetlen fiát. A feleségnek azért, mert túlságosan önmagával volt elfoglalva ahhoz, hogy megfelelően törődött volna

korán elhunyt férjével. A házaspárnak amiatt, hogy a nyugalmuk érdekében képtelenek befogadni a valósággal rájuk törő, üldözői elől menekülő, kétes egzisztenciájú ismerősüket, aki végül pórul jár. És a hitelezője elől groteszk módon öngyilkosságba menekülő költőnek, jellemgyöngesége következtében.

De az oktalan bűntudat, illetve bűnhődés példái is jelen vannak Szirmai ekkori novelláiban. A tisztviselőnő pusztán azért szorong, mert a másutt várható jobb fizetés érdekében azt az igazgatót hagyja cserben, aki korábban becsületesen támogatta a fölvételét és a betanulását. Az idős özvegyasszonyt azért kínozza az önvád, mert nem biztos benne: szereti-e annyira a Belgrádban, a számára idegen környezetben családot alapított fiának a gyermekeit, a saját unokáit, amennyire fontos számára a fia által lakásvásárlásra kapott pénzösszeg, s amiért ellátogatott hozzájuk. Az öregembert az ejti kétségbe, hogy a feledékenysége miatt képtelen volt eleget tenni rosszindulatú menye elvárásának.

De a félelem, a kiszolgáltatottság önmagában is lehet meghatározó motívuma e novelláknak. Az egyikben pl. az éjjel hazatérő házaspár nyitva találja a házuk ajtaját, s nem mer belépni. A másikban az öregasszonyt a rátörő betegség eszmélteti rá az életérték minden másnál nagyobb jelentőségére és az ezzel járó szorongásra. A harmadikban a földrengés következtében a sokadik emeleten rekedt egy öregember, aki a legrosszabbra kénytelen fölkészülni.

A túlságosan lelkiismeretesek és a magatehetetlen szerencsétlenek mellett a lelketlenül önzők is helyet kapnak Szirmai ekkori novellisztikájában, noha előítélettől terhesen, mert az író kívülről szemléli őket. Ide tartozik a több helyen föltűnő, személytelen, felületes és rosszindulatú pletykázókból álló utcabeli vagy munkahelyi „közvélemény". Vagy a magányos nő, akinek az életvágya ravaszsággal társul, és ki tudja használni azokat, akikkel kapcsolatba kerül. És a főnök, akinek hírneve akkor is árnyékot vet utódjára, ha ez a szorgalmából, nem pedig a mítoszából (pártkapcsolataiból?) él, mint elődje.

A kötet végére került az **„Isten vele, Zorica"** c. elbeszélés, amelyet a Szirmai kéziratát korábban visszautasító kiadói bizottság példamutatónak tartott. A történet szerencsére a megformáltsága miatt is meggyőző. Egy magyar férfi és egy szerb (fővárosi) nő találkozik egymással hangban és lélekben a telefonbeszélgetéseik során. Szükségszerűen, hiszen a jugoszláv bürokrácia-struktúrának első, háború utáni változatát néhány év múlva meg kellett szüntetni, illetve – látszólagos egyszerűsítéssel – át kellett alakítani, s ez a körülmény eltávolíthatta egymástól azokat, akik korábban mint magányosok, a munkahelyük révén valamiképpen közel kerültek egymáshoz.

A falu szerelme

A Délvidék írói között az ötvenes évektől Csépe Imre a legolvasottabb. Ez a tény azért nem lelkesítő, mert Kishegyes és környékének írója számára sem a származás, sem pedig a művelődéspolitikai föltételek nem tették lehetővé, hogy igazi alkotóvá forrja ki magát. Ha a második világháborút követő propagandaköltészetből kigyógyult is Csépe, ízlésében nem fejlődhetett lényegesen. Ekkor is a falusi szegénység alkotja az ő életközegét, csupán a korábban nyersen föltört indulatokat az emberi sorsok iránti fokozottabb érzékenység váltja föl, s a humor is nagyobb szerephez jut a műveiben.

A **Tarisznyás emberek** (1957) c. novelláskötet tanúsága szerint Csépe Imre a múltja, nem pedig a jelene felől közelíti meg a falu életét. Nem vállalja a földijei időszerű gondjaival való közvetlen szembesülést. A közvetettet viszont annál inkább, minthogy a szegénység, a nyomor, a műveletlenség időtől független, változatlan állapot az ő világában. Többnyire a második világháború előtti napszámosok, béresek és zsellérek az ő történeteinek szereplői, akiknek legföljebb a talpraesettsége vagy a szerencséje teszi lehetővé a túlélést, ám az írónak a „felszabadulás" idejéről való hallgatása túlságosan is beszédes. Az író szereplői mindig a náluk gazdagabbak áldozatai. A maguk indulatos, olykor a saját vesztüket okozó módján lázadoznak is, de csoportos vagy pláne osztályelkötelezett megmozdulásukra nem kerül sor. A politikusok azonban kénytelenek szemet hunyni e valóságkép előtt. Lényegében ártatlan ellenforradalmat demonstrálnak Csépe Imrének a magyar szegénység életét változatlannak sugalló írásai.

Ha az író valamelyik szegényének elfogy a türelme, s föllázad, akkor abból csak baj lehet. Ennek megfelelően viselkedik úgy a **Szarkafészek** főhőse, mintha a vesztét érezné. A befejezésben úgy látszik, mintha a béres a saját elővigyázatlanságának az áldozata lenne, amikor a fia kedvét akarván teljesíteni, nem figyel rá: elég vastag-e a gally. A kimondatlan összefüggés az igazán fontos itt. Az, hogy a gazda súlyos felelőtlensége elleni tiltakozás rossz hangulata önmegsemmisítő végzetességgel uralkodott el a kiszolgáltatott emberen. Az író itt azáltal remekel, aminek elmulasztásával másutt többször hibázik: nem rágja az olvasója szájába a mondanivalóját.

Ez a népiség részben különbözik a népieskedők faluképétől, minthogy, bár nem maradt mentes a jópofáskodó vaskosságoktól, Csépe paraszt-apollói derűje – kissé a Móriczéra emlékeztető módon – megszenvedett. Ezért az író a falusi élet mélységeinek ismeretében jogosultnak érezte magát arra, hogy időnként annak felszínén is elnyújtózzon. Az ő prózája (és költészete) a szülővidéke néprajzi sajátosságainak kincsesbányája. E tárgyi gazdagság azonban többnyire nem öncélúan, hanem a szereplők jellemével és a falusi életmozzanatokkal való

egységében kerül a novelláiba (verseibe). Életszemléletének is fontos adaléka, miszerint nem kerüli meg ugyan a babonát, de fölülről szemléli, és nevetve szánja azokat, akiknek a butasága még súlyosbítja a gondjaikat.

A **Tamás bácsi meg a süldők** a népi találékonyság és humorérzék dicsérete, egyben pedig annak is bizonysága, hogy a bácskai búbánatosság és a Durbincs sógoros sületlenségek szélsőségei között a szellemességnek, a góbéságnak is helye van Közép-Bácskában, mivel a fösvény sváb gazdának való kiszolgáltatottság, más lehetőség hiányában, ravaszsághoz kénytelen folyamodni. Nem marad el Csépe világából a tájékozatlanság, az ostobaság és a balekság kifigurázása sem, amire a **Kaszával Amerika felé**, a **Vész** és a **Fordítottunk a sorsunkon** c. humoros, inkább csak a nyelvi ízeik szerint érdekes történetei a bizonyságok.

Azok is megragadják Csépe írói figyelmét, akik a falu mikroközösségében is különcöknek, a nélkülözők között is boldogtalanoknak számítanak. Ilyenkor néha, mint pl. a **Mondom Balázs házassága** c. novellájában ízléstelen túlzásra ragadtatja magát a testi fogyatékosságok komikusan torzító hangsúlyozásával. Másutt (**Mea culpa**) a családi élet folytonossága érdekében elkövetett házastársi bűn megértése, az olvasóval összekacsintó bizalmaskodás határozza meg elbeszélői hangvételét. A **Tarisznyások**ban viszont van ereje hozzá, hogy érzelgősség és naturalizmus nélkül érzékeltesse a nincstelenek nemzedékeinek sorsszerű állandóját, az átrobotolt élet után is elkerülhetetlen koldusbotot. Ugyanakkor **Az eldobott gyűrű** abba a képletbe illeszkedik, amelyet a **Sárarany** teremtett meg a kallódó értékek mítoszával évtizedekkel korábban. A cselekmény annak a legénynek tragédiával végződő konfliktusáról szól, akiben a kötelességtudat képtelen fékezni a szenvedélyt és a társadalmi fölemelkedés vágyát.

Az író az örök emberi témákat is fölleli a nép életében. A **Jóska megbizonyosodik** és a **Vízililiom** c. történetei a féltékenység belső drámájáról szólnak. Mindkettőben az érzékletes lélekrajz alkotja a formát, de míg az elsőben van alapja a szektavezetőre féltékeny földmunkás indulatrohamának, addig a másodikban egy paraszt Otelló tragédiájának vagyunk tanúi, a mindenkori gonoszság és hiszékenység összefüggésében.

Csépe a népi írók között is azon kevesek közé tartozik, akik a nyomort önmagában is komikussá tudják tenni. Az egy szál alsó fehérneműjének mosása miatt házi fogsággal fenyegetett férfiember végül megkönnyebbülve rájön: nem tolvaj vitte el, hanem szél sodorta el a száradó rongyát, amelyet kölcsönzéssel akart helyettesíteni (**Döméeknél lopók jártak**). Ehhez hasonló eset abban a kulturáltabb környezetben is előfordul, ahol Csépe Imre élete utolsó éveit töltötte: Szabadkán, amelyről sem szebbet, sem jobbat nem tud mondani a **Vendégek c.** novellájában annál, mint amit a szülőfalujának életéről bemutatott. Sőt, az adott helyzetben éppen a nyomor segít: a poloskáknak tartoznak hálával a ven-

dégfogadók, hogy végül megszabadulhatnak a naivan rájuk telepedő és követelőző falusi földijeiktől.

Csépe régi témájú elbeszéléseinek a csattanója sem föltétlenül elavult. **A bosszú** című̋ből pl. kiérezzük: igazi betyártörténettel van dolgunk, ám az író megkímél bennünket, és olcsó romantika helyett a tömör tényszerűséget választja. S egyúttal azt az erkölcsi mértéket is, amely tartózkodik attól, hogy divatosan osztályöntudatos hőst faragjon abból a túl kemény szegénylegényből, aki olvasót dermesztő barbársággal áll bosszút az őt tévedésből alaposan megkínzó csendőrön.

A történetbe húzódás

Németh István elbeszélői világképét az ötvenes évek közepétől a városiasodás és a népi (kommunista) író ezzel járó józanodása határozta meg. Nyílt fölénye, szemléleti magabiztossága csökkent, a narrátor visszavonult. A megfigyelések eredményei, a puszta tények kerültek előtérbe. Az alkotó megelégedett azzal, hogy a látószög az ő legszemélyesebb élményéből, tapasztalatából és tartalékolt hitéből fakadt. Ezzel tudatosabbá és művészibbé vált a módszere. A valóságtartalom viszont növekedett, hiszen írónk újabb elbeszéléseiben a szereplők már nem elsősorban a napi politika elvárásainak fényében kerültek előtérbe, hanem egy elmélyültebb emberlátás eredményeiként.

Akkor is, ha Németh István az **Egy ember ül az udvaron** c. novelláskötetének (1959) darabjai még mindig az új rendszer iránti bizalom jegyében íródtak, s a kritikája nem a szocializmus torzulásai, hanem az elégedetlenséget kiváltó régi vágású bürokraták, korlátolt iparosok, egyszóval a múlt csökevényei ellen irányul. **A derék ember** c., később antológiában is szereplő elbeszélésben a volt gazda és hajdani földmunkása párbeszédében a nyomatékos egyértelműség kedvéért „Hitler-bajszú”-nak is nevezi a volt gazdát, mintha valamikor lényeges összefüggés lett volna a földbirtokosság és a harmadik birodalom cézárja között. A szolgalelkű paraszt viszont, az intelligenciája alacsony fokú lévén, találóbb leegyszerűsítéssel többször „madárkoponyájú”-ként említtetik, az őt kizsákmányoló régi világot ugyanis jobbnak tartja az újnál.

Ez azt jelenti: az író agitpropos programmal terhelt népi világképű első könyve, a **Parasztkirályság** után a szocialista realizmusnak egy népiséggel átitatott, szociográfiai hitelességű eredeti változatát alakította ki. A városra kerülés élménye az ő számára gyümölcsözőbb volt az új rendszer dogmájának elsajátításánál, a falu hagyományaival szemben erőltetett távolságtartásnál. A szóban forgó újabb elbeszéléseken érzik, hogy a szerző belátja: a falusi emberek tudatának mélyebb rétegeit

nem hatotta még át az új világrend eszméje és erkölcse. Mi több, aki már hosszú évek óta városlakó, még mindig idegennek, éjjeliőr létére szél sodorta szemétnek érzi magát idegen környezetében. Amit paraszti józanságnak szokás mondani, az ötvenes évek második felében lett dominánssá írónk gondolkodásában.

Ha Németh a **Parasztkirályság**ban sem emelkedett túl magasan a föld fölé, az elszenvedett puffanások után nem akar többé könnyelmű lenni, s azt igyekszik még inkább birtokba venni, amihez addig is elsősorban neki volt joga: a falunak és a városba került embereknek gondolatvilágát, tipikus lélekállapotait és jellegzetes viselkedését. Bármennyire szép, jó és sürgető is tehát a szocializmus, az írónak mindenekelőtt azt kell felszínre hozni, ami van, amit részben meg kell hagyni, részben meg kell változtatni. Az író nem jelzi egyértelműen: mit tart értékesnek, mit átalakítandónak parasztjai és munkásai világában. Családi hagyományának megfelelően – s aszerint is, ahogyan a népi írók tisztelték osztályukat – becsüli meg a kétkezi munkájából élő embert. Meg akarja értetni azokat, akik a társadalomban háttérbe szorulnak, s olykor el is ítéltetnek. Ezért az anekdotával is elegyített megismerés realizmusát alakítja ki, azokhoz hasonló stíluseszközöket sajátítva el, mint amilyenek pl. a Kosztolányié voltak.

Az **Egy ember ül az udvaron** elbeszéléseinek közös jellemzője, hogy alig van bennük tájjelleg. Mintha nem a „szocialista" Jugoszlávia lenne a történések (leírások) színhelye, s mintha nem a bácskai magyar emberekről szólnának, hanem a Pannónia bármely részén élőkről. Az pl. túlságosan kevés, miszerint az egyik szereplőnek a „Bácska utca tíz"-ben van a lakása a városban. S ennél az sem sokkal több, hogy egy másik szereplőt, akinek úrhatnámsága régimódi és nyugatias, „goszpogyá"-nak szólítanak. Hogy Németh hősei társadalmi környezetükön kívül élnek, az bizonyos mértékben befelé fordultságukkal, családjuknak vagy önmaguknak élésükkel magyarázható. Csak hát a tágabb környezet a tudatrajzukból is kimarad, annak a lélektani ténynek a dacára, hogy az életharcban alulmaradó ember (márpedig írónknál többnyire ilyeneket találunk) a tudatában halmozza föl, ott forgatja reménykedve vagy reménytelenül az uralkodó politikától alapvetően meghatározott problémáit. A szerző tehát elszigeteltségükben, látszólagos társas létükben: önmagukban (családjukban, szűkebb közösségükben) tanulmányozza egyszerű, lelkük szerint a városban is falusi embereit. Ennek dacára élményszerűt és tartalmasat azért nyújthat, mert – mondhatni: az erkölcs hőfokán – a saját levükben főnek. Vagyis nem csupán óvatosságból kerüli meg a magyarjainak társadalmi vonatkozásaikban, főnökeiktől való függőségükben, a volt háború által rájuk vetett árnyékban való ábrázolását, hanem az erkölcsi felelősségnek egy másik vonatkozása miatt is: vizsgáljuk meg mi először önmagunkat, aztán kritizáljuk azokat, akiktől a létfeltételeink függnek. Ugyanaz az alapgondolat, mint amit Hercegnél vagy Szirmainál találhatunk!

Ennek megfelelően több Németh-elbeszélés sugallata szerint erkölcsi egyensúlyunk, munkával való elégedettségünk, a tiszta lelkiismeretünk apróságokon múlik. Nem azon, hogy mit tett a közeli rokonunk a világháború idején; mit szenvedett el a családunk a „felszabadulás" hónapjaiban; mekkora áldozattal jár az állam által juttatott föld megművelése; milyen formában jut kifejezésre a nemzeti elnyomottság; s vajon milyen szankciókat vonna maga után, ha az ember valóban élne a szólásszabadság lehetőségével. Ehelyett azon: vajon patriarkális gőgünk megvonja-e a dicsérő szót a feleségünk főztjétől, aminek aztán az lesz a következménye, hogy tapintatlanságunkért az anyja bánatát nem feledő saját gyermekünk áll bosszút rajtunk – nagy fájdalmunkra hasonlóképpen. Továbbá pl. azon: kellő mértékben élelmezzük-e családunk legidősebb tagját, aki végül a spájzba beszabadulván gyerekes túlzással csillapítja éhségét és szolgáltat igazságot a macska hasonló igényével kapcsolatban is. S azon is: egy már-már társadalmon kívülivé züllő árvát magához vesz-e valaki, mint Sándor bácsi, aki „vezetőféle a gyárban". S nem utolsósorban azon: vajon a szabados férfiember tud-e következetes emberséggel viseltetni a családtagjai iránt, akiknek a hozzá való viszonyulása egyébként szintén hagy kívánnivalót maga után.

Falu és város között

Ha Németh István az akkori hitének megfelelően tompítani igyekezett az új világ ellentmondásait, Fehér Ferenc, a kételkedő hajlamának megfelelően, kiélezett formában s teljességre törekvően vállalta az ötvenes évek második felének ihletését. Az **Övig a földbeásva** c. verseskötetének (1959) darabjai annak az érzékeny embernek a belső drámáját vetítik elénk, aki természetszerűleg vállalja ugyan életének új színterét, a várost (amelynek neve – „Noviszád" – a legtöbb verse alatt szerepel), de nem tud, s nem is akar megbarátkozni vele. („*E járdák lelkét én már meg nem értem*" – mondja a fiának, miközben biztatja: „*szeresd e bábelt, kis cselédem*" – **Térdeplő bódék között**).

Fehér költőisége ezzel a kötettel jutott el a csúcspontjára. A szemlélete kitágult, de a falu sem szorult a szemhatárán kívülre. Ahogyan olykor fel-felvillan egy-egy arc a múltból, vagy amiként a falu egy-egy alakja kerül a versbe, most is érzelmeket rejt. A költő önkínzásra hajlamos lélek, s egy kissé szenvedni is jár azok közé, akiket választott hivatása miatt kellett elhagynia. Ez az ő szenvedésre való hajlandósága szerencsésen találkozik a bácskai magyar parasztság kiszolgáltatottságának tényével, s ennek eredményeként születhettek időtlenül jelentős versek a költő tolla nyomán.

Habár Fehér az országot járva dekoratív, impresszionista verseket is ír, miközben a délszláv forradalmi hagyományoknak is adózik (ezt is szívből teszi, noha ezek a versei gyöngébbek), az érvényesülés nem szorítja ki a tudatából a magyarságélményét. Ez különösen az **Ének a Tiszáról** c. költeményében tükröződik, amelynek az utolsó része – botrányos módon – a Monarchia romjainak jelenvalóságát éli meg a szocializmusba vetett remény kifejezése helyett. A költő látszólag a múltba feledkezve, hallucinálva vall a jelenről: „*enyém ez az egész nyöszörgő, itthagyott vármegye, / a gőg, a vadság, a részeg rettenet*". Szerencséjére a hatóság figyelmét elkerülte a szinte gátlástalan önkifejezésnek e megnyilatkozása. És azok a sorai is visszhang nélkül maradtak, amelyekben közvetlenebbül érinti a magyarok fájdalmát: „*ki látja, hogy a felhők nyakán is / fényes kis lakat van? / Kinek fáj az ember bennem, kis magyarban, / ki a felnőtt világgal így magamra maradtam?*" Egy magányos kis magyar, aki most is, miként számos esetben, gyermeknek jelzi magát, fényes lakatot lát felhők között a testvériség–egység szivárványa helyett! Másutt az is kiderül: az ehhez hasonló magány nem magányos: „*sokan vagyunk és egyre többen – / rettegéssel gúzsbakötötten*". **(Esti ceruzasorok)**

Mi több – ahogyan a **Könyörgő ének 1956 tavaszán** elárulja –: egy egész veszélyeztetett közösségről van szó. Mert a „Március" a hosszú hideg tél után (amikor „*A dermedt kis kezek egyformán fáztak / itt nálunk és odaát*") áradással fenyegeti az embereket. Ha azonban a „Március" nem csupán a költőnek jelent többet önmagánál, hanem számunkra is, akkor érthetővé válik, miért kell magyarázkodva engesztelni: „*A gátakat mi-kezünkkel emeltük, / de nem te ellened. / Csak épp hogy félti ez a nép a kalászt, / mert mindig csak temet, temet*". S aztán a befejezésben újra: „*Március! mi mindig csak ünnepeltünk, / s most gyászolunk veled: / homokos hab zúgatja énekünk / harmincezer hajléktalan kis család felett.*"

Március az ifjú magyarság ünnepe, s mivel ezt a jugoszláv hatóság betiltotta, s mert a költő is kénytelen valamennyire alkalmazkodni a körülményekhez, lelkiismeret-furdalása van, amelytől a magyar szegénységet árvízzel fenyegető hónap kapcsán ilyen csodálatos kibeszéléssel, költészetének egyik gyöngyszeme által igyekszik megszabadulni.

Egy másik kiváló versében **(Hol a fiam?)** egészen különös módon tiltakozik a társadalom lényegét meghatározó katonai szellem ellen. A versben nincs erre utaló jel, de föltételezhető: a harmincadik életévén még innen levő költő a saját édesapja hajdani vele kapcsolatos aggályaira emlékezve nagykorúsítja a kisfiát, azt képzelve, hogy a kaszárnya elvette tőle. Ahelyett tehát, hogy örvendezne: a fia majd másfél évtized múlva elszántan fogja védeni a szocialista hazát, előre félti a katonaságtól. Elképzelhető keményebb s ugyanakkor finomabb társadalomkritika annál, amikor az irodalmi munkássága alapján nagyon bátornak mondható férfiember attól félti a fiát: az ország, illetve a társadalom védői közé kerül? A

cenzúra figyelmetlen vagy liberálisabb hangulatban volt, különben aligha látott volna napvilágot költőnknek e verse – néhány másikkal egyetemben. Másutt ezt el is ismeri: „*Más országban csücsülnék tán e versért.*" **(Megkérdezhetném…)**

A költő számára a beérés az élet kíméletlen törvényeihez való alkalmazkodást jelenti. Az érzelmességre való hajlam dacára pl. így fordul a gyermekéhez: „*Tudtam, hogy nem több az egész, csak ennyi: / farkasodol te is, kis őz-sutám!*" Ennek szellemében a kommunisták értékfogalmai egymás mellé kerülnek: „*Csak mentem, kezecskédtől elszakadva, / keményen, mint a hősök, s gyilkosok.*" **(Az óriás és az őzsuta)**

Az ilyen helyzetek és képek dominanciája annak a jele, miszerint Fehér fiatalkori lelkiismereti aggályai, talajvesztéssel kapcsolatos félelmei pontosan meghatározhatatlan szorongássá alakultak. E mögött az otthontalanság rejtőzik. Ő, aki már a hivatásánál fogva is eljuthatott a tengerpartra, tapasztalhatja az ország értékei kiárusításának kezdetét „*az idegen autócsordák*" látványában. Úgy érzi tehát magát, mint bárki, akit „*kóborló idegenként okád szemközt az otthoni Riviéra műutain az otthonos idegenek autóinak benzinbűze*". **(Útitársak)** Ezt a **Tiszaparti vallomások** c. versciklusban még élesebben kimondja: „*Volt egy nagy tartozásod, / a mindenhez-tartozásod: / mégsincsen hazád… // Innen már ki nem marnak / itt már rothadni hagynak: / ez végleges hazád…*"

Megoldásként az öngyilkosság lehetőségével is eljátszadozik néhány esetben. (Pl. ilyen édesbússá stilizált, finoman giccses formában: „*akasztott testemmel / ráng majd egy őrült harang.*") Mégsem vállalja a magyarok között ilyen lelki helyzetekben gyakori megoldást. Hiába van tehát tisztában vele, hogy a hatalom megnyomorítja az életét, a családjához való ragaszkodás erősebb benne a halálvágynál, hiszen az egymáshoz tartozó emberek egymásra való utaltságát, bensőségesebb kapcsolatát aligha ábrázolta bárki is nála szenvedélyesebben a kortárs magyar irodalomban.

Az **Övig a földbeásva** c. verseskötet, eltekintve a helyenkénti érzelmi túláradástól s az olykor még mindig kísértő (díszítő törekvésként megnyilvánuló) olvasmányélményektől, a második világháború utáni magyar irodalom egészének egyik kiemelkedő versgyűjteménye. Nagymértékben a szociográfiai és erkölcsi értékei miatt is.

Kívül rekedés

Az anyagi nyomorral küszködő Zákány Antalnak nem adatott meg olyan viszonylag teljes világkép kiépítésének lehetősége, mint amilyen a Fehéré. Őt idejekorán elijesztette a kritika önmagától, úgyhogy az 1959-ben megjelent **Napfény a sárban** c. kötetében a természeti képek által is viszonylag keveset

vallhat sorsáról, ehelyett a természeti jelenségekben, azok körforgásában igyekszik föloldódni.

Van olyan sommás megfogalmazása is, mint amilyet a **Sárba fogva** c. ismertebb, pannon melankóliát árasztó versében olvashatunk: „*a Nap följön, / és mindig csak éj van: éjjel!*" Az okokról azonban itt is keveset mond. Csupán azt panaszolja el, hogy a tengert még sohasem látta. Másutt a rettegés állapotában fohászkodik: „*gördítsd le a négy tájról / a félelem szögesdrótját*". A sérült lélek a folytatásban így igyekszik önmaga fölé emelkedni: „*az ebeket az óljaikba zárd be, / mert gyermek-őzek készülnek / ide, be a kővilágba, / amíg durván, bosszúval alszunk, / hogy emberül megcsókolják vén, / állati orcánkat*". **(Ballada)**

Ennyiből is látszik: önkritika, sőt bűntudat ellensúlyozza Zákány bürokrácia ellen irányuló költői kritikáját. Nem csupán a szorongás vezeti tehát kedvenc tartózkodási helyére, a tó, a növények és a madarak világába, hanem a megbékélés bölcsessége is. Ez azonban alkotói öncsonkítássá fokozódott nála, hiszen ahelyett, hogy kiélte volna a belső drámáját, inkább lefojtotta.

A mű elidegenítése

Nem véletlen, hogy (az első) Híd-díjjal, a jugoszláviai magyarok legmagasabb rangú kitüntetésével nem Fehér Ferencet, hanem Major Nándort jutalmazták – a **Vereség** c. elbeszéléskötetéért (1959). Pedig ennek négy szövege sem kevésbé kiábrándult, mint Fehér Ferenc lírája, viszont nemcsak hogy nem a *couleur locale* szellemében, hanem annak ellenében született. A napi politika szempontjából azonban egy nagyon fontos előnye van: a hősei nemzetiségük szerint meghatározatlanok, amire már az is utal, hogy a hivatásuk, nemük és a külsejük szerint említtetnek, tehát névtelenek. Emellett, többnyire polgár létükre is nemzetközi emberekként – az első elbeszélés kivételével – az élményanyaguk szinte teljesen független a szocializmus másfél évtizedének belső ellentmondásaitól.

Major sajátos manírú egzisztencialista prózát teremtett. Kinagyítás, sarkítás jellemzi a módszerét, amely azért föltűnő, mert a szocialistának mondott életviszonyok – legalábbis látszólag – sokban eltértek a kapitalizmus teremtette létfeltételektől, tehát a jugoszláv társadalom önelidegenedési jelenségeinek is szükségképpen eltérőek a formái. Mindazonáltal Major elbeszélései, mivel spekuláció szülte őket, inkább az elképzelt tőkés társadalom életélményét, mint a délszláv kommunista diktatúra húsvér-valóságának lényegét fejezik ki. Major ui. az olyan filozófusírók tanítása szerint, mint Jean-Paul Sartre, a véletlen szöveg-meghatározó motívumát állította elbeszélései középpontjába, holott a valós életet az egészen váratlan fordulatok helyett az az érdekellentét tette sajátossá és

nehézzé, amely egyfelől a napi politika által folyamatosan hangoztatott jogok és az emberek elvi igényei, másfelől pedig a takargatott valós lehetőségek és eredmények között állt fenn. Az államideológia által kitűzött többnyire nemes célok leginkább eltorzultan valósultak meg. Az emberek, különösen a kisebbségiek, folyamatosan ezeknek az ellenmondásoknak voltak kitéve. Ezekről viszont Majornak pusztán **Az áldozat** c. elbeszélésében van mondanivalója, de ott is csak mellékesen. S olyképpen, hogy az elbeszélés szereplőinek életébe akkor robban be a véletlen, amikor már a „szocialista" társadalom eseményei előkészítették számára a talajt. Az életét a szabadságigényének megfelelő spontaneitással élő fiatal nő ui. azoknak a kisebb-nagyobb véletleneknek a tragikus áldozata, amelyek a vele kapcsolatban álló személyek szocializmusban megkeményedett, esetleg eltorzult jellemével vannak összefüggésben. Ezek pedig a besúgó pincér, a degenerálódott polgársarj, a hivatásához a társadalmi csábítások ellenében rögeszmésen ragaszkodó technikai zseni szerelő, a lelkiismeretessége miatt szerényebb pályára kényszerülő igazgató, a falusi származása és a külseje miatt reménytelenül gátlásos kalauz, akinek végső soron a múltja készíti elő az igazgató lányát a saját halála árán megmentő takarítónő végzetét. Azzal összefüggésben, hogy valamennyiük lelkiismeretét és a tragédiát közvetlenül megelőző körülmények saját konkrét felelősségüket domborítják ki.

A kötet négy írása közül, miként a kritika (Bori) is megállapította, ez a legsikerültebb. Pedig a vége felé kiderül: az államnacionalizmust támogatja. A takarítólány szülei a hegyvidékről jöttek a síkságra, amellyel képtelenek voltak igazán megbarátkozni. Annál inkább a lányuk, akinek önfeláldozó hősiességét a génjei okán megérthetjük (mondhatjuk némi iróniával), az viszont egyáltalán nem világos: honnan ered (az ötvenes években) az erkölcsi szabadossága, elidegenült szerelemfelfogása. (Az előítéletek szerint ez – atavisztikusan – a magyar nőket jellemzi.) A jellemalakulása tehát megvilágítatlan, ahogyan a beleszerelmesedett kalauz életének belső értelmezésével is adós marad az író, mert távol tartja magát a hős származásának ábrázolásától.

Ahogyan **Az áldozat**ban is csupán külsőségek (az élettelen falu, a sivár kisváros) képezik az események vajdasági hátterét, hasonlóképpen **Az üldözött**ben pusztán a falusi környezet, a „*hernyórágta eperfák*", a fináncok által űzött főhőst követő sertés teszik számunkra némileg ismerőssé a helyszínt. S egy pillanatra az útjába akadó „*jámbor képű ember*", akinek „*hosszú, hegyesre pödrött bajsza békés, tunya járású, nagyszarvú ökrökre emlékeztetett, kihalófélben levő jámbor fajra*", s aki később fenyegetően kaszát fen. Róla rövidesen kiderül, hogy idegbeteg szadista, s az a mód, ahogyan a feleségét és a nála menedéket kereső üldözöttet terrorizálja, a háborúvégi események következményeként aligha lehet egy kicsit is jellemző azoknál, akikre a szörnyeteg külsőleg hasonlít. Ilyen roncsolt idegzetet

főleg a hegyekből idetelepítettek közül a háborút megjártak hozhattak magukkal. Major hagyományos népi külsőbe oltja ezt a katonás hatalmaskodást, nem úgy, mint **Az áldozat**ban, ahol e mentalitás a hősnő révén a pozitív oldaláról mutatkozott meg, s félreérthetetlenül megjelölhette a nemes emberi viselkedés hegyvidéki gyökereit. **Az üldözött**ben történelmen és társadalmon kívüliek a groteszk események. Az író meg van győződve róla: a provincializmust csupán az elidegenedés nyugati irodalmától eltanult ábrázolásával fejezheti ki hitelesen és újszerűen. Nem veszi azonban észre, hogy epigon útra tévedt, vagyis az eltanult formát eredeti valóságélmény és mondanivaló híján öncélúan kezeli.

Ez még inkább kitűnik a harmadik elbeszélésből (**Magány**), amely a kórossá fokozódott lelkiismeret-furdalásról szól. Méghozzá meglehetősen hatásvadászó módon. A halál-komoly üzenet (miszerint az emberek egészen tragikusan is félreérthetik egymást) ui. komikussá válik azáltal, hogy a félreértésnek nem csupán a tartalma elképesztően jelentéktelen, hanem a tetejében évekig tart.

Ennél azért sikerültebb elbeszélés az **Ítélet** c., mert csupán egy, a fantasztikumot súroló véletlen van benne. Igaz, ez a többi emberi sorsot befolyásolóan nagy. Az emberi mulasztásból bekövetkezett közlekedési baleset azonban ismét történelmen, társadalmon túli, s a nemzetek közötti senki földjén játszódik le, tehát alig fodrozza a napi politika vizeit. Annyiban játszik a kezére, hogy – igen ügyesen – azt az örök bölcsességet ábrázolja, mely szerint a bűnös bosszúállás nélkül is megbűnhődik, tehát az embernek fölösleges utólag erőszakkal igazságot tenni.

Az említett elbeszélésekben az író egy-egy mértéktelenül fölnagyított motívum felől, tehát irányzatosan alkotja meg világképét. Kritikájával úgy lázad az adott társadalom ellen, hogy le is szereli a lázadást, hiszen a dohánycsempésze szerint „*lehetetlennek látszott, hogy ne mások kárára éljen, s hasonlóképpen, hogy mások ne az én káromra éljenek*". Major relativizmusa is szembetűnő. Sugallata szerint a bűnök és adósságok tisztázása homályba vész, mert „*mindig mindenkinek mindenkivel akad számadása*".

Ezzel a beállítottságával az író inkább a megtűrtek, mint a támogatottak közé tartozhatott. Annál is inkább, mert magyarként ábrándult ki a társadalmi fejlődés dogmájából. S a gondolatmenete elvben azt a veszélyes föltevést sem zárja ki, hogy a háború végén a partizánok és a kommunisták is adósai lettek a békés (elsősorban a magyar) lakosságnak. S a tetejében az 1956-os magyar forradalom életképesnek mutatta az addig minden tekintetben visszafogott nemzetet, melyre már kevésbé lehetett egyértelműen rábizonyítani a fasiszta jelleget. Ám a lázadó hajlandósága miatt a kisebbségben élő részének az igényeivel is számolni kellett, elfogadva, hogy ő is lehet hasonlóképpen kozmopolita és közvetve társadalombíráló is, mint belgrádi vagy zágrábi példamutatói.

A magánélet bensőségében

Major prózaírói attitűdjéhez hasonlóan Ács költői magatartása is inkább felelt meg az időszerű kultúrpolitikának, mint a Fehér Ferencé. Annál is inkább, mert a **Csönd helyett vers** c. kötete, jóllehet 1959-es megjelenési dátumot visel (mint a Majoré), arra való tekintettel, hogy valószínűleg késéssel jelent meg, az 1960. évi (sorrendben a második) Híd-díjat ez a mű kapta. Ez azért is meghökkentő, mivel a benne szereplő versek negyedénél alig több viseli az ötvenes évek második felének évszámjelzését. A legtöbb 1952-ben és 1953-ban íródott.

Ahogyan az első Ács-kötet is csupán ízelítőt adhatott a fiatal költő verseiből, ugyanúgy a második is csak a korízlésnek megfelelő válogatás. E kötet személyessége azonban a személyiséget is megmutatja. A költő persze az indulásától kezdve tudja: „*Az élet / a szavaktól nem lesz se szebb, se rútabb*" (**Álom és emlék**), mégis több ízben ad hangot állásfoglalásainak: magánéletét nem vállalhatja társadalmi szerep nélkül. A libanoni invázió hírére állást foglalt a háború rémsége ellen, szatirikus hangon fejezte ki a bürokrácia elleni indulatát, és naplószerűen számolt be katonáskodása lelki viszontagságairól.

A **Csönd helyett vers** a magánélet, a szerelmi kettős elkötelezettjének és a kétellyel viaskodónak az arcképét jelzi. Itt már elcsitult a közösségi tartásért folyó lélekharc drámája, a hitért vívott küzdelem. A rezerváltság, a cinizmus azonban csak olyképpen győzött, hogy a költő immár naivnak, fölöslegesnek tartaná azt, aminek hangos kimondása célszerűségében egyébként ifjúkora óta többé-kevésbé kételkedett. Ha az ötvenes évek elején a közelmúlt történelmét és a jelen társadalmát rosszul ismerő fiatalokat még magával ragadhatta a kezdetben szép példákat is mutató testvériség–egység számukra ígéretes eszménye, az ötvenes évek közepétől a magyar oktatási és művelődési intézmények visszavételének, elsorvasztásának folyamata indult meg, s ez a körülmény a Magyar Szónál szerkesztőként elhelyezkedett, Belgrádban jogot tanult fiatalembernek a költői kételkedéshez való jogát is megerősítette. Annak dacára is, hogy a szóban forgó verseskötetben megfogalmazott dilemmák csekély kivétellel a költői személyiséggel kapcsolatosak: vallomások és alakoskodások. A kor emberének a költő által megfigyelt lehetőségei, az írástudónak a társadalmi környezetével kapcsolatos állásfoglalásai, az ön-ironikusan lírai áradások, örök emberiként átélt helyzetekben – csak ritkán jutnak szóhoz.

Jó példája a rímek és a szabad asszociációk által meghatározott verses vívódásnak a **Tanú**, amely nem véletlenül keletkezett 1957-ben, hiszen úgyszólván folyamatos belső ellentmondások alkotják, a költő bizonytalanságérzetének kivetítéseként. Ez a költemény egyébként egyike Ács Károly leggyakrabban közölt műveinek. E vers ismeretében világossá válhat számunkra, hogy miért került

oly kevés vers az ötvenes évek második felében írtak közül a **Csönd helyett vers** c. kötetbe.

A **Tanú** a „*vértanú hazugságok*" között vállalja az elfogulatlan látás kockázatát. Eszerint itt az idillnek, a kötet versei nagy részében kifejeződő (udvarló, kedveskedő, önbíráló) érzelmi túláradásnak az apálya következik be. A költő, ahogyan verse utolsó sorában mondja: „*Vallató mához idézett tanú*"-nak érzi magát, s ezért „*szigorú szívvel*" distanciát akar tartani. Miközben az egyéni és a közösségi magatartásmodell között ingadozik, s a „*gyáván hangos*" vagy „*hősin szelíd*" alternatíváját is elutasítja. Miként az egzisztencialisták: belső kényszerből válaszol a kornak, fönntartva a tanúskodás és a tagadás (hallgatás?) jogát. Ez a tanúszerep azonban a vádlott pozíciójától sincs távol, hiszen a vers azt is tartalmazza, hogy a költő tanú volta egy életen át sem menti föl a „*hangos vádtól*". S különben is a tanú nem „*futástól hangos / Lihegéssel és zakatoló szívvel*" vall és tagad. Vagyis ez a költői társadalmon-kívüliség csupán az ész szabadságához való ragaszkodás jogát jelenti, s egyúttal a lelkiismerettel való viaskodás nyíltságát is.

Hogy konkrétabban miről is tanúskodik a **Tanú**, arról az **Arckép másfél méterről** prózai közvetlenséggel tesz vallomást. Maró iróniával a funkcionáriusok hangnemében szól a gyűlésre nem való botrányhősről: a költőről, vagyis önmagáról. Nem alaptalanul, hiszen e versében egyenlőségjelet tesz az élősdi nyugati polgárok és a szólamaikat ismételgető elvtársak közé. Mivel az ötvenes évek közepétől Ács költőiségében fölülkerekedik a szkepszis, ezért ennek az időnek a termését okosabbnak tartotta kevesebb verssel reprezentálni, s inkább gyöngéd lírával s némileg tetszelgő önvizsgálatokkal, beszédes élethelyzetekkel állni az olvasó elé. Az elvtársak azonban nem ítélik el az egyetlen nagyobb botlásáért, hiszen – az idővel való haladásukat bizonyítandó – megjutalmazták.

ÚJ INTÉZMÉNYEK, SZELLEMI FRISSÜLÉS (1956–1962)

Az 1956-os forradalom hatása

Az 1956-os budapesti forradalmi események ellentmondásosan befolyásolták a vajdasági magyarok életét, közérzetét. Az anyaországi magyarok szovjet rezsim elleni föllázadása akkor is a nemzetünk életrevalóságát tanúsította, ha a jugoszláv hatalom és a szolgálatában álló vajdasági magyar sajtó többnyire ellenforradalomnak igyekezett föltüntetni mindazt, ami 1956 végén az északi határon túl lejátszódott. A magyarok ezzel a tettükkel valójában azt bizonyították, hogy a vörös diktatúra nem irtotta ki belőlük az emberséget. S ez akkor is sorsfordítóan fontos volt, ha az addig elnyomott tömegek fegyveres fölkelését a képmutató titói politika reakciónak, egyoldalúan jobb-, sőt szélsőjobboldali célzatúnak minősítette, s annak bizonyítékát látta benne, hogy a magyarokra még fokozottabban kell vigyázni, mivel a múlt kísértete bármikor föltámadhat bennük.

Az 1956-os magyar szabadságharc természetesen a jugoszláv állam egészét a kisebbségi politikától függetlenül is befolyásolta. Az 1958-ban meghozott viszonylag liberális pártprogram aligha független attól a fölismeréstől, miszerint a szocialista táborban az ellenzékiség nem csupán lappangó lehetőség, hanem olyan valóságos erő, amely igazodásra kényszeríti a belpolitikát, ha az állami diktatúra helyett a békés taktikát választja. Az önigazgatás és a nemzetiség fogalma még az ötvenes évek elejétől, tehát a Sztálinnal való szembefordulást követően (jóllehet szemfényvesztő jelleggel) legitimitást nyert Jugoszláviában. Mindazonáltal a társadalmi csoportok s köztük a nemzetiségek kisebb fokú és viszonylagos autonómiájára a szocialista világot megrengető magyar forradalmat követő években került sor. Ez akkor is így van, ha az öntetszelgő jugoszláv politika hamisan szükségszerűnek mondott belső fejlődésével, egy újabb gazdasági és társadalmi lépcsőfoknak megfelelő tudattal, a szocializmus legújabb vívmányaival, a kommunisták egyértelműbb térnyerésével hozta összefüggésbe a hatalom részleges decentralizálását és az égetően fontos nemzetiségi intézmények megalapítását.

Az ötvenes évek legvégén mindenesetre ismét úgy látszott: meg fog születni Jugoszlávia magyarjainak kultúrája és irodalma.

A könyvkiadás mélypontja 1957-ben volt, amikor csupán egyetlen magyar szépirodalmi könyv (és csak egyetlen magyar nyelvű politikai kiadvány) jelenhetett meg a Vajdaságban. A jugoszláv kommunista vezetés – nem számítva az 1956-os magyar forradalom által működésbe hozott önvédelmi reflexet mint visszametszési kísérletet – fölhasználta az alkalmat, hogy meggyőződjön róla: vajon a magyar értelmiség megelégszik-e a magyarországi könyveknek ebben az évben (1957-ben) meghirdetett nagymértékű behozatalával. Ez a föltevés nem volt egészen alaptalan, hiszen nem csupán az irodalommal, s főleg nem pusztán a vajdasági írók műveivel szemben érdektelen olvasó, hanem maguk az írók és kritikusok is gyakran kételkedtek a jugoszláviai magyar irodalom létezésében. A táj irodalmi hagyományairól nem volt ajánlatos beszélni, hiszen azok polgári gyökerűek és – főleg Szenteleky koncepciójának egyoldalú értelmezése miatt – jórészt jobboldaliak voltak. A két háború közötti baloldal szépirodalmáról viszont az ötvenes években ugyanakkor egyre inkább bebizonyosodott, hogy az jóllehet harcos volt, s mint ilyen folyamatosan hasznosítható lett, nem – vagy csak nagyon kevéssé – volt „szép", következőleg irodalomesztétikai példamutatása nincs.

A szépírók és a kritikusok közül néhányan, öntudatlanul is fölbátorodva az 1956-os forradalomnak a magyarság vitalitását bizonyító példáján, a váratlanul megkezdődött könyvbehozatal okozta meglepetésükben kongatni kezdték a vészharangot, s a jugoszláviai magyarok kultúrájának előrelátható gyarmati jellege miatt aggályoskodtak. Félelmük azért sem volt alaptalan, mert úgy érezték: jóllehet Tito rezsimje kevésbé korlátozza az alkotói szabadságot, mint a Kádáré odaát, nyelvi gazdagságban és alkotóerőben nem kelhetnek versenyre a sokkal megfelelőbb nyelvi és kulturális hagyomány talaján alkotó magyarországi írókkal.

A vajdasági magyar írók tehát aligha örültek egyértelműen a könyvesboltokba beáramló magyarországi könyveknek. Ez ugyanis konkurenciát is jelentett. Addig a délvidéki ember, ha újabb magyar irodalmat akart olvasni, csak a vajdasági magyar írók könyveit vásárolhatta meg. Ezekből 1957-ig bőven volt, minthogy a jugoszláviai magyar könyvkiadás átmeneti megszűnéséig a könyvek átlagos példányszáma 2000 körül mozgott, viszont 1958-tól kezdve kb. 1200-ra csökkent, attól sem függetlenül, hogy ekkortól a vajdasági címszavak száma is nőtt. Ha az átlagember addig is csupán jobb híján, és – a gyermeke iskolai igényére is ügyelve – kényszerből vásárolta meg a vajdasági írók műveit, ezután már szabadabban választhatott. S pl. Illyés vagy Juhász Ferenc könyvének egyéb erényei mellett igazi újdonságértéke is volt. A magyar irodalom él, s több annál, mint amilyen képet

a Híd a jugoszláv politikai elvárásoknak megfelelően alkotott róla – ezt a tényt csak ellentmondásos érzelmek mellett vehette tudomásul.

Erről a legnyíltabban Herceg János írt a Magyar Szóban: „*A vajdasági magyar irodalomnak... most érkezett el talán a legnehezebb időszaka... [...] A vajdasági magyar írónak művészi téren és mondanivalója igazságában, az élet hiteles ábrázolásában fel kell vennie a versenyt az olvasó előtt olyan írókkal, akik egy kompaktabb közösségben s tehetség dolgában is jobban megpatkolva bontakoznak ki. S ez újabb intelem, hogy nem írhatunk magunknak, nem zárkózhatunk el népünk elől, hogy ezt a világot kell munkánk és ihletünk tárgyává tenni, az itteni emberről kell szólnunk, az ő álmainak és vágyainak, panaszainak és küzdelmeinek kell hangot adnunk.*" (1962. I. 28.)

Persze, ezután a vajdasági magyar írók kettős nyomásnak voltak kitéve. Egyrészt érdekesebben, olvasmányosabban, igazságszeretőbben kellett írniuk, mint korábban, hogy fölkeltsék az olvasó figyelmét, másrészt pedig – nem ritkán ezzel az alapvető szemponttal ellentétben – tekintetbe kellett venniük országuk napi politikai érdekeit, azokat az ideológiai igényeket, amelyeket a jugoszláv hatalom a nemzetiségi írókkal szemben támasztott. Más szóval: az írók erkölcsi arculata az ötvenes évek vége felé szükségképpen világosabban, markánsabban mutatkozhatott meg, mint korábban, a magától értődőbb illeszkedés idejében. Az volt a fontos műhelykérdésük: vajon az érvényesülésükhöz szükséges kompromisszumot az igazsághoz közelebb, vagy, a politikára hallgatva, netalán a kettő között félúton kössék meg. Az adott körülmények között ezeket a princípiumokat lehetetlen mereven elválasztani egymástól, a vajdasági magyar írók mégis különböznek egymástól aszerint, hogy mely elemek kerülnek túlsúlyba a munkásságukban.

Újvidék megerősített vezető szerepe

A kirakat tehát teljesen fölújult, s a mögötte rejlő tartalom is gazdagodott valamelyest – a tökéletesen ellenőrzött Újvidéken. Ez volt a magyar forradalom hatása a jugoszláv belpolitikára, főleg annak nemzetiségi vonatkozására. Az irodalmi életbe, a műalkotásokba viszont feszültséget, kritikai szellemet lopott be. Az írókat arra bátorította, hogy ha félreérthetetlenül, tehát cikkek formájában legfeljebb csak időnként és nagyon óvatosan mondhatják is ki véleményüket, akkor legalább közvetve, szimbólumok, célzások formájában mind rendszeresebben ítélkezzenek arról az életről, amely hivatalosan sokkal többre tartotta magát, mint amilyen valójában volt. Ezáltal persze néhányan közülük késélen táncoltak, hiszen az ötvenhatos budapesti események ismét kilátásba helyezték azt a délszláv állam-kommunista rágalmat, amely szerint a magyarok fasiszták, akikre, miként a legújabb történelmi események tanúsítják, fokozottan kell vigyázni.

Ugyanakkor viszont egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a vajdasági magyar értelmiség gondolkodása művelődésközpontú, a szeparatizmus és irredentizmus nem tipikus tulajdonsága, tehát az anyanyelv művelését és a művészet viszonylagos autonómiáját kiélési területként, nyomáscsökkentő szelepként meg kell adni neki. Annál is inkább, mert az iskolák nyelve és szelleme az államnyelv elsődlegessége jegyében működik, valamint a sajtó is a jugoszláv kommunista világlátást érvényesíti, vagyis hosszú távon biztosítva van a kisebbségek közül annak is az asszimilációja, amelynek a Vajdasághoz fűződő történelme és kultúrája annyira jelentős, hogy – különösen az 1956-os események után – immár elrejthetetlen.

Eszerint a jugoszláv belpolitika néhány év alatt megtalálta annak a módját, hogy a magyar forradalom viharának szelét a saját vitorlájába fogja. A tények nyomása néhány, a későbbi évtizedekben a délvidéki magyarság kultúrájában kulcsfontosságú „vertikális" intézmény megalapítására kötelezte.

A szellemi önállósodást szorgalmazta a maga módján már 1956-tól Újvidéken a Szép Szó vitafórum, majd ezután, közvetve, az '56-os események hatásaként alakult meg 1957-ben a Forum Lapkiadó és Nyomdaipari Vállalat, amely két évvel később veszi kezébe a magyar könyvek kiadását Jugoszláviában. S az Együtt, az Újvidéki Rádió irodalmi folyóirata is ekkor indul. A magyarság életerejének demonstrálásától függetleníthetetlen a szabadkai Életjel élőújságnak, valamint az újvidéki Ifjúsági Tribün magyar szerkesztőségének megalakulása 1958-ban. Majd a következő évben az addig demagóg módon halasztgatott Magyar Tanszéknek a megnyitása. S ugyanebben az évben a Forum vállalat kiadói tanácsa az irodalmi élet serkentése céljából a Híd Irodalmi Díjat is megalapította. Az új nemzedéknek sem kell sokáig várnia, hogy kezdetben Symposion néven melléklethez jusson az Ifjúság c. hetilapban, majd később folyóiratként jelenjen meg. Mindez az előzményekhez képest akkor is káprázatosan sok, ha ezáltal egy elit jellegű szubkultúra alapozódott is meg.

Az újrakezdés jelei Szabadkán, az országnak a burkoltan nacionalista államvezetés által a leginkább kizsákmányolt városában is megmutatkoztak. Az élőújságként – elsősorban Dévavári Zoltán és Urbán János kezdeményezésére – formálódó mozgalom tehát nem véletlenül választotta a találó nevet: Életjel. Még akkor sem, ha ez a törekvés az írók és művek népszerűsítésében s ezzel együtt az élő magyar szó gyakorlásában merült is ki. Akkor is, ha Szenteleky Kornél munkásságáról ezekben az években ők, a szabadkaiak merészeltek először megemlékezni.

Mindenestre Szabadka gazdaságilag is föléled. 1960-ban megnyílik a Közgazdasági Kar és az Építőmérnöki Főiskola. Két év múlva pedig a Műszaki Főiskola is megkezdi a munkáját. S ennek megfelelően a határváros gyáripara az előző másfél évtizedhez képest föllendülhet.

A vezető szerep azonban továbbra is Újvidéké. Az Ifjúsági Tribün Tanácsa 1958 tavaszán a József Attila Művelődési Egyesületből kivált Szép Szó csoport bevonásával megalakítja a magyar nyelvű szerkesztőséget. A könyvkiadás teljes újjászületésére is csupán Újvidéken kerülhet sor. Az 1958-ban kiadott 9 szépirodalmi mű közül 6 itt látott napvilágot, a következő évnek pedig mind a 22 kötete a tartományi fővárosban, minthogy itt alakult meg a Forum Lap- és Könyvkiadó Vállalat, amely mind a mai napig számos vonatkozásban alapvetően határozta meg nem csupán a kiadásra szánt kéziratok sorsát, hanem a jugoszláviai magyar irodalom egészének jövőjét is. Ekkortól ui. az írók abban a tudatban voltak kénytelenek írni, hogy könyv formájában kizárólag ezen a neves, napi politikailag hol szigorúbban, hol elnézőbben meghatározott intézményen keresztül juthatnak el az olvasóhoz.

Egészen természetes, hogy a jugoszláviai magyar könyvkiadás központi intézményesítésével egy időben a magyar nyelv és irodalom éveken át halasztgatott kérdéseinek megoldására is sor került ebben az évben. Egyre nyilvánvalóbb lett – s erről főleg Fehér Ferenc cikkezett nyomatékosan –, hogy a vajdasági magyarok beszéd- és íráskultúrája rohamosan süllyed, tehát a Pedagógiai Főiskola sem a tanár-, sem pedig az újságíróképzés tekintetében nem tudja kielégíteni a szükségleteket.

B. Szabó György még 1949-ben a gyökerében szerette volna megoldani a problémát, amikor a belgrádi egyetemen akarta megalapítani a magyar nyelv és irodalmi tanszéket. Az utópikusnak bizonyult elképzelés szerint a szerb fiatalok a belgrádi hungarológián, a magyarok viszont a szlavisztikán létesítettek volna egy minőségileg teljesen új nemzetköziséget. Ugyanez az idealizmus vezérelte 1954-ben is, az újvidéki bölcsészkar megalakulásakor, amikor az alapító bizottság szakkáderhiányra hivatkozva halasztja el a magyar nyelv és irodalom oktatásának beindulását.

Természetesen 1959-ben is ugyanazokkal a szakemberekkel alakult meg a Magyar Tanszék, mint fél évtizeddel korábban létesült volna, ha a szerb nacionalizmus nem gáncsoskodik. Az olyan beállítottságú tudós ui., mint amilyen Mladen Leskovac volt, fehér hollónak számított. A szerb író a Magyar Tanszék ügye mellett foglalt állást a Politikában. (MSZ, 1959. XI. 5.) Szerinte ez az új magyar intézmény a szlávok számára is készül, mivel nekik is (főleg a vajdaságiaknak) ismerniük kell a magyarok kultúráját, illetve a velük együtt élő nemzettel való ősi kölcsönösségeket. Annál is inkább, mivel nem viselkedhetnek úgy, mint 1919 előtt a fennhéjázó magyar úri osztály, amely nem ismerte a kisebbségeket. Emellett szerb műfordítók is kellenek, mert míg a kínai irodalomnak vannak átültetői, addig a magyar irodalmat nincs, aki hitelesen fordítsa. (A történelem, sajnos, Leskovac elképzelései ellenében alakult, s a délszlávok közül

az elmúlt évtizedekben Sava Babićon kívül senki még úgy sem választotta a magyar nyelv és irodalom tanulmányozását, mint valamely, az érdeklődő számára pusztán létfenntartást jelentő világnyelvet.)

Pedig az indulás ilyen szempontból is kecsegtető lehetett, különben aligha írhatta volna Vukovics Géza egy év múlva a tanszékről, hogy „*a magyarok nemcsak saját kötelező előadásaikat látogatják, hanem az őket érdeklő szláv nyelvű előadásokat is. A magyarul tudó szerb ajkúak részt vesznek a magyar hallgatóknak szánt előadásokon*". (MSZ, 1960. V. 1., 2., 3.)

A tanszékvezető Sinkó Ervint is a rá egyébként jellemző lelkesedés fűtötte, amikor az előrelátott tananyagot az emberiség örökségének részeként, dogmáktól függetlenül a szép és a jó szellemében kívánja elsajátíttatni, s emellett még a Duna menti népek magyarok által elhanyagolt kutatására is hangsúlyt fektet.

A modernizmus és a realizmus alternatívája

Sinkó Ervin mint egyetemi tanár sajátos kulturális forradalmiságnak, európaiság-igénynek a hangadója. Legfontosabb művei, a Tanácsköztársaság szellemi-erkölcsi és gyakorlati erjedéseit a lélektani regény módszerével hatásosan megörökítő **Optimisták**, s az ennek kiadásával kapcsolatos szovjetunióbeli kálváriajárást feldolgozó **Egy regény regénye** (mindkettő először Újvidéken jelent meg magyarul 1953-ban és 1955-ben, illetve 1961-ben), valamint az alkotót az általa teremtett esztétikummal egységben elemző esszék nagymértékben megnövelték Sinkó Ervin tekintélyét. Nem beszélve a Bessenyei Györgyről, Kármán Józsefről, Kazinczy Ferencről, Batsányi Jánosról írt terjedelmes tanulmányairól és a Csokonai munkásságáról készült monográfiájáról, amelyek – jelentős mértékben a népnemzeti szemlélet ellenében – az alkotó egyéniség tisztelete jegyében és kozmopolita szellemben születtek. E műveiben az említett magyar írók kálváriajárásában arra figyelt föl, ami a saját sorsát is terhelte: az olvasói visszhang hiányára és a cenzúra miatti önkorlátozásra, valamint a naplóírás fontosságára.

Sinkó a maga jellegzetes liberálkommunista nyitottságával, a marxizmus alapjaihoz visszatérve, az ember önteremtésének eszközét, módját látta az irodalomban (miként általában a művészetben), s ezzel kimondatlanul is újból és hangsúlyozottan fölöslegesnek sugallta a realista és az absztrakt kifejezési formák dilemmáját. Ezzel a vajdasági magyar irodalomban is megindulhattak azok a viták, amelyek Belgrádban és Zágrábban már évekkel korábban lefolytak, s elvben a nemzetiségi írókat is kiszabadították a dogmák béklyójából, ám részint az államideológia, részint pedig a közérthetőség igénye (s a szocializmus

eszméjébe való menekülés, a bizonyítás folyamatos óvatossága!) több mindent visszacsempészett az írók gyakorlatába (főleg az irodalmi tankönyvekbe) abból, amit a kor szellemi színvonala már meghaladott.

A Magyar Tanszék megalakulása mindenesetre alaposan fölrázta a szellemi életet addigi tespedtségéből. Ennek eredményeként a következő évben maguk az olvasók is számos esetben hallatják hangjukat a vasárnapi Magyar Szóban, elsősorban a közérthetőséget kérve számon a művektől. Ez természetes is, hiszen az ötvenes évek második felében jelentkező írók egyre inkább az új kifejezésformáknak hódoltak, nemigen törődve azzal, hogy az irodalmilag-művészileg általában alulképzett, új magyar könyvek hiányában a népnemzeti klasszicizmushoz szokott olvasó mit tud kezdeni verseik és novelláik értelmileg (s igen gyakran irodalomesztétikailag is) rendezetlen világával.

A modernség dömpingjellege annál föltűnőbb volt, minthogy a már befutott írók, akiknek a művei az évtizedfordulón végre ismét kötet formájában is megjelenhettek, ebben az időben nem, vagy alig publikáltak. Valószínűleg a szépirodalmi műbe fektetett energia s az érte kapott tiszteletdíj aránytalansága, valamint a társadalmi munkával való túlterheltség is visszafogta őket – miként azt Major Nándor gondolta. (MSZ, 1960. 10. 2.) De okként az sem hanyagolható el, hogy immár Kosztolányi, Babits, Németh László, Tamási Áron, Szerb Antal művei is kaphatók voltak a könyvesboltokban, viszont velük versenyre kelni nem voltak meg a feltételeik a tartomány magyar íróinak.

Ennek ellenére a mundér becsületét meg kellett védeni, hiszen az értelem pártfogóiként olyanok is hallatták hangjukat a sajtóban, kik érzéketlenek voltak a művészet iránt. A fiatalok zavaros verseit bírálva védő Fehér Ferencet, jellemző módon, egy orvos, Deák András részéről éri kritika (IX. 18.), mintha Fehér a patologikus zagyvaságok, elmekórtani esetek védelmezője lett volna. (**Levél az értelmes olvasóhoz – az érthetetlen versek ügyében.** VIII. 28.) Ebben a Magyar Szóban 1960 augusztusától októberéig lefolyt vitában többen is megnyilatkoztak a már ismert írók közül, hogy végül Szeli István foglalja össze meggyőzően azt, amit az adott körülmények között irodalmi hagyomány és újítás kapcsolatáról tudni illett. (X. 23.)

Az idő Szelit igazolta, amikor lényegében Fehér Ferencnek (és Juhász Gézának, kimondatlanul pedig Borinak, Tománnak és Szűcs Imrének) ad igazat, a középút üdvözítő voltára, a műhelymunka szükségességére híva föl a figyelmet. Fehér az azóta is érvényes (ám az [ál]avantgárd és a posztmodern által gyakran cáfolni próbált) tézist domborítja ki a vitacikkében, mondván: a művész a stílusát csupán akkor rombolhatja, ha előbb kialakította azt. Illetve: improvizálni csak akkor lehet, ha már tudunk játszani a hangszeren. Tehát aki egyből egzisztencialista akar lenni, az nem ismeri a magyar nyelvet.

Egy pillanatig sem merülhet föl a gyanú, miszerint ez esetben is, mint leginkább, az államideológia szüremlik be a szellemi állásfoglalásba. Nem kétséges ui., mondja Szeli, hogy igazi irodalom nincs kifejezésbeli újítások, kezdeti érthetetlenségek (és értetlenségek) nélkül, ám az is tény, hogy nyelvi és irodalmi kultúra hiányában többnyire nem emelkednek ki a dilettantizmusból azok a fiatalok, akik a csiszolatlanság eredetiségét az érett alkotóegyéniséggel tévesztik össze. Szeli, felelős kritikushoz méltó módon, úgy figyelmeztet keményen, hogy azért a magukban elhivatottságot érzőket nem riasztja el az írástól.

Megjegyzendő: a modernségre vonatkozóan ekkor már van hitelesített mércéjük a kritikusoknak, hiszen a Híd Irodalmi Díjat 1959-ben Major Nándor egzisztencialista szellemű elbeszéléskötetének juttatta a bírálóbizottság, s Bori Imre a Hídban és a 7 Napban is méltatta az író új világképének erényeit. Nem az új stílus megteremtésének szándékát, hanem az életben eleve benne rejlő szakadékok fölfedezésének belső kényszerét hangsúlyozva, nehogy a modernizmus erőltetésének gyanújába kerüljön a kortárs nyugati íróktól oly sokat tanult nemzedéktársa. (Jellemző, hogy Bori még 1960-ban is részben lekezelően kénytelen írni Sartre-ról, mondván: „*rossz filozófia az ilyen, bár aligha tagadhatjuk, hogy bizonyos körülményeket, társadalmi helyzetet nagyszerűen magyarázni és tükrözni tud.*" – H, 1. sz.) A kritikus tehát ügyesen segít a prózaírónak, amikor azt írja Major hősei kapcsán, hogy: „*Ma az emberek már arra is kísérletet tesznek, hogy áthidalják az elidegenülésben kettéhasadt önmagukat, az élet és önmaguk viszonyában emberi kapcsolatot teremtsenek. S ez a kísérlet nem mindig sikerül, az ember »vereség«-et szenved ebben a törekvésében.*" (7N, 1960. II. 14.) Nos, Majornál az eleve adott társadalmi és egyéni létből is következő szakadás tétele dominál, nem pedig az egységre való törekvés erőfeszítése, a körülményekkel való szembeszegülés heroizmusa. Ez utóbbival a konkrét társadalmi-nemzeti viszonyokkal való szembesülés is együtt járna, erre az eretnekségre azonban ekkor még a szerb írók sem igen vállalkozhatnak.

Az ötvenes és hatvanas évek fordulóján a realizmus és modernizmus alternatívájának szabadsága a fontos. Nem csupán elméletileg, mint az előző években, hanem gyakorlatilag is. A gyakorló kritika ugyanis egészen eddig, ha nem művészi érzékenység nélkül is, de, miként pl. Bori Imre és Szeli István példája mutatta, elsősorban jugoszláv beállítottságú, szocialista igényű és realisztikus eszményű volt. Annak dacára, hogy a szerb vagy a horvát fővárosban már az ötvenes évek közepén nem ez a tipikus szellemi attitűd. Viszont a Vajdaságban úgyszólván szükségszerű volt, hiszen a kritikusok (közöttük elsősorban a legtöbbet publikáló Bori) politikai legitimáció nélkül aligha méltathatták volna az egyre elérhetőbb magyarországi könyvek közül a legjelentősebbeket, de részben eltérő világszemléletű társadalmi közegben születetteket.

Josip Vidmar tanulmányának a Híd folyóiratban való közlésével (1959. 1. sz.) is igazolhatja ez a nemzedék a viszonylagos nyitottságát. A szlovén kritikus a JKSZ programjának szellemében, vitalista nyomatékkal, de Einsteinra hivatkozva állítja: a szocializmus célja a sokoldalú ember. Újra elmondja: a szocialista realizmus nem kötelező módszer, s nincsenek egyszer előtérbe helyezett, másszor háttérbe szorított minták. Nem a munkásoknak, parasztoknak, hanem az embernek kell írni. Természetszerűleg bíráló hangnemben. Ám ez a bírálat nem cinikus, kétségbeesett vagy közönyös, mint a polgári írók társadalomkritikája. A szocializmus alkotója tehát – az ember-pártiságával – szükségképpen vállalja az új emberért folyó küzdelmet.

A hatalom nyugtázó gesztusával azonban ekkor sem árt minél gyakrabban takarózni. Jól tudja ezt B. Szabó György is, aki (1960-ban) amellett, hogy a stílusirányzati beállítottságot önmagában kevésnek tartja a művészi többlet nélkül, a JKSZ Programjának 10. fejezetére is hivatkozik, amelyben az egyeduralkodó párt lemond a döntőbírói szerepéről a tudományban és a művészetben (**Az alkotó és a közönség nevében: a művészetet akarjuk!** MSZ, XI. 20.).

A másik végletbe billenés

B. Szabó György, aki 1950-ben a szárnyai alá vette, de megalkuvásra is késztette az „áprilisi" fiatalokat, s főszerepet játszott abban, hogy a háború utáni jugoszláviai magyar irodalom világszemléletében, témaválasztásában és alkotói üzenetében a délszláv kommunista állampolitika érdekeit a műalkotás belső értékei, nyelvi igényei, sőt a magyarság valós élményvilága fölé helyezze, az 1958-as szövetségi pártprogram következményeként született (B. Szabó által már régebben megálmodott) magyar intézményekben bízva, a lelkiismerete hálójába gabalyodva, néhány esszéjében a korábban elhallgatottak kimondására szánja magát.

A szókimondás idejét elsősorban a tankönyvek silányságát föltáró viták jelezték, megemészthetetlennek minősítve az állami szellemi táplálékot. De azok a fiatalok is az új idő előhírnökei voltak, akik B. Szabó és Sinkó Ervin előadásait hallgatva az Ifjúság c. hetilapban egyre szélsőségesebb hangnemben adtak véleményt az addigi vajdasági irodalmi nagyságokat elmarasztaló véleményüknek.

Hogy mennyire nem volt őszinte B. Szabó György az ötvenes években, amikor a szocialista realizmus szellemében a modernizmus ellen ágált, nem csupán a korforduló idején rohamosan kibontakozó absztrakt képzőművészeti tevékenysége tanúsítja, hanem a gyakran vitriolos hangnemű esszéírói, valójában töredékhalmozó tevékenysége is. Hogy egy nagyon tehetséges, sokoldalú, de önmagát – nagy késéssel! – lázasan kereső értelmiségi válságáról van szó, az

abból is látszik, miszerint a hírhedt **Rapszódia négy szólamra…** című írásában (H, 1962. 7–8. sz.) lépten-nyomon az újdonsült idolját, Pierre Reverdyt idézi, mintha nem bízna önmagában, hogy saját maga is képes meghatározni az általa támadott provincializmus ellenszerét, a modern poétikák lényegi sajátságait.

Míg Bori Imre pozitivista alapállásba helyezkedve, elfogadja a vajdasági magyar irodalmat olyannak, amilyen, a hosszú éveken át az esztéta énjét elhallgatni kénytelen B. Szabó egyszeriben a hiperkritikusság szélsőségébe esik. Nem mintha nem lenne igaza a Bori koncepciója elleni közvetett támadásának: „*Ha a kritika költészetet akar teremteni mindenáron, akkor kénytelen verselést, versfaragást a költészettel kiegyenlíteni, s ezzel önmagát megfosztani képességétől, hogy felismerje azt, ami költészet; bár ez a kritika állandóan a költészetről beszél, egyetlen szót sem ejt a költészetről, s mert elmulaszt állást foglalni mindazzal szemben, ami nem költészet, bár annak látszik, semmi érdemlegeset nem tud mondani a költészetről. Azaz: a kritikus nem a költészet kritikáját gyakorolta, hanem a kritika »költészetét« művelte.*” A vers még nem költészet, a vers védelme nálunk támadás a költészet ellen – állítja B. Szabó, anélkül cáfolva Bori antológiájának (**Vajdasági ég alatt**, 1960) szellemi-erkölcsi alapjait, hogy megemlítené azt.

Ennél kevésbé jogos, de annál érthetőbb a szóban forgó esszéjének a vajdasági költők ellen irányuló kizárólag támadó célzata. Ha nem egyoldalú, hatásosabb lehetett volna, mert így csupán azt érte el, hogy olyan jobb sorsra érdemes írókat, mint amilyen Fehér Ferenc vagy Dévavári Zoltán volt, egy egész életre megbántott. Annál is inkább, mert mint művelt és érzékeny esztéta pontosan eltalálta a nevezettek gyönge pontjait.

Csakhogy: egyrészt Fehér Ferencnek a kipécézett émelyítő sorain túl érett, az egyetemes magyar irodalomban is figyelmet érdemlő, habár válságba került költészete volt. Másrészt pedig Dévavári Zoltán a Sztálin-pártiak elleni Goli otok-i megtorlás során vétlenül kapott sebeit gyógyítgatta-rejtegette a „közhelyeivel”, azoknak az éveknek a súlyos igazságtalanságát, melyek alatt a nála ügyesebben helyezkedők, mint pl. B. Szabó, fölsőbb utasításra a vajdasági magyar irodalom kötelező korlátain belül többnyire csupán ideig-óráig érvényes kritériumokat fogalmaztak meg, amelyek nyomán főleg károk maradtak meg az utókor számára. Ezt aligha érezte át bárki is B. Szabó Györgynél jobban. Ez a magyarázata annak, hogy miért akarja mindenáron bebizonyítani, hogy másoknak a korábbi alkotótevékenysége is csupán látszat.

Amiben az antológiakészítő Bori Imre és a modernséget ebben az időben hirdetni kezdő B. Szabó György hallgatólagosan egyetértenek, az a Tájékoztató Iroda elleni állami harc során ártatlanul bűnhődött Dévavári Zoltán további – feketelista szerinti – mellőzése.

Ahogyan azonban Bori – legalább néhány évre – stratégiára lel, B. Szabó végleg, saját életműve egészére tragikusan, elveszíti azt. Egyetlen olyan nagy mélységből fakadó önvád, önmeghasonlás sem ismeretes a jugoszláviai magyarok kultúrájában, mint amilyennel a művelődés mindenesének ekkori írásaiban, főleg az előbb említettben találkozhatunk. A szocrealizmus (ön)kritikáját aligha végezte el bárki is a magyar határon innen és túl tömörebben és megdöbbentőbben B. Szabó Györgynél. Az önmarcangolás által egyébként jórészt megbocsáttatja velünk bírálatának azt a beteges túlzását, amellyel a vajdasági költők némelyikét és a dilettánsokat veszi célba. „*Mélység hiányzott és hiányzik belőlünk: a távolság, hogy meglássuk önnön töprengésünket, tehetetlenségünket; igényességünkben igénytelenek lettünk: az életet akartuk megtanítani, hogy legyen simára gyalult, az ember ragyogóra esztergályozott, kicirkalmazott érzésekben éljen, s minden megy magától: az ember már kivetette magából poklait, kétségeit, kapzsiságát, ravaszkodását, kicsinyes ostobaságát, kétszínűségét, önteltségét, s a tartalmat tanulta meg tisztelni, nem a tekintélyeket.*"

Minderre természetesen nem az 1957-es súlyos testi megbetegedését (szanatóriumi gyógykezeltetését) követően, vagy az 1958-as szövetségi pártprogram után jött rá a kritikus. Az ő világháború okozta kényszerű (Bosnyák István kifejezésével) peregrinus életvitele, az egymást váltó szerb és magyar uralom szorításában szerzett, koraérettséget jelentő élettapasztalatok, a jobboldali kisebbségi nemzeteszménnyel való kezdeti szótértés, majd a Zágrábban, Budapesten, s végül – immár direktívaközvetítő, tervhalmozó és cselekvő szerepben – a Vajdaságban szerzett tudás és emberismeret a háborúvégi magyarirtás, valamint a meghiúsult népképviselői szerep emlékével – az ő okossága és sokoldalú tehetsége mellett – inkább a „*másként nem lehet*" felismeréséből következő akaratot, mint – ahogyan Bosnyák gondolja a monográfiájában (1996) – az új társadalom céljainak elérhetőségébe vetett hit kialakulását teszi lehetővé.

A reneszánsz ember sajátos machiavellizmusának bizonyítékaként azt a tényt is megemlíthetjük, hogy amikor az Újvidéki Egyetem bürokráciája őt, a szerb nyelven is jól író, jugoszláv irodalmat is tanult kiváló egyetemi tanárt kicsinyes és gonosz módon szerb nyelvi és irodalmi vizsgázás kötelességével terheli meg (miközben Budapesten sem engedélyezik a doktorálását, politikai okokból nemkívánatos személynek nyilvánítva őt), változatlanul azt harsogja (az újvidéki Ifjúsági Tribünön) a nyilvánosság felé, hogy „*A ma: a kétnyelvűség égető problémája, nekünk adatott megoldani! A kétnyelvűséget akarjuk itt, mindenütt és mindenben. Ami nem azt jelenti, hogy mi pedig »jó« magyarok, nem tanulunk meg szerbül. Megtanulunk szerbül! Megtanítjuk a szerbeket is magyarul beszélni!*" (I, 1962. V. 10.)

Micsoda két, egymás ellenében ható erő ugyanabban a lélekben! Az egyik, ahogyan jeleztük, az oktatásvitában résztvevőknél mélyebben és szélesebben tisztában van a vajdasági magyarok iskoláztatásának – s ennek megfelelően,

amiként a provincializmus elutasításának szélsőséges indulatából kitűnt –, a művelődési életének negatív mérlegével. Ám mindennek dacára is a kétnyelvűséget, az állampolitika iránti lojalitást erőlteti. Mert mást nem lehet mondani, csak az idézetteket! Mert neki a föntről diktált közösségi ideálok ismételgetése a dolga még akkor is, amikor az egyéni sorsa miatti kétségbeesés a korábban még létező halvány reménysugarat is kioltja benne.

Ám lehetetlen volt úgy egyensúlyoznia, hogy rokonszenves legyen a Jugoszláv Kommunista Párt szerb nacionalista szárnyának. Ő ti. komolyan vette (!) a magyar kisebbségi kultúra megteremtésének gondolatát. Tette ezt az ötvenes évek közepén, amikor a jugoszláv hatalomnak olcsóbb és belpolitikailag is célszerűbb lett volna, ha Magyarországról hozza be a könyveket, és a segítségükkel gondosan felügyelve gyarmati helyzetben tartania a délvidéki magyarokat ahelyett, hogy a gondjaikat az íróik által kimondassa. Mi több, az évtized közepén B. Szabó „szélhámoskodva" szerb álnéven cikket ír a Novosadski dnevnikben (1954. VII. 28.), amelyben magától értődőnek tartja, hogy a Magyar Tanszék segítségével a jövendő szerb értelmiség ugyanúgy elsajátíthatja a magyar kultúrát, mint a magyarok a szerbekét.

Emellett nem elég, hogy annak idején nem Belgrádban, hanem Zágrábban kezdett továbbtanulni, majd – további „felsőbbrendűséggel" – Budapesten folytatta tanulmányait, hanem még a hatvanas évek elején is azzal dicsekszik egy interjúban, hogy a szlovén Josip Vidmart fordítja, s szeretné megjelentetni a tanulmánykötetet. (Emellett még két szlovén író elbeszéléseit is fordította – D, 1962. II. 23.) A szerb Rankovićék a szlovén Kardelj és a horvát Tito önigazgatás-elképzelését sem tudták lenyelni, nemhogy annak a délszláv etnikumnak az esztétikáját és kultúráját, amely mögött sohasem állt egy, a saját lábán megállni tudó nemzet!

Hadd tegyük ehhez még hozzá, hogy B. Szabó az említett **Rapszódia négy szólamra...** c. esszéjében kemény indulattal teljesen elmarasztaló képet fest a jugoszláv „szocializmus" interieur-kultúrájáról és környezetesztétikájáról egyaránt, a giccs és a primitivizmus megdönthetetlen egyeduralma miatt keseregve. Eközben (nem véletlenül tervezi egy másik vallomásában Szenteleky ellentmondásos magatartása kialakulásának kutatását, megértését) – ahogy mondja – őrültként megsemmisítő szándékkal szeretne nekirontani mindennek, ami értékként hivalkodik a kirakatokban, pedig csupán az ember rabságának szimbóluma.

Az államvallást ilyen fanatikusan, kezdetben inkább annak formaságai szerint gyakorló embert – aki, amikor már lehetőség adódott rá, bűnbánó túlbuzgósággal igyekszik tartós jelentőségű alkotássá váltani a korábbi és az új akarásokat – akadályozni kellett, vagy a betegségét halálossá fokozni. Ami annál inkább sikerülhetett, hiszen éppen ebben az időben kulminál B. Szabó György magán-

életének megoldhatatlan válsága is, azontúl, hogy a hatalom (Tito személyében) 1963-ban ismét akadályt gördített a művészi alkatának megfelelő absztrakt kifejezésforma szabad művelése elé, aminek következtében a fiatalok kísérleteinek támogatásában is elbizonytalanodott.

A vizuális kultúra és a tudományok előtérbe kerülése

Mégis olyan időszak ez, amikor már nem számít ritkaságnak, rendkívüli bátorságnak, hogy a művészek konkrét politikusi véleményekkel is szembe mernek fordulni. Így pl. Sáfrány Imre, aki a Magyar Szóban (1960. XI. 6.) egy Erdélyi István nevű „elvtárs"-at oktat ki arról, miszerint a közönség ízlésének lassú változása miatt természetes a művészek (formai) túlzása, s hogy a mű megelőzi a kritikát, az esztétikai szabályt. Ezért magától értődik, mondja Sáfrány, a művésztelepek független és konkrét célkitűzése, önálló utakon való járása.

Ezzel azonban korántsem érnek véget a viták. Mi több: a következő évben számos, elsősorban képzőművészeti eszmecserét találhatunk a vasárnapi Magyar Szóban a művészet és a valóság kapcsolatáról, az alkotás kommunikációs lehetőségeiről és az új törekvések lényegéről. Általában egyensúlyra, a szélsőségek összebékítésére törekszenek a megnyilatkozók, hogy azért a szocialista társadalomnak (noha nem elsősorban és feltétlenül a munkásosztálynak) a javára szolgálhassanak a műalkotások. Már csak azért is, mert az alkotótevékenységük a magát szocialistának nevező, s az akkori világ egyik legtekintélyesebb állama anyagi támogatásának függvénye volt. De hát végső soron a demokratikusan fölfogott kommunista emberképpel nem lehetett szöges ellentétben az az esetleg szerényebben megfogalmazni óhajtott (kis)polgári nézet, amely pusztán javítani, nemesíteni, netalán csak tartósabb élményben részesíteni igyekezett az embert az esztétikai élmény által.

Ezekben az években a művelődési életben, jórészt az irodalom rovására, előtérbe kerül a vizuális kultúra. Ennek egyik oka a képzőművészet eszköz- és jelrendszerének nemzetközisége. A festmény vagy a szobor eleve átlépi a nemzeti kultúra határait, ha az értékei ellenállhatatlanok – vélik ekkor valós vagy mímelt naivitással, nem számolva azzal, hogy a képet alkotó egyéniség nemzeti hovatartozása és politikai beállítottsága többé-kevésbé mindig befolyásolni fogja az illető művészetének társadalmi támogatottságát. Egyelőre az a fontos, hogy az értelem és az értelmen túli viadalában az utóbbi is kivívta jogait, viszont a képzőművészet eleve lehetőséget nyújt a teljes, napi ideológiától teljesen független önkifejezésre, s így az értelmesebb politikusok zöld fényt adhatnak a normálistól eltérő tudat szín- és forma-effektusainak. Logikusan ui. nehéz bebizonyítani

az absztrakt művészet retrográd voltát. S emellett, amilyen mértékben az ilyen törekvésű alkotók (és az őket támogató politikusok) fölött a burzsoá dekadencia vádjának Damoklész kardja lebegett, legalább ennyire védte őket a keleti tömb reprezentatív, sztálini elvárásaival szembeni külön jugoszláv, keskeny diadalút.

A vizuális kultúra előtérbe kerülésének másik oka a civilizáció (a technika) általános fejlődésében rejlett. A filmbehozatal gátjai is jelentősen leomlanak, és megjelenik a televízió. Akkor is, ha a nyelvi korlátok miatt ez a vajdasági magyarokat kisebb mértékben érinti, s ezért Tomán László csak jugoszláv írókra hivatkozva konstatálhatja: a film és a tévé mint a modern élet kellékei elhódították az olvasókat a könyvtől, amely így jóval kisebb mértékben befolyásolhatja az emberiséget. Az író alkalmazkodni kénytelen a közönséghez, mert különben eladhatatlan a műve: milliós értékek vannak raktáron – így Tomán (MSZ, 1960. VII. 10.).

Miután mások (olvasók) is hozzászóltak a könyv megváltozott helyzetéhez, az írók vélt feladataihoz, Bori Imre is elmondja a magáét. Ő nem akad fenn a tudomány és a technika korszerű differenciálódásán. „*Mert a szocialista eszmék, amelyekben hiszünk, amelyek szellemében élünk és dolgozunk, hadat üzentek a polgári társadalom »felosztott világának« a művelődés területén is. A harmónia egyén és társadalom, ember és természet, ember és szellem között ma már nem utópia, hanem biztosan bekövetkező, megvalósuló jövendő. Ez a világ harmonikus műveltséget tételez fel, olyan embereszmény megjelenését, amilyet az eddigi világtörténelem csupán rendkívüli alkalmakkor, egy-egy pillanatra tudott létrehozni a görögöknél, a reneszánsz idején…*" (**A művelt emberről**. MSZ, 1960. VII. 31.)

Bori töretlen optimizmussal a vajdasági magyar tudomány fehér foltjait is egyre szabadabb szellemben jelöli ki. Egy történelemkönyv kapcsán pl. arról elmélkedik, hogy nem ismerjük szülőföldünk művelődéstörténetét, így a Fruška gorának magyar vonatkozású emlékeit, a hajdani városokat, kolostorokat, szőlőművelést; azután a bácsi várat, Titelt, Sajkást…

Ebben az időben a jelen valóságának kutatása is fölélénkül. Petkovics Kálmán **Fekete betűs ünnep** c. szociográfiai riportjában 1961-62-ben (amely az 1963-as kiadású azonos című kötetben jelent meg) egy évtized vidékjárásának tapasztalatait sommázva „egy bácskai falu" (Tornyos) életét vázolja föl. Oly nagy bizalommal az ország és a szocializmus jövője iránt, hogy ő is azt hiszi, fontos emberiségtörténeti eseményeknek a tanúja: „*Mintha a múltnak, az anyagi függőségnek és a szolgai létnek a kísértete meg a tegnaptól menekülés vágya viaskodna az emberek lelkében.*" (16. p.) Az alapállása optimista, hiszen „*Húsz esztendővel ezelőtt jegyezték fel Keresztsarkon az utolsó öngyilkosságot.*" (61. p.) Ugyanakkor – miként **A bácskai szállásokon** c. tanulmányban olvashatjuk – míg a „*régi időben a létesítendő középületek sorrendjében az iskolák az ötödik helyet foglalták el, a templomok,*

plébániák, orvosi lakások, csendőrségi épületek után következtek", addig „*öröm látni, hogy az iskola most már a fontossági sorrend élére került*". (I. m. 140. p.) Ennek tudatában megengedhető a kritikai megjegyzés, mely szerint „*a központokban készített kaptafaszerű tantervek, amelyek alapján az itteni fiatalok tudományos világnézetet tanulnak, nem mindig szolgálják a kívánt célt. A helyi viszonyok pontos ismerete és áttekintése nélkül az általános, jobbadán elméleti ismeretek bővítése néha megzavarja az embereket. Ugyanis a ferdeségek, a helytelen jelenségek nem eszmei téren jelentkeznek, hanem a gyakorlatban*". (I. m. 29. p.) Emellett Petkovics azt sem hallgatja el, hogy a gyárak tervezésekor eltekintenek a nyersanyagforrásoktól, vagy hogy a parasztokban, kis parcelláik művelése közben nem fejlődhetett ki a közösségi érdek tisztelete. Az okokat nem firtatja, azok nem is egészen közvetlenek, hiszen etnikailag egynemű falvak állnak érdeklődésének középpontjában.

Anyanyelvi igények

A hatalom által is nyugtázott társadalomismeret elválaszthatatlan a nyelvtől. Az emberek csupán a szavaik jelentését és írását tisztázva érthetik meg egymást. Ha az emberről elsősorban a stílusa, helyesírása mond sokat, akkor az elfogulatlan szemlélő csupán elmarasztaló képet alakíthatott volna ki magának a jugoszláviai magyarságról az ötvenes években.

Jól tudta ezt Kek Zsigmond (Kossa János) már 1956-ban, amikor kellő, de visszhangtalan nyomatékkal anyanyelvünk mély válságára hívta föl a figyelmet, ám a sajátunk mellett az államnyelv elsajátítását is ugyanilyen fontosnak tartva. A kétnyelvűsítés ideája ekkor még megvalósíthatónak látszhatott, az anyanyelv csupán első volt a két egyenlő között, ám ez az egyre nyilvánvalóbb szélmalomharc nem zavarta a nyelvészt az **Így írunk mi** c. rovatának munkájában.

A probléma természetesen a nyitás éveiben sem teljesen az érdemi vonatkozásaiban, hanem a tüneti jellegében mutatkozhatott meg abban a helyesírási vitában, amely 1961 őszétől a Magyar Szóban folyt húsznál is több értelmiségi részvételével az újvidéki Nyelvművelő Egyesület Függelékét készített **A magyar helyesírás szabályai**nak 10. kiadásához. A vita lényegét Ágoston Mihály fogalmazta meg, amikor megállapította, hogy „*nálunk a gyakorlati helyesírás nemcsak az 1954-ben hozott újításokban tért el az akkori egységes írásmódtól, hanem a nehéz technikai feltételek és nyelvművelésünk ügyének elhanyagolása következtében az utóbbi évtizedekben egy-két régi, nem változott szabályunkhoz sem alkalmazkodtunk következetesen és egységesen. Másként írt a Magyar Szó, a 7 Nap, a Képes Újság, és egymástól eltérően tanítottak az iskolákban. E kisebb-nagyobb eltérések miatt különböznek a vélemények. [...] Ez a füzet többek között arra adna tanácsot, hogyan fordítsuk az utcák, terek,*

intézmények, vállalatok különféle névtípusait, hogyan írjuk az évfordulókat, történelmi események neveit…" (1961. X. 29.)

A tulajdonnevek írását illetően megoszlanak a vélemények. Bori Imre pl. avval van, hogy a romantikus nacionalizmustól egymás megbecsüléséhez közelíthetünk, ha a délszláv személyneveket az eredetinek megfelelően írjuk, vagyis Branko Radičevićet, Radicsevics Sándor helyett. (1961. XI. 26.) Valójában azonban nem, vagy nemcsak a hajdani Hungária-tudat következménye az ilyen magyarítás, hiszen pl. a Tolsztoj Leó vagy a Verne Gyula személynévformák is ismertek. S hogy erre vonatkozóan a nacionalizmus vádja sem lehet igazolt, arra az a bizonyíték, miszerint az idegen nemzetek lefordított írói és művei valamiképpen részei lesznek annak a nyelvi kultúrának, amely befogadta őket. Ilyen értelemben Shakespeare vagy Goethe egy kissé magyar író is, mivel hozzátartoznak nemzeti klasszicizmusunk képzetéhez. A szerbek ezt mind a mai napig ehhez hasonlóan fogják fel, hiszen még a latin betűs ábécéjüket is a saját ejtésük szerint alkalmazzák az idegen nevek írásakor. S érthetően eszükbe sem jut, hogy a magyarok zokon vehetik, mert ők (a szerbek) Petefit írnak Petőfi helyett.

Jól érezheti ezt Herceg János anélkül, hogy nyíltan beszélhetne erről. Csupán az emberi bensőséget féltheti a külsődleges tiszteletadástól, mondván: elidegenedést jelentene, ha pl. a bensőséges Gyókó helyett ezután – a szabály kedvéért – Djokát írnánk. Ezért enyhe iróniával viszonyul a hetek óta vitázók helyesírási buzgalmához. Öntudatosan kijelenti: „*Én nem vagyok nyelvész, nekem a magyar nyelv nem foglalkozási tárgyam, hanem kifejezési eszközöm, pajzsom és fegyverem.*" Szeretné, ha a „*nyelvészek és tanárok is kissé bátrabban és az itteni viszonyokhoz hívebben, a kétnyelvűség gyakorlatában öntudatosabban nyúlnának a magyar nyelv minden kérdéséhez. És nem csak ők*". (**Az együttélés hatása és a magyar nyelv szelleme**. MSZ, 1961. XII. 17.) Mert szerinte a magyar nyelv ügye a szellem kérdése is.

Grétsy László budapesti nyelvész növelte a jugoszláviai magyar nyelvészek (és nyelvészkedők) tekintélyét, amikor Kossa János **Így írunk mi** c. könyve kapcsán megállapította, hogy nem kell aggódni a jugoszláviai magyarság anyanyelvének jövőjéért.

Ezt a látszatot erősítette a magyar színházi élet föllendülése is. Az ötvenes években (s még azután is több mint egy évtizedig) a szabadkai Népszínház töltötte be a vajdasági magyar színjátszás funkcióját. Pedig az általa bemutatott színdaraboknak legalább a fele csupán a felszínes szórakoztatás eszköze volt, és az érzékeny társadalmi problémák boncolásának nem lehetett helye a színpadon. Hogy a szabadkai Népszínház magyar társulata mégis fejlődésnek indult, az az 1959-ben az élére került Dévics Imre és a már korábban is rendezőként ott tevékenykedő Virág Mihály, valamint a színészként és rendezőként egyaránt kiemelkedő Pataki László mellett azoknak a színészeknek is köszönhető, akik a topolyai színház

megszűnését követően Szabadkára mentek. És az ide szívesen ellátogató, olykor vidéki vendégszerepléseket is vállaló budapesti élművészeknek.

Ekkor kezdődött az az időszak, amely a szabadkai Népszínház aranykoraként maradt meg a visszaemlékezők tudatában. Főleg azért, mert – anyagi juttatás nélkül – a tájolás feladatát vállalta magára az együttes, nem csupán a Vajdaság eldugott falvait keresve föl az előadásaival, hanem azon túl, akár a muraközi magyar települések magyarságát is fölüdítve egyik-másik népszerű darabbal. E vendégszereplésekre nem a spekulatív minőség jegyében, hanem a magyar szónak élőben való közvetítéseként, az azonos nyelvet beszélőknek a kellemes együttléteként került sor. E nagy megterhelést jelentő, hetente olykor többszöri utakat, embertelen körülményeket azonban nem vállalhatta mindenki, s többen engednek az Újvidéki Rádió csábításának. Szabadka e tekintetben is véradó városa volt a tartománynak – a későbbi években is.

SZELLEMI DIKTATÚRA A DEMOKRATIZÁLÓDÁSBAN (1960–1963)

A fiatalok irodalmi vitái

A Magyar Tanszék és a Forum Könyvkiadó megalakulását követően egyre több magyar értelmiségi megy Újvidékre. A fiatalok a sajtóban és az Ifjúsági Tribünön egyaránt elmondhatják véleményüket a művelődési jelenségekről. Az Ifjúság c. hetilap egy-egy megjelent új könyvvel kapcsolatban több írót is fölkér a mű értékelésére.

Újvidék–Szabadka (észak és dél) ellentéte már ezekben az eszmecserékben fölerősödik. Például a csak származásában kanizsai Koncz István szigorú kritikában világosította föl a szabadkai Gulyás Józsefet, hogy a tehetségén túl aktívan kell viszonyulnia a társadalmi valósághoz, és Dóró Sándort, hogy a politikai mellőzöttsége csupán póz a verseiben (I, 1960. III. 10.). Vagy a Kopeczky László és Sáfrány Imre által közösen írt **Mire a teknősbéka odaér** c. regényről az Újvidékre került Bányai János és Tolnai Ottó közösen s egyoldalúan elmarasztalóan vélekedik. Velük szemben a Szabadkához kötődő Dóró már megértőbb a regény iránt (1961. V. 25.). A szintén határvárosi Dési Ábel viszont egyenesen lelkendező. A mű jugoszláv viszonylatú eredetiségéről, polgárpukkasztó hatásáról és külön esztétikájáról beszél (1961. VI. 8.).

Deák Ferenc **Rekviem** c. novelláskötetével többen is foglalkoznak. Mindenekelőtt Fehér Ferenc, aki elfogadja a vajdaságiasságnak és a modernségnek Deák Ferenc-i ötvözését, tehát a „szimbolikus keretei"-t, „egzisztencialista érzéketlenségű" „csomagolópapírját" is. Deák eredeti, megszenvedett élményekre épít – ez a fontos Fehér számára, akivel ma is egyetérthetünk.

Az ugyancsak magyarittabéi Szűcs Imre lelkendezve méltatja földije világképét, annak dacára, hogy Deák novellái már az idegen csengésű személyneveiben s a Délvidéktől olykor egészen távoli (mediterrán) helyszíneiben is látszólag a szülővidékével szembeni távolságtartást hangsúlyozza. Azt olvassa ki a kötetből, amit – a szerzőt jól ismerve – belelát abba. *„Változást ide, a mi kis tenyérnyi*

Vajdaságunkba, és hírt vinni el innen – elkülönültektől. Hiszem, hogy Deák e kötetével ezt meg is teszi" – véli Szűcs (1961. VI. 22.), aki ekkor még nem tudja, hogy a hangneme nem felel meg a belpolitikának.

Dóró Sándor viszont a **Rekviem** árasztotta magányosság- és idegenségérzetre figyel föl: „*Deák nem nagyképű és nem »halandzsázik«, mint egyes fiatal elbeszélőink*" – írja. Az oldalvágása elsősorban Bányai Jánosnak a Deákéval azonos évben (1961) kiadott elbeszéléskötetére (**Álarc felett a nyári nap**) vonatkozhat, amely szimbolista és szürrealista elemeiben Deák módszerére emlékeztet.

A napi politika felől csupán Vlaovics József közeledik Deák könyvéhez (1961. VI. 6.). Modorosságot, az ábrázolt (lelki) valóság nem ismerését veti az író szemére. Az elidegenedés-élményt egyszerre tartja indokoltnak és fölnagyítottnak. – Le kell számolnia az írónak a múlttal, ahogyan azt Deák már meg is tette a kísérleteiben – mondja oktatólag.

Más alkalommal az Ifjúság c. hetilap arról számol be, hogy Bosnyák István és Gerold László Huszár Zoltán fiatal költő **Vakmeleg** c. kötetét marasztalta el a tribünön. Bosnyák csupán a „*dórós póz*"-hoz és „*hamis érzelmek tömkelegé*"-hez, a „*tóthferences mélabú*"-hoz, Foky-féle „*parasztidill*"-hez képest tartja nem túl rossznak Huszár verseskötetét (1961. XII. 14.).

Ezzel szemben Dóró Sándor „*a Bácska gyöngyének nevezett tó partján*" védi a szintén vidéken élő „*agyontámadott Huszárt*". (1961. XII. 14.) (Utóbb B. Foky és Huszár börtönbe került Tito politikájának bírálata miatt.)

A lehetőségek kihasználása

Az Ifjúságban már korábban többnyire ismert nevekből, a hasonlóan gondolkodók közül egyre inkább egy összetartó, a művelődés alapkérdéseiben megegyező csoport formálódott. Ezek a fiatalok 1961 decemberében saját maguk által szerkesztett, Symposionnak elnevezett melléklethez jutottak az Ifjúságban. A szerkesztő Tolnai Ottó lett, a munkatársak pedig Bányai János, Domonkos István, Fehér Kálmán és Koncz István; majd Bosnyák István, Brasnyó István, Gion Nándor, Ladik Katalin, Utasi Csaba, Gerold László és Végel László.

A symposionisták az első években inkább a tagadásaikról, a botrányaikról voltak ismertek. Többségük a Magyar Tanszéken (is) tanult, és – kezdetben B. Szabó György, később Sinkó Ervin hatására – a vidékiességet vette célba. Világnyelven ugyan alig olvasott valaki közülük, viszont a hatvanas évek elején már hozzájuthattak a magyarországi műfordításokhoz. Ám ennél alapvetőbb volt a symposionisták számára az az útmutatás, amelyet a korszerű jugoszláv íróktól,

főleg Krležától, de a nála fiatalabbaktól is kaptak, nem beszélve a szerbhorvátra fordított friss világirodalomról.

A provincializmust az örökölt nacionalizmus, vidéki öntudatlanság, önelégültség, igénytelenség, frázisuralom és sógorkomaság jelentette számukra. Fiatalosan tagadták a szerénységet, s úgy gondolták: a mindenséghez kell mérniük magukat, pedig a többnyire kicsapongó életmódjuktól eltekintve, az olvasmányélményeikben raboskodtak. Mindenekelőtt a délszláv irodalomban. Ennek hatására szerbhorvátul is írtak, s az írásaikban, magyarságukat olykor tehernek érezve, a többség nyelvén idézték a számukra fontos sorokat. Bányai János (alias Ivan Banjai) 1962-től 1966-ig az Index c. szerb egyetemista lapot is szerkesztette. A magyar környezetben született, iskolázódott Tolnai Ottó, a Symposion-mozgalom kezdeményezője pedig, aki nem foglalkozott műfordítással, nem véletlenül vallotta évtizedekkel később is, hogy „*én nem idegen nyelven olvasom a jugoszláv irodalmakat, hanem saját nyelvemen, mert ez a nyelv számomra nem csak az irodalom nyelve. Ismerem minden belső problémáját ezeknek az irodalmaknak, érzem minden árnyalatukat*". **(Költő disznózsírból,** 2004. 79. p.)

Miközben a délszláv irodalmat szerették (melyben számukra „*Andrić, Krleža, Crnjanski... többet jelentettek, fontosabbak voltak, mint a magyar írók...*" – Tolnai i. m. 350. p.), tudatosan voltak egyoldalúak és kegyetlenek azok iránt, akik mellől kiemelkedtek, mert csak így tudták fölpezsdíteni a provincia általuk elmocsarasodottnak tartott állóvizét, s csupán ily módon jelezhették a belügynek: alaptalan a sejtetett vád, nem törnek a társadalmi rendszer biztonságára. Mivel nem ismerték el a régebbi vajdasági íróelődeik érdemeit, s részben a háború utáni időszak „forradalmi" vívmányaival is szembekerültek, ezért a jugoszláv voltukat sokszor még azoknál (Fehér Ferencék nemzedékénél is) nyomatékosabban kellett bizonyítaniuk, akik az előző másfél-két évtized gyanús bírálói voltak, s most az ő céltábláik lettek. Ez azért is föltűnő, mert míg az előző nemzedék túlzott délszláv kötődését valamennyire igazolta a magyarországi könyvek hozzáférhetetlensége s a félelem, hogy magyar mivoltukat esetleg szovjet politikai érdekkel kapcsolja össze a jugoszláv államvédelem, addig a hatvanas évek elején már megindult a magyar könyvek behozatala, s a keleti blokk Jugoszláviára gyakorolt nyomása is mérséklődött. Csakhogy a Magyarországról importált újabb könyvek ideológiailag korlátoltak voltak az újabb délszláv irodalom szelleméhez képest, s a Symposion nyomatékosan hangot is adtak az ezzel kapcsolatos véleményének.

A symposionistáknak a kortárs délszláv kultúrához való szorosabb kapcsolódását alapvetően az a körülmény határozta meg, miszerint mellékletként (1965-től folyóiratként) való megjelenésük, mozgalmuk anyagi és erkölcsi támogatottsága a jugoszláv államhoz való viszonyulásuknak volt a függvénye. Az

egymástól idegen, sokfelé húzó darabokat folyamatosan nagy erővel összetartó Jugoszláviának a belső béke és a külső látszat érdekében biztosítania kellett a nemzetiségek fennmaradásának föltételeit, az önálló kultúrához való jogát. Ennek kulcsa az anyanyelv jogainak hivatalos elismerése, de ezzel együtt a többségi nemzetek által kialakított társadalmi és művelődési formákhoz való kötelező igazodás volt.

A Symposion-mozgalomnak a kezdeti hercehurcákat követő elismerése azt jelentette, hogy Újvidéken és magyar nyelven is engedélyezik azt, amit elsősorban a szerb, a horvát és a szlovén fővárosban már évek óta gyakoroltak: a viszonylag tág keretek közötti nyilvános gondolkodást, a korábbi állampolitikai gyakorlattal szembeni óvatos ellenzékiséget. A konfrontálódás természetesen már csak azért sem lehetett olyan nyílt, mint az államalkotó nemzetek művelődési központjaiban, mert a Symposion-mozgalom nem elsősorban politikai, hanem művészeti-kulturális jellegű volt. Eleve tudta, hogy nem ritkán ez a korlátozott igénye is túl soknak bizonyul. S a fiatalabb értelmiségre számíthatott. Az idősebbek már csak azért is tartózkodtak tőle, mert – legalábbis kezdetben – az esztétizálásba húzódó Híd folyóiratnál is magyarellenesebbnek tartották.

Hogy a symposionistáknak a szellemi játékaik számára kijelölt magaslati, de viszonylag szűk területtel kellett beérniük, az elsősorban az ország belpolitikai körülményein múlott. A hatvanas évek első felében jut a csúcspontjára a szerb szempontokat erőltető Aleksandar Rankovićnak mint Tito egyik lehetséges utódjának hatalma. Milovan Đilas, a háború utáni jugoszláv szellemiség legbotrányosabb egyénisége viszont őrizetben van. Eszméi azonban országszerte parázslanak, s hol itt, hol ott fenyegetnek föllobbanással. Minél nagyobb erővel bírálták tehát a Symposion-mozgalom tagjai a sztálinizmus jugoszláv változatát, annak folyamatos továbbélését, s azokat, akik ennek segítségével anyagi és erkölcsi előnyökhöz jutottak, annál gyakrabban kellett hivatkozniuk mind a marxizmus klasszikusaira, mind pedig a jugoszláv filozófia és politika régi és új törekvéseire, tekintélyeire. A magatartásuk azért is gyanús volt, mert egyfajta individualista ízlést és beállítottságot igyekeztek meghonosítani a magyarok között, a marxizmusnak – legalábbis látszólag – ellentmondó irracionalista műeszményt tűzve zászlójukra. Annak ellenére, hogy alig volt közöttük olyan, akit a származása többé-kevésbé ne kapcsolt volna a falusi vagy a kisvárosi parasztsághoz, s az ennek megfelelő szokás- és gondolkodásmódhoz, főleg Sinkó európéerségének hatására – a társadalmi valóság marxista átformálására irányuló törekvéseik hangoztatása közben – arisztokratikus és sznob jellegű, kasztszerű kultúra mellett kardoskodtak. Ezzel azonban nem kerültek igazán szembe az „új osztállyal" – ahogyan Bergyajev után Đilas nevezte a hatalom gyakorlása során bürokráciává szerveződött, rengeteg új csatlóssal megerősödött, magát kommunistának és forradalminak tartó csopor-

tot, melynek érdekeit a szubkulturális törekvések (tisztelet a kivételnek!) akaratlanul is nyugtázzák. E csoportokban ti. a lázongó hajlandóságú értelmiségiek kiélhetik, „megvalósíthatják" magukat, anélkül, hogy a szélesebb embertömegeket fölvilágosítva az államrendet fenyegetnék.

Újra mindent újrakezdés

Nem véletlen tehát, hogy a hatvanas évek közepén, mielőtt az Ifjúság addigi melléklete Új Symposion címen folyóirattá nőtte volna ki magát, **Kontrapunkt** (1964) címen (Bányai János és Bosnyák István válogatásában) antológia jelent meg a symposionisták addigi terméséből. A bevezetést s benne a következő sorokat is Sinkó Ervin írta: „*...ezek a mi egymásra és önmagukra talált fiataljaink nem érezhették magukat elszigetelt tábornak, hanem éppen ellenkezőleg a saját provinciális elmaradottságát s minden öröklött, visszahúzó hagyományt és dogmát vakmerően likvidálni akaró, a mindent újrakezdő, mindent megújító forradalmi jugoszláv szellemiség szerves részének. A világ minden értéke felé szabadon kaput táró, az emberi egyetemességre törő jugoszláv forradalmi szellemnek az ihlete és ereje az, ami nélkül Vajdaság talaján az ő megjelenésüket hamar betemette volna a por és a sár, a szellemi inerciának az a süket, visszhangtalan közönye, mely gyilkosabb minden ellenséges gúnynál vagy megbotránkozásnál*".

Tehát ismét, Szentelekyéket is beleszámítva, immár negyedszer, a *mindent újrakezdés* mindannyiszor (a későbbiekben is) illuzórikusnak bizonyult reményével állunk szemben. Nem véletlenül idézték a későbbiekben is többször Domonkos István **Egy virágzás felé** c. versének sorát: „*Rétek, kérem, újrakezdjük a pompás virágzást.*" Akkor senki sem gondolt arra, miszerint ez a természetre (társadalomra) ráerőszakolni próbált magatartás, mivel tagadásból és az addig soha nem voltnak az erőltetéséből áll, legfeljebb rövid távon, a kiéletlen energiájú fiatal magyar értelmiség erőbőségének, valamint a magyarországi, a romániai és a csehszlovákiai magyarság még nagyobb fokú elnyomottságának köszönhetően, hívhatja föl magára a figyelmet. Távlatilag viszont, minthogy a gyökereit többnyire nem bocsáthatta a nemzetköziségnél, a kölcsönzött, vékonyan szórt talajnál mélyebbre, a létező közösségbe, tehát a nemzeti kultúra mélységeibe, a napi politika szele arra csavargatta, amerre akarta.

Ha Szenteleky, a hagyományokat tekintve a semmiből, kulturális korparancsból próbált irodalmat kitalálni; ha a második világháború után a Sztálin és Tito által időszerűsített marxi–lenini eszmei mondanivaló táplálta a jugoszláviai magyar irodalom megalapításának hitét; ha a következő nemzedék az érzelmei-gondolatai kifejezésének teljes formai szabadsága alapján gondolta magát irodalom-

teremtőnek (legalábbis a föllépésük idején 1950-ben) – akkor hasonlóképpen a symposionisták is mindent elölről akarnak kezdeni, szemétként takarítva el úgyszólván mindent, ami előttük nyomtatványként jelent meg a Vajdaságban.

Az idősebbek mérsékletre intenék őket. A szabadkai és a hagyományvédő érdekeket főleg a 7 Nap fogalmazza meg, míg Újvidéken elsősorban az ekkor már a Kilátó néven terebélyessé vált irodalmi-kulturális rovat áll az új törekvések bírálóinak rendelkezésére. Nem sokkal azután, hogy a mozgalom melléklethez jutott az Ifjúságban, a Dolgozók hetilapban is – Visszhang címen – művelődési rovatot nyitnak, amely az új szellemi törekvésre vonatkozóan számos esetben – hol régi dogmákkal támadva az újakat, hol átgondoltabban – cikket jelentet meg. (Ezek közül az 1962 márciusában közöltek igazsága ma is érvényes.) Azonban jellemző módon e kérdésekben legilletékesebb Herceg János véleményére – nem számítva a Magyar Szó Jó reggelt c. rovatát (pénteken) – inkább csak a zágrábi Magyar Képes Újság kíváncsi ebben az időben.

Tomán László Végel Lászlónak az Ifjúságban közölt, tribünvitát nyitó cikkére reagálva azt bizonygatja, hogy a múlt egyoldalú tagadása értelmetlen, hiszen voltak e tájon széles látókörű alkotók, s születtek a korukat túlélő művek is.

Bori Imre is fontos szempontból formál véleményt **(Levél „intellektualizmusunk" néhány vonásáról)** ugyancsak a Dolgozók márciusi számaiban. Ő a társadalom helyzete felől bírálja a mozgalmat, mondván: az intellektualizmus fellegjárás, mert a városiasodás még várat magára. Példákat hoz föl annak bizonyítására, hogy a külföldi minták a saját világuk fölfedezésére ösztönzik a magyar írókat. A jugoszláv külön út elméletéhez azonban továbbra is ragaszkodnia kell. Szerinte a saját társadalmának elidegenedése egészen más, mint a nyugatié, minthogy Jugoszláviában, ahol „*az ember új helyre került*", a valóság meghódítása kötelező. Persze, egyéni látásmód szerint – mondja.

Szeli István ugyancsak fontos igazságokat mond ki **Perpatvar íróéknál** c. cikkében – a Magyar Szóban (III. 25.). Az adminisztratív beavatkozásért kiáltó öregek alattomosságát is megrója a kirobbant viták kapcsán. Az európaiságot viszont, a fiatalokkal szemben, a *couleur locale*-ból növesztené ki: „*Agyig ér a sár és sok a nádtető. De az is igaz, hogy ez jó kötőanyag, néha jobb lehet a behozatalinál. Európa minden népe, faja, vidéke a maga anyagából építette fel irodalmát és művészetét. Akit a tág Európa pöffeszt, gondolja meg, hogy Thomas Mann világtávlatai is egy Lübeckben futnak össze. És a csodált Bretagne-ban még nemrég is voltak veremlakások és földkunyhók. És volt, lett belőlük sarjadt szellem is, hamisítatlan európai*." A „konjovići, hercegi, fehérferenci" elvnek ad tehát igazat, s alaptalannak véli a mellékletet kapott fiatalok szélsőséges támadásait.

Ezen túl Szeli kérdést is szögez a támadó fiatalok mellének: „*De milyen ügynek az érdekében vágja magát ebbe a pózba, miért feni a kést a mai irodalmi ellenzék?*

Van-e ok, amely igazolná, vagy éppen szükségessé tenné az ilyen fellépést? Ma, amikor a lapok, újságok, folyóiratok, kiadóvállalatok talán túlméretezetten is tág és szabad teret engednek úttörő próbálkozásoknak, kísérletezéseknek (ettől a liberalizmustól már-már a vajdasági írás tekintélyét is félteni kell), amikor a jól ismert okoknál fogva minden olyan tollforgató, akinek az írása eléri a közölhetőség mértékét, egyben favorizált és foglalkoztatott írónak számít, ilyen viszonyok között még nemzedéksérelemről sem beszélhetünk." (MSZ, 1962. III. 25.)

A „kalapács" befogadása

A viták elvszerűségére, megfontoltságára jogosan intő Szeli István arról megfeledkezik, miszerint a Symposion-mozgalom részben a bosszúja annak a harmincas és negyvenes évek fordulóján született nemzedéknek, amelyet a beiskolázásától kezdve erősen vitatható minőségű oktatásban és – az otthoni körülményeket is tekintetbe véve – kétszínű nevelésben részesítettek. Olyan írók, költők műveit és adatait kellett megtanulniuk, amelyeket szellemi érésük során egyre kevésbé becsülhettek. S különben is túl fiatalok, fölkészületlenek és világnézetileg akadályozottak voltak az eredeti alkotások kihordásához. Könnyebb volt először a korábban beléjük táplált álértékeket kivetniük magukból, egyúttal bosszút is állva gyermekkoruk nem túl szoros, de azért mégis ledönthetetlen korlátjaiért. Hogy ezek valóban léteztek, ezt a külföldre szökési kísérletek is bizonyítják, amelyek közül az egyik meghiúsultról riport formájában számol be az Ifjúság. Emellett Herceg János **Csavargók** címen novellát is ír egy ilyen esetről. Tolnai Ottó viszont a már említett visszaemlékezéseiben hosszan részletezi a félalvilági kapcsolataikat, s az ezekkel járó kalandjaikat.

Még csak célzás formájában sem jelentkezik az antiszemitizmus ezeknek az éveknek a rendszerint személyeskedő polémiáiban. Ám aligha véletlenül hivatkozik nem egy kivesézett írótekintély a világháború idején elszenvedett, a faji megkülönböztetésből eredő sérelmeire, mert a harmincas évek pusztító vihart megelőző fuvallatait érezhette a fiatalok támadásaiban. Nem mintha ezek fasiszta jellegűek lettek volna a szüleiktől vagy a falubeliektől hallott háborúvégi szörnyűségek hatására! Viszont mégis létezett a hatalmat irodalomként, a sajtó és a könyvek felelőseinek szerepében birtoklókkal szembeni viszolygás, hiszen a nem csupán az anyanyelvük, hanem a származásuk, kultúrájuk, érzelemviláguk szerint népi magyar gyerekek azok jogi és szellemi szorításában vesztegeltek, akiknek hajdani üldöztetése idején az ő szüleik tájékozatlanok, közömbösök vagy kárörvendők voltak.

Ebből a fogságból kitörni az akkor megváltásnak látszó kisebb rossz vállalásával lehetett: fejest ugrani az irracionalizmusba, a jugoszláv és világirodalom kínálta légóceánba. Az ország elhagyása nagy kockázattal jár, a teljes igazságot világosan lehetetlen kimondani, a túlzott becsületességért börtön vagy legalábbis mellőzés fenyegeti az embert. Hát nem legcélszerűbb megoldás az érthetetlenbe, az ellenőrizhetetlenbe, vagy legalábbis a többféleképpen magyarázhatóba, a mindentudás nagyképűségébe, az elegáns haszontalanságba bújni, amikor a bürokrácia dirigálta szorgalmas hétköznapok semmi igazán hasznosat vagy fölemelőt nem kínálnak? A hamis szépségek dominanciája idején fontos lehet a hit, hogy a rút és a tagadás kölcsönzött esztétikája, ha nem váltja is meg mindjárt a világot, de legalább egy szűkebb körben érvényteleníti a látszatokat, a mindent beborító hazugságokat. Ezzel magyarázható, hogy a mozgalom első éveiben – elsősorban Tolnai révén – az anarchizmus határozta meg a Symposionnak mint az Ifjúság mellékletének arculatát. A formabontó külső azonban akkor is megmarad, amikor új tartalmi törekvésekkel gazdagodhat az immár folyóiratra szert tett mozgalom.

1962 tavaszának nyilvános eszmecseréi tovább bővülnek. Rehák László megrója az Ifjúságot (I, IV. 19.), mert korábban jegyzet nélkül leközölte Antun Šoljannak már a Komunist által támadott cikkét a becsületes kritikus kiszolgáltatottságáról, az igazgatók és a szerkesztők uralmáról. Rehák szerint az értelmiség nem alkothat kasztot, s nem is magányosodhat el, Šoljan tehát „*zavaros kispolgári pozíción mozog*".

Csakhogy az Ifjúság bírált mellékletének, a Symposionnak a munkatársai ekkor sem hagyják magukat. Tolnai Ottó ekkorra már kiábrándult a néhány évvel korábban még az Ifjúságban hirdetett „százszázalékos" szocialista hitéből, s volt tanárának, Szelinek válaszolva Rehákkal vitatkozik (**Informatív jegyzetek**. I, 1962. V. 1.), és Šoljan, valamint a társai Ifjúságban közölt szövegei mellett foglal állást. Szerinte „*A kritikus negátor, eszköze, fegyvere a KALAPÁCS. Igen, az »esőről«, nem pedig a tisztességes szándékról, jóakaratról, stb.-ről van szó. A problémákat, ha lehet így mondani, nem a kritika etikája, hanem a kritika »fizikája« oldja meg, viszi tovább. Az előítéleteket, az emlékműveket, gipszeszményeket csapja szét.*" A futuristák (Majakovszkij) szellemében az antológiai, múzeumi temetőt, ballasztot akarja eltakarítani, mert meg van győződve róla, hogy csak a mézeskalácsra írt versek eltűnése után kaphat igazán erőre egy értékes, élet-dús művészet.

Tolnai, miközben az anarchista Bakunyinnal, a kereszténységellenes Nietzschével (mindkettőnek fontos szerepe van Sinkó gondolkodásában) és a szürrealista Bretonnal dobálózik, nagyon jól tudja, mit csinál, és két vezető jugoszláv politikus, a romantikus Moša Pijade és a szürrealista Koča Popović képzőművészeti tevékenységének dicséretével fedezi magát.

A Symposion-melléklet szerkesztője okos helyezkedésének meg is van a jutalma. Alig tíz nap múlva Rehák László a Dolgozókban (a Magyar Szó átveszi a cikket) már barátságosan vállon veregeti a „*bölcs gondolatok kicédulázgatásának korszakában*" veszteglő fiatalokat. Építőnek tartja a szerepüket, s helyettük azokat a marxistákat, kommunistákat ítéli el, akik anélkül, hogy elvi vitába bocsátkoztak volna a fiataloknak a számukra idegen szemléletével, a közvetlen adminisztratív beavatkozást követelték. Rehák nem tagadja, miért fogja pártját az új nemzedéknek. Annak örül, hogy „*irodalmi relációnk többé nem Szenteleky–Noviszád, hanem kitágult Krleža–Beográd relációra*".

Krleža, akinek attitűdje a fentebb említett gondolkodók mindegyikével összefüggésbe hozható, annyira népszerű a Symposion-mozgalomban, hogy maga a Krležát tekintélyes könyvnyi tanulmányban népszerűsítő Sinkó szólal föl egy ízben a Krležával fenyegetőző Tolnai nyilatkozata kapcsán az Ifjúsági Tribünön, mondván: a krležai magatartás csupán a maga történelmi-társadalmi meghatározottságában érvényes, s az adott körülmények között az avantgárd fegyvertárával is csínján kell bánni.

Nem kis dolog, hogy az Ifjúsági Tribün Végel László által kezdeményezett vitasorozatának záróértekezletén – minden bizonnyal fölső utasításra – egy olyan kemény politikus is a fiatalok mellé áll, mint amilyen Nagy József volt. Elevenbe vág, amikor kimondja: „*A vajdasági irodalomkritika több éven keresztül a végsőkig konformista és megalkuvó volt...*" (I, 1962. V. 31.) Ezért aztán nem alakulhattak ki az egyes műalkotásokat esztétikai hitelességgel mérő értékkritériumok, az egyetlen könyvkiadó szelekciója adminisztratív jellegű volt – állítja Nagy, aki a tetejében a Rehák által kárhozatott Šoljant is idézi, azt is megjegyezvén, hogy sokat vár a kétoldali megismerést szolgáló tanszéktől.

A hatalom viszonyulásának e fordulata azonban nem szereli le a továbbra is bírált szabadkaiak és az idősebb újvidékiek ellentámadásait. Dési Ábel, akinek Tolnai említett vitacikkére írt válaszát – ahogyan Tolnai egy későbbi utalásából föltételezhetjük – az Ifjúság főszerkesztőjének rendelkezésére, a symposionisták szándéka ellenére közölték, Tolnait és Bányait egyaránt antimarxistáknak tekinti (1962. VI. 14.). Az ugyanebben a számban válaszoló Tolnai szerint Désiből a szűk szellemi horizont beszél, mert nem Lefevre, hanem Heidegger, Sartre és Blanchot az igazi filozófus, a költők között pedig nem Brechtet vagy Lorcát, hanem Rilkét érdemes tisztelni. (Mellesleg a szlovén Josip Vidmar, a Jugoszláv Írószövetség elnöke még 1958-ban a Les Tempes Modernes körkérdésére adott – a Híd által is közölt – nyilatkozatában szintén hivatkozott a metafizikai érzékenységű osztrák költőre.) S Dési nem tudja, vagy nem akarja tudni: a kalapács mint a kíméletlen és meg nem indokolt ítéletmondás metaforája Nietzschétől származik, nem Radojica Tautovićtól, pedig Dési ennek hatásával is megvádolja Tolnait, aki – ha másért nem, akkor taktikából – vállalja ezt az összefüggést.

Dési már csak azért sem marad adós a válasszal, hogy bizonyítsa: nem napi politikai kényszer, hanem humanista fölismerés állítja a (nyugati!) marxizmus pártjára az egzisztenciálfilozófia ellenében: „*Heidegger állandóan a félelemről és aggodalomról beszél, s... az életet a világba vetettségében és halál elé élésében (sein zum Tode) látja... És Bloch, a marxizmus egyik vezető filozófusa, mindezzel a remény elvét szegezi szembe*." (MSZ, IX. 2.) Pedig mennyivel egyszerűbb és hatásosabb lett volna Désinek csupán annyit megjegyeznie: Martin Heidegger egy időben támogatta a nácizmust, s a fasizmusnak nem nehéz támpontot keresnie a német gondolkodó rendszerében.

Tomán László, akinek az egy évtizeddel korábban elkövetett „bűnéért" évekig olyképpen kellett vezekelnie, hogy jószerével csak a kortárs jugoszláv irodalmat ismertethette a Hídban, lelkesen üdvözli a symposionisták igazmondó törekvését, és sajnálkozik, hogy néhány kritika után elfordultak a jugoszláviai magyar irodalomtól. Nálunk a „*ne bántsuk egymást – kevesen vagyunk*" hamis szállóige fagyasztott, amikor a szerb és horvát irodalomban már csoportok álltak szemben egymással – állítja Tomán (D, VI. 6.).

Bogdánfi Sándor is beleszól a vitába, ám úgy védi a symposionistákat, hogy azok belesántulnak (D, VI. 22.). Ellenzi ugyan a folyóirat adminisztratív beszüntetését, de elutasítja az irodalmi dogmákat, az erkölcstelenséget és a szidalmazásokat. Európai kontextusban is indokoltnak tartja a fiatalok szellemi helykeresését, noha – paradox módon – az okkal romboló Tolnait nem tartja kritikusnak, s a bátorságát is lebecsüli.

A vita folytatása ezután még személyeskedőbb jellegű lesz.

A kritika missziója

A symposionisták a már jelzett okok miatt szellemük marxista beállítására törekedtek. Erre már az a tény is utal, hogy a folyóiratuk első számának élére annak a fiatal Lukács Györgynek a **Taktika és etika** c. írását állították, aki fontosnak tartotta kifejteni: hogyan tarthatta meg a lelkiismereti egyensúlyát a forradalomhoz való csatlakozásakor. A múlt tekintélyei azonban inkább csak alkalmi fogódzókat jelentettek a Symposion-mozgalom számára, amely abban is lényegesen eltért az előző nemzedékektől, hogy – mivel a felépítményt legfeljebb csak kis mértékben tekintette a társadalmi alap függvényének – többnyire megszívlelendőnek tekintette a nyugati marxista gondolkodóknak sokban a vajdaságiakkal ellentétes körülmények között született igazságait. A szellem akkor is gazdagíthat, segíthet bennünket, ha a tőkés világban s akár a marxizmus klasszikusaival perlekedve született.

Az ifjú gondolkodók számára a marxizmus régi és új teoretikusai (nem utolsósorban a Praxis folyóirat filozófusai) a mindenkori idejétmúlt elleni nyílt lázadást legitimálták. E felfogásukban főleg Krleža és Sinkó bátorította őket. Annál is inkább, mert a kommunista jugoszláv szellemet nem annak életgyakorlata szerint fogták föl, hanem úgy, ahogyan az az alkotmányban és a törvényekben, de elsősorban Tito elnök nyilatkozataiban megfogalmazást nyert. Nem alaptalanul hiszi tehát Fehér Kálmán: „*A demokratikus formák már megvannak, most az embertől függ...*" stb. Vagy hogy – a tízparancsolat és a totális empátia szellemében – az integrális személy az, „*aki képes mások érdekét úgy felfogni és átélni, mint a sajátját*". (I, 1962. XII. 6.) S Bosnyák Istvánt is ugyanígy megérthetjük, amikor áhítatosan várja az 1963-as alkotmányt. Meg van ui. győződve róla, miszerint „*társadalmunkban nem létezhet tőlünk elidegenedett államhatalmi érdek, mint ahogy szemellenzős szubjektivista céloknak sem szabad létezniük*". (I, 1962. X. 11.) Azt a tényt, hogy a valóság sokszor nem igazolja az elméletet, a körülmények rovására írták, s azt hitték, a vezető politikusok tőlük várják a magyar nyelvterület hibáira való rámutatást, s az azok kiküszöbölésére vonatkozó javaslatot.

A Vezér iránti föltétlen bizalmat a symposionisták is úgy igyekeznek működtetni, mint ahogy az Kelet-Európában és a Balkánon szokásos. A Vezér tévedhetetlen, ezért bírálat helyett legfeljebb magyarázhatjuk a tetteit. Ezt cselekszi Bosnyák is, amikor Titónak az ifjúság kongresszusán elhangzott meghökkentő véleményét úgy magyarázza, miszerint nem a modernséget, hanem annak Nyugatot majmoló másolatát utasítja el (I, 1963. II. 7.). Mintha az ilyen fenntartások nem lennének alkalmasok a rendszer számára nem megfelelő művészekkel való leszámolásra! Mintha létezne módszer, amely pontos határt vonhatna az egyéni ihletnek megfelelő eredeti kifejezés és a nyugati alkotók mintájára vállalt formakeresés között! Mintha mindig éles határt lehetne vonni a kísérlet, az útkeresés és a beért remekmű között! Egyébként Đilas szerint Titóhoz a szocrealizmus állt egészen közel.

Mindazonáltal a jugoszláv kommunista szellemiség a Symposion-mozgalom néhány tagja számára azért jelenthette az önmegvalósítás lehető legnemesebb módját, mert Tito politikája (a Sztálinnal való szembefordulás, az önigazgatás bevezetése, a nemzeti kisebbségek nemzetiségként való érvényesülése, az el nem kötelezett országok közötti egység szorgalmazása a béke érvényre juttatásáért) a jugoszláv példa által az emberiség megváltásának legcélszerűbb, legvalószerűbb módját kínálta.

Ennek következtében, amikor a symposionisták támadták azokat a vajdasági magyar írókat, akik a vidéki elkényelmesedettségükben, netalán a magyarsághoz való régimódi kötődésükben csupán felületesen igazodtak a titóista politikához, vagy azokat, akik óvatos közönnyel megkerülték a politikai állásfoglalást,

s így váltak visszahúzó bürokratikus figuráivá az ötvenes éveknek – alkotó, teljes életet élő embereknek hihették magukat.

A kritikának ti. rendkívül nagy tekintélye volt ebben az időben. Részint azért, mert széles körű olvasottságot és bátorságot feltételezett, részint pedig, mert a kritikát az emberiség haladásának alapvetően fontos eszközeként lehetett művelni. Nem utolsósorban annak következtében, hogy az uralkodó politika nem tette kötelezővé az irodalom számára az állam közvetlen érdekeit szolgáló művelődéseszmény propagálását. Mi több, már az 1958-ban tartott írókongresszuson a JKSZ szellemében – Josip Vidmarral az élen – kijelentették: az a normális, ha az irodalmár a maga sajátos eszközeivel „*minél merészebben [...] igyekszik a társadalom életébe és az egyén életébe behatolni*" – az igazság föltárása érdekében, akár borúlátó hangsúllyal is (H, 12. sz.).

A szépíró tehát akkor volt „vonalas", ha a tabutémákat tiszteletben tartva arról és úgy írt, amiről és ahogyan akart. Így aztán a kritikára az akkori szocializmusokban példátlan szerep hárult: mindazt élesen és logikusan ki kellett fejteni, amire a versek, novellák és regények csupán közvetve utaltak. Vagyis a kritikus – hacsak nem fékezték strukturalista előítéletek – társadalmi témákat fedezhetett fel a lelki tartalmak iránt fogékonyabb írók számára. Bátran megtehette, hiszen – ahogy Oskar Davičo nyilatkozott az említett kongresszuson – Marxék óta a JKSZ foglalta először programba a marxizmus humánus gondolatait (!).

A kritikát, amelyet egyelőre akkor sem egyszerűsítettek esztétikusan sterillé, ha tisztelték is a műalkotások belső rendjét és önelvűségét, az úttörés nélkülözhetetlen eszközeként művelték úgyszólván valamennyien. Nemhiába vette át Bosnyák Istvánnak az Ifjúság mellékletében megjelent cikkét a Magyar Szó is (1962. XI. 11.), a **Kritika és kegyelet** alapigazságot fogalmaz meg. Azt, hogy a háború után számos könyvet a szerző forradalmi érdemei után ítéltek meg, holott a társadalmi tettekért másfajta jutalom járt volna. Bosnyák differenciált értékfölfogásához az a megállapítás is hozzátartozik, miszerint az esztétikai értékeknek a forradalmiakkal való helyettesítése pl. Laták Istvánnal is rosszat tett, mert hozzájárult ahhoz, hogy a **Kavargó sorsok** c. elbeszéléskötet olyan lett, amilyen.

Mindemögött a forradalmi erkölcsnek a sajátos (sinkói) értelmezése: az addigi vajdasági „*lényegében minden rendben van*" gondolatának ellentéteként a soha meg nem elégedés imperativusa rejtőzik. Nem csupán dacból, hanem az őszinteségigénynek megfelelően is. Mert a mű befogadása során az olvasó, a néző vagy a hallgató a tökély élményére vár. S ez csak elvétve valósul meg, mivel vagy az alkotó, vagy a befogadó nem tesz teljesen eleget a teremtés, illetve a műélvezet követelményének. Ezért a kritika, ha szubjektív okok miatt nem magasodhat időtálló ítéletté, akkor legalább élménybeszámolóként, fontos vonatkozások megfogalmazójaként válhat hasznossá. A symposionisták tudatában voltak igaz-

ságaik viszonylagosságának, de amíg tehették, nem csökkentették a hangerejüket, mert úgy gondolták, az addigi vajdasági magyar irodalom – élettelen, tehát nem baj, ha valaki a sértődöttségében az is marad. Viszont az ájultaknak az életre pofozása mindennél sürgetőbb feladat. Vagyis a „kalapács"-ból kár nem lehet, csupán haszon.

A szellemi mocsarasodás tudatosítása az élni akarást serkenti. A semmi-élmény önmaga fölülmúlására készteti az embert, főleg ha fiatal. A létező nyugtázása süllyedés lenne: lépés a szellemi és a testi pocakosodás felé. A liberálkommunista tézis, miszerint a szellem legalább annyira befolyásolhatja a társadalmi viszonyokat, mint fordítva, ezeknek a fiataloknak is szárnyakat ad. Kialakítják az egyéni gondolkodás kultuszát, amelynek az esszé az írott formája. A kísérlet, a gesztus öncélú, szinte misztikus értékké válik. Akkor is, ha e törekvés eredetiségéről nemigen lehet beszélni. Nem csupán a fiatal Lukács **A lélek és a formák** c. művének gondolati vergődése rejtőzik benne, hanem – mint nonkonformista programban – a horvát Tomislav Ladan elképzelése is.

A racionális gondolkodás túlfeszülése mellett tehát a ködösség kultusza is jelen van a Symposion-mozgalomban. Ez érthető is, hiszen az értelem fényénél olyan dolgok világosodhatnának meg, amelyeket ezeknek a tehetséges, mohón olvasó, de azért a jugoszláv nemzetköziség medrébe terelt fiataloknak nem volt szabad tisztázniuk. Németh László irányába csak elvétve tájékozódhattak. Ezért a nyelvi és a szellemi magyartalanság köde olykor teljes homályba borítja a Symposiont. Pedig az általuk ismertetett-idézett szerb és horvát könyveket egyre inkább ellensúlyozzák a bemutatott magyarországi művek, közöttük azok, amelyeket ott alig tűrt meg a napi politika, vagy pedig csak Újvidéken a symposionisták és a Híd közlésében láthattak nyomdafestéket.

Ettől eltekintve az erőfeszítéseik olykor ma is rokonszenvesek. Egy ideig ui. ahhoz a maximalizmushoz tartják magukat, amelyet – Bosnyák István idézett cikkében – Edgar Allan Poe a következőképpen fogalmaz meg: „*majd ha kevesebbet időzünk az ÉRDEMEKNÉL és többet a HIBÁKNÁL (és nem fordítva, mint sokan teszik), akkor majd jobb kritikusokká válhatunk*".

A hit önszuggesztiója egészen a hatvanas évek végéig elfeledteti ezekkel a fiatalokkal a múltélményt, azt a tényt, hogy a vidékiességgel csatázva, saját élményvilágukat is elvetik, és a jelent is – legalábbis az első nagyobb csalódásokig – a jövő felől szemlélik, tehát nincsenek tisztában a társadalom valóságos alakulásával.

Az összetartozás tudata is nagy hajtóerőt jelent számukra. Nem alaptalanul érzik magukat kiemelt helyzetben: mint leendő írók, publicisták, szerkesztők vagy magyartanárok, noha elsősorban a vajdasági magyarok kultúrájáért érzik magukat felelősöknek, azzal is tisztában vannak, miszerint – a Hídtól átvéve a fáklyavivő szerepét – a történelem akkor is kivételes szerephez juttatta őket az

egyetemes magyar kultúrában, ha az „egyetemes" jelzőt ilyen összefüggésben nem ildomos használniuk. S nemcsak a baloldali művelődési értékeket sajátíthatják el, hanem, miként a Sinkó értelmezése szerint megismert, emberfeletti embert hirdető Nietzsche, s az általuk közölt, még idealista Lukács vagy a fasisztabarát Ezra Pound példája tanúsítja, a jobboldal sem egészen tabu számukra. Legalábbis akkor nem, ha azok nem magyar vonatkozásúak, illetve ha nem veszélyeztetik az időszerű jugoszláv politikai érdekeket.

A tiltott utaktól eltekintve szabadon vándorolhatnak. A belügy a kezdeti tanácstalansága után rájön: ezek a nagyhangú fiatalok az ország politikájának tekintélyét növelhetik, hiszen a határon túli vérrokonaiknál úgy gyakorolhatják szabadabban magyarságukat, hogy közben nem bomlasztják Jugoszlávia egységét – ha a köztársaságok fővárosai világnézetileg kénytelen-kelletlen megtűrt csoportjainak világszemléletéhez igazodnak is.

Az arisztotelészi műeszmény tagadása

Természetesen ahogyan más, tehetséges emberekből álló szellemi mozgalmak, folyóiratok esetében sem beszélhetünk egységes poétikáról, hasonlóképpen a symposionistáknál – már az indulásukkor is – különböznek egymástól az egyéni ízlések. Van azonban lényegi közösség is közöttük, s jórészt ez az, ami az akkori értékesebb magyarországi irodalmi művektől is megkülönbözteti az ő irodalmi eszményeiket.

A symposionisták, a nyugat-európai irodalmakkal szinkronba jutott szerb és a horvát írók példájára, az utánzást és a tükrözést erősen vitatható esztétikai kategóriának tartották. A legkorszerűbb esztétikai szemléletektől megtámogatottan azt vallották: a tudomány és a technika, vagyis a szociográfia, a publicisztika, a fénykép és a film – a konkrét valóságanyagot, az életillúziót illetően – tehermentesítette a modern művészetet. Az alkotóknak tehát nagyobb mértékben kell a fantáziájukra, kifejezési eszközeikre, valóságot teremtő készségükre s magára a műre, annak ontológiai lehetőségeire, egyedi lény voltára figyelniük, mint valaha. Ha a hozzáértők számára régebben is az volt fontos a műben, ami által az többet nyújtott a mások által is tapasztalható közös élményeknél és helyzeteknél, akkor a symposionistáknál ez a különbség céllá, sokszor öncéllá válik. Az utóbbi az egyik fő oka, hogy a hatvanas évek első felében a symposionisták nem produkáltak időtálló alkotásokat.

A melléklet (később a folyóirat) munkatársai reflexiók formájában, más gondolkodókhoz, művekhez kapcsolódva határozzák meg esztétikai krédójukat. Ez, miként Bányai Jánosnak Illyés **Ebéd a kastélyban** c. művéről írt ismer-

tetőjéből kitűnik, ritkábban az értékek pluralizmusának is képes helyet adni. Bányai ezt írja: „*Olyan értékei vannak ennek a műnek, mely felér jó néhány regényével, de ki kell mondanunk még egyszer, Babits Mihály után: EZ MÉGSEM REGÉNY.*" (I, 1962. XI. 1.)

Hasonló szellemben Bosnyák István nem a realistává lett Lukácsra, hanem Ivan Fochtra és Sinkóra hallgat, amikor a teremtésben, az individuális szellemben látja a művészet lényegét, tudomásul véve, de nem tulajdonítva jelentőséget az objektív valóság mindenkori meghatározó szerepének, esztétikán kívüli (osztály- és egyéb jellegű) igazságértékének. Ennek megfelelően Bosnyák szerint a művészi tett etikai is, a dolgok nevén nevezése azonos az alkotói erkölcsiséggel „*az emberiségtől elidegenült titkos hatalom*" ellenében (I, 1963. I. 1.).

Kapóra jön a symposionistáknak, hogy az indulásukkor jelenik meg Budapesten az angol marxistának, Christopfer Caudwellnek az **Illúzió és valóság** c. műve, amely a politikusi dogmákon túllépve fejleszti tovább az irodalom marxista fölfogását. Tanítása különösen Utasi Csabának tetszik meg, aki ezután sarkigazságnak tekinti azt a caudwelli gondolatot, amely szerint a költészet az osztálynélküli társadalomban is irracionális fog lenni, mert a képzelet új igazságokra tör (I, 1962. III. 22.). A költők viszont vulkanikus jelenségek, s a mélyből föltörő „örök emberi" emócióknak adnak formát.

A költőnek mint rendkívüli lénynek s a versnek misztikus valóságként való elfogadása különösen a fiatal költők számára rokonszenves. Nem véletlenül jelenti ki Domonkos István **A vers fetisizálása** c. műhelyvallomásában, hogy „*A vers totális: önmagát, értelmét veszíti el, ha elemezzük: magyarázni annyi, mint megsemmisíteni.*" A romantikus Domonkos számára csupán a nagy vers érték, amelyből évszázadonként csak egy van. Vagyis az igazi irodalom, a művészi önmegvalósulás pillanatai elérhetetleneknek tűnnek. Részben ez okolja e fiatalok hangsúlyozott vitalitását, individuális beállítottságát, szemben az addigi közéleti képmutatással. Ezért sem törekednek szuverén esztétikai alkotásokkal meggyőzni az idősebbeket tehetségükről, a romboló kritikához való jogukról.

Az irodalom- és művészetkritikát személyeskedő és ítéletbeli túlzásaik dacára is olykor figyelmet érdemlő színvonalon gyakorolják. Ezt Utasi Csabának az 1962/63-ban botránykőnek bizonyult sommás (a **Kontrapunkt** c. antológiában is közölt) kritikasorozata is tanúsítja. Ebben Debreczeni Józsefet Heltai-epigonnak mondja. Galamb Jánosról és Csépe Imréről szintén elmarasztalóan vélekedik. Urbán Jánost és Dér Zoltánt illetően B. Szabónak az általunk már említett cikkét ajánlja az olvasó figyelmébe. Gál László **Tarlóvirág** c. kötete kapcsán elutasítja a vajdasági mércét, hízelgést, tekintélytiszteletet. Viszont nincs igaza, amikor a tájhoz való vonzódást nem tartja ihletőnek, sőt magát a belső harcot is meddőnek véli, s csak a „*provinciális szellemet szétzúzó szellem*"-et érzi kreatívnak.

Ezért Fehér Ferenc **Bízó szerelemmel** c. kötete kapcsán is egyoldalú, mert a tájélmény kamatoztathatósága szerinte a múlttal lezárult, az emlék költőileg már nem aknázható ki. S hasonlóképpen Ács Károly **Máglya** c. szonettkoszorúján is fönnakad, mondván: ez a hideg, zárt forma nem felel meg a kornak.

A teremtés nagy, intuitív pillanatai elérhetetlenek, s különben is: az igazi műalkotás (egy külön sajátos világ lévén) közvetlenül nem hasznosítható a társadalomban. A symposionistáknak s külön Bosnyák Istvánnak e tézise vitára ingerli a marxi dogmák egyeduralmát nyíltan hirdető Bálint Istvánt, aki lekezelő hangsúllyal veti szemére a kritikusnak: ahelyett, hogy az irodalom társadalmi funkciójáról értekezne, a „*társadalmilag feltételezett emóciók alkotói manifesztációjá*”-ról okoskodik. (**Néhány kérdés kezdő kritikusokhoz. Elalvás előtti olvasmányul**. 1963. I. 14.) A gúnyra természetesen csupán indulat lehet a válasz, hiszen már a címe is kvázi-esztétának mondja Bálintot.

A korábban mértéktartó Bogdánfi erre földühödik, s azt veti a fiatalok szemére, amire az idősebbek sem mutattak példát: „*senki sem hajlamos az önvizsgálódásra, inkább csak ellenfeleinek likvidálására*”. Kijelenti: nemcsak a szocialista realizmuson kell túlhaladni, hanem a nyugati dekadencia utánzásán is. S ehhez még hozzáteszi: egy író vigéceinek „*Klu Klux Klanjáról van szó*”. Ezt a följelentésszerű kitételt így közömbösíti: „*Bajok ezek, de nem nagy bajok.*”

Rombolva alkotás

A symposionisták alkotások, elsősorban a saját műveik számára igyekeztek megtisztítani a terepet. Első két verseskötetük – a nagy jövőjű Symposion Könyvek sorozat élén – 1963-ban látott napvilágot: a Tolnai Ottóé **(Homorú versek)** és a Domonkos Istváné **(Rátka)**. Mindkét könyv szerzőjének neve a fedőlap hátulján olvasható. A korabeli kritika véleményével ellentétben nem azért, mert (kommunista módon) a szerző háttérben akarja hagyni önmagát, hanem amiatt, hogy a könyv már a külsejével is minél nyomatékosabban fölkelthesse a figyelmet.

Extravaganciának inkább a **Homorú versek** számít mindenekelőtt a lehető legszabadabb versnek a művelésével. A szóban forgó kötetben a létezőnek a teljes tagadására való beállítottságra elsősorban az utal, hogy a végletes kifinomultságot, a maximális költőiséget nem csupán a lapos prózaisággal elegyíti, hanem az ízléstelen fecsegéssel, a poézis megszentségtelenítésével, a kispolgári-paraszti ízlés megbotránkoztatásával is. Ahogyan pl. a kedves zsebének tartalmát összefüggő képsor által metaforizálja a **Lolám zsebe** c. versében, azt érett költők is megirigyelhetnék: élvetegen egy halastó tartalmát leltározza.

Föltűnők a költői attitűd belső ellentmondásai. Egyrészt a szentimentalizmus (amelyre a kritika fölfigyelt), másrészt a szinte morbidnak mondható közöny a borzalommal szemben – a Tolnai-féle groteszk (komplex képzőművészeti élmény) előrejelzéseként: „*bejött ILI a műterembe / sápadt / ma halt meg az első ember a kezében / kétszer is átment rajta / a dühös traktor / a trágyavörös tájra akarta / maszatolni*". **(Benes József festménye)** Ez azonban csupán bevezeti azt, amit ugyan a kötelező képmutatás korában csupán elvétve írnak meg Tolnairól, mégis ez – a ritka, de mégiscsak föltűnő, letaglózó igazmondás – nyűgözi le a kritikusokat: „*1927-ben amikor anyukám született / azt mondják még mindig fiatal és / SZÉP / senki sem tudja hogy rákot hord a lába között*".

Az is elképesztő, ahogyan a világirodalmi tájékozottságával hivalkodik ott, ahol az állampolitikától támogatott vidék önmaga eszményítésére, legigazibb irodalom voltának hangsúlyozására törekszik. Az írók közül Dante, Leopardi, Tolsztoj, Apollinaire, Trakl, Yeats és Green nevét találhatjuk meg e versekben, míg a mitológia fogalmai és szereplői közül Orpheuszon és Eurüdikén túl Ikarosz, Ikszion és Érosz is említődik Tolnai kötetében.

Fájdalom: ez egyféle társadalmi sznobizmusnak a költői bevezetése is, minthogy az idegen hangzású nevek kultuszának támogatásához is hozzájárulnak a **Homorú versek**. Lola, Monika, Ili, Doreen – arra utalnak, miszerint a fiatal poéta még a kedvesei személyneveiben is gondosan megtagadni igyekszik a tájat, amely azért mégiscsak kiadta a könyvét.

Tolnai érdemének szokás tartani (Gál Lászlóról megfeledkezve), hogy a verseiben közönséges nyíltsággal be merte vallani: az ihletéhez tartozó szorongásaiban az anyagi érdek, pl. a versek hosszúsága szerint megszabott pénz is fontos szerepet játszik. Így a **Doreen 2** c. közismert, és a maga nemében nagyszerű versében „*a hosszú vers / múzsájához*" fohászkodik.

Domonkos István is a Tolnaiéhoz hasonló programmal jelentkezik. Nála is szembetűnők az ellentmondások. Domonkos azonban, nem függetlenül attól, hogy dzsesszzenész is, spontánabbul adja át magát az ihletének, a versteremtő alkalomnak. Ahogyan Tolnainál – amiként helyesen megállapították (Burány Nándor) – fontos a vitalizmus motívuma, Domonkosnál is központi szerepet játszik. Függetlenül a költészet alkalmi dicséretétől, az élet és a pillanat léttapasztalata akkor is fölötte van a poézisnek, ha nem teljességgel fölkészületlen költőről van is szó. Elragadtatásában Domonkos ilyen óriásit is képes mondani: „A világ valamennyi költőjének minden sorát égni hagynám egy mosolyért, egy lusta hullámloccsanás víziójáért." Erről Szeli István a vers **(Rátka)** kapcsán értekezett meggyőzően a Hídban (1962. 3. sz.), a hibák mellett a költő tehetségét is kiemelve. Ehhez képest eltörpül az a tény, hogy Domonkos számára ekkor mit jelent Saint-John Perse-nek, a tenger szerelmesének költészete.

Domonkos saját maga sem titkolja eszményítő beállítottságát, egy mélyebb-magasabb világ megteremtésének belső kényszerét, amely ellenpontozza Tolnai cinizmusát: „*...mert mi a való: míg írom ím e versemet, / a deszkafalon át hallom, / az újságíró s az ács / hogyan horkolnak, szellentgetnek. / S az angyalokat csak kitaláltam, / nem a sorok miatt, / azt hittem, angyallal / szebb a hó, a füst, a házak, a szénnyomok, / azt hittem, Noé bárkája a vers, / benne az értelem: bűn és tévedés, / a megnevezhetőt a megnevezhetetlennel / ezért gyakran felcseréltem*". **(Kontrapunkt)**

Ebben az időben tehát – legalábbis a symposionista költő számára – már engedélyezett a szocialista építéstől mint valóságtól való eltekintés, az értelemnek a bűnnel és tévedéssel való azonosítása. Akkor is, ha a gumibotok fenyegetése föltűnik nála. De nemcsak az öncélú, sajátos szépségáhítatú képzelet, hanem a tenger valósága és képzete is kínálja a menekülés, a megbújás lehetőségét. Domonkost, persze, nem egy írótársával ellentétben, nem az Igazság megfogalmazásának ingere csábítja a mediterrán partok felé, hanem az érzékek és a költői fantázia korlátlansága. Ez azonban még nem a beatirodalom külön útja. A rendhagyó életforma ui. legfeljebb szimbólumok formájában beszél önmagáról, a társadalom elleni tiltakozás ekkor még nem konkretizálódhat.

Ez Fehér Kálmánnak a következő évben kiadott **Akvárium** c. verseskötetében (1964) is megfigyelhető. Akkor is, ha a szerzőt a bürokrácia és az egyház elleni plebejus indulatok fűtik, ha tehát nála vannak is verses „odamondogatások". A helyenkénti éles kritikájához való jogot azonban a hivatalos sovinizmusnak áldozva vásárolhatja meg: „*Vízumot kapnak a potrohos svábok / A Kozarán szétszórnak egy csokor virágot.*" Drága belépő ez, hiszen alig egy-két év múlva indulnak meg Jugoszlávia szorgalmas szegényei vendégmunkásokként a „potrohos svábok"-hoz, hogy az egészségüket is kockára téve azt biztosítsák öregkorukra önmaguknak és a családjuknak, amit a szocialista haza nem adott meg nekik.

Az előbbi idézet annál föltűnőbb, mert amikor azt verseli meg Fehér Kálmán, miszerint a munkásság tavaszi ünnepén a „kertészünk" beszabadította őket mint gyerekeket a Léderer-kastélyba, ahol úgyszólván kedvük szerint pusztíthattak, csupán – tipográfiailag is hangsúlyozottan – magukra kellett vigyázniuk, akkor nyílt megbotránkozás helyett csak halvány irónia szüremlik a versbe, főleg annak sokatmondón kiemelt két sorába: „*Rövidítsétek utatok / minek is kerülnétek.*" **(Május 1.)** Más kérdés, hogy ezt a szöveget éppen ez a szűkszavúsága teszi jó verssé.

A költő természetesen alkalomadtán a teljes valóságélményének is hangot ad. Ezért lehet a **Szárazság szidalma** c. verse egyike a legjobbaknak a kötetében. A refrénszerűen (igaz, csupán egyszer) visszatérő „*Minden szemben vérbosszú*" sor érezteti: nem egyszerűen nagy károkat okozó természeti jelenségről van szó, hanem általános – a társadalmi jelent is magában foglaló – léttapasztalásról. A verset egyébként éppen az teszi értékessé, hogy nem lehet belemagyarázni: a költő a

társadalmi meggyőződésének adott hangot a maga madárnyelvén. Valójában ez is része annak az egésznek, amely a Vasko Popától eltanult, de a lassan divatossá váló pop-arttól is elsajátított tárgyakra összpontosításban, a képszerűség és a tömörség elvének egyesítésében, fenomenológiai lényeg-szemléletben nyilvánul meg. Ennek a magyar népköltészet sajátságaival is megtermékenyített látásmódnak eredményeként jó néhány eredeti képet alkotott Fehér Kálmán a paraszti élet nyomorúságáról. De saját szerelmi érzéseiről is, amelyek játékos bensősége kapcsán nemhiába emlegetett rokokót a kritika.

HAGYOMÁNYVÉDELEM (1960–1963)

Vajdasági ég alatt

A jugoszláviai magyar művelődési intézmények (újjá)születésének lázában, a Forum Könyvkiadó és a Magyar Tanszék létrehozásának örömében Bori Imre egy, a korhangulatot tükröző antológiát jelentetett meg 1960-ban. A könyvnek már a címe is – **Vajdasági ég alatt** – beszédes; főleg ha az alcímét is ismerjük: *A jugoszláviai magyar költészet antológiája*. A vajdasági szellemi égtáj jelzése azonban – ellentétben a hajdani kultuszt megteremtő mester, Szenteleky koncepciójával – a napi politika falával és plafonjával korlátozza a kritikus látókörét.

Bori Imre a terjedelmes előszavában kijelenti: „*hagyománytalan irodalom a miénk. [...] Az idő, amelyet e költészet magába olvaszt, nem több tizenöt esztendőnél. Együtt született a felszabadulással*". A körülmények nem engedték, hogy a kritikus fölkészülhessen a témából, ezért féligazságokat, sőt valótlanságokat is hangoztat. Szerinte a jelentős írók között voltak, akik itt születtek, vagy itt is megfordultak, „*nyomukat azonban nem őrizte meg e táj, s ők sem vittek életre szóló, költészetüket befolyásoló emlékeket a mi vidékünkről*". Voltak, akik itt maradtak. Ám „*költészetük epigon költészet volt, visszhangja magyar és európai irodalmi irányoknak... Költészetünk igazi története, mint ahogy ennek a tájnak az igazi története is 1944-ben kezdődött*", s ennek köszönhetően „*lassan levetjük a provincializmus megbélyegző elmaradottságát*".

A háború utáni szólamokat Bori szükségszerűeknek tartja. A fontos szerinte az, hogy költészetünk „1950-51 körüli" „gátszakadás"-sal a Mi-től eljutott az Én-ig. A kritikus egyoldalú, idillikus képet fest saját nemzedéke háború utáni helyzetéről: „*Az elnyomatás apái emlékeiben élt, a felszabadulás örömeiben fiatal gyerekként osztozhatott velük, bontakozó értelmével már a felszabadulás utáni években nézett szét a világban, felszabadultan, otthon érezte magát a szocializmust építő munkás korszakban, eszmélkedését az iskola és a munkaakció formálták. Társadalmi életünkben a szó legszorosabb értelmében emberi világot látott, amelyben egyénisége a maga emberi és társadalmi feladataira találhat.*"

Borit a vajdasági magyar irodalom megalakulása és fejlődése elbűvöli. Annál is inkább, mert ő ezekben az években egyre inkább a kortárs magyar irodalom kritikusa, s úgy tapasztalja, hogy a határon túl az alkotók önmegvalósulása a mienkkel szemben külső (s ezért belső) ellenállásba ütközik. Bori, noha a formalizmus után a formakeresés idejét üdvözölheti a Vajdaságban, az esztétikai érték keresése helyett a jellemző jelenségek fölmutatását tartja fontosnak nemzedéke verskultúrájában. Vagyis a **Vajdasági ég alatt** c. antológia válogatója „*személyi rokonszenveire való tekintet nélkül igyekezett csokorba gyűjteni azokat a verseket, amelyek költészetünkre a legjellemzőbbek, felmutatni költészetünk erényeit és hibáit*".

Bori jellegzetes, pályájának későbbi évtizedeire is jellemző bölcsességgel indokolja a szigorúbb szelektálás hiányát: „*A figyelő és bíráló szem egyenetlenségeket, kiegyensúlyozatlanságokat vehet észre antológiánkban: magas cé-ket hallhat és dadogást. S ez természetes is: a hegyek csak a völgyekkel mutatják meg a vidék természetes képét, mint ahogy a költészetben is az eredmények és a balsikerek, telitalálatok és sikertelen kísérletek együtt jelentik a teljességet. S a sikertelenségek éppen úgy jellemeznek bennünket, mint azok a megvalósulások, amelyek eljegyezték magukat a maradandósággal.*"

Valóban rendhagyó antológiakészítés tudatosan szerepeltetni számos félresikerült műalkotást! A kötet kritikusai közül Szeli István a Magyar Szóban elfogadja Bori alacsonyra állított mércéjét, míg Tomán László a Hídban a válogató ízlését és az ennek megfelelő verseket hiányolja.

Viszont ma már egyértelműen látszik: a válogató kritikus nem annyira a túl bőséges válogatással követett el mulasztást, mint inkább egy értékelő tanulmány elmulasztásával. Félrevezető hatású lehet ui. csak úgy általában beszélni az esztétikai vétségekről, amikor adott a lehetőség, hogy a kötet többségben levő kezdő költői levonhassák a következtetést a tárgyilagos kritikus részletekbe menő elemzéseiből, átgondolt értékítéleteiből.

Fölmerül a kérdés: vajon miért bocsátotta meg (vagy legalábbis miért nem mutatta ki) Bori Imre 1960-ban azokat az irodalomesztétikai vétségeket, amelyekről tudott. Miként korábban már jelezte: megelégelte az érzékeny költőkkel és a politikusokkal való konfrontálódás bírálói átkát, s kritikusként a második világháború óta fejlődőnek gondolt vajdasági magyar irodalom központjában szerette tudni a helyét. Emellett azzal is tisztában lehetett: nem értek még meg a feltételek a hibátlan művek alkotásához.

Az ok, ami miatt Bori – miként már néhány évvel korábban Fehér és Zákány versei kapcsán cselekedte – most is és a jövőben is tartózkodik a vajdasági kortárs irodalom üzenetének fejtegetésétől, hogy az antológiában szerepeltetett költők nagy többsége pesszimista. Nem úgy, természetesen, mint az első helyen közölt „ismeretlen", aki a sátoraljaújhelyi börtönben a kivégzése előtti órákban vetette papírra a távlatilag nem is borúlátó sorokat, amelyek bármennyire is

megrendítők a halálvárás hisztérikus hangulatának megjelenítése által, prózaiközhelyes jellegük miatt nem sok közük van a költészethez.

Az antológia költői, anélkül, hogy közvetlenül kimondanák, a társadalmi rendszerükben kételkednek. Önnön lelki gazdagságuk fölfedezésén túlmenően befelé fordulnak, tépelődéseikbe temetkeznek, s a kilátástalanságuk közvetett föltárásával jutnak katarzishoz.

Ács kimondja: „*Az élet / a szavaktól nem lesz se szebb, se rútabb.*", mégis vállalja azokat, ha másként nem, akkor „*Vallató mához idézett tanúként.*" Az egzisztencialista abszurd szellemében cselekedni csupán egy gondolati bukfenc vállalásával tud: az anyag hatalmának szabályát kivétellel, az emberi cselekvéssel képes erősíteni. De csupán elvont erkölcsi erőfeszítésként.

Ugyanígy Fehér is: a „*föntről, az égből*" úgy látja a betonúton, nyáron mendegélő mezítelen lábú kisfiút, „*mintha egyhelyben állna*". Annál is inkább, mert – miként a versében elmondja – a hitetlenség magányát halálként éli meg, lévén, hogy képtelen magát országgal, néppel vagy istennel azonosítani. S ahogyan a Dunának vallja: puskacsövektől, a lehetséges új barbárságtól kell rettegnie.

Hasonlóképpen Gál László is: míg az újságírói kinyilatkoztatásában bízik a szocializmusban, a versei már ekkor többnyire egy önmagával meghasonlott ember cinikus-ironikus játékosságba öltözött reménytelenségéről szólnak. Debreczeni József viszont úgy igyekszik azonosulni az újjászülető világgal, hogy a kiégettség-élményét, az emberből való kiábrándulását is föltárja.

A szocializmust realitásként megélő költő csupán egy, a korán elhunyt Thurzó Lajos került a gyűjteménybe. A többiek antológiában szereplő verseiben (Latáknál és Urbánnál) a kommunista elkötelezettség inkább a konkrét élettel való szembesülésként, esetleg dacként szólal meg. Koncz István a hívők közé akar tartozni, de csak az etikában tud szívósan megkapaszkodni. Csépe Imre viszont a népiek sorában, Sinka István balladáinak közelében húzódik meg. Pap József egyelőre sehol, de ez nem is nyugtalanítja.

A többiek (Bencz Mihály, I. Borús Erzsébet, Burány Nándor és Galamb János) a magánéletük örömeit, bánatait s olvasmányélményeit zengik. Dési Ábel az önmagát, hitelességét kereső ember verseit írja. Deák Ferenc a kamasz-vívódásait tördeli sorokba. Gulyás József kemény indulattal, Dóró pedig a jóságától ellágyultan tiltakozik a világ embertelensége ellen, az átfogóbb bölcsességbe (nihilizmusba) burkolózó Zákány Antalt követve.

Racionális nyelvre lefordítani azt, amit a költők is csupán metaforikusan mernek kifejezni: önelveszejtő eretnekség lett volna Bori Imre részéről.

Szükségszerű ellenhatás

A symposionisták rohama fiatalosan szélsőséges volt: úgyszólván mindent semmibe vettek, ami a Délvidéken előttük történt. Vitalista hátterű művészeti-erkölcsi kozmopolitizmusuk mögött azonban az egyre nyilvánvalóbb állami támogatás mellett a globalizáció jelei is éreztették hatásukat. Az Egyesült Államok első műholdja ekkor kezd keringeni a Föld körül, s a televízió Jugoszláviában is elterjed. Nyugatról a kommersz jellegű és a művészi igényű filmek egyaránt csekély korlátozással áradnak be az országba. Az irodalomban és a művészetben a figyelem középpontjába kerül a beat és a pop-art művészete, amely a múlt helyett a jelen társadalmi és kulturális jelenségeit, tárgyait vonja az érdeklődési körébe. Olyan egyéniség viszont egyelőre nincs a Vajdaságban, aki a korszellemből kiszűrtekkel próbálná egyeztetni azt, ami a mi tájunk történetében értéknek, vagy legalábbis értékalkotó elemnek tekinthető.

A vajdasági írók, kénytelen-kelletlen a magyarországi írókkal is konkurálva, valósággal rákényszerülnek a zömében alacsony szintű jugoszláviai magyar olvasó érdeklődésének kiszolgálására. A maguk módján a symposionisták is alkalmazkodnak, hiszen tapasztalhatják, hogy viszonylagos ismertségre, sőt népszerűségre tesznek szert a félelmük vagy tehetségtelenségük következtében szűk látókörű, de állampolitikával békében levő írókat bíráló szókimondásaik révén. A fiatalok által semmibe vett, a hatalomtól azonban már megkoszorúzott idősebb írók önvizsgálatra kényszerülnek.

Hogy vagyunk-e vagy nem vagyunk, annak eldöntése arra a kérdésre adható választól is függ, hogy voltunk-e, illetve, hogy kiktől származunk. Ezért aztán érthetően kezd Majtényi Mihály azoknak az adatoknak, könyveknek, folyóiratoknak, újságoknak a tanulmányozásába, amelyek alapján – a rá jellemző anekdotikus hangvétellel – beszámolhat az olvasónak: igenis voltak említésre érdemes, érdekes írói a Vajdaságnak is. A Hídban való közléseket követően végül 1961-ben kötet formájában is kiadott portrésorozat **(A magunk nyomában)** Bori Imre **Vajdasági ég alatt** c. hagyománytagadó antológiájára is válasz. Akkor is, ha Bori, nem úgy, mint a symposionisták, legalább a második világháború végétől számítja – ezután „kisebbségi" helyett mindinkább „nemzetiségi"-nek mondott – a vajdasági magyar irodalom keletkezését. Majtényi ui. olyan írók emlékét idézi föl, némelyiküket mestereként is említve, akiket Bori sommásan epigonoknak minősítve egy évvel korábban a feledésre bízott.

Különösen azzal tapintott érzékeny kérdéskörre Majtényi, hogy Mladen Leskovac s az ő szemlélettágító szavait követő Lőrinc Péter után, a majd egy évtizedes kötelező csöndet megtörve, Szenteleky Kornélnak mint irodalomszervezőnek és írónak a jelentőségét is szóvá merte tenni. Méghozzá igen nagy ter-

jedelemben, s az érthető fenntartások mellett mind a mai napig érvényes megállapításokkal egyetemben. Ez egyrészt önkritika volt a részéről, másrészt pedig annak a tézisnek az óvatos bizonygatása, hogy nem csupán a Hídnak, hanem a Kalangya folyóiratnak is voltak a történelmi időt túlélő értékei. Mondanunk sem kell: ennek a szempontnak az érvényesítése Majtényinak, a hajdani polgárnak az önigazolása is, hiszen erkölcsi kérdés volt a számára, hogy míg az ő munkásságát, némely vonatkozásaitól eltekintve, elfogadta a párthatalom, addig hosszú éveken át a nevüket sem igen volt szabad leírni azoknak, akiket az író legbelül sem tartott (sokkal) kisebbeknek önmagánál. S ez bizony Szentelekyn kívül a Majtényi által még mindig túl szigorúan megítélt Farkas Geiza esetében is így volt. Nemkülönben Kázmér Ernő vonatkozásában, mert Majtényi, folytatva az emlékidézéseit, adatgyűjtéseit, a két évvel később kiadott **Szikra és hamu** c. könyvében ennek a közhasznúan tevékenykedő „magányos hajós"-nak az alakját is megidézte.

Ezzel a két publicisztikai módszerű, de forrásértékű könyvével is tanúsította Majtényi, miszerint az új társadalomban való kezdeti aktív részvétele dacára, legalább a kijózanodás éveiben szembe mer nézni a saját munkássága fogantatásának világával. Fenntartásosan, persze, ám erre nem csupán az új rezsimhez való hűség, a visszavonultságának nyugtázásáért érzett hála, hanem a főleg dilettánsokat termő korszakkal szembeni mértéktartás is kötelezte, nemritkán mélázó ellágyulása ellenében is.

Önvédelmi kényszerhelyzetben

Herceg János lényegre törőbb az irodalmi hagyományok kérdéseinek fölvetésében. Ez érthető is, ti. ő az 1958-at követő, szabadabb légkörű években, Majtényihoz viszonyítva is a pálya szélén állt. Polemikus írásait csak a zágrábi Magyar Képes Újságban (!) találhatjuk meg. Az sem véletlen, hogy az utólag látszólagosnak bizonyult megújhodás éveiben, 1959-től egészen 1965-ig nem jelent meg könyve. Ekkor azonban kettő is: a **Hazulról** c. cikkgyűjtemény és a **Gyaloghintó** c. elbeszéléskötet. Mindkettő kiemelkedő jelentőségű.

Pedig kínosan kell egyensúlyozgatnia. Annál is inkább, mert ő, noha elvben egyetért az irodalom modernizálásával (saját maga is példát mutatva az ötvenes évek második felében írt **Ég és föld** c. regénnyel), az idegeikben lerakódott élményvilág ihletését kéri számon a nyugati és jugoszláv minták szerint fellegjáró fiatal nemzedéktől. Azoktól, akik meggondolatlan nagyképűséggel kérnek számon olyasmit, amit saját maguk sem alkottak még, s amire nincs is szükség.

Ezekben a fenntartásaiban Herceg óvatosságból az eszmére is hivatkozik, sőt, a symposionistákkal egyetértve és tagadva vitába szálló R. L.-t (Rehák Lászlót) is részben igazolja. Mi több, az általa viszontkritizáltakhoz hasonlatosan ő is át tudja adni magát a naivitásának, amikor a cikkcímének **(Nem vagyunk egyedül.** E, 1964. X. 9.) megfelelően a látszatot a valósággal összetévesztve, a külföld szemével úgy értékeli a társadalmát, hogy Jugoszláviában „*a szellemi életnek többé nincsenek korlátjai, ahol az alkotószabadság az általános szólásszabadsággal és az emberi jogokkal vált egyenlővé, és semmiféle szempontból nem kötik meg se merev dogmák, se szektás szempontok*".

Meg kell értenünk Hercegnek ezt a mellőzöttségében és támadottságában a symposionistákkal konkurálni kényszerülő egyoldalúságát, túlzott lojalitását. Azért is vezekelnie kellett, mert a már említett regényében silány cirkuszként ábrázolta azt, amit a fizetett politikusok és csatlósaik az addigi másfél évtized forradalmi vívmányaiként tartottak számon. S emellett azt is jelezte e művében, miszerint nem mindig merte megírni az igazat. A tetejében az említett írásgyűjteményének **Leányvári levelek** c. fejezetében nyíltan is megfogalmazza az **Ég és föld** az üzenetét. Amikor ui. a Híd főszerkesztői szerepéről eltávolítottan a közéleti szerepvállalástól is búcsút mondott, följelentéshez hasonlító „belső emigrációval" vádolták meg. Ennek kapcsán írja: „*Tízévi politikai aktivitás volt akkor mögöttem, agitációs népfrontmunka, amiben sokszor inkább a fegyelemnek engedtem, mint a magam meggyőződésének*." S legfeljebb azzal vigasztalhatta magát, hogy „*ha majd egyszer megváltozik a hősiesség értékfogalma, akkor az emberre rákényszerített sors és szerep elviselését mégse fogják gyávaságnak tekinteni. És szolgalelkűségnek se, ha még hinni is tudott abban, amit készen kapott, s amihez csak az ifjúság álmait kellett hozzáillesztenie*". (MKÚ, 1963. XI. 15.) Az a tapasztalat, amely az ifjúság álmait hozzáillesztve működik, nosztalgiát, iróniát vagy szatírát eredményez. Amiként ez Herceg műveiben is tükröződik. Viszont nem csupán írónk attitűdjének, hanem többé-kevésbé az idősebb és részben a fiatalabb nemzedék erkölcsi önvédelmének a kulcsszavai ezek. Embere válogatja, hogy kire (és mire) milyen mértékben vonatkoztathatók.

A hatalom tehát nem mindig lehet biztos benne, hogy mikor mennyire veheti komolyan Herceg János társadalmi állásfoglalását, pontosabban, hogy mely prózai alkotásában fogja a maga sajátos allúzióival jelezni: éppen az ellenkezőjét gondolja annak, amit időnként részint a saját biztonsága, részint a magyarságvédő elkötelezettsége érdekében, a kisebb rosszat választva, a cikkeiben vonalhűen kijelentett. Emiatt kényszerült Herceg nem egy olyan (olykor ironikusan csengő) bevezetőnek a fölolvasására az Újvidéki Rádió Együtt c. havi irodalmi szemléjében, amely utóbb csupán a halála után Pastyik László buzgólkodásának köszönhetően láthatott először nyomdafestéket az **Összegyűjtött esszék, tanulmányok** c. kiadás (2001) II. kötetében.

El kell tehát fogadnunk Hercegnek az előbb idézettekhez hasonló néhány szólamát, ő ui. ebben az időben a Magyar Szó Jó reggelt rovatában kalapot emelt a vonalas kritika által alaposan bírált Csépe Imrének a népszerűsége előtt, mondván: a vajdasági parasztság írójának világát „*a magyar lélek közössége tette meghitté*" (1963. I. 1.). Az ilyen kitételével ui. nem pusztán a symposionisták haragját hívta ki maga ellen.

Meg kell értenünk ennek az alkalmazkodásnak a jelentőségét és emberi tartalmát jórészt azért is, mert itt egy időnként nyilvánosságra hozott, megszenvedett belső drámáról van szó, lévén, hogy Herceget kettős szükségszerűség ösztönzi megalkuvásra. Ő, jóllehet keresztény erkölcsi alapon, az ifjúságától kezdve kommunista rokonszenvű író, ugyanakkor, ezt a hajlamát egyszerre megerősítve és korlátozva (az elbukott 1956-os magyar forradalom után) a jugoszláv politikai megoldást a lehetségesek között a legjobbként (a rosszak között a legkevésbé rosszként) vállalta az emberi egyenlőségért (nála lelkiismereti egyensúlyért is) vívott harcban. Nem alkalmazkodni a titói politikához – bátorság helyett esztelenség lett volna. Mert hiába tárt föl a magyar és nem magyar jobboldal (a müncheni Szabad Európa Rádió jóvoltából) sok mindent a jugoszláv elnök olykor embertelen, esztelen lavírozásaiból, a tömbönkívüliség féligazságaiból, az élő emberek érdekeit reprezentáló nagyvilág (a térképen nem is látható új kis országtól a magát az emberiséget sakkban tartó világhatalmakig) hozzá járt Belgrádba, illetve császárhoz méltón fogadta őt. Vagyis az akkor még külföldre csupán kivándorolni kezdő magyarság – a titói viszonylagos rokonszenvet élvezve – mégiscsak kisebb mértékben volt veszélyeztetve, mintha az érdekvédői, Đilas példáját követve, lecsukatják magukat, akkor, amikor – nem úgy, mint a délszlávoknál – a rebellisségnek már egyáltalán nem voltak magyar hangadói a Vajdaságban. Szép és példaértékű lehetett volna a folyamatos igazmondás, csakhogy a teljes igazság és mögötte a mártíromság hiteles hírként el sem juthatott volna azokhoz, akiket a média is úgy tájékoztatott, ahogyan az agyonpolitizált tankönyvek is neveltek. Akik a Vajdaság eredeti jellegét a képzőművészet nemzetközi nyelve által kifejezve is semmibe veszik: „*A művésztelepek talán ott vétették el a helyes fejlődés útját, amikor ahelyett, hogy saját alkotásaikkal törtek volna ki ennek a vidéknek határaiból, a vendégszeretettel próbáltak művészi körökben országos érdeklődést kelteni. Senkinek se lehet kifogása belgrádi, zágrábi, ljubljanai vagy más vidékek művészeinek meghívása ellen. Az a tény azonban, hogy az itteni festők és szobrászok száma a vendégekkel szemben alig haladja meg az egyharmadot, szinte megfosztotta a művésztelepeket vajdasági jellegüktől.*" (ÚR, 1962. III. 12.)

A ledönthetetlen külső és belső gátakat maga Herceg, a saját sok évszázados kultúrájáról lemondó baranyai magyarság beolvadása miatt szenvedve, így állapítja meg: „*tenni... semmit se lehet, mert magával az élettel, annak gyorsabb, kötetle-*

nebb iramával kellene szembeszállni". (MKÚ, 1963. VI. 15.) S később hozzáteszi: „*Óvakodom még a látszatától is, hogy a »honmentők« és hívatlan prókátorok gyanús színében tűnjek fel.*" (MKÚ, 1963. VIII. 1.) Akkor ti. még senkinek sem mer eszébe jutni a Vajdaságban, hogy az óvodától az egyetemig megvalósuló anyanyelvi iskoláztatás inkább szolgálja az életet, akár a testvériség–egységet is, mint a két nyelv közé szorultságnak, a folyamatos másodrendűségnek a tényleges helyzete.

A „felszabadulás" után Herceg ennél egyre kevesebbet akart, s mégis kapitulálnia kell: „*Magamra maradok a vitában és az erőlködésben, és meg kell értenem lassan, hogy légvárat akartam építeni, mert csodában reménykedtem, nemcsak ebben az esetben, de Baranya jövőjének, az itteni magyarság helyzetének megjavítását célzó minden elképzelésemben. [...] Ott tévedtem, hogy a régi csodákat szerettem volna összehangolni az újakkal, a »menteni, ami menthető« jelszavával, az egykori felvilágosodási mozgalmak erejét hozzákötni a mai társadalmi átalakulás dübörgő szekeréhez, hogy megmaradjon nemzeti sajátosságaival és ebből fakadó igényével az a kis nép, amely megállíthatatlanul fogyatkozik, elhagyja ősi helyét, életformáját, s mindazt, ami a múltjához kötötte.*" (MKÚ, 1964. VII. 1.)

S ami ebben a helyzetben a legszörnyűbb: az írók és a politikusok között szinte senki sem osztja Herceg Jánossal e gondokat. A 60-as évek végének európai föllobbanásától eltekintve ezután magába kell fojtania a fájdalmait, visszaemlékezések nosztalgiáiban, rezignációiban élve ki azt, amiből már csupán fájón kevés kerülhetett az ő jövőképébe.

A szlovénok követhetetlen példája

Herceg János (vagy pláne más jugoszláviai magyar író) nem bocsátkozhat olyan polémiába, mint amilyet a szlovén Dušan Pirjevec kezdeményezett Dobrica Ćosićtyal, aki ebben az időben mint aktívan politizáló neves író: szerb volta és jugoszláv beállítottsága dacára sem volt a rankovići unitarista politika merev képviselője. Mi több, hihetetlen nemzeti önkritikát gyakorolt, mikor még 1960-ban kijelentette (MSZ, XII. 11.): rá is jellemző a kisebbrendűségi érzés, viszont újabb időkben éppen ebből a mentalitásból született a legtöbb rossz a földgolyón.

Annak dacára, hogy később is – persze, a jugoszlávizmus érdekében – hangsúlyozottan a szerb nacionalizmus ellen foglal állást (H, 1962. 2. sz.), Pirjevecet föltehetően profetikus előrelátás, vagy legalábbis mélyebb tapasztalat ihlette, amikor szembeszáll a híres íróval (H, 1962. 3. sz.). Meg kellett tennie, mivel számára a jugoszlávság kétértékű fogalom. Az állami és gazdasági egybetartozás szerinte nem szoríthatja háttérbe az emberiesség és európaiasság mércéjét. Vagyis az

ún. jugoszláv egyetemességgel szemben nem szabad kispolgárinak minősíteni és üldözni a nemzeti tudathoz ragaszkodókat. A világ ui. nem az államerőszak, hanem a nemzetfejlődés spontaneitása által szocializálódik. Ez a folyamat Pirjevec szerint nincs ellentétben a jugoszláv szocialista tudattal, amelyre szintén szükség van. Csak amiatt aggódik, hogy ez a tudat dogmatikus erőltetéssel megsemmisíthetné a szlovénségnek évszázadokon át az elnyomóval szemben védett nemzeti önazonosságát. Ennek értelmében Pirjevec kulturális szempontból nem a köztársaságok, hanem a nemzetek kapcsolatát tartja fontosnak Jugoszláviában, hogy a bürokrácia ne juthasson szerephez.

A Híd folyóirat, sajnos, nem elégedhet meg Dušan Pirjevec vitacikkének közlésével. A végszót azzal az Oskar Davičóval mondatja ki, akinek a háború előtti Híd antológiájához írott bevezetése csupán távolabbról kapcsolódik a két említett jugoszláv értelmiségi eszmecseréjéhez (1962. 7–8. sz.). S Davičóból nem a kiváló író, hanem a rossz politikus beszél. Nem véletlenül, hiszen a válogatás a szerb(horvát) olvasó számára készült, s Davičo tisztában van vele: miért és hogyan kell helyezkednie. Különösen Hercegék szempontjából riasztó módon: Horthyt az „egyéb fasiszták"-kal együtt említi. S az igazi költői értékek keresését erőlteti a háború előtti Hídban, anélkül, hogy a Híd-mozgalom valóságföltáró beállítottságát, szociográfiai eredményeit mérlegelné. Emellett egyoldalú szempont hangoztatásával is igyekszik belefojtani a szót azokba, akik nem a diktatórikus állampolitika elvárásának megfelelően vetik föl és oldanák meg a problémáikat. „*Nem véletlen, hogy nálunk is a legnagyobb költői eredményeket éppen a legnyíltabb, legkevésbé hagyományaikba zárkózó, legmerészebben egyetemes jugoszláv nemzeti költészetek mutatják fel*" – állítja Davičo anélkül, hogy belegondolna: az egyetemesség nem annyira a merészség, az akarat függvénye, hanem a spontaneitásé, az őszinteségé és a mélységé, amely többnyire a jugoszláv politika által feleslegesnek tartott külön nemzeti hagyományokkal függ össze.

Ilyen nagy nyomás alatt mi mást tehetett Herceg János, mint hogy a saját belátása szerinti erkölcsiségnek megfelelően nem Pirjevecnek, hanem Ćosićnak ad igazat (E, 1962. XI. 2.). Aligha lehet egyértelműen műfelháborodásnak tartani a kifakadását: „*Már-már ott tartottunk, hogy Dobrica Ćosićot Szlovéniában és Macedóniában »szerb« írónak kezdték tekinteni, Krležát horvátnak.*" S éppen Herceg írja ezt, aki a hiteles fordítás érdekében nemegyszer ásta bele magát a pontos kifejezés megtalálása érdekében – éppen a nevezett írók kapcsán – a szerb és a horvát tájnyelvbe, szokásokba, jórészt függetlenül attól, hogy az író művének eszmei tartalma, de még inkább politikai nyilatkozata szerint milyen arányban volt szerb vagy jugoszláv, illetve horvát vagy jugoszláv.

Írónk ahelyett, hogy kényszerűen hallgatólagos nyugtázással elsiklott volna a leginkább taktikából, az egyéni egzisztencia és a magyarok féltéséből, a lehetsé-

ges üldöztetés veszélyérzetéből fakadó jugoszlávság fölött – túlbuzgóságból számon kéri azt. Azaz a saját ellentmondásos életútja tanulságát kínálja az ország magyarjai és nem magyarjai számára. Lényegében teljesen legyünk azok, amik – főleg rajtunk kívül eső okokból kifolyólag – a hagyományaink miatt vagyunk! Szolgalelkűek, meglapulók, lassan beolvadók. Mert a körülmények miatt másmilyenek semmiképpen sem lehetünk. Ezzel legalább a biológiai épségét megvédi az ember (főleg, ha Horthy-örökség fuvarozóját szaglássza benne a politikai rendőrség), s a gyermekei életét is gondtalanná teheti. Még akkor is – mondja Herceg –, ha szanaszét szóródva is az országban, már nem a szó szoros értelmében vett kenyeret keressük is, hanem a korszerű életszínvonalat igyekszünk biztosítani a családunknak.

Az ilyen bölcsesség számára már alapvető az a tény, s éppen ezért nem vitatandó kérdés, miszerint a magyarok között – akár a vállalatokban, akár a politikusok között – kevés a vezető ember; hogy a magyar gyerekek közül sokan már az általános iskolát sem az anyanyelvükön végzik. Emellett a magyarok közül kevesen, s azok sem az anyanyelvükön fejeznek be egyetemet; továbbá a nagyobb beruházásokra nem a magyarlakta vidékeken kerül sor; a közéletben viszont egyre kíméletlenebbül érvényesül az államnyelv – amihez képest a régi Jugoszlávia föliratai legalább őszinték voltak: Govori državnim jezikom! (Beszélj államnyelven!) Vagyis azóta a külső diktatúra belsővé alakult. Ezt tette a hivatalosan be nem vallott vérbosszú és a demagóg államelnök óriási tekintélye! S ez annyiban rosszabb, hogy eleve lehetetlenné teszi a nemzeti és az osztályösszefogást, amelyre Herceg – a két háború közötti időre emlékezve – oly büszke volt a Délvidék visszacsatolása után.

Szenteleky nyomában – óvatosan

1963-ban felemás válogatást adott ki két kötetben a Forum Könyvkiadó Szenteleky Kornéltól. Az aláíratlan előszó Herceg János munkája volt. Írónk itt névtelenül (de másutt leplezetlenül is) ki meri jelenteni, hogy a lélekben kommunista enervált értelmiségi inkább volt jelentős irodalomszervező, mint hiteles író, s hogy ő indította el „*a vajdasági irodalmat a maga útján*". Miután a Szenteleky-kötet a bevezetővel nem okozott botrányt, Herceg a könyvek kapcsán utólag még példaként emeli ki a „vezér" önzetlenségét, az írók és az élet iránti nyitottságát, az anyagiaktól való függetlenségét (ÚR, 1963. XII. 6.).

Ezzel nem csupán az általa másutt inkább nyugtázott, mint vitatott, Rehák közvetítette politikát ellenpontozza, hanem a hidasokkal is ujjat húz, miközben a symposionistákkal is szítja az ellentétet. Annál is inkább, mert a Nyugattól gé-

piesen átvett, túlhajtott modernizmust kárhoztatja a vajdasági magyarság egyetlen folyóiratában. De hát mi is az elképzelése Herceg Jánosnak az irodalom céljairól a Vajdaságban?

Írónk, hacsak nem érezte magát veszélyeztetve, mindig kinyilvánította szocialista meggyőződését, amely többnyire egy kevéssé (olykor lényegesen) eltért nem annyira a legfölső körökben megfogalmazottaktól, mint inkább attól, ahogyan az eszmének a megtestesülését a közéletben értékelték. Emellett – a napi politikai dokumentumok fordításán kívül – szótárszerkesztéssel, szépirodalmi művek átültetésével s a szerb nyelv tanulása fontosságának kiemelésével is hangsúlyozta az új Jugoszlávia iránti lojalitását. Sőt olykor közéleti magatartásának egészével is, különben aligha írhatta volna a következőket: „*Emlékezzünk vissza valóban azokra az időkre, amikor a vajdasági magyar irodalom előtt is nyitva volt Belgrádtól Zágrábig, Sarajevótól Ljubljanáig minden szerkesztőség és kiadó ajtaja, s joggal hihettük, hogy mi nem a kishegyesi tanítókisasszonynak, nem is a kupusinai szövetkezeti könyvelőnek írunk csupán, de írásainkon keresztül szeretné megismerni a jugoszláviai magyar nép életét a zaječari, pakraci, maribori és prištinai dolgozó ember is. Lassan már kezdtük elhagyni a területi és nemzetiségi megkülönböztető jelzőt nevünk és hivatásunk mellől, jugoszláv íróknak vallottuk magunkat, mint ahogy azok volnánk ma is, így tartományi szinten is, hogy ezt az üresen kongó adminisztratív szót használjam, jugoszláv írók vagyunk annak ellenére, hogy ma nehéz áttörnünk nyelvünk korlátait.*” (E, 1962. XI. 2.) Az idézet második fele értelmezheti a különben meghökkentően ható következő önkritikát: „*…ne tagadjuk a provincializmus veszélyét, a hosszú esztendőkön át oly görcsösen kifejezésre juttatott bezárkózási vágyat, ami nemcsak szellemi örökség volt, de szinte kötelezőnek vélt magatartás is, úgyhogy valóban tespedésbe lökte, egy helyben való topogásra kényszerítette a vajdasági magyar irodalmat, amely váltakozó készséggel ismételte az unalmas jelszavakat a társadalmi változásról éppúgy, mint a táj színéről, lelkéről és szelleméről.*” (**Ellentmondások végletei között**. E, 1962. V. 4.)

Ha meggondoljuk, hogy Herceg Németh Istvánnak az **Egy ember ül az udvaron** c. kötetét a szerző korábbi faluközpontú szemléletétől való eltávolodása, a városiasodásnak tett stilisztikai-világképi engedményei miatt bírálta, s ha arra is emlékezünk, hogy írónk főleg az idősebbeket ábrázolta elbeszéléseiben, s eközben – realista-impresszionista stílushálójával – túl sokat merített a múltjukból ahhoz, hogy a szocializmus melletti elkötelezettségük kellő mértékben közömbösítette volna a lírát (olykor a nosztalgiát) – akkor máris értjük: Herceg a korábbi szellemi konzervativizmusa fölött is ítélőszéket tart, amikor a szélsőséges modernizmus elkeseredett támadásával egyidejűleg a hagyományokba zárkózás attitűdjét is elveti. Korábban a mellőzöttsége miatti sértődöttség, a dac is beszélhetett belőle, míg most, a hatvanas évek első felében belátja: nem csupán az alakuló élet anyagi érdekei kényszerítik alkalmazkodásra az írástudót, hanem a

változás elkerülhetetlenségének kulturális-szellemi igazolása is. Vagyis ahogyan élettörvény a magyarság föltartóztathatatlan asszimilációja, hasonlóképpen szükségszerű az ezzel járó életérzés újszerű, a régimódi, fél-írástudó olvasóval már keveset törődő kifejezése is.

S ezzel összefüggésben a fölparázsló remény: hátha a vajdasági valóságból kinövő művészi formák lesznek olyan meggyőzőek, hogy magukkal ragadják a jugoszláv művelődési központok olvasóközönségét. Mert a magyarországi irodalmi hódítás gondolata nem merülhet föl komolyan. Nem csupán azért nem, mert az anyaország szovjetpárti kultúrpolitikája ideológiai okok miatt ekkor még eleve elzárkózik a vajdasági írók műveitől, hanem azért sem, mert az az író, aki a határon túli magyar olvasókra (is) gondolna alkotás közben, majd valóságosan is építgetni kezdené a kapcsolatokat művei népszerűsítése érdekében (mint pl. Fehér Ferenc), magától értődően nacionalistának minősülne a jugoszláv hatóság előtt. Herceg emiatt is szorong, jóllehet a számára még mindig a tartományinál kevésbé adminisztratívan hangzó (?) jugoszláv megjelölés a fiatalkora óta időnkénti szünetekkel (mind kevesebb hittel) kergetett ember-testvériesülés illúziójának egyelőre a legjobban használható keretét jelenti.

A tartományközpontúságot azonban azért is háttérbe kell szorítania Hercegnek a délszláv össznemzet (és -nemzetiség) fogalmával szemben, hogy a megszüntetve megőrzött regionalizmusa megbélyegezhetőségének lehetőségét ezzel is csökkentse. Persze, tisztában van vele: meddig szabad elmennie a vajdasági magyar ember életének publicisztikai vagy irodalmi föltárásában; hol van az a határ, amelyen túllépve teljesen kiutálnák a jugoszláviai magyar hivatalos szellemi életből. S ez azt is jelenti: a moderneskedők között a maga egyértelműbb eszközeivel a lényeget fokozottabban, olykor veszélyesebben megközelítő Herceg – félig-meddig száműzötten – a jugoszlávizmusban alibit, mentsvárat is talált korábbi gyakorlata óvatos, de szívós folytatására.

Mindazonáltal nem egyszerűen a politikai nyomás akadályozza a hajdani vezér szellemének újjászületését. Az akkori magyar értelmiség önvédelmi reflexével hozható összefüggésbe mindenekelőtt a helyi színek programjának elutasítása. Szenteleky koncepciója ui. a magyarságot kisebbségként igyekezett védeni: mint olyan mentalitást, amelynek fölszámolását létérdekének érzi a jugoszláviai magyar értelmiség a titói Jugoszláviában. Különösen az írók, köztük a legelsők között Németh István, vannak tisztában vele: a vajdasági magyarok közül sokan, vagy talán a többség kisebbségiként éli meg önmagát, s a nemzetiség kategóriája sokszor még csak a hivatalos dokumentumok realitása. Ám a kitűzött célért folytatott küzdelem s annak győzelmi lehetősége adott, minthogy mögötte az irányadó politika működik: Jugoszlávia világszerte az önigazgatásával, elnemkötelezettségével és a nemzetiségeknek biztosított jogokkal büszkélkedik. A nem-

zeti pesszimizmusában hiperkritikus elme tehát a saját fajtája ellenségének tűnhet ebben az időben. Vagyis a lojalitással, kitartással, kis kompromisszumokkal szaporítható minimumok minden józaneszű értelmiséginél előnyt élveznek a fél lábbal a múlt talaján álló, ábrándokba vagy kalandokba feledkező maximumokkal szemben.

Szenteleky ezekben az években érthetően még többnyire azért említődik, hogy a tanításának túlhaladása nyerjen hangsúlyt. Ti. Szenteleky Kornél kötete „*…győzhet meg bennünket a legjobban* – írja Bori Imre –, *hogy eljött az ideje magunk mögött tudnunk ezt a harmincöt esztendőt, ki kell lépnünk belőle, újra kezdve olyan utakon, amelyek majd messzebb visznek bennünket Szenteleky Kornél kérdéskörétől, alkotással párosítva a tanulmányokat*". (**Élő Szenteleky és halott hagyománya**. D, 1963. XI. 15.) Az időszerű cél tehát a (vörös színezetű) európai horizont, amelyet Szenteleky Kornél a vajdasági magyar irodalom megszervezési szándéka végett föladott.

Az alkotás középútja

A túlzott hagyománytiszteletről való lemondásnak azonban egy tisztábban etikus és szellemi jelentése is van Herceg János ekkori koncepciójában. A hagyomány fogalma ui. annyira tág, hogy sok felesleges kacat is elfér benne. Tehát a nemzeti kultúra mindenkori alapelemeinek őrzése mellett a hajdani szegénységi bizonyítvánnyal való hivalkodás is, amely fölött – Laták István **Kavargó sorsok** c. novelláskötete esetében – Herceg (rá egyébként egyáltalán nem jellemző) szigorú egyértelműséggel pálcát tör, mondván: Laták a régi világban rekedt, amelyet „*élő anakronizmusként tükröz csaknem minden írásában*". (E, 1962. XII. 7.) De hasonló okok miatt Börcsök Erzsébet novelláskönyvétől sincs elragadtatva, pedig közös szülőjüket, Szentelekyt tekintve, Börcsök áll legközelebb hozzá az élő írók között, mégsem ragadtatja el az írónő emlékekbe merülése, s „*az életérzésnek frissebb és bátrabb kifejezését*"-t hiányolja a novellákból (E, 1963. IX. 6.).

Hogy minek a nevében bírál, s hogy valójában ő is tanult a symposionistáktól valamennyit, azzal kapcsolatban Németh István **Hűtlen este** c. novelláskötetéről, valamint Fehér Ferenc **Bízó szerelemmel** c. verseskönyvéről írt ismertetőjéből is sok derül ki. Az előbbinek azt ajánlja: „*a két világ helyett teremtsen egy harmadikat*", míg az utóbbi esetében azok között érzi magát, akik „*Fehér Ferenc lírájának most megindult szintézisét várják*". (E, 1962. IV. 6.)

A Gál László **Lepkevilág** c. verseskötetéről írt méltatása (7N, 1965. VII. 2.) talán a legpontosabban jelzi: melyik költői magatartás áll igazán közel hozzá. A hajdani ellenfelek most a csalódottságukban, az öregség-élményükben talál-

koztak. Hercegnek amellett, hogy semmiképpen sem akarja följelenteni Gál Lászlót, kritikusi bátorsága sem lenne a műfajnak megfelelő egyértelműséggel (szókimondással) föltárni: nem csupán a „*megváltozott világ halk és szomorkás tudomásulvételé*”-ről van itt szó, hanem a szocializmusban, a társadalom ideáljaiban s ezért magában az emberben való csalódottságról: iróniáról, sőt cinizmusról is, vagyis a végső elkeseredés ellenforradalmáról. Annak verses bevallásáról, miszerint a kommunizmus nem javított sem az egyeden, sem pedig a társadalmon. Olyannyira nem, hogy Gálnak ebből a kötetéből már kimaradtak azok az államigazoló, reményt sulykoló versek, amelyek jobbára még a háborút követő években keletkeztek, s az 1962-ben Híd-díjjal kitüntetett, csak kevés új verset tartalmazó kötetben jelen voltak.

Önmaga mértékét Zákány **Földindulás** c. verseskötetét méltatva múlja fölül a túl óvatossá kényszerült Herceg János. Ez az ismertető is elárulja: nem az alkotói függetlenség vagy az újítás erőfeszítése szúrja írónk szemét, miközben a symposionisták harcait figyeli, hanem a kiforrt alkotóegyéniség hiánya, a fedezet nélküli fiatalos nagyképűség. Íme, mit merészel írni az eretnekgyanús és főleg ebben az időben bizonyításra kényszerülő Herceg: „*Vannak gyógyíthatatlan szegények, s Zákány közéjük tartozik. De most már, új kötetének tanúsága szerint, egyre türelmetlenebbül viseli a sorsát. Tíz éven át biblikus tisztaság, s valamilyen meghatározhatatlan, de kemény és engesztelhetetlen erkölcs kísérte lázongásait, most meg, mint aki mindennel leszámolt, egy könnyelmű bohém pózában áll elénk. De ennek a póznak a nicsevós felelőtlenségét is súlyos szavakkal kiáltja el, s indulatai őszinteségét a helyenként felbukkanó játékos trivialitások se zavarják, a verseket meg pláne színesebbé és zamatosabbá teszik a groteszk elemek.*” (7N, 1965. IV. 30.) Ítélet tehát – nincs, pedig (a helyezkedés érdekében) könnyen megszülethetne. Olyképpen is, hogy a kritikus éppen a türelmetlenséget is hiányolhatná Zákány költészetéből (hiszen a költő magatartása sztoikussá szelídült), amely egyébként – talán éppen a jórészt lefojtott, metaforákká vált, tehát megszelídült – indulatoknak köszönheti poétikai értékét.

Hogy Herceget nem elégíti ki a nyelvi-kulturális hagyományok és a ráció alkotói tisztelete, az Varga Zoltán novelláskötetéről írt bírálatában fogalmazódik meg. Bár ráérez Varga kiemelkedő tehetségére, a személyi problémákba zártságot s ugyanakkor a példabeszéd erőtlenségét kifogásolja.

A NYÍLTSÁG ÉS A TÖBBÉRTELMŰSÉG (1962–1966)

Eltökélt ragaszkodás

1963-ban Pap József, a keveset publikáló költő kapott Híd-díjat. Ez első pillantásra természetesnek tűnik, hiszen a dikciója az akkor rendkívül népszerű Vasko Popára emlékeztet, s a saját nemzedéktársai között ő szánja rá magát arra, hogy a verseskötetében teljességgel mellőzze a központozást. Törekvése azonban nem nagyzási hóbortból fakad, hanem a szavakra való nagyobb fokú összpontosítás szándékából, a rendkívüli tömörségigényből s az egyszerű közlési formából, amelynek egyszerű mondatait és szintagmáit megzavarnák az írásjelek.

A **Rés** c. verseskötetnek (1963) kitüntetése más okból meglepő. Papnak ui. olyannyira a költői lényével s ezzel együtt az emberi problematikájával szervesedik a modern forma, hogy nemegyszer az eretnekség határán jár. A hatvanas évek elején még aligha volt tanácsos egy magyar költőnek többes szám 1. személyben a teret, mint „*ránk bízott jelen*"-t „*lefogott gyökérzet*"-tel összefüggésbe hozni, mint ő teszi kötetének **Hívások** c. versciklusában, amelyben „*forgunk lengünk / Kiszögezve is / Önkényesen // El nem taposható csillagok*". S ugyanitt még egyértelműbben is kifejezi az eszmében való csalódottságát: „*Hogy hihettél a fénysuhogásban / Árnyakat vonszolunk magunk után*".

Ehhez hasonlóan a **Szemtől szembe** c. ciklusában a szél mint politikai jelentésű toposz is ezekben az összefüggésekben nyer értelmet. A ciklus nevét viselő vers ezt az élménykört a jugoszláviai magyar költészetben példátlanul eredetivé formálja. Az (ön)elidegenedést – legalább annyira nemzeti, mint szociális vonatkozásában – senki sem fogalmazhatta meg Pap Józsefnél szebben, tömörebben: „*Kiköpted az anyatejet / Kioltottad bölcsőhelyed / Holtodiglan keresheted / Szájad ízét meg nem leled // Ki orozta el világod / Köldökzsinór nélkül járod / Tíz körömmel kell kivájnod / Nyomorbordák alól álmod*". Ha az újabb nemzedékek a fogyatékos történelemismeretük miatt már az idézett sorokat sem foghatták föl, a befejezés még talányosabb lehetett számukra: „*Jövődet már kés villantja / Meg nem nyugvás*

fejed alja". Ekkor már a tapasztalataiból fakadó rossz sejtelmeit is bevallhatta a bátrabb magyar költő. Pláne, ha a versei többségében olyan eltökélt humanizmus munkál, mint a Pap Józseféiben.

Fehér Ferenc **Bízó szerelemmel** c. verseskötetében (1962) is egyaránt bőven van a szerelem és a szeretet motívumából, csak a bizalomból kevés. A költőt kiszolgáltatottá teszi az érzékenysége, ezért az emberségért kiált. Együttérzésre való készsége kimeríthetetlen, de szinte folyamatosan kísérti a kétely. Jellemző, hogy a kötete első versében, a **Boszniai dopisznicá**ban sem hamis jövőképpel, boldog szocialista tudattal fizeti a belépőjegyét, hanem „*a megfagyott igmani partizánok*"-kal való együttérzéssel. S ugyanakkor a kötet befejezése sem a „*remény elvének*" sajátos változata, hanem ennél jóval összetettebb, inkább belső, mint külső szükségszerűségből fakadó.

A mindentudók c. vers látszólag a társadalmi rendszer szellemében fogant, hiszen indulatos tiltakozást fejez ki a defetista kicsinyesség ellen. Annak ellenére ugyanis, hogy semmilyen eszmével sem vállal közösséget, az adott politikai irányvonalat szolgálja, minthogy azok ellen támad, akiknek a személyi érdekükből kifolyólag kétségeik vannak a haladást illetően. E vers mégis a kötet belső logikájának megfelelően került az utolsó helyre, mert sajátos ellenpontot képez. A költő azzal (is) szegül szembe benne, amiről könyve verseinek nagy többsége szól: a hitetlenséggel, a reménytelenséggel, a halálélménnyel. Amikor azonban e költeményt azzal kezdi, hogy „*Gyűlölöm a gyilkos mindentudókat*", akkor a költő önkritikát is gyakorol. Akkor is, ha a vers öt sorában megkülönbözteti magát és kis feleségét a „mindentudóktól", akik házra és kamatokra spekulálnak, nem úgy, mint az ő asszonya, aki pusztán pici konyháról álmodozik.

A saját anyagi körülményeiről sehol másutt nem beszél. Ahogyan az indulási éveiben elsősorban a szüleinek az érte hozott áldozata terhelte a lelkiismeretét, most azok látványán időzik el a szava, akik eltartják a szocialista társadalmat. Szentelekyt eszméltették úgy a valóságra a vasúti töltésen dolgozó pályamunkások, ahogyan Fehért zökkenti ki az utazás önfeledtségéből a „*csákányosok*" fölbukkanása **(Néma utazás)**.

Halálra, koporsóra az életben megvalósítható célt nem találó gondol unosuntalan. Ezek a motívumok Fehér Ferencnek az egész kötetét átszövik. A költő számára pl. a partra vont csónakok koporsók, amelyek „*várnak bennünket, várják halottaik*" **(Csónakok)**. Előfordul azonban, hogy „*már tíz napja nem gondoltam a halálra*" **(Lovrani emlék)**. Elég azonban csak egy **Áramszünet**, s a költő kibillen a megtalált egyensúlyból, és ismét koporsóként érzékeli a lakást, „*hátadba szúrt késsel*" keresve a kilincset.

Érzelmi elkötelezettsége szentenciák kimondására is lehetőséget nyújt: „*Mert a szó semmit sem ér, / csak metsző pengeél, / ha szívünkhöz föl nem ér*" **(Levél)**; „*mert*

magad vagy, / másért élsz, s nemcsak magadnak" **(Szobák)**. Ehhez annak bevallása is hozzátartozik, hogy „*holnapunk árjában fuldokolva*" **(Kettőnk világa)** kell helytállni, miközben „*úszol és meghalsz majd velem*" **(Zentai hajnal)**.

Mindemögött a kiszolgáltatottság-élmény van. Nem véletlenül az egyik legjobb verse Fehér Ferencnek az **Elégikus sorok egy ló hullája fölött**. A jugoszláviai magyar szegénységről szólnak ezek a keserűn szatirikus sorok: „*Gazdáid csereberéltek, nem te őket; / olykor leereszkedve paskoltak, veregettek, / csak azt nem firtatták sosem, hány lóerős vagy... / Nagykönyvükben ott volt a kalóriafogyasztásod, / csak a végtelen utak végtelen fájdalma nem.*"

Ha hajlamos is az érzelmességre és az álmodozásra ez a költői attitűd, nem hajlandó föladni az értelemközpontúságot, a József Attila-i józanságigényt. Ezzel viszont folyamatossá válik az a belső ellentmondás, önemésztés. Annál is inkább, mert a Symposion-mozgalom föllépésével az irodalom egyensúlya az irracionalizmus felé billent ki. Fehér tisztában van vele, a kialakulófélben levő irodalmi divattal való dacolásnak önmegsemmisítés a következménye. Ennek megfelelően igen hatásosan jósolta meg azt, ami negyed évszázad múlva be is teljesedett: „*Mit ér a szó, ha aprópénzre váltod, / s megtanulod végül az álom egyenletét? / És mit ér, na mit, ha soha be nem váltod; / ha nem tintád – a szíved freccsenti szét?!*" **(Alkudozás)**

Nem csupán érzelmeinek vállalásával, a kizsákmányoltak iránti szolidaritásával, a szó jogainak anakronisztikus hangoztatásával válik Fehér Ferenc költészete egyre szúrósabb szálkává a kritikusok szemében, hanem az olyan allúzióival is, mint a „*zord böllérek fölkoncolnak*" **(Ráolvasó)**, vagy: „*ha szólnak, csak képletesen és képletekben*". **(Ars poetica)**

Elsőként Bori Imre méltatja a **Bízó szerelemmel** c. verseskötetet a Magyar Szóban (1962. III. 18.). Nem veszi észre: Fehér amellett, hogy az élettel folytat érzelmes párbeszédet, s „*verssé vált nyelven*" a múltról beszél, a jelenének is kritikusa. Tehát csupán részigazság az, miszerint „*romantikus lelkesedéssel csüng a költészeten*", s „*nem vállalja sokak vesszőfutását az Idővel*". Bori kimondatlanul is a modernséget keveselli e költészetben, amely valójában többnyire társadalombírálattal elegyített lírai önkifejezés.

Erre több sem kellett Utasi Csabának, hogy a Symposionban (IV. 5.) röviden és nyomatékosan marasztalja el Fehér verseskötetét. Utasi is lényegében azt állítja, mint Bori: a korábban a tájélményéből ihletődő költő elveszítette a lába alól a talajt, s a falu és a város közé szorulva vált hiteltelenné. Ezért „*újabb versei az expresszív jelzők zuhatagában is csak hűvös holdfényként hatnak, s a nap kimondhatatlan vérét csupán sejtik*". Mintha a költőnek falu-, illetve városközösségbe tartozónak kellene lennie, hogy a versei meggyőzőek legyenek. Utasi indokolatlanul kegyetlen elmarasztalása utóbb nem csupán a **Kontrapunkt** c.

Symposion-antológiában jelent meg, hanem a kritikus **Tíz év után** c. írásgyűjteményében is. Olyan igazságtalan ítéletként, amely, miközben a költő dacosságát is keményítette, tovább növelte a kétségeit.

Ennek eredményeként alig két év múlva az **Esővárók** c. kötetében (1964) részben folytatja kifejezésmódjának azt a modernizálódását, amelynek jelei már az **Övig a földbeásva** c. kötetében is föltűntek, részben pedig elszántan a legzártabb versformákba, elsősorban a szonettbe áncolja magát. Ez mesterségbeli mentség is a számára, mivel a madárnyelv elvontságának divattá válásakor a valóság felé fordul, és élethelyzetekből kiindulva zsánerképeket alkot alkotói függetlenségének megfelelően hagyatkozva gondos megfigyelésére, esztétikai meggyőződésére és érzékeny lelkiismeretére. Számára a formává válás szinte létfontosságú. A valóság – múltja és jelene szubjektív vetületében – csupán szépségként tudatosítható. Túl sok a rossz tapasztalata a költőnek ahhoz, hogy a maga nyerseségében fejezze ki azt. Úrrá kell lenni a rosszon, a csúnyán, a szörnyűségen – ami csupán a költői megnevezés által lehetséges. Van mazochizmus e szembenézésben, ám a költő meggyőződése szerint az új nemzedék csupán e megszenvedett szépségélmény által fölvérteződve vállalhatja a szocializmus mindennapi küzdelmét. Nem mintha Fehér hinne a szebb jövőben, de hinni akar, s az ifjúságot sem szeretné megfosztani a reménytől.

Az **Esővárók** költőjének valóságföltárása egyfajta tüntetés. Olyan képet fest a világról, amelynek semmi köze a szocializmushoz. Az elidegenedés élethelyzeteit sorakoztatja. Csakhogy – mivel szeretné megszólítani a vajdasági magyar olvasót – az értelmi tagolást, s az ezt támogató verstani ismérveket nélkülözhetetleneknek tartja.

A kötet legkomplexebb verse a **Ló** címet viseli. Hasonló módon szatirikus e közvetett vallomás, mint amilyen az előző kötetében az **Elégikus sorok egy ló hullája fölött**. E vers megértéséhez emlékezetbe kell idéznünk a költő életrajzából, hogy magyar érzelmű kamaszként kezdte a pályát, s hogy a háborúvégi partizán vérbosszú is megihlette annak idején. E motívumokat azonban a javuló körülmények kiszorították a verseiből. A szegénységélménye, igazságvágya úgyszólván alkatilag alapozta meg a szocializmus-pártiságát. A magyarság ezzel összefüggő problémáját viszont csak óvatosan, allúziókként vethette föl a verseiben. Ez az irányítottság, használtság komplexusát ültette el benne. Az ettől való megkönnyebbülésnek pedig az önirónia kifejlesztése a módja. Ez az indok és a kulcs a ló toposzának értelmezéséhez.

A túl korai munkához szoktatottság íratja vele pl. azt, hogy „*itt csikó-kora sincs a lónak, hogy betörjék*". A lótól ui. aligha vehető el a csikó-kora, hiszen a fejlődésében akadályozott állat később aligha lenne olyan hasznos, miként az a fajától normális körülmények között elvárható. Az egy pillanatra tengerként látott (így

földíszített) homokvilágban a ló „*gazdája kocsmák dáridós öblében horgonyoz, // ő meg néz a végtelenbe – szegény, bús, konok. / Szemében hűség, alázat, szelíd könyörgés*".

Lehet-e a ló szolgalelkű, melankolikusan végtelenbe meredő? Csak ha egy embercsoportra jellemző tulajdonságokat igyekszünk általa megszemélyesíteni. S pusztán e logika világíthatja meg, miért kalmár a szél, mi okból gazdátlan az éjszaka, s mi végből magasodik a ló „*Meleg homlokával hűvös csillagokig*". Mindez arra utal, hogy a magyar nemzeti kisebbség tipikus jegyei óvatos allegóriájának tekinthető e kiváló költemény.

Más verseiben csupán a nemzetiségtársai résztulajdonságait domborítja ki a költő. A **Lakodalmi fénykép** az utolsó sorában dátumszerűen hangsúlyozott anakronizmust („*Ezerkilencszázhatvankettőt írnak*") impresszionista-naturalista pontossággal alapozza meg: „*A vőlegény fehér kesztyűt fog után. [...] Épp / nagyot kortyint egy hosszú-flaskós hátvéd. [...] Násznagy. Hordós has. Jól működő belek.*" Épp úgy elutasítja Fehér e vidéki jellemzőket, mint a symposionisták. De csak ironikus, gunyoros, nem gőgös és fennhéjázó. Amilyen alkatának, nemzedéke kánonjának, valamint a Nyugat és a népi írók verseszményének megfelelően lehet.

Az **Esővárók** értékeit a kritika nem ismeri föl. Bori Imrének a Dolgozókban közölt írása (1964. X. 30.) túl szigorú, egyoldalú. Csupán hat verset talál előremutatónak, értékesebbnek, mint a többi együttvéve. Ezek a darabok metaforikusak-szimbolikusak, és – egy kivétellel – nélkülözik az írásjeleket. Nem a konkrét valóságra reagálva, hanem a költő tudatának mélyrétegeiből születtek. Noha valóban Fehér Ferenc kiemelkedő művei közé tartoznak, ahogyan jeleztük is már, van még jó néhány, velük egyenrangú teljesítmény a gyűjteményben. Bori költői mázt, modorosságot emleget. Kifogásolja az ismétléseket, az emelkedés helyetti vízszintes mozgást. Elutasítja a „*lágy, érzelgős életképeket*", „*elmosódó impressziókat*", „*emberbarátságot*" – amilyet a XIX. század végén alkottak. A költői továbblépés érdekében a „*régi Én*"-nel való szakítást ajánlja.

Bori nem hajlandó tudomásul venni: a költő részben megőrzött énje a szocialista valósággal szembesül szinte folyamatosan, olykor az eretnekség határán. Ebben az időben, a politikai keménykéz uralmának idején, nem kis dolog szonett formában mint „rab"-ot, „jöttment"-et megénekelni a kaszárnyából a városba látogató katonát **(Kimenő)**. Vagy „fogoly"-nak, „kis város Robinzon"-jának minősíteni a robotjában elmagányosodott öregembert, akinek mérnök fiát az ország másik részébe vezényelte a sors **(Park-őr)**.

Nem a „vannak még hibák" politikai taktikája ez Fehér Ferencnél, hanem a „minden hiba" bevallásának apolitikussága. Annál is inkább, mert nem fizet belépőt, mint előző kötetében az igmani partizánok iránti részvétének kifejezésével.

Konkrétan és madárnyelven

Amit Herceg János nem mondhat ki a cikkeiben és a bírálataiban, azt az elbeszéléseiben artikulálja. Az ugyancsak 1965-ben kiadott **Gyaloghintó** a tárcanovellától, az alkalmi rajztól a kritikai szocrealista terepszemlén át a fantasztikumba bújtatott szatíráig többféleképpen formál véleményt a hatvanas évek jugoszláviai (magyar) életéről.

Ha a vajdasági magyar értelmiség mentalitásáról realisztikusan akar vallani Herceg, akkor az eredmény csupán felemás értékű lehet. Azt szeretné megértetni az újabb nemzedékkel (s talán önmagával is), hogy a magyarság a kényszerhelyzetében lett túlzottan alkalmazkodó, szolgalelkű. A **Hajnali kettő** c. novella főhőse értelmiségi család származéka, s mint volt magyar katona a háborúvégi magyarirtás idején csak úgy biztosíthatja veszélybe került életét, hogy az – írói elővigyázatosságból valószínűtlenül franciás nevű – jegyese, Szüzan segítségét veszi igénybe. A sorsdöntő percekben az apja történelmi képlettel igazolja lapulásukat: „*...egy pillanat alatt átfutott az agyán, amit a rómaiakról olvasott nemrég, hogy végül is üldözők lettek az üldözöttekből*". Továbbá az apja arra gondolt, amire – iszonyodva – az anyja is: „*Jobb így!*" Vagyis: kevésbé iszonyatos.

Az ábrázolás a részleteket illetően nem lehet igaz. Mert bármennyire is szerette Szüzan Kornélt, s a vele tartó fegyveres barátai is ennek megfelelően viselkedtek, csöppet sem valószínű, hogy a gyilkoló hajlamú, a háborúban talán súlyosan károsodott magánéletű büntetőkülönítmény-tagok joviálisan és jó magyarsággal köszöntöttek be egy kiszolgáltatott családhoz, amely akkor három okból kifolyólag is bűnösnek számított: mint értelmiségi, mint magyar és mint az első és második világháborúban egyaránt az ellenség oldalán harcoló. S amely rumos teával kínálja meg fiuk megmentőit, s számos ártatlan nemzettársa gyilkosait.

Ha az ehhez hasonló mondanivalót a groteszk fantasztikum formájában adja elő (**Lovak és emberek**), eltérő történelmi időket és szférákat szürrealisztikusan montázsolva, akkor viszont a publikuma befogadóképességéhez viszonyítva a túlzott elvontság, a fölösleges homály fenyegeti. Igaz, a vájt fülűek, a cinkosan összekacsintók tudják, hogy a szóban forgó elbeszélés a tájainkon zajlott háborúk szatírája, s mint ilyen (a cenzúra miatt) a kortárs kritika által kibonthatatlan belvilágú – remekmű. Pedig itt csupán lovak, néhány kisember (egy katonai szolgálatra alkalmatlan gitáros fiatalember, aki katonásan tesz jelentést egy öregasszonynak a hadiállapotról) és váltakozó térnyerők vannak, fölszabadítók és leigázók nélkül, noha a szónokok ünneplik a fölszabadítókat. Mintha igazi háborúk és valós győztesek nem is lettek volna itt. Csak cirkuszi elemekben bővelkedő ki- és bevonulások s ezeket kísérő nagyon-kisemberi aggályok.

Amikor a vajdasági művészeti lehetőségekről vall Herceg János, akkor – ha ismét szembeállítunk két ilyen célzatú realista, illetve absztrakt novellát – öncenzúrából fakadó minőségi különbséggel, tekintettel a téma „lágy" voltára, már nem találkozhatunk.

Az **Estéli asztaltársaság** szabályos történet. Három félig-meddig önmagával meghasonlott, az elvtársak világában önmagával elégedetlen vajdasági magyar festő társalog egymással. Közöttük Godál szókimondón kijelenti: „*...nagyon is megtanultuk az alkalmazkodás művészetét, s most itt állunk az öregség küszöbén...*" Közben a fölszolgálólány amiatt kesereg, hogy nincs módja okos férjhez menéssel városba kerülni. Végül betoppan az alsóbbrendű lényként gúnyolt Vidor, a giccses tájképfestő, akinek az ízléstelen zongorázása odacsalogatja a falusiakat, s mindannyian valami rezignált kiegyenlítődés-élményben oldódnak föl. Nem mintha a művészek nem éreznék a különbséget önmaguk és a naiv jóember között, hanem egyszeriben azt is átélve, ami közös bennük, ami a sorsukat nagyon hasonlóvá tette.

Ha ezt az elbeszélést az olvasók várható érdeklődésére számítva (jóllehet jelentős művészi színvonalon) írta Herceg, akkor a **Szép ország El Antara** c. elbeszélés kíméletlenebb vallomás. Fantasztikuma által nyomatékosabbá válhat benne az önirónia és a gúny. Az egyén (a művész-kisiparos) álmaihoz, fantáziájához való jogot védi – ám szinte csak a jobboldal ellenében. Írónk föltehetően az egyház és a kispolgárság vele szembeni (talán csak föltételezett) ellenszenvére s a földi utópia megvalósíthatatlanságának egyre nyilvánvalóbb tényére válaszolt a maga (ön)kritikus módján. A főhős gölöncsér, fazekas, aki félkegyelmű módjára rögeszmésen mesél egy mások által nem látott, viszont az ő tudatában realitásként élő távoli országról, s emiatt felelnie kell gyanakvó társadalmának bírósága előtt. Az ítélkezők közül a pártpolitikailag besorolatlan elöljárón kívül a papot és a mézeskalácsárust emeli ki Herceg. Hősének ezek döntésére kell a nyilvánosság előtt meghazudtolnia önmagát. Csattanóként jiddisül hallgatja olykor „egy-egy bús öreg" szavait, amelyek jólesnek neki.

Az időszerű témák tabujellege

Hadd hozzunk föl még egy szembeállító példát ezúttal annak érzékeltetésére, hogy írónk mind realista, mind pedig elvont formában tartózkodik az általa tapasztalt valóság bizonyos (nagyon is fájó) vonatkozásainak érintésétől. Vegyük ismét először az életgyakorlat közvetlenebb tükrözését, ez esetben a **Találkozás** c. elbeszélést. Ebben Herceg annak kiemelésére fekteti a hangsúlyt, aminek fölismerése és kimondása miatt Milovan Đilast már az előző évtizedben elítélték: két

egymástól távoli világ alkotja az új társadalmat. Nemhiába nevezi tehát úrnak az író a falura látogató igazgatót és annak munkatársát, az utóbbi a legjobb szándéka dacára is alig tud néhány kínos szót váltani azzal, aki a régi osztálytársadalomban a harcostársa volt. Nem csupán a felkapaszkodott tartja önmaga szegényének azt az embert, aki csupán másokért tudott harcolni, saját érdekeiért már nem, hanem az olvasó is. Valójában ilyen beletörődő, a könyökléstől visszahúzódó, a munkája nyomorába temetkező a vajdasági magyar emberek többsége.

Csakhogy Herceg a próbálkozás, az érdekérvényesítés kísérletét is ábrázolhatta volna – ám nem tette. Sőt fölmerülhet bennünk a kérdés: vajon tipikus-e az eset, amikor a hajdani forradalmár annyira szerénnyé, gátlásossá ügyetlenedik, hogy úgyszólván önként mond le a bőségről. Vagy ha volt is ilyen eset (nincs kizárva, hogy az író riportanyagot növesztett elbeszéléssé), akkor az emberi átalakulás folyamatának, döntő mozzanatának ábrázolása lett volna az igazi alkotói feladat.

S ebben a konkrét esetben is: az egykori harcos, a mezítlábas libaterelő a hajdani megkínoztatása során szerzett betegsége miatt maradt ki a pozíciószerzés küzdelmeiből. Eszerint a társadalom, a bürokrácia nem vonható felelősségre azért, mert egy hajdani szegény ember a szocializmusban is nyomorult maradt, sőt a valamikori önzetlensége miatt meg is betegedett. Ennek dacára azonban az olvasó nem adhat teljesen igazat a régi barátnak, aki valójában a saját lelkiismeretét nyugtatja a kifakadásával: „*...ilyen voltál mindig, az istenit a marha fejednek, mindig ilyen ügyefogyott*". E magatehetetlenség ui. nem egyéni-alkati sajátságként kap nyomatékot. Tehát a „*századok mélyéről*" föltörő „*rejtelmes erő és nyugalom*" nagy vonalakban a magyar ember mindenkori szolgai sztoikusságát jelzi. (*„Mondták, hogy dolgozzak" – és ő dolgozott is, míg bírt.*) Herceg hőse a megrokkantságában és ezzel összefüggő szellemi elmaradottságában a kapottnál nem is várhatna sokkal többet a látszólag megújult világtól. Legfeljebb valamivel magasabb nyugdíjat. Ám az író ennek elmaradása körülményeit sem részletezi.

Nem akar ugyanis konfrontálódni a rezsimmel. Ahelyett pl., hogy a magyar nyelvben is használatos „pobeda" kifejezést alkalmazná fölkapaszkodott hőse vállalatának megnevezésére, inkább az idegenül(!) csengő „győzelem"-hez folyamodik. Ez annál furcsább, minthogy a váratlanul összetalálkozottakkal beszélgetni nem tudó, tőlük elhúzódó igazgató aligha magyar ember. Mert „*mintha száz évvel előttük állna, mintha legalább három kilométerre lenne tőlük, olyan idegenül nézi a kék inges öreget, úgyhogy társának oda kell fordulnia hozzá, és megmagyarázni, honnan ez a furcsa öröm egyszerre ebben az idegen faluban*".

Vagyis Herceg realizmusa sem lehet realista. Nem szabad ui. bemutatnia a minden bizonnyal telepes igazgató emberi arcát. Nem azért, mintha a nagy többségükben telepes igazgatók föltétlenül rossz, magyargyűlölő emberek lettek volna, hanem azért, mivel eleve tabutéma volt annak a szemléltetése, hogy

az emberek között a nemzeti hovatartozásuk szerinti, mentalitásbeli különbségek vannak. A kötelező dogma szerint mindannyian egyformák és egyenlők vagyunk. Ha az igazgató a magyar többségű lakossággal vagy munkaközösséggel leginkább képtelen kommunikálni, a környezetet még nem eléggé ismerő, vagy ahhoz talán alkalmazkodni nem is akaró szerb, vagy még inkább montenegrói ember, az olyan szóra sem érdemes hiba, amely a jövőben – legalábbis elvben – könnyen kijavítható. S egyébként is: e kérdés feszegetése a rezsim dogmája szerint táptalaja a nacionalizmusnak.

Mi mást tehet a teljességigénnyel terhelt íróember, minthogy e témát, más témákkal társítva, a fantázia világába emeli? Eközben a témák megtisztulnak földi durvaságuktól, légiesednek, elmosódnak, s alig sejlenek föl az eredeti körvonalaik. Az **Énekesmadár** c. novellában pl. a szabadságot hirdető, kedves modorú, de pojácaöltözékű vámos kínozza meg és rabolja ki a főhőst és párját, akik az Ausztráliából becsempészett trópusi énekesmadárral vigasztalódnak. A szatíra elvont, s inkább a mindenkori – egymástól elválaszthatatlan – államra és emberre irányul, mint az önmaga perspektívájában szinte maradéktalanul hívő, de a rossz hagyományait leküzdeni képtelen Jugoszláviára. Az értékviszonyok tisztázatlanok maradnak. Az író mindenkit, önmagát is beleértve, kigúnyol, ám akár a többi ez idei elbeszéléseiben, ebben sem kockáztatja meg a viszonylagos nyíltságnak azt a fokát, amelyet az **Ég és föld**ben valósított meg, s amely sok ellenséget szerzett számára.

A kamatoztatható emberismeret

Mindezt azzal kell kiegészíteni, hogy Herceg elvonatkoztató készsége, emberiségben való gondolkodása nem csupán az öncenzúra következménye, hanem egy rendkívül elmélyült emberlátásé is, amely a szóban forgó elbeszéléskötet anyagának jó néhány novellájában a finom lelki rezdülések, ösztönmozdulatok egyszerűségében hatásos ábrázolásaként nyilvánul meg. Ez az író mindent tud az emberről, s ezt még érzékeltetni is képes – juthat eszünkbe nem egy kiváló alkotásának olvasása közben.

Ha pl. a **Hajnali zeneszó** a szűkebb haza kollektív tudatalattiját szabadítja föl varázsütésszerűen a gyűjtőtábor magyar foglyaiban, akkor a **Barátság** azt mutatja meg, hogy a fiaikat az ismeretlenből, talán a halálból visszavárók barátságának csupán az így közössé lett boldogtalanság lehet a fedezete. De akik tudatosan, értelmiségi kifinomultsággal keresik egymást, azokban is hiányérzettel jár a jó szándék – hirdeti a **Fagyöngy**.

Ahol viszont nincs jelen az ilyen tudatosság, mint a **Csavargók**ban, ott az életvágy és az élvezetremény hatalma, az erkölcsön-túliság állapota közvetlenebbül mutatkozik meg. Ehhez hasonlóan a **Gyaloghintó** az erotikának, mint életprincípiumnak a hatalmát nagyítja ki, tehát az eleven életet az emlékekbe süllyedő öregséggel szemben. Azt az elvet, amelyet Hercegnek, mint félig polgár, félig kommunista írónak a lelkiismerete szerint is el kell fogadnia. Akár önmaga régimódi beidegződöttségei dacára is. Hogy csupán képzeletben kerülhessen a **Révület** suszterének tragikomikus, elmekrízises helyzetébe, amely egy rövid időre valóságként kelti életre az ifjúkori szerelmet, hogy az kegyetlenül zavarja meg az emberpár öreg napjait.

Herceget azonban, a félelmén kívül, nem csupán a fiatal életek (kritikai) pártolása teszi a szocializmus hívévé s egyúttal a symposionisták neoavantgárdjának ellenpontozójává. Noha nem mer a – szigorúan büntetendő – osztályellenzékinek a látszatában föltűnni, annyira elmélyülten és jóindulatúan szemléli az embereket, hogy a teljesen romlatlanokra is fölfigyel közöttük. Így válhat elbeszélésének hősévé az az idős férfi, aki a jó ösztöneire hallgatva, bármiféle jutalom reménye nélkül menti meg egy szerencsétlen prostituáltnak, az ő számára egy embernek az életét (**Viharos este**). Vagy a **Nyulacska** c. elbeszélésének takarítónője a saját, árnyékban rekedt erkölcsös létét nyúlhoz hasonlóan éli meg, miközben az elvtársak szorgalmasan hirdetik az ő igazságát és jogait az általa rendben tartott teremben. S a **Leszámolás** nadrágszabója, már-már groteszkbe billenő komikummal szolgáltat igazságot a hajnali részegségében a hallucinációja által előrángatott kreatúrák, környezetének kisebb-nagyobb bűnökkel terhelt alakja fölött, míg végül a megjelenő kardos feleség fölötte mond csattanós ítéletet.

Mindez azt jelenti, hogy Herceg János prózaművészete az ötvenes éveket, a **Tengerkirály** c. kötetet követően tovább tisztult, s az agitpropos elemek már teljesen eltűntek az attitűdjéből, ám a nagyon is érthető óvatossága számos esetben alkotói öncsonkításra kényszerítette. Főleg a realista szövegeit, de az abszurd világképűeket is.

Az élet: a hátat fordítás képessége

Ha Herceg alkotóművészetét egyfelől a lelkiismerete, másfelől a napi politikai elvárások határozták meg, akkor Szirmai novellisztikáját egy harmadik determináns – az alkat, a szorongásra való hajlandóság is jellemzi. Az író sajátos életérzésének köszönhetően a képzeletben témává váló külvilági események tehát majdnem mindig többet mondanak önmaguknál.

Szirmai Károlynak, mint írónak a nem-élet a közege. Novellái zömének tartalmát az emiatti kesergés, az ebből táplálkozó elvágyódás alkotja – szinte függetlenül attól, hogy realista vagy expresszionista stílusban fogantak-e. A radikális kitörés ebből a zártságból csak látszólag lehetséges, mert ha egyik-másik Szirmai-hős hátat fordít is a múltjának, önmagán követ el erőszakot, vagyis – jóllehet az író ezt nem mindig jelzi – fájdalmai a megváltozott körülmények között is parázslanak benne. Ők tehát csupán a tartásukban különböznek azoktól, akiknek annyi lelkierejük sincs, hogy legalább megkíséreljenek kitörni múltjuk, jelenük és környezetük bűvös köréből.

Más szóval a társadalmi viszonyok inkább csupán formálói, fölerősítői írónk hőseinek félelemre, sőt rettegésre való hajlandóságának. S ez azt is jelenti, hogy amikor Szirmai számos szövegében nyitva hagyja a kérdést: vajon a régi vagy az új világ terrorja frusztrálja-e a hőseit, akkor ez – részben Herceg beállítottságához hasonlóan – nem csupán óvatosságból van így, hanem azért, mert a külvilág fenyegető jellegét (egészen a trianoni békediktátumot követő országalapítás óta) a Szirmainál kevésbé érzékeny alkatok is megtapasztalhatták – akár a magyar uralom idején is. Igaz, ennek a mondanivalónak mint általánosságnak az előtérbe állítása, a konkrét életnek, mint kiindulópontnak a mellőzése számos esetben nélkülözi a művészi erőt. Az író ilyenkor arról beszél, amit tud, és közölni akar, nem pedig arról, amit megél, és kikívánkozik belőle.

Ennek a moralizáló szövegek a jó példái. Közöttük elsősorban a **Posvány**, amelynek, bármennyire súlyos is a mondanivalója, a magyar igazgatónak a neve szerint nem is említett alelnök iránti szolgalelkűsége, a drámai feszültsége látszólagos, mert nem a valós élet teremti. Az adott – kor és társadalom szerint hangsúlyozatlan – helyzetben diadalmaskodó alelnök (és részben a szeretője is) fizikailag, szexuálisan és morálisan egyaránt erősebb a gyötrődve meghunyászkodó férjnél. Szirmai eleve az általános emberinek a közegébe iktatja a témáját, vagyis az alacsonyabb, illetve magasabb beosztású hivatalnokok konfliktusát igyekszik életszerűvé tenni. Hogy deduktívan jár el, azt a – főleg az ő mértékéhez viszonyítva – sok párbeszéd is tanúsítja.

Úgy tűnik, írónkat mind a szentimentális hajlandósága, a halálfélelme, mind pedig a várható szankció, a megismétlődhető elszigeteltség miatti óvatossága egyaránt romantizálásra ösztönzi. Az **Örvény** c. kötetének (1962) **Benőtte a fű** c. novellájában pl. a vándor anakronisztikus figuraként, banális okokból rója az országutakat. Szó szerint az emlékei és hozzátartozóinak sírjai közeléből: a halálélmény elől menekül. Olyan pszichopata tehát, aki normális emberként beszél. Eközben Szirmai, a vándor sógorasszonya szájába adva a szót, némi társadalomkritikát is gyakorolhat, az újabb kori barbárság tipikus nyomaira tapintva: „*...itt feküsznek, némelyik kidőlt, a többit összetörték, szertehányták, itt is, ott is találsz egy-egy*

darabot – telepes pásztorgyerekek jártak itt, erre terelték a nyájat, erre is legeltettek. ...nem érdemes semmit se csinálni, nem marad itt meg semmi, ember és állat mindent elpusztít, összetapos. Nézd, a sírok már egészen egyszintűek a földdel."

Szirmai hősének túlzott, életformát alakító halálfélelme emberi éretlenségről tanúskodik. S egyben arról is, miszerint a jelzett okokkal összefüggésben (amelyek közül itt az író óvatossága van előtérben, hiszen a novella az előbbi idézet miatt akkor nagynak tűnhetett bátorságról tesz tanúbizonyságot) miért nem formálja az író életszerűbb figurává a lényegében önmaga elől menekülő vándort.

Ugyanebbe a képletbe illeszkedik **Az örökség** is, amelynek hőse hajdani boldogsága színhelyének megsemmisítésével próbál megszabadulni lelkiismeret-furdalásától, amiért társát elhagyva, s ezáltal megsemmisítve a főváros emberdzsungelében igyekezett megtalálni helyét.

Az ilyen novellatípus mesterkéltségét maga az író leplezi le: művészete a sorsélmény tengelye körül forog. Ritkábban olyképpen, hogy az embert fizikailag is megsemmisíti a végzete, leginkább viszont oly módon, hogy állandó fenyegetéssel, kizökkentéssel akadályozza boldogulását; vágya beteljesületlen marad. A vándormentalitás meddő felületességét **A néma zuhatag** c. novella váratlanul balesetet szenvedett (egyébként távolról érkezett) hőse leplezi le a legdurvábban. A menekülés tehát illúzió, helyt kell állni, s lesz, ahogy lesz.

Az **Örvény** c. novelláskötetnek azok a darabjai jobbak, amelyek közvetlen egzisztenciális fenyegetettségből, fizikai veszélyeztetettségből fakadnak. E szövegek alig tartalmaznak konkrétumot, s többször is olyan mély ihletből törnek fel, hogy az olvasónak lehetetlen volt nem gondolnia arra, miszerint ha nem az adott történelmi pillanat, akkor a háborút követő meghurcoltatás raktározódott el – kifogyhatatlanul – az író lelkületében. Nem véletlenül volt Szirmai Károly viszonylag népszerű, kelendő könyvű írója ennek az időszaknak! S az a tény viszont, hogy a symposionisták nem rajongtak érte, inkább őket jellemzi, mint a maga pesszimista világából kiutat Tito társadalmában sem találó idős mestert.

Ez azt jelenti, hogy annak idején kisebb csoda volt a Vajdaságban jó néhány Szirmai-novellának a lapokban, illetve könyvben való megjelenése. Mert bármennyire rabja volt is a szerző a saját biológiai létéből kinövő világképének, s ennek a ténynek a kritika általi tudatosítása viszonylag szabad teret biztosított a számára, a maga módján mégiscsak (akaratlanul is!) ellenzéki volt az az író, aki ártatlanul börtönbe zárt emberről, az éjszakák motoros rémeiről, árnyék-metafora formájában a listán való szereplés lelki terhéről, az oktalan megfigyeltség és a letartóztatás kafkai lélekállapotáról, az otthontalanság számkivetettségéről írt. Olyan benyomást téve, mint aki valami újra, igazira, addig nem tapasztaltra vár – a teljes hazátlanságban.

„Előre" billenő mérleg

Hogy a hatvanas évek közepén a jugoszláv társadalom szocialista jövőjébe vetett hitnek újjá kell születnie, az főleg Németh István riportjaiban és elbeszéléseiben tükröződik pontosan. Ez tehát még mindig a naivitás korszaka, jóllehet a dilemmák is felszínre kerülnek. Az új és régi küzdelmében a régi pusztulásában megtestesülő veszteséget is szóvá teszi. De nem fáj neki annyira a régi, mint amennyire az újban igyekszik bízni. Egyik ekkori riportjában olvashatjuk: „*A stadionnál már áll is a két 14 emeletes lakóépület. Itt, az állomás környékén is kizárólag lakóházakat építenek, többemeletes lakóházakat, a földszintes családi hajlékok helyére. Ezen a környéken kitapinthatóan lehet érzékelni a múlt pusztulását és az új születését. Nem a halálra ítélt kis családi fészkek nekrológját akarom megírni...*" (A daru) „*Amerre elhalad városunkban, sok emeletes palotát hagy maga után, megannyi embernek napfényes családi fészket.*" (I, 1965. IV. 22.) Hogy elsősorban kik számára készülnek ezek a „*napfényes családi fészkek*", azt még az Ifjúság c. hetilapnak sem szabad ekkor firtatni.

Viszont feltétlenül képmutatás ez. Ahogyan az írónak egyik interjújában található kitételét is naivitásnak, nem pedig nagyképűségnek kell tekintenünk: „*...csak az igazat írom, felbecsülhetetlen értékű erkölcsi alapállást alakítok ki*". (MSZ, 1966. X. 16.) Reménye szerint ily módon azzal, ami nem fér bele a riportba, regényeket alapoz meg. Egyelőre csupán töredékei vannak. A még viszonylag fiatal író elsősorban saját maga akarja megváltani a Vajdaságot. Mert „*Az író–olvasó találkozók... uniformizálódtak.*" S egy-két író kivételével a „*vajdasági olvasónak nincs meg a vajdasági írója*", és „*nincs is irodalmi közvélemény*" sem.

A kritikának azonban erről más a véleménye. Tomán László már az írás címében – **A hűtlenség kezdetén** – jelzi méltatlankodását, provokáló szándékát (H, 1964. 10. sz.). Valóságmásolást kifogásol, alkotóerőt hiányol a **Hűtlen este** c. Németh-kötet (1964) kapcsán. S a zsurnalizmus túltengése, az egyénítés elmaradása miatt aggályoskodik. Egyedül az író nyelvi tisztaságával van megelégedve. Viszont, ami a legérzékenyebben érintheti Némethet, a kritikus szerint nincs bátorsága megszólaltatni „*az emberi lét lényegbevágó pillanatait*".

Tomán Lászlónak akkor van igaza, ha fenntartásával kapcsolatban arra gondolunk, amiről nem beszél. Németh ui. kötetének nem egy darabjában szembesíti hőseit létük lényegbevágó darabjaival. Nem csupán a Tomán által kiemelt két novellában, elsősorban a **Szabadulás** címűben, amelyben a börtönt éppen elhagyó lány élethelyzete kapcsán egy új, a társadalom peremén született réteg erkölcsiségébe enged bepillantást az író. Vagy a **Hűtlen estében**, amelyben a házasságtörő szerelmesek gyógyíthatatlan magányát domborítja ki. Hasonlóképpen a feslett életű édesanya távollétében a házi feladatával

bajlódó kislány alakja által, vagy annak a forradalmárnak a sorsa révén, akit a rokona által reakcióssá nevelt fia két ízben is életveszélyesen megtámad. Azután az együgyűvel is, aki képtelen megszabadulni annak a terhétől, hogy a beszolgáltatások idején a végrehajtó hatalom eszköze volt. A munkatársuk temetéséről ittas állapotban hazafelé autózó elvtársakkal, akik őszinteségrohamukban leleplezik saját képmutatásukat, hitványságukat. Továbbá annak a parasztnak az esetével, aki kíméletlen barbársággal kínozza meg a lovát, hogy az újabban ne a Kulák, hanem a Csillag névre hallgasson. És azzal a paraszttal, aki szegényként megy tuskót szedni a beszolgáltatások idején általa leleplezett gazdához.

Miért nem éri be mindezzel a kritikus? Azért, mert Németh az emberi léthelyzeteket csupán osztályszempontokból, az elvben közösen vállalt eszmény és a folyamatosan egyénileg másmilyennek tapasztalt valóság inkább sejtetett, mint kimondott ellentételezésével szemlélteti.

Ilyen alapon érthető Németh Istvánnak az idézett interjújában tett kijelentése, amely Déry Tibort Németh László fölé helyezi. A saját szempontjából írónknak annyiban van igaza, hogy társadalompolitikai beállítottságának megfelelően értékeli az általa megfigyelt emberi magatartások állandóságát, illetve változó voltát. Világképe akkor lehetne igazán teljes (föltehetőleg Tomán kritikusi fönntartásában is e gondolat rejtőzhet), ha a látásmódjában a nemzeti kulturális szempont is jelen lenne. E hiányosságnak nem csupán az író külső, tehát jugoszláv kommunista vezéreltsége az oka, hanem a gyermekkorban gyökerező meggyőződés, hogy mivel eredetileg nincs lényeges különbség közöttünk emberek között, ezért a politikának e különbség megszüntetésén kell munkálkodnia. Viszont a hatvanas évek közepének viszonylag konszolidálódott körülményei között a vajdasági magyarok már kaptak annyi privilégiumot a számos intézményük megalapítása által, hogy egyrészt valamelyest kárpótolva érezzék magukat a múltban elszenvedett sérelmeikért, másrészt pedig, hogy megszülessen, vagy fölerősödjön az önnön kiteljesedésükbe vetett illúziójuk.

A Ranković lebukása előtti években is volt tehát annyira elviselhető a vajdasági magyarok közérzete, hogy egyik reprezentatív írójuk, Németh István, ne tartsa természetesnek a magyaroknak azt a tisztességes másodrendűségét, amelyről a társadalom irányelvei, hivatalos önértékelései csupán a múlt megszűnőben levő csökevényeiként vehettek tudomást.

Németh István ezzel a szó nemes értelmében vett szocrealizmusával nem tesz mást, mint magától értődően fogadja el a jugoszláviai magyar irodalom és a mögötte működő napi politika normarendszerét. Azokban az években születtek a szóban forgó novellák, amikor a vajdasági magyarság az első lépéseket tette meg az önmegismerése felé. Majtényival az élen pusztán arról esik egyre több

szó, hogy régebben is volt valamiképpen méltánylandó irodalmi tevékenység a Délvidéken. Hogy az író miként szólt ahhoz a nemzethez, amelynek nyelvén – szinte akaratlanul is – a gondjairól szólt vagy szólnia kellett volna, még mindig szigorú tabutéma volt.

HALÁL, TENGER ÉS PARABOLA (1965–1972)

A halál mint zsarolási eszköz

Gulyás Józsefnek 1959-ben az akkori első kötetesek sorában **Csak ember vagyok** címen jelentek meg a versei. A Symposion-mozgalom születésekor, az Újvidék–Szabadka közötti akkori ellentétekben a szerző tehetségének elismerésén túl nem sok jót mondtak erről a füzetnek is vékony könyvről. Ez azonban nem lohasztotta Gulyás versíró kedvét, ám a költeményei könyv formájában másodszor csak 1965-ben, **Könyörgés magamhoz** címen láttak napvilágot. Ekkor is mindössze 18 (!) vers.

A szerkesztő (Juhász Géza) a kötet fülszövegében nem a versekről s nem is elsősorban a költőről beszél. Valójában kisegíti őt, „súg" neki, amikor azt írja: Gulyás „*Költészete élményanyagának s életérzésének forrásait kutatva szülőföldjére – a Szabadka környéki tanyavilágba – és a közvetlen környezetébe – e vidék világtól távol élő, elmaradott szegényparasztságához – jutunk el, mert ezzel a réteggel azonosul Gulyás szinte minden versében.*"

Gulyás visszaemlékezése szerint a kötetét saját maga állította össze, és senki sem cenzúrázta azt. Viszont már az akkori kritikának (Koncz Istvánnak) föltűnt a fiatal költő ihletésének halálközpontúsága. Azaz a kötet mindegyik verse – az utolsó kivételével – az elmúlás, a kétségbeesés szellemében fogant. Ezért aztán nem következnek értelemszerűen az utolsó sorok a megelőző 17 vers vívódásából, lemondásából és halálvágyából: „*...indulok újra / a nép lelkéből s legtisztább magamból / a világért a világ ellen*". Meglehet, ez a váratlanul fölbukkanó eltökélt optimizmus, szocializálódás-igény – talán a költő, talán a szerkesztő érezhette így – föltétele volt a kötet kiadásának.

Jóval később viszont, amikor Gulyás „*kötetből kimaradt és más versek (1956–1980)*" alcímmel megjelentette a régi verseit (2002), meghökkenve tapasztaljuk: az első és második kötetbe nem került versek több mint négyszeresét (!) teszik ki a második kötetben kiadottaknak. S az is szembetűnik ezekben az évtizede-

ken át lapokban és kéziratként szunnyadó költeményekben, hogy jóllehet bennük is nagymértékben jelen van a halál, a lehetséges öngyilkosság motívuma – életteljesebb, gazdagabb az élménykörük. Ha ezt szem előtt tartjuk, arra is gondolhatunk, miszerint a fiatal költő a provokáció, a zsarolás szándékával dugta az akkori kommunista hivatalnokok orra alá az uralkodó frázisokat cáfoló dokumentumokként egy jobb sorsra hivatott fiatal élet pusztulásának élménykörét. A **Könyörgés magamhoz** tehát társadalomtól különválasztott magánügy, nélkülözi az okokat, összefüggéseket. Számos vers sugallata szerint a szerelmi csalódás vonja maga után az elmúlás hangulatát. Vagyis a második kötet melodramatikus jellegű. A nyíltság, a rákérdezés, a teljes őszinteség hiányzik belőle. A megnevezetlen gyökerű világfájdalom és az unalom uralkodik benne. A nosztalgia és az emlékek csupán a megnevezett jelennel szemben kaphatnának igazi költői hangsúlyt.

A **Volt idő** jobb fiatalkori költeményeket tartalmaz azoknál, amelyek a halál fekete uniformisában a **Könyörgés magamhoz** c. második kötetében szerepelnek, mert beavatnak bennünket az ifjú költő belső drámájába, egzisztenciális kérdéseibe. Meglehet, a fentebb idézett Juhász Géza e versek egy részének ismeretében „társadalmasította" a fiatal költőt. Az 1965-ben mellőzött versekben ui. többször a szociális elégedetlenség fogalmazódik meg. **A Szabadság téren** (1959) pl. ilyen utcarajzot ad: „*Kicsi ember, a kordét túrja, / rád néz s úgy néz rád, / mint egy féreg, / aki tudja, hogy erősebb vagy. //A Népi Bank előtt bukik föl. //A Szabadság téren nagy a szemét, / limlom, lószar és egyéb.*" Az idézet arra utal, hogy a fiatal költő az erő és a viszonylagosság filozófiáját vallja.

Nem tagadja: kénytelen hazudni, mert ez egyik fontos feltétele az érvényesülésnek. A boldoguláshoz elengedhetetlen a keménység, kegyetlenség. Ezért kell úgy kezdődnie az **Emberek** c. versnek, hogy „*Én a puska csövére helyezett / lencsén át nézem a világot*". Ennek tudatában veti föl e korszaka egyik legjobb versében a kérdést: „*ki érti meg a fehér négerek dalát?*" **(Ének a szélben)**. A néger-lét élménye különben másutt is – az Új Symposion Rózsa Sándorját jóval megelőzve – föltűnik nála. (Föltételezzük, hogy a verseknek a szerzőjük által szóbelileg bevallott utólagos javítása nem terjed ki a motívumokkal való megtűzdelésre.)

Mindez azt is jelenti, miszerint Ady fölény-tudatát és József Attila szerencsétlenség-érzését mindinkább egyéni világlátás, s ennek megfelelő kifejezésmód váltja föl Gulyás költészetében. Egyelőre azonban két szélsőséges formában otthonos. Az egyik a valóság képekbe burkolása (lásd a **Könyörgés magamhoz** c. kötetet), a másik pedig költőietlenül közvetlen vallomás a világ abszurditásáról, a lét ellentmondásainak tragikus fölismeréséről. Arról, hogy „*a gyilkos mindig közülünk való, / legnagyobb gyanútlan, / én nem tudtam, / hogy valakinek mindig veszni kell, / béke vagy háború van.*" **(Pieta)** Továbbá arról is – az egyik *őszinte*

pillanatában –, amit a borongásaiba szokott elrejteni: „*Megpróbáltam ezt is, azt is, / de mindenre alkalmatlan vagyok, / mindenhez szerencsétlen / és semmi se lettem, / magamhoz és a jövőhöz híven.*" **(A világ végén)**

A fiatal Gulyásnál e kétféle megnyilatkozásmód mindenekelőtt alkati jellemzőkkel, a tudat kétféle állapotával van összefüggésben. Ennek megfelelően az önmegszólító, önmagával belső dialógust folytató versek is föltűnnek nála, amelyek írásában József Attila kései szakasza bátoríthatta. Ám nem egyszerűen olvasmányélményről van itt szó, mert a fiatal jugoszláviai magyar költő belső ellentmondásai a helyzetéből fakadnak. Ő ui. egy, magát a szegények érdekei képviselőjének deklaráló társadalom gyermeke, tehát elvben azonosul az állami törekvésekkel, gyakorlatilag viszont, ráeszmélvén az elmélet és valóság számára lesújtó kettősségére, erkölcsileg meghasad. Egyfelől (a nyilatkozataiban) szocialistának kell mondania magát, minthogy ez az alapfeltétele a jelenben való olyan-amilyen megkapaszkodásának. Másfelől viszont nem csupán a társadalmat nem látja szocialistának, hanem önmagában is fölfedezi azt az önzést, amely nem a társadalom eszményeinek megfelelő erkölcsöt működtet.

Az igazat kellene mondania, hiszen mind a család és az iskola, mind pedig a csodált magyar költők ennek a kényszerét ültették el benne. Csakhogy az igazság kimondása komoly bajoknak lehet a forrása. A költő mint magánember is eretnekként, botrányhősként lesz ismeretes, aki valós vagy vélt igazát nagy vehemenciával nyilvánítja ki, s aki őszinteségrohamaiban – több verse is tanúskodik erről – saját gyöngeségeit sem kíméli. Így aztán a költői tehetségéből fakadó értéktöbbletének nyomatékos tudata a csüggedés perceiben konfliktusba kerül önmagával, a szigorú erkölcsbíróval. Ez ui. saját magára is kötelezőnek érzi azokat a normákat, amelyeket másoktól elvár, tehát nem vezetheti félre az önámítás. Be kell látnia: lehetetlen kizárólag költőként, prófétaként létezni, ami nem is csupán a szocializmusnak az anyagiasságából fakadó föltétele, hanem az életismeret, a tapasztalat bővítésének, a világgal való minél nagyobb felületű találkozás igényének a kérdése. Ezért a leszámolások mellett önleszámolások is vannak a fiatal Gulyás József versei között.

A hatvanas években Gulyás Józsefet is a hatalmába kerítette a symposionisták tárgyi környezetre összpontosító, ugyanakkor nagy asszociációkörű verseszménye. Ez Gulyásnál is a cinizmus beszüremlésével jár együtt, vagyis azzal, hogy a költő majdnem mindent álértékként jelöl meg. Az eltárgyiasulás elleni szellemi védekezésről van itt szó.

Térbeli disszidálás

A szocializmusban működött írók legszívesebben verset írtak, mert e műfaj – főleg annak újszerűbb formája – eleve lehetővé tette számukra az elvontabb kifejezésmódot. Ezért a líra általában előtte járt a prózának és a drámának, mint az értelmi tagoláshoz közelebb álló műformákhoz. Aki a regény- vagy drámaírás kalandjába bocsátkozott, annak akarata ellenére is színt kellett vallania. Kibúvónak az adott élettől földrajzilag vagy idő szerint távoli téma kínálkozott. Elmélyedni egy valamiképpen nagyon távoli nemzet, esetleg a tájtól messzire ment ember bizonyos helyzeteiben, s ezáltal legalább egy szűkebb olvasói kör, az irodalom bennfentesei számára vallomást tenni azzal kapcsolatban, ami sok embert terhel, aggaszt, ezért ez volt a legjárhatóbb útja az alkotói önmegvalósulásnak a jugoszláviai magyarok irodalmában.

Az alkotói menekülésnek ezzel a lehetőségével – más nemzet térben viszonylag távoli fiainak ábrázolásával – Major Nándor élt a **Dél** (1966) c. regényében, amelyet a Híd is leközölt, még 1965 első felében, folytatásokban. Hely- és nemzetváltásra a nemzetiségi írónak azért volt szüksége, mert vajdasági téma esetében képtelen lett volna az államhatóság érdekeinek megfelelően elrejteni az intelligenciáját, valóságlátásának illúziótlanságát, sőt a cinizmusát. Viszont mint igazi írónak, szükségszerűen kíméletlennek kellett lennie.

A regény fülszövege erre még csak nem is célozhat. A regényíró, aki esszéista is, költőként, sőt festőként kénytelen megnyilatkozni, hogy ne kerüljön konfrontációba a politikával. (Ezt az alkotói apolitikusságot a fiatalabbak, köztük elsősorban Végel László föl is rótták neki.) A regény világának ironikussága az ellentétét varázsolja az olvasó tudatába annak, amit az író ígér, ám csupán részben, ha metaforikusan fogjuk föl azt, amit az író fatornyos hazája korlátozott viszonyairól, illetve a dalmát tengermellék szabad perspektívájáról mond: „*Akkor rátaláltam a kőből épült városra, és síksági létemre, aki megszokta már, hogy minden második nemzedék elölről kezdi az életet, mintha szűzföldön járna, mert porból és sárból épült földszintes városainkat összerágják, felfalják a férgek, s a leomló falak maguk alá temetnek minden emléket, egy semmibe foszló, veszendő világot, álmélkodva láttam: a kőből épült városban az idő valóban kitágult, az emberek évszázadokat élnek kurta létükben is, hiszen e jelenbe kitapinthatóan belefolyik a múlt, és kitárulkozik előtte a jövő. Minden lépésnél évezredek embereinek kéznyomát tapintja a mai halandó, s máris látja majdani nemzedékek kezét ugyanott végigsimítani. [...] És megértettem: az ember életének nagy-nagy problémája nemcsak az idő tovairamlása, hanem a tér betöltése is. [...] A modern regény legnagyobb problémája a betöltetlen tér. Aminthogy modern életünké is az. Velence, azt mondják, a környezetével ellentétben épült fel: vízen és homokon márványpaloták. A velencei festők buja zöld erdőket festettek ott, ahol csak kék ég és*

víz, szürke, kopár kő és homok virult. S ezek az erdők bevonultak a házakba, palotákba. Megtelt velük Velence. Az ember alkotja meg a saját környezetét. Egy regényt hoztam magammal a szilárd kő világából ebbe a végeláthatatlan síkságba: a tér betöltésre vár körülöttünk." Azaz: adottak a lehetőségek az alkotásra, de az emberen múlik, képes-e magát föltalálni az adott körülmények között. Majornak az idézetben sugallt gondolata nemzedékeket vezetett félre, azt az illúziót keltve, hogy a próza is hasonlóképpen fogható föl, mint a képzőművészet, vagyis az író hátat fordíthat a környezetnek, a sárból épült házakat faló férgek világának, s a képzeletének szabadságigénye szerint arról és azt ír, amiről amit akar.

A **Dél** c. regény szerencsére csak részben született ebben a szellemben. Már Bori Imre is észrevette az 1982-es irodalomtörténetében: a mediterrán színterű regénynek „*csak látszólag nincs köze az író szűkebb értelemben vett vajdasági világához*". Annál is inkább, mert társadalom- és művelődéskritika áll a mű középpontjában. A bírálat azonban nem egyszerű átvetítés: nem csupán azt kifogásolja Major Dél-Dalmácia egyik szigetén, ami a Vajdaságban nem tetszik neki, de az ottani életkörülmények, szokások regényesítésével sem érte be. Valójában a jugoszláv társadalom egészéről alkotott véleményével töltötte ki a konkrét idő és tér kereteit. A színhely és üzenet szervesen egészítik ki egymást, s ezáltal a regény szereplői, a cselekmény és a közeg önálló valóságot alkotnak. Hogy itt példabeszédről van szó, azt a jellembeli tulajdonságok fölnagyításáról, s ezzel összefüggésben a komikus helyzetekről gondolhatjuk. Az időnként szenilisen viselkedő temetőcsősz például, amellett, hogy valószerűen konkrét ember, mazochista hajlandóságával egy embertípust, s emellett egy fontos alkotói gondolatot is megtestesít. Eszerint mindenki hullarabló, mert így vagy úgy a múltból, vagyis a halottakból él. Ez különösen a régi kultúrák emlékeinek vidékén tűnik szembe.

A többi szereplő rögeszmévé merevedő magatartásából még inkább kiderül: az író egyáltalán nem eszményíti a mediterrán életformát a sáros vajdasági hétköznapokkal szemben – mint ahogy a fülszövegben ígéri. Véletlen önellentmondás ez vajon? Nem, hanem tapintat és óvatosság. Major így létesít erkölcsi egyensúlyt az alkotói típusteremtés erőfeszítései során az általános érvényű esztétikai cél érdekében leértékelt szigeti életforma konkrétumaival. Magyarán: a félreértés elkerülése végett csak a mellébeszéléssel kérhet elnézést a „sértésért", amelyet lényegében nem követett el, de amelyet a szemére vethetnek. Jellemző azonban, hogy a kritika – Bányai János személyében – éppen a mellébeszélő fülszöveget tartja a műalkotások számára irányadónak (H, 1966. 1. sz.). Szerinte ui. az író azt csinál, amit akar, s a művét értelmezés, valósággal való összevetés helyett önmagában kell élvezni és értékelni.

Bányai beállítottsága különösen a **Dél** esetében érthető, hiszen Major a maga módján az első symposionista nemzedékről is véleményt formál. A mű

narrátora ui. etikus csavargó, hadiárva, aki nem egészen biztos benne: ki az apja. Ki ennek a rokonszenves, de megmosolyogtató etikai túlzásoktól fűtött nemzedéknek a szülője? – teszi föl közvetve a kérdést Major, amikor az Új Symposion első nemzedéke lépett a porondra. Nem egy-egy ember, hanem „az ember", akiben a nagy lehetőségek látszata ellenére is ugyanaz a lényeg rejlik. Vajon túlfejlődött-elfejlődött ez a nemzedék? Átmenetileg, hiszen a főhős, az ártatlanul bezárt temetőcsősz túlzottan igyekvő kiszabadítója csupán föltételes büntetést kap. Sorsa a valósággal való kibékülés felé alakul. Az vár rá, ami az emberek többségére. Értéktelen cikkek árusításával, turisztikai handabandával fogja majd kicsalni a pénzt.

Tolnai kisregénye, a **Látszott rajta, hogy nem őslakó,** amely Major regényének közlése után jelent meg három folytatásban a Hídban, még 1965-ben, ugyancsak tengerparti színhelyhez kötődik, ám a vajdasági gyökerei kitapinthatóbbak. Annál is inkább, mert a főhős a feleségével folytatott beszélgetése során családjának a háborút követő kifosztásáról, apjának a bebörtönzéséről, kényszermunkájáról is szót ejt, nemkülönben a síksághoz kapcsolódó gyermekkori emlékeiről. Eközben idegenség-komplexus kínozza, az az érzése, hogy kinézik. Szorongása szimbolizáló erejű kényszerképzetekben fejeződik ki. A testrészein fekete lyukat lát, s mintha a plafonról, a padlásról kukacok hullanának. Vagyis a semmi és a bomlás élménye terheli a családi múltjával összefüggésben. Szenzualizmusa és kötetlen képzelete azonban szeszélyes, az olvasói figyelem által csak nehezen járható utakra vezeti. Így akarja önmaga előtt is eltakarni a megoldásra váró problémáit.

Pótmegoldásként az kínálkozik, amit a jugoszláviai magyar írók közül többen is választottak: „*Tényleg, miért nem írsz a tengerről, a hajnali tengerről hosszan? Nem gondolod, hogy profitálni lehetne? Hiszen ha jól tudom, a magyar irodalomban még nincsen igazán jelen a tenger.*" Azután: „*Úgy érzi, ez a missziója. Tengernél lenni.*" (10. sz.) Ennek az élménynek a mélyebb ellenpontja azonban kitörölhetetlen: „*A szántóföld szebb a tengernél.*" Akkor is, ha „*Apukám börtönben volt. Egész gyerekkoromban.*" Mert „*Egész idő alatt kinn mászkáltam az erdőben, a mezőn, a réten, a Lehegőben, a folyónál.*" (11. sz.)

Valóságérintések

Hornyik Miklós kritikái az újabb nemzedék tagjai közül elsőként figyelnek föl az irodalom látszólagos fejlődése és a lényegi változatlansága közötti ellentmondásra. Elsősorban Bányai János és Deák Ferenc novellahőseire gondolva teszi szóvá az idegen neveknek az irodalmi művekben való nevetséges elszaporodását. Anélkül, hogy belemélyedhetne egyik-másik alkotás elemzésébe, fölismeri

és hangsúlyozza: az írók menekülnek a saját valóságuktól, s a művészi eljárásaik sem a magyar irodalom szellemében fogantak (I, 1966. III. 10.).

Ennek a menekülésnek, illetve a modern irodalomnak, a legújabb nemzedék kifejezésmódjának egyik formája elvontan szatirikus igényű. Ez a törekvés (amely rövidesen az előítéletek nélküli, értékkereső kritikát is meghódítja) a poétikai példamutatóját Franz Kafkában tiszteli: az ő világképének befogadásával a szocialista Jugoszlávia elhatárolni igyekszik magát a Szovjetuniónak és az utóbbi fennhatósága alatt álló országoknak még mindig egyedül üdvözítőnek tartott szocialista realizmusától. Ennek a kitalált, többnyire fantasztikus történetek általi példálózásnak Varga Zoltán az atyja a jugoszláviai magyar irodalomban. Mindazonáltal az áttételes alkotásmód választása nála nem egyszerűen alkotói meggyőződés kérdése, minthogy Vargát kora gyermekkora óta tolókocsihoz kötötte a betegsége, aminek következtében az életet egészen sajátságosan kellett megtapasztalnia, s ezért, az élménybeszámolónak a látszatát is elkerülve, a pszichológia és a fantasztikum világában, illetve – legalább látszólag – az általános emberinek a közegében talált magára. Közvetve természetesen a szocialista társadalom is befolyásolta sorsát, ezért a novellisztikája, majd a regényírása is a maga allegorikus-parabolisztikus módján az őt körülvevő világ bírálatává alakul. Ez leghatásosabban **A méregkeverő** c., politikai okokból csupán alkalomadtán dicsért regényében (1966) valósult meg. Mivel az ilyen, csak a legműveltebbek számára érthető negatív világkép a jugoszláv művelődési központokban már legitimitást nyert, a nekibátorodó magyar testi nyomorék írót sem éri bántódás. Ez az állam jó nemzetközi hírének is fontos feltétele.

Pedig eszményi céltáblája lehetne a dogmatikus kritikának. A művet érdeme szerint kiemelő kritikusok (elsősorban Hornyik és Gerold, de Bori és Tomán is), ha tudták is, mire utal a regény cselekményének, színhelyének neve, a képzeletbeli Amalgámia, érthetően nem hangsúlyozták ki a mű aktuálpolitikai vonatkozásait. (Egyedül Hornyik merészebb, amit a tanulmányának a címe is elárul: **Egy irányregény a javából**. H, 1967. 2–3. sz.) Az **Idegen szavak szótára** szerint ugyanis az amalgám „*többféle elemnek ideiglenes, nem szerves keveredése*", viszont Jugoszlávia az egymástól sokban eltérő kultúrájú nemzeteknek és törzseknek a nagyhatalmi és a belországi erőszak által összetartott keveréke volt. Továbbá, amikor a regényben a zsarnoki viszonyokat megdöntő forradalmárok kerülnek uralomra, vezérük az igazságosság csodaszere, a juszticin helyett, a korábbi diktátor által fontosnak tartott, ugyancsak beszédes nevű szervilinnek az előállítását részesíti előnyben. Végül pedig: haladó, illetve reakciós társadalmi és politikai erők egymással való szembeállítása helyett Varga Zoltán egyedül a jóra esküvő, tudós és taktikus értelemben bízik, akkor is, ha a nagy többséget manipuláló hatalom nem ad lehetőséget a humanista eszme megvalósulására.

A szóban forgó fantasztikus-parabolikus írásművészetnek látszólag semmi köze sincs a jugoszláv társadalomhoz, a nemzetiségi-kisebbségi sorshoz pedig még kevésbé. A szerző – annak dacára, hogy a kritika joggal hangsúlyozta: az olvasmányosság rendkívüli értékével bíró műről van szó – egy kisebb csoport szabadságát gyakorolja azáltal, hogy a cinkosan egymásra kacsintók madárnyelvén ítéletet mond mindarról, amiről – mint egyedül üdvözítő állampolitikáról – hallgatnia kell. Egyetemes magyar irodalmi viszonylatban is (ha esetenként másként nem, akkor irodalompolitikailag) figyelemre méltó íráskultúra ez, hiszen a szocrealizmus helyett annak merő ellentétét, a kafkai világlátást szegezi szembe, nem különböztetve meg a szocializmus és a kapitalizmus valóságát. Más szóval Varga Zoltán prózaművészete a stílus szabadságának már az előző nemzedék által kivívott jogai mellé az allegorikus és mitikus formájú valóságkép szabadságát is megteremti. A kimondatlan, államügyésznek szánt gúnyos mottó: ha a társadalmunknak nem inge, ne vegye magára. Pedig Varga műveiben egyértelmű utalások is vannak. Így pl. **A méregkeverő**ben végül alkalmazhatatlannak bizonyult csodaszer, a juszticin első szótagja a jugoszláv állami szabvány rövidítésének is fölfogható.

Magától értődően követői is támadnak Varga Zoltánnak, s mivel mind a világképe, mind pedig a stílusa eltér a hagyományostól, ezért egy ideig a symposionisták is megtűrik maguk között: valameddig szerkesztőbizottsági tag. Annál is inkább, minthogy a szóban forgó irányzat világirodalmi törekvéseit jól ismerő Gobby Fehér Gyula is hasonló irodalomesztétikai alapokra építi kisprózáját és regényeit ebben az időben. Viszont tény, miszerint röviddel az Új Symposion indulását követően, Bosnyák István lemondásával, megszüntetik Gobby Fehér regényének közlését, s helyette Végelnek az **Egy makró emlékiratai** c. regényének adnak helyet.

Azonban hiába demokratizálódott abban az időben a szocializmus, G. Fehérnek egy másik, jobb sorsra érdemes művével még annyi szerencséje sem volt, mint az előbb említettekkel. **A nagy építés** c. drámája ui. a Híd 1965-ös évfolyamában felejtődött, pedig – annak dacára, hogy a maga módján megkérdőjelezi a szocialista társadalmat – a jelrendszere nem irányult közvetlenül az önigazgatás hazai gyakorlata ellen. Látszólag a folyamatos forradalom sztálini–maói gyakorlatának kritikáját vállalta. Annál is inkább, mert a drámában az emberek mindig egyforma munkászubbonyban vannak, s a tudatukat irányító ideológia a mindennapi életet is teljesen áthatja. A töredékek, a kísérletek halmozásának, a kiszolgáltatottságnak torzképébe azonban a jugoszláv önigazgatási idealizmus is behelyettesíthető. A díjakat besöprő hajtók helyett a hajtottak vannak előtérben, s egy fiatalember, aki szeretné meggyőzni a vendéglátóit, hogy értelmetlen az uralkodó társadalmi szellem. De mindenekelőtt annak szimbolikus eszköze,

az építési lázat fokozó pálinka, amelyet mint a népbutítás mindenkori eszközét nevezi meg az idegen. G. Fehér kiváló szatirikus érzékkel kapcsolja egybe a szó romboló értelmében hétköznapinak, a pálinkának a tényét a közösségi célokért mozgósító csodaszer képzetével. A sivár valóság az ő tudatában leleplezi a fennkölt ideát, mint ahogy az építés is rombolássá minősül át a barakkokban, romok között élő munkások vigasztalan látványának hatására.

Valójában a történelem avatta igazán jugoszlávvá **A nagy építés** c. drámát. A mű születését követő negyed évszázad alatt derült ki egyértelműen, hogy mi a titói szocializmus lényege. Ezért jól fogalmazott Gerold László 1989-ben a **Vallatás** címen kiadott G. Fehér-drámák utószavában: „*Az író jós volt, az irodalom megelőzte a valóságot? Dehogy, csak a folyamatot vette észre*!" Milyen jó lett volna, ha idejében bemutatták volna ezt a művet Szabadkán vagy Újvidéken! Sajnos, nem lehetett, mert G. Fehér darabja szélhámosságnak sugallja azt, amit az állam szocialista avantgárdként sulykolt az alattvalói tudatába.

A nagy építés főhőse a hagyományos drámai hős általános jellemvonásainak megfelelően nyert megformálást. A tanulni érkező tanítónak csap föl. Sőt mondhatni: korán jött forradalmárnak. Olyan magányos, akinek, még mielőtt követők gyűlhetnének köré, el kell buknia. Nem ellenforradalmi individualizmust hirdet ő, hanem az emberihez elengedhetetlen egyénit, a lehető legjobban végzett, tehát a valószínű hibák mellett is befejezett munka kötelességét és örömét. A tragédiáját nem látványos konfliktusok érlelik. Az író egyfelől lélektani síkon, egy eszmélkedési folyamat kezdeteként ábrázolja a főhős megjelenése által kiváltott hatást a neki szállást adó családban. Másfelől viszont csupán távolról jelzi a korán jött forradalmár elbukásának szükségszerűségét. Mert lényegében erről van szó, hiszen a fal ledöntésének, vagyis a fiatalember halálának körülményei tisztázatlanok maradnak, ugyanakkor viszont, mivel a lázító föllépésre indulónak a szerencsétlensége ez, az összefüggés nyilvánvaló. G. Fehér az oksági összefüggést illetően azért sem merev, mert érzékenysége az abszurd irányában is fogékony. Tehát végső soron puszta véletlennek is tekinthetjük a főhőst ért szomorú véget. Ez azonban nem zárja ki a szimbolizáló szándékot, ui. a tettes az omladozó civilizáció is lehet, amely balesetveszélyesen omladozó házakkal övezi a gyanútlanul haladó útját.

Deák Ferenc **Áfonyák** c. drámájának sorsa szerencsésebb volt a G. Fehér Gyuláénál. Az Új Symposion még 1967-ben leközölte, a szabadkai Népszínház pedig 1969-ben be is mutatta. A szerző az akkori bonyolult, arisztokratikusan szimbolikus, darabos nyelvén magát a társadalmi létet, az embert marasztalta el – a folyamatosan érvényben levő politikai szállóigékkel szemben. A lényeget tekintve hasonlóképpen, mint **A nagy építés**, általában a diktatúrák, s külön a kommunista egypártiság embertelen következményeit igyekezett többértelmű vízióvá formálni.

Az adott körülmények között Deáknak alkotói szerencséje volt a katolikus papsággal szembeni, reformátusságából eredő ellenszenv. S ezzel együtt az is, hogy a jugoszláv állam – a horvátok, a szlovénok és a magyarok hagyományai miatt – a római katolikus vallást tartotta egyik legfőbb ellenségének. Márpedig az **Áfonyák** elfajzott katolikus papokról szól. Ezenkívül a második világháború korának történelmi eseményei, bűnöző egyházi emberek és azok (az írónak a saját szülőfalujához is fűződő) legendája is segítették abban, hogy kolostorhoz kapcsolja a dráma eseményeit.

Deák Ferenc tehát a katolikus egyház látszólag szélsőséges elmarasztalásával fölvértezte magát a kommunisták várható támadásai ellen. Két, egymástól viszonylag távoli legyet akart ütni egy csapásra, ami csak felemás módon sikerülhetett neki. Ettől függetlenül és ennek köszönhetően az **Áfonyák** mint színházi előadás a jugoszláviai magyar színjátszás addigi legnagyobb eredményeként különdíjban részesült a Sterija Játékokon. Ezt azonban a nagyszerű rendezés és a színészi teljesítmények dacára sem elsősorban a megvalósult esztétikai értékeinek köszönhette, hanem annak, hogy az akkor már elterjedt Umberto Eco-i „nyitott mű" szellemében a kritikusok az ízlésüknek és politikai meggyőződésüknek megfelelően azt láttak bele, amit akartak.

Gerold László az 1974-ben **Tor** címen kiadott Deák-drámák bevezetőjében hivatkozik ezekre a fönntartásos bírálatokra. A jugoszláv színházkritikusokat nem érdekelhette az, hogy az itteni magyarok drámaírója (és színházi rendezője) nem bírálhatja olyan közvetlenül a jelen társadalmát, mint ahogy szeretné. Így inkább a kifogásuknak adhattak hangot, mondván: Deák ahelyett, hogy célba vette volna a konkrétumokat, csuhába öltöztette őket.

A darab végkicsengéseként csupán az egyértelmű, miszerint csak a rossz élhet tovább. A jó vagy úgy pusztul el, hogy megsemmisül, mint a könyveinek, remeteségének élő Simon, vagy pedig úgy, mint a gonosztevők közé javító szándékkal érkező, de hozzájuk alkalmazkodó, velük tivornyázó, fajtalankodó György.

Deák művének nem lehet hiteles drámai töltése, mert a párbeszédei mögött nemigen vannak helyzetek mélységében gyökerező, emberileg motivált konfliktusok. A szereplők leleplezik egymás múltját és jelenét. Szembenállásuk többnyire csak jelképes. Amikor egymásra támadnak, a szerző mozgatja őket, hogy szemléltesse a múltjuknak megfelelő jellemüket. Olyan életfázisban vannak ők már, amikor ordas-létük ilyen formában csak erőltetetten nyilvánulhat meg. A mű kifejezés-kultúrája a középkor és a még távolabbi múlt vallástörténetébe nyúlik vissza. A történelmi jelen csak allúzióként szerepel. Valójában nem nyer ábrázolást az, amit a kritika állapít meg róluk: hogy ti. a múlt és a jelen közé szorultak. Voltaképpen nem léteznek, mivel alkotói eszközként, üzenetközvetítőként szolgálnak.

Az **Áfonyák** viszonylagos sikerét követően Deák fölbátorodott, s ez **Légszomj** címen a jugoszláviai magyarság addig s még azután sokáig legindulatosabban szókimondó vallomásszövegét alkotta meg – az egyetemista megmozdulások hatására fölerősödött kritikai szellem hatására. Ez sem igazi dráma, minthogy a szereplők vagy a többnyire kellemetlen történelmi emlékeikre hagyatkozva, vagy a korlátolt életlehetőségeikre reagálva, leginkább csak a magukét mondják – a kor abszurd drámái formakultúrájának megfelelően, függetlenül a lineáris konfliktusbonyolítástól, akár a lélektani dráma önelemző múltképétől. Noha ez a mű vajdasági talajra épült, itt is bőven találhatunk szimbólumokat és utalásokat, amelyek azonban könnyebben érthetők.

A legtöbbet a főhősnek, Donátnak a helyzete mond. Ő a darab elején még egy egészen szűk, testet-lelket nyomorító térben mozog, hogy végül a saját erőfeszítésének köszönhetően kitáguljon a mozgástere. Ez önellentmondóvá teszi a művet, mert a szereplők beszéde és viselkedése nem alapozza meg ezt a perspektívák megnövekedésére utaló célzást. A szerző mégsem találtatott eléggé optimistának, mert a belügy elhurcolta, s kínzásokkal igyekezett jobb belátásra bírni a szerzőt. Ami egyáltalán nem csoda, hiszen a szűk mozgásterében vergődő Donát nem annyira őrült, hogy a jugoszláv hatalom ne értse meg a neki címzett indulatkitöréseket. Pl. mikor ezt hallja a színpadról: „*Húsz évvel ezelőtt szabták rám ezt a szűk világot. [...] Köpök a mindenkori hatalmatokra, a barátság, a kéj, a törvény és a vér hatalmára! Köpök mindenféle rangra és szinekurára! Köpök a HATALMATOKRA!*"

A család viszont a modern drámák személytelenül személyes módján a beszolgáltatás idején elszenvedett sérelmeit panaszolja föl. A falun élő magyarságnak mint kisebbségnek az önarcképe rajzolódik itt ki. Az anya kijelenti: „*Csak itt lehettek, ahol emberi méltóságról már nem lehet szó.*" Majd az apa: „*Nem akadályozhatjuk meg, hogy gyermekeink ki ne ábrándulјanak belőlünk.*" Másutt ilyen napi politikai jellegű a kiszólása: „*Hamarosan rendezik az elaggott parasztok nyugdíját!*" Emellett azonban az önmarcangoló nemzeti kritika is helyet kap a drámában. Ám hiába, mert az „Ő"-ként megszemélyesített pártfelelős magatartást példátlan nyomatékkal idióta viselkedéseként, gyermeki játszadozásként figurázza ki Deák Ferenc. S emiatt majd bűnhődnie és a drámaírói attitűdjén változtatnia kell. Őt is, mint másokat, megalkuvásra kényszerítették.

Parabola – pró és kontra

Bori Imre, akinek bírálói szempontja a hatvanas évek elején lényegesen átalakult, kitágult, az évtized második felében messzemenő elismeréssel adózik annak az új törekvésnek, amely legfeljebb utal az őt létrehozó, az alkotót meghatározó életre, minthogy látszólag egészen másról szól. A parabolikus irodalomban olyan teljes kritikát észlel, mint amilyet az ötvenes évek elejének fiataljai mertek vállalni. Bori szerint az olyan modernizmus és a benne rejlő elkötelezettség, mint amilyet Vargának **A méregkeverő** c. regénye, G. Fehér **Kenyér** c. műve, Fehér Kálmán **Száz panasz** c. verseskötete, Végel makró-regénye, valamint az Új Symposion és a Híd nem egy új iránya: a hétköznapi életet, vagyis a társadalom megigazulását, haladását szolgálja (MSZ, 1967. I. 29.). Annál is inkább, mert Varga Zoltán regénye azon ritka jugoszláviai magyar könyvek közé tartozik, amelyek mind a helybeli olvasót, mind pedig az esztétikailag nagyigényű ínyencet is kielégítik (MSZ, 1967. I. 22.).

Bori Imre tekintélye ezekben az években elsősorban az irodalomtörténészi tevékenységének eredményeként, a jugoszláv politikával kötött kompromisszumával összefüggésben nőtt meg jelentős módon. Az avantgárd történetéről készülő monográfiájának fejezetei nem véletlenül jelennek meg számról számra az Új Symposionban. De az sem túl meglepő, hogy éppen Bálint István, az egyik hajdani ádáz, dogmatikus ellenfél írja, a Híd folyóirat 1964-es termését méltatva: „*a Híd történetének legtermékenyebb, leggazdagabb évfolyama áll itt előttünk, ...a Híd legtermékenyebb munkatársa Bori volt, aki a már említett igazán nagy horderejű tanulmánya mellett* (ti. a Weöresről írt mellett – V. G.) *olyan alkotásokkal jelentkezett, mint Vasko Popa, Németh László és Déry tanulmánya*".

Nos, miután Bori Imre irodalmi és kultúrpolitikusi beállítottsága magába fogadta az újabb jugoszláviai magyar modern prózaallegóriát, érthetően olyan íráskultúrát becsülő kritikus is a Varga, G. Fehér és részben Deák Ferenc jelölte törekvések mellé állt, mint amilyen Hornyik Miklós volt. Annál is inkább, mert ezt megelőzően Hornyik szigorúan, de nem alaptalanul jelentette ki az Új Symposionról, hogy az „*csak külsőségekben avangardista folyóirat. Modernsége ötletszerű, divatkövető, illemtudó. [...] Több a technikai lelemény, mint az alkotóerő?*" (MSZ, 1966. XII. 25.)

Az Új Symposion irodalma azonban nem elsősorban parabolikus-fantasztikus jellegű volt. Mi több: a Symposion-mozgalom eredetileg a közvetlen kriticizmus jegyében indult, s némely képviselői később is ennek a nyitott magatartásnak igyekeztek érvényt szerezni. Közöttük Tolnai Ottó a prózájában és a verseiben is a magánélete, környezete jelenségeit torzította groteszkké, míg Fehér Kálmán vállalt naivitással a személyességét a társadalmi igazmondás igényével

kapcsolta össze. Nála csupán Bosnyák István volt társadalmiasultabb, olyannyira, hogyha némely esetben versformára is futotta indulatából és energiájából, abból is többnyire egy túlszocializált emberi magatartás kifejezése lett. Ennek a politikát és művészetet formailag azért egymástól többnyire különválasztani igyekvő csoportnak (amelynek Bányai volt az esszéistája) a hatvanas évek közepén elsősorban Végel László vált a polemikus hangadójává.

Noha Végel a saját poétikája védelmében elfogultan és egyoldalúan érvel, számos objektív igényű megállapítást is tesz (MSZ, 1967. IX. 3.). Kétségtelenül túloz, amikor a parabolikus irodalmat lombikirodalomnak csúfolja, s a bürokrácia szolgálatával vádolja. Tudvalevő ui., hogy Franz Kafka műtöredékei is az (ön)irónia jegyében fogantak, s az abszurd jelével bélyegezték meg e földi világot. Igaz, Végel nem tudatos bürokráciapártisággal vádolja azt az irodalmat, amelynek ekkor alig három íróképviselője van, hanem a korszerű írástudói feladat nem-ismerésével. Vagyis Végel – Bori és Hornyik értelmezésével szemben – nem a tájra utaló konkrétumokat hiányolja az újabb jugoszláviai magyar irodalomból, hanem – ahogy ő mondja – az időtapasztalatot. Szerinte a modernség megvívta a harcát, s divattá, invázióvá, fattyúhajtássá vált. „*Az elidegenedés színlelése, az avas kisebbségi komplexumok, a kafkai parabolák, a weöresi tónus, a juhászi szókészlet egész zsibvására található irodalmunkban.*" Vagyis G. Fehérnek a **Kenyér** c. regénye, amelynek értéke mellett Hornyik kardoskodik (MSZ, 1967. VII. 9.), csupán egy rossz példája a kárhozatos lombikirodalomnak, a mesterkedő-számító példálózásnak.

Hornyiknak a kioktató hangsúlyú viszontválaszában főleg ott van igaza, ahol védelmébe veszi **A méregkeverő** c. regényt. Egyébként ő sem értekezhet róla: miféle konkrét valóságélmény lappang a parabolák mögött, s hogy ennek megfelelően esztétikailag mi hitelesíti az újabban Magyarországról is egyre szabadabban érkező szellemi-poétikai indításokat. Ezek pedig önmagukban, akár epigonizmusra ösztönző hatásukban is fontosak. Annál is inkább, mert a Végel által említett „*avas kisebbségi komplexusok*", ha ebben a vitában szükségképpen érintetlenek maradtak is, attól még léteznek, hogy a Symposion-mozgalom kincstári optimizmusa a megoldás és az elutasítás fogalmát összetéveszti egymással.

Maga Varga Zoltán is hallatja a szavát a főleg az ő művei kapcsán folyó vitában (**Táj és savanyúleves**. ÚS, 1967. 31–32. sz.), melyben Bányaié a kezdeményezés, mivel ő írt átfogó tanulmányt az újabb jugoszláviai magyar prózáról, túlzott szigorral ítélve meg a Varga által fémjelzett törekvést. Varga a lombikirodalom inváziójának vádját elsősorban azzal utasítja el, hogy mindössze két regényről, egy novelláskötetről és néhány novelláról van szó. Egész névsorát állítja össze azoknak a világirodalmi íróknak, akik az általa művelt példálózó-kozmopolita „műfajnak" a jogosságát fémjelzik. Bányai, aki a fiatalabbak között csak Varga

Zoltánt érezheti fölkészültségben vele egyenrangúnak, ugyanabban a számban sértő hangon válaszol, az irodalom nemzeti, táji és társadalmi kötődésére figyelmeztetve. Az ő számára Végel makrója és Tolnai őslakója nonkonformista minták. Ennek dacára állítja: az írónak óhatatlanul bíznia kell az emberekben, különben a tettetés, a lombik irodalmáig jut. Bányai nem akarja elhinni, miszerint egész világunk *„szűk, lapos és sivár"*. Az elvont önkifejezésű író tehát provinciális, míg a tájban elmélyedő – korszerű. Ezzel kapcsolatban Lukácsra is hivatkozik.

Varga azzal érvel, hogy az ő írói törekvése annak az újabb világirodalmi ízlésnek a jegyében működik, amelynek nevében a Symposion-mozgalom is vívta a harcát. A megrökönyödése tehát annál nagyobb, mivel úgy érzi, azok közül fordultak ellene néhányan, akikkel – úgy érezte – egy irányban, a politikai irodalomfölfogásoktól független, teljes alkotószabadság felé halad.

Bányai a viszontválaszában (**Táj és ember. III.** ÚS, uo.) a marxista irodalomesztétikára hivatkozva egyfelől a műnek a szerzője valóságélményével, környezetével való szükségszerű (jóllehet esztétikailag lényegtelen) összefüggését hangsúlyozza ki, másfelől pedig ennek a kapcsolatnak a már megalkotott mű alapján való fejtegetését – Sartre-ra hivatkozva – értelmetlennek tartja. Ami számára lényeges, az az írónak a kortársai életproblémáival azonosulni tudó kritikai szelleme. Ez viszont az alkotás szereplőinek hús-vér emberekké való megformálása által válhat élővé és hatékonnyá. Az allegorikus példálózás vértelen, és semmire sem kötelezi sem a szerzőt, sem pedig a mű kiadóját.

Bányai az érvelésében nagy túlzásokra ragadtatja magát. Nem csupán azért, mert nem ismeri el Varga regényének kiemelkedő jelentőségét, **A méregkeverő** főhősének kemény erkölcsiségében, de kétségeiben, szorongásaiban is kifejeződő emberségét, hanem azért is, mert az általa fölhozott pozitív ellenpéldák – Végel makrója és Tolnai disszidense – egyáltalán nem bíznak az emberben. Ellenkezőleg: az egyik cinikus élősdi, a másik pedig talajtalan szökevény. Csupán olyan értelemben elkötelezettek, hogy alkotói negatív élettapasztalatát testesítik meg. De vajon nem ezt valósítja-e meg dr. Salvatore is, csakhogy egy korszakalkotó tudóshoz illő etikai szinten? A humanizmus szellemében való cselekvése olyan egyéni szenvedéllyé fokozódik, amely nem csupán az identitásválságban szenvedő Tolnai-hőstől, hanem a kordivathoz igazodó Végel-figurától is – mint határozott egyéniséget – élesen megkülönbözteti.

Vargának valójában az a bűne, hogy – közvetve – sommásan elutasítja a jugoszláv szocializmust, míg Végel makrójával kapcsolatban firtatható: mint negatív szereplő milyen mértékben képviseli szerzője szemléletét, Tolnai disszidensét illetően viszont az a kérdés merülhet föl: vajon a gyakran fölelevenedő otthoni emlékei mikor fogják visszahúzni.

Más szóval Bányai János a Varga Zoltánnal folytatott vitájában esztétikai köntösbe bújtatott politikai érveket használ fegyverként. Ahelyett, hogy megérteni igyekezne az egyetemes magyar irodalomban is figyelmet érdemlő regényt, **A méregkeverő**t és a mögötte álló (tolószékben ülő) embert, a rendelkezésére álló szellemi eszközökkel elmarasztalni igyekszik azt.

Bányai a hivatalos közösségi hit nevében bírál. A hatvanas évek közepén még tartalmasaknak látszanak ezek a marxista elvek, amelyek, jóllehet mind kevésbé őszinték, a legnagyobb föllendülést teszik lehetővé a jugoszláviai magyarok művelődési életében. Ha a legfontosabb magyar intézmények már az ötvenes és hatvanas évek fordulóján megalakultak, akkor most a tartalmi gazdagodás és a műfaji sokoldalúság kérdései vannak terítéken.

A szabadkai Népszínház „aranykora”

A szabadkai Népszínház a hatvanas években elsősorban a két karizmatikus egyéniségének, az igazgató Dévics Imrének és a rendező Virág Mihálynak köszönhetően jutott olyan egyensúlyhelyzetbe, hogy többnyire mind az újító törekvéseket sürgető kritikának, mind pedig a szélesebb közönség ízlésének is meg tudott felelni. A vezetői tisztában voltak vele, kinek mire van szüksége, és a folyamatos elvándorlás dacára is volt olyan színészgárdájuk, mely – a délvidéki magyar művelődésben párját ritkító lelkesedéssel – ki tudta elégíteni az igényeket. A legtöbbször mindig akadt olyan kritikus, aki, ha nem volt is teljesen elégedett az előadással, legalább méltányolta a viszonylagos eredményt.

A tájolás gondját is a vállukra veszik. Messzemenő rugalmasságra kényszerülnek, hiszen a Vajdaság, Szlavónia vagy a Muraköz távolabbi magyar települései alapvető színházi kultúrával sem rendelkeznek. Ennek dacára a színészek hetenként néhányszor nekivágnak a rövidebb-hosszabb utaknak, amelyeken a közönség általi szinte mindig kellemes fogadtatás mellett olykor a rossz szándék is megteszi a magáét. Évente kb. 300 ilyen előadást tartanak, anélkül, hogy ezért anyagi elégtételt kaphatnának.

A szabadkai Népszínház szellemi mozgástere is – legalább látszólag – rendkívüli mértékben kitágul ezekben az években. Igaz, az adott társadalom színmű általi kritikája – tilos. S hasonló okok miatt a kabaré kultúrája sem alakulhat ki. Pedig, elsősorban Kopeczky Lászlóval, miután viszonylagos sikerrel bemutatták a visszafogott hangú **Száz hiba egy sorba** c. összeállítását, sokra vihették volna. Csakhogy a szatírát illetően azok sem mertek időszerűek lenni, akik rendelkeztek kellő politikai kapcsolatokkal. Ugyanakkor – kárpótlásként – annál változatosabb, gazdagabb lehet a drámai repertoár. Igaz, a hatvanas évek elején

még Lippay Etelka felszínességükben kezdetleges darabjaival kell adózniuk az örökölt ízlésnek. Olyannyira, hogy az említett szabadkai szerző egyik vígjátékát, azóta is megdöntetlen rekordként, százszor játszották. És azt a golgotát is végig kellett járniuk, amely Kvazimodo Braun István **A tóparti ház** c. zenés vígjátékának a bemutatása miatt sújtotta őket Újvidéken a Symposion-mozgalom tagjai részéről. Ekkortól kezdve vált a „tópartiság" fogalma a szabadkai művelődési jelenségek megbélyegző metaforájává.

A könnyű műfaj tehát változatlanul nagymértékben van képviselve a szabadkai színház programjában. Az operett és a bohózat mellett – országos újításként – megjelenik a musical is s a bűnügyi dráma. Ugyanakkor – szinte másik végletként – a világirodalomból nemcsak a már ismert, részben korábban is játszott klasszikusokat viszik színre, hanem az abszurd és a groteszk formateremtőit is. A **Biedermann és a gyújtogatók** eredeti értelmezésével rövid időre az avantgárd szellemét becsempészik Szabadkára. Ezzel máskor is próbálkoznak, ahogyan ez pl. Mrożek **Hekusok** c. rendőrgúnyolásából vagy Camus **Caligulá**jának, az önkényuralom szatírájának színreviteléből látszik. És – nem utolsósorban – Örkény **Tóthék**jából. Brecht **Koldusoperá**jának bemutatásával a „tópartiság" önkritikáját gyakorolják. Krleža **Lédá**jával viszont végre a Sterija Játékokra is eljut a szabadkai Népszínház magyar együttese.

A jugoszláv színműirodalomnak a szükséges mértékben adóznak, amivel jó néhány régi és újabb magyar dráma bemutatásához való jogukat szerzik meg. Némileg nemzetközivé alakított változatban mutatják be a **Bánk bán**t. Megnyirbált formában Háy Gyula **Mohács** c. műve is színre kerül. Van bátorságuk számos magyarországi, élvonalbeli színművészt meghívni, hogy azok a főszerepekben fölváltsák a szabadkaiakat. A vezetés nagy erkölcsi erejének köszönhetően az átmenetileg félreállítottak – a színházuk anyagi és a közönség művelődési érdekét tartva szem előtt – elviselik a számukra megalázó helyzetet. Nyilván tisztában vannak vele: az időközben Szabadkán megnyílt színészképzőben csupán tovább bővítendő szakmai alapismeretekre tehettek szert.

Közben Dévics fölfelé buktatásával is kísérleteznek, s átmenetileg Belgrádba, a Művelődési Minisztériumba vezénylik át. Íme, hogyan ír erről Barácius Zoltán: *„Színházi nyelven szólva »fúrták« Dévics Imrét, fúrták a magyar társulat tagjai... s fúrta a mindenható párt, melynek szemében mindig szálka volt a Magyar Társulat gyors felemelkedése. Szerény intellektuális képességükkel azonban nem mertek valami másba, valami radikális újba belekezdeni. Ezért a »dévicsi örökség«-et vitték tovább, de hát a magyarság ügyei iránt az új vezetés érzéketlen volt, valami nemzetietlen terror kapott lábra. Ez az állapot... nem tarthatott sokáig, mert Dévics Imrét »visszaparancsolták« Belgrádból Szabadkára, az igazgató székbe ültették, még mielőtt megkezdődött volna a színház szellemi javainak a brutális szétzüllesztése."* **(Ötgarasos színház**, 2003. 86.

p.) Pedig ezután lesz vele a legtöbb baj, mert nemcsak hogy jóváhagyja Sartre **Piszkos kezek** c., pártvezetést gúnyoló művének bemutatását, hanem – Virág Mihály rendezésében – Deák Ferenc két színművének is zöld fényt ad, ezzel lehetővé téve a délvidéki magyar színjáték megszületését. Sikert és botrányt egyaránt megalapozva. Az előbbit az **Áfonyák**kal, az utóbbit a **Légszomj**jal.

Nem csoda, hogy Dévics Imre az 50. életévét sem érte meg, s hogy a Virág Mihály-i szellemben nevelkedett fiatalabb színészek számára többnyire csupán a fölkészülés városa Szabadka, amely majd a hetvenes évek első felében, nem utolsósorban az Újvidéki Színház megalakulásának következményeként, egyre több jelét mutatja a visszafejlődésnek. Ez az évtized második felében teljesedik be, amikor már Virág Mihály Újvidéken tevékenykedik.

Drámapályázat

Miután 1967 őszétől Fehér Kálmánt (a katonai szolgálatra való bevonulása miatt) Bányai János váltotta föl az Új Symposion főszerkesztői szerepében, az európai és az országos demokratizálódás hatására a művészet valóságbíráló funkciója is közvetlenebbé válhatott. A jugoszláviai magyar irodalom nagykorúsodása azonban továbbra is váratott magára, minthogy az Új Symposion által 1969-ben kiírt drámapályázat a liberalizálódott légkörben sem járt sikerrel. A beérkezett 12 pályamű kapcsán Gerold László, a zsűri egyik tagja, a következőket volt kénytelen írni: „*A legtöbb művet holmi sejtelmes, de éretlen és megfejthetetlen jelképesség, szintén csak felsejlő politikai-társadalmi allúziókkal megtűzdelt, lényegében üres, gyökértelennek érzett és hamis moderneskedés jellemzi*." (ÚS, 1969. 56. sz.) Ebből is látszik, hogy a Symposion-szellemiség éveken át az elvontságok felé terelte az alkotókat. Csak két 3. díjat ítéltek oda.

A Forum Könyvkiadónak a következő évben kiírt drámapályázata viszont a vajdasági magyar drámairodalom gazdagodásaként könyveltetett el. Pedig Szeli István, a bírálóbizottság elnöke a választott témákat és az alkotói hozzáállást tekintve a Geroldéhoz hasonló minősítést kénytelen adni: „*a 25 mű közül 9 (méghozzá a legsikerültebbek) ókori, biblikus vagy középkori világot rajzol meg, s ilyen az első 3 díjjal kitüntetett darab is.*" (MSZ, 1971. I. 16.) Ez Szeli szerint európai divat, másrészt óvatosság is, hogy az író szabadabban fejezhesse ki magát. Négy szerző művét a Forum külön kötetben adta ki **(Színművek,** 1971).

Majtényi Mihály I. díjas művének viszont – az ókorból merített téma dacára – a korszerűségét emeli ki a kritika. Arról szinte semmit sem mond, vajon miért lehet fontos a jugoszláviai magyar olvasó számára. Pedig **A száműzött** Majtényi alkotói hattyúdala, s egyben a legteljesebb műalkotás, amelyet a „felszabadulás" utáni

negyed évszázad alatt produkálhatott. Vallomás ez a mű a szerzője kiszolgáltatottságáról, arról, hogy mint alkotó miért csupán részben valósíthatta meg önmagát. Mert jóllehet Ovidius hajdani esete a római császárral s az azt követő száműzetés a Fekete-tenger partjára, a távoli provinciába, egy az egyben nem vonatkoztatható Majtényi sorsára, az író mégis saját magáról, illetve az írótársairól beszél.

Miként ismeretes, a délszláv kommunista mércék szerint mindegyiküknek, de különösen az idősebbeknek vaj volt a füle mögött. Ha nem szolgálták is közvetlenül a „megszállók"-at, valamiképpen – legalábbis a hallgatásukkal – annak érdekeit nyugtázták. Tehát a „felszabadítók" államvédelme számára eleve megbízhatatlanok voltak. Ennek legkirívóbb példája, hogy Gál László, aki a magyarság bírálatában a leghangosabb volt a második világháborút követően, Izraelbe próbált kivándorolni. Ennek megfelelően, valamint a hangnemet váltott, s egyik addigi főművét az új hatalom érdekeinek megfelelően átdolgozó Majtényira gondolva kell tehát értelmezni a latin költőt őrző légió századosának az Ovidiusra vonatkozó minősítését: „*Meg akart szökni, mert gyáva volt. Mindig gyáva volt. Azért mert lélekmérgező volt. Nagy mesélője a birodalomnak.*" (Emlékeztetőül: irodalomtörténeti közhely, miszerint Majtényi Mihály volt a jugoszláviai magyar irodalom „nagy mesélője". Ez olyan menlevelet jelentett számára, hogy a symposionisták is leginkább kesztyűs kézzel bántak vele.)

Csak hát a napi politika kritériumai mások. Legalábbis a 60-as évek második felének látszatszabadsága idején kiszámíthatatlanok. Nem lehetett tudni, vajon az önigazgatás kitüntetett szószólója mely pillanatban nyilvánítottak a társadalmi rend (és esetleg a szerb nép) ellenségének. Ez persze inkább az írói és emberi etika elleni vétségeit a kíméletlen társadalomkritikájával jóvátenni igyekvő Gál Lászlóra vonatkozik, mint az óvatos Majtényira. Mindenesetre ennek a szorongásnak az alkotói megfogalmazása kiemelkedő írástudói teljesítmény, amelyet Majtényi szállóigeszerű, homályos mondataihoz mérhető, lényeg-láttató szellemességgel senkinek sem sikerült megfogalmaznia abban az időben. Az egyszerre felmentő és vészjósló mondatot Ovidius őrzői a belátásuk szerint formálhatják meg a következő halandzsaszerű kitétel alapján: „*Megölni a száműzöttet nem szabad szökni hagyni*." Az a kérdés, hogy az értelmező az érdeke vagy az embersége szerint hova teszi az írásjelet: a tárgy vagy az állítmány után.

Hogy itt a jugoszláviai magyar értelmiség eldöntetlen helyzetéről, bizonyítási szükségletéről, sőt (ekkor már nem halálos) fenyegetettségéről van szó, azt az egyik szigorú tisztnek a vallomása – szinte az író szócsöveként – is elárulja: „*Én géta vagyok, nekem muszáj... Hogy keményebb legyek, mint a római... Keményebb, ha a dicső... de nem, a száműzött prófétát üldözzük.*" A zászlótartó tehát a pszichológiai magyarázatát adja annak, vajon a jugoszláviai magyar írók (politikusok) miért hangosabbak a délszlávoknál is a magyar nacionalizmus ostorozásában. A

drámabeli (és a vajdasági életre is) jellemző túlbuzgóságot az is értelmezi, hogy Ovidiust – nem alaptalanul – a birodalom ellenségeivel való paktálással is gyanúsítják. A jugoszláviai magyar író sem tudott megszabadulni a gyanútól, miszerint „a magyarság" nevében ír, illetve, hogy írói tevékenységét a jugoszláv érdekektől függetlenül akarja a „szovjet" magyar irodalomhoz kapcsolni. Akkor is, ha csupán az osztályelfogultságot, szélsőbaloldaliságot lehetett volna rábizonyítani, amiként állítólag a drámabeli Ovidiusnak is pusztán a szabadszájúság volt a bűne Rómában. Viszont Majtényi a nekibátorodottsága kivédéseként törleszkedni kénytelen a befejezésben, amikor a választott szökés következetes vállalására már képtelen Ovidiust önmaga áldozatának mutatja. (Gál Lászlónak sem esett bántódása, sem az Izraelbe való távozásának kísérletéért, sem pedig azért, mert akkor sem távozott, amikor szabadon mehetett volna. Mindenesetre még gyanúsabbá vált, mint amikor még csak a harmincas évekbeli kispolgársága volt a vétke.)

A kor vajdasági körülményeire jellemző, hogy a Forum Könyvkiadó drámapályázatának II. díját nem az akkori mindennapjainkhoz több szempontúan kapcsolódó G. Fehér-dráma, **A budaiak szabadsága** nyerte, hanem a költői, kevésbé drámai jellegű, elvont Tóth Ferenc-mű: a **Jób**. Pedig abban az időben a kultúrpolitikában is arról esett szó, ami G. Fehér drámájának a központjában áll: az önrendelkezésről, a függetlenségről. Csakhogy e drámában a magyar főváros egyik ősi városrészéről, Budáról van szó. Viszont Gerold Lászlónak, a zsűritagnak a jegyzetei azt állítják, hogy „*A budaiak mi vagyunk. Ha akarjuk Vajdaság, ha akarjuk az egész ország.*" A második föltevés aligha pontos, hiszen a budaiak belebuknak az önállóságuk védelmébe, Jugoszlávia hintapolitikája viszont még évtizedekig működik. A darab erre vonatkozó profetikus előrejelzést tartalmaz. Márton ui. – immár fogolyként – a következőket mondja polgártársai nagy többségéről (akik közül egy éppen leköpte) a győztes Károly királynak: „*Csak ők, csak ők élik túl ez időt, mert nyáluk van elég. Miattuk választottam a biztos halált, ártatlan családom pusztulását, értük éltem, értük halok; de bízom bennük. [...] Csak ők, csak ők élik túl az időt. Mert akármikor akárkit leköpnek, ha túlélni kell.*"

A középkor budai szabadságigényének drámai megformálásában nem a „szocialista" Jugoszlávia, hanem elsősorban a Vajdaság önállósulási igényének, sőt a tartománybeli magyarság önrendelkezési vágyának példabeszédére lehet ismerni, s az még sokkal rosszabb. A nevezettek függetlenségvágyát akkor átmenetileg **A szabadság pillanata** címmel volt célszerű általánosítani! A szabadságáért küzdő hajdani magyar város, mint a szuverénül „avantgárd" önigazgatású Jugoszlávia egyik tartományának drámai példabeszédeként való fölfogása is több volt a soknál. Annál is inkább, mert a hajdani budaiaknak Anjou Károly és III. Vencel király érdekei közé szorultsága a magyar és a szerb(iai) hatalmi küzdőtéren rekedtségre, s e kettőnek – mint a Vajdaság számára egyaránt vesze-

delmes ellenségnek – az értékbeli kiegyenlítésére asszociáltat. Ami nem csupán politikailag elfogadhatatlan az uralkodó fölfogás szerint, hanem nacionalista jellegű is. Mert a hivatalos doktrína és a tankönyvek szerint is a Vajdaság kezdettől fogva valamiképpen Szerbiához tartozott, következőleg – nacionalista dilemmák nélkül – mindig is csak ettől nyerhet autonómiát. Mindennek dacára Gerold László gyanútlan őszinteséggel így folytatja: „*Minden két nagy között és ellen, önállóságért küzdő kis ország, kis nép, kis tartomány. Sok időszerűséggel íródott, lehetetlen nem magunkra ismerni.*" (ÚS, 1971. 70. sz.)

Szerencsére a hetvenes évek elejének művelődéspolitikájában még volt annyi liberalizmus, hogy az igazi humanizmus vezéreszméjének e veresége, az emberben rejlő árulási lehetőség fátumszerű kinagyítása – sem a darabot, sem pedig a szerzőt nem süllyesztette el.

Tóth Ferenc **Jób**ját még kevésbé. De csupán a bibliai elvontságának köszönhetően. E drámában ui. az Isten inkább hasonlít a Sátánra, mint önmagára, minthogy egy szóra hajlik a rosszra, a Jóbot sújtó iszonyatos próbatételre. Hogy miért, arra nincs megnyugtató válasz. Azért, mert a hatalom sohasem bízhat teljesen önmagában, s minden eszközt újra és újra meg kell ragadnia, hogy megbizonyosodjon a létéről, érvényességéről. Úgy ahogyan azt – Bosnyák István tanulmánya szerint (ÚS, 1972. 9. sz.) – a huszadik század legnagyobb politikai diktátorai, Tóth Ferenc közvetett ihletői tették.

Viszont senki sem tette föl a kérdést, vajon mit akart mondani a szerző azzal, hogy végül is a lázongó Jóbot az Úr előtt való megjelenésekor bűnbánóvá, engedelmessé teszi, jóllehet tisztában van vele: a rámért csapások megközelítőleg sincsenek arányban az általa elkövetett bűnökkel, ha egyáltalán említésre méltók a bűnei.

Tóth Ferenc magáról az emberi természetről alkotott elmarasztaló képet. Az ártatlanul bajba jutott Jóbbal szemben mindenki távolságot tart. Anélkül, hogy egy kicsit is azonosulni tudnának a helyzetével, bírálják és kioktatják. Jób tehát végzetesen egyedül vívja önvédelmi harcát. Meghunyászkodása logikus következmény. Ahogyan a legtöbb bajba jutott emberé is Jugoszlávia önigazgatásos szocializmusában és külön a vajdasági magyarok soraiban. Az alkotói sugallat szerint a szolgai megalkuvás, a talpnyalás szükségszerű és egyedül értelmes, illetve a legkevésbé ostoba viselkedés. Igazi okosság eszerint nincs. A lényegnek – igazságnak, érdemnek, méltányosságnak – nincs helye ezen a világon. Az emberi viselkedés a helyzet függvénye. A fájdalom, a veszteség fokától függ a tűrésküszöb, vagyis az, hogy a felettes indokolatlannak látszó tette mikor kezd indokolatlan, öncélúan kegyetlen zsarnoki önkénynek látszani. És hogy milyen föltétel-változásra alakul át mindez önmaga ellentétévé, vagyis, hogy a korábban gyűlöletesre változott mikortól kezdve látszik újra egyedüli segítőnek.

A **Jób** c. drámában – nem úgy, mint G. Fehér Gyula művében – nincsenek politikailag hasznosítható kiszólások. Tóth az emberről beszél – a politikai elvárásokhoz és a naivak illúzióihoz képest – elmarasztalóan. Más kérdés: ő a jugoszláviai magyarság elkötelezett értelmiségijeiként gyakorolta tanári, majd néprajzkutató tevékenységét, és a műalkotást elvből is függetleníteni akarta mindennapi küzdelmeitől. Csakhogy a drámájának emberképe aligha függetleníthető az élettapasztalataitól, a magyarságát ért sérelmeitől és ezeknek gyógyítási kísérleteitől. Az ő életéből közvetlenül – magyarázatként – semmi sem hozható összefüggésbe a **Jób**bal, viszont ugyanúgy dőreség lenne, ha a szóban forgó dráma értelmezésének kulcsát kizárólag a divatos abszurd mű világában keresnénk.

Ugyanezt mondhatjuk Varga Zoltánnak **A tanítvány** c. művéről is. Azzal az eltéréssel, hogy ennek inkább van drámai jellege, mint a **Jób**nak, jóllehet ez is a Bibliából merít. És Varga művének istene földi uraság, aki – nem úgy, mint Tóth Istene – vívódni is tud. Sőt, minthogy Nátán próféta személyében ellenfele is akad, olyan drámai párbeszéd alakulhat ki közöttük, amilyen a **Jób**ban a főhős létélményének elszigeteltsége miatt nem fejlődhetett ki a valójában csak monológokat mondó szereplők között. Mi több, a próféta is hús-vér ember, hiszen az életét kockáztatja erkölcsi maximalizmusának a királyi érdekkel szembeni hangoztatásával. S ugyanígy a nála fiatalabb, s ezért érthetően radikálisabb Simon is, aki a mesterével ellentétben mindvégig szemben áll az uralkodói önkénnyel, erkölcstelenséggel.

Varga a világképe kifejezőjévé, de ennek feltételeként életszerűvé is igyekezett formálni a drámáját, ezért – utóbb kortárs drámaírókra hivatkozva – némileg átalakította a bibliai történetet. Emiatt a szerző egyik kritikusával, Danyi Magdolnával keveredett vitába, aki a shakespeare-i konkrét embert és a mitológiának mint témának a tiszteletét hiányolja Varga művében, és a pályázat többi drámájában is, mondván: a deáki dramaturgia a példa, a „kísérleti jellege" miatt (MSZ, 1972. VI. 24., VII. 8.). Varga Zoltán megcsillogtatta fölkészültségét, a modern drámával kapcsolatos ismereteit, s röviden újra előadta azt, amit néhány évvel korábban a Bányaival folytatott vitájában már elmondott (MSZ, 1972. VII. 1.).

Danyinak annyiban igaza van (amennyiben Szelinek és Geroldnak is), hogy az új vajdasági drámák formanyelve túlságosan elvont, s ezért a szereplők nem a konkrét életből nőnek ki. Csakhogy: ki vállalta volna azoknak a drámáknak a díjazását, amelyek szerzői a napi politikai követelményekre és saját félelmeikre fittyet hányva, a délvidéki magyarság sorsát földolgozva közvetítettek volna olyan alkotói üzenetet, amely a megszületett, s utóbb színpadra is vitt drámák által csak többértelműen, szinte a semmitmondásig általánosítva juthatott az olvasóhoz, illetve a nézőhöz? S ez a kérdés Geroldnak a vitacikkére is válasz,

amelyben tanácstalanul konstatálja: a tragikus életérzés a drámakötet mind a négy művében jelen van, mégsem tragédia az eredmény. „*Az élettények [...] nem hitelesek?*" – kérdezi Gerold (MSZ, 1972. VII. 15.). De igen, mondhatjuk, ha ehhez még hozzátesszük, amit akkor a legkevésbé lehetett: nem hitelesek, mert az írókat politikusi-szerkesztői cenzúra akadályozza abban, hogy a tapasztalataikat – az esztétikai hitel mellett akár szociográfiai közvetlenséggel is – dolgozzák föl.

Azután: Danyi nem gondolhat arra, hogy a deáki dramaturgia sem kísérleti mivoltában, hanem a megvalósult eredményében lehet mintaszerű. Legalábbis akkor, ha nem az olykor követhetetlenül túlrejtjelezett **Áfonyák**ra, hanem a nemzetiségi létből alkotott **Légszomj** c. drámára gondolunk.

KÖTŐDÉSEK (1964–1973)

A kettős kötődés

A jugoszláviai magyar irodalom két nemzeti kultúrához való kötődésének kérdése legnagyobb nyomatékkal a hatvanas évek közepe táján vetődött föl, amikor a szóban forgó irodalom jelene, múltja és jövője egyaránt mind valóságosabbnak látszott, s ezzel párhuzamosan a jugoszláv irodalomba való beépülés puhatolása is gyakran volt napirenden. Ez azonban nem jelentette azt, hogy az írók (vagy pedig az általuk képviselt kultúra) megelégedtek volna azzal a kissé lekezelő híd-szereppel, amelyben az egymás iránt őszintén nem is érdeklődő magyar, illetve jugoszláv politika látni szerették volna őket.

A második világháborút követő két évtizedben a két ország közötti ideológiai szakadék dacára a pártos délvidéki magyar irodalom a „mienknek" is számító kedves idegennek tekintetett, amikor egyik-másik legszófogadóbb képviselőjét kulcsszerűen valamilyen politikai vagy művelődési esemény kapcsán magukhoz ölelték olyik jugoszláv művelődési központban. A vajdasági magyar irodalomnak a jugoszlávságáért kellett versenyt futnia. Nem érte el azonban az orra előtt lógatott kolbászt, mert egyetlen jelentős délszláv antológia sem közölte az íróit.

A Tájékoztató Irodával való szembefordulás a délszlávsághoz való kötődés, köttetés konjunktúrájának kedvezett. Az idősebbekre nehezedő új többletnyomás értelmében: aki nem a lehető legóvatosabban, s csupán az állam nemzetközi tekintélyvédelme érdekében vallja magát magyarnak, az immár nem csupán fasisztagyanús, hanem sztálinista bérenc is, esetleg mindkettő. A fiatalok viszont ennek természetszerű következményeként fosztattak meg az addig még létező magyar iskoláktól. Magyarságtudatukat az ún. környezeti iskolákban, valamint a magyarul nem mindig, vagy csak rosszul beszélő tanítóik-tanáraik segítségével mind szorosabban, mind megsemmisítőbben fonta körül a szerb nyelv és kultúra, s ehhez hozzájárult a magyar vertikális intézmények (Vajdasági Magyar Kultúrszövetség, zombori és nagybecskereki színház) fölszámolása.

1956, a magyar forradalom – közvetve – előbb félbeszakította, majd látszólag megszüntette, valójában azonban csak lelassította ezt a kínos, és sokakat megalázó folyamatot. Az 1957-ben beinduló magyarországi könyvbehozatal és a néhány év alatt létesülő jugoszláviai magyar intézmények sora a magyarság szellemi vitalitásának és anyanyelv-pártiságának volt a tanúbizonysága. A hivatalos indoklással ellentétben (és például Sinkó Ervin tanszéknyitó beszédével szemben is) az volt az érzése a nem politikai szószéken álló magyar értelmiséginek, miszerint ő igenis a jugoszláv állam jóságának, belátásának köszönhetően, mi több: már a háború idején és azelőtt meghozott alapelveiből fakadóan kapja azt, ami őt nem biztos, hogy megilleti. S ezért bizonyítania kell. Így is történt. A következő évtizedekben a jugoszláviai magyar értelmiség a múltat kutatva és a hatalomhoz politikailag szorosan tapadva folyamatosan bizonygatta: megilleti mindaz, amiben a csak rövid ideig kegyetlen, majd aztán viszonylag bőkezű titói politika által részesült.

Ha „csak" magyar volt az ember (hasonlóan, mint a két világháború között), akkor szükségképpen – bevallva vagy bevallatlanul –, kisebbségi sorsot vállalt. Nemcsak nyílt vagy leplezett lekezelést, ideológiai rágalmat, hanem a saját munkája hasznából való kiszorítottságot is, egyéni és nemzeti önfenntartásának ellehetetlenítését is. „Kiharcolásról" nemigen lehetett szó. Az alkalmazkodás, a felszíni (nyelvi) kis különbözés államérdek szerinti hangsúlyozása mellett a hasonulás, a lényegi azonosság volt itt előtérben. A „lényegi" olyan értelemben, hogy a nagyhatalmak által összetákolt délszláv állam a saját önvédelmi ideológiáját tartotta minden értékek fölött állónak, s ezzel a kultúra „nemzetiségi" funkcionáriusai, írói legalább névlegesen egyetértettek.

Eszerint a hatvanas években az irodalom és a művészetek „avantgárd" látszatönállósodása mellett a kultúra értelmezése továbbra is dogmatikus maradt. A Vajdaságban élő népekben, nemzetekben – az ország minél biztosabb összetartása érdekében – inkább csak a közöset, s azt is (tudatosan a nacionalisták, öntudatlanul a kommunisták) a többségi (szerb) nép vélt vagy valós jellemzői szerint határozzák meg. Jellemző, hogy a kultúrát Lőrinc Péter a Dolgozókban (1964. V. 8., V. 15.) – miként a kemény államnacionalizmus korában –, a nemzetek nemzetközi beállítottságával, a teljes nyitottsággal, a szocialista humanizmussal azonosítja. A nemzeti korlátok közötti néprajzot bírálja, mert a történelem és a társadalomtudomány felé közelítené. Mintha ezzel megszüntethetők és átalakíthatók lennének egy nép szokásai, tulajdonságai! A minderre ráhúzandó vörös burok a közös forradalmi harc, amelyben állítólag minden nemzet egyformán részt vett. A mottó: Ady nemzetközi szavai. Szerencsére aztán kiderül: Lőrinc Péter részben azért erőlteti, szinte sematizálja a nemzetköziség elvét, hogy igazságérzete a hatalom által elhanyagolt (kisebb) nemzeti egyediségeket

pártfogásba vehesse. A múltban közösen, vállvetve vívott harc emlegetésére van szükség, hogy jogosan szegeződhessen a vád a kortárs szerb történészek és tanárok mellének: közömbösök a nemzetiségek múltja iránt, s a magyar történelem tanítása a Történeti Egyesület Bölcsészeti Karhoz intézett kérelme ellenére sincs megoldva. S a tankönyvek is a hiányt tudatosítják: többet kellene tartalmazniuk a nemzetiségek történelméből.

Lőrinc Péterből érezhető optimizmus beszél. Ezért említi ebben a már elhangzott szerb nyelvű előadását felölelő cikkében azt az öt kísérleti iskolát, amelyekben több nyelven oktatnak, s a történelmet egységes terv alapján akarják tanítani. Mi több „*Suboticán a szláv és a magyar diákok közösen tanulmányozzák a szerb és a magyar regényirodalmat, de sok más vonatkozásban is a magyar–délszláv kapcsolatokat.*"

Nos, ez az országon belüli nemzetfelettiség lehetett a belépő a jugoszláv társadalomba, annak élvonalába. Ezt célozta meg a Symposion-nemzedék is, amikor a hatvanas évek elejétől átlendült azon, amitől az idősebbek visszahőköltek: inkább szélsőséges nemzeti önkritikát gyakorolni, nekimenni a falu örökölt kultúrájának, minden további nélkül félredobni a rég bevált értékeket – ahelyett, hogy a lojalitásáért szerzett jugoszlávság konjunktúrától független tartalmán, végső perspektíváján tűnődne az ember. Az Új Symposion ifjú, magyar anyanyelvükhöz ragaszkodó jugoszlávjainak ui. az első években nem voltak olyan fenntartásaik a kultúra nemzeti-nemzetiségi vonatkozásaival kapcsolatban, mint amilyen Lőrinc Péternek volt a történelem oktatására vonatkozóan. Majd csak az évtized közepétől adnak hangot a kifogásaiknak, korántsem a JKSZ nemzetiségi politikájával, hanem annak megvalósulásával, a magyar nyelv gyakorlati érvényesülésével kapcsolatban.

Eközben azonban folytatták ténykedésüket azok, akik már évekkel korábban letisztázták: ahhoz, hogy a jugoszláviai magyarok kultúrája valóságos legyen, nem elég pusztán az ún. kettős kapcsolódásnak, azaz a magyar irodalmi és művelődési hagyományokhoz és a korszerű jugoszláv politikai szellemiséghez való egyidejű tartozásnak a hangsúlyozása. Külön jugoszláviai magyar hagyományra van szükség, enélkül még a legjobb szándékú betelepült is egy kicsit jöttmenteknek, fattyúknak tekintheti azokat a számára idegen nyelvűeket, akik a földuzzasztott délszláv lakosság többségéhez képest (magyar) őslakóknak minősíthetők. Az ilyen vád ellen Szeli István a Belgrádban kiadott jugoszláviai magyar költészeti antológia bevezetőjének már a címében is védekezik: **Hármas befolyásoltság** (Magyar Szó, 1964. X. 18.). A magyarázat, sajnos, csupán mentegetőző lehet: a szóban forgó költészet „*elsősorban jugoszláv és európai ihletésű, de természetszerűleg magán viseli az egyetemes magyar költészet nyelvi, képi-formai örökségének a jegyeit is. [...] Ez a költői »különvilág« nem kiszakadást jelent, nem valami szándékolt különállást*

attól, ami ma a mindinkább integrálódó jugoszláv szellemiségben végbemegy, hanem jelenti egy nyelv által közvetített műveltség évszázados üzeneteinek szervülését, egy nyelv potenciális energiájának kiteljesedését, egy örökség ma is létező erejének jelenlétét, amely igen szerencsésen átszövődik jelenünk eszmei tartalmaival és képzetvilágával..." Ilyen módon a jugoszláv irodalomba való kapcsoltság egy-egy pillanatra realitásnak látszik. Persze, csak illúzióként, s éppen a Szeli által is említett külön nyelvi műveltség miatt.

Két szék között

Húsz évvel a „felszabadulás" után még mindig a két szék közé esés fenyegeti a jugoszláviai magyar irodalmat. Az egyetemes magyar irodalomhoz politikai okokból nem kapcsolódhatott közvetlenül, míg a jugoszláv irodalmakban a közös nyelvi-művelődési hagyományok hiánya miatt téridegen elemként nem szervesedhetett.

Az első másfél évtizedben, a magyar irodalomban való jelenlét kompromittálta volna a jugoszláviai magyar írókat, ezért legfeljebb legbelül szerettek volna ahhoz az egyetemes magyar irodalomhoz tartozni, amelynek egyetemes létezésében nem is lehettek biztosak. Meg aztán érvényesülési érdekeik a jugoszláv könyvkiadáshoz és a potenciális jugoszláv olvasóhoz kötötték őket. Hiába bizonyítottak azonban valóságos és mímelt optimizmussal éveken át, csupán protokollárisan, tehát a politikai kulcsnak megfelelően mutatkozhattak be néhányan közülük a tiszavirág-életű antológiákban. A fiatal symposionisták ezt az egyoldalúságot is túlteljesítették a lojalitásuk hangsúlyozásában, mégsem mehettek többre az elődeiknél: ha volt érdeklődés törekvésük és munkáik iránt, az legföljebb a Vajdaságban a magyarok körében, s egyre inkább az északi határon túl létezett.

Ám nem volt mindig szemellenzős a jugoszláviai magyar irodalmat odaátról kísérő figyelem. Sükösd Mihály, akinek már korábban is volt megfontolást érdemlő szava a jugoszláviai magyar irodalomról, a pécsi Jelenkorban (1964. 2. sz.) mondja el: mennyire tetszik neki az a harmónia, amelyben a jugoszláviai magyarság az adott állami keretek között és a szocializmusban él. S észreveszi az utóbbi évek minőségi változásait is. Ezek azonban nem ragadtatják el egyértelműen, úgyhogy a bírálatában érintett Hídnak válaszolnia kell. A hangadó szerepét a Symposion-mozgalom legharcosabb tagja, Bosnyák István vállalja, aki a következő évben már folyóiratként megjelenő Új Symposion élére kerül (Híd, 1964. 3. sz.).

Miközben Sükösd a Híd újdonsült modernizmusát érzi parttalannak, Bosnyák az egyetlen jugoszláviai magyar folyóirat igényességét annak provin-

cializmussal való szembenállásában domborítja ki. Ő azonban legfeljebb megenged, állít, s egyáltalán nem bizonyít: „*Hogy milyen az az irodalom, mely e kiválasztódás után a Hídban marad, arról természetesen lehet vitázni. Egy azonban nem vitás: horizontjainál és szellemiségénél fogva összehasonlíthatatlanul értékesebb, mint a néhány évvel ezelőtti »vajdasági irodalom«.*" Ha Sükösd úgy érzi: az esszé dominanciája a zártságélmény szabadságvágyával függ össze, akkor Bosnyák megmagyarázza: „*a jugoszláv kultúrélet vérkeringésében*" immár a nyíltság diadaláról van szó. De – Bosnyák szerint – nem kanonizáló törekvésről. Akkor sem, ha a Híd szorgalmazta új művészetnek a Szenteleky-féle couleur locale, a vajdaságiasság ellenében kell létrejönnie, s ha Sükösd készen kapott elemekre ismer is a modernizálódott jugoszláviai magyar irodalomban. Bosnyáknak eszébe sem jut, mi minden férhet bele Sükösd Mihály kifejtetlen számonkérésébe. Az eredetiség mérhetetlen mélységű kútjának vize, a jugoszláviai magyarság világháborúktól, népirtásoktól, szerb nacionalizmustól, beszolgáltatásoktól, büntetőteleptől, betelepítésektől terhelt élete – mint hatalmas ihletforrás – szinte teljesen ismeretlen a modern irodalom előtt.

Bosnyák csupán két vonatkozásban, a vajdasági irodalom nyelvének szegényességében, valamint egyik kritikus és irodalomtörténész metamorfózisát tekintve ad teljesen igazat a jó szándékú bírálónak. Hogy a Hídnak csak a magyar irodalom csúcsairól van tudomása, azt a csúcsok addigi ideológiai befelhőzöttségével magyarázza, amiben persze van igazság. Ahogyan azonban a délvidéki magyar költők jelentőségét védi, anélkül, hogy a legcsekélyebb bizonyítékot szolgáltatná, önmagában jelzi az akkori kritikus erkölcsi helyzetét: „*...az itteni költők arculata... más színben mutatkozik meg a folyóiratban hellyel-közzel megjelentetett versekben, s más színben az illető költő kötetében: Ács Károly, Pap József, Domonkos István, Tolnai Ottó stb. poézise kötetük prizmáján át szemlélve sokkal értékesebb, mint ahogy az a Hídból kitűnik*". Amikor tehát az újabb jugoszláviai magyar irodalomnak a legnagyobb szüksége lenne az ideológiától és csoportérdektől minél függetlenebb értéktudatosításra, akkor sem lehet a kritériumoké a szó. Vagyis ez az új irodalom egyelőre legfeljebb csak a tudálékosság ködében tapogathatja önmagát. Ennek fő oka természetesen a magyar nyelvtől és irodalomtól való elszigeteltség, a magyar irodalom képviselőihez és a kisebbségben élő (erdélyi) magyarság jelentős íróihoz való viszonyítás lehetőségének hiánya. A vajdasági magyar írókat ezután is többnyire csupán összehasonlítás nélkül, s legfeljebb e vidék íróival való párhuzamba állítással illett szeretni. Aki bármennyire mély megértéssel is, de mégiscsak az esztétikai érzékenységére hallgatva mondott véleményt a Délvidék íróiról, az akkor is értetlen idegen volt, ha nagyon jól látta: az általa fenntartással méltatott írók lelki jéghegyüknek pusztán a látható részéről mernek írni.

Ezek után aligha okozott nagy meglepetést az idősebbek és fiatalabbak körében, amikor tudomásul vették: az E. Fehér Pál és Garai Gábor által szerkesztett **Mai magyar költők antológiája** c. könyv teljességgel mellőzi a jugoszláviai magyar költők termését. Minthogy ezekben az években már a szó esztétikai értelmében értékteremtőnek tudta magát a jugoszláviai magyar irodalom, ezért érthető, hogy a Híd folyóirat Torma Dénes (azaz Major Nándor) személyében válaszra szánja magát (1966. 11–12. sz.). Igaza tudatában – joggal. Még akkor is, ha Major apartheiddel bélyegzi a sztálinista–kádárista magyar művelődéspolitikusok tudatos figyelmetlenségét. Ami annál inkább föltűnő, minthogy az újabb romániai és csehszlovákiai magyar irodalommal szemben nem követték el e méltánytalanságot. Majornak mindenekelőtt abban van igaza, hogy egy irodalmi antológiát legfeljebb politikai számításból érdemes a történelem függvényében összeállítani. Akkor viszont, miként a szóban forgó gyűjteményből is kitűnik, nem elsősorban az irodalomesztétikához van köze. Akkor sem, ha olyan nagy nevek adnak súlyt az antológiának, mint Illyés, Kassák, Füst, Weöres, Vas és a náluk fiatalabbak (Pilinszky, Nemes Nagy, Juhász, Nagy stb.). Major nem esik szélsőségbe, s csupán a Vácihoz, Garaihoz, Hidashoz hasonló túlpolitizáltak jelenlétét kifogásolja.

Major tiltakozik az apartheid ellen, amelyre a vitatott antológia bevezetője szerint azért került sor (még ha nem használják is e kifejezést, s különben sincs megindoklás), mert „*ha József Attila iránymutató erejét konstatáltuk náluk, úgy ez Romániában és Csehszlovákiában is igaz*". Major, eltekintve József Attilának a vajdasági magyar költőkre gyakorolt termékenyítő hatása elemzésétől, pusztán azt állítja, miszerint a jugoszláviai magyar költők vannak olyan érettek, hogy műveik egy ilyen antológiában szerepeljenek.

E. Fehér Pál válaszában (Híd, 1967. 2–3. sz.) nincsenek elfogadható érvek. Kifogásolja, hogy a Híd Zamjatyin fehérgárdistát reprezentatív orosz költőként közölte. A jugoszláviai magyar irodalomra vonatkozó véleménye szerint viszont azt előbb a saját kritikusaiknak kell értékelniük, mert egyelőre nem elég érett. Meg aztán a szerzői jogok kérdésének megoldását még adminisztratív akadályok nehezítik.

Major a viszontválaszában joggal utal rá, miszerint az apartheidnek nem csupán esztétikai okai vannak. Annál kevésbé, mivel az Élet és Irodalomban „*ugyancsak glosszaként megjelent írás a jugoszláviai magyar irodalmat mindenestől a jugoszláv irodalomnak ajándékozná*". (Uo.) Tegyük hozzá: ennek a gúnynak a politikai ellenszenven túl más, esztétikai, de egyéb oka is lehet. Az, amit a jugoszláviai magyar irodalom üdvözítőnek tart a jelene és a jövője szempontjából: a minél teljesebb jugoszláv jelleg – a magyar rovására, hogy az író eleve mentesüljön a konzervativizmus, a vallásosság, a nacionalizmus, a szeparatizmus stb. vádjától.

A jugoszlávság akarása

A délvidéki magyar kritikusokat E. Fehér Pál természetesen aligha hozhatta zavarba, hiszen a dogmatikus bíráló csupán az addigi jugoszláviai magyar irodalommal kapcsolatos gyakorlatot fogalmazta meg. Ennél nagyobb gondot okozott az a vita, amelyet 1966. december 19-én a Jugoszláv Írószövetség szarajevói ülésén tartottak egy olasz nyelvű jugoszláv költészeti antológia (Nuova Poesia Jugoslava) kapcsán. A támadások középpontjában az antológia készítői (Ciril Zlobec, Slavko Mihalić) voltak, akik a crnagorai és a nemzetiségi költőket kihagyták a válogatásukból. Antun Šoljan védelmére kelt az antológia készítőinek, s a hozzászólását a Híd is leközölte. (1967. 1. sz.)

A neves horvát író olyan igazságokat fogalmaz meg, amelyek magasságáig sem az akkori, sem pedig a későbbi jugoszláviai magyar irodalom nem tudott fölnőni. Šoljan a jugoszláv irodalom fogalmát nem azonosítja a jugoszláviaival. Az előbbibe szerinte a nemzetiségek nyelvük és kultúrájuk mássága miatt nem tartozhatnak bele. Az is kardinális fontosságú kitétele, mely szerint „*paradox módon* egyidejűleg *kozmopolita és nemzeti az irodalom*". Azután „*Ott, ahol költészetünk sajátlagosabb, népibb, épp ott európaibb is*." Hadd jegyezzük itt meg: szerintünk a jugoszláviai magyar irodalom hódításkészsége a jugoszláviai szellemi területeken azon állt vagy bukott, hogy fölismeri-e, van-e bátorsága fölfedezni a provinciálisban, a mellékesben az egyetemesítés lehetőségét, vagyis, hogy meri-e fölvállalni a belügy által ellenőrzött nemzeti-szociális vonatkozású témákat. E képessége főleg azért bizonyult fejletlennek, mert provincializmusellenességének, jugoszláv beállítottságának az állandó hangoztatásával az eredetiség izgalmasságától fosztotta meg számos műalkotás-kísérletét, amelyek az eredeti jugoszláv művekhez képest legfeljebb ügyes változatok lehettek.

Šoljannak a másik nagy, a délvidéki magyar irodalom által ugyancsak mind a mai napig nem kellő mértékben méltányolt igazsága szerint „*A nyelv nem csupán peremi, hanem lényegi meghatározója az irodalomnak*."

Major Nándor kényszerhelyzetében a lehetetlent kísérli meg, és válaszol Šoljannak. Ahelyett, hogy a kultúra területén hagyná az irodalom kérdéseit, a politikai szempontot erőlteti. Államjogi kategóriát igyekszik érvényesíteni annak a fogalomnak (irodalomnak) a minősítésében, amelyben nem lehet elsődleges fontosságú, vajon intézményrendszerét elsősorban az „ics-vics" vagy az ipszilonos névvégződésűek vezénylete alatt teremtették. Viszont annál lényegesebb, miszerint az írókra ne próbálják kívülről rákényszeríteni sem az egyik, sem a másik névvégződésű típus intézményalkotó nélkülözhetetlenségét mint kötelező reklámanyagot. Major Nándor pedig ezt teszi. Őt annak tarthatatlansága bántja, hogy „*a jugoszláviai magyarokról egyszerűen mint etnikai csoportról beszéljenek,*

amelynek legfeljebb részleges vagy regionális kultúrája van". Sem a jugoszláv politika tekintélye, sem pedig a magyarországi kultúrpolitikusok diplomatikussága nem tette lehetővé, hogy a jugoszláviai magyarságot etnikumként kezeljék. Šoljan viszont, a magyar kultúra iránti tiszteletétől vezérelve, eleve elkerüli a lefokozó kifejezést. Major ugyanakkor nagyon is érthetően használja, hisz az az irodalom, amelyet sem az anya-, sem pedig a befogadó ország nem fogad el, noha a saját gyér hagyományai mellett mindkettő tradíciójába belekapaszkodik, óhatatlanul etnikumi jellegűvé degradálódik.

Major lelkiállapotát meg lehet érteni, amikor egyszerűen beköveteli a jugoszláviai magyar irodalmat a jugoszláv irodalomba, mondván: „*a jugoszlávság sem olyan dolog, amelyből kevesebb jut, sőt el is fogyhat, hogyha mindannyian részesülünk belőle*". A Šoljan által alapvetőnek tartott népiség feltételezte önelvűséget nem is érintheti Major, mivel azt pártkötelességből a külön entitású, de kettős kapcsolódású jugoszláviai magyar irodalom fogalmában kell föloldania.

Másként Fehér Kálmán sem cselekedhet, amikor az Új Symposionban (1966. 19. sz.) hozzászól a vitához. Neki is – mint közéleti embernek – kötelessége a tévedés. Ezért így ildomos beszélnie: „*Šoljan nézetének elfogadása a nemzetiségek kárára lenne (más téren is), mert olyan statikus komponensekre (nyelv, örökség) redukálja a hovatartozás problémáját, amelyekben nem szerepel az a dinamikusabb része az irodalomnak, amit ADOTT TÁRSADALOMNAK, EMBERI VISZONYOKNAK, KÖRNYEZETNEK, ESZMÉNEK, POLITIKÁNAK, egyszóval SZELLEMISÉGNEK NEVEZNEK.*" Fehér érthetően ingerült, ui. az akkori magyar irodalom egészében említésre érdemes költészetéből egyetlen vers sem szerepel E. Fehérék antológiájában. Így aztán – másféle okokra hivatkozva – érthetően tartja fontosabbnak a műalkotás születését befolyásoló külső, társadalmi tényezőket. Csak hát nem lenne szabad megfeledkeznie róla, hogy ami nem csupán fontos, hanem egyenesen nélkülözhetetlen eleme a műalkotás megszületésének, az a műalkotásban másodlagossá, sőt figyelmen kívül hagyhatóvá is válik.

Ha az előbbit még a mellőzöttség érzelmi befolyásoltsága írathatta Fehér Kálmánnal, akkor a következőket már – mint kötelezően mindegyik jugoszláviai magyar közéleti emberrel – a bizonyítás kényszere diktálja neki: „*Šoljan a KÜLÖNBSÉGET csupán a helyi jelleghez köti. Félő, hogy ennek túlzott kihangsúlyozása (a szellemiség nélkül) egy, a tájunkon már leszámolt álnépiességhez vezet az irodalomban, ami szorosan kapcsolódik a „nemzeti konzervativizmushoz*", mert olyan „*specifikumokra támaszkodik, olyan JELLEGET éltet, amely már réges-régen kiélte magát, amely márcsak mint »romantikus egyveleg« létezik egyes emberek és írócskák agyában. Ha ilyen nagy jelentőséget tulajdonítunk a couleur locale-nak anélkül, hogy azt integrálisan egy szellemiség körébe helyeznénk, akkor hamarosan újrakezdhetnénk a*

nemzeti konzervativizmus különböző fajait számlálni, mind az irodalomban, mind az élet apró-cseprő viszonyaiban."

A testvériség–egység demagógiájában nevelkedett Fehér Kálmán a népiségnek (ő természetesen csupán „népies"-ségről tudhat) kizárólag az árnyoldalára gondolhat. Nem veszi észre: a szántó-vető ember a maga testi-lelki-szellemi tulajdonságainak összességében – mint téma és mint ihlető – már nem létezik az irodalomban. (Hiába próbálta ennek ellenkezőjét bizonyítani hosszú éveken át Herceg János.) Annál is inkább, mert a Belgrádba eljutott, s ott jogot végzett Fehér Kálmán számára a szellem szó a marxi–lenini filozófiával frigyre lépett titói állampolitikával azonos. S ennek vélt nagyságához képest a couleur locale lehetséges sok-szempontúsága vidéki és önös kicsinyesség. Pedig az „*integrálisan egy szellemiség*" kiemelése távlatilag a jugoszláviai magyarság érdekei ellen van, mert Fehér az integrálódás vágyeszméjéből kiindulva keresi a nagy egységbe tartozhatóság elemeit. Ez utóbbiakból viszonylag sokat ragadott meg költőként az intuíciója által. Csakhogy a művészetnek az immár hatóságilag is engedélyezett szabadabb közegéből még a kritikusok sem emelhették ki azt, ami disszonanciát okozhatott volna a jugoszláv szellemiség (államideológia) nagy egységében.

Gyakorlati megoldásként vajon mi más kínálkozik Fehér Kálmán számára (is), mint a jugoszláviai magyar irodalom önmegalapozó tevékenysége? Ennek fontos feltétele a régebbi idők értékeinek tudatosítása. Annak a kutatásnak a kiszélesítése, amelyet Herceg János kezdettől természetesnek tartott volna, s amelyhez az ötvenes és hatvanas évek fordulójától Majtényi Mihály járult hozzá jelentősen, Szeli Istvánnak, majd Bori Imrének mutatva – amatőr, de hasznos – példát.

Ez fogadtatott el, minthogy ez felelt meg a vajdasági magyarság mentalitásának. Szemben azzal az állampárti voluntarizmussal, amelynek Kolozsi Tibor volt a hangadója a 7 Napban (1967. I. 6.). Kolozsi Kossa Jánossal (alias Kek Zsigmonddal), a nyelvésszel (Magyar Szó, 1967. XII. 25.) is szembeszállva mindenáron politikai jelentést igyekszik adni a jugoszláv szónak. A politikus Veljko Vlahovićra hivatkozva állítja: a vitatott kifejezésben csak formálisan van jelen az összetétel második tagja. Példaként – jellemzően – a szovjet szó kiterjedt jelentését említi. Kossa tehát szerinte téved, amikor azt állítja, hogy a „ *»jugoszláv« szónak »az élő nyelvben járatos« értelmét tartva szem előtt, az antológiából joggal hagyták ki a jugoszláviai magyar, román, albán, olasz stb. költészetet*". Kolozsi futurisztikus gondolkodásában ui. a valóság ilyen vonatkozásban is megelőzi a nyelvet!

Nem így Hornyik Miklós gondolkodásában, aki az Új Symposionban közölt cikkében a lényeget illetően mind a mai napig tartó hitelességgel fogalmaz: „*Semmiféle kettős, hármas vagy négyes kötődéssel vagy kötöttséggel nem lehet elbűvészkedni azt a tényt, hogy a jugoszláviai magyarság a magyar nép – szerves vagy szervetlen – része, s hogy kultúrája az egyetemes magyar kultúra – szerves vagy szervetlen – része.*

A magyar író a zulukafferok földjén is magyar marad, nem azért, mert szünös-szüntelen történelmi vagy »faji« nosztalgiák nyugtalanítják, hanem mert az anyanyelve fogva tartja. Az anyanyelv olyan bástya, ahonnan az egyes embert gazdasági mesterkedésekkel vagy a párthűség mindent szentesítő jelszavával ki lehet kergetni, de olyan erődrendszer is, ahonnan egy népet nem lehet kiűzni." (1968. 43. sz.)

Az ötágú síp

Ezek persze csupán sértődöttségből fakadó kísérletek, meg-megújuló ostromok. Ha (a magyar oldalon) E. Fehér Pálról még okkal lehetett föltételezni, hogy szovjet érdeket képvisel, Illyésről, az **Egy mondat a zsarnokságról** c. vers szerzőjéről aligha. Pedig Illyésnek a Magyar Szóban megjelent nyilatkozatában (1967. XII. 24.) a jugoszláviai magyar irodalomról alkotott véleménye nem tér el lényegesen a cinikus kritikusétól. Alapigazságot mond ki annak megállapításával, hogy a Magyarországon kívüli magyarok irodalmi csoportjai főleg azért különböznek egymástól, mert nem érintkeznek. „*Nem helytelenítem, hogy a nagy távolságok miatt különféle sípok szóljanak, de azért kellene, hogy valami akkord legyen közöttük, vagyis a budapesti olvasó értse a jugoszláviai magyar irodalom hangját, amely nyilvánvalóan a sajátos jugoszláv irodalom befolyását mutatja, de még nem oldotta fel azt, ami hangvételben elválasztja a hazai magyarországi irodalomtól.*"

A magyarországi kultúra szemhatára tágul ebben az időben. A Forum Könyvkiadót már előző évben meghívták a könyvhétre. A Magyar Nemzetben, valamint az Élet és Irodalomban egy-egy embert bíztak meg a határon túli magyar irodalmak figyelemmel kísérésével. Illyés már az idézett nyilatkozata előtt cikkezett a Kortársban az „ötágú síp" fogalmáról. Őt követően viszont a Magyar Írók Kritikai Szakosztálya tűzött napirendre ezzel kapcsolatos vitát, amely, miután az Élet és Irodalomban megjelent, a Magyar Szó is leközölte. (1968. VI. 2.) Darvas József állítása szerint a magyar írók (kritikusok) újabban kapcsolatot akarnak létesíteni a határon kívüli magyar irodalmakkal. Illés Lajos az önkritikától sem tartózkodik: „*Mi vagyunk a felelősök azért, hogy nincs képünk ezekről az irodalmakról.*" Czine Mihály viszont akaratlanul is provokálja a kisebbrendűségi érzésben szenvedő jugoszláviai magyar irodalmat, amikor nyíltan kimondja: az erdélyi irodalom „*leggazdagabb tehetségekben, ennek a legtermékenyebbek a saját hagyományai*". Kovács Kálmán szerint a jugoszláviai magyar irodalomnak négy irányzata van, a kötődése pedig kettős. „*Témájuk és táptalajuk a szomszéd országok társadalmi, politikai és gazdasági valósága.*" Az alap: a forma és a hagyomány.

A magyarországi kritikusok vitákat javasolnak. Közeledési szándékuk egyértelmű. Ennek dacára Bányai Jánosnak az Új Symposionban (1968. 37–38.

sz.) gőgös elhatárolódással kell válaszolnia. Nem tetszik neki a megállapítás, mely szerint vitathatatlan tény, hogy „*magyar nyelvű irodalmak alakultak ki a szomszédos országokban*". Azután pedig gyanakodva fogadja a megállapítást, amely szerint „*ezek szerves részei a magyar irodalomnak*". Bányai nyitott ajtót döngetve – a kritikusoknak e kitételeit egy kalap alá véve Illyésnek az „ötágú síp"-jával – konformizmussal, a más országokhoz is kötődő (nemzetiségi) magyar irodalmak beolvasztásának szándékával vádolja meg a Kritikai Szakosztályt és Illyés Gyulát is. Hogy miért, az nyilvánvaló. Jugoszláviának éléskamrája lett a hajdani Magyarország „délvidéke", tehát a legéterikusabban szellemi magyar összefogás is elutasítandó vagy legalábbis ellensúlyozandó. Pláne, amikor a szovjet érdekeket lényegében még mindig sérti a másmilyen kommunista jelszavakkal és nyugati támogatással prosperáló Jugoszlávia léte.

Ezért Bányainak a jugoszláviai magyar irodalom egyidejű szuverenitása és jugoszlávsága érdekében igen nagyokat ajánlatos mondania: „*A magyar irodalomnak nem vált vitális tényezőjévé a szürrealizmus öröksége, a jugoszláviai magyar irodalom mai törekvései pedig – éppen a beográdi szürrealista iskola jóvoltából – el sem képzelhetők a szürrealizmus tisztítótüze nélkül. A jugoszláviai magyar irodalom könnyen lábalt ki a szocrealizmus zsdanovi koncepcióiból, ahogy társadalmunk is könnyen találta meg a kivezető utat a sztálinizmus szellemi zsákutcájából, és mindebben rendkívül nagy szerepe volt a jugoszláv irodalomnak, engedtessék meg, sokkal nagyobb, mint a magyar irodalomnak, amely ma (éppen ma!) tekinti szerves részének irodalmunkat.*" Eltekintve attól, hogy a jugoszláv társadalom ekkor is és ezután is távol van a sztálinizmus lényegi meghaladásának állapotától, gondoljunk pusztán arra: vajon az a Jugoszlávia mennyiben tartja önmagához tartozónak az égisze alatt született magyar irodalmat, amely addig nyolc év alatt tíz vajdasági magyar könyvet fordított le? Mintha (a látszat-demokratikus légkörtől eltekintve) a jugoszláv irodalom – mögötte az ideológiájával – nem hasonlóképpen tenyerelt volna rá a Jugoszláviában élő magyarok irodalmára, mint a szovjet irodalom és kultúra a magyarországira! És mintha a hatvanas évek mindkét oldalon enyhülő légkörét nem lett volna jó kihasználni a másodszor is szétdarabolt magyar kultúra összetartozó részeinek egymáshoz közelítésére! A Bányai által félt irodalomtörténeti hóhérmunka nélkül. Menteni kellene tehát, ami menthető, de hát az Új Symposion főmunkatársa, egyetemi tanársegéd a pályájával játszana, ha elfogadná Illyés Gyula és Czine Mihály jobb kezét. A lehető legemberségesebb kezeket.

Szó sincs arról, mintha kritériumokat, nagy magyar vagy neosztálinista mércét akartak volna rákényszeríteni, vagy legalábbis sugallni a zsengeségében túlérzékeny délvidéki magyar irodalomra. Hogy milyen tartózkodóak, az már E. Fehér Pálnak abból a felsőbbséges kitételéből, meghökkentő toleranciájából kitetszhetett, amely szerint a jugoszláviai magyar irodalomnak először önmagában

és a kritikusai által kellene megmérettetnie. A Kritikai Szakosztály is lényegében ehhez tartja magát, annak dacára, hogy Czine érthetően és jogosan az erdélyi irodalom elsőbbségét emeli ki. Ennek alapján, ha Jugoszláviában egészséges és okos szerénységre tanították volna az ifjúságot, akkor aligha kezdte volna Bori Imre a következő szavakkal a Kritikai Szakosztály vitáját kommentáló cikkét: „*...a magyarországi kritikusok az értékítélettel kezdték a munkát, holott... elvi kérdések tisztázásáról van szó, autonóm és önálló szellemiséggel és arculattal bíró irodalmak véleménycseréjéről*". (Magyar Szó, 1968. VI. 2.)

A jugoszláv politika általi támogatottság, az autonómia szükségletének és lehetőségének retorikája ekkortól évtizedeken át egyenrangú vitapartnerévé teszi a jugoszláviai magyar irodalmi érdekek szószólóit mind a budapestiekkel, mind az erdélyiekkel, habár, néhány kiváló írót és számos jó művet nem számítva, a jugoszláviai magyar irodalom értékteremtése nem állítható az említett irodalmak mellé. Legkevésbé a magyarországihoz. Hogy a jugoszláviai magyar irodalom a kritikus képviselői által leginkább túlbecsülte önmagát, s ebből hasznot húzott, az csupán elitjének gátlástalanságát bizonyítja.

Amiről csak jóval később lehetett érdemben szólni

Nem pusztán politikai okai voltak, s nem is korlátozódott csupán az alkotói műhelyek „miről és hogyan írni" kérdéseire: mi ösztönözte az írókat nemritkán később is a kulturális kötöttségeik meghatározására. Juhász Géza irodalomtörténész, a Forum Könyvkiadó főszerkesztője közelítette meg leginkább és a leghitelesebben ezt a problémát, amikor erre lehetősége nyílt, a VSZAT Közművelődési Közösségének szervezésében tartott tanácskozás vitaindítójában, **A jugoszláviai magyar írók alkotómunkásságának feltételei** címen (1971 januárjában). Ebben Laza Kostićnak, a XIX. századi szerb irodalom kiemelkedő alakjának és a második világháború utáni jugoszláviai magyar írók helyzetének párhuzamba állításával olyan szempontot vet föl, amelynek vállalásával a szellemtudományok kutatási programja s ezzel együtt talán a délvidéki magyarság mentalitása is másképpen alakulhatott volna. Az irodalomtörténész tisztában van vele: „*azóta igen mélyreható társadalmi és politikai változások mentek végbe ezen a vidéken is, Vajdaság politikai státusa is alapvetően megváltozott*", azonban „*a szellemi klíma, a vidék és metropolis viszonylata szellemi vonatkozásban, az egynyelvű »anyaországi« és a »külföldi« irodalmak viszonya alig.*" S végeredményben „*elsősorban anyagi helyzete jobb ma nemzetiségünk írójának, mint a monarchiabeli Vajdaság szerb költőjének volt*". (**Könyvek országútján**, 1973. 40. p.) Ennek kapcsán Juhász Isidora Sekulićot idézi, aki szerint Kostić, a körülményektől „mérgezett" jellem

hazátlan, nemzetietlen és a társadalmi hierarchián kívüli volt. Ennek a megoldatlanságnak viszont az értékviszonyítás hiánya, a mércétlenség, az egészséges alkotói önkritika mellőzése lett a káros következménye. Aki csak állampolgárként volt magyar, s csak egy szűkebb körben, mellveregetéssel lehetett szerb, minden tekintetben távol a déli vértestvéreitől, az a társadalompatológiától és az alkotóműhelye hitelesítetlenségétől egyaránt szenvedett. Jelentőségét valóban az elfojthatatlan tehetségének, teremtői erőtöbbletének köszönhette.

Juhász utalása értelmében a magyar írók Jugoszláviában identitásválságban s emiatti bizonytalanságérzetben szenvednek, amelyet kitörési kísérletekkel próbálnak megoldani. A könyveik, állítja az ebben legilletékesebb, elvétve, s akkor sem az esztétikai értékük alapján, hanem politikai kulcs szerint jelennek meg szerbhorvátul, esetleg szlovénul vagy macedónul. Tehát nem olvassák őket, s a műveik kritikai fogadtatása sem lelkesítő abban az országban, amelyhez tartozni szeretnének. A provincializmusról, a korszellemről, a fővárosok kultúrájával való lépéstartásról folytatott gyakori viták mögött a senki földjének nihilélménye munkál – sugallja Juhász.

Az állítását az írók helyzetének szociográfiai vázlatával is megalapozza. Már régebbről tudott tényeket sommázva állapítja meg: irodalom-, illetve újságírásközpontú irodalom a vajdasági magyarok kultúrája. Számos író ebben a robotban keresi a mindennapi kenyerét. S ha az alkotói ambíciói erőt vesznek rajta, akkor is gyakran a sajtó az első közlés helye, ti. az innen kapott tiszteletdíjra is szüksége van, mivel a könyvkiadó csak keveset juttathat neki. Juhász szerint ennek az anyagi függőségnek műfaj-, sőt minőség-meghatározó szerepe van. A hatvanas és hetvenes évek fordulójának nagy sikerű pályázatai tanúsítják, mennyire fontosak az anyagiak – állítja a Forum Könyvkiadó főszerkesztője, aki, amíg volt lehetősége, sokat tett a „kettős kötődésük" napi robotjában el-elvesző jelentős írók alkotási föltételeinek javítása érdekében. Hogy – a mélyebb hitelességet szolgálva – „harmadik kötődésüknek", az önmaguk, szűkebb hazájuk melletti elkötelezettségüknek is formát adhassanak a műveikben.

ALAKULÓ STRATÉGIA (1960–1969)

A tehetetlenség terhével

A Kanizsai Írótábor az ötvenes évek elejétől – az idősebb írók spontán találkozóhelyeként – alakult meg. Többnyire az idill, a pihenő vonzotta az írókat Kanizsára. Évenként szeptemberben itt, leginkább a gyógyfürdőben vagy a Tisza-parton rendszerint elmosódtak a kicsi, a közepes és a nagy közötti arányok: a napi politika esztétikai kategóriákba öltöztetett elvárásai nem ültek asztalhoz.

1959-től a Kanizsai Írótábor anyagi támogatottsága fokozódik, s így a munkája is némileg kiszélesedik. Több író jelenik meg más köztársaságokból, a Jugoszláv Írószövetség vajdasági szekciója plenáris üléseket tart. Új tagokat választanak a nemzetiségek soraiból is. Szerb nyelvű antológiát terveznek a magyar, szlovák, román és ruszin írók műveinek népszerűsítésére. Rendszeressé válik Kanizsa és környéke iskoláinak a látogatása.

Amikor tehát szokássá és rendszeressé kezdtek válni az összejövetelek, az állam is hozzájárult a szervezéshez, a beszélgetések és a barátkozások pedig intézményes keretet, vagyis többé-kevésbé politikai tartalmat kaptak. A politikusokon múlt: kik lehettek itt a törzsvendégek, kik vihették a szót, kik ettek-ittak és vitatkoztak, persze, elsősorban azoknak a pénzén, akik mint a Tisza árvizének károsultjai közel sem részesültek olyan támogatásban, mint a szkopjei vagy a Banja Luka-i földrengés áldozatai, viszont ha segítségnyújtásról volt szó, mindig az elsők között tették meg azt, ami tőlük tellett – ahogyan Fehér Ferenc írta egyik cikkében. (**Írók a gáton**. In: **A csönd városa**, 1982.)

Néhány évig tartó szabadabb légkörre 1966-tól, a szerb nacionalizmus átmeneti megfékezését követően kerülhet sor. Ekkor megírhatja a Dolgozók: „*Szinte érthetetlen mennyire mellőzték eddig a fiatal fordítókkal való foglalkozást, az ösztöndíjas külföldi utazásokat nyelvtanulás céljából, a fordítások kritikai felmérését.*" (B., IX. 9.) A magyar írók természetesen ezután sem utazhatnak (hasznosítható) nyelvtanulás céljából külföldre. Viszont új szabályzat készül, a tábor intézmé-

nyesedik. Szlovén és albán írót is beválasztanak a vezetőségbe. Külön hangsúlyt kap a más köztársaságok és országok iránti nyitottság. Ez azonban szigorúan a napi politikai kulcs szerint működik. A műhelymunka, a gondok meghitt megvitatásának lehetősége csökken.

Az ország afféle kirakatnak tekintette az írók évenkénti kanizsai találkozóját, gondosan vigyázva: „népeink és nemzetiségeink" ha nem részarányosan is, de azért képviselve legyenek. Akik a politikai magatartásukkal és az írói kvalitásukkal kiérdemelték az írógyülekezetbe való meghívást, szokatlan megnyilatkozásokkal nem mertek ünneprontók lenni. Vagyis a Kanizsai Írótábor alkalmi és törzsvendégei alig szóltak nyíltan az országban növekvő ellentmondások okairól és a nemzetiségi kultúra lényegi problémáiról. Ha volt is szó nem egy tanácskozáson a művelődés háttérbe szorulásáról, az ilyen, inkább egyéni, mint kollektív megállapítások az uralkodó pártot semmire sem kötelezték.

Eleve nem lehetett tehát igazi közösségi etikája a Kanizsai Írótábor vendégeinek. A társadalmi normák szerint ui. az számított tisztességesnek, aki tisztában volt vele: meddig nyúlnak a Kommunista Szövetség adományozta liberalizmus határai, s ezekhez alkalmazkodott. Nem születhettek kemény, humanista elkötelezettségű, lelkiismeretből fakadó memorandumok, kiáltványok. Nacionalizmus vagy újbaloldaliság vádjával senkit sem tartóztatott le a rendőrség, amely pl. 1966-ban, a saját gépjárművével szállította az oromi és az oromhegyesi iskolába az írókat. Ha valaki nem titkolta a másságát, ahelyett, hogy rögtön, tehát botrányosan eltávolították volna, a következő években egyszerűen nem hívták meg. Szófogadó írók kellettek Kanizsán, akik ha legbelül egyre kevésbé hittek is az ország és az emberiség jövőjében, élőszóban és versben tudtak kedvesek lenni azokhoz, akik a rezervátum kellemességét biztosították számukra.

Az írótábor semmit sem tehetett annak érdekében, hogy kiderüljön az igazság a vajdasági irodalom első nagy nemzeti és nemzetközi botránya, azaz Rózsa Sándor, Tolnai Ottó és Miroslav Mandić ügyében. Az írókat (legalábbis látszólag) nem érdekelték a tények és az okok. A ráció és az etika időtlen normái szerint nem vállalhatták önmagukat. Az „okosság" a jobbik esetben az elhallgatást, lapulást, kivárást jelentette számukra.

Noha nem írhatták meg, tisztában voltak vele: a Kanizsai Írótábor az évenként megjelenő magyarországi és más külföldi írók dacára közel sem fejlődhet olyan jelentőségűvé, mint pl. a sztrugai. Kanizsán több elhallgatni való volt, ezért az eszmecseréknek eleve nem lehetett olyan spontaneitása, mint a Macedón Köztársaságban.

A délvidéki magyarok irodalomszervezésének föllendülése mégis a Kanizsai Írótáborban mutatkozik meg. Itt kínálja föl a Forum Könyvkiadó a regény-, majd pedig a drámapályázat kiírásának lehetőségét.

A fennen hirdetett szocialista humanizmus kötelességének azonban nem tehetnek eleget a tábor tagjai. Az idejáró írók ti. csak keveset adhattak azoknak, akik sohasem zárták be előttük az ajtót. Az 1970-es nagy árvíz idején is kiáltani, követelni nem, csupán szépen, meghatón beszélni volt szabad a károsultakért, akik mint mindenkori segítők ily módon csak elenyésző mértékben lehettek megsegítettek.

Vigyázó szemetek Újvidékre vessétek!

Az újvidéki Híd lassanként a szovjet meghatározottságú magyar kultúrpolitika élő lelkiismeretévé vált. A keleti gyarmattartó nagyhatalom kollaboránsainak szeme is Újvidékre szegeződött, nem csupán a magyarországi illegális vagy féllegális ellenzéké, illetve a nyugati emigránsoké.

A pártelkötelezett magyarországi kritika a szellemi revízió és liberalizmus veszélyét a külföldi irodalmi orgánumok között elsősorban az újvidéki Hídban féli. Méghozzá azért, mert míg a nyugati kritikusoktól könnyebben elhatárolhatja magát mint „ellenforradalmároktól", a magyar nép felelősség elől elmenekült megkárosítóitól, addig az újvidéki magyar sajtóorgánumok közvetítette „jugoszláv szellemiség" olyan másságot képviselt a marxizmuson belül, amellyel szükségszerűen föl kell venni a küzdelmet. Annál is inkább, mivel a negyvenes évek végén megbomlott ideológiai egység a jugoszláv eltévelyedés bizonygatására kötelezte a szovjet pártdiktatúra magyarországi embereit.

Érthető tehát, miért kényszerül Budapesten Diószegi András arra, hogy megbírálja a fiatal magyar írók novelláit a Kortárs c. folyóiratban (1960. 6. sz.), azzal a világszemléleti elbizonytalanodással összefüggésben, amelynek – revizionizmusként – újabban a Híd adott hangot. Az oldalvágásra az újvidéki folyóirat sem marad adós, és Torma Dénes (azaz Major Nándor) kimondja: Diószegi támadása valójában Borinak a Major Nándor novelláskötetéről írt kritikája ellen irányul. De célját tévesztette, ti. hiába történik utalás a Hídra (s benne Borinak Major **Vereség** c. novelláskötetéről írt kritikájára), az újvidéki kritikus – Torma szerint – nem abszolutizálja az elidegenedést mint a kapitalizmusból fönnmaradt csökevényt a szocializmusban, s kritikai realizmus formájában sem veszi föl vele a harcot, hanem pusztán tudatosítja mint leküzdendő társadalmi jelenséget.

Ugyanígy kapóra jön Major számára, amikor a Kortársban (1961. 9. sz.) E. Fehér Pál pamfletjére bukkan, amely Sinkónak az újvidéki Forum által kiadott **Egy regény regénye** c. moszkvai naplójegyzeteit gúnyolja mint kisebbségi komplexus kielégítését: „*Szövevényes és alig követhető logikával növekszik legendává a képzelt világhír – az önelégült dicsekvés, s körülbelül két tucat, valószínűleg nem erre*

hivatott tollnok buzgólkodása eredményeként. Mondjuk meg: sem Sinkónak, sem érdekfeszítő könyvének, sem a magyar irodalomnak nincs erre szüksége." Sajnos, évtizedeken át uralkodott az a látszat, miszerint E. Fehér Pál (mint szovjet bértollnok) szavainak nincs igazságfedezete, vagyis, hogy Major válaszcikke (H, 1961. 12. sz.) hiteles. Csak jóval később derülhetett ki: Sinkó utólag több mindent kijavított a naplójában. Más szóval: tovább volt híve, alkalmazkodója annak a gigantikus erőszakszervezetnek, amelytől végül is kénytelen volt búcsút venni. Ez az utólagos önstilizálás azért volt rossz hatással a jugoszláviai magyar irodalomra, mert Sinkónak, a valóban európai formátumú szellemnek a mítoszát túlfejlesztette olyan írástudók befolyásának rovására, akik paradox módon (jobban ismervén a Délvidék emberét) mégis európaibbak, előrelátóbbak lehettek a nagyvilágban otthonos peregrinusnál.

Ezután – érthetően – a Híd fiatal munkatársai nekibátorodnak, s ellentámadásba mennek át. Anélkül, hogy a következő kritikákra, a válaszadás lehetőségére várnának, igazuk és jugoszláv védettségük tudatában nyesegetik a magyarországi szocrealizmus vadhajtásait. Könnyen megtehetik, hiszen állami támogatást élvezve mintegy páholyból szemlélik az északi határon túli szellemtelen eseményeket. Ennek eredményeként a többi között olyan kiemelkedő magyar tudósok álláspontjai kerülnek terítékre, mint amilyen a XXII. Pártkongresszus szemléleti tágulását dicsérő Sőtér István, vagy a kommunista pártosságnak előnyt adó német novellaírók antológiájának szerkesztője, Vajda György Mihály és a másodrendű szocialista írók történetével bajlódó Szabolcsi Miklós.

Ezt a kriticizmust azonban csupán a magyar érdekek elhallgatásával, a kultúra látszólagos depolitizálásával gyakorolhatja Bori Imre és Major Nándor. Bori – tanulmányírásának köszönhetően –már akkora tekintélynek örvend ezekben az években, hogy tiszta lelkiismerettel meri megtámadni az általa egyébként csodált Cs. Szabó Lászlót, a Magyar Csillag c. folyóirat hajdani munkatársát, annak új könyve kapcsán (**Egy nem politikus író politikai írása a magyar irodalomról.** H, 1964. 3. sz.).

Cs. Szabóból nosztalgia, igazságérzet és bölcsesség beszél, amikor az irodalom fellegvárába való zárkózás helyett az élettapasztalatával, művészi élményével és nemzettársainak sorsával összefüggésben méltat írókat, pályákat és műalkotásokat. Cs. Szabó a nyugati demokrácia bástyája mögé húzódva – ahogy Bori mondja: páholyból – tör pálcát elsősorban a kommunizmus fölött. Viszont Bori szerint erre nincs írástudói joga, mert – a titói elnemkötelezettség logikája szerint – a nyugati tőke uralma sem humánusabb a keleti kommunista diktatúránál. Abban az időben nem mindenki tudhatta: melyik társadalmi rendszer emberellenesebb (a nyíltan kizsákmányoló, de a pártharcok hatására a kizsákmányoltjaival törődni kényszerülő, vagy pedig egy klikk által irányított, saját

jövőjét megsemmisítő totalitarizmus), viszont mégiscsak túlzás, amikor Bori a következőképpen oktatja ki az európai szellemi szigeten kesergő humanistát: „*Szemlélete torzító. Kommunistaellenes szúrásait fogalmazva elfeledkezik tisztázni önmagában is a marxizmus, kommunizmus, dialektika fogalmait.*"

Bori a kötelező napi politikai elfogultságában képtelen megérteni, hogy Cs. Szabó az írástudói feladat magaslatán áll, amikor a trianoni döntést követően kisebbségi sorsba jutott magyarságon kívül az államalkotó nemzeteket is elnyomottaknak mondja. De abban a meggyőződésében sincs kivetnivaló a végül Angliában megtelepedő remetének, hogy a Szent István korában létrehozott Magyarország korai évszázadait a maguk nemében tökéleteseknek tudja, hiszen abban az időben a kereszténység égisze alatt még nem volt nacionalizmus. Ugyanakkor Cs. Szabó véleményének napi politikai veszélytelenségéhez sem férhet kétség, ui. nem létezett abban az időben olyan jelentősebb politikai erő Nyugaton, amely hathatósan képviselhetett volna irredenta törekvéseket.

Cs. Szabónak a Bori által vitatott könyvét egyébként (sokatmondóan) a Nagy Imre Politikai és Társadalomtudományi Intézet adta ki Brüsszelben, s már a címe – **Ország és irodalom** – is jelzi, milyen szemléletű embereknek íródott e könyv. Borit ez nem hátráltatja meg, ti. ő az „európai utast" keresi Cs. Szabó esszéiben. S meg is találja azt úgy, hogy többször is elragadtatva ismerteti a magyar és európai íróknak a tanulmányíró által fölvillantott azonosságait és eltéréseit. Csak 1956 s általában a magyar történelem tragikus eseményeinek emlegetését képtelen megbocsátani a „szigetlakónak". Napi politizálással vádolja a politikára olykor valóban reflektáló szellemi embert, megfeledkezve, hogy a saját maga (Bori) által hirdetett apolitikus irodalomfölfogás a maga nemében agyonpolitizálása a kultúrának.

Bori ezzel a kritikájával a Magyarországon maradt, a kommunizmus eszményét valamiképpen elfogadott irodalomtörténészek pártjára áll. Miközben gúnyolja az európai páholyban „húsz esztendeje" „bérletet váltott" Cs. Szabó Lászlót, addig rokonszenvvel céloz azokra, akiket „*a honi csatatér hőseinek*" nevez, s „*akik a »nemzet és haladás« dilemmáján véreztek el*". A szürrealizmust megtagadó, a szocrealizmust vállalni kényszerülő Sőtér István vaskos irodalomtörténeti monográfiájának ui. **Nemzet és haladás** a címe.

Irodalmi (ön)értékelés

A Symposion-mozgalom az uralkodó politikával megalkudva folyóirathoz jutott a hatvanas évek közepén. Ez azt jelentette, hogy a délszláv társadalom befogadta a jugoszláviai magyar irodalom új nemzedékének néhány tehetségét.

Ezek kezdetben megosztották az idősebbeket, akiknek világképe és stíluseszménye nehezen fért össze a fiatalok művészi nihilizmusával, kifejezésbeli szertelenségével, lassan fokozódó újbaloldali hangoskodásával.

Mind az idő nyújtotta lehetőségekről, mind pedig a föllépők ellenállhatatlanságáról igen sokat mond az a körülmény, hogy pl. Bori Imre – egy pillanatra azonosulva az eretnekkel – azt dicséri Domonkos István verseiben, ami ellentétben van az ő addigi meggyőződésével. Mindenekelőtt azt, hogy a fiatal költő semmibe veszi a „felszabadulást". Holott – vallja Bori – mi „*a cél megvalósítását láttuk, egy folyamatnak a betetőződését, amely régen kezdődött meg, s ismerősök, elvtársak, barátok elmosódó arcéle, az elmúlt évtizedek egy-egy eszménye jelentette számunkra állomásait*". Ennek dacára Domonkosnak átértékelő világszemlélete „*többlet..., amelynek tanulságai felbecsülhetetlen szerepet játszhatnak költészetünk alakulásában*". (D, 1963. X. 4.)

Bori reményei azonban csak részben igazolódtak. Mert hiába örvendezett még ugyanennek az évnek (1963) elején Major Nándor, hogy régebben Fehér Ferenc az Ifjúság rovatának ügyes szerkesztéspolitikájával sikeresen választotta el a konkolyt a búzától, a később állítólag jó olvasóvá nevelődő dilettánsokat a tehetségesektől, s ennek megfelelően Major – a Híd szerkesztőjeként – hiába híve a közlés szigorításának: Szeli István már a következő évben meghúzza az éppen hogy megszületett vajdasági magyar könyvkiadás túltermelési vészharangját. Elsősorban az érzelemkultuszt, a költők túlszaporodását kifogásolja. „*Feltűnő, hogy az elemzett négy év alatt nem (de a Fórum fennállása óta sem!) jelent meg egyetlen történelmi mű, irodalmi, nyelvészeti monográfia.*" (MSZ, 1964. VI. 21.) És regény sem születik, föltehetően az írók anyagi gondjai miatt – jelzi Szeli. Szerinte szigorítani kellene a könyvkiadást. A „még nincs kötete", illetve „nem adták ki", „neki folyamatosan meg kell jelennie" elvét tehát föl kell adni, alaposabb munkára ösztönözve az írókat. Egyre inkább kiderül azonban: az ilyen minőségi elkötelezettségnek nincs jövője a Vajdaságban, tehát ezután inkább csak a helyüket még meg nem lelt fiatalok adnak hangot ehhez hasonló módon a formalizmus és a tekintélyelv elleni tiltakozásuknak. Vagyis ezeknek az éveknek a föllángolását követően e tekintetben is a provincia lehúzó ereje fog győzedelmeskedni.

A hatalom megtalálta a jugoszláviai magyar értelmiség kezelésének leghatásosabb módját. Amit az oktatásnak, valamint a természet- és társadalomtudomány művelésének, a rendezvényszervezéseknek a délszlávosításával elvett, azt a kultúra anyanyelvi irodalmasításának, az indulatok érthetetlen verssel, szöveggel való levezetésének engedélyezésével látszólag visszaadja. Ha néhány évvel korábban a könyvkiadás teljes hiánya fenyegette visszafejlődéssel a jugoszláviai magyar irodalmat, akkor a hatvanas évek végén a „művek" elburjánzása terhe-

li. A hatalom jól tudja, mit csinál: a kb. ötszázezer magyar számára egyetlen, rövidesen terebélyesedni kezdő könyvkiadót engedélyez, amelyet tökéletesen irányíthat. Ilyen értelemben van minden a legnagyobb, a határon túl irigyelhető rendben.

De hogy a Vajdaság magyar írói is merik és tudják is megkülönböztetni a minőséget a mennyiségtől: az 1963-as Híd önértékelése során is felszínre kerül (1964. 6. sz.). S ha Bori Imrének még nincs kételye az 1962-ben modernizálódott folyóirat jelentőségét illetően – amely már a vidékellenes kozmopolitizmusának, sajátos egyensúlytartásának köszönhetően magyarországi számontartásnak is örvendezhet –, annál inkább van ismét igaza Szeli Istvánnak, aki nem esik át a ló túlsó oldalára. Az esztéta a Híd kritikai módszeréről azt mondja: túlteng benne az esszéizálás, a szubjektivizmus. Nincs igazi szerkesztéskoncepció, s így alaposan értékelő kritika sincs. A kritikusok fellengzős-akadémikus esztétizálással marasztalják el az új könyveket. Csupán Bányairól, Boriról és Sinkóról van dicsérő szava.

Lényegében ugyanezt állapítja meg Vukovics Géza is a társadalomtudományokról, amelyekben túlteng az alkalomhoz kötött politizálás és a közlönybe való szaktudományosság. Persze ő sem az önismeret szociográfiáját hiányolja, hanem a jugoszláv kultúra film- és színházhíreit.

A már két évtizede újvidékivé lett Hídról a szabadkaiak véleménynyilvánítása sem marad el. Ennek – miként ezután számos esetben – Kolozsi Tibor a hangadója (7 N, 1964. V. 8.). Az adott körülmények között igaza van, amikor Szelinek azt a gondolatát pártfogolja, amely szerint a Hídnak – mint egyetlen jugoszláviai magyar irodalmi, művészeti és társadalmi folyóiratnak – az „itt és most" megjelenés indokát kellene hangsúlyoznia, a modernizmus mellett a hagyományos irodalomnak is helyet adva.

A symposionisták egyelőre nem eredménytelenül sarkallják a Hidat az új kifejezésmód irányába. A Híd ugyanis ekkor még nem (vagy nem csupán) a pártelvárásokhoz alkalmazkodva lép túl nemritkán radikálisan a hagyományos kifejezésmódon. A hatvanas években kezd ui. kilombosodni benne Bori Imre mennyiségileg és minőségileg egyaránt impozáns tanulmányíró tevékenysége, amely az uralkodó magyar politikával részben ellentétes szempontból értékeli az ismert, de mellőzött vagy ismeretlen, nem csupán világnézeti, hanem ízlésbeli okok miatt is a háttérben hagyott magyar íróknak egész sorát. Hogy Bori tevékenysége kulcsfontosságú volt a jugoszláv kultúrpolitika számára, azt annak a Bálint Istvánnak a főhajtása tanúsítja, akinek addig mindkét fiatalabb nemzedék esztétikai (és amögött: világnézeti) szabadosságaival kapcsolatban nem kevés aggálya volt: „*...a Híd történetének legtermékenyebb, leggazdagabb évfolyama áll itt előttünk*" – véli az 1964-es évfolyamról (MSZ, 1965. I. 24.).

Nagyjugoszláv újbaloldal – magyarul

A symposionistáknak minél teljesebb önrendelkezés által az új ember (önmaguk) megformálása volt a céljuk. Ezért az is fontos volt számukra: ne csak a nyelvében kevésbé közérthető költészetben, hanem élőszóban, publicisztikában és tanulmányban is hangot adjanak Jugoszlávia kortárs értelmiségéhez való tartozásuknak, illetve az adott, több mindenben még a sztálinista időszakra emlékeztető társadalmi viszonyokkal való elégedetlenségüknek. Az a körülmény is ellenzékiségre sarkallta őket, hogy az általuk – néhány kivételtől eltekintve – teljesen alsóbbrendűnek tekintett vajdasági magyar írók s az ugyancsak ironikusan kezelt nagyközönség a jugoszláv államrend bértollnokainak tekintette őket.

A szerkesztő Tolnai Ottónak a hatósági zaklatások előli Zágrábba való távozása idején meg kellett egyezniük a Forum bürokráciájával. Ennek az a bizonyítéka, hogy Bosnyák István szerkesztésében továbbra is, méghozzá még nagyobb terjedelemben virulhat a mellékletük, amely 1965-től Új Symposion címen folyóirat formában jelenhetett meg. Ennek szerkesztése azonban egyre kevésbé korlátozódott arra, amit a szerkesztő sorolt elő a nyilatkozataiban a megfelelő anyagi és erkölcsi támogatás biztosítása érdekében. Bosnyák ui. a mozgalmiság jegyében a kultúra szűkebb irodalmi szférájából a társadalmi és művelődési küzdőtér nagyobb, de egyben veszélyesebb területére irányította a lapot. Azon új jugoszláv törekvésben találva szellemi rokonra, amely a hatvanas évek közepétől Praxis címen indított folyóiratot.

Bosnyák a nemzetközi új baloldal ideológiájától is fölbátorodva a radikalizálódó önigazgatás-eszmény jegyében szélesíti ki a Symposion-mozgalom frontját. A folyóirat szabadabb szellemű jugoszláv társadalomtudósokat közöl, és a symposionisták (elsősorban Bosnyák) is reagálnak az időszerű szociológiai és politológiai témákra. Ez nem az eredeti koncepció megtagadását, hanem annak csupán a kiegészítését jelenti. Ezt az Új Symposionnak már az első száma elárulja a bevezető helyett írt utószóban, mondván: „*a pozitív értelemben vett individualizmus rehabilitálását*" kell folytatni, amely „*kohéziós erőt*" is tartalmaz.

Hogy ezt miként kell érteni, azt a főszerkesztőnek a Burány Nándor **A magunk próbaköve** c. publicisztikakötetéről (1964) írt elmarasztaló bírálata szemlélteti (ÚS, 1965. 1. sz.). A napló formájú műben Bosnyák azt kifogásolja, hogy nem az egész személyiség tölti ki, hanem ennek pusztán az a része, amelyet a szerző hivatalnokian beleerőltet a közéletbe. Bosnyák mélyebbről fakadó, etikusabb türelmetlenség szószólója. Nem nyugszik bele pl. abba, hogy az egyént föl kell áldozni a többségért. Nem tetszik neki, miszerint Burány az adott körülmények alapján mindenkit – a szocialista kizsákmányolót és a kizsákmányoltat – egyaránt megérteni igyekszik. Méghozzá ilyen napi politikaivá hígított

szociológiai közhellyel takarózva: „*De mit lehet tenni, ilyen az objektív helyzet, a termelőerők fejlettségétől, vagyis fejletlenségétől függ ez is.*" (56. p.)

Ez azonban nem jelenti azt, mintha a szerző személyisége az adott helyzetben nem a maga – a Bosnyákéhoz mérhető – teljességében lenne jelen a naplóban, hiszen ebben ilyeneket is olvashatunk: „*Az embernek néha az az érzése – noha nincs kizárva, hogy téves ez az érzés –, hogy akik sehogy sem tudnak zöldágra vergődni, azok minden segítséget megkapnak, akik pedig jól gazdálkodnak, azokat mintha még gáncsolnák is.*" (91. p.) (A szövegösszefüggésből kiderül: nyomdahibáról van szó, vagyis Burány a jól gazdálkodók támogatottságát és a szerencsétlenek akadályozottságát akarta kiemelni. – V. G. megjegyzése.) Igaz: ha az állításban nem lenne kétely, illetve ha a naplóíró nem értené meg a tartományi központot, amelynek gyára megsemmisíti a zentait, azért még nem kellene bíróság elé állnia Burány Nándornak, ti. a Forum ki sem adta volna a könyvét. Viszont annál több kellemetlensége lett volna a szerzőnek a munkahelyén, a Magyar Szó szerkesztőségében.

Bosnyák szellemi horizontja azért nem lehet tágasabb a Burányénál, mert míg a dolgozók „madártávlatú" szemlélése miatt elmarasztalja a naplóírót, addig nemzetiségi vonatkozásban (az Új Symposionnak ugyancsak az 1. számában) saját maga is szó szerint ehhez a biztonságos perspektívához ragaszkodik. A Centrifugális sarok c. rovatban ui. ezt írja: „*e sorok írója hisz*" benne, hogy „*ebben az országban a nemzetiségeknek (régebben nemzetiségi kisebbségeknek) van legnagyobb lehetőségük arra – különösen a kultúra területén –, hogy a nacionalista és soviniszta dulakodások, könyöklések, felsőbbrendű igények stb. fölé emelkedjen(ek), s mintegy* madártávlatból *szemléljé(k) azokat az ilyennemű emancipálódottság jóleső tudatában*". (Kiemelés V. G.)

Nem véletlenül nem volt érdeklődés az Új Symposion irodalmi estje iránt sem Zentán, sem pedig Újvidéken. Kit érdekelt volna annak az új, ifjúsági folyóiratnak az irodalma, amely megjelenésének – a Ranković-éra virágzásakor – a magyar irodalom mellőzése, a nemzetiségi problémák elhallgatása és a legújabb délszláv eszmeiség propagandája a feltétele, s amely tíz recenziója közül kilencnek szerbhorvát nyelvű könyv ismertetése a tárgya?

Bosnyák hite is tehát részben kívülről irányított, különben – átmenetileg – nem került volna az Új Symposion, a harcias „művészeti-kritikai folyóirat" élére. Persze, egyelőre azt is bizonygatnia kell, miszerint a lapjuk nem túl nagy kompromisszumnak köszönheti a létét. Ezek a még mindig koraiaknak mondható Bosnyák-írások előítéletektől terheltek, s egyoldalúság érzik rajtuk. A szerző nem nyugszik bele: az emberi mentalitás máról holnapra az erőszaknak engedve sem változhat meg gyökeresen. De nem is kell az embernek alapvetően átalakulnia a tekintetben, hogy a magyarok anyanyelvükön is beszélő jugoszlávokká változhassanak.

A főszerkesztői szerep mindössze három hónapig tarthat, amikor át kell adnia a kormányrudat a szintén maximalista Fehér Kálmánnak, aki azonban – jellemző vajdasági magyar alkotói hasadtsággal – a költészetében éli ki újbaloldali, sőt „ellenforradalmi" indulatait, míg a publicisztikájában nem emelkedik a politikusi szint fölé. Bosnyákra viszont a baranyai Laskón, a szülővidékén, az eszme és a valóság további harcias szembesítése és az ennek megfelelő kálváriajárás során, a tapasztalatgyűjtés hónapjai várnak.

Ennek a kényszerűen hosszú kirándulásnak az emlékét a **Laskói esték** c. könyvében (1968) a naplója s néhány esszéje őrzi. Hiába utasítja el az Élet és a Kultúra dialektikaellenes szétválasztását, etikus Don Quijote módjára rohamozza meg a szélmalmot, a provincia kis konjunktúralovagjainak kriptaszellemét. Irónia nélkül állítja párhuzamba a táj hajdani prédikátorának, Sztárainak az Istenét Titóval. Hogy ez utóbbi változatlanul legalábbis felsőbbrendű embert jelent számára, az abból is kitűnik, hogy még 1967-ben is a békés együttélés taktikai érdekével igazolja a kommunista diktátor tettét, amikor az Görögország fölött röpülve üdvözletét küldi a görög fasiszta diktátornak. Eszébe sem juthat: az üdvözlet – akaratlanul – a rokon léleknek is szól.

Bosnyák ekkori válságának (elvakultságának) jellemző adaléka, hogy először a karnevál népi szokása kelt viszolygást benne (hogy évekkel később a néprajznak is tanára legyen az egyetemen), azután pedig abba az „anakronisztikus szoborszörny"-be köt bele, amely Beöthy Zsolt volgai lovasára emlékezteti, s a magyarkodás élő szimbólumát kárhoztatja benne. Elvakultságában még a hajdani vörösmarti magyartanárnőjét (Baranyai Júliát) sem érti meg, aki a Laskóról szóló könyvében elegánsan átsiklik e nacionalista művelődési emlék fölött. Bosnyák nem gondol arra: az újabb jugoszláv emlékművek is sokszor giccsesek, mert az átlagízlés manipulálása céljából egyoldalúan szimbolizálnak, és – végső soron – a délszláv emberfeletti ember mítoszát erősítik. Az emberfeletti emberét, amelyet Bosnyák – általában, vagy egyre gondosabban választva meg célpontját – leleplezni igyekszik. Nehéz eldönteni: a naplóíró helyzetében milyen arányban van egymással a naivitás és a poénszerzés vágya.

Hogy erkölcsi tekintetben Bosnyák magatartása olykor vitatható, az abból is látszik, hogy a dunai árvíz idején kizárólag a károsult telepes családdal, a részben készen kapott javakban dúskálók váratlan nyomorúságával tud együtt érezni, a volt, hatóságilag kisajátított gazda kárörömével szemben értetlen. Sőt az utóbbit epésen meg is rója azért, mert – kárpótlásként – a szocialista törvény kijátszásával, némi előnyhöz juttatta önmagát.

Mint nem egy symposionistát, Bosnyákot is prekoncepció vezérli. Az említett könyvében található **Vallomás az ideálokról** c., még 1964-ben írt esszéje egyik volt tanárára, B. Szabó Györgyre hivatkozva csupán mozgalommá válás-

ban tudja elképzelni az Új Symposion jövőjét. Mivel ellensége a csak konkrét helyhez és időhöz való kötöttségnek, az impresszionista gerinctelenségnek, kénytelen leszögezni: világában „*a tér a szocializmus avantgarde-ját képviselő Jugoszlávia, s az idő: az új alkotmány meghozatala utáni második esztendő*". Annak dacára tehát, hogy konkrét emberi helyzetekkel találja magát szemben Laskón, az ő tere és ideje sokkal szélesebb annál, mint amiben földijei élnek. S ez cselekvéskísérleteinek meghiúsulásaiban, etikai beállítottsága következményeiben üt vissza. Mindenesetre rejtélyesnek tűnik számára, amikor a sors iróniájaként a Telegram főszerkesztője mint magáneseti beszámolót utasítja vissza azt az írását, amelyben a vidék kis hatalmasságaival folytatott harcát tárja föl. Egyelőre tehát Bosnyák István (miként ezt Hornyik Miklós és Végel László is megjegyzi – MSZ, 1969. II. 2.) képtelen megemészteni: Jugoszlávia-szerte rengeteg olyan eset van, mint az övé. Vagyis ekkor még Bosnyák minél állhatatosabban lobogtatja közösségszolgálatának zászlaját, annál erőteljesebben zárja be magát énje önkörébe.

Mindez Bosnyák István közéleti harcosságának az adaléka. Egyénisége lázadásának erkölcsi lapjait a sinkói életműből meríti, amelyről számos esszét jelentet meg mindenekelőtt az Új Symposionban. A hazát kereső, majd otthonra találásában is a teljes ember eszményét ostromló Sinkó Ervin fölülmúlhatatlan példakép Bosnyák számára, aki a hatvanas években távol áll a gondolattól, hogy tárgyilagos társadalom-, illetve irodalomtörténeti elemzés alá vegye mestere munkásságát. Ezért majdnem mindegyik tanulmányában a teljes sinkói opusról beszél. Az adott korszak vagy az adott élettény ürügy, hogy a föltételezett és a sajátjának vallott sinkói lényeget új megközelítésben mutassa föl, s hogy ezzel önmagát is buzdítsa: „Íme, az ember!" Bosnyák zaklatottan fújtató, a stílus gondjait lebecsülő, idézőjelbe tett szavakkal tűzdelt soraiban állandó sértettséget és vádat érzünk azokkal szemben, akik éretlenek vagy értetlenek a sinkói tanítás befogadására, s akik együgyű harmóniájukban vagy cinizmusukban emberfeletteinek vagy sziszifuszi kínlódásnak minősítik eszményképe nemes sorsvállalását. Az esszéista ilyenkor az emberek napi politikai osztályozásától sem riad vissza, s a sinkói életvitel ellentéteként néhány mondatban pl. a kispolgárit és a nyárspolgárit határozza meg, miközben a jelenség emberi és társadalmi gyökere, az árnyalatok iránti érzékenysége hagyja cserben.

Ennek ellenére Bosnyák erős kritikai éllel boncolja a sinkói életművet. Nem hallgatja el a tévedéseket, a botlásokat és a pálfordulásokat sem. Bátran teheti, mert bízik a sinkói lélek mindenkori tisztaságában. Ha pedig a metamorfózisok mégis kétségeket támasztanának, akkor a reálnak és az ideálnak abban az egységében talál mentséget, melyet Sinkó a „népfelszabadító" háborúhoz való csatlakozásától – a szocialista realizmusnak tett engedményétől eltekintve

– töretlenül képvisel. Bosnyák tehát olykor szinte túlbuzgón tárja elénk a sinkói tévedéseket, hogy annál nagyobb nyomatékkal emelhesse ki a megvalósult teljességet, benne egy korszerű esztétikai szemlélettel. Az esszéírónak azonban nincsenek viszonyítási alapjai, tehát ekkor, még ha akarná sem mérhetné más magyar messiásokéhoz Sinkó Ervin alkotói teljesítményét. Legsokoldalúbban a szabadkai korszakot és a Tanácsköztársaságban való részvételt közelítette meg. Sinkónak a szabadkai naplójára, verseire és az **Optimisták** c. regényre támaszkodva jelöli meg a még csak tapogatózva tájékozódó ifjú szellemi koordinátáit, Nietzsche, France, Tolsztoj, Buddha és Maeterlinck között, Ady s egy időben Kassákék közvetlen közelében. Az emigráció évei azonban csak körvonalakban szerepelnek néhány esszében. Sinkó szépprózáját is csak kismértékben, az esztétikai szempontok érvényesítése nélkül vizsgálja.

A szocializmus lírai temetése

Azt a formabontó modern irodalmat, amely a Symposion-mozgalomban bontakozott ki, divatjelenségként és szellemi szükségszerűségként egyaránt a Nyugatról, elsősorban az Egyesült Államokból terjeszkedő beatkultúra határozta meg. A harmadik életévtizedük közepén járó fiatalok részben már az élettapasztalatuk szerint mérhették össze a társadalomeszményeiket ezek valóságával, részben pedig – mivel már viszonylag ismertté váltak, s a kultúrbürokrácia is kezdte megszokni őket – nekibátorodtak, s több mindent kimondtak abból, amit korábban önmaguknak sem mindig mertek bevallani. Jellemző azonban, hogy a „szocialista" társadalom elleni tiltakozásnak az a Fehér Kálmán lett a legjelentősebb költőhangadójává, aki még 1965-ben, tehát az Új Symposion folyóirat indulásának évében fölváltotta Bosnyák Istvánt, az addigi főszerkesztőt.

Fehér Kálmán költői magatartása lényegesen eltér a szerző publicisztikai írásaiban tükröződő beállítottságtól. Mi több, e két attitűd leginkább ellentétben van egymással. Nem mintha a költőszerkesztő tudathasadásos vagy megrögzött kétszínű jellem lenne, hanem amiatt, hogy a „szocialista" Jugoszláviában csupán úgy lehetett valaki hiteles, vagyis a maga nyelvén lényegmondó alkotó, ám egyúttal a politikusok által elfogadott, sőt támogatott közéleti ember, ha a cikkeiben cáfolta azt, amit a művészi alkotásaiban az ország érdekeivel és az időszerű politikával kapcsolatban sugallt.

A láthatatlanul is létező cenzúra természetesen már nemigen olvasott verseket. Tisztában volt vele: még az értelmiségiek között is csupán kevesen szeretik a költészetet. Éppen ezért inkább az a benyomás volt fontos számára, amelyet a verseskötetet kézbevevők első (és egyben utolsó) pillantásra szerezhettek. Vagyis

a címre és a kötet élére emelt néhány sorra ügyeltek. Ez az oka annak, hogy Fehér Kálmán második verseskötetének címe – **Száz panasz** (1966) – nem tükrözheti a költői üzenet kvintesszenciáját. A panasz ui. még nem zárja ki a hitet, mi több, tartalmazhatja a reményt, hogy van meghallgatás, és várható az igazságtétel. A panasztevő általában bízik a jogorvoslás lehetőségében. A panaszkodó leginkább meg van győződve róla: méltánytalanság történt vele, amelyet a fölsőbb hatalom – ez esetben a társadalom, illetve annak reprezentatív képviselői – tudomásul vesznek, és jóvátesznek. Nehogy valaki kételkedjen a cím optimista jelentésében, arról a mottóként előrebocsátott négy sor gondoskodik: „*Agyunk szabadalma csak e kinti játék / Hol ösztönök és szavak érettsége kísért / Hol emberség és embertelenség nem csak szándék / Amin túltenne bennünket e földi éle.*" E sorok ui. mind a humánumot, mind pedig annak ellentétét létezőnek tekintik, az értelem szabad játékának, amelyre az „ösztönök és szavak érettsége" jellemző. Az érettség kétértelmű kifejezés. Felnőtt komolyságot, kifejlett készséget éppen úgy jelenthet, mint bomlást megelőző állapotot, semmibe vagy újrakezdésbe torkolló végkifejletet.

Nos, a **Száz panasz** költői retorikája a második értelmezést igazolja. Nem más ez a majd 200 oldalnyi verseskötet, mint a szocializmus lírai temetése. Nagy terjedelmet venne igénybe, ha végigidéznénk mindazon verseket vagy versrészleteket, amelyek egyértelműen és végérvényűen a kommunista eszme kapitulációjáról szólnak. Mi mást sugallnának, amikor azt mondják: „*Az igazságról akartunk beszélni / [...] De azt tanultuk meg, amikor kirúgtak, / Hogy milyen új imával keresik a kenyeret.*" **(LXXIII)** Ilyen körülmények között az az egzisztencialista kérdés vetődik föl, hogy „*Eljutunk-e önmagunkhoz?*" **(Harmincadik panasz)** S érthetően fáj a költőnek: „*Árnyék nélkül kellünk.*" **(Kilencedik panasz)** Nem süllyed el azonban a saját fájdalmaiban, szembenéz a szocializmusban élő ember létének teljességével, tisztában van vele, hogy a fogyasztói mentalitás eluralkodása végeredményben önmegsemmisítő: „*Java között meghúzódik az ember, / Mint ázott veréb, úgy félti a bőrét. / Autót vesz, villát épít / S a nagy örömtől ágyba dől.*" **(LXXXI)** Az illúzióknak végérvényesen vége, a naivitásnak befellegzett, ezért „*Nem ringat már hiszékenységünk / Színes újszülötteket.*" **(Huszonhatodik panasz)** Mindez természetesen nem jelenti azt, mintha a költő az életben is végérvényesen csalódottnak tudná magát. Ha így lenne, akkor nem írna verset.

E motívumok szimfonikus összefoglalásai sem maradnak el. Ilyen pl. az **Ötvenkettedik panasz**, amelyben nyolcszor refrénszerűen hangzik föl 12 sor. Ez – mint a költő kétségbeesett tiltakozása a „*kiszabott szárnyalás*" ellen – önálló versként is megállná a helyét. Fehér Kálmán szatirikus kedve tombol itt, hiszen – cinikusan – csak a szavakra és megjelenésekre korlátozódó maradék örömről tud. Az új baloldal szelleme viszont közvetlenül érzékelhetően abban az állítás-

ban ad hírt magáról, amelyben kifakad, hogy „*örökké csak a jobb lábunkat tesszük előre*". S ez még nem minden! Van-e vajon tragikusabb egy ifjú titán számára annál a fölismerésnél, hogy mások nyomában jár: „*Az én utam sem különb más utaknál, / Régi kitaposott út, már ezren és ezren megjárták.*"

Fehér Kálmánnak e rendkívüli jelentőségű verseskötetét többen és főleg nagyobb terjedelemben méltatták az Új Symposion munkatársai közül. A sok okos megállapítás között azonban politikai kényszer miatt nem szerepelhet a legfontosabb: a társadalmi rendszer végítélete hangzik ki ezekből a költészet hagyományos kellékeit többnyire nélkülöző vallomásokból, megfigyelésekből, emlékezésekből és értékelésekből. Ugyanígy kritikailag föltáratlanul maradt, hogy Fehér költeménye a vajdasági magyarok fennmaradásának módját-árát is szóvá tette: „*A ránk szabott elrendeltetés fölért egy bosszúval, / életünk tisztasága, / szavunk merészsége, / tettünk helyénvalósága / fölért egy abbahagyott / vérbosszúval.*"

A tudálékosan bonyolult és a banálisan egyszerű, a szimbolikusan összetett és a prózaian kijelentő váltakozik, illetve keveredik ebben a szinte gátlástalanul áradó, olykor a ritmus vagy a lírai pillanat kedvéért lelassuló költői monológban. A költő nem csupán a szocializmus csődjét állapítja meg, hanem az okokat is, sőt az előtörténetet is föl akarja tárni. Akkor tehát mindenképpen igaza van Bosnyák Istvánnak, amikor frusztrációt érez ki a **Száz panasz**ból: „*...az elődök intenzív undorral elutasított életmódjából és szellemi magatartásából kezd sok minden átragadni miránk is, utolér bennünket a legnagyobb átok, mely egy nemzedéket sújthat: az »apák« elutasított, megtagadott, joggal leköpdösött jellemzőiből fenékre húzó hínárként csavarodik ránk sok minden, devalválva, bizonyos mértékben, a fiatalos, forró fejű, forró szívű kezdeményezés etikai tisztaságát.*" Abban viszont már kevésbé, hogy a saját világát vetíti rá Fehér Kálmán költészetére: „*állandó nosztalgia ténykedik verseiben, s egyúttal hit is, hogy lehetne jelenlétünk mindennek ellenére másmilyen is, emberibb is ezen a síkon*". (ÚS, 1967. 24–25. sz.) Ehelyett a költő mindezt többnyire lefojtja, s gyakran a nihilizmusának s többször is ebből fakadó paradoxonjainak adja át magát. A **Nyolcvanegyedik panasz** pl. azt mondja, hogy „*Fél arcunkkal mi lettünk a kétarcúak.*" Vagy a „nyolcvanötödikben": „*Csak ellenségei fűzték szeretteihez.*" Azután a „nyolcvanhatodikban" idézet formájában: „*Hol van az az élet, / Melyet elvesztettünk, míg / Élni akartuk az életet?*"

Ennyiből is látszik, hogy Fehér Kálmán civilizáció- és kommunizmus-ellenessége nem divatból, az új nyugati törekvésekből, hanem egyéni élettapasztalatból és erkölcsi indulatból táplálkozik. Az olyan megállapítása tehát, hogy „*Megöltük a Várost [...] Most már a Várost is elkerüljük*" **(Hetvenkettedik panasz)** – fájdalmas összegezés. Annál is inkább, mert élményeinek morbid rétegei a gyermekkorban gyökereznek – „*Sohasem volt koporsóhiány*" **(Nyolcvanötödik panasz)** –, s a jelenében is táptalajt jelentenek a képzelet számára. Az adott társa-

dalmi rendszer ui. hullának tűnik előtte. Meghökkentő, s az adott időszakban szomorúnak is tekinthető, miszerint a szóban forgó testes verseskötetnek – a már tárgyalt mottótól eltekintve – a következő két sora a leginkább derűlátó fölvillanása, ti. a költő nem halottról, hanem életre kelthető tetszhalottról beszél: „*Virrasztunk, de elfogyunk, mint ravatali gyertyák, / Míg felébred vagy kimúlik a tetszhalott.*" **(Kilencvenharmadik panasz)** A tapasztalataihoz viszonyítva ez valóban a lehetséges maximuma az optimizmusnak, hiszen lényegérző költővel van dolgunk, aki tudja: alapjában véve a szocializmusban is az inkvizíció korát éljük, s amit a fasizmus a jobboldalon tett, azt „mi" a (látszat)baloldalon cselekedjük, vagyis „*Visszaélünk a könyvekkel, / Azokkal is, amelyek máglyára kerülnek.*" **(Kilencvenedik panasz)**

Hihetetlenül rossz alapokra épül tehát az új világ, mivel hiányzik belőle a körültekintés, az elvszerűség. Az indoklás sokatmondóan, erőszakkal elhallgatott szörnyűségeket érintőn hiteles: „*Minden hódolat összeégett benne, / amikor sorsunkra döglött sok minden / abból, amit nemcsak elpusztítani kellett volna, hanem jó messzire elvinni és eltemetni.*" **(Hatvanadik panasz)** A félig végzett munka a nemléttel, a haszontalanságok tudatával azonos. Ez a tökéletes manipuláltság állapota, mely úgy fogalmazódik meg, hogy „*...a létünk begubózott, / És finom, tökéletes játéklabdák lettünk, / Melyekben halkan hörög valami*". **(Hatvanhetedik panasz)** Ennél az egyes szám első személyű vallomás sem hangozhat meggyőzőbben: „*Műanyagból vagyok / S minden szavam szólam.*" **(Hatvannyolcadik panasz)** Valójában azonban ez a két sor lehetett volna az igazán hiteles mottója Fehér Kálmán verseskötetének.

Ha ez a magatartás a publicisztika nyelvén fogalmazódhatott volna meg, többévi börtönbüntetés járt volna érte. Eszerint Fehér Kálmánnak mint magánembernek és mint az Új Symposion főszerkesztőjének egyaránt hallgatnia kellett a lelke mélyén megvetett politikusokra. Ez a költő és az ember kettősségéhez vezetett. Ennek nemegyszer az lett a következménye, hogy kritikusai összetévesztették a politikust a költővel, „hívőnek" tekintve az utóbbit, sőt tudomásul sem véve a költő teljesen negatív szocializmusképét. A külső kényszerből nyilatkozottaknak és a belső szükségletből leírtaknak a kritikai közös nevezőre hozása, a költő ellenzékiségének értelmezés általi tompítása taktikus legalizálását jelentette a törvénytelennek. Így aztán többnyire elkötelezettségbe, kommunista-etikai maximalizmusba, és – akkor divatos szóval – nonkonformizmusba lett csomagolva az, ami a csalódottság, a tehetetlenség kifejezése volt.

Erkölcstelen nonkonformizmus

A „kint" és a „bent" szélsőséges ellentétét a mindennapi élet vállalásával lehet enyhíteni. Hadd emlékeztessek: az Új Symposion eredetileg vitalista, az „öregeket" a mindenkori fiataloknál erőszakosabban félresöpörni igyekvő mozgalomként indult. Ennek a törekvésnek Tolnai és Domonkos mellett az a Végel László adott legnyomatékosabban hangot, aki az irodalom vagy a filozófia egyetemi tanulmányozása helyett magának az életnek az elméletét és gyakorlatát választotta. Ez mindenekelőtt a magyar nyelvvel hadilábon álló esszéiben tükröződik, amelyek türelmetlen cselekvésvágy kifejezései. A lehetőségek azonban korlátozottak, úgyhogy Végel nem tudhatja, mit akar. Aktivizmusa ezért igen homályos kitételekben fejeződik ki. Noha nem Camus a bevallott eszménye, Sziszüphosz kétségtelenül a fő ihletője. A fölülről való irányítottságtól, az empirizmustól és a pragmatizmustól egyaránt elhatárolja magát. Ködös, magasabbnál magasabb „csúcsok" meghódítására vágyik. Nincs megállása, mert „*A cselekvő ember válasza az újabb tett, nem magáért a tettért, hanem valami másért, egy egészen transzcendentális ideáért, amit önmaga sem definiál pontosan. Ez a heroikus gesztus, ami a cselekvő ember egyik legfontosabb tulajdonsága.*" (ÚS, 1965. 7–8. sz.) Ez az elvontságában is indulatos szónoklat a senki földjéről hangzik föl, a vajdasági magyar kultúra majdnem teljes elutasításának gesztusával. Végel szerint ugyanis „*íróink az élet bürokratái lettek, nincsenek szenvedélyeik, csak néhány szép szavuk, nincsen létformájuk, csak egy pár rossz vagy némileg jobb gondolatuk*". (ÚS, 1965. 9. sz.)

Örökös úton levés ennek a törekvésnek a föltétele. Legközelebbi szellemi támpontja pedig a fiatal Lukács György, aki az út metafizikáját is fejtegette. A gyakorlatiasabb iránymutató viszont a beatek írónemzedéke, az élén Kerouackkal, aki az **Úton** c. regényében alapozta meg a kalandkultuszt, amely Végel világában is meghatározó jelentőségű, jóllehet morális színezetű. A jugoszláviai író prózájának szereplői az idősebb (többé-kevésbé beépült) és a fiatalabb (többékevésbé nonkonformista) nemzedék szembenállásában a saját életformájukat igyekeznek kialakítani. Nem, vagy minél kevésbé válva a korrupt társadalom alkatrészévé, a már önmaguktól és másoktól is elidegenedett egzisztenciák valamiképpen karbantartott eszközévé.

Végel először az Új Symposionban közölt, majd 1967-ben könyvben is kiadott regénye, az **Egy makró emlékiratai** – mint alkotói magatartás és mint szociográfiai körkép – egyaránt sokat foglal magába a fiatalok világának erényeiből és hibáiból. Végel ezzel a művével a Jugoszláviában élő magyarok valóságának egy új szegmentumát fedezi föl az önismeret számára. Egyáltalán nem véletlen, hogy könyvként szerbül előbb jelenhetett meg, mint magyarul! Szereplői

ui., amennyire az író környezetében föllelhető fiatalok tipizált tulajdonságait sűrítik magukba, legalább olyan mértékben a szerző véleményének a szócsövei is. Hogy milyen fontos Végel számára a Symposion-mozgalom esztétikájának egyik alaptétele: új, öntörvényű valóság megalkotása, az abból is látszik, hogy a regény hősei nyelvének kevés köze van az akkori vajdasági, városi vagy városra került fiatalok szókincséhez és mondatfűzéséhez. Mégis a tájékozatlanság íratta Weöres Sándorral azt a levelet (1967. 23. sz.), amelyben Végelt mint tudatos nyelvművészt, a regényt pedig mint meggyőző alkotást a számára legjelentősebb régi magyar moralista írók és művek mellé állítja: „*Nyelvteremtő készséged félelmetes. Hiszen ennek a makró-ifjúságnak még slangje, argója, tolvajnyelve sincs, habarcsszerű, dísztelen, színtelen nyelvi idiómát használ, szókincse kicsiny és kifejezéstelen. Olcsó sikert arathattál volna, ha mégiscsak összekaparsz néhány száz jasszkifejezést, és ezekkel művedet telehinted. Te ezt nem tetted; alakjaid, nyelv híján, csak tátognak, mint a halak... regényedet... a nagy nyelvi erejű régi magyar írók, látomásos moralisták közé fogom tenni: Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek, Nyéki Vörös Mátyás, Apor Péter, Pázmány mellé.*"

Az egyik legnagyobb élő magyar költő dicsérete két okból is jól jött a magát már-már végleg megszületettnek érző jugoszláviai magyar irodalomnak: mérsékelte a kisebbrendűségi érzését, s újabb alkotói kalandok vállalására ösztönözte. Emellett fokozottabb önvizsgálatra késztette annak a kérdésnek a kényszerű megválaszolásával: hol van az a határ, amelyen túl a magyar nyelv viszonylag korlátozott ismerete egyetemes érvényű esztétikai minőségbe csaphat át. Ma már azonban egyértelműen látszik: Weöres himnikus dicséretéből legalább annyi kár lett, mint amennyi haszon. A nagy magyar költő ui. – miként Utasi Csaba, Végel kéziratának alapos átdolgozója állapította meg – nem sejthette, hogy amit Weöres tudatos nyelvi építményként ünnepel, az inkább csak az egyre nyilvánvalóbb romok közötti játszadozás. Nem is csupán Végel anyanyelvi fölkészültségére vonatkozóan, hanem a mindinkább nekibátorodó jugoszláviai magyar írók kifejezés-kultúrájának összefüggésében.

A makró-regény ugyanakkor hasznosnak bizonyult a kommunista ál-prüdéria elleni szabadságharcban. Végel fölfedezett-kitalált egy embertípust, hogy az – ha szélesebben értelmezzük e kifejezést – lassan, de biztosan teret hódítson, s hogy végül – a jelek szerint kiirthatatlanul – el is uralkodjon a balkáni társadalomban. Az Új Symposion kritikusai fölismerték a műnek ezt az erkölcsszemlélet-tágító értékét, s többnyire megfelelő módon tudatosították azt. Igaz, olykor nem Végel hősét, hanem az őt formáló társadalmat, annak irányítását tették felelőssé a vizet prédikáló bort ivónak a hangoskodó jellemtelenségéért. Az író egyfajta teljességet valósít meg azzal, hogy viszonylagos rokonszenvvel bemutatott hősének tulajdonságaiban és életvitelében nem sejtet az általa meg-

vetett, indulatosan bírált politikusok viselkedését fölülmúló értékeket. Ezzel fokozza műve életszerűségét, s noha a saját véleményét is elmondatja hősével, élő figurát teremt.

A makró alakja (s mögötte Végel) társadalmi-etikai vonatkozásokban is megosztotta a regény bírálóit. Végel a „másképp nem lehet", illetve „nem érdemes" tudatával a romlott társadalmi viszonyok következményének, szinte az áldozatának ábrázolja a hősét, aki végtére is belenevelődik abba a közegbe, amely szocialistának nevezi magát. Viszont volt kritikusa (Bányai János), aki a makró-, illetve a csavargó-attitűdöt szabadabb választás kérdésének tekintette, s elhatárolta magát attól a beállítottságtól is, amely a központi irányítás vétkességére hivatkozva az eretnekség maszkját ölti föl, miközben a föltűnési viszketegségben szenvedő és haszonleső csavargó mimikrijéről van szó.

Ezt a meggyőződését az **Ár ellen** c. hangzatos cikkében (ÚS, 1966. 16. sz.) fejtette ki Bányai, anélkül azonban, hogy egyszer is leírta volna Végel nevét vagy a makró-regény címét. Aligha pusztán a konfrontációt akarta ezzel elkerülni Bányai, ui. egy elharapózóban levő társadalmi jelenségtől is igyekszik magát elhatárolni. A régi helyett egy újfajta vidékiességben látja a veszélyt: a modorosságban. A hagyományokra hagyatkozást saját maga is ésszerűtlennek tartja, ám radikális elutasítás helyett a túlhaladást véli helyénvalónak. Bányai egyelőre egy szélesebb (lukácsi) értelemben vett realizmus mellett kardoskodik, anélkül, hogy kodifikálni igyekezne ezt a fogalmat, amelyet a hagyományos szocrealizmustól az elkötelezettség szabadsága különböztet meg: „*Ha a művész autentikus, ha tehát belső kényszerből következik az élet értelmezése, ha élni tudja és ki is tudja fejezni az életét, akkor már elkötelezett is. Részt vesz egy irányítható folyamat kiépítésében, még akkor is, ha az árral szemben úszik.*" A vajdasági magyar próza azonban, mondja Bányai, különc hősei révén elszigetelődik a valóság teljességétől, s ezért a felszínen reked. Nem hisz Bányai a „nem-konszolidált" egyén etikusságában sem. Szerinte a csavargó a társadalmi renddel való szembenállása viszonylagos, s csupán addig tart, míg az nem válik veszélyessé. Ez az embertípus merő önzésből, tehetetlenségének igazolásaként szeret föltűnést kelteni, a nagyot és igazat mondók pózában tetszelegni. Pedig a „*céljában nem a meglevő átalakítására, hanem megvetésére törekszik*". Mert az „*erkölcstelensége kihívóan arisztokratikus amoralitás*".

Az utópia reménytelensége

Végel László azonban elméletileg is megalapozni próbálja a törekvését s a jugoszláviai magyar kultúrára vonatkozó erősen fenntartásos véleményét. Az új esztétikai és etikai érzékenység hatására észérvekkel, „kategóriákkal" is megokolni igyekszik elmarasztaló és dicsérő ítéleteit. Méghozzá a Hídban, amely (1965 óta Ács Károly szerkesztésében) tisztázási lehetőséget kínál már a Symposionban mint az Ifjúság mellékletében is – főként a szabadkai írók, a provinciális „tópartiak" elleni megsemmisítő támadások formájában – fölvetődő kérdések megválaszolására. Annál is inkább, minthogy a Híd a Praxis c. folyóirat utóbb anarcholiberálisnak megbélyegzett szelleme előtt is nyitott, habár – minthogy a pártelveket olykor túlzottan is tisztelő Bálint István a folyóirat filozófiai megbízottja – nagyobb meggondoltsággal, mint az Új Symposion. S a Híd az aktuális politika szellemében a városiasodás mellett van. Gondoljunk csak Tomán Lászlónak a Herceg **Gyaloghintó** c. novelláskötetét méltató kritikájára (H, 1966. 2. sz.), amely a couleur locale-nak csupán a felszíni-alpári jelentéséről tud, s örömmel nyugtázza: Herceg e szövegei immár több kisvárosunkról, sőt Európáról is szólnak. Olykor allegorikus mezben, ami Tomán számára dicsérendő, hiszen „*ez egy emelkedettebb, kozmopolita jellegű novelláig*" vezető út.

Ennek dacára Végel tanulmányainak a Híd általi befogadása politikai taktika kérdése is. A „makro"-regény szerzője ui. képtelen közös nevezőre jutni az Új Symposion főszerkesztőjével, Fehér Kálmánnal, úgyhogy a regényének folytatásokban való megjelenését és néhány egyéb írásának közlését követően egészen a szerkesztőváltásig, 1967 őszéig elpártolni kénytelen fölfedezőjétől, az „avantgárd" folyóirattól.

Szóval Ács Károlynak kapóra jött a fiatal symposionistának ez az átmeneti „láblógatása", úgyhogy Végel Szeli Istvánnak a Belgrádban kiadott költői antológiája (**Sedam mađarskih pesnika iz Vojvodine,** 1965) kapcsán bátran kimondhatja a Hídban, miszerint az addigi 3–4 délvidéki antológia alkalmi jellegű, nem esztétikai meggyőződés eredménye (1966. 6. sz.). S hozzáteheti: Szeli is a kommentárjában elhárítja a felelősséget, mondván, hogy csak ízelítőt nyújt. Hasonlóképpen Bori Imre sem tudott korábban „minőségbeli különbséget tenni" – állítja Végel.

Annak dacára, hogy alapjában igaza van, a kritikus túloz. Fehér Ferenc költészetét jórészt, Zákány Antalét pedig teljesen elmarasztalja, jóllehet Antun Šoljant is idézi, hogy bizonyítsa: Fehér csak akkor jelentős költő, amikor a szülőföldjéről ír. Ezzel szemben Koncz István poézisének értékét kritikátlanul fölnagyítja.

Abban viszont alapvetően igaza van Végelnek, miszerint „*a kritikus autoritása nagyban attól függ, hogy mennyiben sikerül neki megkerülni az ítéleteket... Objektívnak*

lenni Vajdaságban annyit jelent, mint nem ítélkezni vagy pedig hallgatni". Az őszinte véleménynyilvánítás hiánya miatt „*lett kritikánk az apologetikák gyűjteménye. Szembefordulni ezzel az árral ma már egyre nehezebb, és egyre nagyobb kockázattal jár*". Ez különösen Végel esetében van így, hiszen hiába iratkozik be az egyetemre, nem veszi egészen komolyan a magyar nyelvi és irodalmi tanulmányait, tehát sohasem tartozhat a Magyar Tanszéket végzett íróknak, értelmiségieknek a szervezetlensége dacára is összetartó közösségébe. Ő tehát (ebben Tolnai Ottó példáját követve) azoknál is lazábban kapcsolódik a magyarsághoz, akiket a négy éven át tanult szakma legalább formálisan eljegyzett nyelvünkkel és irodalmunkkal.

Végel ellenzékisége azonban nem az elégedetlen egyén vagy egy kisebb érdekcsoport nevében fogalmazódik meg. Ő egy utópikus nagyközösség nevében éppen a hagyományos én-központúság ellen lázad. Szerinte az én hipertrófiája ugyanolyan embertelen, mint a háború után erőszakolt közösségé. Ezért a magánember túlélte korát. Ennek uniformizálódott modernizmusát új modorosságnak nevezi. Számára a történelmi időben való önmeghatározás, a korral folytatott dialógus, a világgal szembeni teljes nyitottság fontos. Más szóval a gondolatiság, filozofikusság. Részben az Adorno, Lukács és Heidegger elmélete által kínált kulcsokkal (**A jugoszláviai magyar költészet**. H, 1966. 9. sz., 10. sz.).

Ez a normatív kritikai szemlélet nem lehet egészen igazságos a vajdasági magyar költőkhöz, főleg Fehér Ferenchez nem. Költőnk időközben megjelent két verseskötetének tanúsága szerint ui. nem a tájromantika, a vidék költői fölcicomázása a domináns vonása, hanem a társadalommal és a provincializmussal szembeni kritikai magatartás, lényegében az, amely ellen a Symposion-mozgalom is föllesküdött. Azzal az eltéréssel, hogy Fehér költői szava nem korszerűsödött olyan mértékben, hogy le tudott volna mondani a Nyugat folyóirat verskultúrájáról, a népiek elkötelezettségéről, illetve a költői magatartás gondolati és érzelmi egységéről. Végel tehát nem ismeri kellő alapossággal az általa elmarasztalt műveket. Így aztán nem lehet igaza, amikor Márton Lászlónak az Új Látóhatárban közölt Fehér Ferenc-méltatására válaszolva, azt írja: Fehér attitűdje „*menekülés az ittlét költői megalapozásától*". (H, 1966. 2. sz.) A költőt ui. csak az értékeit tudatosítva lehetett volna igazán meggyőzően bírálni, konstruktívan meghaladni. Végel, sajnos, többnyire a filológiával ellentétes elv szerint nem a konkrétból indul az általánosabb felé, hanem fordítva. Ő, ahogyan abban az időben vallotta is, nem elsősorban az irodalmat szereti, hanem az életet és az eszmét.

Így aztán Végel számára inkább taszító, mint vonzó apróság, hogy Fehér Ferencet immár a fiataloknak a magyar nyelvtől és kultúrától való eltávolodása is ihleti. S nem hajlandó tudomásul venni: a költő számos jó s nem egy kife-

jezetten nagy versében megvan az, amit Végel el nem végzett feladatként vet a jugoszláviai magyarok szellemi vezetőinek szemére. Tehát meggondolatlanul fogalmaz, amikor ahelyett, hogy kiemelné, és nemzetiségszociológiai szempontból elemezné az elsősorban Fehér Ferencnél, de néhol a számára kedvesebb költőknél (Gál, Pap, Koncz, Tolnai, Domonkos, Fehér Kálmán) is megtalálható nemzetiségi ihletésű verseket, sommásan kijelenti: „*értelmiségünk még a mai napig sem próbálta elemezni a nemzetiségi helyzet specifikus voltát, e helyzet és e költészet viszonyát*".

Ennek tudatosítása és a vele kapcsolatos felelősségérzet kialakítása helyett a cinizmus is fokozatosan eluralkodott a szocializmus kétlakiságában magukat föltalálni kényszerülő fiatalokban. Tolnai Ottóval az élen – a pop-art szellemében – iróniával szemlélik környezetük tárgyait, a fogyasztójellegűvé váló társadalom kellékeit. A külvilág értékválságát a művészet is tükrözi: nagymértékű sorozatgyártás indul, és sok rossz, esetleg közepes vers árasztja el a szerkesztőségeket, főleg az Új Symposiont. Ugyanakkor Tolnai verseskötete részesül Híddíjban (1968). Viszont az is igaz, hogy vita volt akörül: ki és milyen mértékben cenzúrázta Tolnai verseskötetét.

Joggal írja tehát Hornyik Miklós a következő, ám nem csupán a **Sirálymellcsont**ra, hanem Tolnai egész későbbi költészetére vonatkoztatható bírálatot: „*Tolnai nem eruptív költő. Sokszor úgy érzem, indító ihlet nélkül írja verseit. Hiteles költészetet azonban nemcsak parttalan áradás hozhat létre, hanem formáló érzék is, föltéve persze, ha a költőnek van mit megformálnia. Ha a legfontosabb kérdésre keresem a választ, arra, hogy mekkora tehetség nyilatkozik meg Tolnai verseiben, egyelőre csak ennyit mondhatok: remekelni is tud, de egész költői műve esetlegességekre épül. Állandóan aktualitásokhoz kötődik, számlálatlanul írja az alkalmi verseket, érdektelenségekre pazarolja az erejét. Jellemzőnek találom, hogy valamennyi költőnk közül ő írta a legtöbb nekrológverset..., s ő írja a legtöbb irodalmi-művészeti ihletésű parafrázist is.*" (MSZ, 1967. XII. 17.)

Ez azt jelenti: a költő **Gerilladalok** c. versciklusának forradalmisága is csupán a közízléssel való szembenállásban, a hagyományos versbeszéd változatlan elutasításában van. Abban tehát, ami megfelelt az akkori kultúrpolitikának. Saját mozgalmuk eredeti célját és későbbi helyzetét igencsak lényeg-láttatón fogalmazza meg a **Bábel tornya** c. verse. Ebben mint végrehajtott fő feladatot, „Bábel tornyának ledöntésé"-t, a szocrealizmus „egynyelvűségének" megsemmisítését ünnepli. Időközben másfajta magatartás vált fontossá: „*futni futni / hogy újra ne építtessék velünk*". Ha a nyugati városokban az elidegenedett életforma kényszerített nyúlféle életformát az irodalom hőseire, mint pl. Updike **Nyúlcipő** c. regényében, akkor a symposionisták (jóllehet rövidesen egyesek kezdeményezőkké, nyílt tiltakozókká is bátorodtak közülük) többnyire a passzív

ellenállást voltak kénytelenek vállalni a rejtetten is létező pártelvárások, államparancsok ellenében.

Magától értődik: a jugoszláviai magyar költő csupán nosztalgiát érezhet az olyan forradalmi életvitel iránt, mint amilyet Che Guevara képviselt. Ezt a forradalmi romantikát azonban Tolnai már annak a fogantatásakor elvetéli. Méghozzá blaszfémiával, rejtett gúnyolódással, amely később is a megkönnyebbülés lehetősége volt azon alkotók számára, akik nem akartak ujjat húzni a társadalmi rendszerrel. Az említett versben a cinikus nihilizmus ilyen formát ölt: „*ehe / valóban létezhet szebb valami a világon / amíg szőlőszemként áttetsző új bankjegyeknél / kívánhat még mást is egy ifjú forradalmár / úgy firkantani alá szőlőszemként áttetsző új bankjegyeket mint ahogy vécéfalakra / írunk disznóságokat vérrel parolákat / kátrányos palánkokra*".

Tolnainak és Domonkosnak, a költő-ikerpárnak **Valóban mi lesz velünk** címen közös verseskötete jelent meg (1969), melyhez Végel László írt utószót. Eszerint e költők – a kritikus tolmácsolásában – az intézményesedett szocializmus tényburkát törve át: a társadalom óriási egyenlőtlenségek miatti rossz lelkiismeretét visszhangozzák, s egy új, romantikus magatartás előhírnökei. Valójában azonban legfeljebb Domonkosnál tűnik föl elvétve az egyéni elkötelezettség szerepjátszása.

Nem vehető tehát egészen komolyan, amit Domonkos **Kislányom: Görögország** c. versében olvashatunk: „*vietnám vietnám / mi oda készülünk mikisz / tolnaival aki a mi prófétánk*". Domonkos ui. többszöri nekilendülés után (egyik ismert versének szavaival) nem „*úgyis téves csatatéren*" kötött ki, hanem – immár véglegesen – Svédországban. Pedig alighanem a távolabbi emlékeire hagyatkozva írhatta a már idézett versében: „*ha mi ketten / megindulunk az utcán / szakállasan / az emberek összesúgnak / hogy jönnek jönnek a fasiszták / és a sarki rendőr / szorít egyet / zsebében a noteszán*". Ennél a nem alaptalan félelemérzetnél mégiscsak kevésbé kínzó az a rossz közérzet, amely a Svédországban íródott **Kiki**-versekből árad.

MŰBE HÚZÓDÁS (1968–1973)

A magyar irodalom átértékelése

A magyar irodalom, sőt a nemzeti kultúra egészének átértékelése magától értetődő volt azok számára, akik a Tito kínálta külön politikai úton járva úgy látták, hogy az ilyen vállalkozásból nem csupán a jugoszláviai magyaroknak lehet haszna, hanem az egyetemes magyar kultúrának is. A jugoszláv politika – bizonyos határok között – az autonóm ember modelljét kínálta, méghozzá – a magántulajdonnal, osztályviszonyokkal korlátozott nyugati lehetőségekkel ellentétben – a szocializmus megteremtése, a többé-kevésbé elnyomott magyarság önmegvalósítási programja értelmében. Az avantgárd azért is kínálkozott kulcsfogalomként, mert a változtatás elszántságát, akaratát is tartalmazta. Nyitottságot szuggerált és (ön)teremtésre ösztönzött, azzal is számolva, hogy a jaltai nemzetközi egyezmény szerint létrejött délszláv állam számára az emberi önmegvalósításnál összehasonlíthatatlanul fontosabb volt az ország önbiztosítása és a XIX. századi társadalomelmélet alapján annak szolgálatába állított, mérsékelten baloldali pártpolitikai magatartás.

Az irodalom azonban a hatvanas évek végén, nemegyszer káprázatosnak tűnő autonómiát élvezett. Különösen akkor, ha a művelője a jugoszláv állam szocializmusának felsőbbrendűségét bizonygatta tudományos tevékenységével, mint ahogyan azt Bori Imre tette. A fő vonásokban konzervatívnak, sőt retrográdnak minősíteni azt az irodalmi kultúrát, amely az elmúlt évszázadok során a délszláv nemzetek között elsősorban a szerbeket tette a magyarok adósaivá, taktikus cselekedet volt: ti. hozzájárulhatott a hagyományos balkáni kisebbrendűségi érzés felsőbbrendűvé való átalakulásához. Ugyanakkor Borit sem lehetett nemzetárulással egyoldalúan elmarasztalni, mert ő csupán a korlátolt magyar művelődéspolitikusok által formált közízlést marasztalta el, miközben azt bizonygatta sok-sok idézettel és lendületes okfejtéssel, hogy a magyar irodalom XIX. század végi és XX. századi legjobb, de kellően nem méltatott, sőt olykor

ismeretlen képviselői lépést tudtak tartani a korszerű európai kultúrával, sőt a zsenialitásuk révén egyben-másban meg is előzték azt.

A Magyar Tanszék megalakulásával, az anyanyelv és irodalom ismereteinek anyanyelven való megszerzése és művelése kivívott lehetőségével erre eleve lehetőség nyílt, s ezért már Sinkó Ervin (s még korábban B. Szabó György) is próbálkozott újítással. Azonban csupán Bori Imrének (kisebb mértékben tanítványainak, elsősorban Bányai Jánosnak) a magyar irodalom klasszikusait (és kortársait) méltató, nagy erudíciójú tanulmányai mutatták meg a maguk – délvidéki magyar művelődési korlátok közötti – teljességében, hogy a jugoszláv szocialista ember elvont ideája és konkrét műveltsége miként válhat a hajdani Hungária öntudata által a kommunista Magyarországon is sokban meghatározott irodalmi műveltség megítélésének mércéjévé, a megvalósult, illetve megvalósítható emberi haladás zálogává.

Az átértékelési kísérlet okai látszólag tudományosan is megalapozottak voltak. Petőfi ui. akkor érkezett el a nemzeti és a világforradalomig, amikor már Poe és Baudelaire ezen messze túlhaladt. És Ady anakronizmusa is szembetűnő azokhoz az „objektív" költői törekvésekhez képest, amelyek főleg Rimbaud hatására bontakoztak ki a francia irodalomban. Ám – ennek dacára – a magyar irodalom a tízes évektől önerejéből érte be a korszerű világirodalmi áramlatokat. Nos, Bori ettől a ténytől elbűvölten látott hozzá már korábban annak a bizonygatásához, hogy József Attila nem azáltal nagy költő, amit a dogmatikus pártpolitika az újabb nemzedékekre nézve is kodifikált a munkásságában, hanem az egzisztencialistává formálódásának köszönhetően.

Eszerint az irodalomtörténész fölfogásában nem az európai izmusok magyar megfelelőiről van szó, s arról sem, miszerint a magyar irodalomra termékenyítően hatottak a kortárs európai törekvések. Sokkal inkább arról, hogy a magyar irodalom az alkotóinak szenzibilitása által jutott el olyan eredményekhez, mint Európa nagy nemzeteinek irodalmai. Annál is inkább, mert – Bori szerint – pl. Kassák kortársa és harcosa volt azoknak a törekvéseknek, melyeknek csupán a követőjeként jelöli meg a magyarországi hivatalos irodalomszemlélet. Viszont árulkodóan sokat mond esszéistánk értékfölfogásáról, hogy a Füst Milán és Kassák Lajos munkásságát méltató **Az avantgarde apostolai** c. könyvében (1971) a szoba különcét tárgyalja előbb, méghozzá kétszer akkora terjedelemben, mint a munkásmozgalom rögeszmés útitársát. Vagyis Füst közelebb áll a szívéhez, mint Kassák. Pedig tételesen azt állítja, miszerint „*az avantgarde-ot szorosan a munkásmozgalommal összefonódottan fogjuk fel, tehát a nyugati avantgarde mozgalmakkal éppen ellentétes pozíciókon látjuk, minthogy a magyar avantgarde vezére is, Kassák Lajos, vasmunkás volt, s egészen a harmincas évek derekáig, József Attila és Déri Tibor szintéziséig megőrizte ezt a kapcsolatot*". **(A szecessziótól a dadáig,** 1969. 16. p.)

Bori azt is kimutatja: elsősorban a társadalompolitikai feltételek, a forradalom hatása tette lehetővé, hogy a magyar izmusok az európai avantgárddal szemben sajátos színezetet, egyéni „sorrendet" nyerjenek. Az adott jugoszláv körülmények között politikai mentséget is jelent annak bizonygatása, miszerint a magyar avantgárdnak a munkásmozgalommal rokonszenvező törekvése még abban a korban is megkülönböztető sajátság, amikor már nincs lehetősége a forradalomnak. Ez a szinte mozgalminak nevezhető izmusos öntörvényűség merész föltevésre csábítja a kutatót: „*Elképzelhető olyan irodalomtörténeti rendszerezés is, amelynek tengelyében az avantgarde áll, s a hozzá való viszonyulás alapján kapják meg helyüket mind az egyes írók, mind pedig az avantgarde fogalomkörébe nem sorolható törekvések is.*" (I. m. 11. p.)

Bori Imrének először elsősorban a XX. századi magyar irodalom egyetemi tanáraként nyílt lehetősége a magyar irodalom Ady korától kezdődő átértékelésére. Miután előadások formájában bemutatta Kassák Lajosnak, Füst Milánnak, Cholnoky Viktornak és Lászlónak, valamint Déry Tibor, Illyés Gyula és a többiek munkásságának „izmusos" szakaszát, az Új Symposionban vagy a Hídban való publikálás következett, hogy végül, viszonylag rövid időn belül könyvek formájában is hozzáférhetők legyenek a tanulmányok. A háromkötetes avantgárd-monográfia viszonylag sok, alig ismert, vagy különösebben nem becsült szerzőt helyez előtérbe. Ezzel Bori alapvetően járult hozzá az avantgárd kultuszának megteremtéséhez a jugoszláviai magyar irodalomban. Tanainak követése néhány évig lényegesen befolyásolhatta az érvényesülés föltételeit Újvidéken. Magyarországon viszont a kezdeti elhallgatást, majd az értetlen támadást a hasznosítás ideje követte. Elfogulatlan, több szempontú kritika abban az időben nemigen született a vajdasági irodalomtörténész avantgárd koncepciójáról. Czine Mihály és Kiss Ferenc nevét említhetjük meg azok közül, akik időben figyelmeztettek Bori koncepciójának hasznosíthatóságára, de egyoldalúságára és túlzásaira is.

Korántsem csupán azért nem volt nehéz támadni Bori izmus-pártiságát, mert az akkor szálka volt egy totalitarizmusként működő izmusnak, a magyarországi szovjet típusú kommunizmusnak a szemében. Az alaposság hiánya, a kidolgozatlanság ténye is könnyen szemet szúrt a tudós nagyszerű felismerései, érdekes összefüggés-fölvetései, provokatív következtetései között. A hibák főleg a Cholnoky-tanulmányból derülnek ki egyértelműen. (In: **Tanulmányok**, Magyar Tanszék, 1969.) Bori ui., nem tartva féken az újat mondás ingerét (s a jugoszláv elkötelezettség által is sarkallva), kellő argumentum-fedezettel nem rendelkezve, erőlteti az átértékelést. Ami az írásában helyénvaló, azt az általa bírált Schöpflin Aladár és az idézett Kéri Pál, illetve az elhallgatott Vargha Kálmán már elmondta a Nyugatban, illetve **A magyar irodalom története** (1965) ötödik kötetében.

Bori főleg a Cholnoky-szövegek egyes vonatkozásainak túlhangsúlyozásában, illetve elhallgatásában tér el a nevezettektől.

Az irodalomtörténésznek ui. a látszat és a valóság XIX. századi egyensúlyának XX. századi fölbomlása, az elidegenedés szükségszerűsége a szinte írásról írásra visszatérő tézise. Ennek megfelelően a szellem ilyenfajta megmutatkozását keresi a műalkotásokban. Eközben a műalkotói és műalkotás-individualitás elhanyagolására hajlamos. Ha nem így lenne, akkor nem egyoldalúan, csak a jövő felől értelmezné a szecesszió fogalmát, hanem annak a XIX. századi romantikus vonatkozásait is szem előtt tartaná. Ez azért lenne fontos, mert a látszat és a valóság meg nem felelése a romantikának is az alapélményei közé tartozott, ugyanakkor pedig, ahogyan a XIX. századi romantikusok is hajlamosak voltak a szkepticizmusra, hasonlóképpen Cholnoky Viktort sem érthetjük, ha az irónia, a humor és a groteszk kategóriái nélkül értékeljük novellisztikáját. Ezzel nem mondunk újat, mert a nevezett kritikusok bírálataiban kellő mértékben vannak jelen ezek a fogalmak. Így viszont a rendkívül művelt, sajátos nyelvi tökélyű, neuraszténiás érzékenységű Cholnoky Viktor akaratlanul is egy zavaros idealizmus kifejezőjévé válik Bori Imre értelmezésében. Éppen a kételkedő hajlamából eredő szellemessége, játékossága, önirónia és szarkazmusa sikkad el azáltal, hogy a kutató komolyan veszi a gyakori polgárpukkasztást.

Ha Cholnokynál pusztán beköszönnek a „kafkai elemek", akkor Füst Milán művészetében – legalábbis Bori fölfogása szerint – kiteljesednek. Olyan fontos számára radikálisan újnak, avantgárdnak látnia ezt az irodalmi jelenséget, hogy ennek meghatározottságait illetően nevetséges megkülönböztetéshez folyamodik. Szerinte ui. Móricz Turi Danijának hátránya a **Boldogtalanok** c. Füst-dráma Hübner Vilmosához képest abban van, hogy „*ebben a hőstípusban... Móricz nem látta meg a determináltságnak azt a lehetőségét, amelyet ez hordozott, egy másfajta, jellegzetesen XIX. századi determinizmusnak áldozott, s így nem ismerte fel a hős zárt körét sem*". (**Az avantgarde apostolai,** 55–56. p.)

Valójában mindkét író determinizmusa azonos tőről fakad. Mindketten (Füst a naplójában is lépten-nyomon emlegeti az ember állati lényét s a **Látomás és indulat a művészetben** c. esztétikai fejtegetéseiben is alapvető fontosságú az ún. vegetatíva) a biológiai lét meghatározó erejét érzékelik az ember tetteiben. Abban térnek el egymástól, hogy míg Móricz ennek a relációnak a társadalmi és erotikus vetületét kutatja, addig Füst a valóban modernebb pszichológiai, sőt – miként Bori mutatta ki meggyőzően **A feleségem történet**ével kapcsolatban – egzisztencialista vonatkozásokra kíváncsi. A végeredményben közös (naturalista) determinánst azért kell hangsúlyoznunk, hogy ne essünk bele a **Nevetők** c. Füst-regényt elemezve abba a hibába, amelyet Bori követett el a mű XX. századiságát túlhangsúlyozva, s egyedülálló voltát egyoldalúan értelmezve.

A **Nevetők** nem olyképpen pszichológiai regény, hogy – Borit követve – Camus **Közöny**ének magyar elődjét tisztelhetnénk benne. S az indokolatlan cselekvéseknek sincs itt központi szerepe. Mi több – ahogyan azt e sorok írója a Hídban 1988-ban megjelent tanulmányában kimutatta – a szadizmus és a mazochizmus lelki perverzitása is csupán következmény, tehát másodlagos kérdés Füst Milán regényében. A **Nevetők**et a végső soron naturalista szemléletből és Nietzsche szelleméből eredő (Jung mélypszichológiai megfigyeléseinek is megfelelő) önérvényesítés szándéka motiválja. Füst hősei valóban az egzisztencializmust előlegezik, ám a szó önkereső, normális életre irányuló értelmében. A tragédia abból fakad, hogy a túlérzékeny fiatalok csak egymás útját keresztezve valósíthatják meg boldogságukat. Félrevezető tehát, mikor Bori azt állítja, hogy „*B. A. olyan Prométheusz, aki maga produkálja a sast, amely máját tépi, s végeredményben önmagát feszítette fel a szerelem Kaukázusának ormára.*" (I. m. 60. p.) B. A. nem szenvedni, hanem boldogulni akar, csak hát a lehetőségei (a lelkiereje és a választottja igényei) ezt nem teszik lehetővé. B. A., s ez számos idézettel támasztható alá, nem mazochista, s a győzelem, vagy legalábbis a sikeres erőpróba reményében keresi azokat a helyzeteket, amelyek fájdalmasan megalázzák. Némi mazochizmus a vallomásába szüremlik be, amelyet – immár félőrült állapotban – a barátjának tesz.

Bori **A feleségem története** c. regényt sem értelmezi igazán hitelesen. Nem veszi tekintetbe Füst Milán naplóját, amelyben elfogadható önbírálat olvasható, amely szerint ez a regény túlírt mű. Valóban így van, függetlenül attól: hány nyelvre fordították le, s hogy a szerzője mekkora ambícióval írta, mert az anekdotikus epizódok igencsak földuzzasztják. S talán inkább szenvelgő, mint érzelmes egzisztencializmusnak kellene tekinteni e regény világképét. Bori számára az a legfontosabb: századunk magyar irodalmában is van kontinuitása az új életérzésnek, amelynek filozófiai megfogalmazását Sartre-tól vagyunk kénytelenek kölcsönözni. Azt viszont jól látja, hogy Störr kapitánynak nem a féltékenység, hanem a magány az alapproblémája. Az előbbi tehát csak következménye az utóbbinak. Jó lenne ugyanakkor tudni, miben ismerte föl Bori a „*lelki, alkatbeli és testi*" (i. m. 117. p.) rokonságot Störr kapitány és **A varázshegy** Peepernkornja, illetve Madame Chauchat és Lizzy között. Ez annál inkább érdekes lenne, mivel Füst hőse végeredményben egy kiváló regényt (fiktív emlékiratot) író entellektüel (más kérdés, hogy egy hajóskapitány miként válhat azzá), Thomas Mann viszont – Gerhart Hauptmann karikatúrájaként – a primitivizmus varázsát személyesítette meg a holland kereskedő alakjában.

Amint látjuk, Bori Imrét nem az esztétikum, nem a mű emberformáló hatása érdekelte, hanem a besorolhatósága. Nem beszélve arról, hogy a betegesség, különcség keresése áll figyelme előterében. Ezzel azonban nem csupán a szocrealizmus lappangó kísértetével dacolt, hanem az újabb kori elidegenedés élmé-

nyének és a humanista műeszménynek összeegyeztethetőségével is. S elterelte a figyelmet a művészet valóságértékelő, teljességigényű (etikai) vonatkozásáról. Arról, ami a Délvidék embere számára, a szocializmus deklarált eszményétől függetlenül is, létérdekhez közeli szükséglet volt.

Valóságközelben

Kétségtelen: nem csupán Domonkos István költészetének (az 1971-es kiadású **Áthúzott versek** c. kötetnek), hanem a jugoszláviai magyar irodalomnak is a **Kormányeltörésben** c. poéma az egyik legismertebb, legértékesebb költeménye. Újbaloldali ihletésű, ami abból is látszik, miszerint a szerző Bosnyák Istvánnak ajánlotta, akit az Újvidéki Egyetem kommunistái az eltökélt fiatalítási törekvései miatt egy időre kizártak soraikból. A Balassitól kölcsönzött mottó előrejelzése szerint is a költemény súlyos krízisből táplálkozik. Ez azonban nem gátolja a szerzőt, hogy a közgazdasági lexikonból vett idézetek formájában szociológiailag is betájolja saját maga, illetve az immigrációra kényszerült vendégmunkások helyzetét – ily módon is előkészítve azt a humorral oldott ellentmondást, amely a politikusok által deklarált valóság és a poémában kifejezett élethelyzet (életérzés) között keletkezik az olvasó tudatában a mű befogadása közben.

A **Kormányeltörésben** szatirikus és ironikus valóságelemek keveréke – többnyire hiperbolikus túlzások formájában. Elképzelhetetlen olyan korlátolt kifejezésmódú idegen, aki legföljebb a névszókat látja el olykor megfelelő toldalékkal, az igéket viszont majdnem mindig főnévi igenévi formában szerepelteti. Domonkos azonban nem a felszínét, hanem a mélységét igyekezett tükrözni kora vendégmunkásai életének. Ennek megfelelően talált ki egy, a maga talajtalanságában botladozó figurát (önmaga eltorzított énképét), aki a nyomorán a bohóckodásával könnyítve, gúnnyal és öngúnnyal igyekszik szétroncsolni az állam és a politika őt manipuláló látszatait. Két refrénje közül – „*mi meghalni mindnyájan / úgyis téves csatatéren*", és „*élet... vágni engem nyakon*" – különösen az első véződött bele az utókor emlékezetébe, minthogy a Jugoszláviában rekedt délvidéki magyarság kiszolgáltatottságát, sőt – később – a még erejük teljében levő férfiak „hősi" halálra ítéltségét senki sem fejezte ki olyan tömör szellemességgel, mint Domonkos az idézett refrénjében. De az embernek a kultúrájától való elidegenítettségét sem, hiszen a vers „lírai" hőse az anyanyelvét törve jelenti ki, hogy „*nem tudni magyar*", azt játszva meg szélsőségesen, ami egyre jellemzőbb lesz a jugoszláviai magyarokra, sőt az íróikra is.

Az sem véletlen tehát, hogy Domonkos európai indiánja a „*nemzeti irodalmak / generálisait*" is kigúnyolja, jelezve: akik hazájuk elhagyására kényszerültek, ide-

genkednek a nemzeti törekvésektől, kulturális elkötelezettségtől. A titóizmust a legnagyobb mértékben a szakszerűtlen beruházások és az átgondolatlan reformok következtében fölösleggé vált dolgozóknak a nyugati, elsősorban német tőkések rendelkezésére bocsátása kompromittálta. A jugoszláviai vendégmunkások (akik között lakossági részarányon fölüli volt a magyarok száma), az egészségüket kockáztatva, a családjuk létfenntartása érdekében azok kényelmi igényeinek kielégítésére kényszerültek, akiket a délszláv kommunista ideológia néhány évvel korábban még ellenségnek (sőt egyenesen fasisztáknak) nevezett, s akiknek országát folyamatosan, tehát az egyre mélyülő hazai válság idejében is, alacsonyabb rendű társadalmi formációjúnak hirdette.

Domonkos István poémája ezt a délvidéki magyarság számára külön megpróbáltatást jelentő jugoszláv nemzeti szocialista botrányt botrányosan eredeti versformában reagálta le: a korral való költői szembenézés rendkívüli, a kortárs magyar költészet egészében is hatékony példáját demonstrálva.

Ha a **Kormányeltörésben** c. költeményből a melós világpolgár politikailag ártatlan, derűsen dühös kiáltása hangzik a messzi távolból, akkor Gulyás József 1970-es és 1972-es kiadású verseskötetéből (ahogyan már a címük – **Vörös fagyöngy**, **Pirossal, feketével** – is jelzi) nem egy helyen az itt és most indulatkitörése üzen. Akkor is, ha a költő a hiányzó teljességélményét immár ironikusan, sőt cinikusan a civilizáció rekvizitumaival igyekszik helyettesíteni, s ha a visszarendeződő társadalom általi fenyegetettségében számos esetben enged az újmódi kritikusi unszolásnak és – a történelmi kontextus, valamint a személyes vonatkozások kihagyásával – a pőre létére vetkőződve, szubjektumot és objektumot egyesítve adja át magát a versnek, mint pl. ebben a remek kétsorosban: *„magányt növesztő tárgyak / az órák lekésik önmagukat”.* **(Ludas)** S azért sem eredménytelenül, mert Gulyás önkritika nélkül, pózoló prófétaként a vers mélységfedezete nélkül hajlamos felelősségre vonni társadalma élősdijeit. A költő kritikusai, akik kénytelenek megalkudni a visszarendeződés föltételeivel, ellenük irányuló támadásnak is érezhették pl. a következő versszakot: *„S bizony végső ideje / bevallani tévedésemet, / a férgek ellen ideje / hatásos eszközért folyamodni.”* **(Kis horizontok)** Ugyanennek a versnek a befejezésébe szerencsére a magába szállás pillanata lopózik be: *„a szemem kellene kimosni, / agyvelőmet, / amely rongyként / tele mocsokkal*”. Nem csoda, hiszen a költő világképe teljesen negatív, s többékevésbé mindent elutasít, amit a kor kínál neki. Amit a versei megjelölnek, az majdnem mindig hiány szimbóluma.

Ha nem is ennyire nyíltan, mégis hasonló mértékben marasztalja el a létfeltételeit Deák Ferenc is a verseskötetében, azonban a Gulyásnál majdnem mindig hiányzó nemzetiségi nyomatékkal. Alighanem Deák kötetének ciklust is jelölő címe – **Honfoglalás**, 1971 – tűnhetett föl Kolozsi Tibornak, hogy – im-

már 1972-ben, tehát a megbocsátó hajlandóság, sőt talán a jóvátétel bizonyításának szándékával – a kételkedésre és a nemzetiségi élményre való költői jogot elismerve, dicsérő ismertetőt írjon a könyvről. (Ü, 5. sz.) Valójában e kiváló verseskötet darabjainak nagy többségét nem a nemzetiségi lét, hanem a kor szocializmusban is meggyökeresedett élménye, az elidegenedettség ihleti, jóllehet inkább a megszenvedettség, mint a cinizmus hangnemében.

A szerző **Légszomj** c. drámája felől kell olvasnunk az I. rész 3. versének következő sorait ahhoz, hogy magyar vonatkozásúaknak érezhessük őket: „*lám / legyőzöttnek / se vagyunk jók immár*". S hogy az 5. vershez érve végleg megbizonyosodhassunk: a költő a nemzeti sorsunkat kerülgeti: „*regölni ó / regölni rég nem szabad / nem is tudnánk / csak zörejek vagyunk / csörrenések / nem szavak / puszta létezésünk is / főbenjáró vétek*". Majd tovább a 7. versben: „*én viszem piheszavadnak / ezeréves átkát [...] távozáskor eltakarítom / élő és holt atyafiaimat*". Esztétikailag különösen ott meggyőző a **Honfoglalás** c. versciklus, ahol eszméltető irónia merít abból, ami fáj: „*van egy külön nemzetem / fából faragtam [...] bükkfanemzetem [...] ha / megengedi a politika / egy kis magyart / még a füledbe súgok*", akkor is, ha „*ezt a világot mi / meg nem váltjuk*".

A költő a IV. rész 3. versében már egészen messze megy, s olyan gondolatot fogalmaz meg, amelynek majd csak két évtizeddel később szabad hangot adni: „*a hon cserélget engem / s az üzérkedés számláját / mindig én fizetem.*" Deák itt a kiszolgáltatott magyarsága kifejezésének érdekében teljesen föladja az első verseskötetének kétnyelvűsége által öntudatosan kifejezett jugoszlávságát: „*egy helyben állok / felettem sétál / a történelem / így én / honomat nem / de / a hon cserélget engem / s az üzérkedés számláját / mindig én fizetem*". Nem veszi észre: a délvidéki magyarság nevében is beszél, olyannyira, hogy a folytatásban a testi összetevőinek jelentős hányadát hottentotta eredetűnek mondja. Deáknak az ehhez hasonló gondolatokért még e kötet kiadásának évében rendőrségi megfenyítésben volt része. Legföljebb sejthetjük: az említett kritikusának volt erről tudomása. Különben aligha regisztrálná pozitív nemzetköziségként a négerekkel való rokonság említését („*biztosan hottentotta / minden hatodik molekulám*").

Természetesen nem csupán e motívumok alkotói vállalásának az eredménye, hogy Deák verseskönyve, a Domonkoséval együtt az akkori kortárs magyar irodalom egészében is élvonalba tartozó lírai teljesítmény. Domonkos, persze, népszerűbb volt, nem csupán a **Kormányeltörésben** miatt, hanem az akkor érthetően viszonylag népszerű csoportosuláshoz való tartozása okán.

Domonkos poémájánál Gion Nándor **Ezen az oldalon** c. regényszerű novellaciklusa (1971) sem kerülhet lényegesen közelebb a délvidéki magyarok hétköznapjaihoz. Akkor sem, ha a szerzőnek ebben is, mint nem egy másik művében a szülővárosa, Szenttamás alkotja műve helyszínét és szereplőinek sorsát

is. E prózakötet ui. a sajátos szimbolizmusa által valósul meg. A Keglovics utca lakóiról formált novellák nem csupán egyes emberek, főleg különcök történetei, hanem a műben érzékelhetetlen társadalom mélységeit is fölvillantják. A kisváros e részének lakói ragaszkodnak a nyugalmukhoz, s nem akarnak a kis folyón építendő híd által bekapcsolódni a civilizáció forgatagába. Egyébként is előítélettel viseltetnek a társadalmi folyamatok iránt, hiszen nem egy van közöttük, akit alaposan megviselt az önzetlen munka, amellyel az új világot igyekezett szolgálni. Közöttük különösen Adamkó esete kirívó. Az író egy szót sem mond arról, mely társadalmi körülmények ösztönözték hősét a fölösleges és embertelen erőlködésre, mégis nyilvánvaló, hogy a rohammunkák idejéről van szó, amikor még sokan hittek a „Miénk a gyár!" jelszavában, abban, amivel később a robotban megnyomorodott Adamkót bosszantják. Akkor még azonban Gion hőse „*káromkodott, rohangászott fel-alá, noszogatta a többieket, és folyton azt ordítozta, hogy sok téglát, minél több téglát kell csinálniuk, mert szükség van a téglákra. A többiek nem nagyon értették, hogy mire jó ez a kapkodás... [...] A kemencékből egyre kevesebb tégla került elő, és azok is selejtesek voltak: görbék, kipukkadt oldalúak, rosszul égetettek. A rossz, vacak, puhára ázott szén nem melegítette be rendesen a kemencéket...*" (96–97. p.)

Gion még ennél is messzebb merészkedik az időben. S a folyónak „ezen az oldalán" élők visszahúzódottságának még egy okát beszéli el az előbbi történetnél magasabban szárnyaló képzelettel, de egyúttal életszerű konkrétsággal. Ha előfordult is valahol olyan eset, mint az öreg Madzsgájé, az eddigi kutatásoknak nem sikerült felszínre hozniuk. A háborúvégi katonai diktatúra, a magyarirtás idejéről van szó, amikor a nevezett fegyverrel a kezében szabadítja ki az ártatlanul kínzottakat, köztük egy lányt, akinek az apja a „megszálló" kollaboránsa volt. A jelenet a fantasztikum határán játszódik. Madzsgáj (föltehetőleg a szerb érában) jegyző volt, s valamiképpen együttműködhetett a partizánokkal. Ez azonban a valóságban aligha lehetett elég, hogy a bosszúszomjas gyilkosok megjuhászkodjanak a rendelkezésére. S az is csodaszámba megy, hogy egyáltalán – akár a folyóparti szerény nyugdíjas körülményei között is – életben hagyták, s nem végezték ki, mint magyarpárti fasisztát. Az író nyilván blöffölt, hogy ilyen nagy túlzással jelezze: a szörnyű tények léteztek, s csak ilyen hangsúlyozott gúnynyal utalhat rájuk.

Persze, ehhez a nemzeti önkritika működtetésére is szükség volt. E műben a németek elhagyatott temetőjében magyarok garázdálkodnak, ami nyilván nem egyedi, jóllehet aligha általános jelenség.

A legfiatalabbak illúziótlansága még nyomatékosabb. Azonban nincsenek publikációs gondjaik. – Verseik nem igényelnek új értelmezést, a Symposion-mozgalom által teremtett teret töltik be, a Képes Ifjúság Ifjú Műhely c. mellék-

letében tehát nem indul új nemzedék – állapítja meg Bányai János (MSZ, 1967. XI. 26.). A hatvanas évek második felében jelentkező új írónemzedék szellemisége, elsősorban a legsokoldalúbb s legeredetibb Podolszki József személyében, erre részben rácáfolt. Annál is inkább, mert ő a versek (**Hinta**, 1970) és novellák (**Gyanú**, 1970) mellett esszét, kritikát és riportot is írt. Szépirodalmi munkáit elsősorban a beatek és a hippik hatására kialakított mutatványjelleg határozta meg. Sajátos daccal, átgondolt ellenzékiséggel, olykor modorossággal válaszolt életének a kommunista bürokrácia által meghatározott kényszerítő körülményeire. Nemzedékének az elkötelezettségét, cinizmusát és rezignációját is megfogalmazta leginkább tényszerűen közvetlen vallomásaiban, éles tiltakozásaiban. Podolszki a számára lehetséges teljes életet élte meg az idősebb symposionisták többségével szemben, akik számára az életközpontúság – hozzá mérten – inkább csak elv volt. Nála azonban ehhez az élethez a demokratikus szocializmus érdekében vállalt küzdelem is szervesen hozzá tartozott. Vagyis az újságírás az ő számára legalább annyira volt igazmondó szenvedély és bátor önérvényesítés, mint kenyérkereseti lehetőség. Írástudói szavának egy ideig volt kellő visszhangja, különben aligha ítélhettek volna oda neki két díjat is.

Podolszki valósággal tüntetett verseinek a közízlést sértő motívumaival, tehát szinte folyamatos kihívás jellemezte alkotói magatartását. Az ő élményében maga a valóság tanúsított ellenállást az átalakítás szándékával szemben. A valóság – az ő létének, alkatának megfelelően – torz, morbid, rossz és kilátástalan volt, s ilyen formában kívánkozott versbe és novellába. Ezzel szemben a változtató szándékot a legnemesebb emberpárti (szociális és nemzetiségvédelmi) eszmény irányította, mint az Új Symposion néhány tagjáét. Ezért gyakran szerepeltek Podolszki írásai ebben a folyóiratban, egészen addig, míg a politikai változás nem okozott törést az ő magatartásában is.

Lyukak és foltozási kísérletek

A symposionistáknak és a Képes Ifjúság néhány tehetséges írójának kinyílásához viszonyítva az idősebbek versei zártak maradnak. Ács Károly, Fehér Ferenc és Pap József már sokat tapasztaltak ahhoz, hogy a lelkierejüket összeszedve küzdjenek azokért az eszményekért, amelyeket a hatalmi kényszer hatására már az ötvenes évektől lényegében föladni voltak kénytelenek.

Ez mindenekelőtt Ács Károlynál, a Híd főszerkesztőjénél tűnik szembe, aki 1959 után csak 1968-ban jelentet meg verseskötetet **Menetrend dicsérete** címen. Ezeknek a verseknek a többsége aforisztikusan szűkszavú, hermetikus és esztétizáló. Egy részük 1949 előtti dátumot visel. A költőnek nyilván nem

kellett sokat alakítania rajtuk, hogy ne különbözzenek a hatvanas évek termésétől. A kellemes a félelmetessel, a gyönyör a kínnal elegyedhet bennük. A fenyegető diszharmóniát a harmónia látszatával fejezik ki. E módszer a **Máglya** (1954–1962) c. szonettkoszorúban is érvényesül, mely ahelyett, hogy az akrosztichonból kiolvasható „Szeretem Cárment" gondolatának megfelelően áhítatot, fennköltséget, töretlen magatartást fejez ki, szentségtörő, illúzióromboló meglepetésekkel szolgál. A 3. szonett pl. a lecsukódott szempillát a kor egyik fenyegető veszélyével, a súlyos közúti balesettel hozza összefüggésbe. A rondelek azonban még a szonetteknél is jellegzetesebbek és – tömörségük következtében – hatásosabbak is. Föloldhatatlan ellenmondások foglalatai e versek, melyekben a „*semmi borzadálya nyom*". **(Első rondel)** A dalból csak a forma maradt meg. A költő a **Csönd helyett vers** c. kötet személyességétől, (történelmi) időhöz kötött konkrétumától az általános emberihez érkezett el, illetve jutott vissza.

Ami az előző kötetében még csak elvétve, néhány versben tűnik föl, az a **Menetrend dicséreté**ben tónusmeghatározóvá válik: az előző kötet borítójának orgonaszínéből barna-fekete lett, keserű tapasztalattal térve oda vissza, amitől valamikor a **Búcsú a barna szobától** c. versében szeretett volna megválni. A halálélményről, a fölerősödött szorongás egyik rossz következményéről van szó, amely Ácsnak az újabb kötetében kiterebélyesedett. A gyakori nyelvi meghökkentés, az olykor szinte erőszakolt játékosság, a szellemességgé szelídített lázadás ugyanerről a tőről fakad. A gúny és a cinizmus, mely az előző kötetben többnyire visszaszorult, most átitatja a versek többségét. Eljött az idő, amikor „*A forradalmár kertjében kapálgat; süllyed a kert, árboca kapanyél.*" **(Glossza)**

Fehér Ferenc Ács Károlynál nagyobb válságban van ezekben az években. Őt az alkotói meddőség jobban fenyegeti. A jelentős írók között Herceg mellett főleg tőle határolják el magukat a symposionisták. S még örülhet, amikor a külföldi irodalomtörténész (Kovács Kálmán) által bevezetett **Delelő** c. válogatott verseiről (1966) írva Bányai János távolságtartón, de a tolerancia szellemében nyugtázta költői magatartását, hogy ezáltal még jobban kidomborítsa az általa pártfogoltak avantgárd-elvűségének felsőbbrendűségét, útteremtő hivatását. (ÚS, 1967. 24–25. sz.)

Mindazonáltal a saját nemzedéktársainak véleményével sincs több szerencséje Fehér Ferencnek. Tomán a költő Képes Ifjúságnak adott interjúját glosszázva azt állítja: nem elég, ha a költő mint magánember tartózkodik a politikától, az sem jó, ha versben politizál (H, 1967. 1. sz.). Viszont – szerinte – Fehér versben vállalja a politikát. Kár, hogy a kritikus nem fejti ki, mire gondol. Fehér verseiben valóban van politika, ám az többnyire dacol az árral.

A költőnek az eszményeiben való csalódottsága és a vajdasági kritika értetlensége azonban értékválsággal jár. A szellemi eltévelyedettség jele, hogy költőnk

egyik gondozója a Jó Pajtás **Tücsökzene** c. versválogatásának, amelyhez bevezetőt is ír. Fehér elvben „tiszta forrásból" akar meríteni, gyakorlatilag viszont a magyar gyermekköltészet legjobb teljesítményeit mellőzve, s a világirodalom megfelelő műveitől is eltekintve 27 jugoszláv verset (12-t a saját fordításában) sorol be a kötetbe. Nem véletlenül pellengérezte ki ezt a gyűjteményt vitriolos hangon Utasi Csaba az Új Symposionban (**Üdvözlégy szocrealizmus**. 1970. 62. sz.), Fehér a többi között Gál László, Thurzó Lajos, Debreczeni József, Sebestyén Mátyás, Laták István és Balázs Pál szövegeit nyújtja át szavalásra alkalmas versekként az ifjúságnak. – Vajon nem inkább költészetet kellett volna nyújtani a gyerekeknek? – kérdezi Utasi. A szerkesztő Mucsi József szerint (7N, 1970. IV. 24.) a történelem szempontja volt elsődleges számukra a válogatáskor. Ma ezt a vállalkozást a pártállam által hamisított történelemismeret propagandájának nevezhetjük.

Fehér Ferenc akkor képtelen volt földolgozni az ilyen keményen igazmondó kritikát, ám legbelül valószínűleg tisztában volt a tévedésével, azért adhatott Csordás Mihálynak ilyen homályos, borúlátó nyilatkozatot, mintha a visszarendeződésre várna: „*Engem aggasztanak a felszínen mozgó, és elsősorban egyéni érvényesülési eredőkre visszavezethető, fel-felújuló csatározások. ...elterelik a figyelmet valóságos, alapvető témáinkról, és előfordulhat, hogy ötven év múlva egy kései utód, ha áttekinti, mi történt itt ezekben az években, azt nem írói elkötelezettségű, vallomásos versekből, novellákból, regényekből fogja megtudni, hanem újsághasábok vagdalódzó, civakodó, egymásra kígyót-békát kiáltó cikkeiből. Megvallom őszintén: nem vagyok derűlátó a jugoszláviai magyar irodalom jövőjét illetően.*" (7N, 1970. IX. 11.)

Fehér Ferenc, aki még 1966-ban azt nyilatkozta (MSZ, IX. 25.), hogy a költő érése: a ráció diadalmaskodása, s hogy a tájközpontúság nem provincializmus, mindinkább az araszoló értelem szintjére süllyed. Jól mutatják ezt a Magyar Szóban rendszeresen közölt művelődési jegyzetei, amelyek 1970-ben **Hazavezérlő csillagok** címen könyvként is megjelennek. Herceg János látja (mert érzi is) legátfogóbban ezeknek a szövegeknek a problémáit: „*Az ilyen írások akkor érdekesek és izgatóak, ha különvélemény megszólaltatói. De jól tudjuk, mi minden kell ahhoz, hogy az ilyen különvélemény hangot kapjon. Nem csupán a lehetőségekre gondolok, amikor a világról és közvetlen környezetünkről nehéz is lenne az általánostól eltérő különvéleményt kimondani, ha mindjárt meg is van hozzá a bátorsága valakinek, vagy pláne támadó hévvel küzdeni ezért vagy azért az effajta cikkekben. És ebben Fehér Ferenc nem áll egyedül. Nála azonban ez is alkati tulajdonság, mint mondottuk: a béke kedvéért inkább az általános világképhez igazodik. Ha valaki azt találná mondani, hogy ez az eredetiség rovására megy, hát azzal válaszolnánk neki, hogy így viszont jóval megnyugtatóbbak ezek a jegyzetek.*" (MSZ, 1971. I. 23.) Vajon!?

Herceget mindenesetre könnyű és kötelező megértenünk. Ő valójában saját magáról is beszél. Arról, hogy hosszú évekig az esett neki igazán jól, ha legalább

egy rövid ideig nem bántották. Csakhogy itt a vajdasági magyarok művelődési érdekeiről van szó elsősorban, s aligha hathattak megnyugtatóan a problémát, a lényeget a béke érdekében elhallgató sorok. Akkor sem, ha Fehér Tamási Áron sírját, József Attila szülőházát idézi az emlékezetbe, a kolozsvári Szervátiuszokat népszerűsíti, a budapesti élményeiről, majd a hazatéréséről számol be, Meštrović szobra kapcsán Illyésre emlékeztet, az anyanyelv oktatásának és a tanítóknak a problémáit érinti, a népművészet ápolását hiányolja, a szlavóniai magyarság kultúrájának támogatását puhatolja, s a baranyaiak kivándorlását panaszolja el. Mindezt azonban olyan hangon, amely nem zavarja a politikusokat a bársonyszékükben.

Jól tudta ezt Végel László, aki már a kritikájának a címében – **Egydimenziós világ** (ÚS, 1971. 70. sz.) is jelezte a Fehér-féle higgadt és csendes bírálatokkal szembeni fenntartását. A kritikus a költő írásainak alkalmiságát, felszínességét kárhoztatja, mondván, hogy itt a példa határozza meg a szerzőt, nem pedig fordítva, ahogy kellene. Azt is szóvá teszi Végel, noha nem teljes erkölcsi joggal (minthogy egymás vállának veregetése a symposionisták körében is gyakorlattá vált), hogy Herceg és Fehér egymást dicsérgetik. Először Fehér mondott szépeket Hercegnek a **Kiáltás a ködből** c. kötetéről, újabban pedig viszonzásként Herceg tanúsít túl nagy megértést Fehér jegyzetkönyve iránt.

A **Hazavezérlő csillagok** szerzője az eszményét a múltból meríti, ám akárcsak Herceg, óvakodik attól, hogy korszerűsített formában követelményt formáljon belőle. Íme a mítosznak csupán halkan áldozó, költőien elrévedő ember: „*A hangjukat akarom hallani, azt a népmesék hangulatát idéző, kórógyi nyelvet, amely nemcsak hovatartozást, hanem sajátságos egyéniséget, tartást, alkatot is megjelöl, s amelynek ízeire, almagömbölyűségű érzékletességgel szavakba formálódó csodájára húsz év után is emlékszem. ...ezek a kórógyi gyerekek olyat tudnak, amit én vagy más soha meg nem tanulhatunk.*" (383. p.) Sajnos, Végelnek van inkább igaza, mint Hercegnek. Tehát Fehér túloz, amikor az utószóban az írói alkotómunkájával egyenrangúaknak, valaki által valamikor hasznosíthatóknak tartja a jegyzeteit. Valójában inkább csak felületi és pillanatnyi helyzetképet tud vázolni s olykor elrévedni.

Elvont demisztifikálás

Ha Fehér Ferencnek, a Magyar Szó újságírójának tisztelnie kell a jugoszláv szocializmus látszatait (a jugoszláv írók művei fordításának mint magától értődő erkölcsi kötelesség műhelygondjait, a „népeink és nemzetiségeink" közeledését szolgáló művelődési intézmények működését, illetve a fejlődésükbe vetett hitét), hogy kellő meggondoltsággal olykor a fenntartásainak is hangot adjon, akkor a még Kikindán élő Varga Zoltán – jóra használva föl a helyzete biz-

tosította védettséget – a maga sajátos prózaírói kifejezésformájában szabadon véleményezheti a világot, abban pedig elsősorban a jugoszláv szocializmust. Ezt könnyen megteheti, minthogy a példabeszéd elvontsága mögé bújik – vetette szemére a kritika. Valóban így van, csakhogy Varga akkor is rákényszerült volna, hogy pályájának legalább egy szakaszában áttételesen fejezze ki magát (mivel a társadalom életéről csak közvetve szerezhetett tudomást, következőleg a saját élményét és tapasztalatait eleve inkább az elgondolt életképbe kényszerült behelyettesíteni), ha nem akart a saját egyéni problémáinak körében megrekedni, mint indulásakor.

Vargát a kiemelkedő tehetsége, a fejlett intellektusa és sokoldalú autodidakta műveltsége tette képessé arra, hogy **A méregkeverő** c. regényéhez hasonlóan a **Városzoba** (1968) és az **Elál az eső** (1970) c. elbeszéléskötetében nagyzolás nélkül sugalljon alkotói ítéletet kora társadalmáról, sőt magáról az emberi civilizációról is. Nemhiába titulálta tehát Márton László korunk Voltaire-ének a párizsi Magyar Műhelyben (1968. 30. sz.), valóban a racionalista igazmondás igénye irányította tollát, s csak akkor tompította hangjának ironikus-szatirikus élességét, ha a társadalom gyöngéinek, főleg a gyerekeknek a gondjait vette lélektani górcső alá.

A **Városzoba** elbeszéléseiben „az ember"-ről, „egy társadalom"-ról alkotott kép többnyire meggyőző hatásában kamatoztatja azt a pszichológiai ismeretet, amelyről már az első két kötetében is bizonyságot tett. Mindenesetre ez a főképpen Franz Kafkára emlékeztető világszemlélet a kötetcímmel azonos elbeszélésben érezhetően a jugoszláv önigazgatást, balkáni önkényt modellálja annak erőszakos anarchizmusában. Hasonlóképpen **A mártír**ban is, ahol a terror totalitarizmussá hatalmasodik, ahogyan a teljhatalomra szert tett Kommunista Párt esetében is történt. **A szabadság költője** viszont azt érzékelteti, hogy a megenyhülő és megokosodó diktatúra ráeszmél: létérdeke az őt a szabadság nevében, elvontan támadó művészet támogatása. A kommunizmus elérhetetlenségét allegorizáló **Az Eldorádó mulató** ugyanakkor a parabola műfajának korlátjait is jelzi. Nem egy olyan epizód van benne, amely sem a mű formájában, sem pedig az általa közvetített mondanivalóban nem állja meg a helyét.

E kötet többi elbeszélésében válik világossá, hogy a szerző nem a divatot szolgálja ki az egyértelműen elmarasztaló társadalomképpel. Varga szélsőségesen pesszimista: a romboló, mások ellen törő erőt alapvető, lényegi motívumként látja meg az emberi cselekvésben. A Délvidék történelmének tanúsága szerint írónk látnoki módon ismerte föl a lényeget. Nála az irigység és a gyűlölet **(Túl a felhőkön)**, az emberi butaság szellemellenessége **(Az éjszakai lázadás)**, a diktátor mítoszának halhatatlansága **(A szobor)** – fajunk és társadalmunk jellemző tulajdonságai közé tartoznak.

A három évvel későbbi **Elál az eső** c. kötet üzenete sem megnyugtatóbb. Vargának tehát nem a szemléletét szabadította föl, hanem a publikálási lehetőségét növelte meg az egyetemista megmozdulásokkal beköszöntő rövid időszak. Ezt már a cím is jelzi, amely válasz a Symposion-mozgalom nagyhangú optimizmusára, a minden helyi létezővel szembeni agresszivitás remélt termékenyítő hatására. Az első néhány novella ezt – az új társadalmi és családi körülmények között nehéz helyzetbe jutott gyerekek sorsának jelzésével – bizonyítja is. Mi lesz ezzel a táradalommal, amelynek ifjúsága nem kaphatja meg az egészséges lelki fejlődésének alapfeltételét: a szeretetet és a figyelmet? – szögezi a vádat Varga az állítólag emberközpontú társadalom mellének. Annál is inkább, mivel az **Elál az eső** c. kötet törzsanyaga, annak bizonyítékaként, hogy Varga a realista emberábrázolásnak is mestere, a szocialista viszonyok embertelenségét pellengérezi ki igen meggyőzően, sőt olykor fölülmúlhatatlanul is.

Az író prózaművészete azonban az e kötetben is helyet kapott parabolikus formában éri el a csúcspontját. Ez a teljesítménye egyébként abban tér el az előző kötet példabeszédeitől, hogy az immár 1968 és 1971 között született elbeszélésekben a forma és a tartalom általában szorosabb egységet alkot. **A parancsnok** pl. olyan, önmagában is elhihető történet, amely lelkiismereti belső drámaként mesterkéletlen élességgel állítja szembe a háborúban hasznos embertípust, tehát a kíméletlen harcost, a kivívott viszonyok között nélkülözhetetlennel, a jámbor építővel. Aki ott jó, itt rossz – és fordítva. Ugyanakkor meg kell értenünk a Varga írói munkásságát már akkor kellőn méltányoló Dévavári Zoltánnak (Kiss Ferencnek) immár a kezdődő restauráció idején, 1972-ben tett kritikai megjegyzését, amely szerint „*A parancsnok fontos mondanivalója... túl pőrén ölt alakot*", s emiatt kevésbé sikerült (**Szembesülések**, 1979. 143. p.).

Számunkra különösen **A fejedelem lefejezése**, de még inkább **A hódító szobra** jelentősek (még ha az említett kritika szerint Kosztolányi és Déry alkotói példája sejlik is föl mögöttük), amelyet akkor a kötelezően egyoldalú történelmi ismeretek miatt nem érthettek meg a maga mélységében. Varga **A hódító szobrá**ban a hamis jugoszláv történelmi doktrínát olyképpen gúnyolja ki, hogy megalkotja annak az őszinte társadalomnak az utópiáját, amely szobrot emel a hajdani, általa legyőzött hódítónak. Ui. ha nem létezett volna az ellenség, akkor nem lett volna lehetőség a győztes (látszat)erényeinek ideológiává emelésére, s a legyőzöttnek a területeit sem lehetett volna eltulajdonítani. Az érdeklődő idegen vendéglátója – hogy az olvasónak ne legyen dilemmája: hol van e csodaország – hazai szokás szerint háromszor csókolja meg az elbúcsúzót...

Koncz István kanizsai ügyvéd a maga költői nyelvén a Vargáéhoz hasonló háborítatlansággal és őszinteséggel mondhatja a magáét. Azért lehet őszinte, mert eleve töprengő, filozofikus alkat, aki az életlátásának lényegét akarja megfogal-

mazni, amikor verset ír, s morális fölháborodás az ihletője. Jórészt ezért tehette meg a Symposion-mozgalom a költőelődjének. Konkrétabban amiatt, mert a szintén kanizsai Tolnai Ottó, az új törekvések egyik képviselője, ugyancsak a gondolati lírában találva meg önmagát, a mesterét tisztelte Koncz Istvánban.

A Tisza-melléki polgár mozgalmi népszerűségének emellett az is az oka, hogy Koncz, aki Belgrádban végezte az egyetemet, s utóbb sem érzett késztetést a magyar költészet verstanának behatóbb elsajátításához, úgyszólván fejest ugrott a modern szabad versbe. Hogy nem fulladt bele, az a költői tehetségével és fejlett intellektusával magyarázható. Akkor is, ha a Végel László által összeállított és **Átértékelés** címen 1970-ben megjelentetett könyvében is vannak a nem teljes műgondból és a nem egészen kiművelt irodalmi nyelvből eredő bizonytalanságok, sőt hibák is.

Az Új Symposion munkatársai számára – akiknek többsége nem volt nagy barátságban az anyanyelvével – részben ez tehette vonzóvá. Mert míg Ács Károly a versmértéke szerint is s a mindennapi munkájában – mint a Forum-ház egyik felelőse – kellő megfontoltsággal mérlegelte, hogy a költeményében mikor alkosson mélyről fakadó, s mikor az alkalomhoz illő társadalom- és jövőképet, addig Koncz önmaga gazdájaként, skrupulusoktól függetlenül, a belső kényszerére hallgatva írt verset. A világnézetéből következően sem fogva föl teljes komolysággal az írói hivatását.

Koncz István nihilista költő, aki teljesen csalódott abban az eszmében, amelyben azelőtt hitt, vagy legalábbis hinni igyekezett. Ám az ő esetében az individuum válsága nem csupán a kötelező ideológiára, hanem az egész anyagi világra vonatkozik. Hogy az ő rejtett mondanivalójával (hangulatával, sejtelmével) összefüggésben bármi bármivel társulhat a költő iróniájának, cinizmusának, allúzióinak megfelelően, arról érdemben nem beszélhetett a korabeli kritika. Pedig ez az alapja ennek a költészetnek, s nincs köze a „konkrét utópiához", amely legfeljebb az utószóíró Végelt foglalkoztatta. Koncznak egyetlen (el-elbizonytalanodó) utópiája van: az, hogy megnyugtatóan megtalálja a külsőségek mögött az igazi tartalmat. Akár fenomenológiainak is minősíthetjük e beállítottságot, amely tételesen kijelenti, hogy „Ma feláldozom *a határokat* / amelyek az emberek szemében / *csipkézik* és a tenyerek / szövevényes árkaiban / *magától értődő különbségekre* / *bontják* a tért". **(Közhely)** (Kiemelések V. G.) E fölismerések persze a vers emlékének tartamára érvényesek, illetve addig, amíg az új élethelyzet nem sarkallja a költőt újabb homályos definíció megalkotására.

Ezért az alig 28, többnyire rövidebb verset tartalmazó első kötet elnyerte a jugoszláviai magyar irodalom akkori legjelentősebb elismerését, az évi Híd-díjat.

A legidősebbek között Gál László mellett Bogdánfi Sándor tud lépést tartani a fiatalabbaknak az eszményt a valósággal szembesítő törekvésével. Ezt annál

inkább megtehette, mivel a hatvanas években és a hetvenes évek elején a Forum Könyvkiadó megbízásából ő fordította Tito műveit magyarra. Valószínűleg ez a valóságtól meglehetősen távoli (számára egyébként biztonságot nyújtó) politikusi idea-világ provokálhatta folyamatosan a humorizáló kedvét, mivel a hatvanas és a hetvenes évek fordulóján, a lapokban és folyóiratokban való első közlést követően több könyvet jelentetett meg. Ezek közül három jelentőset is. Két, aforizmákat és humoreszkeket tartalmazót (**A világ dióhéjban**, 1968, **Hallgatni nem arany**, 1969) és a jugoszláviai magyar irodalomról írt paródiáit egybegyűjtőt. (**Sirodalmunk könyve**, 1970)

A humornak Bogdánfi által művelt műfajai között az aforizma az igazi önkifejezés az író számára. Igazat kell tehát adnunk az elsőként kiadott kötet utószóírójának, Major Nándornak abban, miszerint „*Bogdánfi aforizmái között is találunk olyan gyöngyszemeket, amelyeket a legszigorúbb mércék szerint is korunk maradandó értékének tekinthetünk.*" A probléma az, hogy egyrészt szigorúbban kellett volna válogatni, kihagyva a szójátékon alapuló felszínesebb ötleteknek egy nagyobb csoportját, másrészt pedig Majornak az utószóban nem „az aforizmáról" kellett volna oldalakon át értekezni, Ivan Fochtot, a szarajevói esztétát idézgetve, hanem az aforizma Bogdánfi által újjáteremtett változatának lényegét megvilágítani. Ehhez azonban a szocializmust a legkegyetlenebbül leleplező, legszellemesebb szövegeket kellett volna szem előtt tartani, amire Major Nándor nem vállalkozott. Ebben az időben aligha óvatosságból. Inkább talán az ízlése okán, mert túl közvetlennek találhatta számos esetben Bogdánfinak a társadalmi jelent megcélzó fricskáit ahhoz, hogy ezeket nyugtázta volna jelentős értékként. Meglehet, a szocrealizmus dogmájának az ellenkánonja működhetett öntudatlanul a kritikusban.

Mítoszteremtés

Ha Koncz István mítoszromboló, akkor Brasnyó István inkább mítoszteremtő alkotó. Pedig – mint a Symposion-mozgalomhoz csatlakozónak – a versei és a prózája helyett kezdetben inkább egyik-másik epés, írói provincializmust veséző kritikája keltett föltűnést. Viszonylag hosszú ideig sem önmagát, sem pedig a származását nem tudta művészként vállalni. Még az 1968-ban megjelent **Kinn a szélben** c. novelláskötete is csak felemás kísérlet. Az író Bácskának a Tiszához közeli részén található, Isten háta mögötti tanyavilágot hozza közel, azokat az embereket, akiket érezhetően jól ismer, ám többnyire megtorpan a felületi ábrázolásuknál. Akkor is, ha a szürrealisztikus lírai futamok, amelyek később egyeduralomra törnek nála, már itt föltűnnek, s ha a realizmusának

olykor szimbolikus ereje van. Itt találhatjuk a következő sorokat, amelyek már ekkor megadják a kulcsát a későbbiekben lépten-nyomon asszociációzuhataghoz vezető relativista beállítottságának: „*...kénytelen-kelletlen kialakul idővel az emberben egy belső fantáziavilág, mégpedig azokból a valamikből, amiket lát, és persze nem jól lát, azoknak helyére mást helyez a szem, kitölti a látóteret azzal, ami hirtelen és váratlanul fölmerül benne, s ahány szem, annyiféle dolog sül ki egy mozgó foltból, és mindenki önmagának magyarázza, hogy az, amit lát, miért éppen az, és miért nem az, amit más lát...*" **(Sárga szaxofon)**

Az ábrázoló és megjelenítő erőt jelentősen korlátozza a történelmi és társadalmi összefüggésektől való tartózkodás, a jugoszláv kommunista ideológiához való kényszerű alkalmazkodás. Ez azért is érthető, mert az író is azoknak a kisemmizetteknek a sorából származik, akik mint arctalan tömeg mindegyik társadalmi rendszernek az alsó néprétegeként – mint béresek, parasztok és botcsinálta mesterek – robotoltak. A később gimnáziumot végzett, majd Újvidéken a Forumházban újságíróként, szépíróként, műfordítóként működő írónak testileg, tehát élettér szempontjából sikerült elhagynia ezt az utóbb, lelkiismereti ragaszkodással világ szélének ábrázolt sártengert. Alighanem ebből a hálából kifolyólag nem derülhet fény arra **A mi lelkünk feloldozása** c. novellában, hogy az öregebbik Gömör miért volt börtönben, s mi okból sérült meg. A szűkszavúságot ugyanakkor balladai homály, illetve a táj emberének Brasnyó által is hangsúlyozott szűkszavúsága sem igazolhatja, mert ilyen szentenciákat kapunk: „*így megy át az ember a poklon*", „*csak rád sózzák az egészet*", „*sohasem tudni előre, hol akaszkodnak beléd*".

A **Toborzók** esetében is kevesebbet mond a kelleténél. A csendőrök által éjnek idején családostul „irtásra" vezényelt szegényekről (a Katona nevűről és a többi magyarról) nem tudjuk meg, hol lesz a végállomásuk. Annak a kétségbeesettsége, részegségbe menekülése, aki az elhurcolásuk hírét viszi meg nekik, a lehető legrosszabbat sugallja várható sorsukról. Ez viszont az írói szándék demagóg voltára vall, mert a bukott magyar rezsim esztelensége nem abban volt, hogy ilyen öncélúan veszélyeztette volna a szegény parasztságot, amelytől inkább hasznot remélt.

Részben hasonló okokból maradnak háttérben az **Arra mifelénk** c. novella értelmet adó összefüggései. A fiatal katonatisztről ui. nem derül ki: vajon a második világháború utáni társadalom hadseregéhez tartozik-e. Hogy az összeszedett tanyasi fiatalok nem értik a szavát, képtelenek a parancsa szerint énekelni, sőt „*beszélni sem tudtak*", még nem utal egyértelműen arra, miszerint a tiszt idegen nyelven szólt. A műveletlen, katonai előképzésben addig nem részesült fiatalok ugyanis a saját nemzetük katonatisztjei előtt sem kevésbé lettek volna tanácstalanok. Csakhogy az idősebbektől hallottak alapján más asszociációkat indíthatott bennük az egyik, és másfélét a másik uralom katonai parancsszava.

Brasnyó tehát a valóságosnál fokozottabban szigeteli el a tanyavilágát a civilizációtól, s ezáltal saját maga akadályozza meg, hogy névtelenjeinek a múlt általi meghatározottsága a maga teljességében nyerhessen ábrázolást.

Az írónak e tartózkodása korlátozza annak a dicséretnek az érvényét, amely a kritika (Bori) részéről hangzott el a **Csapda** c. novelláskötet (1971) kapcsán (MSZ, 1972. V. 6.). Brasnyó kétségtelenül törekedett arra, hogy archetipikus és mitikus gyökerekre vezesse vissza tanyasi névtelenjeinek nyomorúságát és tehetetlenségét. Csakhogy a teljesebb művészi hitelességhez nagyobb világszemléleti szabadságra, tágasabb szellemi égboltra lett volna szüksége. Ennek hiányában modern irodalmi olvasmányélményekként, provincializmusként hatnak az említett könyv első darabjainak idegen nevű, idiotikus viselkedésű szereplői.

Mindenesetre ez az alkotói engedmény volt a föltétele annak, hogy e tehetséges író három év alatt (1971-től 1973-ig) példátlan rekordot állítson föl a Jugoszláviában élő magyarok könyvkiadásának történetében, s nyolc könyvet jelentessen meg. Egyszerre köszönhető a szerző kiemelkedő nyelvi kultúráján és megalkuvókészségén, hogy mind a liberális időszaknak, mind pedig a visszarendeződésnek megfelelt Brasnyó írói beállítottsága. Érdekes viszont, hogy az író bátrabb hangnemű, szabadabb világképű szövegei inkább a restauráció kezdetén jelennek meg, mint azelőtt.

Közöttük leginkább a **Lampion a fán** c. prózakötet (1972) érdemel figyelmet. Két egymással összefüggő ok miatt. Az egyik: az író az akkori életük jegyei szerint s jellegzetes iróniával jeleníti meg hajdani sorstársai életét. Többnyire félreérthetetlenül érezzük, hogy a szocialista rendszer (rendszertelenség) az életkeretek meghatározója. A másik ok: kisebb mértékben a régi világ figurái és szokásai is helyet kaptak a könyvben. Mi több, gyakran egymás mellé is kerül az, ami időben nagy távolságra van egymástól. Ez mindenekelőtt a német nevű figurák meghökkentően nagy számában tükröződik, mintha az író természetesnek venné a jelenlétüket... A képzeletnek ezt az ironikus-szatirikus játékát különösen a könyv befejezése hasznosítja sokatmondóan: A brigadéros „*orrba veri az embereket a rettenetes lustaságukért, hogy az idén még kevesebbet szántottak el az utakból, mint tavaly, tavaly meg kevesebbet, mint tavalyelőtt. Aztán csak megy, keresztül a földeken, keresztül az égen, oda-vissza, lábal egyre a szürke felhők közt, míg meg nem jönnek az esők, így megy ez, ki tudja mióta, ahogy vadászatok is vannak. Ő elmegy az esővel, a követ is már Prága felé járt ilyenkor, szótlanul burkolózott a takaróba...*"

A kritikus (Bányai) fölteszi a kérdést a Magyar Szóban: „*Hogyan jelenhetnek meg ők* (ti. a brigadéros és a követ – V. G.) *együtt, egy helyen?*" S e problémát a „látszatkeltés"-sel és – a kötetcím adta metaforával élve – a „lampionos kivilágítás"-sal magyarázza. (In: **Könyv és kritika**, 1973.) Arra Újvidéken, a szántóföldekről csillagtávolságra nem gondolhat, miszerint éppen ellenkezőleg, Brasnyó a lé-

nyegre, a változatlanságra, az új állameszme gyakorlati ürességére utal, amikor a kötet szövegeiben többször is haszontalannak mutatja a brigadérost, hogy a befejezésben a követ általi párhuzamban még egyszer külön nyomatékot kapjon az, ami már korábban is nyilvánvaló volt. Vagyis a társadalomkritika, az igazmondás az igazi strukturáló elv nála, a lampion pedig csupán költői eszköz.

Az 1973-tól megjelenő Brasnyó-kötetekben már újra a hangulatiság, a történetiséget oldó szürrealitás, az automatikus írás parttalansága uralkodik el. Számos elbűvölő költemény is van ebben a több száz oldalnyi anyagban, azonban a szociográfiai igény és a versalkotó ambíció egyaránt többnyire vereséget szenved. A szerző a kiemelkedő tehetségéhez képest túl gyakran válik a napi politika által támogatott konfekciós avantgárd áldozatává. A költőt tévesztette meg a Forum Könyvkiadó, amikor ahelyett, hogy Hornyik Miklós elutasító recenziójára hallgatott volna, a kritikátlan közzététel lendületében a vaskos, de jellegtelen **Kialudt tűz** c. kötetet is kiadta (1974).

A részletek túldimenzionálásáról tanúskodik Tolnai Ottó is, főleg az 1972-ben kiadott **Gogol halála** c. kisprózakötetében. Ő azonban nem valamely közösségnek, hanem saját személyiségének s ezzel összefüggésben az emlékezetében megmaradt tárgyak, emberalakok mítoszának a megteremtését mímeli. Kísérleteit nemritkán irónia és blaszfémia hatja át, az emberi lét leértékelésének rá jellemző effektusait alkalmazva. Hogy nem mindig veszi komolyan azt, amit csinál, korábban sem rejtette véka alá. Már 1968-ban így nyilatkozott: „*Én azt mondom, amíg fiatal politikusaink nyakig ülnek a bőrfotelokban, és nem mennek bányába dolgozni, addig a költő is maradjon meg költőnek.*" De vajon megmaradhat-e annak? „*…attól tartok, hogy valamennyien a felszínen maradunk, nem jutunk el a legfontosabb, legkonkrétebb, legégetőbb problémákig.*" (KI, II. 17.) Ami itt előlegezett önkritika, az a bírálók (Hornyik Miklós, Varga Zoltán) részéről később is kifogásként hangzik el. Nem alaptalanul, hiszen Tolnai az olvasó által átélhetetlen emléktöredékek elefántcsonttornyába menekül a valósággal való szembenézés írói felelőssége elől. Az egyetemista és munkásmozgalmak bukásával a kiutat hasonlóképpen kereső Bányai János ugyanakkor ezt az esztétikai megoldatlanságot műértékként nyugtázza. Szerinte Tolnai ars poeticája „*a történetdarabokat és a készülő, de soha be nem fejezhető formát, a kísérletet, a próbálkozást emeli a »kész mű« szintjére, minősíti át befejezetté. A könyv írásainak formája kifelé, a megszokott formai és műfaji törvények felé elmosódott, szándékosan feldarabolt, befelé viszont, az írások belső tartása felé stabil, szigorú, törvényszerű*". S ehhez még hozzáteszi: „*Úgy látszik, a korszerű irodalmat és kísérleteit csak a maga kitermelte kritériumok, ismérvek alapján lehet igazán, az írásokhoz méltón megközelíteni.*" **(Könyv és kritika**, 59. p.)

Bányai ezzel olyannyira mítosszá növeszti az alkotóegyéniséget, hogy feleslegessé és lehetetlenné válik annak műelemzés általi teljes tudatosítása. Ha nem

így lenne, akkor nem misztifikálná Tolnai töredékeit, hanem a műhelygondok elemzése által szinte szövegről szövegre az alkotói megoldatlanságot állapítaná meg – akár az Umberto Ecó-i „nyitott mű" eszményével szemben is. Ugyanakkor az is föltételezhető: az esztéta ez esetben emberi szolidaritásból veregeti meg a kiérleletlen kisprózák szerzőjének vállát, mert Tolnait azokban a hónapokban ítélte a bíróság feltételes börtönbüntetésre szerkesztői *ébertelenség* miatt.

Hogy Bányaiból a kánonteremtő hajlandóság, a dogmateremtő beállítottság is beszél, az egyértelműen **A szó fegyelme** c. könyvéből (1973) derül ki, amely az újabb magyar költészet egzisztencialista élménykörrel kapcsolatos alkotói törekvéseit a hagyományos magyar költőiséggel szembeállítva vizsgálja. E munkának jelentősége a Füst Milán-i, Weöres Sándor-i, Pilinszky János-i, Nemes Nagy Ágnes-i, Rába György-i, Lator László-i, Tandori Dezső-i, Marsall László-i költőiség fölfedezésében, illetve rehabilitásában van. Ebben a tekintetben Bányai érdemei nem sokban maradnak a Boriéi mögött. A baj az, miszerint a kritikusnak ez a szocrealizmussal szembeni küzdelme – miként azt annak idején Dévavári Zoltán (alias Kiss Ferenc) is megfigyelte – a költőegyéniségnek csak a versben tükröződő életidegenségére érzékeny, az emberi integritásért folytatott harcot nem érzékeli. Vagyis *„a költőnek a teljességért való küzdelmét kritikusunk nem észleli elég érzékenyen, s nem becsüli eléggé*". (**Szembesülések**, 176. p.) Viszont *„Rég tudjuk például, hogy a Füst-vers formája mindig egyszeri, tehát nem kádenciához igazodik, tudjuk, hogy a »költő nem vadvirág«..., aki misztikus ködben teremt, tudjuk, hogy a szonett ritmusrendje és ritmusképlete megfelel egymásnak..., tudtuk, hogy a költő másként filozofál, mint a filozófus..., s azt is rég tudjuk, hogy az ún. »eszmei mondanivaló« költői értéke attól függ, hogy milyen szintű megformáláson esik át.*" (I. m. 174. p.)

Szerintünk a probléma abban rejlik, hogy Bányai tanulmányai tanárosak, a szerző nem különbözteti meg kellő mértékben az értekező próza (az esszé) stílusát az egyetemi, illetve a középiskolai tanár megnyilatkozásától. S ahelyett, hogy az újnak az esztétikai hozadékát minősítené és értékelné, a számára élményt nyújtót elemezné, az általa fölismert költői törekvést – azért, mert az tagadja a hagyományokat –, önmagában is jelentősnek tartja. Ezzel első nagy mesterétől, a modernséget a hagyományhoz viszonyító Eliottól az 1969-ben magyarul is megjelent Roman Jakobsonhoz (**Hang – jel – vers**) és a horvátul ugyancsak 1969-ben kiadott Hugo Friedrichhez (**Struktura moderne lirike** – A modern líra szerkezete) pártolt át. S másoktól másokhoz is, mivel a tekintélyek igazolása nélkül nem érzi hitelesnek a szavát.

A szó fegyelme c. tanulmánykötetre vonatkozóan azt kell mondanunk: Bányai leginkább mitizálja a kedvenc költői életidegenségét, s ennek megfelelő modernségét. Így a modern műelemzés új közhelyeinek olykor bizonyítékként is fölhasznált ismételgetésével igyekszik fölváltani a konzervatívakat és a szoc-

realistákat. E törekvése érthetően követőkre talál a fiatalok körében, hiszen Magyarországon még évek múlnak el addig, amíg már az újabb irodalomtudomány fogalmainak és módszereinek alkalmazása nem ütközik ellenállásba, ezenkívül pedig Jugoszláviában az olvasó által nehezen követhető tudálékosságot (a strukturalizmust) a marxizmus reneszánszának éveiben is megtűrték, mivel Jugoszlávia büszke volt a művészet és a tudomány általa meghagyott viszonylagos autonómiájára. Részben Bányai kritikai sznobizmusának hatására vezethető vissza (a szintén bácsfeketehegyi származású) Podolszki Józsefnek és Vajda Gábornak a sokszor terjengős és tudálékos esszéírása, nagyképű megállapításokra hajlamos kritikusi tevékenysége ezekben az években.

AZ ÚJ SYMPOSION ÉS A HÍD SZERKESZTÉSPOLITIKÁJA (1966–1972)

A visszafogottságtól a művelődési programokig

Az Új Symposion főszerkesztői posztját elhagyó Bosnyák Istvánt Fehér Kálmán váltotta föl. Az ő egyik első szembetűnő tette az volt, hogy leállította G. Fehér Gyula **Néhány szó a novi sad-i kenyérről** c. kisregénye közlésének folytatását. Érthetően, hiszen G. Fehér kafkai allegorizálással a szocializmus embertelenségéről beszél. Pontosabban a jelenre is vonatkoztatható a tartósított emberhús metaforája. (Az is világos, miért csupán címváltoztatással, **Kenyér** címen jelent meg ez a kisregény a Symposion Könyvek sorozatában.) Ugyanakkor a pluralizmus sajátos felfogásaként folytatásokban helyet kap Végel Lászlónak az **Egy makró emlékiratai** c. regénye, amely eszmeileg és esztétikailag is elütött az Új Symposion hangvételétől. S még a főszerkesztőváltás előtt közölni kezdik Gion Nándornak a Symposion-mozgalomra is utaló **Kétéltűek a barlangban** c. szatirikus regényét. Azt a művet, amelyben a hegyvidékről érkezett Szegény Kis Rahmánovicsot az köti a magyarsághoz, hogy magyar iskolába járt, s hogy részt vehet – kissé a **Pál utcai fiúk**ra emlékeztető – Első Amatőr Hegymászók Egyesületének megalakításában.

A magyar irodalom s főleg annak ismertetése, sőt a tanulmányozása is egyre inkább teret kap. Nyilván nem csupán azért, mert a csókai származású Fehér Kálmán Bori Imre induláskori csókai éveinek köszönhetően válhatott az irodalomtudós tisztelőjévé, hanem Jugoszlávia és Magyarország kapcsolatainak „baráti szocialista" alapon való további rendeződése eredményeként is. Tény, hogy az idősebbek közül Bori Imre került legközelebb a symposionisták törekvéséhez, s hogy – ha eltekintünk a symposionisták között sem mindenkit jellemző újbaloldaliságtól – sajátos ízlésközösség jöhetett létre közöttük. Méghozzá az avantgárd jegyében. Annál is inkább, mert Borinak az avantgárd kiemelkedő íróiról született tanulmányai többségének első közlési helye az Új Symposion folyóirat volt. Ez jelentősen megnövelte a folyóirat tekintélyét az egyetemes magyar iro-

dalomban. Ennek egyik oka szerint Bori egyes munkáiban, illetve a dolgozatai egyes rétegeiben a rákosista-kádárista kultúrpolitika által elhallgatott, vagy rangon alul értékelt magyar alkotókat rehabilitálta. A másik oka: egy egészen újnak és másutt is használhatónak látszó értékfölfogás kialakulásáról vihetett hírt az újvidéki avantgárd folyóirat.

Az Új Symposion szerkesztéspolitikája tehát legalább formálisan nem jugoszláv központú, s a mozgalmiságot a művészet szűkebb körébe vonja vissza. Ellenben a nemzetiségi önismeret igényének alig van nyoma. Komolyabb vitára majd csak 1967-ben, a főszerkesztő katonai szolgálatra való bevonulását megelőzően kerül sor. A diskurzus az Új Symposion két írója, Bányai János és Varga Zoltán (valójában a jugoszláv társadalmi értékfogalmak közvetlen, de mérsékelt, illetve közvetett, de radikális) alkotói bírálata között folyik. Ebből Bányai kerül ki győztesen. Nem pusztán azért, mert az ő fegyvertárában Marx is sokat nyom a latban, s ennek köszönhetően foglalhatja el a főszerkesztői széket, hanem azért is, mivel az európai diák- és munkástüntetések a konkrét valóság felé irányítják az emberek figyelmét. Egyre inkább úgy tűnik ekkor, miszerint az alkotói képzeletnél fontosabb az alkotó cselekvés, amelynek a dolgok nevükön nevezése a föltétele.

Az új főszerkesztő gyakorlatiassága már az általa szerkesztett első számban (29–30. sz.), 1967 őszétől hírt ad magáról. Bosnyák István és Tolnai Ottó szerkesztők segítségével meghirdeti a Sinkó Ervin munkaévet, amelynek lényegét a jugoszláviai magyar szellemi élet önvizsgálatában jelöli meg. Bosnyáknak a társadalom mélyebb rétegei szocializmustól való távoliságát tükröző **Laskói esték** c. naplóját közölni kezdik folytatásokban. Sőt, Gerold László művelődésszociográfiai vállalkozásának is helyet adnak, amely a korlátozott lehetőségei dacára azért jelentős, mivel a folyóirat első 28 számában olyan mélyre sem volt szabad engedni a kutatói szondát, mint ahogyan azt Gerold teheti, Versecen vizsgálva a színházi, az irodalmi élet pangását, a könyvek – a magyar és a szerb vonatkozások – érdembeli megkülönböztetése nélkül. Némi késéssel helyet kap továbbá a folyóiratban Deák Ferenc később bemutatott és ünnepelt drámájának a 3. fölvonása is **Harangok és áfonyák** címen.

Bosnyák még az általuk szerkesztett első számban megtámadja az Újvidéki Rádió bürokratikus műsorpolitikáját, amely átlátszó ürüggyel szüntetett meg két irodalmi műsort. Eszerint Bosnyák számára mégiscsak kevésbé rossz a Herceg János-i, a táj jellegű, de kényszerből szocrealista ízű művelődéskoncepció, mint az irodalmi műsorait fölváltó kommerszadások, amelyekből különben is egyre több van a rádióban. Gerold – immár a következő év első számában – terjedelmes vitacikkben, az eredeti vajdasági magyar hangjátékokat hiányolva, folytatja a támadást a Rádió ellen. A válaszoló Ivan Horovicnak nincsenek hiteles érvei a kritikus által fölsorolt vádló tények ellenében.

Ugyanitt (34. sz.) Bányai **Életben maradni** címmel – Ljubomir Tadićra, Sartre-ra és a marxizmusra hivatkozva – megmagyarázza Taxner Ernőnek, a pécsi Jelenkor munkatársának, miért kerül az Új Symposion szükségképpen szembe a magyarországi kritikai gyakorlattal. A Bányai által tételesen is meghirdetett esztétizmus-ellenesség a kritikai szellem fokozatos kinyílásában nyilvánul meg. Az Ex libris nevet viselő könyvismertető rovat vajdasági magyar könyvek rövid ismertetésével telik meg. Más kérdés: a szándék szerint szemellenző nélkül érvényesített irodalomesztétikai kritériumok mégiscsak dogmatikusak, mert – ahogyan Gerold Lászlónak a Herceg-könyvről, az **Ég és föld** c. prózakötetről írt rövid bírálata tanúsítja – az esztétikailag hiteles couleur locale fölött is előkelően elnéznek. Hogy emögött mélyebb okok is rejlenek, arra az a bizonyság, miszerint Hercegnek a tájtól látszólag független elbeszélései is idegenek tőlük. Nyilván azért, mert a szatirikus szövegek róluk is szólnak. A nemzetiségi kérdés hangsúlyos formában Mirnics Károlynak a könyvtárakról szóló statisztikai elemzésében kerül terítékre. Eszerint a vajdasági magyarok távol vannak attól, hogy a számarányuknak megfelelően vehessék kézbe a szükséges könyveket.

A következő számban Bosnyák István (Stražilovói Találkozón fölolvasott) cikke arról számol be, hogy bármennyire is lépést tart a vajdasági magyarok irodalma a jugoszláv népek irodalmával, közel sem részesül olyan fogadtatásban, ahogyan azt megérdemelné. Ezért a szerkesztőség az SZKSZ Vajdasági Tartományi Bizottsága plénumának vitaanyagából közöl a nemzetiségi problémák megoldatlanságára valló részleteket. A mellőzöttség azonban nem hervasztja a folyóirat „avantgárd" frissességét, úgyhogy Tolnai Ottó, miután már korábban Bori Imrét fölvilágosította, hogy az újabb modern magyar líra, Tandoriékkal az élen, lázadó jellegű, tehát nem Juhász Ferenc és Nagy László árnyékában cseperedett föl, most az Újvidéki Rádió Lírai tízperc c. melléklete szerkesztőjének bizonygatja, hogy az elhangzott kommentár tévesen világunk fölött állókként méltatta a közölt horvát költőket, holott azok forradalmárok. A támadást Herceg a későbbiekben nem hagyja – sértődött, epés hangú – válasz nélkül, amire Tolnai olyan gorombán felel, ahogyan az a symposionisták részéről szokássá vált Szenteleky megrögzött hívével szemben.

Ha a 37–38. szám szerkesztési logikáját figyeljük, akkor láthatjuk: Bányai azért (is) utasította el a magyar kultúra közeledését, vagyis Illyésnek az ötágú sípról szóló elméletét, hogy (mint főszerkesztő) kivédje Bosnyák Istvánnak az újvidéki Bölcsészeti Kar nagygyűlésén elhangzott éles és bátor fölszólalását a tüntető munkások és egyetemisták mellett a vörös burzsoázia ellenében, és hogy saját maga (Bányai) is állást foglalhasson a hitelesebb szocializmusért harcolók mellett. No meg amiatt, hogy ne váljon védtelenné Lőrinc Péternek a kissé naiv, de merész cikke a kétnyelvűségről. Naiv, mert azt gondolja: szünetben a

szerb diák inkább hajlandó magyarul beszélni, mint a magyar szerbül. Merész, mivel amellett, hogy az anyanyelv tökéletes ismeretétől teszi függővé a másik nyelv elsajátítását, elképzelése szerint az lenne a helyes, ha a szerb diák is kötelezően tanulná az iskolában a környezetében élő nemzetiség nyelvét.

Ennél bátrabban és alaposabban veti föl Dávid András a következő számban az anyanyelvű oktatás többségivel való kiegyenlítésének kérdését. A nemzetiségi nekibátorodás abban is tükröződik, hogy a Magyar Tanszék egyetemista csoportjának nevében Kartag Nándor írásban az újvidéki Ifjúsági Tribün tanácsát arra kéri: fogadják el őket a tribün magyar műsorainak szerkesztőbizottságaként a passzív régi helyébe.

A Csehszlovákiát megszálló Varsói Szerződés tagállamai tettének külön számot (41.) szán az Új Symposion szerkesztősége. Jó ürügy ez annak bizonyítására, hogy a jugoszláviai magyarok – élükön az újvidéki fiatal értelmiséggel – nem várják fölszabadítókként a vörös Nagy Testvér szárnyaival védett vérrokonaikat. Ez a délvidéki magyarság problémáihoz, jövőjéhez viszonyítva jórészt mellébeszélő folyóiratszám két csehszlovák szerző mellett Bosnyák, Végel, Tolnai, Rehák, Bányai és Gion állásfoglalását közli.

Ekkora rezsimhűséggel megalapozottan joggal vethetők föl a jugoszláviai magyarság szellemi életének alapkérdései a négy számban (még 1969 elején is) közölt kritikai ankétban. 14 nem azonos nemzedékhez tartozó, s olykor egészen ellentétes szemléletű értelmiségi (Végel László, Burány Nándor, Gerold László, Podolszki József, Hornyik Miklós, Bosnyák István, Bori Imre, Bálint István, Várady Tibor, Utasi Csaba, Rehák László, Vajda Gábor, Szalma József és Bányai János) fejti ki, mit és miért tart jónak, de főleg rossznak a kritikai életben. Emellett Bogdánfi Sándor és Juhász Géza, a Forum Könyvkiadó főszerkesztője bonyolódik vitába Utasi Csabával a korábban megjelent szerkesztői-kritikusi véleménye kapcsán. Bányai pedig Végellel vált nyilvános levelet az etikus társadalmi cselekvés szükségességéről. Ezután a Forum regénypályázatának eredményhirdetését követően a műrészletek és a kritikai vélemények töltik ki az Új Symposion oldalait. Annak ellenére, hogy Vajda Gábor is derekasan részt vesz a mérlegelésben, nem átalkodik hátrafelé is nézni, és **Modernség és formakultúra** címen a dilettantizmus modern köntösben való megjelenésének veszélyéről értekezik – csak úgy általában (Arany Jánosra is hivatkozva), inkább a költészet kapcsán.

Túltengőnek tűnhetett a folyóiratban az elmélet (Bosnyák terjedelmes Sinkó-tanulmányai szinte számról számra vonulnak végig a folyóiraton) és a „nemzetiségieskedés", mert Bányai kénytelen volt a fiatalabbaknak (Podolszkinak, Vajdának) a figyelmét a két világháború közötti jugoszláv kommunista lapra, a Szervezett Munkásra irányítani. Vajda azonban arra használta föl a témát

A Szervezett Munkás – mai szemmel c. cikkében, hogy szóvá tegye: újabban az újságírók nem az igazat írják meg, mint hajdanában. (48–49. sz.)

Az Új Symposion igazmondásának azonban többé-kevésbé jobboldali vonatkozásai is vannak. Ugyanebben a számban Fehér Kálmán, Mileta Radovanović, Szalma József és Ágoston András latolgatja a magyar nemzetiség gyakorlati egyenrangúsodásának, illetve nemzetté válásának lehetőségét. Bori Imre és Fehér Kálmán pedig ennek szellemében polemizál a vajdasági magyarság helyzetét és szükségleteit bürokratikusan mérlegelő Kolozsi Tiborral. Hogy itt nem a régóta húzódó Szabadka–Újvidék ellentét fölmelegítéséről van szó, az abból is látható, miszerint Gerold László cikke a szabadkai Népszínház magyar társulatának és az Életjel kísérleti színházának a védelmére kel, minthogy ezek anyagi és erkölcsi tekintetben másodrangú helyzetben vannak a szerb társulattal és rendezvényekkel szemben. A magyarok kulturális érdekvédelme, autonómiája melletti kiállás a következő számban Ágoston Mihály és Bori Imre cikkeiben még nagyobb nyomatékot kap.

A művelődés új szemlélete, amely Gion Nándornak a **Testvérem, Joáb** c. regényének pályázati első díjával látszott diadalmaskodni, a műben politikai hibákon fönnakadó Kiadói Tanács akadékoskodása által két csoportra osztotta az érdekelt értelmiséget. Ennek köszönhetően az 51–52. számban Borival az élen több symposionista foglal állást Gion regénye értékeinek a védelmében és a mű gondolatvilágának a napi politikai érdekek általi sérthetetlensége mellett. A küzdelem a következő számban is folytatódik Utasi Csaba és Bosnyák István által Bálint István és Gál László ellenében.

A drámapályázatuk, igaz, nem sikerült, mivel a beérkezett 12 drámai mű közül csak egyet jutalmazhattak, azt is 3. díjjal. S a Sinkó-munkaév sem hozott többet néhány tanulmánynál.

„Anarcho-liberalista" szerkesztés

Az 54. számtól már Tolnai Ottó jegyzi a folyóiratot. Az Új Symposion népszerűsége ekkor ér a csúcsára. Már októberben pl. hat irodalmi esten léptek föl: Újvidéken, Szabadkán és Topolyán. Ismét megjelenik a Centrifugális sarok c. rovat, amely Fehér Kálmán és Bányai főszerkesztősége idején szünetelt. Bátor, éles hangnemű és szellemes cikkek jelennek meg – Bosnyák István felügyelete alatt, s elsősorban az ő tollából – időszerű politikai és kulturális események, médiacikkek kapcsán. Rendszerint a kommunista bürokrácia visszaéléseinek akár a legmagasabb szinten történő föltárása, valamint a nemzetiségi jog elméletének és gyakorlatának kapcsolata, a korábbi sérelmek orvoslási javaslatai vannak terítéken. Mindez az új baloldal szellemében történik.

Természetesen nemritkán túlzás, sőt olykor igazságtalanság is jellemezte ezeket a sebtében és gyakran a lapzártához közeli időben leadott írásokat. Viszont a fontosságukat aligha vonhatta kétségbe az, aki tisztában volt vele: csak így lehet hatásosan fölkavarni és tisztításra előkészíteni a jugoszláviai magyar kultúra állóvizét. Ennek komolyabb előmunkálataihoz fognak hozzá (Ágoston András és Gerold László), amikor szociográfiai-szociológiai csoportot alakítanak, amely a vajdasági magyarok szellemi életének a bázisát kutatná. Első tárgykörükként annak a megvizsgálását ajánlják: vajon hol van a kultúra helye a községi (helyi) költségvetésben, valamint: milyen a magyar értelmiség élete, szerepe, tekintélye, érdeklődési köre.

Útmutató példaként még ebben az év végi számban leközlik Pósa Rózsának három dél-bánáti falu életéről, művelődési körülményiről szóló interjúját. Mindjárt a következő év (1970) elején Gerold mutat példát. A szerémségi magyar szórvány néhány már csak „alig" magyarjával és elhagyatott pirosi pedagógusokkal készített beszélgetését jelenteti meg a mind jobban ellehetetlenedő körülményekről, majd Virág Gábor vizsgálja meg a kultúra anyagi alapjait és lehetőségeit a kishegyesi kommunában. S még később ennek a környéknek az értelmiségi szemléletét is. De azért még ebben az évben Matuska Mártonnak a mezei munkások reménytelen helyzetéről készített riportjának is helyet ad a folyóirat.

Az idősebb nemzedékhez való viszonyuk tovább romlik. Csupán Borit tudják elfogadni, minthogy **A jugoszláviai magyar irodalom története 1918-tól 1945-ig** c. munka (1968) által a saját törekvéseiket érzik igazolva. Az irodalomtörténész ui. immár (jórészt az Új Symposionban is megjelent) magyar művészeti avantgárdot ismertető tanulmányainak egy részét **A szecessziótól a dadáig** címen a Symposion Könyvek sorozatban adta ki.

A Centrifugális sarok tanúsága szerint is: Juhász Gézával elmérgesedik, Fehér Ferenccel pedig megmerevedik a viszony. Az előbbi nem merte – mindenekelőtt az értékekért felelős értelmiségiként – vállalni a Gion-regény cenzúrálatlan változatának kiadását. Az utóbbi pedig egy, a Jó Pajtás által kiadott gyermekverskötethez, szocrealista, jugoszláv-hazafias voltában is botrányosan rossz vállalkozáshoz adta a nevét. (Vö. Utasi Csaba: **Üdvözlégy szocrealizmus**, 62. sz.)

Tőke István sem jár szerencsésebben az említetteknél, mivel – Vajda Gábor szerint – Gerold László **Rólunk is vallanak** c. szociográfiai könyve kapcsán, a hivatásukat félvállal kezelő magyartanárok védelmére kelt. A későbbi években bizonyosodott be, hogy Tőke föltáró-megértő, körülményeket kárhoztató magatartása hitelesebb volt Gerold értelmiség-szociográfusi és Vajda kritikusi naivitásánál. Már csak azért is, mivel a vidéki magyartanárok nem csupán a helyi hatalmasságok által rájuk rakott terheket cipelték, hanem a Magyar Tanszék

távolságtartó magatartása miatt még inkább fokozódó magányukat is. Erről (s más tantárgyak tanárainak nagy gondjairól) Gerold – a kutatásainak topolyai színhelyű folytatásakor – a gimnazisták műveltségének ankétolásakor győződhetett meg. Úgyhogy itt, ebben a három részben közölt tanulmányban (61., 62., 63–64. sz.) már eltekintett az egyoldalú következtetések levonásától.

Hogy ebben az időben olykor ideológiai előítélet és karrierérdek nélkül is megközelítette az eleven életet az Új Symposion, arról egy gyakorló orvos (Kolozsvári Csaba – alias Gubás Jenő) följegyzései (68. sz.) tanúskodnak. A Centrifugális sarokban föltárt nyomorúságos egyéni esetek meggyőző bizonyítékai a jugoszláv szocializmus égbekiáltó hiányosságainak, az eszmények és a jelszavak ürességének.

1970 végétől egy évig, vagyis lényeges szerepének felfüggesztéséig újult erővel küzd a céljaiért, a társadalmi egyén teljes jogú önmegvalósításáért, a magyar nemzetiségi kultúra minél teljesebbé tételéért a Symposion-mozgalom. Az újjászületésre ellenhatásként került sor. A folyóirat 1971. januári (69.) számában közölt dokumentum szerint ui. a szerkesztőség, az önigazgatás törvényei szerint csupán saját tanács megválasztása által tudná kivédeni a tartományi pártvezetőség, illetve annak eszköze, az Ifjúsági Szövetség bekebelezési szándékát. Az elvtársak megsokallták azt a szabad szellemet, amely az Ifjúsági Tribün keretében működő Új Symposion és Polja c. folyóiratok oldalairól áradt. Ezért mindenekelőtt igazgatót akartak a tribün nyakába ültetni. A kísérlettel – Várady Tibor, Végel László és Bosnyák István – helyzet- és lehetőségismertetőinek megfelelően a Munkatársak Értekezletének 47 tagja – szegült szembe – eredményesen. A közös elképzelés szerint a szerkesztőket is ez a fórum választaná.

Ennek hatására újra föllángol a Symposion-mozgalom harcossága. Különösen Garai László, Tolnai Ottó és Tari István remekelnek a szocializmus létét kétségbevonó szatirikus-ironikus verseikkel. Mintha vesztét érezné az Új Symposion: Tolnai és társai szinte minden bátor és értékes írást közölni mernek. A hazugságok sorban lelepleződnek. A gyakorlat – a munkatársak véleménye szerint – többnyire ellentéte az elméletnek. A magyaroknak mint nemzetiségnek a másodrangúsága és a beolvadási folyamata – ebben az időben többnyire a Centrifugális sarok c. rovat cikkeinek tanúsága szerint – vitathatatlanná válik. Rámutatnak az állam és a nép szembenállására; tiltakoznak az egyetemi pártvezetőségek önkényeskedései ellen; elutasítják a Nemzetiségi Bizottság és a Tartományi Pártbizottság ülésén elhangzott bírálatot, amely szerint hiba, hogy a magyar nyelv és irodalom tanterve kihagyja a jugoszláv népek és nemzetiségek irodalmát tárgyaló fejezetet; kifogásolják a magyar nyelvű tankönyvek megjelenésének késését s a tananyag emiatti diktálását; szóvá teszik az analfabetizmus terjedését az országban, a Politikai Könyvtár **A JKSZ rövid története** c.

kiadványának eladhatatlanságát; megértik az egyházak tanításában vigaszt találó, az adott társadalmi rendszerben csalódott embereket; megbotránkoznak a nemzetiségi és külön a magyar kultúrának mellékesként való kezelése miatt a művelődési intézményekben; gúnyolódnak annak a köztársasági politikusnak a kétszínűségén, aki felemásan, tehát inkább elrettentően viszonyul a nemzetiségi jogok érvényesítését követelő községi politikus iránt; föltárják a népszámlálás során a magyar nemzetiség ellen elkövetett durva manipulációt; szemrehányást tesznek a fordítószolgálat nyújtotta lehetőségeket nem igénylő, tehát az anyanyelvüket nem használó politikusoknak; megkérdőjelezik a nagy többségükben nem szépírók által fordított hangjátékok értékét; a vajdasági magyarság jövője szempontjából lehangoló demográfiai kimutatást szögeznek a nemzetiségpolitikusok mellének; a magyar nyelvű oktatás kollektív jogainak érvényesítéséért szállnak vitába; magyar nyelvű egyetemista lap megindításának szükségességéről cikkeznek: egyszóval lépten-nyomon az általuk elvben nyomatékosan vállalt önigazgatásnak a gyakorlati lényegét pellengérezik ki – a haladás érdekében, mivel tisztában vannak vele, hogy nincs más alternatíva. Megjegyzendő: ezek a fölháborodott hangnemű állásfoglalások a 73. számban 12 oldalt tesznek ki.

Ezután már csak a lebukás van hátra, amire az utóbb hatóságilag inkriminált Rózsa-tárcának és a Mandić-szövegnek a leközlését követően kerül sor. Sokban igaza van Bosnyák Istvánnak, aki a **Politikai symposion a Délvidéken** c. könyvében (2003) hosszan bizonygatja: hónapokra visszamenően betilthatták volna bármelyik számát az Új Symposionnak. Nem férhet hozzá kétség, az adott körülmények között a folyóirat konstruktív ellenzéke volt a pártpolitikának, tehát az említett két, bíróság elé állított ember korántsem volt egyedüli fehér holló. Viszont mégiscsak a legfehérebbek voltak. S nem csupán a körülmények miatt, tehát annak következtében, miszerint betelt a Symposion-mozgalom pohara, s nem is csak azért, mivel a horvát népnemzeti törekvésekkel szemben is megindult az eljárás. Ugyanakkor Rózsa szövegének viszonylagos ártatlansága mellett nem szólhat az, hogy polifonikus jellegű szövegről van szó. Nem szólhat, mert egyrészt a bürokrácia érzéketlen a szociográfiai irodalomesztétikai kritériumok iránt, másrészt, ha szubjektíve elfogadja is azokat, objektíve nem teheti, lévén, hogy az államérdek szerint a fél-írástudatlanok társadalmában semmilyen összefüggésben nem jelenhet meg nyomtatásban olyan kitétel, amely szerint a magyarok is négersorsban, azaz kettős kizsákmányolásban élnek: először mert munkások, másodszor mert magyarok. A rasszizmus látszólagos jelei (az országban tanuló színes bőrűek irigységből fakadó indulatos elmarasztalása) viszont csupán adalék.

A lényeg szerint Rózsa Tisza-parti (zentai) származású fiatal író, akinek még nincs tekintélye, mint a kemény hangú symposionisták többségének, akár a már befutottnak számító fiatalabbaknak, s mégis (a polifonikusságba való csoma-

golástól függetlenül) durván szókimondó, botrányosan egyértelmű mer lenni. Annál is inkább, mivel az akkori vajdasági magyar olvasónak aligha lehet kétsége afelől, hogy a három vitatkozó szereplő közül ki fejezi ki közvetlenül a szerző gondolatait. A többiek – a konstruktív kritikának nem csupán a jogára, hanem akár a kötelességére is hivatkozva – védekezhettek volna. Nem beszélve arról, miszerint számos szövegüket a laikusok, nem érzékelvén az iróniát, rezsim-hű megnyilatkozásként is értelmezhettek volna. Következőleg a már nagyon szükségessé vált elrettentés példájaként kapóra jött az a kezdő fiatalember, akinek azért is könnyű volt a komplex vádat a nyakába varrni, mert az inkriminált szövegrész nem csupán nemzetiségi alapon – törvénytelenül – védekező volt, hanem nemzeti, sőt faji alapon támadó is. Mi több: külpolitikailag ártalmas!

S majdnem ugyanennyire Mandić műfajilag meghatározhatatlan írása is, hiszen az országnak az első emberét célozta meg közvetlenül. Azt a mitikus alakot, akit az Új Symposion korábban – pl. karikatúra által – csupán óvatosan, tapintatosan mert érinteni. Más kérdés: már ezzel is fekete pontot szerzett. Annál is inkább, mivel jóllehet ebben az időben országos divat értelmiségi-ellenzéki körökben a **Sutjeska** c. film kapcsán allúziót tenni az elnökre és az őt alakító Richard Burtonra, ám a hatósági tolerancia kisebb mértékben vonatkozhatott azokra, akik mint nemzetiségek a nemzetalapítás gondolatával kacérkodtak, s akik esetleg irredenta vágyakat is melengettek. Példa-statuálásra Rózsa novellája mellett Mandić verses kommentárja is jól jött tehát. Akkor is, ha az elkobzott folyóiratszámok két-három hónapos késéssel jelentek meg, s ha emiatt az inkriminált írások nem voltak már igazán időszerűek.

A Munkatársak Értekezletének gyorsan kellett döntenie. A következő (1972. évi 1.) számot már Utasi Csaba szerkeszti, a fővétkesnek számító Tolnai, a korábbi főszerkesztő a szerkesztőségben maradhatott. Ezután az elvontságok, a fiatal értelmiség műveltségétől és szükségleteitől idegen, a vajdasági valóságot csak ritkábban és óvatosan érintő szövegek töltik ki az Új Symposion oldalait. A ritkábban fölbukkanó harc a nemzetiségen belül is önvédelmi jellegű lesz: be kell bizonyítani a szabadkai Üzenetnek, hogy a Magyar Tanszék körül formálódott értelmiségi kör nem húzódott az élettől elszigetelődő elefántcsonttoronyba, s hogy (ezt már Mirnics Károlynak címezve) a folyóirat nem lebegett párizsi magasságokban, tehát nem fordított hátat az etnikai közege gondjainak. Ez, mint láttuk, két és fél évre vonatkoztatva – igaz.

Az állam dogmatikus bértollnokai ez idő tájt ritkán szólalnak meg. Várják a fordulatot, hogy a fölgyülemlett mérgükkel elárasszák a tisztulásnak indult művelődési életet.

Ha az Új Symposion társadalometikai tekintetben sokáig nem állt is a feladata magaslatán, sőt olykor kifejezetten gyöngítette is a jugoszláviai magyar-

ság nemzeti identitásvédelmét, a művészetkritika többnyire az erős oldala volt. Rendszeresen és viszonylag bőségesen ismertetik a magyarországi és a vajdasági magyar irodalom, valamint a jugoszláv és a világirodalom könyveit, s az igényes tanulmányok sem ritkák.

A magyar kultúrához való kötöttség – nem ritkán – a műértékelésekben is megjelenik. A Füst Milán, Kassák Lajos és Déry Tibor műveiről szóló méltatások, ismertetések mellett az olyan irodalomtörténeti – Kosztolányi Dezsőről, Kaffka Margitról, Németh Lászlóról, József Attiláról szóló – dolgozatokat is leközli a lap, amelyeket egyetemisták – olykor szemináriumi munkaként – készítettek. Azonban a kortárs magyarországi, a nyugati, sőt az erdélyi (elvétve: a felvidéki) irodalomnak is van itt mérsékelt visszhangja. Elsősorban persze főleg a posztsztálinista politika hátterében levő alkotókra kell gondolnunk.

Az újabb világirodalom is a Symposion-mozgalom állandó szellemi táplálékához tartozik. Thomas Manntól Becketten, Kafkán, Szolzsenyicinen át Kerouacig, Updike-ig viszonylag hosszú azoknak a szerzőknek és műveiknek a listája, akiket és amelyeket a folyóirat hasábjain bemutattak. De a régebbi izmusok egyik-másik képviselőjéről – Salvador Daliról, Tzaráról – is lefújják a port. Az időszerűbb hippikkel persze – ha csak egy-egy gesztus, szellemes fordulat erejéig is – könnyebben tudnak azonosulni. A beatekről nem is beszélve.

Mindazonáltal az elvont gondolat égboltja is igen magas az Új Symposion fölött ezekben a számokban. A kortárs európai marxista szerzők mellett gyakran szerepeltetik a jugoszláv önigazgatás elméletíróit. Azonban a saját szellemi erejükben is bíznak. A sztálinizmus jelenségének tudatosítását és kárhoztatását folyamatosan napirenden tartják, mert egyelőre még úgy látják, hogy ami a jugoszláv önigazgatásban rossz, nem utolsósorban a bolsevik mentalitás továbbélése és újjászületése. Külön mellékletben mondják el a véleményüket a forradalmiságról, a sürgős társadalmi teendőkről (1970. 60. sz.). A vallomások többsége ma is hitelesnek tűnik. A korhoz kötöttség a Titóba vetett bizalomban érződik, minthogy 1968 tavaszán az elnök a munkások és az egyetemisták követeléseinek adott igazat a bürokráciával szemben. Azt nem is sejtik, hogy ennek az ígéretes, 1971 végéig tartó föllazulásnak az vet véget, aki megengedte azt. Abban a két-három évben Bosnyák István és Végel László társadalmi kritikája a legátfogóbbak és a legbátrabbak közé tartozott a vajdasági magyar értelmiség soraiban. Ez az ankét eredményében is tükröződik.

A magyar „harmadik út" szellemében, a népi mozgalom hozadékában, az 1956-os erkölcsi örökség talaján persze akkor sem vethetnék meg a lábukat, ha többet tudnának róla, mint amiről az Eörsi Istvánnal, Konrád Györggyel, Mészöly Miklóssal, valamint a Lukács-tanítványokkal tartott kapcsolat fölvilágosíthatja őket. Illyéstől jobb távol tartani magukat. Habár tőle is közölnek.

Persze nem úgy, mint Gyurkó Lászlótól, akit viszonylag nagy terjedelemben szóhoz juttatnak, ezenkívül a **Lenin** c. drámájának is helyet adnak.

Magyarországon a liberális és a baloldali ellenzékkel igyekeznek kapcsolatot tartani. Thomka Beáta említi a Tolnairól írott monográfiájában (1994), miszerint Tolnaitól a határon a magyar vámosok elvették az Eszmélet c. folyóirat kéziratanyagát, mivel ez csak Újvidéken láthatott volna napvilágot. Ezután két évig kitiltják Magyarországról, majd még egyszer kiutasítják.

Nehogy azonban valaki a jugoszláv önigazgatás katonáiként könyvelje el a symposionistákat, a szellemtörténet elvontságai és az utópikus zsidó misztika vonzásának is engednek – a fiatal Lukács, illetve Ernst Bloch személyében. Az egzisztencializmus létélménye is (Martin Heidegger) megkülönböztetett módon érdekli őket. És a Gutenberg-galaxis búcsúztatója, Marshall Mc Luhan szintén fontosat mond számukra. Mindenesetre talán Herbert Marcuse szabadságfölfogása pecsételi meg leginkább a gondolkodásukat, jóllehet a strukturalizmus elméletíróitól s a Tel Quel törekvéséből is szeretnének tanulni. Ám viszonylag fiatalok lévén, Wilhelm Reich módjára, a számukra terhes szexuális tabukat is, a represszív társadalmi rendszerekkel, a diktatórikus ideológiákkal hozzák összefüggésbe.

A Híd távolságtartása

A Híd a hatvanas években enged ugyan az esztétizáló elszigeteltségéből, azonban a szerkesztés korábbi „kabinet"-jellege továbbra is domináns marad. A Hídban és főleg a Híddal keveredik vitába Bogdánfi Sándor, aki korábban főleg a dogmák hangadójaként volt ismert, viszont az előző évben a Magyar Szóban – Gerold László kérdésére – úgyszólván ellenzékiként nyilatkozott: „*Nálunk a könyv és a folyóirat az írás koporsója... Szellemi, irodalmi életünk néhány éves pezsgés után enyhén szólva – pang ... [...] a pangás fő oka az elbürokratizálódás.*" Pedig „*túl sok és túl drága a hivatalnoki munka könyvkiadásunk körül.*" (MSZ, 1966. IX. 18.) Ebben az állításban, persze, az igazság mellett demagógia is van. Erre érez rá Tomán László, amikor – a Híd nevében is – válaszra szánja magát ugyancsak még a korábbi évben (1966. 10. sz.). Szerinte sok minden van a Hídban abból, amit Bogdánfi hiányol. Szociográfia nincs, mert szociológusok sincsenek, ahogyan a muzikológusok is hiányzanak. A napló hiányának ugyancsak objektív okai vannak, amelyekről azonban Bogdánfi hallgat. A tankönyveket viszont pedagógiai folyóiratban kellene megvitatni, ami – úgyszintén nincs. Ki szüntette meg? – kérdezi Tomán az „öregek" felelősségére célozva.

Az egymásra mutogatás Bogdánfi viszontválaszával folytatódik (H, 1967. 1. sz.). Ekkor azonban már nem az egyik oldalon van az igazság, mint egy vagy másfél évtizeddel korábban. Senki sem tagadhatja Bogdánfi azon állításának hitelességét, amely szerint a belgrádi és zágrábi folyóiratok pezsgésével ellentétben a Hídból hiányoznak a vajdasági szellemi élet eseményei. A szerkesztők között hivatalnokok vannak, akik féltik a bőrüket. Ugyanazok az emberek töltenek be több funkciót az intézményekben, s így nem fejlődhet ki a kritikai élet. Az íróknak nincs módjuk dönteni saját könyveik sorsáról – állítja Bogdánfi.

A Híd ebben az évben (1967-ben) még céltudatosabb, mint az Új Symposion. Helyet ad Hornyik Miklósnak Varga Zoltán **A méregkeverő** és G. Fehér Gyula **Kenyér** c. regényéről írt hiteles kritikáinak (2–3. sz.). Hornyiknak a kortárs magyarországi irodalom legkiválóbb alkotóival készített, nagy visszhangot keltett interjúsorozata is ettől az évtől kezdett napvilágot látni. Bori Imre kritikai műhelye pedig elsősorban az élő magyar irodalom művenkénti és könyvenkénti vizsgálatát folytatja az előző években kialakult mércék szerint.

A már korábban a Figyelő c. rovat írásával megbízott Tomán László ebben az évben bátorodik neki, hogy számról számra Tények és nézetek címen a sajtótermékekben böngészve a külföldi olvasó számára is kinagyítsa a Jugoszláviában élő magyarok szorongatott művelődési helyzetét, főleg az asszimilációval küszködő bánsági és szerémségi magyarság gondjait. S a vitáknak is olyan mértékben ad helyet a Híd, ami a korábbi években nem volt tapasztalható. Eszmecsere indul E. Fehér Pállal annak kapcsán, hogy a jugoszláviai magyar írók nem kaptak helyet a Budapesten készült magyar irodalmi antológiában. Másfelől pedig Antun Šoljant vonja felelősségre Major Nándor, hogy jugoszlávságuk el nem ismerése miatt miért maradtak ki a vajdasági írók a kortárs jugoszláv irodalom antológiájából is.

Méltán vélekedik tehát a főszerkesztő Ács Károly utólag úgy a Híd 1967-es évfolyama kapcsán, hogy a folyóirat iránt „*tömegesnek nevezhető érdeklődés nyilvánul meg külföldön*". S megelégedettséggel nyugtázhatja: sok magyarországi és más országokban élő magyar írótól közölnek, s kapcsolatok alakultak ki az ismert folyóiratok szerkesztőségeivel.

A jugoszláviai magyar irodalomban 1968: a Szenteleky gondolataival való óvatos megbarátkozás éve. A Híd Tomán Figyelő c. rovatában rögzíti a művelődési élet ezzel kapcsolatos eseményeit. Noha Bori jugoszláviai magyar irodalomtörténete már nyomdában van, a Híd egyelőre tartózkodik a hagyomány e vonatkozásainak tisztázásától. A kéziratokkal (külföldről is) elárasztott Híd (melynek „urbánusnak" minősített költő, a szó művésze, eredetileg jogász a főszerkesztője) kissé nehézkesen vállalja a valóságkutatást. Az önmegismerést a „*teljes nemzeti és nemzetiségi egyenjogúság új formáinak és tartalmainak keresése*" jegyében végül is

fontosnak kezdi tartani, különben aligha írna ki szociológiai és szociográfiai pályázatot (3. sz.). És Szenteleky verseiből sem közölne egy csokrot (6. sz.).

A Híd is fokozatosan nekibátorodik az igazi írástudói feladatvállalásnak. Ez főleg abból derül ki, hogy Tomán üdvözli Herceg Jánosnak a 7 Napban közölt cikkét, amelyben a szerző a vajdasági magyarok önálló kulturális szervéért száll síkra. Igaz, anélkül, hogy határozottan állást foglalna, milyen formában lenne megoldható a kérdés. És Bori Imre Magyar Szóban megjelent javaslatára is reagál, amely szerint pedagógiai folyóiratot kellene indítani a Pedagoška stvarnosttal egyesült Népoktatás helyett, minthogy a Školski život, a kétnyelvű szabadkai folyóirat kevés. A Tomán által elgondolt folyóirat a szakmai kereteken túlnőve fölölelné a kultúra egészét (4. sz.). Ennek megfelelően támogatja néhány hónap múlva a Magyar Szóban vitát indító Tóth Lajost, Dávid Andrást és Borit, aki azt követeli, hogy „*revízió alá vegyük a területi iskoláztatás rendszerét*". Annál is inkább, mivel a tudomány eddig elkerülte ezt a kérdést, s a szülőket és a tanulókat félrevezették.

Hogy Tomán visszatérőben van ahhoz a pozíciójához, amelyet több mint másfél évtizeddel korábban foglalt el, s amelyről az illetékesek szerkesztői-lektori feladatkörbe taszították, az abból tűnik ki, hogy vitáikban a symposionistáknak ad igazat. A kritikaankétjukra írt válaszában egekbe emeli a bátor, igazságkereső, nonkonformista kritikát. Olyannyira, hogy a Magyar Írószövetség Kritikai Szakosztálya által kezdeményezett vitát (amelyre az Új Symposion elutasítással reagált) a Magyarországot környező országokban élő magyar írókra is kiterjesztené.

A Híd folyóirat ebben az időszakban viszonylag nyitott, de csupán kis mértékben, óvatosan kezdeményező. Nem folynak benne viták, mint az előző évben. A Képes Ifjúság, az Új Symposion és a Magyar Szó látja meg és jelöli ki a feladatokat. A sajtó és a rádió emberei kérik föl a nyelvész Deme Lászlót, mondja el véleményét a magyar nyelv közéleti használatáról. A Híd leközli Deme tanulmányát, amely megdicséri a jugoszláviai magyarság vezetőit, akik a nyelvész szerint jó úton járnak.

Az egy évtizeddel korábban lemondatott Herceg János jellemző módon majd csak 1971-ben jelentetheti meg néhány ízben a Leányvári leveleit. Akkor, amikor már a szabadkai Üzenet folyóirat kapcsán folynak a viták. A Híd mellékletekként antológiákat közöl (Boritól és Végeltől), valamint paródiákat. No meg olyan verseket (Tolnaitól és Domonkostól), amelyek az Új Symposionban is megjelenhettek volna.

Nem véletlenül kezdi Burány Nándor helyettesíteni Tománt a következő év (1969) februárjában a Krónika c. rovatában. Ő, aligha függetlenül attól, hogy kivédje a rendhagyó regényét, az elődjéhez képest megalkuvó, és – annak ellenére, hogy az előző évben a Hídban konkrétan bírálta a szerb nacionalizmust

– többnyire elsiklik a jugoszláviai magyarság égető problémái fölött, inkább a szerbhorvát nyelv gondjain, a romániai magyar kultúra vagy a világkultúra eseményein időzve el.

Szükség is van e rovat hangnemének enyhülésére, mivel a Híd márciusi számában már közölte a szociográfiai pályázat első díjas művét, Biacsi Antal Szabadka környéke öngyilkosairól írt tanulmányát. Igaz, e munka a magyar vonatkozásokat csak részben veszi figyelembe, s az utána közölt, a magyartanárok értelmiségi attitűdjét értékelő Gerold-tanulmány sem fektethet akkora hangsúlyt a vidéki pártbürokrácia értelemnyomorító tevékenységére, mint kellene, azért mégis szembetűnő a folyóirat cselekvés felé fordulása. Ennek a kinyílásnak Bodrogvári Ferenc **Lélekkereskedelem** c. tanulmányának közlése a fontos mozzanatai közé tartozik. Ebben a szerző az oktatás ténykultusza, a magolás ellen tiltakozik. Kimondva: ez a kritikai gondolkodás és az alkotóképesség kibontakozásának akadályoztatásával egyenlő, vagyis a pedagógusokat díjazva csupán kirakatmunkát értékelnek a politikusok. Nála csak Tőke István megy tovább, aki a saját tapasztalatából kiindulva sorolja föl a magyartanárok munkáját akadályozó tényezőket, így érvelve Geroldnak a **Rólunk vallanak** c. szociográfiai fölmérése kapcsán keletkezett vitában.

Mirnics Károly a folyóiratnak ebben (1969), Rehák László pedig a következő évfolyamában jelentet meg tanulmányt, amely az anyanyelvi kultúrától elidegenedett kisebbségi politikusok magatartását is bírálja. (Az utóbbira majd Bozóki Antal reagál, kincstári határozottsággal tiltakozva a nemzetiségük érdekeit elhanyagoló politikusok megkülönböztetése ellen.) Ha már Mirnicsnek is szemet szúrt a kultúrának az avantgárd-központúsága miatti önelidegenedése, akkor Saffer erre még rátesz egy lapáttal, nem zárkózva el az önrendelkezés valamilyen formájától mint lehetséges megoldástól. Sajnos, a történelem Major Nándor javaslatát választotta, amely – Borinak a nemzetté válás eszméjére reagálva – hiába tartalmazza a magyarok háttérbe szorulásának az elmúlt évtizedekben kialakult tényeit, továbbra is az AVNOJ-i utat ajánlja. Akárcsak a következő évben (1970) Varga László, akinek, Belgrádban a Politikai Tudományok Karán (Rehánál) védve a dolgozatát kisebb gondja is nagyobb annál, semhogy pártolná a nemzetiségi vertikalizálódás eszméjét.

A Híd 1970-es évfolyamából a mi szempontunkból még Mirnics Károlynak a jugoszláviai magyarság népességcsökkenéséről szóló tanulmánya, Gerold Lászlónak és Tőke Istvánnak a magyartanárok kultúrájával és helyzetével kapcsolatos vitája, s néhány kritikusnak a Forum Könyvkiadó regénypályázatának eredményeit, az időközben már megjelent művekről szóló értékelése emelhető ki. Megjegyzendő: a következő évben külön mellékletben jelennek meg részletek a regényekből.

A Hercegtől (1970-ben) közölt Leányvári levelek visszafogott hangúak, s óvatosságra intenek. Annál is inkább, mivel a Híd munkatársai között is kevés a hozzá hasonló gondolkodású író. Egyáltalán nem jellemző pl. a Szemle c. rovat kritériumaira az a következtetés, amelyet a Hídban 1969 óta értelemközpontú kritikáival gyakran szereplő Varga Zoltán von le Sütő András könyve kapcsán: *„…mert irodalmunk »hazatalálása«, sajátságos gondjaink-bajaink művészi megragadása lényegében még mindig megoldásra váró feladat (szociográfiáról pedig – egy-két kísérlettől eltekintve – nálunk úgyszólván beszélni sem lehet), Sütő könyvének sok tekintetben még inspiráló szerepe is lehet. Ha másképpen nem, abban, hogy útkeresésre késztet*". (1970. 11. sz.) Nyilván ennek szellemében gondolkodhatott Juhász Géza is, amikor utóbb a Híd folyóirat szóban forgó évfolyamát értékelve, Illyés Gyulát merészelte idézni, aki szerint *„a nemzetiségek nem a saját bajaikról, problémáikról beszélnek. Mintha egy befagyott tavon, a jégen értekeznének a jég alatt levő halakról"*, s ennek szellemében a magyartanár-vita kapcsán fölvetette: *„…nem érdemelt volna-e meg ez kérdés is egy különszámot vagy legalább egy különmellékletet, amelyben – akárcsak a pályaművek esetében – egyenes felkérésre hozzászóltak volna a kérdéshez gyakorló pedagógusok, oktatásfejlesztő intézeti szakemberek, felelős kulturális és közéleti vezető személyiségek*". (1971. 11. sz.)

Arra is csak a politikai szorongatottság adhat magyarázatot: miért nem közölte a Híd azoknak a szociográfiai pályamunkáknak a nagy többségét, amelyekre szerződést kötött. Pedig a sok név és a vállalt témák akkor is egy egészséges, társadalom-önismereti igényű folyamat megalapozódásáról tanúskodnak, ha nem minden munka készült el. Íme a lista: Biacsi Antal: Menekülés faluról (Csernye); Bóka Ferenc: Gunarasi sor; Brasnyó István: Közép-bácskai tanyavilág; Burány Nándor: Egy parasztcsalád története; Gerold László: Falusi tanítók egy évvel ezelőtt és ma; Hatala Zoltán: Régi és új falu (Bajsa, Pannónia); Hornyik György: Temerini ingázók; Korponai Ibolya: Erkölcsi fogalmak értelmezése egy falusi iskolában (Csantavér); Németh István: Egy földműves portré; Petkovics Kálmán: Egy tanya keresztmetszete; Rehák László–Dávid András: Két bánáti iskolaközpont gyakorlata; Torok Csaba: Gyökerek és vonzások (Moravica); Vajda Zsuzsanna: Egy generáció tíz éve (Feketics); Vicsek Károly: A TV falun (Tóthfalu, Székelykeve); Vlaovics József: Családom Németországban (Ludasi anket). (MSZ, 1971. VII. 31.)

A Híd nem vállalhat kockázatot. Az értekező prózája – Bori Imrével az élen – változatlanul rangot biztosít számára. A külföldön szerzett tekintélyéből pedig itthon is megélhet. Míg Bori kritikusi érdeklődésének középpontjában már a hatvanas évek elejétől egyre inkább a magyarországi irodalom áll (a vajdasági mellett), addig Bányai figyelme az évtized végén fordul döntő mértékben a magyar irodalom, elsősorban a költészet felé. Tomán viszont nem csupán az áprilisi

Híddal kapcsolatos régi „bűneiért" vezekel azzal, hogy főleg a délszláv irodalomnak kell szentelnie a kritikusi idejét, hanem az újakért is, ti. meg kell mutatnia: jugoszláv polgár, nem pedig nacionalista követeli olykor számról számra a Hídban a magyar gyerekek magyar iskoláztatáshoz való jogait.

Nemzetté válás ide vagy oda, a Híd azáltal sem adja föl a távolságtartását, hogy mellékletként angol popköltőket közöl magyarországi költő-műfordító átültetésében. És ugyanilyen formában Tandori Dezső nagy verscsokrának is helyet ad. De nehogy vidékről érje szó a házat, Tőke István **Mosolygó Tisza mente** c. anekdotagyűjtését is ily módon jelenteti meg. S az előrelátása érdekében: a következő évben Bori Imrének az **Esztétikai gondolkodásunk történetéből** c. szövegválogatása, a következő évtizedek esztétikai-kulturológiai szempontjait meghatározó hagyományanyagának legfontosabb részletei is ebben a mellékletben kapnak helyet.

Mintha előre jelezték volna a Híd szerkesztőjének a vajdasági magyar kultúrában megindult mozgalmiság közeli végkifejletét, az 1971-es évfolyam anyaga az előző évinél is óvatosabb. A vertikalizmus mellett csupán Hock Rezső áll ki a **Joggyakorlat magyarul, egyenjogúan** c. tanulmányában. Nem úgy, mint Mirnics Károly, aki a nemzetiség szociális érdeke miatt nehezményezi a kulturális szerveződést. Vajda Zsuzsának az **Egy generáció tíz éve** c. szociográfiai munkája a vegyes lakosságú falu (Bácsfeketehegy) magyarságának társadalmi alárendeltségére hívja föl a figyelmet. Ennek az írásnak az ellenpólusa is jelen van a szóban forgó évfolyamban. Bálint István ui. úgy véli: „*a magyar vállalatok sem folytatnak... a többségnek megfelelő ösztöndíj-politikát*". (4. sz.) Vajon mernének-e valamit jóvátenni a magyar fiatalokat ért általános diszkriminációból? Bálint, mintha érezné a közeli fordulatot, aggályosan megjegyzi, hogy a sztálinizmus másik véglete alakult ki a jugoszláv filozófiában: az egyéni szabadság hipertrófiája.

A jugoszláviai magyar szerzőktől évről évre viszonylag kevés szépirodalmi anyagot közlő Híd versei közül leginkább Garai László művei, s ezek között a **Népszámlálás** című lóg ki a sorból. Ez így hangzik: „*Én nem voltam magyar, / én nem vagyok magyar, / én nem leszek magyar, / mert magyar vagyok.*" (10. sz.) A **Kis-Ázsia** c. ciklusról van szó, amelyet később külön megrovásban részesít az utócenzúra. A Híd azonban időben teszi a dolgát, s még ennek az évnek az utolsó számában – biztos, ami biztos: úgy általában – önkritikát gyakorol.

Az értékfogalmak zavarossága

Bori Imrének a jugoszláviai magyar irodalomról mint teljesen önálló értékrendszerű képződményről alkotott felfogásának kodifikálása csak évekkel később, az 1974-es alkotmánnyal, a Vajdaság Autonóm Tartomány új státusának kivívásával vált véglegessé. Azonban addig is a kritikusok külön, a magyarországi irodalom szintjétől, eredményeitől függetlenül bírálták el a jugoszláviai magyar irodalmi teljesítményeket. Kimondatlanul is azzal vigasztalódhattak, miszerint ha a vajdaságiak a történelem mostoha volta miatt szegényebbek is hagyományokban, mint a többi, nemzetiségi sorsban, vagy pláne az anyaországban élő magyarok, a titói politika kínálta lehetőségek legalább olyan esztétikai értékű irodalmi alkotások létrehozására adtak számukra lehetőséget, mint amilyet a jóval számosabb és gazdagabb hagyományú erdélyiek teremtettek. Az ezzel kapcsolatos komparatista elemzések – elsősorban a nyelvünk elkorcsosodása miatt – nyilvánvalóan lesújtók lettek volna a vajdaságiakra nézve, ám ilyen elemzésekre a szerkesztői munkát meghatározó állampolitikának köszönhetően nem volt lehetőség. Az uralkodó dogmák szerint ui. a szellemi élet – s így az irodalom is – a gazdasági és az emberi viszonyok függvénye, s csupán az államérdek szerint engedélyezett mértékben hathat vissza a meghatározóira. Más szóval az államhatárok által szétszabdalt, korábban egységes nemzeti irodalom darabjainak csak félig-meddig idegenekként volt szabad egymásra csodálkozniuk. A hasonlóság és a különbség esetleges vizsgálata történetietlen, s automatikusan revizionista szellemű gesztusnak tűnhetett volna. Esetleg olyan irredenta ízű nekibuzdulásnak, amely a kultúra kérdéseit nem közvetlenül az adott élet valóságából származtatja, s az adandó válaszokat sem abban keresi. E fölfogás szerint, amit irodalomeszmének, teremtő szellemnek, kultúrközösségnek mondanak már évszázadok óta, az új időszámítás kezdetétől, 1945-től nem elsősorban egy, a beszélőinek kultúráját alapvetően és a mentalitását sokban meghatározó nyelvből, s még kevésbé egy általános nemzeti hagyományból nő. Ezt az újabb kori szóhasználat is tanúsíthatja, hiszen a „nemzetközi" mint kifejezés nem nyelvterületek közötti kapcsolatra, hanem államok egymáshoz való viszonyára utal. Vagyis a délvidéki irodalom termékeinek az erdélyi írói produkciókhoz való mérése a várható politikai szankcióktól eltekintve is anakronisztikus kísérlet lett volna.

A jugoszláviai magyar irodalomnak – a továbbra is hangsúlyozott kettős kötődés dacára – a szó belpolitikai értelmében való önállósulása általában a mennyiség elszaporodását jelentette a minőség rovására. Nem volt ajánlatos viszonyítani, párhuzamot vonni, mert ezzel akaratlanul is a szellemi alsóbbrendűségét leplezte volna le a szóban forgó, „üvegházi" gondozottságú irodalom.

Viszont nem a kritikai normáknak, értékstandardoknak az elvi föladásáról van szó, annak dacára sem, hogy jóllehet ezek megteremtésének a szükséglete többször is fölvetődött az előző években, kritikusi magatartásként, alkotói eszményként nem gyökerezhetett meg.

A vajdasági magyar kritikában – miként általában a jugoszláv politikában – az elmélet magasan lebegett a gyakorlat fölött. Jól példázza ezt már Bányai Jánosnak az 1964-ben megjelent **Bonyolult örömök** c. könyve. Ez az esszékötet az egyetemes magyar nyelvterületen (a Nyugat magyarjainak teljesítményét nem számítva) annyiban új, hogy – a jugoszláv liberális kritika hatására – T. S. Eliotra s más, szerbhorvátra fordított nyugati elméletírókra hivatkozva, valamint a délszláv szellemi élet eminens képviselőire támaszkodva, az esszéírást alkotó cselekedetnek, mi több, művészetnek fogja föl. Bányai már itt bejelenti, hogy – szemben a tartalmi elemzés vulgármarxista elvárásaival – a forma, a struktúra érdekli. S ehhez a másik véglethez közeledve hívja föl a figyelmet Füst Milán, Pilinszky János és Juhász Ferenc költészetének a szocrealizmus kánonjától mellőzött vonatkozásaira. Részben doktriner hajlamának köszönhetően gondolatmenete gyakran tudálékossá válik, még ha a szívvel szemben a rációra esküszik is. Pedig nem ritkák nála az arisztokratikus ízlés metafizikai elvontságai. Mivel a művet teljesen függetleníteni igyekszik a mögötte-benne álló embertől, tehát a műalkotás egészét csupán a formája által óhajtja birtokba venni, képtelen igazán lényegeset, hasznosíthatót mondani a kortárs kritikus feladatáról az adott művelődési körülmények között. Inkább azzal van tisztában, amit elutasít, vagyis nincsenek kialakult értékfogalmai.

Ellentmondásossága főleg abban tükröződik, miszerint az új baloldal szellemének hatására a hatvanas évek közepétől egy ideig tagadja az esztétizmust, és azt a társadalmi felelőtlenséget, amelyet kimondatlanul is Végel makrója testesít meg, azután pedig Varga Zoltán kiváló regényétől, **A méregkeverő**től elhatárolódva, egészen kiszélesült elkötelezettséggel Végel nonkonformizmusát is hajlandó elfogadni. Hogy alig néhány év múlva végleg visszahúzódjon az elvont irodalomtudomány csigaházába, arra Hornyik Miklós már 1967-ben az egyik ismertetőjében ráérez: Bányai az „*írása elején lesújtó véleményt mond a gyatra esztétizálásról, de aztán jómaga is a spekulatív esztétizálás művelője lesz*". (MSZ, II. 19.)

Pedig Bányai ekkor még ígéretes kinyílási stádiumban van. **Az esztétizmusról** c. esszéje (ÚS, 1968. 34. sz.) pl. rezignált, affektálás nélküli önkritika. A kérdések tisztázatlanok, mondja, s még az új kritikusok is a „műveikbe" temetkeztek. Nem a fantasztikum vagy a parabola a probléma – ismétli meg egy korábbi polemikus gondolatát –, hanem a szenvedély hiánya. (Mikor ezt a Végel szótárában kulcsfontosságú emberi jellemzőt hiányolja, akkor alighanem a személyesség hiányára gondol, hiszen az általa elmarasztalt Varga-regénynél szenvedélyesebb

művet nehéz elképzelni.) Az a baj, hogy „*Kialakult egy belső cenzúra... átsiklunk a gyötrő, fájdalmas és annyira életes kérdések felett.*"

Bányai belülről érzi a kritika problémáit, ezért az ő részmegállapításai különösen hitelesek. Egy másik esszéjében (**Kritériumok és irodalmi standard**, ÚS, 1968. 35. sz.) kijelenti: kritikáink viszonylag nagy mennyisége és számos jó bírálat dacára defenzív állapotban van. Nincs igazi kritikusi egyéniség, s ezért a műfaj átgondolt, racionális művelése is hiányzik. Pedig – Bányai szerint – az irodalom színvonala a szóban forgó időben a legmagasabb, a legkiválóbb művek viszont ezt is fölülmúlják. Ugyanakkor az is igaz – folytatja kissé naivan –, hogy nincsenek „objektív kritériumok" a standard megbízható kijelölésére, s állítólag ez is az ő (a kritikusok) lelkén szárad. Abban az értelemben kétségtelenül, hogy a mércét nem a magyar irodalom egészével való összefüggésben próbálták kialakítani – tehetjük hozzá. Bányai ízlésválsága azon kijelentése alapján is föltételezhető, mely szerint Bori kutatásai alapján magasnak mondhatjuk az 1920 utáni standardot. Valójában ez a színvonal, az emigráció avantgardistáival az élen, legfeljebb közepes volt.

A kritika önkritikája

A kérdés a következő hónapokban – Csehszlovákia lerohanásától aligha függetlenül – immár egy kritikai ankéttal is megtámogatottan továbbgyűrűzik, hiszen 1968-ban a mindent kimondás idejében vagyunk. Amit Bányai leszögezett, azt néhány hónappal később Gerold László megismétli: „*...nincs igényes irodalmi kritikánk – nincs kritikai életünk, s végső soron – kritikusunk sincs. Legfeljebb szórványosan írt recenziók vannak* – panaszolja. – *A kritikát övező rossz szándék elhallgattatja a bírálót. Ezért Szeli elnémult, Bori új területet választott*". (ÚS, 43. sz.)

Burány Nándor a folyóiratnak ugyanebben a számában szintén tagadja a jugoszláviai magyar társadalom- és irodalomkritika létezését.

Hornyik Miklós a legszókimondóbb. Szerinte önelidegenedett, öntetszelgő irodalom a vajdasági, s főleg dilettánsokból áll. Elfordult a valóságtól, az olvasótól, ám – s ezzel Hornyik is az optimistákhoz csatlakozik – visszatérőben van önmagához. Hornyik az esztétikum princípiumával nem mindig szövetséges racionalizmus zászlaja alatt indult, s a stilisztikai tökély elbűvöltjeként a könnyedséget és a szellemességet próbálta kultiválni a lapokban és folyóiratokban közölt, könyv formájában csupán jóval később megjelentetett írásaiban (**Szabálytalan napló,** 1981). A magyar irodalom nagy alkotásainak rajongójaként a korszerűen életes, közönségsikert is érdemlő műveket pártfogolta. A provincializmus, akár dilettantizmusként vagy epigonizmusként, akár a tudatalatti mások szá-

mára átélhetetlen gátszakadásaként vörös posztó volt a szemében. Olyan „kéreg-kritikákat" írt, amelyek a felületi összefüggésekben is leginkább érzékeltetni tudták a lényeget. Elhamarkodott ítélet, átgondolatlanul megvont párhuzam ritkán fordult elő nála. A kritikusok között Hornyik írta a legtöbb időtálló bírálatot a délvidéki magyarok irodalmáról. Azzal is összefüggésben, hogy a nyelvi igényességre saját maga mutatott példát. Szempontja az olvasási kultúrájában korlátozott jugoszláviai magyarságot kívánta szolgálni. Olyan eltökélt alázattal, amely csak az alkotói önteltséggel szemben változik át – többnyire indokoltan – megsemmisítő fölénnyé.

Végel László ugyanakkor panaszkodni kénytelen: „*A kritikus itt és most a koldusbot szinonimája*." A könyvekkel ui. leginkább az elbürokratizálódottak recenziói foglalkoznak. Van ugyan Végel szerint néhány jelentős munkát végző kritikus, de a kritériumaik nem eléggé ismertek. Az írók pedig maguk tehetnek róla, hogy nem ismerik őket Jugoszláviában. Végel feladatkijelölése szintén nem eléggé konkrét: „*Ne azért figyeljenek fel ránk, mert magyarok vagyunk, hanem mert szellemiségünk nem marad el az általános szellemiségtől, nem kullog mindig a nyomában, hanem az alkalmas pillanatokban kezdeményező is tud lenni*." Mindenesetre ezt nem kell föltétlenül úgy érteni, hogy jugoszlávabbaknak kell lenni a jugoszlávoknál, s az írónak a magyarként való érvényesülése eleve olcsó, kulcsszerű érvényesülést jelent. Viszont tény: Végel 1969-ben az újvidéki Ifjúsági Tribün főszerkesztője, 1972-ben, a restauráció első évében viszont a Magyar Szó Kilátó c. rovatának szerkesztője lett, s ezzel az írói és a közéleti magatartása is lényegesen átalakult.

A szóban forgó ankétban Bosnyák István sem adja alább a minden létező bírálatának elvénél. Az új baloldal szellemében állítja: a taktikus kivárás a konformisták malmára hajtja a vizet, hiszen, aki akarja, bármikor félreértheti az embert. A jugoszláv társadalomban viszont a felszín alatt annyi probléma gyülemlett föl, hogy a kritikusi elhallgatás bűn.

A legszélsőségesebb, de sok igazságot tartalmazó véleményt Dési Ábel fogalmazza meg a 7 Napban: „*A magyar irodalom európai értékei mellé ne rakjunk semmitmondó és értéktelen vajdasági írókat.*" (1968. XI. 1.) Egyedül csupán Sinkót tartja méltónak arra, hogy a neve és életműve az irodalmi tankönyvek és irodalomtörténetek lapjain szerepeljen.

Utasi Csaba sem adja a radikalizmuson alább. Leszűrve a tanulságot az ankét anyagából, a következő (44.) számban megállapítja: ha másképpen nem megy, akkor „romboló" kritikára van szükség, olyanra, mint amilyet Végel művel az általános társadalombírálatban. Utasi azonban, miként a kritikustársai is, nagyot téved, amikor amiatt kesereg, hogy későn léptek pl. Zágráb nyomába. (Mellesleg a kritikus nem annyira abban az értelemben eretnek, ahogyan esetleg ő gondolja, hanem azért, mert a Zágrábra való hivatkozás csupán hivatalosan nem

bűn, mivel sok szerb – főleg a kívánt mértékben meg nem bosszult jasenovaci haláltábori szörnyűségek miatt – minden horvátot félig-meddig fasisztának tart.) Utasi a kritikában a kemény kéz híve. Szerinte a méricskélő, óvatoskodó kritika ártalmas. Amennyiben valaki jobb művet alkot, ez nem alkalom, hogy a fércművei fölött elnézzünk.

Mindennek hatására úgy látszik, Bányai magára talál a nonkonformista, újbaloldali elkötelezettségű magatartásban. Rövidesen ui. újra pálcát tör az esztétizmus fölött (ÚS, 1969. 46. sz.). Az irodalom és a társadalomkritika kölcsönös összefüggéseit fejtegetve kijelenti: „*Valéryt parafrazálva, a kritikus fegyvere az akcióban levő szó.*" Ezután pedig – kritikusi szellemisége csúcsán – olyasmit mond, amit nem csupán ő, hanem a kritikustársai is megtagadni, elárulni kényszerülnek a következő években: „*...a kritikus nemzedéki hovatartozása, vagy az egyes irányokkal való eljegyzettsége csak abban az esetben kerülheti el a kritikátlanság ingoványát, ha elsősorban saját nemzedékével, választott irányával szemben kritikus*". Ezzel természetesen nem azt akarja mondani, miszerint a kritika az életközelsége miatt alkalmasabb a cselekvésre, mint a metaforikus vers vagy a többi műfaj.

A hiány jó ördöge továbbra is működik. A művelődési élet megpezsdülése, a spontán vagy elszánt optimizmus azonban még nem teremthet esztétikai-kulturális kritériumokat. A vagdalózás, személyeskedés, alkalmi véleménymondás stb. még nem igazi szellemi-kritikai élet. Ennek tudata nyugtalanította Gerold Lászlót, amikor egy évvel később lényegében ugyanazt kénytelen mondani, mint korábban: „*A néhány évvel ezelőtt jelentkező kritikusok lendülete alábbhagyott – talán Vajda Gábort és Podolszki Józsefet kivéve, noha az ő írásaikból is hiányzik a több éves munkával járó elmélyülés [...] Kitűnt, hogy az elvi ellenállás nem létezett. Csak apró buktatások voltak, telefonhívások, figyelmeztetések, félénk álesztéták taktizálgatásai, rosszul képzett szerkesztők fintorai, rosszabb esetben inszinuációk, irányzatos vádaskodások, politikai diszkvalifikálásra való törekvés.*" Pedig a kritika mint értelmiségi tett csupán a „megállapodottság ellen" irányulna. (KI, 1970. I. 14.)

A szép, igazi-emberi naivitás ideje ekkor még tart. A legfiatalabbak közül Danyi Magdolna felelősségre vonja a szabadkai mozik igazgatóját, mert az Fekete Elvira bírálata kapcsán nem ismeri el a kritika jogosultságát. Danyi Borit idézve cselekedettel azonosítja a kritikát, s felelősségre vonja az igazgatót a filmelosztó vállalatok helytelen politikája miatt (7N, 1971. I. 22.).

Mikor 1971 végével a bukás ideje is eljön, a Magyar Szó a lehetséges (s egyben kötelező) tartományi autonómia előérzetében körkérdést szervez a kritikáról. Arról, hogy a bírálók miért csupán külföldi és jugoszláv könyveket ismertetnek.

A lényeget humorista, Kopeczky László mondja ki: „*a kritikát nem érdekli semmi más, csak a kritika. [...] Bizony, ha Bori kegyelmes úr nem görgetne annyi követ hegynek fel, ez ami alig van, ez se volna*". (MSZ, 1972. II. 5.)

Erre mindenekelőtt annak kell válaszolni, aki a legkevésbé ér rá kritikát írni. Szeli István kér szót a Magyar Szóban, egyrészt gúnyolva a vajdasági irodalomközpontúságot, az indulatos grafomániát s az ezzel járó csinnadrattát, díjazásokat, másrészt másokra bízva a Gyulai-szerepet. Végül aztán a közvetett kritikát közvetlenül visszavonja: „*Kritikát csak úgy érdemes csinálni, ahogy Bányai, Bori, Bosnyák s még egy-ketten: egész könyvvel, tényezőkre bontással, nagy apparátussal.*" Tehát mégis van az, ami nincs? Szeli, kerülvén a munkatársaival való konfliktust, átlépi a problémát, hiszen a nevezettek elmélyült tanulmányai nem a kortárs jugoszláviai magyar irodalmat elemzik.

Alig néhány napra rá Podolszki József is Szelihez hasonló szellemben nyilatkozik. Szerinte a kritikának nincs megfelelő elismertsége: mindenekelőtt Bori Imre „rendkívül szerteágazó munkásságá"-nak, számos könyvének és Bányai Jánosnak **A szó fegyelme** című, kortárs magyarországi költőket méltató tanulmánykötetének. Végül ő is fölveti a kérdést: „*...a jugoszláviai magyar irodalomról miért nem íródott eddig egy ilyen igényű és színvonalú könyv [...] kritikusaink miért tartják vonzóbbnak a magyarországi irodalmat?*" (MSZ, II. 17.)

Erre Tomán László azon nyomban (II. 19.) folytatja a konkretizálást. Megállapítása szerint a Híd 1971-ben csak öt számában közölt kritikát. Az Új Symposion Ex librise elsorvadt, a Magyar Szó Kilátójában, a Dolgozókban és a Képes Ifjúságban is ritka a recenzió. A 7 Nap legfeljebb reklámozza az új könyveket. Csak az Újvidéki Rádió s részben a tévé a kivétel – állítja Tomán. Az okot ő is abban látja, amire már korábban mások is utaltak: a tabukban, az írói hiúságban. Ennek dacára legvégül kijelenti: van remény, méghozzá a szabadkai Üzenetben.

Abban is bőven van igazság, amit Bosnyák István állított a kritika-ankéton. Szerinte a jugoszláviai magyar kritika a részletekben vész el. A könyv, a mű egésze helyett a versre, a strófára vagy a sorra összpontosít. S a komplex közelítésmód helyett csupán egyetlen szempontot alkalmaz: marxistát, strukturalistát vagy fenomenológiait. A részvonatkozásokban rekedés helyett minden nemzedéknek meg kell teremtenie a maga kritikáját.

Elgondolkodtató, hogy ezek a jórészt hiányokat, elvégzetlen feladatokat tudatosító vélemények arra a néhány évre vonatkoztak, amikor a trianoni nemzetkatasztrófát követő korszakban a legnagyobb lehetőség kínálkozott a délvidéki magyarok kultúrájának föllendülésére. A jelzett okoknál fogva az esztétikai értéktudat nem fejlődhetett ki, az irodalom tehát értelemszerűen önként búvt a kultúrpolitika ölelésébe; s ez magyarázza, hogy miért válhatott Bori vajdasági külön-mérték elmélete a jugoszláviai magyarok kultúrája s ezen belül a művészete elbírálásának alapjává. Az írók igazi íróknak akarták tudni magukat, s ezt az ambíciójukat természetszerűleg elégítette ki a vajdasági irodalomnak a magyar-

országitól való Bori általi függetlenítése. A szellemet, a viszonylagos jómódot, a család számára a még jobb jövőt Jugoszlávia és azon belül a tartomány kínálta. Ennek fontosságához képest akkor eltörpült a nyelvi közösség és az ezzel összefüggő, fölbonthatatlanul közös művelődési hagyomány, tehát az, ami valójában a legfontosabb.

ANYANYELVI ÉS PEDAGÓGIAI ERŐFESZÍTÉSEK (1964–1971)

A JMNYE megalapítása

A jugoszláviai magyarok nyelvének válsága akkor mélyült el, amikor az ötvenes évek közepétől az akkor formálódó területi iskolák által a magyar diákok és pedagógusok közvetlenül délszláv, elsősorban szerb fennhatóság alá kerültek. Anyanyelvhasználatuk lépésről lépésre szorult vissza. Ebben a frázisokkal jócskán megtűzdelt olvasókönyvek és a többnyire alacsony színvonalon fordított egyéb tankönyvek is segédkeztek. Az írói nyelvnek a lényegi valóságtól való kötelező elidegenítése következtében akkor is növekedett az irodalmi nyelv és a köznyelv, valamint a népnyelv közötti különbség, ha a jugoszláviai magyar irodalom nyelve a magyarországihoz képest vidékiesedett. Az anyanyelv sorsának rendezése tehát egzisztenciális fontosságúnak látszott, hiszen a beszüntetett, illetve korlátozott tevékenységű színházak spontán nyelvápoló tevékenységét aligha pótolhatta a nyelvileg is a jugoszláv politika függvényévé vált Újvidéki Rádió. Ennek kifejezés-kultúrája akkor sem lehetett feddhetetlen, ha nem mindig terhelte-nyomorította a fordítás kötelezettsége.

Az anyanyelvhasználat és a társadalmi érvényesülés kérdése annyira összefonódottnak, szinte azonosnak látszott egyes értelmiségiek szemében, hogy a meddő problémajelző cikkezést megunván munkához láttak, s 1964 januárjában megalakították a Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesületet. Kek Zsigmondnak az alakuló közgyűlésen elhangzott beszéde azonban, részben az államnak szóló kötelező bók miatt, idealisztikusan ellentmond a tényeknek. Állítása szerint ui. „*semmiféle jogi hátránya, társadalmi kára nem származhat abból senkinek, hogy nem ismeri köztársaságunk többségének a nyelvét, nem előfeltétele ez a boldogulásnak*”. Ez a vélemény azt a föltételezést tartalmazza, hogy a közhivatalokban mindenütt tudnak magyarul, s hogy a munkahelyi pályázatok esetében a többség nyelvének nem ismerése nem jelent hátrányt. A Goli otok büntetőtelepet megjárt politikus, a kiváló nyelvésszé fejlődött református pap természe-

tesen nem lehet demagóg, hanem a nemes cél érdekében taktikusként beszél, amikor szinte agyondicséri a jugoszláviai magyar értelmiség anyanyelv művelésébe fektetett energiáját és az elért eredményeket, úgyhogy – miként ő mondja – „*Egyesületünkkel csak szervezettebbé, céltudatosabbá és eredményesebbé szeretnénk tenni ezt a sok igyekezetet.*" (H, 1964. 2. sz.)

Keknek az alaptétele szerint anyanyelvismeret nélkül nincs kultúra, igazi szakismeret, sőt a másik nyelv sem ismerhető meg. Vagyis mégiscsak egyik föltétele a boldogulásnak a másik, a többségi nyelv ismerete. Ezért tehát a kétnyelvűség a cél, amiben „*benne van a kettős műveltség lehetősége, de a félműveltség nagy veszélye is*". Keknek nyilván azért kellett taktikusan indítani a gondolatait, hogy bevallhassa: fél a magyar nyelv regionalizálódásától, az egységes magyar nyelvtől való elszakadásától, szórványnyelvvé válásától.

Ennek elkerülése érdekében az összevető nyelvtanulást szorgalmazza. Az adott körülmények között érthető példaként az Eötvös Loránd Tudományegyetemen alkalmazott magyar–orosz összevető módszer elsajátítását ajánlja. Annál is inkább, mert a hasadás, a két félemberből összeálló jellegtelen személyiség kialakulása, a nyelvi kettőzöttség fenyegeti a délvidéki magyarságot. Kek mindenesetre fölmenti a jugoszláv államot az anyanyelv súlyos válságba döntésének vádja alól, mondván: „*alkotmány adta jogunknak, költségvetés adta lehetőségeinknek, a néphatóságaink adta támogatásnak egyes egyedül káderhiányunk, tehát a mi belső gyengeségünk szab igen szűk határt. [...] Nem gondoskodtunk arról sem, hogy szaktanáraink legalább szakjukra korlátozott magyar nyelvi vizsgát tegyenek, ami a legelemibb követelmény, s így bizony szakterminológiájuk – maguk is érzik és panaszolják – igen silány*".

Az 1956-os magyar forradalom után azonban, amikor egymás után jöttek létre a magyar intézmények a Vajdaságban, távlatilag nézve aligha volt bölcs a gyámállamot egyértelműen jól gondoskodónak, a magyar értelmiséget pedig tehetetlennek minősíteni. Annál is inkább, mert míg a magyarságában elbizonytalanított értelmiség feje fölött különben is a nacionalizmus vádja lebegett, nemhogy a saját nemzeti-kulturális öntökéletesítését igényelte volna a furcsa csengésű, ázsiai gyökerű nyelvén, addig az államakarat végrehajtói, a politikai zsargonjuktól függetlenül többnyire úgy gondolkodtak és aszerint cselekedtek, hogy a kisebbségek jogi-kulturális helyzete a második világháborút követően „AVNOJ"-i szellemben és véglegesen megoldódott.

Ezért aztán aligha lehet igaza Kek Zsigmondnak, amikor a fogalmak hagyományos összefüggését meg akarja fordítani: „*A klasszikus háromszoros pénzt, pénzt, pénzt helyett itt is kádert, kádert, kádert a sürgető jelszó.*" Mintha a káderképzésnek nem a bőven juttatott anyagiak lennének az előfeltételei. Mintha a közoktatás hibáit – kissé félrebeszélve – nem azoknak a szerb hungarológusoknak és magyar szlavistáknak a hiányával magyarázná nyelvészünk, akiknek – ahogy ő

mondja – „fölülről" egy vajdasági nyelvi intézetben kellett volna, illetve kellene megvizsgálni, melyik az az életkor és módszer, amelyben és amely segítségével a két nyelv elsajátításában a legjobb eredmény érhető el.

Emellett Kek Zsigmond a feladatok tömegét sorolja föl. Ezek megoldása nélkül a kétnyelvűség kérdése hitelesen nem oldható meg. Olyan különféle, legföljebb elkezdett, de nem a szükségletek szerint alakuló kutatások, mint a két nyelv összevető tanulmányozása, szakszótárak készítése, a tankönyvek, a sajtó, a rádió, a színház nyelvének ellenőrzése, a népnyelv tanulmányozása, gyűjtések szervezése – elképzelhető-e vajon a kultúrára szánt pénzek új elosztása, az állam belpolitikájának a változása nélkül? Nyújthat-e olyan fölemelő élményt az ingyenes többletmunka, hogy egyetemisták, publicisták, bemondók, színészek, lektorok, korrektorok, gépírók, műfordítók, politikusok – a lelkesedésüktől vezérelve szakosztályokba tömörüljenek, s ott – másokat is tanítva – pótolni igyekezzenek, amit addig részint a saját hibájukból elmulasztottak?

A publicisták, az írók és a költők a többi között a szocializmus elanyagiasodása, a kultúra elbürokratizálódása miatt panaszkodnak. Vajon miből és mi által születhetne meg Jugoszláviában a magyar értelmiségi munkások fanatizmusa (mert az entuziazmus már ekkor is kevés lenne), ha a családjuk lényegében anyagi értékrendszerű társadalomban él? Az addigi évek során sokszor megalázott, háttérbe szorított magyar értelmiségiek honnan merítsenek erkölcsi erőt a saját anyanyelvi kultúrájuk föllendítéséhez, ha ez a munka olyan energia-befektetés, amely semmiféle távlati haszonnal nem kecsegtet? A magyarok kultúrájának ui. pusztán politikailag kinyilvánított tekintélye van, s csupán elvileg bír gyakorlati fontossággal. Viszont csak azért minél magasabb szinten sajátítani el a magyar nyelvet, hogy az ember, ha néhány azonos anyanyelvű olykor összegyűlik, titokban különbnek érezze magát – az adott viszonyok között luxusnak tűnik. Mert nem elég csupán Kek Zsigmond módjára szemináriumok, tanfolyamok szervezését javasolni a magyar nyelvszakosok és más szakos magyar tanárok számára, hanem azt is szavatolni kellene, hogy a szakismereti többletet (a szerbül is tanító magyaroknak és a magyarul is tanító szerb pedagógusoknak, sőt a színházak hiánya miatt tájolásra kényszerülő magyar színészeknek is) díjazni fogja a társadalom.

Kek Zsigmondot az 1956-os magyar forradalom lélekemelőn nagy példájának kötelező elhallgatása mellett, erkölcsi maximalizmus, szépségutópia és ízlésigény, s nem utolsósorban a magyar nemzetiség fennmaradásának reménye vezérli. Mintha a legkezdetén lenne az új eseménysornak, kijelenti: „*Lássuk és láttassuk be, hogy a beszéd, a levélírás, a szaktanács, a hivatali utasítás, az értekezleten való felszólalás nem kevésbé fontos, mint a szépirodalom, a vers, a regény*." A JMNYE alapítói és a leglelkesebb munkatársai osztották is e gondolatokat, s egészen a felfüggesztésükig ebben a szellemben működtek. Abban az időben, amikor

– jórészt a szülők anyagi nehézségei miatt – a magyar gyerekeknek legfeljebb a fele fejezhette be a nyolcosztályos iskolát.

Mindeszerint a nemes lelkű Kek Zsigmond egyrészt a politika nyomására, másrészt a saját korábbi előítéletei miatt, a részigazságai dacára sem mondhatta ki, hogy az általa is létrehozott JMNYE, az emberi lelkesültséggel párhuzamosan, csupán a társadalmi törvények megváltozását és a pénzelési rendszer átalakítását követően töltheti be missziójá̀t. A többi nemzetiségi intézménnyel együtt nagyobb önállóságra, tervalkotási és gazdálkodási jogra van szüksége – a rankovići államnacionalizmus szorongatásától minél függetlenebbül.

A jóra fordulás lehetőségei a legmagasabb fórumokon elvben újrafogalmazódnak. Vébel Lajos írja **Bizakodó kongresszusi monológ a kultúráról, művészetről** (H, 1965. 1. sz.) c. cikkében: „*A panaszkodó tanító és tanárember... teljes elégtételt kapott a kongresszustól. Nemcsak mert általánosságban is felkarolták a közoktatást, amire már az is kötelezett, hogy hazánk az iskolaügyek, a képzés fejlesztése tekintetében világviszonylatban is afféle rekorder...*" S a tetejében Veljko Vlahovićot idézi a különféle kísérletek és iskolák iránti megértés szükségességének hangsúlyozásában.

Moralizálás belátásból és kényszerből

A politikusok véleménye azonban kimondatlanul is csak nagy fenntartással vonatkozik a nemzetiségi iskolákra. Ezt a Vajdaságban a szerb és a magyar tanerő kimondatlanul is tudja. Erről nem lehet, és nem is kell beszélni. Ennek dacára a kettős mércéhez a magyarság folyamatos sakkban tartása érdekében nem férhet kétség.

A jugoszláv ideológia amellett, hogy külpolitikai kötelezettségből s valamennyire belátásból is elismerte a jugoszláviai magyarság egy részének antifasiszta, sőt kommunista beállítottságát, a két világháború között és a Délvidék visszacsatolása idején, a magyarság mint objektíve bűnös nemzet ellen irányuló vádat, ha formálisan visszavonta is, a magyarságnak a mindennapokban nem ritka megalázásaiból – már csak a revizionizmus miatti félelme okából is – csupán elvétve csinált ügyet. A magyarság jugoszláviai képviselői is legfeljebb csak a jugoszláv ideológiához illeszthető hagyományait bátorkodtak kiemelni a nemzetiségüknek, a függőségen túlemelkedő objektív és humanista értékelésekre senki sem vállalkozott. Ha ehhez a magyarság jelentős részének vallásos beállítottságát is hozzágondoljuk, miközben azzal is tisztában vagyunk, hogy a bibliai tanítás bűnbánatra, önkritikára kötelezi a hívőt, akkor máris egyértelmű: a nagyjugoszláv kommunista politika manipuláló tevékenységét megkönnyítette a keze alá került magyarság lelkialkatának megfelelő magatartása.

Noha az önkritika hamuszórása – jórészt Kek Zsigmond háború utáni, komoly külső kényszerből fakadó példamutatása nyomán – kötelezővé vált, az igényesebb emberek gondolkodásában az elhanyagolt kötelességek nyomatékosítása az értékalkotás fontos föltételévé vált. Így aztán joggal gondolja tovább Ágoston Mihály Keknek az anyagiakról túlzottan megfeledkező meggyőződését, amikor empatikusan vázolja föl a szülő és a pedagógus helyzetét ilyen álláspontokat sorakoztatván: „*...milyen messze is vagyunk a felelősségtudattól. Megkülönböztethetnénk az őszinteséget a szerepjátszástól. A munkaérdemet az ostoba tekintélyőrzéstől – még akkor is, ha nevelői tekintélyről van szó*". (MSZ, 1964. X. 25.)

Ágoston Mihály a jugoszláviai magyarság léte legalapvetőbb problémáját kezdi feszegetni, amikor megkülönböztetendőnek tartja az alázatot és a tiszteletlettudást, s erkölcsileg elmarasztalja a szülőket és a pedagógusokat, hazugoknak, képmutatóknak, könyöklőknek, haszonelvűeknek minősítve őket. Mekkora különbség van Kek (a JMNYE alakuló ülésén elhangzott) erkölcsi értékelésének szempontja és Ágoston moralizáló mérlegelése között! Kek – immár a társadalmi cselekvés lehetőségének korában – cselekvésre fölkészültnek, érettnek tekinti a jugoszláviai magyarságot, s úgy véli: az különösebb anyagi támogatás nélkül is kijavíthatja a mulasztásait, s kiépítheti a létfontosságú káderrendszerét.

Ezzel szemben Ágoston, a fiatalabb nemzedék képviselőjeként, a készenlét hiányát, az önszerveződés fontosságát hangsúlyozza. Ezáltal azon kevesek közé került, akik rátapintottak a Jugoszláviába szorult magyarság rákfenéjére: az elszürkülésre és a jellemtelenné válásra, a belső és külső okok miatti, föltartóztathatónak látszó dekadenciára. Ágoston szemlélete később sem változott, s ennek megfelelően két évvel később kimondja: a Vuk-diploma lehetőséget ad a manipulációkra. Ui. már az iskoláztatás kezdete óta fölkerekítik a „melléktárgyak" osztályzatát, hogy Vuk-diplomához juthasson a diák, s hogy ne kelljen fölvételit tennie. Ez sznobizmushoz, csaláshoz vezet. A konklúzió: „*ideje lenne már teljesebben megbecsülni a kultúrát, önmagunkat...*" (MSZ, 1966. VII. 17.)

Vannak azonban olyan felelős pedagógusok is, akik csupán közvetett bírálattal, nyomatéktalan erkölcsi alapállással ismertetik a jugoszláviai magyar tanügy lehangoló tényeit. Így Kaszás József a középiskolai fogalmazástanítás elvi kérdéseit fejtegetve megállapítja: az elsősök kevés irodalmi alkotást ismernek, fejből alig tudnak verset. Továbbá „*...a nem magyar szakos kollégák kevés kivétellel nagyon kismértékben járulnak hozzá a tanuló nyelvi kultúrájának fejlesztéséhez, legtöbbször nem követelik meg tanítványaiktól a szép és választékos gondolatkifejtést [...] egyesek közülük maguk sem beszélik helyesen anyanyelvüket*". (I, 1965. V. 27.) S a tankönyvhiány is kihat a tanulók beszéd- és íráskultúrájának fejlődésére – véli Kaszás.

Hogy azonban nem lehet minden további nélkül, akár az Ágoston Mihály hangsúlyozta erkölcsi újjászületés-igény szellemében, mereven felelősségre von-

ni a pedagógusokat, az (Kek Zsigmond idézett anyagi függetlenség kérdésére is akaratlanul válaszolva) Tőke István zentai magyartanár nyilatkozatából világosodik meg. Eszerint „*egyrészt az ifjúságról mint a nemzet legféltettebb kincséről beszélnek, másrészt az ifjúság nevelőit, akik a nemzet legértékesebb anyagának jobbá tételével vannak megbízva – lenézik és nem fizetik meg érdemük szerint*". (MSZ, 1965. IX. 26.) Ha a tanár hibázik, kipellengérezik, a tanár-diák konfliktusban pedig rendszerint az utóbbinak adnak igazat. Azóta ezt az igazságot tartalmas közhellyé avatta a pedagógiai gyakorlat.

A jugoszláviai magyar értelmiség erkölcsi válságának folytonosságát az a körülmény is tanúsítja, hogy Tóth Lajos, miután szerb nyelven írta meg **Mesto i uloga direktora škole u uslovima samoupravljanja** (Az iskolaigazgató helye és szerepe az önigazgatás föltételei között) c. könyvét (1966), s azt Belgrádban kiadták, Vuk-díjban is részesült a könyv. Ennek csupán örülhetnénk, ha Tóth műve kritikusának, Bori Imrének a dicséret végén nem kellett volna sajnálattal megállapítania: a szerző az igazgatónak a többnyelvű iskolában betöltött szerepét nem vizsgálja meg. (MSZ, 1968. XI. 24.) Annak dacára sem, hogy Tóthot foglalkoztatják a területi iskolák és központok igazgatásának kérdései. Más szóval Tóth Lajost, a tehetséges és tapasztalt pedagógust a saját karrierje és úgy általában a jugoszláv pedagógia önigazgatói haladása jobban érdekli a (baranyai) tapasztalatainak azon rétegeinél, amelyek segítségével igényeket, kötelességeket szögezhetett volna szembe az arccal rendszerint az állam felé forduló, a nemzetiségi oktatás érdekeit többé-kevésbé szabotáló igazgatóknak.

Felemás tankönyvek

Miközben az értelmiség irodalmár csoportja a hagyománykutatás révén igyekszik megalapozni a folyamatosan születésben levő jugoszláviai magyar irodalom létét, Szabadkán, a magyar szakos tanárok és tanítók találkozóján a pedagógusok a tantervvitában módszertani tájékozatlanságra panaszkodnak: arra, ami a szerbeknél és magyaroknál általános probléma. Hangsúlyozván: az egyetemeken és a főiskolákon csak ismereteket adnak át, s így a pedagógusok módszertanilag szinte teljesen képzetlenek. Tehát nem végezhetnek nevelőmunkát.

Az óvatosan és ritkán vitatkozó pedagógusoknak két típusa mutatkozik meg. Az egyik a megalkuvóbb, az államrend nyújtotta lehetőségekhez nagyobb mértékben igazodó, a másik kezdeményezőbb és az eszményeihez való ragaszkodásában az eretnekség határán járó. Az elsőre Horváth Mátyás a példa, a másodikra pedig Losoncz Iván, akik 1965 januárjában, a Magyar Szóban cseréltek eszmét az új tankönyvek minőségéről. Losoncz Iván szerint tankönyvek alig vannak, a

használatban levők elavultak, tehát diktálni kell. A megoldást a tankönyvírás intézményesítésében, elsősorban a JMNYE cselekvőkészségében látja. Losonczcnak kétségtelenül igaza van, mikor azt állítja: az általánosan elfogadható jó tankönyvet nem ahhoz mérjük, vajon az elődjéhez viszonyítva mennyivel jobb, hanem ahhoz: mennyire felel meg a pedagógiai és módszertani követelményeknek. Éppen ezért megbotránkoztató – mondja a vidéki magyartanár –, hogy az iskolai munka ellenőrzését nem a tanügyben tevékenyen dolgozók végzik, s egyesek a tankönyvírást is monopolizálták, holott nyitott pályázatot kellene kiírni, mint a szerb tankönyvek esetében. A szakszerűséget jelentősen előrelendítené egy pedagógiai szakfolyóirat – véli Losoncz.

Ezzel szemben Horváth Mátyás a realitásokból, perspektivikusnak érzett folyamatból indul ki, s ilyen értelemben ő is idealista a maga módján, hiszen nem mérlegeli, hogy vajon a pedagógusok milyen mértékben férnek hozzá ahhoz, amit elérhetőnek tart. A magyarországi segédkönyveknek a könyvbusz általi hozzáférhetőségéről beszél, az új tankönyvek késését pedig a tanterv lassú készülésével magyarázza, mintha a tantervváltozásnak nem elsősorban a pedagógusoktól kellene függnie, s közvetve nem a politikán múlna a tanterv minősége. Horváth magától értődően és zavartalanul örül annak, hogy az Újvidéken megjelenő tankönyvek jobbak a réginél.

Dávid András módszerész, tiszteletre méltó bátorsággal a teljes elégedetlenségének ad hangot. Cikke összegezéseként megállapítja: „*megfelelő szakmai felkészültséggel rendelkező magyar szakos tanárok, az alapelveiben és részleteiben is felépített tanterv, valamint megfelelő tankönyvek és kézikönyvek hiányában a korszerűsítés követelménye még sokáig pusztába kiáltott szó marad*". (MSZ, 1965. III. 28.) S a magyar szakosok „egybehangzó vélemény"-ét is megismétli: a módszertani képzettség gyönge, a tankönyvek úgyszintén.

Dávid nem éri be ennyivel, s egy későbbi cikkében folytathatja a hiánylistáját: „*Miután a középiskolások szerbhorvát tagozataiba iratkozó, magyar anyanyelvű tanulók száma állandó jellegű emelkedést mutat, viszont az anyanyelvtanulás szavatolása érdekében a kellő gyakorlati intézkedések csaknem kivétel nélkül elmaradtak, ezt a feladatot tekinthetjük a következő tanév egyik legsürgetőbb, haladékot semmiképpen sem tűrő teendőjének.*" Ehhez még az a megállapítás is társul, amely szerint „*Az irodalom tanításához szükséges könyvállomány, majd pedig a szakfolyóiratokkal való ellátottság még ma is igen kedvezőtlen képet nyújt.*" (MSZ, 1965. VII. 4.) Annál is inkább, mivel az iskolákban kevés a magyar könyv, s főleg a házi olvasmányok hiányoznak.

A tartományi központból elhangzó szókimondás újabb szakkritikai kalandra csábítja Losonczot. Megdicsér egy magyarországi tankönyvsorozatot, s az összevetés lehetőségét kihasználva, több szempontból elmarasztalja Balázs Pál és

Sárosi Károly VIII. osztályosok számára írt nyelvtanát, javasolva, hogy „*haladéktalanul vonják ki a forgalomból*". (MSZ, 1966. III. 13.)

Erre új szaktekintély kapcsolódik be a vitába, sajnos, a megalkuvók oldalán. Ágoston Mihály utasítja rendre Losonczot, annak dacára, hogy ő is „gyengécskének" tartja a vitatott tankönyvet. Ő azonban forgalomból való kivonás helyett átdolgozást és lektorálást javasol. Az indok szegényes: „*Ott ugyanis még nem tartunk, hogy egy gyengécske tankönyv helyébe (és melyik nem gyenge?) máról holnapra másikat választhatunk.*" (MSZ, 1966. VI. 15.) Megjegyzendő: elsőrangú magyar tankönyvről annak az Ágoston Mihálynak nem szabad tudnia, aki ekkor már – jóllehet doktorátus nélkül – a Magyar Tanszék egyik legjobb, legalaposabb tanára, mégis önmagában tekinti át a jugoszláviai magyar tankönyvek történetét, amelyben – mind a magyar nyelviekben, mind pedig a magyar nyelvűekben – az elmúlt húsz év alatt jelentős fejlődést lát. Sajnos, csupán a formát illetően, aminek jelentőségét fölnagyítva adott ilyen alcímet írásának: **Tankönyveink nagykorúsága** (MSZ, 1966. VI. 19.).

Ágostont az örvendezteti meg, hogy a komor címek helyébe olyan vidámak kerültek, mint a **Betűország, Napsugár, Szülőföldem, Édes anyanyelvünk** stb. Emellett színes, sokatmondó képek szorították ki az „újságklisék"-et, „ügyetlen illusztrációk"-at. Joggal mondhatja azt is: „*egyhangú tördeléssel is alig találkozunk*". Azután „*változatos betűtípusok, sémák szemléltetik, mi fontos, és mi nem tartozik egy-egy csoportba*". Az egyetemi tanár nem gondolhat arra, miszerint az általa fölsorolt pozitív tankönyvtulajdonságok akkor is külsőségek, ha valóban fontosak, ám elsősorban a technika, a nyomdászat fejlődésének eredményei. De még akkor sem az alapproblémáról beszél, amikor a továbbiakban azt nyugtázza, hogy „*élénk kiadói tapasztalatcsere folyik*", s hogy „*nemzetközi kiállítások mérlegén állapítják meg egy-egy tankönyvünk fajsúlyát*". A lehangoló lényegről jellemző módon csak ezután eshet szó. Nem véletlenül. Be kell ugyanis vallania: a tartalmi fejlődés elmarad, a fordítók szöveghűségre törekedtek. Ez már kemény kritikaként is megfogalmazódik a kiadó irányában. Ágoston ui. végül ki meri mondani: „*azt is elvárhatnánk az Intézettől, hogy radikális eszközökkel és radikális mértékben csökkenteni igyekszik a tankönyvek tartalmi sekélyességét*". Önmagában nem megoldás tehát, hogy a szerzők a gyakorló pedagógusok közül kerültek ki, mert „*a tanítók és tanárok (elsősorban a saját közönyüknél fogva) kívül álltak a tankönyvkiadás folyamatán*".

Ma már egészen nyilvánvaló, hogy az idő Losoncz Iván vidéki magyartanárnak adott igazat: a szóban forgó tankönyveket nem „továbbfejleszteni" kellett volna, hanem – éppen a (valóságos) továbblépés érdekében – kivonni a forgalomból.

Ahelyett azonban, hogy e kritikák siettetnék a tanügy válságának megoldását, egyre több probléma kerül felszínre. Igaz ugyan, miszerint Mirnics Zsuzsának a Dávid Andrással készített interjúja kecsegtető címet visel – **A megvalósítás kü-**

szöbén (KI, 1968. IV. 27.) –, a beszélgetés tanúsága szerint azonban a valós eredmény „küszöbje" még szinte elérhetetlenül messze van. Dávid ui. arról kénytelen beszámolni, hogy sem az általános, sem pedig a középiskoláknak nincs megfelelő szakkáderük. A kimutatások szerint a tanügyi munkások 44%-a nem a képesítésének megfelelő munkát végzi. Sokan közülük még nem szerezték meg az oklevelüket, vagy olyan tárgyat tanítanak, amelyre nincs szakképesítésük. Dávid adatai értelmében a Vajdaságnak ebben az időben 2186 (!) tanárra lett volna szüksége.

Legalább ennyire lesújtó az a kép, amelyet a Tartományi Szakszervezeti Tanács ad a Vajdaság oktatási hálózatáról (KI, 1968. V. 1.). Eszerint az első osztályba beiratkozó gyerekeknek csak az 50–60%-a érkezik el a nyolcadikig. Ez az eredmény különösen a gazdasággal összevetve tűnik katasztrofálisnak. Anica Milošev szerint „*...ha nálunk a gyárban 11% a selejt, mi már nem vagyunk rentábilis vállalat. A tanügyben ez a szám már jóval magasabb*". Ennek oka részben a tantervek túlzsúfoltsága. Az oktatásban és a nevelésben eredetileg a szülők és a pionírszervezet, a földerítők is részt vettek volna – mondja a referens. Azonban „*ebből alig valósult meg valami*". A szülők „*vagy olyan alacsony színvonalon vannak, hogy nem tudják a gyerekeket segíteni, vagy munkájuk miatt sem idejükből, sem türelmükből nem futja*". Emellett a gyermekek alultápláltsága is oka gyönge eredményüknek. A rendszertelen, a szülők által nem ellenőrzött reggelizés lényegesen befolyásolja az iskolai munkát. Hasonlóképpen a testnevelés-kultúra hiánya is. Önmagában is sokat mond, hogy „*a szabadkai tanítóképzőben a leendő tanítóknak nincs tornatermük*".

Az is komoly gondot jelent, hogy főleg a magyarok közül kevesen birkózhatnak meg az általános iskola javítóvizsgáival. Ez különösen Kikindán szembetűnő, ahol a szegény parasztok anyagi helyzete annyira rossz, hogy a pótvizsga-előkészítés költségére már nem telik nekik (KI, 1968. IX. 18.).

Ugyancsak Mirnics Zsuzsa figyel föl egy szakszerűtlenül készült tankönyv problémájára is (KI, 1968. XI. 27.). **A Természet és társadalmi ismeretek az általános iskolák 1. osztálya számára** c. tankönyvet szúrja ki, melynek Sejpes Ferenc a fordítója. Az újságírónő legfeljebb annak örülhet, hogy legalább akkor nem kerültek szerbhorvát versek a magyar tankönyvbe, amikor megfelelőbb magyart is találtak. Ez azért fontos, mert a lefordított versek silányak, semmitmondók. Különben is rengeteg a korrektori és a helyesírási hiba a könyvben. A munka dilettáns jellegét az is jelzi, hogy a népi mondókát „átköltik". Mirnics Zsuzsa szerint e tankönyv nem érdemelte meg a kiadását.

A diákokkal való manipulálásra egy olvasókönyv kapcsán még az a Gál László is fölfigyel a 7 Napban, aki mindig fontosnak tartotta az ifjúságnak jugoszláv hazafiságra való nevelését. Brunet Elemér, a vitatott tankönyv szerzője érthe-

tően nem fogja föl a válaszában, miszerint Gál a politikai szövegeket sokallja a könyvben, s hogy nem csupán a jugoszláv írókat hiányolja (7N, 1970. I. 11.).

A tanterv- és tankönyvkészítőkre nagyjugoszláv nyomás nehezedik. A zágrábi Vjesnik u srijedu szerint elfogadhatatlan, hogy a magyar diákok számára készült új gimnáziumi magyar nyelvi és irodalmi tantervben a délszláv írók nem szerepelnek. Horváth Mátyás szól hozzá a vitához, mondván: elégséges a délszláv–magyar kapcsolattörténet, a jugoszláviai magyar irodalom pedig jelen van a programban. A jugoszláv írókat viszont, állítja Horváth, eredetiben lehet tanulni a szerbhorvát nyelv oktatása keretében (MSZ, 1970. XII. 30.).

Erőpazarlás

Horváth Mátyás szakmai állásfoglalása más vonatkozásban, sajnos, nem ilyen tartalmas. Abban az állításában még van igazság, hogy az új tanterv főként a világirodalom által terheli túl a diákokat, az életrajz is túlméretezett, valamint: a helyenkénti ismétlődések is fárasztók. Ez annál föltűnőbb, minthogy a magyarországi diákok az általános iskola végzése során 700 anyanyelvi órával többet hallgatnak, mégis szűkebb a tananyaguk. Ezért Horváth szerint a tankönyveket, a tanulók fejlettségi fokának megfelelően, át kellene dolgozni. (Vö. MSZ, 1970. XII. 30., 1971. I. 3.)

Azonban legalább ekkora az a baj, amelyet ő maga csinál. A motívumai érthetők, hiszen Szegeden szerzett egyetemi doktorátust, amiért neki nyomatékosan kell bizonyítania a jugoszláv államhoz való lojalitását. Ezt a világnézet kérdésének fölvetésével teheti meg. Nem tetszik neki, hogy a Horthy-éra népszerű írója, Herczeg Ferenc, és az 1956-ban Nyugatra disszidált Kovács Imre, a Szabad Európa Rádió munkatársa is jelen vannak a programban. A frissen diplomázott szabadkai csúcsértelmiségi részéről József Attila megszenvedett sorainak idézése már egyértelmű demagógiaként hat: „*Vers, eredj, légy osztályharcos…*" Annál is inkább, mert Horváth Mátyás e sor segítségével nem költészetet, hanem marxistán materialista erkölcsöt akar taníttatni.

Bori Imre reagál a kihívásra. Neki van a legtöbb oka, hiszen az ő – Szelivel közösen készített – tankönyvei, ahogyan büszkélkedve említi egyik interjújában, az egyetemes magyar nyelvterület sok intézményében keltettek pozitív visszhangot (D, 1968. XI. 1.). Világnézetileg lehatárolt megismerés helyett ui. az irodalmi szövegekhez mint művészethez kínáltak szempontokat, leszűkítve a megtanulnivalót (MSZ, 1966. XI. 6.).

Borit tehát főleg az irritálja, hogy a középiskolások magyar nyelvi és irodalmi tantervének első változata tíz esztendővel korábban készült a saját megfogalma-

zásában, viszont a végső alakját B. Szabó György közreműködésével kapta meg (MSZ, 1971. I. 1.), s azóta jótékonyan befolyásolhatta a reform-tanterveket, s nem is csupán Magyarországon. Bori Horváth rosszindulatának jelét látja abban, hogy nem várta meg a tantervi utasításokat, illetve az időbeosztást. Ám szerinte ennél még nagyobb bűnbe esik Horváth, amikor csak annyit tud Herczegről és Kovácsról, amennyi Rákosi Mátyás szellemének megfelel. Hadd jegyezzük itt meg: Bori a régió kulturális hagyományához tartozóként, nem pedig a magyar irodalom értékeként tartja számon a verseci származású Herczeg Ferenc munkásságát, amelyet Horváth ideológiai elfogultság nélkül is jelentéktelennek tart. E tekintetben alkalmasint Borinak is hasonló a kimondatlan véleménye, ami abból látszik, hogy esztétikai érvek helyett hivataliakkal marasztalja el Horváthot, mondván, hogy a doktorátusa nem tudományos értékű.

A válaszában Horváth Mátyás azt állítja (MSZ, 1971. I. 17.), miszerint nem volt lehetőség a középiskolások anyanyelvi-irodalmi tantervének nyilvános megvitatására, pedig a szabadkai középiskolás tanulók nagygyűlése is igényelte ezt. „*A tanterv mégis suba alatt készült*." Szerves része, az utasítás elmaradt, a mennyiség uralja a minőséget. A továbbiakban Horváth gúnyolja Bori stílusát, és – személyeskedve – a „fura uraságát". Emellett nyomatékosan védi a korábbi álláspontját. Pedagógushoz nem méltón törleszkedik, amikor kijelenti: a JSZK programjában a tudományos világnézet, a szocialista hazafiság és az internacionalizmus követelménye megelőzi az erkölcsi, esztétikai és művészeti nevelést. Ezzel Horváth polgáriassággal bélyegezheti meg Borit, aki pusztán olvasóvá akarja neveltetni a tanulókat.

Bori a viszontválaszában a tantervkérdés mögött lappangó lényegről beszél (MSZ, 1971. I. 24.). Arról, hogy Horváth húsz éve idejétmúlt sztálinista elveket kér számon, s nem érti: az irodalom a társadalmi funkcióját csak az esztétikai szerepe gyakorlásával töltheti be. Vitatársa valójában följelentette őt. Erről azonban nem nyilatkozik. Nem is szükséges, ti. Horváth akaratlanul is növelte az ő népszerűségét. Egy hét múlva ui. a tanterveket és tanterveket előkészítő bizottság tagjai (Dávid András, Jódal Dezső, Penavin Olga, Sárosi Károly, Tőke István és Vajda József) nyilatkozatban kelnek Bori védelmére. Szerintük a munka törvényesen és demokratikusan folyt, de Horváthnak az általa kifogásolt írókkal kapcsolatban sincsenek argumentumai.

Az említettek mellett még egy feltűnő szépséghibája van ennek a dicstelen vitának. A csoportos állásfoglalást követően három hétre ui. Tőke István – ugyancsak a Magyar Szóban – teljesen megváltoztatja a véleményét ahhoz képest, amit korábban (legalábbis az olvasó benyomása szerint) a többiekkel együtt aláírt. Tőke újabban mártírnak tekinti Horváthot, akinek az okosan rendhagyó nézete miatt „vesszőfutáson" kellett átesnie. A gyakorló tanárok állítólag nem szólhattak hozzá a tervhez, amely túl sok írót és művet tartalmaz. Így, a modernség

eltúlzásával a munka felszínessé válik. A kiváló vidéki magyartanár Horváthnak érezhetően nem a túlzón lojális ideológiai állásfoglalását veszi komolyan (amely nélkül aligha lehetne ekkor bírálni a már szaktekintéllyé nőtt Bori Imrét), hanem a pedagógiai fölkészültségét, s annak valószínűségét, hogy a gyakorlatban meg fog térülni a méregdrága politikai „belépőjegy". Sajnos, nem térült meg, s ez nem elsősorban Horváth Mátyáson múlott.

Horváth jelszavai és Tőke konzervativizmusa – ha az idősebbek véleménye kimondatlanul megoszlott is – riasztóan hatottak a fiatalabbakra. (Pl. Guelmino Sándorra: ÚS, 1971. 73. sz.) Liberálisnak, romantikusnak tűnt az az elképzelés, amely szabadabb kezet ad a tanárnak s nem terheli biflázással a tanulót. Csakhogy a tanárt nem önállóságra nevelték, s a diákok is a „pozitív", a visszamondható tudásra állítódtak be kezdettől fogva, így aztán hosszú távon Boriék elképzelése (pedagógiai módszertelensége) sem bizonyult produktívnak. A magyar irodalom általi emberré-magyarrá nevelés elve maradt ki belőle. Az, amit Horváth pedagógiai módszertana sem tartalmazott, annak dacára sem, hogy inkább csak a kritikus politikai helyzetekben rántotta elő a fentebb idézett riasztó szlogent.

Harc az anyanyelvű oktatásért

A hatvanas években mind több szó esik a magyar diákok egyre tömegesebb szerb tagozatokra való iratkozásáról. Hogy ez az ismeretek elsajátítását illetően mit jelent, azt egy szerb pedagógus, Lazar Stankov vizsgálta meg (**A kétnyelvűség előnyei és hátrányai**. ÚS, 1967. 20–21. sz.). Szerbhorvát nyelven tanuló vajdasági középiskolásokkal intelligenciapróbát végzett. Az eredmény értelmében a más nemzetiségű tanulók, vagyis akik otthon nem szerbhorvátul beszélnek, gyengébb eredményt értek el. Mondanunk sem kell, Stankovnak ez a kimutatása a szabadkai gyakorlat, vagyis a szerbhorvát nyelvű oktatásra való fokozatos áttérés csődjét is előrevetítette.

Ekkortól (1967-től) több cikk jelenik meg az oktatás kétnyelvűsítési kísérletének bukásáról. A cél nem is mindkét nyelv elsajátítása volt, hanem – ahogy a Tartományi Oktatási Intézet Pedagógus-továbbképző Központjának közlönye írja – a különböző nemzetiségű tanulók azonos alapon történő nevelése. Mintha különben nem ugyanazon program szerint dolgoznának! – jegyzi meg Tomán László a Híd Figyelő c. rovatában (1967. 11. sz.). Majd hozzáteszi: „*sok mindent elölről kellene kezdeni*".

Herceg János is megfogalmazza a véleményét a kisebbségi oktatás krízisérőI. Rehák könyvének örül, amelyben már nem szóbeszédnek, hanem vizsgálatnak a tárgya „*a kisebbségi iskolák alacsonyabb színvonala*". (7N, 1968. II. 23.) Mert csak

a parasztok és a munkások gyerekei tanulnak az anyanyelvükön, a „nagyszájú kispolgár" az érvényesülés érdekében szerb tagozatra íratja a csemetéjét. Az író érthető ingerültséggel csipkedi meg a hivatalnokokat, szerkesztőket. Szerinte „*Most már csak az kell, hogy a nemzetiségek a maguk keblén belül bátran merjenek szembenézni a tényekkel, hogy le tudják vonni a következtetéseket ilyen létfontosságú kérdésben is, mint amilyen a nemzetiségi iskola*."

Bori Imre viszont egyenesen a régi Jugoszláviában érvényben volt iskolapolitikához hasonlítja a diákot anyanyelvüktől fokozatosan elidegenítő ún. szabadkai gyakorlatot (MSZ, 1968. XII. 1.). Önmagukban nem tartja ugyan problematikusaknak a területi iskolákat, habár szerinte már tíz-tizenöt nemzetiségi diák kedvéért is tagozatot kellene nyitni. A megoldást a magyar tagozatok jövendő önigazgatásában látja. Mert „*Radikális intézkedések kellenek..., hogy diákjainknak zenei, művészeti anyanyelve magyar legyen*." (KI, 1970. X. 21.) Bori ugyanakkor a „fölszabadulás" utáni iskolaügy történetének megírását is szorgalmazza (MSZ, 1969. III. 30.). Azokra a tényekre és okokra kíváncsi, amelyek beszűkítették a magyar középiskolai hálózatot, s a továbbtanulás lehetetlensége miatt megakadályozták a magyar középkáder kialakulását a társadalmi-politikai életben. Szerinte a Tartományi Oktatásfejlesztő Intézet szabotálja a magyar iskoláztatás kérdését, „speciális feladatok" néven említve azt. A magyar nyelvű oktatást a magyar nyelv és irodalom oktatása kérdésének tekinti. Ez részben érthető is, mert az intézet munkatársai között alig van magyar nemzetiségű. Nem hisz a kisebbségi oktatás kérdéseinek területi intézetek általi megoldhatóságában. Magától értődőnek tartja, hogy a kisebbségi oktatás feladatait csakis egy nemzetiségi oktatásfejlesztő intézet vállalhatná föl.

Bori akarásai egészen a vajdasági egyetem utópiájáig terjednek ki (MSZ, 1970. V. 23.). A várható „egyetemi reform" kapcsán javasolja, hogy az Újvidéki Egyetem minden tárgy keretében a vajdasági érdekekhez igazodjon. Pl. a történelemtanításban a Vajdaság népeinek és nemzetiségeinek története képezné a munka gerincét. Az oktatás, mint az albánoknál, többnyelvű lenne.

A társadalom további átmeneti demokratizálódása konkrét javaslatok előterjesztését is lehetővé teszi. Így aztán Bori a Bölcsészeti Kar tanácsának vitáján fontosnak tartja az általános tárgyaknak a következő tanévtől magyarul való előadását. S szerinte olyan szerbhorváttanárokat is kellene képezni, akik magyar iskolában is tanítanának. Az egyetemen a magyar is oktatási nyelv lenne. A magyar lektorátus előadásait végighallgatók okleveleibe viszont be kell majd írni, hogy az illető magyarokat is taníthat. Emellett a harmadik fokozati oktatás is beindulhatna.

Nem érdektelen Bányai János hozzászólása sem, amely szerint a magyar–délszláv kapcsolatokat más tanszékeken is oktatni kellene. (Uo.)

Az önmegvalósítás lázában égő délvidéki magyar értelmiség az újvidéki Ifjúsági Tribün vitájában, táblás házban is hitet tesz a saját nyelvi kultúrája védelmében (MSZ, 1970. VI. 13.). Ágoston Mihály, Bori Imre és Bosnyák István a teljes anyanyelvű oktatás megindítását szorgalmazza. Várady Tibor, Végh Enikő és Szecsei Mihály kezdeti lehetőségként lektorátusok létesítését említi, Halasi Rózsa viszont vendégtanárokat hívna. Kek Zsigmond szerint a nemzetiségi egyetemistákat az anyaországukban kellene taníttatni, majd itthon szerb lektorátusokat létesíteni számukra.

Vajda József, a szabadkai Tanárképző Főiskola első igazgatója a magyar pedagógusképzés programjainak egybehangolása mellett az anyanyelven való tanulásnak a megoldását kéri – törvény formájában.

VALÓSÁGISMERET (1957–1973)

Kötelező dogma – vállalt eszmény

A lojalitásban vakbuzgó nemzedéktársai, majd az „április hidasok" egyes szóvivői, végül pedig a Symposion-nemzedék tagjai által megalázott Herceg János, amellett, hogy az Újvidéki Rádió gyéren hallgatott irodalmi műsoraiban a jugoszláv szocializmust volt kénytelen dicsőíteni, a hatvanas évek közepétől, ahogyan enyhülni kezdett az államnemzeti elnyomás, egyedül látott hozzá annak a programnak a megvalósításához, amelyhez egy évtizeddel korábban a Híd élén nem kaphatott szabad kezet. Olyan szociográfiai riportok írásába fogott, amelyek előképeivel korábban inkább csak az eszéki Magyar Képes Újságban közölt **Leányvári levelek** c. cikksorozatában találkozhattunk. Az alig néhány gépelt oldalnyi terjedelemben emberi sorsokat megjelenítő szövegek **Egy meg egy** címen 1968-ban kötetformát kaptak.

Érdekes megfigyelni e portrék kialakulását az ötvenes évektől a Magyar Szóban, a 7 Napban és a Dolgozókban publikált tárcanovellákban. A **Somfa a völgyben** (7N, 1957. XI. 29.) még olyannyira aggályosan szocrealista szellemben íródott, hogy a férfi szereplő a „vörös" melléknevet viseli, ám nem csupán a testi tulajdonsága miatt, hanem azért is, hogy már az első sorok átfutása után megfelelő képzettársítás alakulhasson ki az ideológiai ügyeletesek tudatában. A kezdeti látszat dacára az író a magáét, az erkölcsi közönyivalóját mondja: a férfi jóváteheti hajdani hibáját. Feleségül veszi a valamikor megesett magányos asszonyt, pedig legénykorában egy lányt annak törvénytelen gyermeke miatt hagyott el. Igaz, az asszony a fia sírját keresi, aki az elvtársak oldalán esett el.

Herceg úgy védi az iparosok becsületét, ahogyan a sajátjához ragaszkodik. A **Kék antilop fehér varrással** (7N, 1958. V. 1.) c. novellában ez úgy fejeződik ki, hogy a susztersegéd lebeszéli a túl előkelő cipő megvásárlásáról a telepes szerb fiatalembert, aki az emlékei bűvkörében vásárolna. Emellett a nazarénusok vallásfelekezetéről is van jó szava az írónak (**Tábori mise**. D, 1959. I. 17.). Egy mé-

száros meséli: a háborúban azért nem lőtt emberre, mert annak a szektásnak a hatása alatt volt, aki – hiába fenyegették agyonlövéssel – nem volt hajlandó fölesküdni Horthy fegyvereire. Hogy Hercegből nem az elfogultság beszél, hanem a méltányosság, arra az a bizonyíték, miszerint az iparosai között gyönge jellemű is akad. Az **Ábránd és valóság** (MSZ, 1959. VII. 26.) börtönviselt szatócsa szerelmes az asszonysegédjébe, aki már a harmadik vőlegényénél, egy rendőrtisztnél tart. Az érzéketlen, unalmas boltos a múltjába feledkezve újraéli fiatalságát. A falu és a községháza nyomására kénytelen elbocsátani a lányt.

De – férfiak helyett – egyéniségként fölmagasló asszonyszereplője is van Hercegnek. Az anekdotikus-szatirikus történet (**Hetyke kakas**. MSZ, 1960. I. 31.) Róza nénije – igen sokatmondón – a magyar férfiak helyett, s a tetejében értük cselekszik. Az öreg Bábinak, a kofának a segélyt harcolja ki. Férjét, a susztert, a partizánok fogságából szabadította ki. Azt ugyanis a szomszédja egy kakas miatt besúgta. Az asszony határozott föllépése megszelídítette a partizánokat, miközben a férj hajlongott.

Az író kényszerű megalkuvása egyik mélypontját jelzi a **Kaland** c. tárcanovella (D, 1966. VIII. 15.), amely nem véletlenül maradt ki két évvel később a könyvéből. Az események középpontjában egy kommunista mintacsalád lánya áll, akit megszöktet Dzseki, az újgazdagsarj. Az apa utána megy a lánynak, és hazaviszi. Az író érezhetően eszményíti ennek a családnak az életformáját.

Az Utasi Csaba által szerkesztett **Egy meg egy** c. kötet fülszövege szerint a riportalanyai vallomásába „*nem szól bele az író, nem érvényesíti a maga álláspontját, aminek következtében olyannyira hús-vér emberek állnak elénk ezekben az arcképekben, hogy szinte fizikai valóságukban is érezzük őket*". Ma ezt annyiban módosíthatjuk, hogy Herceg nem közvetlenül fejezi ki a véleményét, hanem áttételesen, hiszen nem mindegy, mit és milyen nyomatékkal hozott felszínre az interjúalanyaival folytatott beszélgetéseiből.

Olyan riportalanyokat keres az író, akik megalapozzák, konkretizálják az ő – korábbi évtizedek során formálódott – valóságképét. Magyar embereket mutat be, szerencsétlen sorsúakat, megalázottakat, de olyanokat is, akik a nagy nehézségek dacára is vitték valamire az életben, s nem elégedetlenek. Ott vannak közöttük az életben mindig alul maradó derekasak, s helyet kapnak a hatalmi harcban jól helyezkedők is. Az író látásmódja szerencsére nem sematikus, vagyis viszonylagossá válik nála az osztályöntudatos munkásnak és az önző kispolgárnak a fogalma. Mi több, átfedések, értékcserék is vannak a korábban általa is olykor határozottan egymással szembeállított két kategória között. A hatalom által dicsőíttetett munkásosztályban a kispolgári elemeket láttatja, a kispolgárok által viszont azokat a tulajdonságokat domborítja ki, amelyek nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy a szocializmus fejlődőképes legyen.

Herceg riportalanyai kimondják: a jugoszláv társadalom önmagát éli föl, amikor – a dolgozóinak nagy érdemeire hivatkozva – kölcsönök és egyéb juttatások formájában fogyasztói prédává teszi a megtermelt javakat, mellékvágányra irányítva a megszédült ifjúságot. S néhányan azzal is tisztában vannak – jóllehet ezt nem mondják ki nyíltan –, hogy a kommunista hatalom általában kerékkötője a haladásnak. Az író előítéletek hangoztatása helyett az azonosuló készségének adja át magát, s a találékony, vállalkozó kedvű, sikeres emberekre is fölfigyel. Annál is inkább, mivel mindig vonzódott azokhoz, akik, ha szerény keretek között is, de meg tudták teremteni a saját életegyensúlyukat.

Nagy hangsúly esik azonban azokra, akik csupán nagy belenyugvással, önámítással mondhatják magukat elégedetteknek a rossz politika által többnyire meghatározott életküzdelemben. Szorgalmas és értelmes magyar nőkről, férfiakról van szó, akiknek a sorsát alapvetően határozták meg a határváltozások, a tőlük idegen ideológia elvárásai. Herceg egyszerű embereinek nagy a tűrőképességük, s ezért tudták a rossz körülmények között is megállni a helyüket. Túl lehet élni a család egységének határ- és rezsimváltozás általi megsemmisítését, s azt is, hogy az ember egy életen át nem a képessége szerint érvényesül, s nem is a munkája értékének megfelelően jutalmaztatik. Egy kritikus egyetemista, a tanult esztétizmus akkori elkötelezettje (Vajda Gábor) Herceg könyvét ismertetve, Móricz egyik ismert regényére hivatkozva, megannyi Joó Györgyről beszélt megrovóan (KI, 1968. XII. 28.), holott ha nem az uralkodó előítélet szerint olvasta volna Herceg kiváló portrésorozatát, akkor az írónak a nemzetiségi önismeret terén tett fontos előrelépését dicsérhette volna meg. Így az új baloldal szemüvege sem engedte kidomborítani a könyv értékeit. Az **Egy meg egy** újdonságát természetesen azok sem jelezték érdemben, akiknek kulcsszerepük volt a vajdasági magyar kultúra irányításában.

Pedig lett volna mit hasznosítani Herceg portréiból! Különösen, ha a marxizmus klasszikusainak politikusi értelmezése nem zárta volna ki az elmélyült humanizmust. Pl. azt lett volna érdemes tovább kutatni: vajon mennyire jellemző annak a magyar forradalmárnak az esete, aki annak dacára, hogy közéleti munkás lett, nem fordított hátat a fizikai munkának. Sőt a kötelező szerénységet sem tagadta meg, mivel föltaláló létére sem adta vagyonszerzésre a fejét. Arra nem gondolt, miszerint az általa hozott áldozatok alapján esetleg manipuláltnak is lehetne tartani az ilyen naiv kijelentése alapján: „*Nekünk az az elégtétel marad, hogy nem éltünk hiába.*" **(Színem a vörös)** Hogy mennyiben őszinte, illetve mazochista (kisebbrendűségi érzésből fakadó) e szerénység, arra már a portré alkotója nem utal. Kár, mert ő mondhatott volna erről legtöbbet.

Herceg természetesen óvatos. Húsz riportjában (amelyekben háromszor ismétlődik a szereplő) három ízben szerepeltet zsidó származásút, egyben pedig

cigányt. S különösen a zsidó Kardos által fogalmaztat meg kényes igazságokat az időszerű társadalmi problémákról. A múltbeli zsidósérelmek fölelevenítése, amellett, hogy az írónak ez is lelkiismereti kérdése, a magyarok viszontagságainak érintését is megalapozza erkölcsileg.

Herceg, könyvének utolsó írásaiban, portréi valóságképét – az egymásnak válaszoló szereplők által – szembefordítja egymással. A nyugalmát hasztalanul kereső, idősödő falusi, ostoba pártember nem titkolja egy sikeres iparos iránti irigységét – aminek a sértettet és a sértőt is leleplező, emberi gyarlóságában megmutató válasz lesz a következménye. Ha itt a „kispolgáré" az utolsó szó, akkor a másik, a háromrészes „vitában" az ultrabalosságáról a konformista társadalomban a felesége támogatásával lemondott öreg forradalmár zárja az eszmecserét. Herceg sorsát ismerve akár önvallomásnak is tekinthetjük riportalanya önidézését: „*Én elvtársak, dialektikát tanultam, de hogy az idők változását is dialektikusan kell nézni, arra a feleségem tanított meg. Ültünk a lámpa alatt, próbáltam neki az Anti-Dühringből felelni, próbáltam védekezni, hogy én nem vagyok osztályáruló, aztán kiabálni kezdtem, a hétszentségit, hát hiába volt az én életem? De a feleségem oly nyugodt maradt, mint a kő, vagy mint a kenyér az asztalon...*" **(Az idő útja)**

Herceg, persze, nem érzékeltetheti nyíltan, hogy iszonyodik azoktól a dogmáktól, amelyek a hajdani forradalmár részéről az írónak korábban – válaszcikként – már vallomást tett öreg „reakciós" felé sújtanak dühösen. Akkor is viszolyog a szólamoktól, ha nem pusztán politikai óvatosságból nem lelkesedhet a falusi környezetét minden tekintetben fitymáló fölényes polgárért, aki a maga összetett frusztráltságában azért fontos igazságot mond ki a vidék munkakultúrájának színvonalsüllyedéséről. Az elvtárs „föllebbezése" utóbb aligha vonhatja kétségbe pl. az ilyen – munkaerőhiányra vonatkozó – kijelentések hitelességét: „*Mert városban még csak, csak. Itt vannak ezek a déli emberek, csapatostól jönnek, mint télen a farkasok. De hát ezekre nem lehet egy konyhakertet vagy lugasszőlőt rábízni, hogy azzal babráljanak.*" Vagy a jól fizetett szakmáját a funkcionáriusi irodamunkáért, korai nyugállományért elhagyó volt forradalmár túlzó nemzedéki önkritikájára így reagál: „*Ha én olyan kommunista volnék, mint ez a tisztelt elvtárs, akkor nem mondanám ki olyan könnyelműen azt, hogy vén trotykos. Mert kérem tisztelettel, pont a kommunistáknak lenne az a dolguk, hogy humánusan kezeljék ezt a kérdést. [...] És hogy mit jelent nemzetgazdasági szempontból ez a sok fiatal nyugdíjas, arról tudnék egyet-mást mondani, pedig bevallom, a marxista közgazdaságtant nem ismerem.*" **(Nem vagyok hős)** Az a „reakciós kispolgár" beszél így, akinek a sorsa már az apjáé által megpecsételődött, minthogy az bírósági tisztviselőként az első háború után nem tette le az esküt a jugoszláv hatóság előtt...

Hogy az író a vörös és a fehér kispolgárok vitájában kihez áll közelebb, azt abban a helyzetleírásában beszéli el, amelyet egy önérzetében sértett régi forra-

dalmárról ad, akit újra megaláz a rendszer, mivel mint statisztát erőltetik bele a nyilvánvaló kimenetelű választási procedúrába. Ennél mélyebb szinten hiányolja a szocialista eszménnyel takarózó társadalom humánumát egy megesett s félelmében a gyermekét a Dunába vető lányról szóló történetében. Az emberek érzéketlensége és a rosszindulata az egész életét tönkreteszi az árvának. „*Mert olyan férfival én azóta se találkoztam, akinek megmondhattam volna minden titkomat*" – vallja az **Árva gyöngyvirág** szerencsétlenje, s ezzel súlyosabb bírálatot mond a szocializmusról, mint aki fogalmakkal dobálózik.

A „hideg napok"

Herceg János azok közé tartozott, akik a legtöbbet tudták arról, hogy egyrészt mit tettek a magyarok 1942-ben a Délvidéken, másrészt, hogy a „fölszabadulás" első napjaiban mekkora volt a visszavágás, amelyet azonban egy újdonsült jugoszláv hazafinak illett tökéletesen elfelejtenie. Nem pusztán azért, mert a pontosan emlékezőnek akadályozták volna a társadalmi haladását, sőt börtönbüntetés is sújtotta volna, hanem a háborítatlan élet vágyából s ezzel együtt öntudatlan keresztény kötelezettségből következően is. Volt, ami volt, ezután csak előre érdemes nézni, s a múltból csak azt ajánlatos fölidézni, ami gyógyítja és feledteti a sebeket. Eszerint a jelen és a valószínű jövő – bármennyire is különbözzék attól, amit a jóhiszemű, sőt naiv kommunisták annak idején elképzeltek – fontosabb, mint az elhallgatásnak vagy akár a kegyeletes hazugságnak enyhe bűntudata. Mert mindenekelőtt a békéről van szó, arról, hogy a hihetetlennek tűnő iszonyatos tettek ne ismétlődjenek meg. Ezekhez mérten ui. a tisztességes másodrendűség, a szolgaság, a megalázottság, amelyet azért időnként szóvá lehet tenni, összehasonlíthatatlanul jobb. Vagy legalábbis kevésbé rossz. A viszonylagos nyugalom az időnkénti, vagy akár a gyakori mellébeszélést is megéri.

Más szóval Herceg János, ha ellentétes érzelmi és sajátos erkölcsi alapon is, belátással igyekezett magáévá tenni azt a hivatalos jugoszláv álláspontot, mely szerint a háború végén a magyar fasiszták a népítélet eredményeként elnyerték méltó büntetésüket, s hogy aki ebben kételkedik, az szemben áll az ország politikájával, s ezért: ellenség. Éppen emiatt kellemetlenül érinti a Cseres Tibor regénye alapján készített **Hideg napok** c. film, mondván: „*volt és van bűntudat bennem*". Majd tovább: „*Az én tudatomhoz hát ne közvetítse irodalmi élmény vagy absztrakt látvány ezt a tömegmészárlást...*" (7 N, 1967. IX. 22.) Akkor még írónk nem tudta, vajon Jugoszlávia befogadja-e a fölkínált filmet. Azt hitte, azzal a kifogással utasítják el, hogy: „*Mi is visszaadtuk a kölcsönt, most már felejtsük el.*"

Mindenesetre Utasi Csaba az Új Symposionban (1966. 18. sz.) tiltakozik Stevan Babić-Lanji (Lányi István) Telegramban közölt cikke kapcsán, cáfolva, hogy Kovács András filmje a nemzeti bűnösség beismerése, holott a rendező az emberből olykor kiugraszthatóvadállatról nyilatkozott a NIN-ben. A Telegram – fájlalja Utasi – nem fűzött kommentárt a méregcsöppekhez.

Számunkra ezzel kapcsolatban az a fontos, miszerint Herceg, az egyik leglelkiismeretesebb jugoszláviai magyar író, képtelen vagy nem is akarja megérteni: a tartósabb békének mind az áldozatok hozzátartozói, mind pedig a gyilkosok szempontjából alapvetően fontos a halottak – tágabb értelemben vett – tisztességes eltemetése. Vagyis az igazi megnyugvás, valamint a reális és hasznosítható emberismeret szempontjából egyaránt minél pontosabban kell ismerni az egyéni és csoportos bűnök formáját, mértékét ahhoz, hogy a kollektív bűnnek még az árnyéka se terheljen senkit azok közül, akik önhibájukon kívül egy sorozatosan háborúkat és forradalmakat vesztett nemzet tagjai. S azért is, hogy a győztes nemzet tudatában ne alakulhasson ki a végső soron önmegsemmisítő mítosza a felsőbbrendűségnek, a történelmi eleve elrendeltségnek. Mert ha az átnevelés tudatmosása – miként a Jugoszláviában rekedt magyarság példája tanúsítja – megdöbbentő mértékben sikeresnek bizonyul, vagyis, ha a nemzetiség többsége nem jugoszláv tudatúvá is, de legalább képlékeny kozmopolitává válik, az erőszakosan asszimilálót az időközben féktelenné duzzadt hatalomvágya, vélt nagynemzeti voltának fölfuvalkodottsága taszítja a pusztulás felé.

Mi mást tehet Herceg János, minthogy felelős írástudóként a saját nemzetiségének ad fölvilágosításokat? A kisebbségeket kíméletlenül elnyomó magyar urak mítoszával ellentétben elmondja pl., hogy a németek 1848-ban és a Bach-korban önként asszimilálódtak. Ennek megfelelően szeretné tudatosítani a délvidéki magyar ifjúságban a történelmi igazságot – aminek ismerete nagyon fontos a kisebbrendűségi érzés leküzdéséhez és az asszimiláció leállításához. A flamandok is másodrangú polgár voltuk ellen küzdenek nyelvi követeléseikben – sugallja Herceg a sorstársainak, az adott lehetőségek között a lelkiismerete szerint is a maximumot nyújtva (7N, 1969. IV. 10.).

Bátorság ez Herceg részéről, ha meggondoljuk, hogy miután Burány Nándor **Összeroppanás** c. dokumentumregénye (1968) által még egy helyen megtört a jugoszláviai magyar kultúra jege, Olajos Mihály, aki tanúja volt a partizánvérbosszú eseményeinek, fiktív levelet írva a regény főhőséhez, az ártatlan magyarok kivégzésének csak az előzményeiről beszél: nemzettársai bűneiről, a szerbség fölötti genocídium idején való hallgatásáról, majd pedig a kommunisták átmeneti passzivitásáról. S arról, miszerint bosszút állni csupán Draža Mihailović emberei akartak (MSZ, 1969. XII. 21.). Olajos két hét múlva már kevésbé hivatalos hangnemben cikkezik. Vitatkozik ugyan Burány hősének pesszimizmusá-

val, de elismeri a magyarok elleni atrocitásokat. Azt is elárulja: a helyi magyar kommunistákat átmenetileg eltávolították, mert úgy látszott, hogy a magyarok is a németek sorsára jutnak. Olajosból ekkor már érezhetően a korábbi kényszerű hallgatása miatti bűnbánat beszél.

A reális történelemképért

Éppen ezért huszárvágásnak kell tekintenünk Bori Imre belgrádi föllépését, amikor a jugoszláviai magyar irodalom forradalmi hagyományairól tartva előadást, valójában történelmi leckét tart fővárosi kollégáinak. Elmondja nekik a többi között, hogy a *„Vajdaság területén az első kommunista újság magyar nyelven jelent meg 1920. I. 20-án Közakarat címen"* (MSZ, 1969. X. 19.), s hogy a Sándor király elleni merényletben Csáki Lajos és Juhász József is szerepelt. Bori emellett a távolmúltat, a hajdani délvidéki magyar kultúra emlékeit, a Huszita Bibliát is említi.

Bori a zentai történelemszemináriumon is hallatja szavát. Itt kimondja, hogy az ellenforradalmi erők mindeddig ignorálták a jugoszláviai magyarok történetét, mivel egy népet a múltjának tagadásával lehet irtani. Ennek megfelelően az általános iskolai programban Hunyadi Jánost románnak tekintik. Azután pedig egy ilyen félrevezető cím is található benne: Magyarország, Szlovénia, Vajdaság fölszabadulása a török rabság alól (MSZ, 1971. IX. 26.).

Borit ebben az időben azért is dicséret illeti, mert Gaál György történész mellé áll, akit reális történelemkoncepciója miatt szerb és horvát történészek egyaránt támadtak. Mindazonáltal Bori Löbl Árpád (azaz Lőrinc Péter) expresszív (egyensúlyozgató, kiegyenlítő) történelemképét nem tartja hitelesnek, s várja a történetírót, aki megírja majd a magyarok múltját, mert ezer év óta jelen vannak – és sem jobbak, sem rosszabbak másoknál (MSZ, 1971. V. 8.). Viszont már akkor látszott: a reális történelemkönyvre várni kell, hiszen egy író, Herceg János kényszerül kijavítani egy fiatal történészt, aki összetéveszti Kiss Józsefet Kiss Ernővel, Damjanichot becsei születésűnek véli, s azzal sincs tisztában, hogy Dózsa nem volt a Vajdaságban (MSZ, 1971. I. 10.).

De Sztáncsics András is érthetően háborodik föl azokon az új vajdasági történelmi analfabetizmust jelző tényeken, amelyeket B. Foky István tárt föl korábban: *„az 1526. VII. 27. eseményről, a pétervaradi erődnek a törökök általi elfoglalásáról... a megkérdezett földiek 1%-a sem tudott. De másokról sem. Pl. a tarasi proletárdiktatúráról vagy a szabadkai felkelésről*". Ennek kapcsán írja Sztáncsics a Közös íróasztalunk c. rovatban: *„Ideológiailag kisemmiztek bennünket... A cselekvés folytatólagosan történt, évtizedeken keresztül. Vajdaság népét szisztematikusan megfosz-*

tották a tudat lehetőségétől, hogy van. Hogy léte egy történeti folytonosságnak, nehéz küzdelmeknek, emberfeletti lemondásoknak és nélkülözéseknek, százszor elfojtott akarásoknak és újrakezdéseknek az eredménye." (MSZ, 1971. VII. 27.)

Az igazságos történelemkép kialakítását, mint láttuk, nem elsősorban a történészek szorgalmazták. Ezek ugyanis többnyire tartózkodnak az érzékeny témák vállalásától. Egy szerb (Slavko Gavrilović) kénytelen megállapítani a következőket: „*...a magyar történész szívesebben foglalkozik például a munkásmozgalommal vagy a népfelszabadító háború történetével, mint a magyar történelem egyes szakaszaival, kérdéseivel*". (MSZ, 1971. II. 27.) Hogy ez így van, az pl. egy, a kevésbé gyöngék közé tartozó történelem olvasókönyvből is kitűnik, amelyet Tóth Lajos és Tóth István állított össze a 8. osztály számára 1969-ben. A munkások osztályharcának és az antifasizmusnak a diadalmaskodásáról, nemzetiségek helytállásáról, végső soron a Tito által vezetett délszláv kommunisták emberfelettiségéről van itt szó. E kor magyar történelmének mellőzése azonban akkor kisebb rossz volt annak bemutatásánál. Ez ui. a magyarokra nézve csak egyoldalúan elmarasztaló, s ezért igazságtalan lehetett volna.

A nemzetiségi önvizsgálat beindulása

Mindemögött természetesen elsősorban a magyarok történelem általi jámborrá pofozottsága rejtőzik. S ezzel legjobban Herceg János van tisztában. Ezért nem véletlenül épp ő figyel föl arra (7N, 1967. XII. 22.), hogy a belgrádi közvélemény-kutatás szerint a magyarok 85%-a barátkozna más nemzetiségűekkel, kötne vegyes házasságot, vállalna más ajkú főnököt. Utánuk a horvátok jönnek 70%-kal, azután az albánok 60%-kal, majd a szerbek 58%-kal, továbbá a szlovénok 41%-kal, s legvégül a macedónok 38%-kal.

Mindazonáltal sem a belgrádi társadalomtudósok, sem pedig Herceg nem vonják le a kínálkozó következtetéseket. Az előbbiek nem akarják, az utóbbi nem meri. Az előbbi adatok ui. arra engednének következtetni, miszerint a második világháború utáni „szocialista" Jugoszláviában internacionalizmus szempontjából az a három nép a legfejlettebb, amelyet az államérdek szerint a leggyakrabban és legkönnyebben szokás szeparatizmussal, nacionalizmussal, sőt fasizmussal is megvádolni. Ha a fönti kimutatásokat elemezték volna, akkor a „legállamalkotóbb" nép hivatalosan hangsúlyozott nyitottságát és nagylelkűségét kellett volna pontosítani, s ezzel együtt elismerni, hogy Jugoszláviában a két legnagyobb lélekszámú nemzetiség, s a nemritkán usztasa tulajdonságokkal megbélyegzett második legnagyobb lélekszámú délszláv nép áll legközelebb a szocializmushoz elengedhetetlen nemzetközi érzülethez. Az erőszakrendszer

nemzeti vonatkozásokban rövid időre részben a belátásnak, a tárgyilagosságnak, a produktív önkritikának, önmaga ellentétének adta át a hatalmat, ám mielőtt ez ilyen formában megerősödhetett volna, visszavonta az engedményét.

A nemzetiségek valós helyzetének módszeres vizsgálata a délvidéki magyaroknál Rehák Lászlónak **A kisebbségek Jugoszláviában** c. társadalomtörténeti monográfiájával (1967) kezdődött, amit a kritikusok is elismertek. Így Burány Nándor is, aki e mű által érzi megalapozottaknak a várható szociológiai és szociográfiai tanulmányokat (H, 1968. 6. sz.): a népszaporulat tanulmányozását, az öngyilkosságok vizsgálatát, a kulturális szükségletek fölmérését, a magyar diákok szerb osztályokba iratkozásának, a kétnyelvűség távlatainak és a magyar diákok lemaradásának vizsgálatát.

A kornak e vázolt parancsára hallgatva tesz javaslatot a következő évben Ágoston András és Gerold László az Új Symposionban (1969. 56. sz.) egy társadalomvizsgáló csoport megalakítására. A javasolt két tárgykörrel a gennyes seb közepébe vágnak. Elsősorban arra kíváncsiak, vajon a kultúra pénzelésében főszerephez jutott községeknek milyen a művelődési költségvetése. Ugyanakkor annak a vizsgálatát is szorgalmaznák: milyen a jugoszláviai magyar értelmiség élete, szerepe, tekintélye és érdeklődési köre.

A másik, bizonyos tekintetben példamutató szociológiai könyvből (**A nemzetek közötti viszony időszerű kérdései az önigazgatású társadalomban,** 1969) különösen Mezei Istvánnak **A nemzeti egyenjogúság regionális gazdasági tényezői** c. tanulmányát tartják többen is fontosnak. Mezei szerint ui. a nemzeti egyenjogúság gazdasági vonatkozásai tisztázatlanok, vagyis a nyelvhasználat csak részprobléma. Az is meghökkentő állítása a szakembernek, hogy a rossz hagyományok a Vajdaságban erősebbek a haladó szubjektív törekvéseknél. Szerinte Pest még Bécsnél is agyafúrtabban zsákmányolta ki a Vajdaságot. A tartomány kizsákmányolása Belgrád részéről folytatódik a szocialista iparosítás korában, a fejletlen vidékek terhét is viselve. A lemaradás a nemzeti kérdést is meghatározza.

Mezei tanulmányának adatai szerint az 1948-tól 1952-ig terjedő, Tájékoztató Iroda uralta időszakban a Vajdaságban évenként 5,7%-kal csökkent, majd pedig 1956-ig stagnált a termelés. Ez azért volt, mert „*A régebben fejletlen területek (azért régebben, mert lassan már megszűnnek fejletleneknek lenni) fellendítésének terhét túlnyomórészt Vajdaság viselte. Ugyanakkor a többi fejlettebb terület zavartalanabbul haladhatott előre. [...] Vajdaság kétszeres kizsákmányolás áldozata lett: a) az iparosításnak és b) kevésbé fejlett vagy fejletlen vidékek fejlesztésének terhét is viselnie kellett, azazhogy ez a kétféle kizsákmányolás össze is fonódott. És ha továbbra is hasonlóképpen történik a régiók fejlesztése, az a veszély forog fenn, hogy a szerepek kicserélődnek.*" A Vajdaságban egy magyar merte ezt így leírni.

Demográfiai vizsgálatok

Mirnics Károly megfigyelései a Mezeiéhez kapcsolódnak (**A Vajdaság sorsa a nemzetiségek sorsa**. H, 1970. 7–8. sz.) s a Magyar Szó Kommunista c. mellékletére támaszkodva föltárják, miszerint a Vajdaságban „*a nemzeti jövedelem növekedése olyan lassúvá vált, mint Koszovón*", holott „*közvetlenül a háború után az egy főre eső nemzeti jövedelem tekintetében még mindig Szlovénia után következett. A Vajdaság, az országnak a háború előtt iparilag egyik legfejlettebb vidéke, nemcsak hogy mezőgazdasági terület lett, hanem mezőgazdasági nyersanyagbázissá alakult*". Mirnics a Tartományi Társadalmi Tervhivatal mutatói alapján megállapítja, hogy a tartomány jövője kétségbeejtő. Ti. a „*Vajdaság gazdasági fejlődése... lelassul az ország többi részéhez képest. A társadalmi termék növekedésének az üteme 30%-kal; a foglalkoztatottság növekedése vagy négyszerte; az alapeszközökbe történő befektetés növekedése több mint 50%-kal; az ipari kapacitás növekedése vagy 30%-kal kisebb, mint az országos átlag.*" Ennek aztán az a következménye, hogy: „*A társadalmi színvonal évi létesítményeinek növekedése... Vajdaságban 2,3, a szövetségben viszont 5,5-6,5. [...] Vajdaságban az 1620 elemi iskola közül csak 425 épült a háború után, míg a többi jobbára az 1900-as évek előtt, illetve az 1901-1918-as időszakban. A 181 középiskola közül csak 81 épült a háború után. Ugyanakkor az ország többi részeiben a modern iskolák vannak túlsúlyban. Viszont meg kell említeni, hogy az egyetemi létesítmények olykor talán indokolatlanul is, gyors ütemben épültek fel az említett időszakban Vajdaságban.*" Hadd tegyük hozzá: az egyetemek vajdasági elszaporodása érthető, hiszen egyrészt más országrészekből is nagyszámban jöttek ide, hogy a vajdaságiak pénzén tanuljanak, s aztán az itt maradásukkal még inkább korlátozzák az őslakosok elhelyezkedési lehetőségeit, vagy pedig zavartalanul és „szocialista öntudattal" visszatérjenek oda, ahonnan jöttek; másrészt pedig a tartományiak közül is csak a jobb módúak, illetve a jó kapcsolatokkal rendelkezők, és – természetesen – a többség nyelvét jobban ismerők, vagyis túlnyomórészt a telepesek, az őshonos szerbek és általában a délszlávok iratkozhattak egyetemre.

Ezt azonban Mirnics is elmondja – másutt: „*...a tartományi ösztöndíjazási és tanulási hitelt folyósító alap 3485 igénylőnek folyósított hitelt az 1969/70-es tanévben. Ezek közül 2743 szerb nemzetiségű volt. Akadt még közöttük 178 magyar, 41 szlovák, 26 román és 21 ruszin. A többieket 426 más délszláv nemzetiségű és 54 albán nemzetiségű képezte. A tanulmányi kölcsönélvezők teljes számában (3489) nem kevesebb, mint 1260 más köztársaságokból való volt*". (7N, 1970. XI. 6.) Mirnics természetesen nem vonhatja le a kínálkozó következtetést, miszerint ez a támogatásrendszer tipikus példája az apartheidnek, viszont javaslatot tehet, hogy a jövőben iktassák törvénybe: ösztöndíjat vagy hitelt vajdasági pénzforrásokból kizárólag vajdasági kaphat. Ahogyan mindegyik köztársaság biztosítja a maga káderképzését.

Ezenkívül – a Mezei-tanulmány kapcsán született kimutatáshoz visszatérve – az is Mirnics negatív statisztikájához tartozik, hogy könyvtárak csupán a nagyvárosokban létesültek. S egyetlen új színház sem épült 25 év alatt! Az egészségellátás fejlődött a legtöbbet, de ez sem úgy, ahogyan kellett volna. A napközik, óvodák, ifjúsági otthonok, aggok házai – főleg a Vajdaságban – nem elégítik ki az igényeket.

Ennek a leépítettségnek, visszafogottságnak a magyarázatát Mirnics egy másik cikkében adja meg. Az évtized közepén legalább formálisan befejeződött Ranković-érában a nemzetek és nemzetiségek önrendelkezésében az autarchiától, endogén beállítottságtól félt a hatalom, s ezért természetesnek tartotta, ha az emberei, köztük a rezsimhű magyar politikusok szerb iskolába íratták a gyerekeiket (H, 1969. 1. sz.).

Mindennek súlyos következményei vannak a magyar nemzetiség létére nézve. Mirnics a demográfiai tanulmányában (H, 1970. 1. sz.) vizsgálja meg ezt a kérdéskört. Alaptényként a jugoszláviai magyarság népességcsökkenését kénytelen tudomásul venni. Mivel az okok a maguk teljességében érdeklik, ezért a lakosságcsökkenés serkentőjeként először – a magyarságnak részben a távolmúltból örökölt alkatával, de a kulturális jellemzőivel összefüggésben is – a kompakt élettér hiányát, a vegyes lakosságú területek túlsúlyát említi. Ennek következményeként viszont kemény igazságot kell leszögeznie. Azt, hogy a korszerű társadalmi folyamatok hatására „*a jugoszláviai magyarság nem tekinthető egységes etnikai egésznek. [...] Az anyanyelv ismerete és a nemzetiségi hovatartozás többé nem azonosak*". Vagyis viszonylag sok, magát magyarnak valló ember nyelve, gondolkodása és szokásai lényegesen eltérnek a magyarországitól, anélkül, hogy egyszerűen tájjellegű eltérésekről, vagy akár csak az országhatár okozta, elszigetelődésből adódó különbségekről beszélhetnénk. A helyzetet bonyolítja: valaki magyarnak vallja magát, miközben a délszlávot tartja anyanyelvének.

Mirnics lényegében már ekkor a nemzettömbtől elszigetelt rész degenerációjáról beszél. De nem pusztán azért nem vészharangkongató, mert a hatalom ezt nem engedi meg, hanem azért sem, mert Mirnics ekkor még – az újabb, kommunista ifjúság neveltetésének megfelelően – bízik a nemzetköziség, a humanizmus erejében, vagy legalábbis a kulturális és etnikai elkorcsosodásnak az általa diagnosztált folyamatát még mindig kisebb rossznak tartja a kisebbségi fennmaradásnak annál a lehetőségénél, amelyet pl. a nagyszerb királyi diktatúra préselt ki önvédelemként a két világháború közötti jugoszláviai magyarságból. Ez persze nem jelenti azt, hogy a demográfus nem veszi tekintetbe az önigazgatás hivatalos elvei mögött nem ritkán érvényesülő manipulatív, asszimilációt serkentő intézkedéseket. Sőt!

E munkájában azonban az egzakt tényekre összpontosul a figyelme. Arra, miszerint bár a trianoni döntést követő negyven évben a Jugoszláviában élő

magyarok lélekszáma mintegy 50%-kal nőtt, valójában pedig az életkorhatár eltolódásáról van szó: kevesen halnak és sokan születnek. Ez a folyamat azonban lelassult, s végül meg is fordult. Hogy miért vállalnak újabban a magyar családok kevesebb gyermeket, mint korábban, s hogy helyenként miért dominál az egykézés, ez már nem tartozhat dolgozatának hatáskörébe. Annál kevésbé, mivel Mirnics kénytelen nemegyszer kijelenteni: nem tudott hozzájutni a legújabb adatokhoz. Így azt is csupán valószínűsítheti, hogy a tartománybeli magyarok közül a lakossági arányszámhoz képest többen költöztek külföldre, vendégmunkára, mint a délszlávok közül. S ugyanígy arról sem lehet világos képe, vajon a vegyes házasságok származékainak nemzeti hovatartozása milyen mértékben befolyásolja magyarság létszámcsökkenését.

Amit kétségtelen bizonyossággal kikövetkeztethet a demográfus, az a magyar lakosság elöregedése. S ezzel távoli összefüggésben van az is – ami már Mirnics vizsgálódása előtt is közismert volt –, hogy évről évre kevesebb magyar gyermek tanul az anyanyelvén. Természetesen a kutató ekkor még nem ismerheti föl az anyanyelvi tagozatok elsorvadásának asszimilációgerjesztő hatását. Ekkor még ő is naivan ad szabad utat a kívánságnak: „*A jövőben az asszimiláció méreteit kizárólag a vegyes házasságokra kellene korlátozni. Az asszimilációnak ez a formája a legtermészetesebb, minden politikai tényezőtől mentes. Viszont ha e keretek közé szorítjuk vissza e jelenséget, akkor ez lassú folyamat lesz – olyan hosszú, mint minden nép kölcsönös, egymás közötti asszimilációja. A jelenség így teljesen internacionalista alapot kap.*" A jóhiszemű tudós nem láthatta előre: itt egy összefüggő, többelemű és föltartóztathatatlan folyamatról, jellegveszítéstől, etnikummá válásról van szó, amelynek fokozatosan a jugoszláviai tömbmagyarság is áldozata lesz.

Egy teljes év sem múlik el, s a körülmények az előbbi tanulmánya végkövetkeztetésének módosítására kényszerítik a demográfust. Megfelelő új információk birtokában a 7 Napban (1970. XI. 20.) már arról cikkezhet, hogy a 78–80 000 Vajdaságból külföldre vándoroltnak legalább a harmada, vagyis 25–30 000 ember magyar nemzetiségű. Az igazgatóknak csak 10-12%-a magyar. Az 510 egyetemi tanár közül mindössze 49 magyar, ebből is 10 a Magyar Tanszéken dolgozik. A magyarok tehát gyarmati sorsban élnek, a jövő lesújtó – vonja le az előbbivel szinte ellentétes következtetést a kutató.

Mindennek dacára Mirnics a továbbiakban is hű maradt önmagához. A következő évben még lángolnak a magyarság nemzetté válásának lehetőségeit mérlegelő viták, s a demográfus ekkor sem a „vertikalizmusban", a kultúra nemzeti önállósodásában látja a kiutat. A magyarság államalkotóvá válását nem tekinti többnek bürokratikus és polgári csökevénynél (H, 1971. 5. sz.). Pedig (marxista lévén) mint dialektikus gondolhatna arra, hogy a nemzetiségi munkásérdekek egy vertikális csúcsintézmény szellemi visszahatása következményeként jobban

tudatosodhatnának. Mert a munkásosztály kategóriája, amely továbbra is a megoldás kulcsa marad Mirnics számára, rétegezettebb és ellentmondásosabb annál, mint ahogy azt a dogmatikus ideológusok elképzelik.

Nemhiába nyert első díjat Biacsi Antal az **Ez a halál nem magánügy** c. munkájával a Híd szociológiai-szociográfiai pályázatán, hiszen – eretnekséggel határos módon – a szabadkai öngyilkosságokat vette górcső alá, méghozzá annak a belügynek a segítségével, amely általában gondosan őrködött a szocialista fejlődés látszatai fölött. Biacsi az 1964 és 1967 közötti időszak öngyilkossági eseteit vizsgálta, s viszonylag sok szempontúan tárta föl azok összefüggéseit. Nem csupán azt merte kimondani, hogy a legtöbb öngyilkos: paraszt és munkás, házas és középkorú férfi, alkoholizáló és írástudatlan, hanem azt is, hogy kétszer annyi magyar lesz öngyilkos, mint szerb. A magyarokat a „más nemzetiség" követi, majd a horvátok jönnek, s végül a szerbek. Biacsi érezhetően alaposan elmélyedt a téma szakirodalmában, s a vizsgált konkrétumokkal kapcsolatban is számos érdekes megfigyelése van, mindazonáltal ahelyett, hogy szélesebb társadalmi összefüggésekbe helyezné a kérdést, az egyik fő okként kezelt elidegenedéssel összefüggésben elmoralizálja azt.

Igaza van, amikor a szabadkai magyar öngyilkosság-rekordot összefüggésbe hozza az anyaország Szabadkával szomszédos területeinek problematikájával, s az is érthető, hogy a természeti tényezőt is tekintetbe veszi az okok előszámlálásakor. A hibát akkor követi el, midőn kimondatlanul is a trianoni döntést vagy a második világháborút követően Szabadkán megtelepedett szerb lakosság érdekeinek megfelelően az öngyilkosságok nemzetenkénti gyakoriságát attól teszi függővé, vajon az illető nemzet mióta foglalta el helyét a „gyilkos" vidéken, illetve, hogy alkatilag milyen régen van kiszolgáltatva a környezet negatív hatásának. Ez a magyarázat azért sántít, mert megfeledkezik róla, miszerint a török hódoltságot követően a horvátok (bunyevácok) a magyaroknál kb. száz évvel régebben telepedtek le ezen a tájon, az öngyilkossági arányszámukat tekintve mégis a magyarok mögött vannak. Azután pedig a magyarok a Vajdaság más tájain is vezetnek az öngyilkosok statisztikai táblázatán.

Ennek alapján tehát Biacsinak azt kellett volna konkrétan kifejtenie, amit a nemzeti sorsok konkrét sajátosságait elmosva (az általános igazság fedezetével) a következőképpen érint: „*Történelmi szempontból nézve az állandó politikai változások, amelyek fölváltva elmaradhatatlanul magukkal hozták a különböző lehetőségeket és gátlásokat egy-egy nemzetiség számára, olyan társadalomkulturális hatással voltak az itt élő népekre, hogy ezek bizonyos személyi és általános társadalmi lehetőségeket mint egyéni elidegenülést élték át, és ezzel a megadott lehetőségek az egyik és a korlátoltság a másik oldalon jelentős szerepet kaptak az öngyilkosok társadalmi kórokozóinak etiológiájában, éspedig nemcsak Szabadkán és környékén, hanem Jugoszlávia északi országhatá-*

ának egész övezetében." Vajon a szerbek és az albánok közötti határ és az akörüli életbiztonság, fejlődéslehetőség megközelítőleg is volt-e olyan szinten, amely a fenti logika értelmében megmagyarázhatná az öngyilkosságoknak az északi határvidékhez mérten csekély számát?

A bevallott hiányok

Ha a legidősebbekben még maradt valami a forradalmi optimizmusból, a háború után indultak már az anyagi támogatottságuktól függően lojálisak. Viszonylag jó dolguk lévén, a jugoszláv szellemiségre bízva magukat, elkalandoznak ugyan a tiszta irodalom senki földjén, azonban mégsem érzik magukat biztonságban, úgyhogy a szocialista eszmény csődjének, ha tapintatos tárgyilagossággal is, olykor nem csupán példabeszédszerűen adnak hangot. Íme, hogyan ír Major Nándor a kultúra pénzeléséről a Magyar Szóban: „*...a pénzforrásokat rendszerint nem úgy állapítjuk meg, hogy a nemzeti jövedelem növekedésével, a társadalom gazdagodásával összhangban növekedjen a kultúrára szánt összeg is. Évek óta megfigyelhető, hogy az alapok csak a legszükségesebbeket biztosíthatják a kulturális intézményeknek..., vagyis a személyi és anyagi kiadásokat fedezik, viszont a funkcionális kiadásokra szánható összeg százalékaránya majd minden kulturális intézményben évről évre csökkent.*" (1966. I. 23.)

Nem csoda tehát, hogy a szabadkai Dévavári Zoltánnak, a szenvedélyes műpártolónak – máig ható érvénnyel – így kell nyilatkoznia: „*A legfájóbb mindenképpen az, hogy húsz évvel a városi múzeum megnyitása után még ma sincs irodalmi osztályunk, hogy irodalmi múzeumról ne is beszéljünk. Pedig – e sorok írójának sürgetésére – már az intézet tanácsa is elhatározta, hogy megnyitja, mert legalább annyira szükséges az itt élt és élő írók életrajzi és bibliográfiai adatait, műveit, kéziratait összegyűjteni, mint például a vidékünkön található szárazföldi és víziállatokat.*" (7N, 1968. XII. 6.) Bori Imre egy évvel később – némileg szélesebben fogva föl a problémát, lényegében ugyanezt mondja: „*Ha pl. a Városi Múzeumnak »magyar osztálya« volna, nyilvánvalóan láthatóvá tudná tenni – és így meghódíthatóvá is – a jugoszláviai magyarság múltbeli életének »látható« és »kiállítható« emlékeit...*" (MSZ, 1969. XII. 21.) A cikkírók által jelzett igény mind a mai napig kielégítetlen.

A délszláv kommunizmus által felügyelt kultúrának ezt az anyagiak hiánya miatt fokozódó válságát Bori Imre konkretizálja a jugoszláviai magyar kultúra területén. Éppen ő, aki a hatvanas évek közepén már – az idősebbekre hallgatva és saját nemzetisége önazonosság-tudatának megalapozása céljából – meggondolta magát, s a jugoszláviai magyar irodalom múltjának kutatásába kezdett, elképesztően pontos s mind a mai napig érvényes kijelentést tesz: „*A jugoszláviai*

magyar irodalom a jelek szerint »kultúra« nélküli irodalom, mangrove irodalomnak nevezhető, melynek gyökérzete a levegőben lóg..." (MSZ, 1967. I. 8.) Bori rezignáltan sorakoztatja a szomorú tényeket. Ezek szerint a magyar nyelvű oktatás hatalmas haladása ellenére az ötvenes évek végétől stagnálás kezdődött, s a következő évtizedben a magyar gyerekek jelentős része szerb nyelven tanul. Az anyanyelv bázisa azért is szűkül, mert a magyar kultúra specifikumairól a tantervek rendszerint megfeledkeztek. Így a történelemről, amelynek keretében még mindig nem írták meg a magyarok történetét a Vajdaságban, s a népfelszabadító háborúban való részvételüket sem. S ugyanígy krónikusan mellőzik a zene és a képzőművészet magyar vonatkozásainak tanítását. Ezenkívül a könyvtárosok nem ismerik a magyar nyelvet és irodalmat. Nem beszélve arról, hogy a nagy hagyományokkal rendelkező szabadkai tanítóképző Zomborba való áttelepítésének pletykája ellen is tiltakoznia kell. Annál is inkább, mert a tanítóképző összeforrhat a főiskola munkájával. (MSZ, 1969. IV. 6.)

Amiről már az ötvenes évek végétől kezdve egyre több tényföltáró és bíráló cikk jelent meg a vajdasági magyar lapokban, azt rendszeresen és szélesebb összefüggésekben Rehák László foglalta össze a már említett **A kisebbségek Jugoszláviában** c. könyvében. Az korábban is tudott volt, hogy egyre több magyar gyereket íratnak szerb tagozatra, ám ennek egyik fő okát, az iskolahálózat fejletlenségét, nemzetiségi tagozatok hiányát alig érintették. Rehák azt szögezi le egyértelműen és tudományosan, miszerint a magyar nyelvű oktatás a szerbhorvát árnyékában van, mivel a tudás és az általános fölkészültség színvonala nem éri el a többségi nyelven folyó oktatás nívóját. Az okot azonban Rehák csak a pedagógusok módszertani fölkészültségének hiányában, a szerbhorvát nyelv elsajátítási lehetőségének korlátozottságában, s ennek következményében, a nemzetiségek felemás társadalmi érvényesülésében látja. Vagyis a politikus tudós számára a jövőt, az uralkodó politika koncepciójával egyezően, az iskolában kezdődő, egyelőre még gyerekcipőben járó kétnyelvűség jelenti. Noha Rehák fontosnak tartja az anyanyelv minél teljesebb elsajátítását, ezt a kérdést inkább csak pszichológiai és jellemformáló összefüggéseiben tárgyalja.

Nem így Herceg János, akit valósággal kétségbe ejtenek Rehák fejtegetései. Első reakciójában (7N, 1968. II. 23.) jellemző módon még a tankönyvszerkesztőket és a tankönyvírókat, vagyis a pozícióvédő hivatalnokokat teszi felelőssé a magyar nyelvű oktatás fejletlenségéért. Annál is inkább, mert – ahogy elmondja – a közelmúltban egy ízléstelen, de „égbekiáltóan igaz" kritikát olvasott egy tankönyvről. A bírálatra cinikus, fölfuvalkodott válasz érkezett, „*mint amikor páholyból pisszegnek le valakit egy pótülésen*". Herceg itt még, a jugoszláviai magyar értelmiségre jellemző gépies lojalitással, a Rehák által is az egész világon legjobbnak tartott jugoszláv nemzetiségpolitikának adott igazat.

Nem lenne azonban kiemelkedő humanista, ha néhány nap alatt nem főtt volna meg a saját levében. Egy hét múlva korrigálja az előző 7 Nap-számban a Rehák könyve kapcsán írtakat. Időközben eszébe jutott neki: a kisebbségeket nem kérdezték meg a sorsuk javítását illetően. Ha érthető okokból is, de minden fölülről jött: az öt magyar színház, a sok magyar iskola – ha kirakatcéllal is. A kulturális kezdeményezés viszont csak alulról indulhatott, mert mindig a politikai megbízhatóság volt fontos, s ez elég távol volt a valós művelődési igényektől. Herceg itt nem mulasztja el megemlíteni az olyan nemzetiségi sérelmeket, mint a Palicson eltüntetett márványtábla Kosztolányi versével, Adán Szarvas Gábor ledöntött szobra, Zomborban Schweidel József eltávolított emléktáblája. De ezen túl azon is megbotránkozik, hogy a Vajdaság és Szabadka festőit mellőzték egy tárlaton. Herceget, persze, az egyedi eseten túlmenően a törvényszerűség érdekli: „*Késő a bánat... [...] Akkor kellett volna tudatában lenni, mit jelent Vajdaság a vajdasági festőnek, amikor a művésztelepek megalakultak. De egyszer csak ott is kisebbségben maradtak a vajdaságiak...*" (7N, 1968. IV. 19.) Herceg tisztában van vele: a Vajdaság megtagadásával az emberek általában mégsem oda jutottak, ahova emelkedni szerettek volna.

Az intézmények: kétely és remény

Ennek dacára Herceg mégiscsak reménykedik: lesz végre valami a régóta tervezett Hungarológiai Intézetből. Persze, állampolgári kötelessége, hogy elsősorban a komparatisztikai kutatásoknak örüljön (7N, 1968. III. 15.). De legyőzi önmagát, és túllép a filológiai gondokon. „*A baj az* – írja –, *hogy... a kulturális viszonyok a vidék magyarlakta helységeiben... enyhén szólva sötétek. A magyar művelődés... messze elmarad a húsz év előtti színvonal mögött, a legtöbb magyar kultúregyesület tengődik, időnként ideológiai zűrzavarba fulladó vitákat folytat... megritkultak a magyar dalárdák... [...] A baj az, hogy a kultúregyesületek közössége – vagy minek hívják – a legcsekélyebb tájékozottsággal sem rendelkezik a magyar kultúrát illetőleg...*" Tehát a Hungarológiai Intézet megalapításánál „*is fontosabb, hogy visszaszerezzük a bizalmat, s a magyar kultúra dolgában mi mondjuk meg, akik jobban értünk hozzá..., hogy milyen színdarabot adjunk elő*". Hercegből itt egyszerre beszélt az egyszerű magyar ember, a lelkiismeretes humanista és próféta.

Kolozsi Tibor, a 7 Nap főszerkesztője, a rendszer akkori egyik szabadkai szóvivője vállalja a válaszadás feladatát (7N, 1968. IV. 19.). Szükségképpen mellébeszél, miközben az írót vádolja mellékvágányra siklással, téves következtetéssel. Jellemző módon a Jugoszláviában élő magyarok kultúrájának irtásával kapcsolatban a Tájékoztató Iroda elleni „védekezés végrehajtásá"-nak helyén-

valóságáról beszél. Jellemző módon a Herceg emlegette bizalmatlanságot nem az adminisztratív irányítás idejével, hanem még a Sándor király elleni merényletet követő repressziókkal, tehát a régi Jugoszlávia nacionalista bűneivel hozza összefüggésbe. S megismétli azt a később évtizedeken át ismételgetett internacionalista közhelyet, mely szerint az állami szervek a többségi nemzet tagjait is zaklatták, másrészt csupán túlkapásokról van szó. Ebben a válaszban kötelesség a politikai vonal töretlenségének hangsúlyozása, tehát Kolozsi intellektuális képessége – alacsony művészi szintű prózája dacára is – föltehetően magasabb lehetett annál, hogy a Herceg által fölvetett művelődési romlás problémáját az okok szükségszerűségének nyomatékosításával intézze el.

Pedig ha ráfogható is Hercegre, miszerint egy jórészt túlhaladott életforma iránti nosztalgia beszél belőle – a szigorú tények mellette szólnak. Mirnics Károly kimutatása szerint az Új Symposionban (1968. 34. sz.) a nemzetiségek a könyvvel való ellátottság terén elmaradnak. Jóllehet a Vajdaságban a lakosság 35,4%-át teszik ki, a tartományi könyvalapnak csupán a 22%-a az övéké. S a magyarok lemaradását a magyarországi behozatal sem pótolhatja teljesen. Mindezt még tetézi, állítja Mirnics, hogy a „*legrendezettebb könyvtárak is rosszabb minőségű épületben és rosszabb felszereléssel dolgoznak, mint a legrosszabbul berendezett bankok, irodaépületek* stb." De a Dolgozók sem festhet kedvezőbb képet a kultúra helyzetéről: „*A könyv népszerűsítéséhez egyre több és egyre jobban felszerelt könyvtárra lenne szükség, de sajnos – ahelyett, hogy szaporodnának, erősödnének, napról napra szegényebbek. Az utóbbi tíz évben egyetlen könyvtár sem épült! Szekeres László, a szabadkai múzeum igazgatója elmondotta, hogy már egy évtizede egyetlen archeológust sem alkalmaztak Vajdaság tíz állandó és két ideiglenes múzeumában.*" (1969. III. 14.)

Herceg érthetően nem tudja, s nem is akarja elfojtani a szkepticizmusát (7N, 1968. IV. 26.). Képtelen pl. azon lelkesedni, hogy az évtized végén egy egész sorozat irodalmi pályázatot írnak ki: a gyermekmesétől kezdve a regényen és szociográfián át a hangjátékig. Írónkat valójában délvidéki irodalmunk folyamatos önteremtődésének illúziója bosszantja. Nem csupán a jugoszláviai magyar irodalom többségi nyelvterületen való népszerűtlensége, protokolláris jelenléte bántja. Az is sérti, ahogyan a műfordítók méltatják a tárgyukat, nyilatkozatukban meghamisítván a tényeket. Így pl. a közelmúltban lehetett olvasni egy „*díjnyertes magyar drámáról, hogy ilyen még nem volt. [...] Máskor egy lefordított vers vagy novella ürügyén kellett tudomásul vennem – vallja Herceg –, hogy a magyar irodalom most bontakozott ki, a magyaroknak most van végre, s itt Jugoszláviában szabad és kilombosodott irodalmuk. [...] ...az ellen tiltakoznék..., hogy úgy állítsanak bennünket időnként a szerbhorvát olvasó elé, mintha előttünk valóban semmi se lett volna, mintha csak az önigazgatás áldásos szellemének volna köszönhető, hogy a magyar népnek egyáltalán irodalma van*". Hercegből nem csupán a fájdalom, hanem az iszonyattal

vegyes fölháborodás is beszél, amikor a magyarok művelődéséről alkotott jugoszláv kép végletes elpolitizáltsága miatt „*...a tájékozatlan idegen csakugyan azt hiheti: itt ringatták a magyar irodalom bölcsőjét. Ha aztán valamilyen monográfiában azt találja írva – feltételezem: nem is rosszhiszeműen – egy ügybuzgó történész, hogy a magyar ezen a vidéken igénytelen, kulturálatlan, elmaradott, cselédsorban tartott nép, akkor nem győzünk csodálkozni és tiltakozni. [...] Mintha csak itt élnénk egyedül a világban és igazán nem volna mögöttünk semmi más, ami nemzetté tesz egy népet és kulturálttá egy közösséget, ha mindjárt szétszóródik is tán*". (7N, 1969. IX. 26.)

Főleg emiatt nemigen lát konjunktúránál többet a Forum Könyvkiadó által kiírt tucatnyi irodalmi-művészeti (és tudományos) pályázatban. S azért sem, mert míg másutt a pályázatok a fiatal írók fölfedezését szolgálják, addig a Vajdaságban elsősorban a befutottak műveire lehet számítani. Egyedül az elhanyagolt szociográfiától és az irodalmi riporttól vár sokat. Szerinte még mindig nehéz megkülönböztetni a született újságírót a fölülről delegálttól.

Látszólag Bálint Istvánnak is a Hercegéhez hasonló a szemlélete (7N, 1969. IX. 5.). Ő azonban másképpen okolja meg a szellemi élet irodalomközpontúságát. Szerinte emögött az van, hogy a filozófia és a szociológia műveléséhez már kezdeti fokon nagyobb erőfeszítés kell. Míg verset, novellát spontánul ír a magyar értelmiség. S dotációt is csupán ezekre a műfajokra adnak. Ezzel szemben a szerb versenők, novellisták jó politikusok, közgazdászok lettek. Addig kisebbség maradunk, amíg a közélet formáiba nem anyanyelvünk által illeszkedünk be, tehát a megmozdult jogászaink példamutatóak – bölcselkedik Bálint anélkül, hogy le merne ásni a probléma gyökeréig, a magyar nyelvű társadalomtörténeti oktatás hiányáig.

Ezt majd Biacsi Antal közelíti meg a 7 Napban közzétett őszinteségrohamában (1970. I. 1.). Ő szakmabeliként megállapítja, miszerint a Vajdaságban a szociológia tudományának megalapozásához hiányoznak a szaklektorátusok, és az esetleg egy-egy társadalomtudományi ágazat felé tájékozódó értelmiséginek magyarországi specializálódási, nyelvi csiszolódási lehetősége, szakosodása. Ha erre nincs lehetőség, akkor a jugoszláviai magyar szociológusnak, a szerbhorvát nyelven való többévi továbbtanulás után, nem marad más választása, minthogy elemi iskolai fogalmazási szinten (a nyelvi tisztaság őreinek nagy bosszúságára) belekontárkodjon írásaival a magyarul tudatosodó társadalombírálatba. Biacsi sem mondhatja ki: föltétlenül szükség lenne magyar nyelvű szociológiai tanszékre.

A tartózkodás oka érthető, ui. a politikusok a nemzetiségi kultúrák elkülönülése miatt aggódnak. Ezért igaza van Bori Imrének, noha legkevésbé az illetékesek hallgatnak rá, hogy a leghelyesebb lenne, ha a „*kultúrák egymás mellett éléséről beszélnénk*" és a kultúráknak inkább a közösségét emlegetnénk. S keserűen teszi föl a kérdést: „*Vajon elkülönült lehet-e egy nemzetiségi kultúra, amelynek*

pl. nincs operája, filmgyártása, a tudományokat nem anyanyelvén sajátítja el, és nem azon műveli, nincs akadémiája, sőt még vertikálisan kiképzett kulturális szervezete sem? Valójában még ún. kultúrája is csonka, mint a magyaré, s konstitualizálódása megközelítőleg sem abban az ütemben folyik, mint lehetne, holott számbelileg a kultúra teljes profiljának a megteremtésére képes…" (MSZ, 1969. X. 12.) S ehhez több mint egy évvel később a pedagógiai folyóirat és az újvidéki színház hiányát, a területi iskolák pozitívumainak késését, a kulturális önigazgatás, tehát a nagykorúsodás megvalósulatlanságát teszi hozzá – ha a regénypályázat sikerét, a Csáth- és a Mayer Ottmár-szobor szabadkai fölállítását ünnepli is (MSZ, 1970. I. 18.).

Ebben az időben – Herceg János mellett – kétségtelenül Bori Imrének a legelmélyültebb a betekintése a jugoszláviai magyar kultúra problematikájába. A magyar nemzetiségi kultúrát vizsgáló intézményt hiányolja. Az adott körülmények között őt csupán az intuíciója vezérelheti, ám az elmúlt évtizedek tanúsága szerint – pontosan. Szerinte „*ebben a pillanatban a »fenn«-ek és a »lent«-ek végzetes és végletes megosztottsága legfeltűnőbb*". Ezek törekvése ellentétes: „*Az ún. magas kultúra alapjait keresi, fogyasztóit – végeredményben emberi és anyagi bázisát, az ún. tömegkultúra viszont a maga legjobb eredményeivel és művelőivel közeledni igyekszik a maga »fent«-jéhez.*" Létezik ugyan pezsgés, de „*roppant aszinkronban van ez a »két« kulturális terület egymással. […] E sorok írója ugyanis abszurdnak látja azt a helyzetet, hogy egyfelől például a jugoszláviai magyar irodalomnak a tömegbázisa sokkal inkább az egyetemes magyar szellemi élet, mint a jugoszláviai magyarság, ugyanakkor ugyanez a jugoszláviai magyarság elsősorban importból egyenlíti ki kulturális szükségleteit.*" (MSZ, 1969. IV. 20.)

Bori azt is jól látja, hogy az üdvös decentralizációnak a nemzetiségek ihatják meg a levét. Ezek kultúrájának pénzelését ui. a községek kénytelenek vállalni, holott az anyagiakat a tartománynak kellene biztosítania (MSZ, 1971. X. 9.). Elsősorban az olyan intézmények számára, mint a szabadkai Népszínház és a zentai múzeum, de a gombosi Gyöngyösbokréta, a becsei KMV, valamint a sziváci Szenteleky-rendezvény részére is (MSZ, 1971. X. 30.). Ahelyett azonban, hogy pesszimizmus venne erőt Borin, már a hatvanas évek második felében a Vajdaság újabb művelődési, elsősorban irodalmi értékeinek a tudatosításához kezd – immár liberalizálódott baloldali értékfölfogásban. 1967 elején **Értékeink** címen cikksorozatot jelentet meg a Magyar Szóban a háború utáni, általa jelentősebbnek tartott könyvekről, mérlegelés és ítéletmondás helyett a leírást és a megértést választva. Törekvésének lényegét az **Arcképek** c. újabb sorozata már a címében is jelzi. A következő évben a kultúra más területére is kiterjeszti érdeklődését, és egy-egy zeneszerző, néprajzos, régész, nyelvész és tankönyvíró tevékenysége is bemutatást nyer az írásaiban. Méghozzá abból a célból, hogy – amint a bevezetőjében mondja – szemléltesse: „*…milyen szellemi-kulturális, művelődési lehetőségek lappangnak a jugoszláviai magyarságban*". (MSZ, 1968. IX. 15.)

Nyilvánvalóan bölcsen teszi, amikor megdicséri a kutató zentai pedagógusokat, elsősorban Tőke Istvánt, aki – Móra István és Noveszel Andor nyomában haladva – városa és környéke anekdotáit és gyermekjátékait gyűjtötte egybe, s a szociográfiai pályázaton is részt vett. Rajta kívül Bori a Zentai Füzeteket megjelentető többi tanárt is figyelemre méltatja. Anélkül, hogy a dalgyűjtőkről (Fábry Jenőről, Tripolszky Gézáról és Burány Béláról) megfeledkezne. (Vö. MSZ, 1969. II. 9.)

Habár a jószándékához aligha férhet kétség, a kisebbségi körülmények között szűkösen született értékek bátorító szándékú tudatosításában a kritikátlanság csapdája fenyegeti. Ebbe főleg a tankönyvírókat méltatva lép bele. Hiszen azokat dicséri, akik – persze nem elsősorban a szakmai tájékozatlanságuk miatt – többnyire többé-kevésbé vitatható színvonalú tankönyvekkel látták el az ifjúságot, s akiket (Brunet Elemért, Sárosi Károlyt, Tőke Istvánt és Szarvas Jánost) legalább annyira bírálnia, mint dicsérnie kellett volna. Mert emberi kötelesség ugyan megállapítani, miszerint a kényszerű önellátás idején használható tankönyveket írtak, ám ehhez alapvetően fontos lett volna hozzátenni: a tankönyv csak akkor jó, ha – módszertanilag – hibátlan. Bori túlságosan nagystílű, amikor kijelenti: a hibák „*eltörpülnek a könyvek kétségtelen eredményei mellett*". (MSZ, 1968. XII. 15.)

Mindeszerint Bori meg van győződve róla: a jogok adva vannak, csak következetes és bátor ember kell, aki valóra váltja őket. S vajon lehet-e, érdemes-e a „fönt" viszonylag jól megadott jogoknál többet követelni, amikor pl. az Ekonomska politika c. lap publicistája örül a magyar iskolák elsorvadásának? A lázadás, vagy a követelőzés lehetetlensége azonban egyes értelmiségieket (pedagógusokat) nem az „örüljünk annak, amink van" könnyen félrevezető (mert a hitelesebb értékek teremtésére való buzdítás helyett túlzottan önigazoló és önáltató) magatartása felé terelte, hanem az illúziótlanabb valóságismeret, teljesebb szakmai produkció irányába sarkallta.

A magyartanárok problémája

A valóságkutatás szükséglete és kínálkozó lehetősége a magyarság szellemi életének egészére kiterjedt. Ennek eredményeként született Gerold László **Hatvan magyartanár** c. munkája (H, 1969. 4. sz.), amely második díjat kapott a Híd említett pályázatán. A szociográfusnak azonban a hatvan magyar szakos közül, akikhez eljuttatta a körlevelét és a körívét, mindössze huszonnéggyel sikerült kapcsolatot teremteni. A vállalkozást a kezdeményező szerint a segítő szándék vezérelte. Ezt annál inkább fontos hangsúlyoznia, mivel az a válaszok alapján megrajzolt kép – lehangoló.

Annak dacára, hogy a megkérdezettek pedagógusok, Geroldot nem ennek a hivatásnak a szociográfiája érdekli, hanem ami mögötte van: a magyartanár ízlése, olvasottsága, aktivitása, többletmunkája, értelmiségi attitűdje, tehát cselekvőkészsége. A szerző kiindulópontját az a körülmény magyarázza, miszerint a jugoszláviai magyarság kultúrája irodalomközpontú, s emellett a magyartanárok jelenthetik az eleven kapcsolatot a magyar könyvek és az ifjú (potenciális) olvasók között. Azonkívül 1968, az ország és a világ egyetemista mozgalmainak éve, s egyszersmind a bénultságából ocsúdó, a létének intézményes megalapozására esélyt látó magyar nemzetiség cselekvésének ideje is. Azokban, akik a Magyar Tanszéken tanultak, néhány év alatt az a meggyőződés alakul ki (először B. Szabó, Sinkó, majd Bori hatására), hogy eltökélt szellemi-kulturális magatartással a magyarság megerősíthető, magasabb életszintre emelhető. Az újvidéki irodalomtudomány ekkorra már tekintélyre tett szert Magyarországon, részben a Bori és Szeli által a középiskolások (és a tanáraik) számára készített irodalomközpontú irodalmi tankönyveknek köszönhetően. Így aztán az a néhány tehetséges és ügyes ember, aki a hely és az idő követelményének megfelelően értelmezett magyarságával megvethette a lábát a jugoszláv szellemiség talaján, azok munkáját is a saját mércéje és lehetősége szerint ítélte meg, akiknek már évek óta Újvidéktől távoli falvakban vagy kisvárosokban – a hagyományos vidéki közöny és a kommunista bürokrácia ellenében – kellett magukat valahogyan föltalálniuk. Akkor, amikor – ahogyan csekély kivétellel vallják – a magyartanárnak csupán a rárakott terhei nőnek, a tekintélye csökken. S nemcsak hogy alig-alig teremthet magának tisztességes életszínvonalat, de – a magyar kultúrának a hatóság általi nem ritka lekezelése, sőt a fejlődésének akadályozása következtében – a hivatástudatát elsorvasztják. Nagy kár ezzel kapcsolatban, hogy viszonylag kevés konkrétum kerül a vallomásokba, pedig a megkérdezetteknek nem kellett aláírniuk a nyilatkozatukat.

Bármennyire is „múlt századi" írónak kezeltetik Móricz Zsigmond ez idő tájt Újvidéken, a Symposion-mozgalom s a vele rokonszenvezők fáklyának képzelik el az Újvidéken fölkészült és vidékre került magyartanárt. A tanítás, de még inkább a nevelés fogalma népszerűtlenné vált ugyan (a pedagógia nem heverte ki, s nem is fogja kiheverni a szocrealizmus csődjének sokkját), ám annál inkább megnőtt a példamutató egyén kultusza. S ezzel sajátos voluntarizmus jár együtt. Ami Újvidéken megvalósítható, annak hasonlóképpen Mucsán is érvényt lehet szerezni. Csupán akarni kell. Az összetettségükben és súlyosságukban lehúzó körülményekre való hivatkozás mellébeszélésnek számít ebben a felfogásban. Hogy az újvidéki magyar értelmiség léte és produkciója a nemzetiségek iránti tolerancia fontos szimbóluma a jugoszláv politika számára, s hogy amit lehet Jupiternek (a központ kultúrpolitikai tekintélyeinek), azt nem szabad az ökör-

nek (a vidéki magyartanárnak), arra pusztán másodsorban illik gondolni ezekben a forradalmi hangulatú években.

Újvidéken – az ott összegyűlt tehetségesebb íróknak, tudósoknak, professzoroknak, szerkesztőknek köszönhetően – a vajdasági magyar kultúra javára viszonylag sokat lehetett mondani és tenni ekkor. Keveset gondoltak rá: az önművelés és a nemzetiségi feladatok megoldásának készsége (az alkalmazkodás ellenében fölkínált karrier mellett) tehetség kérdése is volt. A vezető értelmiség, noha nagymértékben önmagával, saját léttapasztalatával, önkiteljesítésével volt elfoglalva, nem ismerhette önmagát (ahogyan meghatározója, a jugoszláv társadalom sem), tehát másokat sem, legkevésbé a vidéki tanárok lehetőségeit. Erkölcsösnek az számított, aki – anélkül persze, hogy meggyűlt volna a baja a törvénnyel – minél teljesebben vállalta önmagát. Ez volt a legromantikusabb időszaka a jugoszláviai magyar kultúrának.

Nem véletlenül került egy Sartre-idézet („*Az ember az, amivé önmagát teszi*") annak a könyvnek az élére (**Rólunk is vallanak**, 1970), amelyben a szóban forgó fölmérés is helyet kapott, Gerold a kérdéseiben szabadon röpül át a táj, az ország és a külföld határain, s az ítélete nincs tekintettel arra: milyen és hány magyar könyv van az iskola vagy az adott helység könyvtárában. Ő – az akkori korlátlanság-divatnak megfelelően – a szellem és a technika harmóniájában, mérföldes léptű haladásban bízó – Marx Györgyre hivatkozik, akinek az okossága – a szocializmus reális fejlődési lehetőségén kívül – sok érdekes gondolatot kínál. Gerold László tehát a szociográfiai munkájában távolról szemlélődik. Nem a magyartanár konkrét munkalehetősége érdekli a maga teljességében, objektív és szubjektív lehetőségeiben, akadályozottságában, hanem számon kért szellemi égboltja, amely a fejlődő fiatalokból újabbnál újabb rajokat röptethet majd.

Ezt a lebegő értelmiségi magatartást könnyűszerrel célozta meg egy kiváló vidéki magyartanár: Tőke István (akkor is, ha abban az időben alig akadt valaki, aki nyíltan a pártjára állt volna). Tőke két, alapos tapasztalatot összegező tanulmányában (H, 1969. 11–12. sz.; 1970. 12. sz.) nem csupán Gerold kimutatására reagál, hanem azok véleményére is, akik vitát kerekítettek a fölmérésből. Az idő szinte teljes egészében Tőkét igazolta, nem Geroldot, s még kevésbé Biacsit, vagy e sorok íróját. A neves magyartanár egyszerűen, de találóan fölvázolja általában a pedagógusoknak, s külön a magyartanároknak a két évtizeden át takargatott nyomorúságát.

Először is azt állapítja meg, miszerint a Magyar Tanszéken tudósképzés folyik. A modern pedagógia eszközeit nem alkalmazzák, a pszichológiai ismeret és a neveléstudomány hiányzik az onnan kikerülő tarsolyából. Egyszerűen nincs kifejlesztve benne a folyamatos önképzés igénye. A többnyire a saját tekintélyüktől eltelt tanároktól olyan ismereteket szereznek, amelyek a vidéki mun-

kájukban alig hasznosíthatók. Módszertanilag nincsenek kellően fölkészítve. Szuggesztív tanáregyéniségekké többen azért nem válhatnak, mert az egyetemre iratkozásukkor senki sem ellenőrizte: vajon rendelkeznek-e megfelelő pedagógusi képességgel. Akiket közülük nem félemlítettek meg, azok az adminisztratív teendőktől agyonterhelten és a mellőzöttségtől fásultan csendben, olykor hivatalnoki közönyben dolgoznak.

Tőke hangneme néhol vallomássá hevül, ti. korábban ő próbálta legtöbbször hallatni a hangját. Ám „*Hiába volt visszhangjuk ezeknek a cikkeknek a nevelők és oktatók körében, hiába volt az igaz és hasznos ügyért való kiállás, az adminisztratív tennivalók terén csak nem következett be semmiféle könnyítés. Írunk, számolunk, összesítünk továbbra is, szinte beleveszünk az öncélú papirosmunka dzsungelébe, és nincs tudomásunk róla, hogy akár a szakszervezeti érdekvédelem, akár a pedagógiai intézetek bármelyike is szót emelt volna hivatalból e lélekölő, az oktatói lendületet gúzsba kötő és folyton szaporodó adminisztrációs átok ellen. A mi hangunk valóban nem hallatszik messzire. Így van ez a tankönyvkiadással, a programmódosítással kapcsolatos javaslatok és más egyebek terén is.*" Ez azonban – Tőke szerint – nem zárja ki azt, hogy a szakmai közéletben vereséget szenvedett magyartanárok – visszhangtalanul is – nem teszik a dolgukat: nem szerettetik meg az anyanyelvet és annak irodalmát a diákokkal. Akkor is, ha az egyetem, miután átadta nekik a diplomájukat, többé nem törődik velük, nem vár tőlük jelentést vagy tanácskérést a munkájukkal kapcsolatban. – Ez már természetesen romantikus túlzás, s egyben önellentmondás is a kiváló pedagógus részéről, aki nem szeretné elveszíteni vidéki sorstársai rokonszenvét.

Az egyetlen vélemény, amelyben egyaránt van azonosulás és távolságtartás, minthogy mélyebb azonosulással és nagyobb perspektívából fogalmazódik meg, a Herceg Jánosé (7N, 1969. VII. 11.). Írónk megérti, de vádolja is a magyartanárokat. Régen, amikor még tekintélyük volt – írja –, akkor sem mindig buzgólkodtak, most viszont, a műveletlenek árnyékában, a bálokhoz, disznótorokhoz jobban vonzódnak, mint a modern irodalomhoz. Az anyagi jólét biztosítása is komoly gondot jelent számukra, s a társadalmi foglalkoztatottságuk is elszívja energiájukat. Akik több ok miatt nem vettek részt az ankéton, róluk és helyettük a vallomástevők nyilatkoztak – így Herceg.

A lényeg láttatása

Több mint negyed évszázaddal a „szocializmus győzelme" után a jugoszláv társadalomnak a többi között a magyarságképe is hamis. Ezért írhatja joggal Bori Imre, hogy „*a Neoplanta elmúlt évi termelésében két filmben szerepelnek ma-*

gyarok is [...] egy sajátos »népszínmű« felfogásban láthat bennünket ország és világ... Utcalányok, cselédek, inges-gatyás csárdázó csodabogarak – így vonulnak be az országos köztudatba." (MSZ, 1971. VI. 1.)

Ezt a lényegbevágó hiányt igyekeztek pótolni azok az írók, publicisták, akik 1971-ben részt vettek a Neoplanta és a Magyar Szó szerkesztőségének rövidfilmekre kiírt szinopszis-pályázatán. Nem véletlenül jelentheti tehát Deák Ferenc és Ládi István a zsűri nevében, hogy a pályázat mennyiségben és színvonalban a várakozáson fölül eredményes volt. Többen és lényegláttatón tárták föl a magyar családok széthullását, a falu elnéptelenedését, kihalását, a vajdasági magyarok és külön a székelyek gyökértelenségét, a kivándorlást, a kubikos-sorsot, a magyar fiatalok megoszlását egy faluban a nyári katekizáció idején. Viszont meglepő, hogy ennek kapcsán a 7 Napban ellenvélemény is született. Fekete Elvira gondolta úgy, miszerint a vajdasági falu nincs kihalófélben, ugyanakkor a lakosság csökkenése egyetemes jelenség (1971. VII. 25.).

A kéziratok megfilmesítése a diktatúra visszakeményedésekor akadályokba ütközik. Ezért Dudás Károly a Képes Ifjúságban a többi között amiatt tiltakozhat, hogy a vajdasági Filmfelügyelő Bizottság megakadályozta Vicsek Károly **Kereszt és csillag** c. művének a belgrádi kisfilmfesztiválon való bemutatását (1972. III. 29.). Mi több – vallja Vicsek a Magyar Szóban (1972. IV. 23.) – Fehér Kálmán és Kapitány László cenzúrázták is. És a politikus Mirko Čanadanovićnak sem tetszett, hogy az egyik jelenetben a Kommunista Szövetségbe való fölvételről beszélgetnek egy tábla alatt, amelyen a WC felé mutató nyíl van. Vicsek cikke a Közös íróasztalunk c. rovatban jelent meg, ahol az ügy kapcsán a szerkesztő azt válaszolja egy olvasónak, miszerint nem tud feketelistáról, amelyen (az olvasó szerint) Vicsek Károly szerepelne, hiszen ő jelen van a filméletben és a Neoplanta új filmet kér tőle. A szerkesztő mellébeszél...

Egyébként a film kapcsán a bácsfeketehegyi moziteremben pártülést tartottak – számol be Vukovics Géza a Magyar Szóban (1973. II. 18.). Eszerint a kezdeti leplezési kísérletek után kénytelenek voltak szembesülni a filmtükörrel. Kiderült: a magyarok tényleg balról, a montenegróiak pedig jobbról ülnek a moziban. A gyerekek valójában csak az iskolában vannak együtt, s az ifjúsági vezetőség tisztújításának „első menetében" egy magyar sem került a vezetőségbe. A magyarok valóban külön futballcsapatot akarnak, a tűzoltóotthonban szoktak összegyűlni, s róluk az egyház gondoskodik. Az ösztöndíj-politika rossz, az anyanyelv munkahelyi használata úgyszintén. A 3 és fél órás vitában a 13 vitázó közül különben is csupán kettő volt magyar.

Az igazságkeresés szenvedélye

Németh István munkásságának legjobb s a délvidéki magyar valóságkutatás talán legjelentősebb riportkönyve csak 1973-ban jelent meg. Azonban majdnem egy évtized Magyar Szóban közölt, többnyire vasárnapi írásaiból állt össze a gyűjtemény. S bizony ez, akkor is, ha néhány értékes írásnak ki kellett maradnia, becsületére válik a Forum Könyvkiadónak. Ekkorra már ui. a fölerősödött pártdiktatúra hatására jobban meg kellett gondolniuk mind az alkotóknak, mind pedig a művelődési intézmények vezetőinek, hogy nyilvánosságot adjanak-e az előző néhány év szellemének.

Külön figyelmet érdemel a **Zsebtükör** bevezető írása, amely erkölcsiségében és bátorságában páratlan a Jugoszláviában élő magyarok publicisztikájában. A szerző arról beszél, miszerint a születendő riporttal kapcsolatos szerkesztői elvárások és az újságírói tapasztalás között többnyire nagy ellentmondás feszült, amelyet a terepjárónak kellett föloldania a saját megfigyeléseinek a meghamisításával. Eszerint – főleg mivel a válogatás legrégibb írása még 1964-ben született – Németh Istvánnak is cenzúrán kellett átesnie. Annak dacára, hogy nem tudható, mi maradhatott háttérben, a szerző portrévázlatai, problémaleírásai – az adott terjedelem és a műfaj határain belül – meggyőző, tartós értékű képet nyújtott a vajdasági vidék magyar földműveseinek, részben az iparosainak és az értelmiségének kizsákmányoltságában nyomorúságos helyzetéről.

Már a bevezető is jelezte: a szociográfiai hitelességgel működő riporter egyáltalán nem elfogult az általa vizsgált társadalmi réteg egyedeivel mint arctalan tömeggel szemben. Az előszóban egyébként üzemi munkások rajongják körül rátermett igazgatójukat. Az író viszont inkább a magányosokhoz, kiközösítettekhez, elesettekhez vonzódik, akiknek sorsa alkotja riportjai témáját. A bevezetőben említett újságírói romlottság a helyzet leírása által szünteti meg önmagát. Azt vallja be az író, amit nem csupán a kollégáinak majdnem mindig, hanem leginkább saját magának is el kell hallgatnia ahhoz, hogy az írásai napvilágot láthassanak. Az általa régóta ismert, az önmagát a sikerei dacára kutyaszorítóban érző igazgató abszurd helyzetéről számol be. Ha ui. az igazgató nem fogadja el a magas rangú elismerések és jutalmak után a munkásai ajándékát, akkor elveszíti a népszerűségét. Ő viszont már – szólja el magát – csak igazgatni képes.

Az író csupán sejteti: az üzem munkásai a naiv törleszkedésükben primitívek. Az ilyen embereket, ha kiszakadnak a nyájból, vagy pláne, ha mindig is rajta kívül voltak, csak sajnálni lehet. S valóban, a **Zsebtükör** c. kötetet a részvét könyvének is lehetne nevezni. Az embereken elsősorban önnön gyarlóságuk miatt lehetetlen érdemben segíteni. Csakhogy e racionális fölismerést a lelkiismeret ellenpontozza, hiszen a szerző a társadalomnak ugyanabból az alsó

rétegéből származik, mint az általa bemutatottak nagy többsége. Valamennyit azonban lehet könnyíteni a helyzeten. Ha másként nem, akkor a Kosztolányi emlegette meghallgatással, megértéssel, jó szóval. S így a terepjáró valamennyire megnyugodhat: a szégyellt napidíjon túli értelme is volt a kiszállásának.

Gerold Lászlót viszont azért illeti dicséret, mert 1972 utolsó hónapjaiban, saját addigi szociográfiai érdeklődésének megfelelően nemcsak a válogatást vállalta, hanem utószót is mert írni a válogatáshoz. Igaz, steril, formalista jellegűt, amelyet a strukturalizmus divatjának mellébeszélése nem tett föltűnővé. (Még azt sem említheti az utószó, hogy a riporter a magyarokat kutatja!)

Hogy valójában miről szólnak a **Zsebtükör** szövegei? A többi között a szentmihályiaknak a panaszáról, ti. a képviselőik évek óta egy órácskát sem töltenek velük, s ezért semmi újat sem várnak a választásoktól. Annál kevésbé, minthogy az anyanyelvű oktatásukat saját maguknak kellett kiharcolniuk. Székelykevén viszont a párt csak akkor kezdett a kivándorlásról beszélni, amikor már két tagja elhagyta az országot. Ugyanakkor Sepsén a telepesek már jobban művelik a földet az őslakosoknál, s ezek támogatás híján külföldre mennek. Kavillón pedig az emberek nagy csoportja úgy tengődik, mint régebben az uradalmi birtokon: mint idénymunkásokat a Pobeda nem jelenti be őket, s ezért a gyerekeik sem tanulhatnak tovább. Kanizsán a begyűlt tagsági díjat kegyelemkenyérként osztják szét a munkanélküliek között, s ha lehet, manipulálnak a nyugdíjasokkal. És így tovább!

Riporterünk fölkutatja a soktagú családokat, amelyeket a nyomorúságos életkörülményeik, magukra hagyottságuk dacára megcsodál. Esetenként a tabutémákat is belopja a Magyar Szóba, illetve a szóban forgó válogatásba. Így pl. a német származású, hivatásában helytálló tanítót, akit először a vértestvérei akartak kivégezni, utóbb pedig a partizánok kínoztak meg. Persze annak a gazdának a sorsa sem részletezhető ilyen vonatkozásban, akit a kommunista állam nemegyszer próbált tönkretenni.

Németh István azonban érzi és sugallja: kinek mennyi igazsága van. Fölfigyel az egymásra irigykedő gazdákra, miközben az idős parasztok nyugdíjügyének elintézetlenségére figyelmeztet. Számos írásának tanúsága szerint azzal is tisztában van, miszerint ezeknek a hajdani gazdák és az uralomra jutott kommunisták által egyaránt megalázott embereknek az igazságtalan adófizetés az egyik fő problémája. Sőt olyan szerencsétlenekre is rábukkan, akiknek veszteségük van az általuk megművelhetetlen földjükből. Sorsuk tanúja meg-megborzong, s írás közben visszafogott egyértelműséggel jelzi, vagy olykor a riport befejezésében nyíltan is kimondja a véleményét. A kor elvárásainak az ismerete csillapítja az utószó azon megjegyzése fölötti megbotránkozásunkat, amely szerint formailag helytelen megoldás a befejezésre hagyott kommentár. Eszerint Németh

Istvánnak, a lelkiismeretes riporternek, a politikával kényszerből ingatag kompromisszumokat kötött, a becsületességéért a lehetséges szankcióval is számoló valóságkutatónak a szó esztétikai értelmében is hibátlan írásművet kellett volna letennie a Magyar Szó szerkesztősége helyett immár a Magyar Tanszék kabinetjében állomásozó, a társadalmi valóságtól elidegenedő esztéta asztalára.

A KULTÚRA ÖNIGAZGATÁSÁNAK KÍSÉRLETEI (1967–1972)

„Puccs" a Magyar Szóban

Az Újvidéki Rádió mellett, bel- és külföldön egyaránt, elsősorban a Magyar Szóra hárult az új jugoszláv államrend tekintélye fenntartásának kötelessége. A belügy érthetően mindenekelőtt ennek a két intézménynek a működését ellenőrizte nagy körültekintéssel. A besúgóhálózat működtetése mellett a legmegbízhatóbb kádereit ültette vezető funkcióba. Az irányító szerep – ahogyan ezt Kalapis Zoltán, a Magyar Szó volt főszerkesztője a visszaemlékezéseiben írja – nemritkán a besúgás kötelezettségével járt együtt. Erre nagy szükség volt, mert a délvidéki magyarok egyetlen napilapjának újságírói között nem kevesen vették komolyan a magyaroknak a Tájékoztató Irodával való országos szembeszegülés idején tett kedvezményeket, és – nagy többségükben falusiak, plebejus származásúak – általában hittek a szocializmusban. Viszont a magyarság kulturális önrendelkezését biztosító intézmények megszüntetése, beolvasztása és a magyar iskolák területiekké való átalakítása, valamint a vidéki színházak felszámolása nem a tényeknek megfelelően kerülhetett nyilvánosságra. A tervszerűség és a perspektivikus humanizmus látszatát kellett kölcsönözni annak, amit a hatalmasok az állam belbiztonságának érdekében, a saját nyíltan hirdetett eszméiket meghazudtolva követtek el. Ennek elhallgatásához, félremagyarázásához az újságírók betörésére volt szükség. A képmutatás, a mellébeszélés, a kihagyás, a mímelt derűlátás, a cinikus kettősség „kultúrája" alakult ki az ötvenes évektől. A Magyar Szó munkatársa megbízhatóságának alapfoka a Kommunista Pártba (Szövetségbe) való betagozódottsága volt. Így könnyebben vonhatták felelősségre, s ugyanakkor elköteleződése következményeként az erkölcsi normái is részben átértékelődtek. Önkontrollja az igazság–hazugság viszonylatát már aszerint (is) mérte, hogy a koraifjúságában beleneveltek szerinti (nemzetiségi és nemzetközi) igazmondás nem etikátlan-e, hiszen „jugoszláv kenyeret" eszik, és a Párt biztosít világszerte tekintélyt az országnak. Vajon nem törpül-e el a kétségte-

len haladás melléfogásainak hangsúlyozása vagy akár fölsorolása ahhoz képest, hogy a magyarság jobb életkörülmények között él, mint a „felszabadulás" előtt? Nem az örökölt „fasiszta" énje működik-e a Párt soraiból kilépő partizánkodó tevékenységében? A kevésbé intelligensek közül nyilván többen lelkiismereti okokból lettek túlbuzgó lojálisokká, paprikajancsikká, sőt besúgókká is. Az otthonról hozott, esetleg az általános iskolában elsajátított erkölcs a közéleti magatartásban kötelességszerűen háttérbe szorult. Megfeledkezni illett róla. Lelki önvédelemből is, hiszen aki nem az állítólagos közérdek hangadóihoz igazodva építette ki a saját társadalmi magatartását, s aki saját egyéni megfigyeléseit részesítette előnyben az igazgatókkal készített interjúkban és a munkásokkal folytatott beszélgetések során a véleményét sem hallgatta el, az a saját sorsát keserítette meg. Formálisan a hagyományos erkölcsi norma szerint is megrótták: hiúságból lép félre a sorból, pápább akar lenni a pápánál stb. Hogy emögött a hajdani középkor jezsuita szelleme éledt újjá, az abból is kitűnik, miszerint a legismertebb kritikusok a már szépíróként hírnévre tett publicistákat megrótták a riportjaiban, szociográfiai jegyzeteikben található kommentárért, véleménynyilvánításért. Az ilyen kritika azért is volt a cenzúra szellemének sulykolása, mert az írás tartalmának az emberek vallomásaira való korlátozása a problémák jelentős részének elhallgatását is jelenthette, ti. az emberek nagy többsége jól tudta, mit szabad elmondania az újságírónak, s ahhoz tartotta magát. Így viszont virulhatott a demokratikus szocializmusnak a Varsói Szerződés tagállamaiban irigyelt látszata, az önigazgatás szelleme. Az ellenőrzött és manipulált tények mintha magával az igazsággal, illetve annak valóságfedezetével lettek volna azonosak. Ez a folyamat elszemélytelenítette az újságírókat, akik a gazdaságban a haladás bizonyítékai mellett legfeljebb a megoldható problémák iránt érdeklődtek, elkerülve a defetizmus lehetséges vádját. A művelődésben viszont az esemény-központúság dívott. Arról kellett beszámolni, amit a riporter látott, hallott, tapasztalt. Aki az irodalmi vagy színházi esemény megszervezése mögötti, napi politikai érdekből elhallgatandó okokat is firtatta, megbízhatatlanná vált, jóllehet nem mindig kapott fölvilágosítást róla: miért nem teheti szóvá azt, amire az olvasó nagy valószínűséggel számot tart. Minél gépiesebben végezte a munkáját az újságíró, annál jobban érvényesült. Eközben azonban az eszköz-léte a lelki feszültségének fokozódása által a testi egészségét is idejekorán tönkretette. Ezért a napi (és heti) sajtó munkatársai között gyakori volt a korai, olykor öngyilkosság általi halál. Hosszú lenne az erre vonatkozó névsor összeállítása. Az élén mindenesetre irodalmunk néhány ismertebb neve szerepelhetne, pl. Podolszki Józsefé, Pintér Lajosé és Szűcs Imréé.

A hatvanas évek második felében a Magyar Szó munkatársai azonban még úgy érezték: nem eleve elrendeltség a sorsuk, s még jóvátehető mindaz, amiről

korábban többnyire csak felemás beszámolókat nyújthattak érdemi értékelések helyett. Az addig már megkezdődött lelkiismeret-hasadásukat valamennyire azok a symposionisták is befolyásolták, akik nem a szófogadásukban túloztak, hanem a föltáratlan társadalmi ellentmondásokra, a média „Tanjug-huszári" szerepére hívták föl a figyelmet. A lendületet azonban az egész ország politikája szempontjából egy döntő esemény adta, s ez Aleksandar Ranković nagyszerb politikájának fölfüggesztése volt 1966-ban. Ennek hatására 1967-ben a Magyar Szó munkatársai, elégedetlenek lévén az addigi főszerkesztőjük munkájával – az egész országban példátlanul –, demokratikus módon úgy döntöttek, hogy új emberre bízzák a főszerkesztői feladatokat. Kalapis Zoltán erről így ír: „*A szerkesztőség Varga László főszerkesztő (1963–1967) leváltásával és dicstelen menesztésével, valamint azzal, hogy Vukovics Gézát elsöprő szótöbbséggel a redakció élére állította, kivívta magának azt a jogot, hogy vezetőjét ezentúl – a szakmai szempontokat érvényesítve – maga válassza, amivel úgy-ahogy függetlenítette magát a politika döntő befolyása alól. Tette ezt az önigazgatás (és a sajtószabadság) nevében... [...] A szerkesztőségi verdiktnek... nagy visszhangja támadt, sok követőre is akadt a jugoszláv sajtóban, ami nagy gondba ejtette a hatalom képviselőit: anarchista jelenségnek minősítették, a pártfegyelem megtagadásának, bár erről akkor nem volt ildomos nyilvánosan beszélni, mert mindenki teli szájjal az önigazgatásról beszélt, mondván, hogy a dolgozóknak kezükbe kell venniük sorsuk irányítását.*" **(Egy főszerkesztő emlékei**. MSZ, 2004. VIII. 14., 15.)

Noha Kalapis – nyilván az emberileg érthető nosztalgiájával összefüggésben – a Magyar Szónak az 1955 és 1975 közötti húsz évét tekinti „aranykornak", nem férhet hozzá kétség: a hazai és a külföldi hiteles elismerés, mely szerint a Magyar Szó határon innen és túl a magyarság legjobban írt és szerkesztett napilapja, elsősorban az „anarcho-liberalizmus" és a „nacionalizmus" éveire (1967–1972) vonatkozik. E rövid időszakban fogalmazódhattak meg az addig elhallgatottak, félremagyarázottak, s követtettek el a későbbi vezeklést maguk után vonó „bűnök". Más kérdés, hogy a napilap példányszáma (vasárnaponként átlagban minden második, hétköznap pedig minden harmadik családba jutott el) ezt a minőségváltozást nem az emberek anyagi helyzetének romlása miatt nem tükrözhette közvetlenül.

A Hungarológiai Intézet alapítása

Csupán 1990-ben (MSZ, XI. 3.) tárhatta nyilvánosság elé Olajos Mihály tartományi politikus azt az utólag lejegyzett beszélgetést, amelyet Veljko Vlahović vezető politikussal 1970. V. 14-én folytatott Újbelgrádban. Olajos állítólag fölvetette a magyarság legfájóbb problémáit, az elnyomottságot, és Vlahović egyet-

értett vele, szemben a vajdasági kollégáival, akik nemcsak az önálló magyar intézmények megalapításának tervét ellenezték, hanem a háborúvégi magyarirtás kutatását is. A belgrádi politikus pusztán a nyilvános rehabilitáció idejét nem tartotta elérkezettnek. Különben a spanyol polgárháborúban több magyar szót megtanult, s a magyar nyelv tanulására buzdította a Montenegróból a Délvidékre települt földijeit.

A szóban forgó cikkében Olajos azt is elpanaszolja, hogy eredetileg elmélyültebbnek, keményebbnek tervezték a Hungarológiai Intézet programját, de a felelős elvtársak ezt nem hagyták jóvá.

Már a második világháborút követő években fölmerült egy olyan intézmény megalapításának szükségessége, amely a jugoszláviai magyarság hagyományainak a tanulmányozására lett volna hivatott. Ennek a törekvésnek a szószólója B. Szabó György volt, aki tervet is készített a jövendő hungarológiai kutatásai számára. B. Szabó korai halála miatt Szeli Istvánra hárult a magyarságkutató intézmény létrehozásának feladata.

Szeli tőle telhetően meg is tette a magáét. Előtanulmányokat készített, beadványokat nyújtott be, cikkeket írt, interjúkat adott, s nem utolsósorban ülések során igyekezett rábírni a politikusokat, hogy a jövendő Hungarológiai Intézet nem az egyetemes magyarságot, nem az öncélú múltba merülést s ennek egyenes következményét, a művelődéspolitikai, majd élettér szerinti szeparatizmust szolgálná, hanem éppen ellenkezőleg: azt bizonyíthatná be, miszerint egyrészt Jugoszlávia területén is vannak viszonylag önálló és többé-kevésbé jelentős művelődési hagyományai a magyaroknak, másrészt pedig ezek az emlékek a nemzetek békés egymás mellett élésének bizonyítékai, vagy ha adott esetben nem, akkor ennek az együttélési szempontnak a kutatói hozzáállásban kell kifejezésre jutnia.

Az uralkodó politika számára az volt alapvetően fontos, hogy az új magyar intézmény ne váljon ellenlábasává, vagyis hogy a lehető legártatlanabb, szigorúan szakmai tevékenységet folytassa. Ez azonban korántsem föltételezte a múlt századi pozitivizmust, mert – Szeli magyarázata szerint – a kezdetben túltengő tudományos nyersanyaggyűjtés, majd annak későbbi földolgozása nem a tudományos öncélúság szellemében, tehát a sok-sok adat leíró jellegű összekapcsolásával történt volna, hanem a korszerű európai humanizmus jegyében, amely egy-egy régió hagyományainak viszonylagos egységével számol, tudva azt, hogy a több évszázados együttélés során az akkulturáció és az enkulturáció jelensége termékenyítően tette meg a magáét, következőleg a régebbi nemzeti vagy nemzetivé fejlődő kultúráknak a peremrészei teremtettek olyan sajátságos, olykor kifejezetten hibrid formákat, amelyek sajátos színnel, értékkel bírhatnak az egyetemes kultúrtörténet palettáján. Így aztán ami korábban provinciális vagy peremjellegű volt, s bizonyos értékfajták tekintetében nehezen vagy egyáltalán

nem állhatja a versenyt a nemzeti kultúrák művelődési központjaiban vagy azok vonzásában keletkezett művelődési termékekkel, a kedvező társadalmi-történelmi konstellációnak köszönhetően nemzetközi viszonylatokban is fölkeltheti a figyelmet. Ahogyan a Hungarológiai Intézet munkáját is érdeklődés övezte nem csupán (valamelyest) szerbhorvát nyelvterületen, hanem az anyaországban, sőt az utódállamokban is.

Az alapítás jogának öncsonkító szerénység és odaadás volt az ára. A végül 1969 elején három munkatárssal működni kezdett intézet tervezete 1967-ben (ÚS, 29–30. sz.) a politikával eleve közvetlenebb kapcsolatban álló tudományágak mellőzésével fogalmazódott meg. Más szóval Szeli nem tehetett mást, mint belenyugodott abba, hogy a jövendő alkalmazottai, illetve a közelében maradó tanítványai (minthogy egy-két idősebb munkatárstól eltekintve kizárólag a Magyar Tanszék volt hallgatói számíthattak fölvételre a Hungarológiai Intézetben), a nyelv, az irodalom, a művelődéstörténet és a délszláv–magyar művelődési kapcsolatok tényeit kutatva, a szerbhorvát nyelven oktatott jugoszláv kommunista történelemkép koordinátáihoz igazodnak, s eszük ágában sem lesz majd előtanulmányként kiegészíteni vagy netalán radikálisan átértékelni a hivatalos történelemismeret igazságait, féligazságait (netalán a hazugságait). Az ekkor fölnövő kutatónemzedék legfeljebb addig tágíthatta a historiográfiai tudáshatárát, hogy a Magyar Tanszéken immár magyar történelmet is hallgathatott – elsősorban a magyarországi marxisták kutatásaira alapozottan.

Szeli érthetően nyomatékosítja az anyaggyűjtés fontosságát, ui. a korábbi negyed évszázadban legföljebb magángyűjtők menthették meg a hungaricákat a további kallódástól vagy a pusztulástól. A nyelvjárások rendszeres intézményes kutatása sem várathatott tovább magára. És a szerbhorvát–magyar nagyszótár körüli sokévi munkát is végre tető alá kellett hozni.

A lapokhoz, folyóiratokhoz és a könyvekhez a Matica srpskában csak kis mértékben lehetett hozzájutni. Ezek teljessé tétele és az egyelőre csupán adatok alapján vagy hallomásból ismert anyag fölkutatása magyar műveltségű kutatót és megfelelő tárolási helyet föltételezett, nem beszélve a teljességgel hiányzó bibliográfiákról, azután az életrajzokról, monográfiákról, tanulmányokról.

A tervezett kutatási ágazatok között Szeli elsősorban a komparatisztikát tartja fontosnak a nyilatkozataiban. Ezt azonban nem pusztán a napi politikához alkalmazkodva teszi. A Délvidék múltja ugyanis inkább akadályozta, mint serkentette az esztétikailag hiteles alkotások születését és a folyamatos irodalmi élet kialakulását. A művelődés is csupán osztályjellegű volt, s egy szűkebb körre korlátozódott. S habár a polgári kultúrának is voltak számottevőbb értékei annál, mint amit Kosztolányi vagy Szenteleky elismert, s főleg a népi kultúra rejtett magában fölkutatandó kincseket, elsősorban a szóban forgó határsávon egymást sok évszáza-

da átható népi-nemzeti kultúrák „egymásban-létének" vizsgálata látszott egészen újszerű és nagyon is sürgető feladatnak. Annál is inkább, mert először a magyar művelődési felsőbbrendűségi tudat nem vette kellő mértékben figyelembe a más nyelvű magyarokkal (a történelmi Hungária területén élő kisebbségekkel) való kulturális (irodalmi-művészeti) kapcsolatainak tanulmányozását, azután pedig, ezt többszörösen viszonozva, a jugoszláv kommunista öntudat lenézni is alig volt hajlandó a csak nemzetközi illemből nem ázsiainak mondott, szlávságba ékelődött népcsoport fasisztagyanús feudális csökevényeire, amelyeket gyanús kutatás helyett nagylelkűen megbocsátani, elfeledni, esetleg beolvasztani kellett. Más szóval: Szeli részéről az is huszárvágás volt, hogy a hungarológiai kutatásokat, a Tanszék példáját követve s annak munkájára építkezve, nem szerbhorvát nyelven akarta megszervezni, ahogyan rá próbálták kényszeríteni.

Hasonló nehézséggel kellett megbirkózni a folklórtudománynak mint önálló projektumnak a bevezetésével 1970-től. Kezdettől fogva eretnekgyanús volt a nemzeti (kisebbségi!) eredetiségkutatás az egységét féltő Jugoszláviában. A folklórellenes kampány az ötvenes években ui. kompromittálta a kultúra e területét: mert nem csupán a népieskedést, a dzsentri-kacatokat járatta le, hanem „*ugyanakkor lehetetlenné tette a népi kultúra eredményeinek kutatását és birtokba vételét is, szemléletbeli zavart teremtett*". (Bori Imre, MSZ, 1969. V. 4.) Ez oda vezetett, hogy Penavin Olgán, a Magyar Tanszék tanárán kívül inkább csak az ő felügyelete alatt működő egyetemisták dolgoztak a magyar néphagyományok kutatásán, a tájnyelvi jellegzetességek leírásán, összegyűjtésén.

Ez azonban csupán a munka megalapozását, fölvázolását jelenthette. Joggal írhatta tehát Bori az említett cikkében, hogy évszázadok fölkutatatlan hagyományáról van szó, amelyet sznobizmus nem becsülni, nem kutatni: „*Valamikor a gyöngyösbokrétát a divat aktivizálta és az attrakció volt az uralkodó eleme.*" Viszont „*manapság népi kultúránk seregszemléjét kellene keresnünk benne*". Szerinte a gombosi „gyöngyösbokrétások" új kezdeményezése egész szellemi életünk aranyfedezetét igyekszik megmutatni.

A korhangulat ekkor már kedvezett a nemzeti-népi sajátságok kutatásának. (Annál is inkább, mert az etnológia, a népi kultúrák egybevetése tudományának kialakulása sem sokat várat magára.) Az egy-két régebbi szaktekintély munkája nyomán újdonsült szakemberek (vidékre került magyartanárok) és amatőr érdeklődők szegődtek a modern civilizáció és a merev ideológia által pusztulásra ítélt népi hagyományok nyomába. Nem elsősorban a Szenteleky-féle polgári előítéletek ellen tiltakozott ezzel a magyar értelmiség, hanem azok ellen, akik két évtizeden át akadályozták a nemzetiségek önismereti igényét. A Hungarológiai Intézet a szóban forgó tabutémák közül ezzel az eggyel szembenéz. Valóságos mozgalmat indít, illetve támogat, hiszen a szemináriumok szervezése is a prog-

ramjába tartozik. Szeli igazgató elképzelése szerint ui. ekkor már policentrikus tevékenységi forma van kialakulóban, s az Intézet feladata a munka koordinálása, szakszerűségének biztosítása. Egyébként a kodályi elv íratik zászlóra: mindenki mindig mindent gyűjtsön.

Mivel mindennek kapcsán „néhány magyar nem hajolhat össze", ezt a vállalkozást ideológiailag ki kell védeni. Természetesen csak öncsonkítás árán. Szelinek feladatszerűen el kell határolnia intézménye tevékenységét a harmincas éveknek mind az urbánus, mind pedig a népi falukutatásától. Micsoda fölhajtó erőt veszített a magyar folklórkutatás Jugoszláviában, amikor Bartók Béla, Németh László, Veres Péter, Kodolányi János, Sinka István, Féja Géza és a többiek cselekvő emberségétől függetlenül – ha nem is egy új nemzeti létet megalapozandó, de egy önmagából születő autonóm kultúra alapjainak lerakásán –, a falu életének a külsőségeit, nem pedig a tartalmát tanulmányozva kellett bajlódnia! Illyés Gyulának az átfogó, nemzetit és nemzetközit egyaránt tartalmazó gondolkodásából is csupán a múltkutatás szükségességét kiemelő véleménye kaphatott helyet, idézetként, Szeli István intézetpolitikai beszámolóiban.

Az intézményvezető Szeli tehát a maga módján védekezik, amikor a Végel Lászlónak adott interjújában (1972. III. 18.) bírálja az eluralkodott irodalomközpontúságot, a romantikából eredeztetve azt. Minthogy őt személyesen, a tekintélyének köszönhetően, nem érte komolyabb támadás, ezért – igaz, a hajsza kezdetén – a magyar nyelv közéleti érvényesülését is érintheti. Persze, csak vezető politikusra, Mirko Čanadanovićra hivatkozva, aki kijelentette, hogy „*2000 fiatal magyar jogász ösztöndíjazásával 4 éven belül meg lehetne oldani a kétnyelvű ügyvitel minden problémáját*".

Akkor még többnek látszott alkalmi nemzeti nagystílűségnél, amikor Čanadanović, a Vajdasági Kommunista Szövetség rövidesen leváltott elnöke a vele készített interjúban (7N, 1972. III. 3.) kijelenti, hogy legalább egy olyan embernek kell lennie minden szerkesztőségben, aki tájékoztat a nemzetiségek kulturális eseményeiről. Az elnök dicséretesnek tartja, hogy a Pančevac c. lap 1971-ben háromszor is írt a dél-bánáti magyarok művelődési életéről. Szerinte hasonlóképpen az újvidéki Dnevniknek is tudósítania kellene a szabadkai nyelvművelő tevékenységről és a Hungarológiai Intézetről. Újvidéken 28 000 magyar él, a község pártszervezeteiben viszont csak 800 magyar van – méltatlankodik a funkcionárius. Ha ugyanis az olyan környezetben, mint a Forum vagy a Rádió, ahol kifejezett a nemzetiségi értelmiség koncentrációja, lassan mennek a dolgok, akkor vajon mi várható az egyéb munkaszervezetektől? Čanadanovićra valószínűleg Kek Zsigmond elképzelése hathatott.

Minthogy Szeli leküzdhetetlennek érzi a magyarok anyanyelvhasználatát korlátozó akadályokat, célszerűbbnek tűnik számára a Hungarológiai Intézet

viszonylag steril múltkutatásáról azt bizonygatnia, hogy az a jelen (és a jövő) kultúráját serkenti és alapozza meg. Erre annál inkább szükség van – sugallja –, mert a modern epigonizmus éppoly veszélyes, mint a hagyományos. Ezért szerinte Gyulai Pálra a mélyebb elemzés szintjén is szükség van.

Hogy Szeli is egy teljesen új korszak kezdetén érzi magát, amelyben legalább látszólag kötelező hinni, az abból is látszik, hogy – szokatlan tudálékossággal – a történelem és a történet megkülönböztetésére kényszerül (MSZ, 1972. IV. 29.). Szerinte míg a történet csupán véletlen alakulás, addig a történelem fogalma már külön fejlődést takar. Ehhez még paradox módon megjegyzi: „*Nekünk most van először alkalmunk arra, hogy a történelmet ne aktuálpolitikai szempontból vegyük vallatóra…*", hanem a Vajdaság gazdasági, társadalmi, művelődési tényeivel összhangban. A laikus konjunktúralovagok ellen védekezik, amikor a kritikusait cáfolva kijelenti: ahelyett, hogy a történelemben egyoldalúan szétválasztó, a jelenben pedig összekötő erőt látnánk, az előbbivel kell megalapozni az utóbbit. Ez, persze, nem lehet más, mint a Kommunista Szövetség hivatalos történelemszemléletének alkalmazása. Ebből az adott körülmények között haszon is van, mert a szerb nacionalizmus hajlamos háttérben hagyni a vajdasági magyar munkásmozgalom tényét és eredményeit, hogy ezáltal erkölcsileg is megalapozhassa a magyarok fölötti dominanciáját.

Kisebbségi érdek – baloldali csomagolásban

1969 legelején, közvetlenül azután, hogy Hornyik Miklós került főszerkesztői szerepbe a Képes Ifjúságnál, Végel László Pásztázó címen rovatot kapott e hetilapban. Ezzel Podolszki valóságföltáró riporteri tevékenysége újbaloldali szellemű napi politikai figyelővel egészült ki. Végel a Symposion-mozgalom indulásának hangnemében, de a nemzetiségi kérdés iránt is megnőtt érzékenységgel, a demokrácia, az igazság és az egyenlőség kimondatlan jelszavától vezérelve vette célba a jugoszláv szocializmus vajdasági frazeológiája mögött megbújt közéleti felelős embereket: politikusokat, szerkesztőket és publicistákat.

Végel mindjárt az elején (KI, 1969. I. 8.) az akkor egyik legnépszerűbb újságírónak, annak a Vébel Lajosnak az írásába kötött bele, akinek az Újvidéki Rádióban fölolvasott szövegei a 7 Napban – másodközlésben – is megjelentek. Végel a válaszában méltatlankodik: a cikkíró megfeledkezik róla, hogy csupán a vagyont összeharácsolt bürokrácia vásárol lázasan, a munkás és egyetemista – nem. Figyelemre méltó Végelnek a Brenner János ugyancsak 7 Nap-beli cikkére írt, nagy vitát provokáló bírálata is (KI, III. 26.). Szerinte a szabadkai újságíró korteskedve agyba-főbe dicséri Bagi Károlyt, s ezzel eleve hátrányos

helyzetbe hozza azt a személyt, akit esetleg a választók javasolnának. A kritikus következtetése: a média eleve akadályozza az esélyegyenlőséget. Hogy az addigi neveléspolitika eredményeként milyen lehet ez a szavazóbázis, illetve az általa megválasztottak, azt már egy héttel később **A magyarok összehúzzák magukat** címmel jelezte a hetilap (KI, 1969. III. 19.). Föntről négy magyar munkásnőt és egy férfit delegáltatnának a községi jelölő választmányba. A jelöltek bevallják, miszerint visszahúzódók és tájékozatlanok: sem szerbül, sem pedig magyarul nem tudnák elmondani a véleményüket.

Az ilyen példák azonban inkább bátorítják, mint elbizonytalanítják Brennert a (vélt) igaza védelmében. Válaszol Végelnek, hogy azután ismét az utóbbi mondja a magáét, míg a viszontválaszt a szerkesztőség, megunván a szófecsérlést, nem közli. Ez azonban csupán előkészülete volt annak a bátor lépésnek, amelyet **A nemzetiségi elit kritikájáért** címen tett meg a Pásztázó (IV. 4.). Ekkor ui. az addig megbírálhatatlan magyar politikusok mellének szögezi a kérdést, név szerint említve őket: vajon volt-e közöttük rankovićista. A várható válasz azért is fontos számára, mert, jóllehet fontosnak tartja a nemzetiségi kulcsot, a fiatalítást szorgalmazza. Annál is inkább, mivel – ahogy mondja – a politikusok nem képviselhetik az embereket, ha az anyanyelvismeretük az átlagon aluli. Viszont ennek kritikáját a „saját házunk táján" kell elvégezniük.

Ezután Petkovics Kálmán igyekszik megvédeni a mundér becsületét a 7 Napban. Erre következik Podolszki József megsemmisítő válasza, amely már a címében is igen beszédes: **Egy írásról, amelynek erkölcsi, politikai és társadalmi értéke nulla avagy Petkovics Kálmán publicisztikai bakugrása.** (KI, V. 7.) Podolszki a ködösítéseket, a titkolt rankovićizmust leplezi le Petkovics cikkében. A Képes Ifjúságnak ugyanebben a számában Mirnics Károly is nyilatkozik erről a formálisan vereséget szenvedett etatista-nacionalista törekvésről. Nem tagadja annak létezését, de elismeri: „*ekkor raktuk le az önigazgatás, a szocialista demokrácia elméleti és politikai alapjait*". Mirniccsel Bálint István, az egyik érintett száll vitába a Képes Ifjúság következő számában. Szerinte csupán túlzással beszélhetünk sztálini, đilasi, rankovićista és egy mai korszakról. A lényeget keni el, azt állítva, hogy a vegyes házasságokban nem csupán az elnemzetietlenedést kell érzékelni, hanem a sovinizmusellenességet is.

A vita kiterebélyesedik, s nem véletlen, miszerint a Magyar Szó Grimasz c. szatirikus melléklete majdnem egész számot szentel az ügynek. Végül Grósz György, a 7 Nap felelős szerkesztője is megszólal (1969. V. 23.), az egypártrendszer demagógiáját védve. Grósz úgy véli, a 7 Nap mindig a dolgát tette, hiszen Petkovics már 1968-ban kimondta: „*a megbízhatóság túlzott hangsúlyozása gyanús*". A felelős szerkesztő nacionalizmust akar a Képes Ifjúság nyakába varrni, mikor azt állítja: Végelék nemzetiségi vonalon akarnak reformálni, s ezért tisztességes

forradalmárokat gyanúsítanak meg. Ezzel szemben, állítja Grósz, a politikusnak nem csupán a saját nemzetiségét kell képviselnie.

Ezután ugyanebben a hónapban (májusban) szólal meg az egyik fővádlott, Sóti Pál. A Magyar Szónak nyilatkozik, de a Képes Ifjúság is leközli a vallomását (1969. V. 28.). A politikus hozzáállásának demokratikus jellege (aligha függetlenül attól, hogy saját maga is vegyes házasságban él, s a családja elszerbesedett) elsősorban abban mutatkozik, hogy az asszimilációt teljességgel függetleníti a Kommunista Szövetség politikájától, sőt vele ellentétesnek tartja. Sóti szerint a KSZ „*1959-ben a kisebbségekről szóló határozata után nyílt meg a lehetősége annak, hogy a nemzetiségek meghirdetett jogai a gyakorlatban is kezdjenek fokozottabban érvényesülni*". S ezután fölsorolja azokat az intézményeket, amelyek az ötvenes évek végétől a vajdasági magyarság számára nyíltak. Mindazonáltal nem említi meg a Jugoszlávia számára riasztó magyar forradalom kényszerítő erkölcsi erejét, s nem gondolkodik el rajta: miért nem kezdték korábban és hathatósabban bevezetni az önigazgatást, akkor, amikor még az adminisztratív irányítás nem félemlítette meg az embereket a szükségleteiknek nyilvánosság előtti tudatosításában.

A magyar politikusok nyilván Tito lehallgatására korlátozták Ranković etatista-nacionalista tevékenységét, különben aligha állíthatta volna Sóti: Szerbia első emberének neve csak a hatvanas évek első felét jellemzi, s a magyar politikusok kivették részüket az ellene folyó harcból. Ebből az következik, hogy az új magyar intézmények munkája a 60-as évek elején az indulás lendületéhez képest megtorpant. Valójában a tartalmát kellett volna megvizsgálni a Sóti által fölsorolt intézményeknek, hogy nyilvánvaló legyen: a Forum Könyvkiadó, a Magyar Tanszék, a Tankönyvkiadó stb. tevékenységét jól megtűrte a rankovićizmus, hiszen azok tevékenységét számára megfelelő módon korlátozta. Vagyis a 60-as évek közepére (Ranković bukásának időpontjáig) nincs visszaesés, inkább látszólagos fejlődés, valójában azonban lényegi stagnálás.

Erre Hornyik Miklós, a Képes Ifjúság főszerkesztője is kénytelen megszólalni. Hornyik már a cikke címében is pontos: **Véleményharc helyett makacs félremagyarázások** (KI, 1969. VI. 4.). Szerinte Grósz seregnyi bűntettel vádolja a Képes Ifjúságot: pl. föltételez egy nemzetiségi „csúcsvezetőséget". Hornyik ezt csupán egy szempontnak tartja. Viszont szerinte ennél nagyobb probléma, hogy a 7 Nap megkülönbözteti az embereket. Nem közölte ui. Borit és G. Fehért (Kolozsi, a főszerkesztő kapcsán) és Gulyás Józsefet. Ugyanakkor Végel nem Bagi Károlyt támadta, hanem egyetlen ember jelölését.

A Képes Ifjúság ezekben az években volt a Délvidék minden idők legjobban szerkesztett újságja. Hornyik főszerkesztőnek elsősorban Domonkos István, Dormán László, Csernik Attila, Juhász Erzsébet, Podolszki József, Kiss Erzsébet, Mirnics Zsuzsa és Tari István voltak a munkatársai, de Deák Ferenc, Végel

László, Fehér Ferenc, Mirnics Károly, Brasnyó István és Németh István sem érezte magát vendégnek a Képes Ifjúság hasábjain. Határon innen és túl nem csupán a fiatalok olvasták a lapot. Népszerűségét részben annak köszönhette, hogy a munkatársai nem csupán a délvidéki szórványmagyarság helyzetéről adtak hírt, hanem az erdélyi, a felvidéki és a kárpátaljai sorstársak helyzetét is szemmel tartották. Ennek köszönhetően meglepően sokan vásárolták meg a Képes Ifjúságot nem csupán a Drávaszögben vagy a Muravidéken, hanem Magyarországon is. Itt több ezer példányban.

A posztsztálista-titóista pártbürokrácia gondosan vigyázza saját érdekeit, tehát hiteles dokumentumok nem kerülhetnek felszínre. Ezek közelébe csupán Mirnics Károly juthatott, de ő is csak akkor szólhat az új meglátásáról, amikor már alig néhány hónap van az „anarcholiberalistákkal" és a „nacionalistákkal" való leszámolás megkezdéséig. A szociológus ekkor még zavartalanul írhatja a politikailag már fölengedett 7 Napban a következőket: „*Ma már nehéz lenne kibogozni mindazokat az okokat, amelyek odavezettek, hogy nem egy évben az előirányzott dotációs keret félig sem lett kihasználva. Hogy ebben mennyi szerepe volt a nemzetiségi vezetők nemtörődömségének, vagy a IX. pártplénum előtti manipulatív-asszimilációs társadalmi törekvéseknek (mely nyíltan arra irányult, hogy a nemzetiségek csupán elemi iskolás anyanyelvi oktatásban részesüljenek – ha egyáltalán arra is szükség van, – erről hivatalos okiratok vannak), minderről most nem nehéz beszélni.*" (1971. II. 19.) A tanügy sztálinizmusáról is szól, amelyet majd – az anyanyelvi egyetem megalapíthatósága érdekében – föl kell tárni. Erre azonban különösen neki nem lesz módja, hiszen az általa bírált neosztálinista restauráció a kor lehetőségei szerinti kíméletlenséggel bánik el vele. A párt kizárja soraiból, a munkájában fölfüggesztik és teljesen kiközösítik.

Újvidék és Szabadka ellentéte

Szabadka és Újvidék ellentéte kiéleződött a hatvanas évek második felében. A két város szembenállása azonban a korábbihoz képest új tartalmat kapott. Míg az előző tíz évben Szabadka a hagyományőrző vidékiességet képviselte a tartományi székvárosba települt és minél hitelesebb jugoszlávságra pályázó ambiciózus értelmiséggel szemben, addig most részben megfordultak az arányok. Egyfelől a szabadkai 7 Nap, másfelől az újvidéki lapok és folyóiratok között kialakult viták arról tanúskodnak, hogy míg a művelődési központ szemlélete a vajdasági magyarság kulturális autonómiája mellett foglalt állást, tehát a belgrádi hatalmi központ szempontjából „vidékies" lett, addig a határváros a marxizmus dogmatikusabb változatára támaszkodva, képmutatóan és óvatosan

a magyarság kulturális egységességére hivatkozva, elutasította a nemzetiségi vertikális szervezkedés minden formáját.

Ekkor is voltak törekvések, amelyek Szabadka központi szerepének visszaállítását pártfogolták. Herceg János ui. az Életjel évkönyvének bemutatója kapcsán örömmel állapíthatta meg: „*Szabadkán képesek voltak egy-egy estére átlagban 250 főnyi közönséget összetoborozni a verseinkhez és a novelláinkhoz. Nemrégiben magyarországi írók estjét rendezték meg Újvidéken, 39 főt kitevő közönség előtt.*" (7N, 1967. XII. 15.)

Herceg később azt is kimondja (7N, 1969. I. 31.), hogy Szabadkát mestersége-sen visszafogták, pedig az első világháborút követően Zágráb után nagyságban a harmadik volt a jugoszláv városok között. A hatvanas évek közepén pedig már Nagybecskerek is megelőzi. Ha gazdaságilag kellő mértékben fejlesztették volna Szabadkát, az pl. a színházi élet fellendülését is maga után vonta volna. A határváros kultúrfölénye néhány tényének megidézését követően Herceg kijelenti: a város megmaradhatott volna a jugoszláviai magyarság szellemi centrumának, hisz a Kultúrszövetség is itt volt, a megszűnése előtt került Újvidékre. Pedig a szellemi élet különb lenne, ha Szabadka maradhatott volna a központ – véli Herceg. Szerinte annak dacára is szüksége lenne Szabadkának egy napilapra, hogy „a *magyar nyelvterületek legjobb napilapja*" Újvidéken jelenik meg.

Alig két hétre rá Dévavári Zoltán is **Önálló szellemiség követelménye** címen hasonló gondolatokat fejteget, mint Herceg. Erre az újvidékiek közül Bogdánfi Sándor szólal meg, igazat adva Dévavárinak: Szabadkának valóban szüksége van könyvkiadásra és „esetleg" magyar napilapra is. Cáfolja azonban, hogy lennének új vajdasági vagy szabadkai írók. Bogdánfi akaratlanul is mellébeszél, amikor azt állítja: az újvidékiek közül többen is szabadkaiak, zentaiak és feketicsiek, s többé-kevésbé mindenki mellőzöttnek érzi magát, mert több Újvidéken élőnek a kézirata vár kiadásra, mint szabadkainak. Bogdánfi ezzel formalizálja a problémát, mintha a magyar nemzetiségi kultúra állambürokráciától való minél függetlenebb érvényesülése nem lenne legalább annyira fontos, mint az alkotó egyéniségeké. A kollektív jogoknak egyéni jogokként való fölfogása azonban az akkori politika stratégiájához tartozott.

Az újvidékiek közül Saffer Pál tárja föl kendőzetlenül a Szabadka–Újvidék ellentétet (H, 1969. 2. sz.). Addig példátlan szociográfiai megállapítása szerint Újvidéken a központ (mint az egész Vajdaságból odaédesgetettek és odaparancsoltak csoportközössége) szemben áll a Teleppel, mert elbürokratizálódott és szélsőségesen arisztokratikussá lett. Saffer fölfogásában Szabadkának húsz év alatt többször volt lehetősége, hogy a központtá válását bizonyítsa, de a belső (gazdasági, kultúrpolitikai) okai gátolták. Saffer természetesen nem támogathatja a Kultúrtanács visszaállítását, mivel az szerinte kívül maradna a döntéseken.

Ennyiből is látszik: az újvidéki író legfeljebb fölvetni tudja a lényegi kérdéseket, a megválaszolásukra azonban nincs módja.

Válasz az előbbi cikkre nem azok részéről érkezik, akikhez elsősorban szólt. Helyettük az újvidéki Végel László reagál (KI, 1969. IV. 9.), mintha ő, a „makró"-regény írója, vagyis az első vajdasági városi irodalmi szociográfia szerzője, támadva érezte volna magát a Saffer által említett arisztokratizmus fogalma által. Végel elfogultnak mondja a vitázót, aki egy évtizede a rádió kulturális rovatának szerkesztője, s akinek – szerinte – éppen ezért a rádiót kellett volna kritizálnia, nem pedig a kiadót, amely dialógust kezdett az Új Symposionban. Végel elpanaszolja: a regénye előbb jelent meg szerbül, mint magyarul, s pénztelenül egy évig várt. Végelnek nem érdeke a Szabadka és Újvidék közötti vita érintése, de annak kifejtésére kéri Saffert: miért viszonyulnak az újvidéki értelmiségiek a telepiekhez, mint a gyarmati tisztek a bennszülöttekhez.

Az agyonpolitizált kultúrgóc

Minthogy a televízió a hatvanas évek második felében a hódító útjának még csupán a kezdetén tart, ezért a rádió – a vajdasági magyar kultúrában a Magyar Szó mellett az Újvidéki Rádió – számít az egyes számú kultúrgócnak. A jugoszláv állam érthetően a saját céljainak igyekszik alárendelni, tehát a kultúrát is lényegében az országerősítés eszközének tekinti. A központi bürokrácia számára a kultúra ebben az időben egyre inkább akkor jó, ha a propagandaszerepe mellett a szórakoztató műsorai által kikapcsolja a hallgatóság értelmét.

A symposionisták, megokosodva és nekibátorodva, egyre kevésbé a népi giccset, saját szüleik és rokonságuk olcsó örömszerzésének módját támadják, hanem inkább a hatalmi manipuláció álművészeti hazugságaival is szembeszállnak. Az emberi lény minél teljesebb kibontakozását tartják szem előtt, s kipellengérezik a műveletlenségben hagyott nagyközönség ízlését kiszolgáló kényelmes megoldásokat. Meg a bizonyítás ördöge is sarkantyúzza őket. Tanúságot kell tenniük róla, hogy nem csupán nagyszájúan kritizálni, hanem – provincián túli érvénnyel – alkotni is tudnak. Kritikusaik többször támadják a többé-kevésbé betokosodott intézmények között a legnépszerűbbet, a tömegkultúra kiszolgálásában a Nyugattól legtöbbet tanult, az északi határon túl akkor ezért sokat dicsért Újvidéki Rádiót. Azt az intézményt, amelyet a belügynek aszerint is felügyelnie kell, hogy vajon milyen képet alkothat magának a Jugoszláviában élő magyarok helyzetéről az a sok magyar, aki érdeklődéssel kíséri a „Noviszádi Rádió" műsorait.

Az Új Symposion munkatársai közül mindenekelőtt Gerold László és Végel László (de Bosnyák István és Bori Imre is) kötnek bele a tartományi székváros rádiójának műsorpolitikájába.

Gerold László megállapítása szerint az 1967–1968-as idény hangjátékai között egyetlen vajdasági magyar van: a Sulhóf Józsefé. A többi jugoszláv irodalom és világirodalom. A világirodalmat többnyire szerbről fordítják. Gerold nem mondhatja ki közvetlenül, de azért sejtetheti: micsoda esztelen merénylet ez a magyar kultúra, illetve a Jugoszláviában élő magyarság ellen. Ezért megleckézteti az igazgatóságot: „*Az Újvidéki Rádió a nemzetiségek kultúrájának fejlesztésére kap dotációt szocialista közösségünktől, következésképp sajátos feladata a nemzetiségek irodalmának előmozdítása is. A rádiódráma szerkesztősége [...] nem teljesíti ezt a sajátos feladatát, a rendelkezésére álló eszközökből nem igyekszik támogatni, fejleszteni sem az itt élő magyarok, sem a szlovákok, sem a románok irodalmát.*" (ÚS, 1968. 33. sz.) Inkább csak a nagy központokat utánozzák az olyanok, mint Horovic Iván dramaturg.

Az utóbbi természetesen ingerülten válaszol, de hiába bővíti a körülményismeretünket, az nem derülhet ki a védekezéséből és ellentámadásából, hogy neki érdemi köze lenne a kultúránkhoz, illetve a délvidéki magyarokhoz.

Meglehet, nem mindennek tudatában, de azért kötelességszerűen szól bele a vitába Végel László, Geroldnak és Bosnyáknak adva igazat (MSZ, 1968. VI. 9.). Provokátorságát joggal érezheti missziónak, mivel úgy látja: az intézmények megalkuvó kispolgáriasággal kerülik a nyílt vitát. Azt kifogásolja, hogy az Újvidéki Rádió csak ímmel-ámmal ismerteti a haladó külföldi mozgalmakat, csupán hivatalos kommentárokat közöl, de „*nagy buzgalommal szorgalmazza azoknak a termékeknek a sugárzását, amelyeket a kinti uralkodó osztály juke-box ideológia néven hozott forgalomba. [...] Az efféle szórakoztatás, amelynek célja az elembertelenítés, az elidegenedés, diktatórikus piedesztálon van a program összetételében*". Végel az új baloldal naivitásával bízni igyekszik a tömegek tudatában, értékek melletti döntésében, történelemformálásában. Végel és társai ezekben az években jóhiszeműen (nem csupán a kommunizmus iránti lojalitásból) nem az ösztönös önzéssel romboló erőt, hanem a szolgálatkész szerény, demokratikusságában igazi hatalmat, a jövő letéteményesét látják a munkásságban.

Mellesleg Végel igazát Herceg János Együtt c. rovatának esete is alátámaszthatja (attól függetlenül, hogy a kritikus legutoljára választotta volna az általunk kiemelt példát). Ezt a műsort ui. meg akarták szüntetni, mivel kevés hallgatója volt, s egyébként sem az újvidéki modern irodalmiság jegyében szerkesztették. A tiltakozásra oly módon kegyelmeztek meg neki, hogy a havonta eredetileg egyórás Együtt-et az addig havonta háromszor húsz percig sugárzott Új könyv, új írás c. rovattal négyszer fél órába vonták össze. Ez így azért jó – nyilatkozta Szimin Bosán Magda, a kulturális és szórakoztató műsorok főszerkesztője –, mert ilyen

formában „fél füllel" is hallgatható (MSZ, 1967. IX. 10.). Intellektuális adásról lévén szó, nem fából vaskarika ez vajon?

Szabadka Sándor, a Rádió igazgatója a válaszában (MSZ, 1968. VI. 16.) elutasítja Végel kritikáját. Fundamentális szellemi koncepcióként a JKSZ programját említi (mintha Végel szempontjai ellentétben lennének azzal!), s több mint ezer értelmiségire hivatkozik. Továbbá bizottságok ellenőrző munkájával, közvélemény-kutatással, jövőszervező műsorpolitikával védi magát. Nem tesz mást tehát, mint rugalmasan, „okosan" alkalmazkodik a gazdaságtól újabban függővé tett kultúrpolitikai helyzethez, vagyis a zavarosban való halászást igazolja felelősség címén. A gazdasági törvények művelődési intézményekre való kényszerítése, a kultúra áruvá válása az önigazolás végtelen lehetőségét teszi lehetővé a kultúra felelősei számára. A látszólagos felelősség lényegi felelőtlenséget takar. Az erőszakos, az élet minden pórusát korábban közvetlenül fertőzni igyekvő kommunista nevelés – hogy ne hasonlítson ősére, a szovjet módszerre, s hogy a Nyugat számára szalonképessé váljon – átalakult, eltávolodott a tárgyától. Az állam a hatvanas évektől a körültekintés, a tolerancia taktikáját alkalmazza. Megelégszik a rendőrség, a katonaság, a média és az iskolaügy közvetlen kézbentartásával. A művészetet és a szórakoztatóipart közös nevezőre hozza, és tamponszerepet, illetve kábító-nyugtató szerepet szán neki. Eljárásának helyességét a mindennapokban igazolva érezhette, a jövő kérdését pedig a frázisokra bízta.

Hiába tudta azonban mindezt nagyon jól az a nyolc egyetemi hallgató, aki a Magyar Szóban cikket jelentetett meg (1968. VI. 30.) Szabadka magyarázkodásának ellenében, Végel igazának védelmében. Mi több, a többnyire kozmopolita visszavonultságban működő, a konkrét művelődési kérdések fölvetésében változatlanul óvatoskodó Híd is fölülmúlja önmagát, amikor a főszerkesztő Ács Károly helyet ad benne Tomán László „figyelő"-jének, amely szerint a Rádiónak nem védekeznie, hanem változnia kellene „érelmeszesedésében", mert sem a félmilliós, sem pedig a külföldi magyarság igényeit nem elégítheti ki (1968. 7–8. sz.).

A Rádió műsorpolitikájában ezt a személyeskedéstől sem mentes vitát követően sem változik meg lényegesen a helyzet. Bizonyíték rá, hogy három évvel később Gerold László azt a kérdést is kénytelen fölvetni, hogy **Ki fordít hangjátékokat?** (ÚS, 1971. 73. sz.) És a vizsgálata alapján megszülető válasz lesújtó: néhány kivételtől eltekintve, leginkább a hatalom jó kádereire (szerkesztőkre, újságírókra, botcsinálta fordítókra) bízatnak az idegen nyelvű hangjátékok. S ez azt jelenti, hogy – jobbik esetben – nyelvileg helyesen ugyan, de nem maga az alkotás szólal meg átültetett formában, hanem annak az immár kihűlt (mert az eredeti tartalomtól leválasztott) nyelve – gondolhatta (joggal) a kritikus.

Időközben azonban történtek kísérletek a vajdasági magyar hangjáték-irodalom föllendítésére. Az Újvidéki Rádió 1969-ben hangjátékpályázatot ír ki,

amelyen Major Nándor műve **(A hóember)** I., Németh Istváné **(Fagyos éjszaka)** pedig II. díjban részesül. (A kritika, illetve a politika serkentő hatásával magyarázható, hogy még ugyanebben az évben a Rádió hatvanas években sugárzott jugoszláviai – kettőtől eltekintve – magyar hangjátékaiból terjedelmes kötetet jelentet meg a Forum.)

A pályázat anyagának értékelési kritériumait egyértelműen politikai szempontok határozták meg. Major műve ui. az elvont játékosság, az erőltetett abszurd szellemét árasztja, szemben a Némethével, amely a délvidéki magyarság második világháborúban és azt követően keletkezett sebeire tapint rá. **A hóember** c. hangjáték három szereplője közül kettő különc, akiknek viselkedése és a tettei ésszerűtlenek. Az Újvidék felé vezető út mellett élő házaspár azzal szórakozik, hogy a hozzájuk az időjárási körülmények hatására betérőket erőszakosan hóembereknek tekinti. Emellett az útfelügyelő férj olyan földieperrel kísérletezik, amelyiknek belül van a magja, mint a töknek. Legvégül derül ki: az asszony a rögeszmésebb, mert ő a férjét is hóembernek szuggerálja. Major művének egyik lehetséges értelmezése szerint az Újvidék felé tartót már útközben kellően lehűtik azok, akiknek ez a dolguk. Csakhogy ez a föltételezett alapötlet föloldódik abban a semmire sem kötelező, unalmas párbeszédben, amelyet a furcsa házaspár a hozzájuk betévedt utassal folytat.

Ezzel szemben Németh hangjátéka az életszerűségében remekel, s emellett esztétikailag is kiváló alkotás. A „felszabadulás" idején három régi magyar kommunistának a kezébe kerül az a levél, amelyben egy gazda följelentette őket a csendőrségnek, hogy romboló tevékenységet folytatnak. A három sértett a boszszú lehetőségeit mérlegelve faggatja a gazdát. A bűnöst az író is érezhetően elítéli, de sokkal jobb véleménye annak faggatóiról sincs. Egy kivételével, aki a kivégzés helyett megszégyenítéssel, a lelkiismeret büntetésével sújtaná a följelentőt. Így is történik. Nem ok nélkül, mert a gazda bűnösségét csökkenti a háborús közhangulat, amelyet a következőképpen idéz föl: „*Feszt csak azt lehetett hallani, de minden oldalról: ha ti egyszer hatalomra kerültök, mit fogtok akkor csinálni. Hogy majd sorba fölaggatjátok a papokat meg a hívő embereket. De még evvel se lesztek megelégedve, hanem elveszitek az emberek vagyonát, és magatok közt szétosztjátok. Aztán elválasztjátok a férjektől a feleségeket, az anyáktól meg a gyerekeket, és még külön-külön is meggyötritek őket, hogy ne legyen köztük semmitelen különbség, akár a nyájba terelt birkák közt. Mikor ezt mind megcsináltátok, szöges ostorral terelitek az embernyájat Szebériába vagy más puszta földre…*" **(Álmok szirtjén**, 1969. 483–484. p.)

A gazdával szembeni ellenszenvet növeli, hogy hajlandó lenne megvenni bűne bizonyítékát. Csakhogy vádlóinak vérszomjassága is legalább annyira a gyarlóságukat, mint az igazságtevésre való jogukat domborítja ki. Az akkori vajdasági kultúrpolitikának viszont éppen arra lenne szüksége, amit az író elkerül:

a fekete-fehér emberábrázolásra. Minthogy ez utóbbinak ekkor már a történelem (munkásmozgalom) kutatására kell korlátozódnia, ezért Némethnek a Majorénál több szempontból jobb műve sokatmondóan az utóbbi mögé szorult az említett pályázaton.

Az írókat azért kellett elrettenteni a második világháború végi események földolgozásától, mivel a gazda idézett hiedelme jelentős igazságfedezettel bírt. Nem pusztán a keringő mendemondák félelmet gerjesztő hatását illetően volt igaza, hanem a partizánok várható rémtetteit illetően is. Ezekről viszont mindenkinek mélyen hallgatnia illett, mert különben az önmagát az emberiség avantgárdjának tartó ország önarcképe szenvedett volna csorbát, aminek következtében a reakciós hajlandóságúnak tartott magyarság felügyelete vált volna erkölcsileg kétessé.

Sógorkomaság a Forum háza táján

A kultúrát leigázó gazdaságpolitika terjeszkedésekor Juhász Géza, a Forum Könyvkiadó főszerkesztője, a már megváltozott körülmények között javaslatokkal áll a könyvkiadásban érdekeltek elé (MSZ, 1967. II. 12.). Beszámolója értelmében a könyvkiadó a Forumon belül mintaegység lett, ám vitákra került sor, mert az írók aggódnak az elanyagiasodás őket érintő újabb következményei miatt, s közülük tízen memorandumot nyújtottak be. Juhász az általános jugoszláv folyamat részeként igyekszik kezelni az íróknak az anyagiakkal és a megjelenési lehetőségeikkel kapcsolatos követelését. Pl. azt is meg kell magyaráznia, hogy az írók nem vehetik át a különben is keveset kereső szerkesztők munkáját. Már csak azért sem, mert nekik írásra kell az idejük. Azután pedig ha háromszoros tiszteletdíjat is kapnának, akkor sem lehetnének szabadúszók. A nemzetiségi könyvkiadás az alacsony példányszám miatt egyébként is nagymértékű állami dotációra szorul, tehát ilyen értelemben a gazdasági motívumok nem ösztönözhetik az alkotómunkát, vagyis érdemesebb a minőségre összpontosítani, ami viszont a szerkesztőkkel való együttműködésnek a függvénye. Adott viszont az íróknak az évi tervbe való (Kiadói Tanács általi) beleszólási lehetősége, valamint a kiadó munkájának ellenőrizhetősége. S ami legalább ennyire fontos: a korábbi felemás gyakorlattal ellentétben be kell vezetni a recenziók nyilvánosságra hozásának gyakorlatát.

A Bogdánfi Sándor és Tomán László között korábban elkezdődött vita a Forum Könyvkiadó egyik érintett szerkesztőjének, Utasi Csabának a bekapcsolódásával folytatódik. Nehéz dolga van, hiszen a Bogdánfi által emlegetett (H, 1967. 1. sz.) elbürokratizáltságot, elavult kulcsrendszert lehetetlen tagadni. Nem kétséges: a könyvkiadóban működő szerkesztők kritikusokként már nem, vagy

alig tevékenykednek. Olyan közvetítőkké váltak az olvasók és szépírók között, akik ezért a napi politikától is függő szerepükért havi fizetést is kapnak, míg a termelők (akiknek az áruját nem mindig esztétikai okokból javítják) szerény, önkéntelen iróniával tiszteletdíjnak nevezett összeget vehetnek föl fizetségként. A vita során olcsó vádaskodás is vegyül az eszmecserébe: Bogdánfi az írók nevében a húsosfazékhoz legközelebb állóknak a szerkesztőket látja, míg Utasi Csaba kis hétvégi házak, családi autók türelmetlen várományosait szólítja meg a szerkesztői munkába és a javak elosztásába beleavatkozni igyekvő szépírókban (ÚS, 1968. 41. sz.).

Hogy az ember inkább függvénye a munkahelyének, mint az utóbbi az előbbinek, azt az önkínzón őszinte Utasi nem is tagadja: „*Bár néhány évvel ezelőtt még a kiadói tervek felülvizsgálásáért, a dilettantizmus könyörtelen száműzéséért szálltam síkra, ma már azt vallom, hogy minél több könyvet kell kiadnunk, s nemcsak azért, mert irodalmi életünk kibontakozásához óhatatlanul szükséges a legkülönfélébb művek egész sora, hanem mert meggyőződésem, hogy szilárd koncepciójú politikát még ma sem alkalmazhatunk könyvkiadásunkban.*" Az Utasi által említett okok a legitimitásra törekvő nemzetiségpolitika függvényei. Gazdag hagyományokra, számos műalkotásra is szükség van ahhoz, hogy a magyarság autonómiája Jugoszláviában minél megalapozottabb és szélesebb körű legyen. Követendő példát Bori Imrének **A jugoszláviai magyar irodalom története (1918-tól 1945-ig)** c., ebben az időben megjelenő, a dilettáns és epigon törekvések iránt is megértést tanúsító munkája mutat. A szigorú értékkiválasztás a nemzetté, vagy legalábbis a teljesen autonómmá válás útját vágná el, hiszen a teremtőkészség, az új intézmények teljes kapacitással való működése lehet a legfőbb bizonyíték a hatalom előtt, amely csak a kényszerítő körülmények hatására, tények erejével meggyőzötten hajlandó engedni a „másság"-nak, amelytől – bárhogyan dicsekedjen is vele a nemzetközi porondon – állandóan tart.

Ezért van tehát szükség legfeljebb a Fruška gora csúcsának megfelelő (vagy még azon is aluli, olykor egészen lapos) esztétikai kritériumok szerint kiadott minél több könyvre, s ezért nem létezhet „*szilárd koncepciójú politika... a könyvkiadásunkban*". A nemzetiség helyzete az alakulás állapotában van, a társadalmi státus a nemzetiség minden tagja számára egzisztenciális fontosságú (minthogy a kimondatlanul is másodrangú szerepüket meg kellene szüntetni), ezért a könyvkiadás minősége nem elsőrangú kérdés. Vállalni kell a látszatot, nyüzsögni illik, hátha ez majd elkápráztatja a valós értékek iránt vak politikusokat, s az így elnyert emberibb, valóságosan egyenrangú, nemzetivé, vagy azzal egyenértékűvé vált életforma lehetővé teszi a szuverén esztétikai mércék érvényesítését is. Erre spekulálnak az idősebbek (Borival az élen), s erre számít az egyébként kriticizmusra hajlamos Utasi Csaba is a kéziratgondozó munkájában.

Csakis az elmondottakat szem előtt tartva érthetjük meg, hogy ő, aki nem sokkal azelőtt átstilizálta Végel Lászlónak az **Egy makró emlékiratai** c. regényét, s a legszívesebben (néhány társával együtt) betiltotta volna az egész „tóparti" (szabadkai) álirodalmat, most egyszeriben a másik végletbe esik, s a már idézett vitacikkében (érezhetően nem ironikusan) kijelenti: „*már nem arra kell törekednünk, hogy a kikerülő könyv »hibátlan« legyen nyelvében, hanem hogy hamisítatlanul, híven állítsa elénk a szerzőt, következésképp a lektorálást eredeti művek esetében feleslegesnek tartom, mint ahogy felesleges a kéziratok »tartalmi« megbolygatása, toldozása-foldozása is*". Az elképzelés naivitását már az a tény is jelzi, miszerint még a legkiválóbb stiliszták munkájába is belecsúszhat egy-egy hiba. Nem beszélve arról, hogy a változtatás nélkül kiadott fércművek nem csupán a joggal kíméletlen kritikusok kezébe kerülnének, hanem az anyanyelvében nem túl otthonos, kifejezés-kultúrájában épülni vágyó olvasó kezébe is. S így aztán a már ebben az időben is fölfedezhető nyelvi romlás még a lassítása érdekében létrejött intézmények által is gyorsulna.

Utasin átmenetileg az anarchia vett erőt. Ez abból is látszik, hogy mivel az addigi lektorálás a recenzens névtelenségbe burkoltsága miatt a kézirat gondozásának (politikailag és klikkérdekek szerint egyaránt) a legkönnyebben manipulálható stádiuma volt, a megszüntetését javasolja. Nem úgy, mint Juhász Géza, aki már korábban a véleményezők nevének nyilvánosságra hozását tartotta ildomosnak. Utasi, szíve szerint, a szerkesztői belátásra bízná ezt a munkát, naivan megfeledkezve róla, hogy akár akaratlanul is egy kisebb csoport önkénye fejlődhetne ki ily módon. Ez viszont még gyorsabban vezetne az általa így is nehezményezett „kettős élethez", skizofrén állapothoz, mivel a napi csoportérdeknek vissza kellene szorítania az emberben legbelül élő teljességvágyat. „*Persze e lázakat szisztematikus és kitartó tűréssel meg lehet szüntetni, s ha sikerül, előáll a gépcsavar: a szellem bürokratája. Reflexei megromlanak, óvatos, visszavonul, esztétikai érzékenysége elhal, kihull a szellemi élet vérkeringéséből.*" Részben azért is, mert – vallja Utasi – a kritikai ösztönét a kézirat gondozása során már kiélte. Ez egyben magyarázat is arra: miért kellett félben maradnia Juhász Géza és Tomán László kritikusi tevékenységének.

A szélsőségben Bogdánfi még Utasira is rálicitál, azt ajánlva a viszontválaszában (ÚS, 1968. 43. sz.), hogy a jövőben ne szerepeljen a szerkesztő neve az általa gondozott könyvön s így kritikusként is szabadon nyilatkozhasson meg. Továbbá, a vitatársával ellentétben, ő tekintélyelvi alapon is javadalmazni szeretné az írókat: „*Művekért fizessünk, de nevekért is, mert a név viszi a könyvet, ezt minden gyerek tudja*." Ez nem jelent többet a látszatkultúra további tartósításánál. Ezen a szomorú tényen nem sokat enyhít a következő megszorítás: „*Nem az a legfőbb baj..., hogy silány művek is megjelennek – ezt a világ egyetlen kiadója sem*

kerülheti el – , hanem az, hogy akad kritikus és író, aki dicshimnuszt ír a silány műről, s utána senki sem cáfolja meg az alaptalan dicséretet."

Ha nincs igazán kiemelkedő kritikusegyéniség (már pedig nincs!), akkor az ilyen, esztétikailag elnéző szerkesztéspolitika többé-kevésbé csaláson, az olvasó félrevezetésén alapul. Aligha kelthet megfelelő visszhangot egy-egy alkalomszerű, rendszerint a szerzője mellőzöttségéből fakadóan indulatos, a mű hibáinak föltárásában az alaposság hiánya miatt tehát nem kellőképpen meggyőző bírálat. Ez ui. pusztán arra jó, hogy az adott kultúrpolitika demokratikus voltának legyen az adaléka. Annak a kultúrpolitikának, amely hátterében – a vitába bekapcsolódó Juhász Gézának, a Forum Könyvkiadó főszerkesztőjének meggyőződése szerint – a jövőben nem működhetnek a szerkesztőséget a napi politika érdekeit szolgáló fércművek kiadására önnön meggyőződése ellenében kényszerítő erők (ÚS, 1968. 43. sz.). Különben Juhász, aki korántsem szeretne évente kizárólag néhány átlag fölötti minőségű könyv főszerkesztője lenni, ismert nagy írók példájára hivatkozva igyekszik bizonyítani: nincs és nem is szükséges előzetes, tökélyre törekvő szelekció.

Mindhárom vitatkozó a leglényegesebbről akar megfeledkezni. Arról, miszerint a délvidéki magyarok könyvkiadása többnyire kialakulatlan vagy romlott nyelvi kultúrájú emberek kéziratait épül. Olyanokéra, akik pusztán a nemzeti elnyomottság, a kisebbségi („nemzetiségi") sors adott körülményei között jelenhetnek meg a könyvükkel a nyilvánosság előtt, s akik műveiből leginkább több kár van, mint haszon. Akkor is – sőt annál inkább – ha írói jelenségekként az állampolitikának a külföld előtti tekintélyét s ezzel együtt a saját egyéni elégedettségüket, nyugalmukat, tekintélyüket kell növelniük.

Folyóirat-előkészületek Szabadkán

Az éppen megszületett intézmény, a Szabadkai Rádió is az elégedetlenkedők céltáblájává válik. A fiatalok nevében először Fekete Elvira és Bognár Antal fogalmazza meg a kifogásait (MSZ, 1969. IX. 7.). A vitának az ad nyomatékot, hogy az ifjú tollforgatók Kosztolányi Kör néven az „európai tavasz" szellemében teljesen nyitott irodalmi csoportot alapítottak. Méghozzá akkor, amikor még Kosztolányi Dezsőről – a polgárisága, a Tanácsköztársaságot követő rövid politikai bizonytalankodása, de főképpen a Szabadka megsejtett elszerbesedése miatt kesergő magyarsága okán – alig illett valamit tudni annak a fiatalnak, aki a jugoszláv szocializmus káderlistáján előre akart jutni. Ezek a rádió hullámhosszán megszólalni vágyó fiatalok (közöttük Garai László és Kovács Nándor) a cenzúra miatt tiltakoznak. Amiatt panaszkodnak, hogy az irodalmárok „szerkesztőcse-

réjét puccsszerűen hajtották végre", „belejavítottak a szövegbe" vagy kihagytak egy-egy írást. A Szabadkai Rádió műsorpolitikája provinciálisan mellébeszélő, s igyekszik kibújni a társadalmi felelősség alól. Visszadobták az egyetemista-tüntetésről szóló összeállítást, elhallgatják azt a cikket, amely a Szabadka név helyett csupán a Suboticát fogadja el (KI, 1969. IX. 17.).

Noha nem a fiatalok hangoztatják elsőként, hogy Szabadkát a múltja és a jelene egyaránt legalábbis egy folyóirat megindítására kötelezi, mégis a Kosztolányi Kör követeli a leghangosabban és legelszántabban egy irodalmi orgánum megalapítását. Az ötlet eredetileg a már egy évtizedes múltra visszatekintő Életjelé. Annál is inkább, mert ez az intézmény a magyar kultúra szempontjából létfontosságúnak bizonyult Szabadkán. A látogatók tömegeit magához vonzó rendezvényei, az általa szárnyakra kapott fiatal amatőr előadóművészek sajátos művelődési szerepvállalásról tanúskodnak. Ez az attitűd különösen egy olyan, a kozmopolita posztmodern (Újvidék) felé tájékozódó aktivistának nem tetszik, mint amilyen Szombathy Bálint. Szerinte a Szabadkán indítandó folyóirat nem lehet az Életjel üzemi lapja, mert így *„az élőújság köré tömörült többnyire dilettáns fiatalok és istápolóik szócsöve lesz"*. (7N, 1969. XII. 12.) Szombathy tudni akarja, mi van a kulisszák mögött: „*Kik érdekeltek a szerkesztésben, az irodalmat diktálók, vagy az irodalmat csinálók?*"

A költő Gulyás József is érdekelt a szabadkai folyóirat kiharcolásában. Ezért ugyancsak a 7 Nap Kosztolányi Kör által szerkesztett mellékletében (1969. XII. 19., IV.) kijelenti: kész tények elé állították a Kosztolányi Kört, amely ellenlábasa a szürkévé vált bennfentesek körének, az Életjelnek. Elmondja, hogy néhányan vitaműsort terveztek az Életjel keretében, de a vezetőség (Urbán János, Lévay Endre stb.) nem hagyták jóvá a tervet. A „kiáltvány-féle" szerint Szabadka igazi szellemi életet érdemel, nem visszahúzódottságot, formális kultúrát. Csak az az értelmiségi, akinek egyedisége fölé emelkedő szellemi igénye van. A „vitapódium"-terv szerint januárban – egy-két újvidéki meghívott közreműködésével – az értelmiség szerepéről lett volna szó. Azután a következő hónapban a Burány Nándor **Összeroppanás** c. regénye kapcsán fölmerülő társadalmi kérdéseket vitatták volna meg. Márciusban az elidegenedés problémájáról értekeznének (Dóró Sándor bevezetésével) a társadalom és a művészet kapcsán. Az áprilisra Bosnyák István **Laskói esték** c. publicisztikai kötetének megvitatása volt tervezve. Májusban „egy szabadkai teológus" az egyház és a szocializmus összefüggéseit boncolta volna. Júniusban viszont a szabadkai kulturális intézmények munkájáról lett volna szó szabadkai és újvidéki kultúrmunkások bevonásával.

A fiatalok folyóirat-alapító törekvését a hozzászólók nagy többsége támogatja a Kosztolányi Kör mellékletében folyó vitában. Ez a „művészeti-kritikai melléklet" a 7 Napban kapott helyet, Bognár Antal, Fekete Elvira, Kovács Nándor,

Danyi Magdolna (lektor) és Szombathy Bálint (képzőművészet) szerkesztésében. Az újvidékiek bevonásával kapcsolatban és az Életjel várható szerepének megítélésében térnek el a vélemények. Míg az idősebbek (Zákány Antal, Horváth Emma, de Utasi Mária is) a jelentőségét már bebizonyított élőújságot képzelik el folyóirat-alapítónak, s általában viszolyognak az újvidékiek domináló szerepétől, addig a fiatalabbak kimondva vagy kimondatlanul a belgrádi diák- és munkásmegmozdulások óta fölfrissült újvidéki szellemiségtől várnak erkölcsi támogatást. Korántsem a határvárosi „mélyebb magyarság" szempontjai állnak tehát itt szemben a naprakészen jugoszláv újvidéki politikai elvárásokkal. Az arányok, ha nem kiélezett formában is, de fordítottak. Az Életjel-párti apolitikusok akaratlanul is a már kitaposott politikai utakon akarnak járni, míg a Kosztolányi Kör és a vele rokonszenvezők többsége olyannak szeretné látni Szabadkát, amilyen a „felszabadulás" után egyre kevésbé lehetett: teljesítményének értékét birtoklónak, a saját belátása szerint magyarnak, illetve jugoszlávnak, az erőltetett nemzetköziségtől és a vidéki különválástól egyaránt függetlenül.

Elgondolkodtató Gulyás József nyilatkozata (7N, 1970. II. 6., IV.). Ő úgy véli, hogy nincs tisztázva a minőség kérdése az Életjel tevékenységében. A mozgalomnak nincs önálló szelleme. Jó szervező, „bizonyos nagyságokat" szolgált föl (Ungvári Tamás, Kiss Ferenc, Csoóri Sándor, Csuka Zoltán, Gustav Krklec, Keres Emil, Berek Katalin, Mensáros László). Ez azonban korántsem elegendő az önálló folyóirat indításához.

Ezzel szemben Kolozsi Tibor, a 7 Nap főszerkesztője egyeztetni próbálja a két csoport érdekeit, akkor is, ha – miként mondja – a Kosztolányi Kör tagjai még nem mutattak is föl nagy eredményeket (7N, 1970. I. 3.). Szerinte a leendő folyóiratnak szabadkai jellegűnek kell lennie. Hasonló véleményen van a 7 Napnak ugyanebben a számában Barácius Zoltán és Molcer Mátyás is, majd később Biacsi Antal szintén ilyen szellemben nyilatkozik. Hogy nem alkalmi ötletről van szó, arra az a bizonyság, hogy Kolozsi egy másik cikkében (7N, 1971. II. 5.) még világosabban kifejti: a központ nem gyámkodhat a provincia fölött, amelynek önmagától kell megerősödnie. Fölöslegesnek tartja a két korábban javasolt újvidékinek a folyóirat szerkesztőbizottságába való javasolását, mert a szabadkaiak méltó módon tölthetik be ugyanazt a funkciót. Persze, nem a központ tagadásáról van itt szó, hanem a vidék méltóságának megőrzéséről.

A fiatalosan kompromisszumellenes szemléletnek a legindokoltabban Garai László ad hangot (7N, 1970. I. 9., IV.). Szerinte a folyóiratnak közönséget, írókat, kritikusokat kellene nevelnie. Az Életjel viszont – mondja az adott körülmények között érthető túlzással – még dilettánsokat sem nevelt föl. A kritikus mondanivalója meghökkentően bátor, radikális. Számára nem az a főkérdés: leközlik-e vagy sem az új írást, hanem, hogy „*Mi, fiatal szabadkai írók, értelmisé-*

giek, végső ideje, hogy lerázzuk magunkról az idegenség koloncát, másodrangú státusát. Nem akarunk ezután pacsériak vagy mátészalkaiak maradni szülővárosunkban. [...] Egy szerkesztő ne várjon a sültgalambra..." Ő sem zárkózik el azonban Molcertől, Petkovicstól, Biacsitól és a Főiskola tanáraitól.

Fél évvel később (miután 1970 júliusában a szakmai közösség ülésén megbízták Rehák Lászlót a folyóirat tervezetének elkészítésével) Garai még egyértelműbben mondja a magáét. Helyteleníti, hogy az indulófélben levő folyóirat „*...szélesen kitárja kapuit Jugoszlávia minden alkotóművésze, tudósa, közírója előtt*". Szerinte nekünk jugoszláviai magyaroknak ugyanis önálló irodalmi, művelődési életre, tudományosságra van szükségünk. „*Ez azonban nem jelenthet elszigetelődő öntömjénezést. Az kell, hogy több részre szakadt kultúráink közt meginduljon a vérkeringés az egészséges magyar kultúra kialakítása érdekében.*" (7N, 1970. VIII. 7.) Garai a lap koncepcióját pedagógiai ízűnek találja, és fitymálja az idősebbekből összeállított szerkesztőséget.

Bognár Antal továbbgondolja Garai ellenvetéseit (7N, 1970. VIII. 21., II–III.). Biacsival vitatkozik, aki a kritizálók ellenében a szerkesztőség nemes szándékát hangsúlyozza. Ezzel szemben Bognár a fiatalok mellőzöttségét panaszolja föl, és kissé szőrszálhasogatón (Bányait idézve) kioktatón ír a provincializmusról.

Miután Rehák elkészítette a folyóirat tervezetét, az írók – 1971. I. 7-én – csak a szerkesztőbizottság tagjainak kibővítésével fogadták el a tervet, viszont Rehák nem volt hajlandó együtt dolgozni az újabb jelöltekkel. Ez a fiatalok támadását vonta maga után. Vlaovics József pl. ezt írja az újvidéki Dolgozókban, „*...jaj annak az eljövendő folyóiratnak, amely már a kormányalakítási harcokban kimerül, s ha – mondjuk ki – a »kormányalakító« Rehák László továbbra is kitart elképzelése mellett, miszerint mindenáron újvidéki testőrség kell a szabadkai kulturális élet továbbfejlesztéséhez... Ez esetben az ő súlyos tévedéséről beszélhetünk – a leendő folyóiratnak pedig a nyomoráról.*" (1971. I. 15.)

Kovács Nándor pedig amiatt panaszkodik, hogy a politikusok nyújtják a beszélgetéseket, húzzák az időt. Jellemző azonban, hogy mint a folyóirat megindításában érdekelt és megfigyelés alatt álló fiatalnak nyomatékosan kell bizonyítania az államalkotó nemzethez való lojalitását. Ezt egy másodrendű feladat előtérbe helyezésével: a szláv színházi előadások figyelemmel kísérése fontosságának kiemelésével teheti meg (7N, 1971. I. 15.). Nem arról van szó, miszerint a rendkívüli jelentőségű délszláv bemutatókról nem kellene magától értődően beszámolni, hanem arról, hogy ezt mint feladatot normális körülmények között jó előre és kiemelt formában fölösleges hangsúlyozni. Annál inkább, mivel mindenekelőtt az anyanyelvi színjátszás kérdéseinek megoldásához kellene hozzászólnia az induló folyóiratnak.

Dér Zoltán, az új folyóirat alapításának állhatatos szorgalmazója, nem sokkal az Üzenet első számának megjelenése előtt arról cikkezik, miszerint a viták után a csoportokat összefogó törekvés diadalmaskodott, s hogy ennek eredményeként a jugoszláviai magyar értelmiség széttagoltsága is mérséklődik, s az alkotók szellemi érettségüket bizonyíthatják. Az addigi tagadás helyett építő hozzáállásra s a tolerancia fölülkerekedésére számít, ui. ezután már nem lesz értelme a kihívásnak, elhatárolásnak (7N, 1971. VIII. 20.).

Az új folyóirat

Biacsi Antal főszerkesztésében valóban ebben a szellemben lát napvilágot az Üzenet 1. száma – 1971 őszén. A bevezetőben túltengnek a megismerés igényére, a szellemi fejlődés serkentésére vonatkozó általánosságok, de azért az is olvasható benne, miszerint az Üzenet „*keresi azt, amit a múltban eltakart a hallgatás, vagy éppen a kor valóságot szépítő palástja, vagy az ismeret és kapcsolat hiánya*". A cél pedig az, hogy „*a lap vajdasági, sőt szélesebb nyelvterületi jellegű irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat legyen, amely szellemi törekvéseiben nem szűkíti le munkálkodását kizárólagos esztétikai szempontokra, nem szegődik kizárólagosan egy irodalmi irányzat vagy elmélet szolgálatába, hanem szélesen kitárja a kaput minden alkotó művész, tudós, közíró előtt, aki érdeklődéssel kíséri szellemi életünk sajátos hangú, szabadabb társulási formákat kereső törekvéseit*". A továbbiakban „elkötelezettség"-ről és „mozgalmi jelleg"-ről esik szó. Ez utóbbi „az eszmék formálásá"-ban, „közös dolgaink taglalásá"-ban jutna kifejezésre. Vajon miben különbözik mindez a Híd folyóirat koncepciójától? Pusztán a különböző törekvések iránti nyitottságban. Más szóval: a kommunista diktatúra különösképpen a határváros eredetiség-ambícióját figyeli árgus szemekkel. Szabadkán csupán hasonulni, ismételni lehet, egészen eredetit alkotni – nem!

Az új folyóirat szigorú újvidéki kritikust kapott Tomán László személyében, aki mindjárt az 1. szám megjelenését követően elmondja a véleményét (MSZ, 1971. IX. 4.). Ennek kapcsán fontos megemlítenünk, hogy a Tomán által szerkesztett **Tükör '71** c. antológiát a szerzői tiszteletdíjak kifizetését követően, de nyomtatás előtt, betiltotta a hatóság. S ez azt jelenti: a gyanús szemléletű szerkesztőnek a határváros művelődésével szembeni szigora által is bizonyítania kellett a központ esztétikai kánonja iránti hűségét.

Így aztán jóllehet a 34 munkatárs több mint fele újvidéki, az Üzenet színvonal tekintetében másodrangúnak bizonyul a Hídhoz képest. Tomán csupán 3-4 élvonalbeli íróra figyel föl a folyóiratban. Fehér Ferencre, Szirmai Károlyra, Kopeczky Lászlóra és Németh Istvánra gondolhat, noha ott van a Forum által is

több ízben kiadott Zákány Antal, a Magyarországra átköltözött Dudás Kálmán s a fiatal Utasi Mária is. A szlovén költők művei pedig Csuka Zoltán átköltésében vannak jelen. Valóban igaz, hogy szerepelnek az Újvidéken mellőzöttek is, s hogy az Üzenetnek külön arculatra lenne szüksége. Mégis túl sommás Tomán ítélete, mely szerint a folyóiratszám szépirodalmi anyagában nincs érték – hiszen a Híd irodalmi termése sem magasabb színvonalú. S az sem érdektelen, amit Dér Zoltán közöl Kosztolányi és Lukács György kapcsolatáról.

Nem csupán Petkovics Kálmánnak az egyébként részben magyarellenes dokumentumriportja jelentős tehát, amint azt Tomán állítja, hanem legalább ennyire fontos Bodrogvári Ferenc **Értékelés és anyanyelv** c. értekezésének első része, amely avatottan és időszerűen taglalja a nemzetiségi oktatás fő kérdéseit. Azokat, amelyeket – szintén jó érzékkel – Tomán is érintett olykor a Hídban. Vajon éppen ezért kerülhette el a figyelmét Bodrogvári tanulmánya, hogy helyette Pomogáts Bélának a valóban értékes Illyés-ismertetőjét emelje magasan a többi írás fölé? Pedig itt volt még Barácius Zoltán terjedelmes színházi beszámolója is, amely amellett, hogy a színház válságát panaszolja, érdemének megfelelően – részben „*a fővárosi lapok éles kritikáinak ellenében*" – emeli ki Deák Ferenc **Légszomj** c. művének előadását. Meg aztán a szegedi Péter Lászlónak Dér Kosztolányi-könyvecskéjéről írt ismertetőjére is föl lehetett volna figyelni. Nemkülönben Ács Józsefnak a képzőművész Szilágyi Gáborról írt tanulmányára. Vagy a horvát irodalom felé tájékozódás jeleire. Azon meg aztán különösen (és érthetően) meghökken Tomán, hogy az Üzenet valóság-ihletésű novellára ír ki pályázatot: a Forum ilyen jellegű sikeres pályázatai után.

Varga Zoltán is az utóbbin lepődik meg, amikor a Hídban közölt, megértéssel, sőt dicsérően bíráló ismertetőjében (1971. 10. sz.) a tanácstalanságát is kifejezi: vajon miért akarja az Üzenet visszahelyezni a jogaiba a „*valóságirodalom elbeszélő műfaját*", hiszen a regénypályázat 12 műve közül 7 a Vajdaságban játszódik, s ennek a valóságát ábrázolja (ami követelménye is a pályázatnak), a többi öt pedig polemizál a valósággal. Varga óvatosan fölteszi a kérdést: vajon nem egy idejétmúlt, szűkös realizmusképletet akar fölébreszteni az Üzenet?

Tomán az Üzenet 2. számában sem talál kialakult szellemiséget (MSZ, X. 16.). Az epigonok és dilettánsok túltengéséről beszél, annak kifejtése nélkül: kinek a munkáját és miért marasztalja el. Ez pedig fontosabb lenne Sáfrány Imrének annál az állítólagos mulasztásánál, hogy nem elemzéssel bizonyítja Farkas Béla jelentőségét. Tomán különben csak néhány idősebb művét (Herceg elbeszélését, Németh ifjúsági regényrészletét, Duranci és Baranyi képzőművészeti írását) tartja jelentősnek.

Dudás Kálmán és Bodrogvári Ferenc most sem érdekli. Pedig az utóbbi már említett tanulmányának II. részében a többi között ezt olvashatjuk: „*A JMNYE*

értékelő állásfoglalását bővíteni kellene. Bővíteni kellene nyelvi, pedagógiai, politikai-kulturális intézményeink akcióprogramját is, mert a szűkkörűség, a bezárkózás veszélye fenyeget. Az anyanyelv szerepének helyes értékelését népszerű tudományos formában kell tudatosítani a legszélesebb körökben, mert azok könnyen a pragmatizmus karmaiba kerülhetnek (s kerültek is).”

A fiatalokat (Utasi Mária és Tari István verseit, Vlaovics József filmszinopszisát és a magyarországi Kiss Gy. Csaba Fábry-ismertetését) Tomán nem is tartja említésre méltónak. Ehelyett inkább formális kifogást tesz. Minek kell késve ismertetni az 1970-ben kiadott könyveket, mondja, megfeledkezve róla: a Forum Könyvkiadó az újabban nyakába szakadt gazdasági okok miatt számos jugoszláviai magyar könyv kiadását, az előző évi dátum dacára, a következő évben kénytelen kinyomtatni.

A főszerkesztő Biacsi Antal, aki sokkal többet ért a politikához, mint az irodalomhoz, higgadt tárgyilagossággal válaszol. Az Üzenet 1. számát szétkapkodták, a 2. szám két nap alatt elfogyott – mondja. Ezért a harmadik számot már 800 példányban akarja megjelentetni. Tománnak szerinte részben igaza van, de „*a Forumban vannak csoportocskák, amelyeknek érdekük az Újvidék–Szabadka közötti viszálykodás újbóli felmelegítése*”. (7N, 1971. X. 29.) Tagadhatatlanul így van, ha szem előtt tartjuk, hogy a Hídban az írók főleg tekintélyelvi alapon és avantgárd-pártiság szerint jelenhetnek meg, vagyis a Tomán által az Üzenetből hiányolt értékkeresés a székváros patinás folyóiratában sem eredményes. S éppen ezért minek a konkurens ott, ahol a problémák csak szaporodnak, megnyugtató megoldás lehetősége nélkül. Tomán, aki ebben az időben elsősorban a jugoszláv irodalmat kénytelen ismertetni, amit a Híddal kapcsolatban nem mondhat el, azt átvetíti az érdekkörétől távoli Szabadkára, annak újdonsült folyóiratára. A különbség valójában annyi, hogy míg a Hídban a hatóságilag támogatott nehezen olvasható neoavantgárdból (posztmodernből) és az epigonizmusból van több, addig az Üzenetet inkább a naiv dilettantizmus és a lapos realizmus kísérti.

Tomán az Üzenet következő évi 1. számáról is változatlanul mondja a magáét (MSZ, 1972. 1. sz). Továbbra is válságot diagnosztál, mivel az írások „jó része” a publicisztika szintjén is alul van. Ez érthető a számára, mivel a fiatalok már az induláskor leváltak, ahogyan később a „humán és műszaki értelmiség egy csoportja is”. Majd néhány el nem kötelezett író és kritikus. Mivel a folyóirat „mindenkié”, ezért színvonaltalan, s ezen az ismert nevek sem segítenek. Herceg novellája befejezetlen, a budapesti Béládi Miklós véleményét pedig ellenpontozni kellene.

Mivel Tomán az 1972. évi 2. szám ismertetésében sem igen enged a szigorából (és részint az előítéleteiből), a folyóirat 3. számában Kolozsi Tibor válaszol neki. És, miután már Mirnics Károly és Bodrogvári Ferenc korábban elmarasz-

talták az irodalomban fölülkerekedett avantgárdot, az időközben bekövetkezett politikai fordulat következtében fölbátorodván, dogmatikus hangnemben elmagyarázza: az Üzenet a mindennapi életet tükrözve bírál, s ez teszi egyénivé. A kifejezésbeli konzervativizmust lekezelő Tománt arra hivatkozva utasítja vissza – s ebben kétségtelenül igaza van –, hogy a szegedi Tiszatáj és a pécsi Jelenkor is egy-egy vidékhez kapcsolódik. E hivatkozásának politikai elfogadtatása érdekében viszont kijelenti: az Üzenet szabadkaisága nem fogadja be a Rózsa-, illetve Mandić-féle „förmedvényeket".

Tomán nem zavartatja magát, s anélkül, hogy válaszolna Kolozsinak, folytatja az újabb Üzenet-számok jórészt elmarasztaló ismertetését a Magyar Szóban, s az 5. számot méltatva a szerepeltetett gyönge produkciójú fiatal irodalmárokkal szemben Szabadka háttérben maradt kezdői iránt ironikusan érdeklődve (MSZ, 1972. V. 13.).

Ezek közül az egyik, az Újvidékre került Bognár Antal a Sinkó-díj átvételekor kihasználja az alkalmat, és egyoldalú képet fest a szabadkai folyóirat valóságirodalom-eszményéről. Azt bírálja benne, ami dicsérendő: „*A pályázat novelláinak valóságigénye az egykézés, a konformizmus, az abortuszok, a cigány-kérdés, a szegénység irodalmi feldolgozásáig terjed, vagyis ez a »valóságirodalom« valóságkutatásunk után kullog.*" (KI, 1972. IV. 26.) Ebben az időben az író befelé fordultsága, s ennek megfelelően az önmagát író szöveg volt üdvözítő Újvidéken.

A NEMZETTÉ VÁLÁS KÍSÉRTÉSE (1967–1973)

A horvátok példájára

A horvátok – a jugoszlávság címén terjeszkedő szerbségtől, az erőltetetten állami közösségfogalomtól féltve identitásukat – a hatvanas években egyre nagyobb hangsúlyt fektettek hagyományaik őrzésére, nemzeti sajátságaik védelmére. Törekvésük a MASPOK-ban (tömegmozgalomban) öltött testet, amely mögött az új életre kelt Matica hrvatska játszott fontos szerepet. Ennek megfelelően a horvátországi magyarok is (részben csekély lélekszámuknak köszönhetően) megalapították művelődési csúcsszervüket Horvátországi Magyarok Szövetsége néven. Mintha csak erre várt volna Tomán László, hogy a Hídban (1967. 9. sz.) óvatosan példamutatónak mondva a HMSZ megalakulását, a vajdasági magyarok önálló kulturális szervéért szálljon síkra. Szerinte először „*nemzetiségi fórumon kell beszélni*" a művelődési kérdésekről, s csak azután lenne más szerveké a szó.

Ami azonban Horvátországban megvalósítható, arra Szerbiában, főleg a magyarok elszakadási törekvése miatti aggályok következtében, nincsenek meg a föltételek. A szerb értelmiségben él a tudat, hogy a végül sikeresen eltulajdonított Délvidéket jelentős mértékben annak a kulturális autonómiának köszönhetik, amelyet az őseik a Matica srpska segítségével vívtak ki maguknak a hajdani (Habsburg fennhatóságú) Hungária területén. Így aztán a saját példájukból kiindulva eleve szeparatizmust láttak rá minden etnikai elvű szervezkedésre, vagyis a magyarok kulturális autonómiaigénye – a szerbek számára ellenséges horvát törekvések visszhangjaként – fölfogásuk szerint alapvetően állt szemben a jugoszláv szocializmus értékrendszerével álcázott államvédelmi törekvésekkel. Ezzel magyarázható az a nagy ellenszenv (rágalom- és hazugsághadjárat) is, amely a Rehák által (igaz, nem pontos adatok alapján) hiányolt magyar lektorátusok kapcsán robbant ki (1967-ben), először az Újvidéki Egyetemen, majd a belgrádi körökben is. Ez a szocialista-, sőt emberellenes magatartás ismételten óvatosságra inti (többnyire passzivitásba dönti) a magyar értelmiséget.

Tomán azonban ennek dacára is kiáll vélt igaza mellett a már említett Híd-beli rovatában. Szerencsére nincs egyedül. Így a következő év áprilisában Hercegnek a 7 Napban közölt cikkét, annak a vajdasági magyarok önálló kulturális szervének megalapítására vonatkozó gondolatát üdvözölheti. Később Reháknak a 7 Napban megjelent, jórészt a hivatalos önigazgatás szellemében íródott cikkét egészíti ki a valóságos helyzet tényeivel. Ugyanitt igent mond Borinak a Magyar Szóban napvilágot látott, pedagógiai folyóirat-alapító indítványára is, mert a Pedagoška stvarnost c. folyóirattal egyesült Népoktatást, szerinte is, pótolni kellene. Tomán elképzelésében az új folyóirat túlnőne a szakmai kereteken, és felölelné a kultúra egészét (!).

Az ország fiatalságát megmozdító demokratikus hullám újjászüli Herceg Jánost, aki már több mint egy évtizede a Duna túlsó, baranyai oldalán tölti ideje legnagyobb részét. Akkor is, ha alig egy évvel korábban (1967-ben) térhetett vissza a vajdasági sajtóhoz, miután több mint két évig az Újvidéki Rádió általa szerkesztett Együtt c. rovatában (az őt gyakran támadó symposionisták nagyjugoszláv szellemére olykor – taktikusan – rálicitálva) alig mondhatott többet és sokkal színvonalasabbat a gyér számú hallgatóinak annál, mint ami Jugoszlávia „unitarista" politikusainak megfelelt. Most viszont a fölfrissült légkörben változatlanul a vajdasági magyarság megalapítandó csúcsszerve mellett kardoskodik (7N, 1968. V. 24.), méghozzá szokatlan módon a magyar nemzetiség alárendelt szerepét, önálló cselekvésben való akadályozottságát hozva föl indokként. Míg ui. nincs gyakorlatban érvényesülő szellemi selejtezés – hangsúlyozza –, addig a vidéki könyvtárak magyar könyvei között sok az olyan ízlést sértő és ideológiailag retrográd mű, mint pl. vitéz Somogyvári Gyula regényei.

Ahogyan a symposionisták is elérkezhettek a hatvanas és hetvenes évek fordulóján a nagykorúságuk küszöbére, Herceg János is visszatérhet önmagához. Olyannyira, hogy végre a végső elhallgattatása miatti félelem nélkül írhatja le a 7 Napban azt a tényt, amelynek néhány évig – ha nem is annyira hangoskodva és viszonylag nem is olyan nagy hatással, mint a symposionisták –, saját maga is a tagadója volt: „*Jugoszláviai magyarok vagyunk, s nem magyarul beszélő jugoszlávok. Tetszik érezni a különbséget?*" (1969. II. 14.) S az is, amit ezenkívül mond, árnyalhatja azt, aminek a diktatúra keményebb korszakában az Együtt nem egy bevezetőjében még mereven kellett elhangoznia. Az idézett cikkben azt is olvashatjuk, hogy a „*jugoszláv munkásmozgalomnak már jóval a háború előtt megvolt a pontos – a mainál kissé szabadosabb, hogy ne mondjam: nagylelkűbb – nemzetiségi programja...*" Nos, ettől a Romániához, Csehszlovákiához képest nagylelkű beállítottságtól várná el Herceg a délvidéki magyaroknak nem a területi, hanem csupán a kulturális autonómia megadását. Mímelt vagy alkalmi naivitással ehhez – mintaként – még a hajdani Magyarországnak a szerb kisebbség számára biztosított nagyfokú autonómiáját is megemlíti.

Herceg nemzetiségi kívánsága szerény, de túl soknak tűnhet azok előtt, akik még mindig avval vannak, hogy a második világháború végével a nemzeti kérdés is – az akkor hozott törvények által – megoldódott Jugoszláviában. Herceg azok mellett van, akik – elsősorban a Képes Ifjúságban nyilatkozva meg – a magyar politikusok szerepét nem korlátoznák az államnacionalista szellemű jugoszláv napi politikai érdekek képviseletére. Írónk nem tesz mást, mint a szocializmust, az önigazgatás meghirdetett lehetőségét igyekszik komolyan venni, mikor – a küszöbönálló választások előtt – a saját nemzetiségét arra buzdítja, hogy lépjen ki a csendes közönyből, a magyar magányból, s olyan emberekre szavazzon, akik a községben vagy a kommunában síkraszállnak *„az iskoláért, a tanítóért, az orvosért, a kövesútért, vagy anyanyelvünk szabad használatáért…”* (7N, 1969. II. 28.) Mert – adja meg a nyomatékot – kulcsokra, bólogató jánosokra nincs szükségünk. Nem sejthetjük: hitt-e vajon Herceg annak lehetőségében, hogy a képviselőjelöltek között valóban lesznek-e megfelelő számban olyanok, akik a jugoszláv nacionalista kulcs gépies alkalmazása helyett végre komolyan fogják venni azokat az elveket, amelyek – a nemzetközi színtéren sokkal inkább, mint itthon – tekintélyt szereztek a jugoszláv önigazgatásnak.

A „mindent” átfogó koncepció

A délvidéki magyarság nemzetté válásának (tényleges egyenrangúvá válásának) kultúrpolitikai modelljét – legalábbis irodalom- és művelődéstörténeti vetületben – Bori Imre dolgozta ki. Ezt annál inkább megtehette, minthogy ő a délvidéki magyarság öntudatra éledését annak a kritikai szellemnek a diadalmaskodásával igyekezett összefüggésbe hozni, amely a korszerű európai törekvéseknek megfelelően a jugoszláv szellemiségben is érvényesülni látszott (ÚS, 1968. 44. sz.). Bori – immár szellemtörténészként – egy, akár az emberek többségének tudatától egyelőre független, objektív folyamatot érzékel. Eszerint csak idő kérdése, mikor eszmélnek rá a kortársai a nagy lehetőségekre. Bizonyítékként lehetségesnek tartja arra hivatkozni, hogy az autonóm és a kritikai szellem egymást támogató princípiumát a Vajdaságban a müncheni Új Látóhatár is elismerte, tudomásul véve a Híd liberalizmusát, s hogy a magyar irodalomnak mind az öt szólama megszólal benne.

Bori a nemzetté válás koncepcióját mindenekelőtt egy új könyvkiadástervvel igazolná (MSZ, 1969. I. 5.). A még mindig uralkodó előítéletekkel való leszámolást a táj legalább hatszáz esztendős múltra visszatekintő hagyományainak föltárásával kezdené. Gondolkodásából a lehető legszélesebb körű szellemi összefogás sajátos példája rajzolódik ki. Joggal emlékeztet Herceg Jánosnak még

az ötvenes évek legelején írt **Emlékeinkről** c. tanulmányára, B. Szabó György tervhalmozó írásaira és a Hungarológiai Intézet későbbi megalakulására.

Bori egyértelműen kimondja: korábban tabu volt a múlt. Ami fölszínre került – Munk Artúr **Bácskai lakodalom** c. regénye, Milkó Izidor és Szenteleky két-két kötete, Szirmai Károly novellái, Csuka Zoltán és Laták István versei, valamint a háború előtti Híd –, az édeskevés. A sajtóban is legalább öt-hat évig kutatni kellene, miközben megjelenhetne három-négy könyv.

A Bori által elképzelt könyvsorozat a szépirodalmat, a művészetet és a tudományt egyaránt fölölelné.

A képzőművészi lista rövid, s csupán Pehán Józsefre, Farkas Bélára, Balázs G. Árpádra, Oláh Sándorra, Nagyapáti Kukac Péterre, B. Szabó Györgyre és a naiv festőkre korlátozódik.

A fölkarolandó tudományokról szólva inkább csak az egyes területekről – néprajzról, folklórról, történetírásról és archeológiáról – beszél.

A kiadandó szépírók és műveik listája a következő lenne: Gozsdu Elek, Herczeg Ferenc, a magyar irodalom Vajdaság-képe, zombori írói kör, Szenteleky és Farkas Geiza összegyűjtött művei, Sinkó Ervin versei és a naplója. Továbbá egy-egy kötetet szánna György Mátyás, Mikes Flóris, Berényi János, Novoszel Andor, Arányi Jenő, Tamás István és Bencz Boldizsár műveinek. Külön s nagyobb terjedelemben jelentetné meg Kázmér Ernő esztétikai írásait. Gyűjteményes formában adna ki egyes kisregényeket, az Út c. folyóiratból válogatott írásokat. Novellákat, kritikákat, műfordításokat, szociográfiai-szociológiai élethelyzetképeket a Szervezett Munkásból, a Kalangyából és a Hídból. Jugoszláviai magyar képeskönyvet lát elő irodalomtörténeti szempontok szerint és az írók objektív értékének megfelelően. Kiemelt fontosságot tulajdonít az olvashatóságnak, sajnos „*függetlenül az egyetemes magyar irodalom tükrében mutatkozó minősítés fokától*", jóllehet azzal a céllal, „*hogy gazdagabban vághassunk az elkövetkező időszaknak*".

Bár időközben vitába szállnak vele, Bori megállíthatatlanul mondja a magáét. Egy hónappal később ugyancsak a Magyar Szóban (II. 2.) a korábbi tíz esztendő vajdasági magyar művelődési kezdeményezéseit sorolja fel. A Forumot, a Magyar Tanszéket, az Új Symposiont, a Szerbhorvát–Magyar Szótár bizottságát, a Tartományi Tankönyvkiadó Vállalatot, a Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesületet, a Hungarológiai Intézetet, a szabadkai Tanárképző Főiskolát, a Belgrádi Televízió Magyar Szerkesztőségét, a fiatal képzőművészek csurgói kezdeményezését, az Életjel csoportosulását említheti meg lelkesítő példaként, kihasználható lehetőségként. A szabadkai Népszínházat „nemzeti színház" jelleggel ruházná fel, hogy Szabadkát és a Vajdaság egészét egyaránt szolgálva megoldódhasson annak válsága. Az Újvidéki Magyar Színház viszont részben tehermentesíthetné az előbbit. E fejlődés az alig létező nagybecskereki színháznak is szárnyakat adhatna.

Bori „vertikalista" gondolkodásának egy tudós társaság megalapítására tett javaslata az egyik csúcspontja (MSZ, 1969. VI. 5.). Elképzelése szerint a „tudósklub" „*nemcsak számon tartaná a legkülönbözőbb tudományágakban dolgozó délvidéki tudósokat, hanem megfelelő módon gondoskodna arról is, hogy létük s eredményeik a köztudatunkba is átmenjenek...*" Ezáltal maguk a tudósok is szorosabb kapcsolatba kerülhetnének egymással.

A szellemtörténeti alap

Szenteleky Kornél álmodozó költői maximalizmusában – még a két világháború között – olyan tárgyak, emlékek alakjában szerette volna fölfedezni a Délvidék hagyományait, amilyenek az ősi kolostorok, évszázados kollégiumok, hírhedt lovagvárak, görnyedt, legendás dómok vagy templomok, france-i könyvesboltok, fontainebleau-i erdők, nótázó igricek, ferdekucsmás kurucok, sárga szakállú ötvösök, magas homlokú hitvitázók, finomujjú humanisták. Bori viszont ezzel szemben – ahogyan ezt az 1968-ban kiadott **A jugoszláviai magyar irodalom története** c. filológiai alapozó munkáját követő szöveggyűjteményei és áttekintései (**Magyar–délszláv irodalmi kapcsolatok**, 1970; **Irodalmak – kölcsönhatások**, 1971; **Föld és mag,** *Válogatás Móra István, Novoszel Andor, Kristály István, Cziráky Imre írásaiból,* 1971; **Idő, idő, tavaszidő,** *A jugoszláviai magyarság népköltészetéből*, 1971; **Irodalmi hagyományaink**, *Kilenc évszázad írásaiból*, 1971) tanúsítják, azt igyekszik bizonyítani, miszerint az elsősorban a jelen adottságaira ügyelő költő és irodalomszervező megbocsáthatóan tévedett, mikor a fölsorolt intézményeket, embereket és szövegeket hiányolta a táj kultúrájának történetéből, mert ezek többnyire léteztek – hirdeti Bori alapos filológiai érveléssel és gazdag tényanyaggal. A hegyek fontainebleau-i erdő igényére nem is válaszol, mivel azokat nem tartja a hagyományok és költészet nélkülözhetetlen föltételének, legfeljebb a klasszicizáló líra, esetleg bizonyos romantikus költészet kellékének. Szenteleky tehát legfeljebb saját költői alkatának, valamint nemzedéktársai közvetlen szellemi feltételeinek határait vonta meg, ezzel azonban, nem lévén vizsgálódó alkat, inkább bezárta, mintsem kinyitotta a hagyományok kutatásának és a vele kapcsolatos elméleti kérdések kapuját.

Szenteleky költői heroizmusa a semmiből akart irodalmat teremteni, a légüres tér félelmét energiává lényegíteni. Bori nem a költői képzelet igényéből kárhoztatja a szellemileg meddő, gyakran elvándorló ősöket, hanem saját jelenének, a jugoszláviai magyarságnak a kulturális szükségletét fogadva el kiindulópontként, a létező, de az idő és az emlékezés porával belepett gyökerek után nyomoz. Nem csüggeszti el, hogy nincs állandóság, folytonosság. A korábbi években írt

ismertetőinek, tanulmányainak sorozata tanúsítja: tudja, mely kritériumok érvényesülnek a világirodalomban, milyenek a mércék a magyar irodalomban (átértékelésükhöz az ekkorra már megjelent háromkötetes, irodalmi avantgárdról szóló monográfiájával igyekezett hozzájárulni), ez azonban nem hátráltatja meg egy regionális eszmetörténeti feladat elől, amely a Jugoszláviában élő magyarok kultúráját több száz éves tájjellegéből származtatja.

Bori hagyománykutató fölhívása Kölcsey Ferenc **Nemzeti hagyományok** című, a maga nemében és idejében korszakalkotó értekezésére emlékeztet. Nemzeti tettek és azok hagyománya nélkül nincs nemzeti szellem, mondja Kölcsey, hogy a reformkor és a romantika tettei hitelesítsék a szavát. Borinak ugyancsak alapvető tétele, miszerint a délvidéki magyarok kultúrája értéktermelő és autonóm szellemiségű, ezért Kölcseyhez hasonlóan értelmezi a művelődési dokumentumok összegyűjtése szükségletének és a jelen alkotó törekvéseinek kapcsolatát. Az írás tehát csak látszólag keletkezik elszigetelten, csupán a fiktív jövővel szembeni nyitottságban, mert a mű anyagában, alkotója szemléletében a múlt szellemisége is benne van, vagy benne kell lennie. A múltkutató célja: e tudatnak a kulturális örökség fölélesztése általi fejlesztése. Ezerszáz éves jelenlétünk ne maradjon holt tőke, hanem váljon eleven jövőteremtő erővé: az írók világában, társadalmi fórumokon és az iskolapadban.

Bori sugallata szerint a magyaroknak nem kell félniük a tiszta lelkiismeretű múltjuktól. A régió évszázadokon át talaja volt a magyarok és a délszlávok kultúrkapcsolatainak. E közeledés folyamatának története a jugoszláv társadalom egyik (hivatalosan) legfontosabb célkitűzésének megvalósulását, a nemzeti kultúrák kölcsönös megismerését, az „egymásban élés" tudatosítását szolgálja. Bori az **Irodalmak – kölcsönhatások** c. kapcsolattörténeti könyvében (1971) e kilencszáz éve kialakult szellemtörténeti határsávból – ahogy ő mondja: a kölcsönhatások Wilson-kamrájából – származtatja ezt az erőtöbbletet, amely tájjellegén túl is meghatározza a jugoszláviai magyarok kultúráját, és az egymás mellett haladó, egymással termékenyítően kereszteződő nemzeti törekvések gyűjtőmedencéjévé, közvetítő mezejévé teszi.

Ha tehát a délvidéki magyar művelődési hagyományok tárgyi és értékbeli gazdagsága nem is annyira jelentős, mint mondjuk Erdélyé, esetleg valamely magyarországi városé és környékéé, az a tény, hogy fő tulajdonsága nem a begubózva satnyuló vidékiség, hanem a későbbi Vajdaság területén élő szomszéd népek kultúrájával szembeni nyitottság volt, s hogy ebből következő hagyománytörténete voltaképpen sajátos ötvözet, e közösség ténye ad jogot más kultúráktól eltérő, de azokkal szerves kapcsolatot tartó gyökérzetének meghatározására. S ha a kapcsolatoknak e határsávja már a fölkutatott anyag alapján létezőnek tekinthető, akkor vajmi keveset ront e tény hitelességén, miszerint a Délvidék

tudatosan, programszerűen sohasem törekedhetett autonómiára. Sőt, olykor tragikus történelemi események fedték el ennek a tradíciónak (az első világháborút követően: fejlődésnek) az alakulását. Híd szerepét azonban ezzel együtt is betölthette.

Ennek szellemében állítja Bori pl. Kesincei Jánosról, hogy pannon költő volt, s hogy magyarsága, illetve horvátsága eldönthetetlen vagy legalábbis másodlagos kérdés. A párhuzamosságot és kölcsönösségeket azoknak a délszláv származású államférfiaknak, egyházi embereknek, történészeknek, képzőművészeknek a hosszú sora bizonyítja, akik, jóllehet magyar uralkodók szolgálatában tevékenykedtek, a kultúrát is közvetítették, egy időben Olaszország, Dalmácia és Magyarország, később Magyarország és a délszlávok között. Még ennél is bonyolultabbak a népköltészeti motívumok kontaminációjának útjai, vagy az utolsó két évszázad szerteágazó műköltészeti kapcsolatai.

Borinak e szempontja a 60-as évek végén a Vajdaság önállósodási törekvéseinek szolgálatában állt, s egyúttal a Jugoszláviában élő magyarok irodalmának és művelődésének a magyarországi irodalomtól és művelődéstől való viszonylagos függetlenségét, szuverenitását alapozta meg. Vagyis a Délvidéken mindig volt valamiféle irodalom. Ezt bizonyítandó Bori **Irodalmi hagyományaink** c. antológiája (1971) egészen az aracsi Pusztatemplom domborművének föliratáig megy vissza. Hogy azonban e tájon az utóbbi kétszáz évben ritkán születtek a nemzeti irodalmak színvonalához mérhető alkotások, az csak azért van, mondja Bori az említett gyűjtemény bevezetőjében, mert az a történelmi pillanat, mely a magyarság legjobbjait, más nemzetek példáját követve, először a latin, majd a magyar nyelvű művelődési hagyományok összegyűjtésére ösztönözte, Pestet tette központtá, s így annak a centralizmusnak a kialakulását alapozta meg, mely más, különösen a Délvidékhez hasonló, a történelem közrejátszása folytán kevésbé folyamatos művelődésű tájakról még az éppen újabb virágzásnak induló hagyományok megmaradt minimális éltető nedvét is elszívta.

Ahogyan Pestnek joga volt a még nem egységesült és nem tudatosult, sőt más népekkel való kapcsolatában is heterogén latin és magyar nyelvű hagyományokat összegyűjtenie, s mind elméletben, tudományban, mind pedig az alkotók képzeletvilágában az egyetemes magyar kultúra érdekében magasabb szintre emelve kamatoztatnia – állítja Bori –, ugyanígy az is természetszerű, hogy a jugoszláviai magyar kultúra is összegyűjti és rendszerezi (csak) azokat az értékeket, melyeket annak idején az ő területéről sajátítottak ki. Tehát a vajdasági művelődési tudatnak joga, sőt újabban kötelessége is a magáénak tudni pl. az aracsi Pusztatemplom domborművének sírfeliratát, a Huszita Biblia kamanci fordítását, Váradi Péter reneszánsz kori püspök írástudói tevékenységét, amelynek nyomait a bácsi vár romjai még mindig őrzik. S ugyanígy Szerémi György

vagy Brodarics István történészeknek a Délvidékhez való kötődése sem hagyható figyelmen kívül. Ahogyan Sztárai Mihály reformátori tevékenysége is azt jelzi: e régió, más tájakhoz hasonlóan, a történelmi lehetőségei szerint lépést tudott tartani az adott kor európai szellemi áramlataival. S a már polgárosodott, individualizálódott írók sem kerülik el a figyelmét. Ha a Délvidék gyakori hadszíntér volta miatt nem válhatott is az újabb kori irodalom színhelyévé (központjává még kevésbé), az írók figyelmét azonban (főleg azokét, akik itt születtek) nem kerüli el. Papp Dániel, Gozsdu Elek, Herczeg Ferenc, Csáth Géza, Kosztolányi Dezső példájának tanúsága értelmében a hajdani Osztrák–Magyar Monarchia határvidéke nem pusztán biológiailag, a kulturális véradó szerepét játszva, hanem megörökített emberi élmények szempontjából is támogatta a Budapest-centrikus magyar kultúrát.

S mindennek újabb eredményeként, művelődést teremtő hasznaként: amit az egybegyűjtött és közismertté tett hagyományok Pest és a magyar kultúra számára jelentettek a XVIII. és XIX. században, miért ne jelenthetnék a mi visszahódított hagyományaink a mi kultúránk és közvetve az egyetemes magyar kultúra számára? – teszi föl a kérdést Bori abban a tudatban, hogy történeti előzmények nélkül nem tekintheti Jugoszlávia megalakulásával megszületettnek a jugoszláviai magyar irodalmat, amiként azt a már korábban megjelent áttekintésében, **A jugoszláviai magyar irodalom története** c. művében tette. Vagyis az első világháború utáni határváltozást követően Jugoszláviában született írásokat csupán egy folytonosságba iktatva lehetett önálló irodalomnak tekinteni. S ez azt is jelenti: Bori koncepciója elsősorban a napi politikai spekuláció jegyében született.

Így van ez akkor is, ha a szándéka szerint a hatvanas évek második felében kezdődött hagyománykutatás nem a magyar kultúra megcsonkítását, vagy a már nagyon régóta kialakított, és nem egy irodalompolitika esetlegességeitől függő értékrendszerének relativizálását célozza, s önmagában még nem fenyeget az egyetemes magyar kultúra fő értékeinek a háttérbe szorulásával. Igaz, a teoretikus – akaratlanul – ennek lehetőségét sem zárja ki. Az említett szöveggyűjtemény bevezetésének utolsó bekezdésében a következőket találjuk: „*Summázni, ennek az irodalomnak az ún. »értékét« felmérni... nem feladatunk. Különben is reménytelen lenne minden ilyen vállalkozás.*" Ez a liberalizmus a pozitivizmus sivár végtelenjét, a gondolkodás beszűkítésének lehetőségét villantja föl, ami, sajnos, az elmúlt évtizedek tanúsága szerint kíméletlen valóságként, a magyar nemzetiség önsorsrontásaként következett be. Erre azonban akkor még kevesen figyelnek föl. Akik ugyanis a magyarországi kultúrával való kapcsolatok lazulását féltik, azok sem azelőtt, sem pedig azután nem fáradoztak a Jugoszláviában élő magyarok kultúrájának az egyetemes magyar kultúrához való igazításán. Az ellenkezők vagy a biztos társadalmi pozíciójukat féltették (Kolozsi Tibor), vagy Bori Imre

személyisége ellen volt kifogásuk (Mirnics Károly). Boriban a bürokratikus művelődésfölfogás irányítóját látták, azt az embert, aki a tehetségét és tudását bármely politikai törekvés szolgálatába képes állítani, csakhogy az irányító szerepében tetszeleghessen. Vagyis nem a magyar kultúra szeretete és a magyar emberek sorsa határozza meg viszonylag gyorsan változtatott álláspontjait.

Csekély támogatás – sok kifogás

Bori Imre koncepciója mindenesetre bátor és nagyszabású volt, s a jogi alapot sem nélkülözte. Ágoston András írja az Új Symposionban (45. sz.), miszerint „*alkotmányjogi szempontból keretet kapnak azok az utóbbi hónapban egyre erősödő társadalmi áramlatok, amelyekről Bori Imre mint a vajdasági magyarság nemzetté válásának folyamatáról beszél*".

Hogy a jugoszláviai magyarság – legalábbis Újvidéken – csupán óvatosan játszik a kulturális forradalom gondolatával ezekben a hónapokban, az abból is látszik, hogy az Új Symposionban (44. sz.) Várady Tibor még ezt volt kénytelen megállapítani: „*Aki társadalomtudománnyal foglalkozik közöttünk, az nem kapcsolódhat nemzetiségi intézményekhez és jövedelemforráshoz, először is mert nem léteznek, másodszor mert kérdés, hogy kell-e létezniük.*" Természetesen a kijelentésnek inkább a befejező része problematikus. Annál is inkább, mert Várady Lukácsra hivatkozva „*a mi írástudóink kettős felelősségéről*" beszél. Vagyis közvetve a magyar intézmények alapítását nem tartja lényeges kérdésének.

Jogászkollégája, Szalma József viszont nem politikai vagy etikai megfontolásból, hanem a társadalomtudományi ismeretei alapján tartja lehetetlennek a Jugoszláviában élő magyarok nemzetté válását (ÚS, 1969. 48–49. sz.). Kétségtelenül a realitásérzék beszél belőle, amikor azt állítja, hogy a nemzetiségünk kisebbségtudata (a falu elmaradottsága, az értelmiség individuális érvényesülése) legfeljebb a kulturális autonómia kivívását teszi lehetővé.

Sajnos, Bosnyák István is a kételkedők közé tartozik. Látszólag ő is a kultúrszövetség megalapítása mellett foglal állást, csakhogy hozzá is teszi: nem „kisebbségi" csúcsszervre van szükség (MSZ, 1969. II. 9.). Fönntartásait főleg Sztáncsics Andrást bírálva nyilvánítja ki, aki túl sokat várna a magyarok országos művelődési szövetségétől. Uzon Miklós szemlélete kevésbé ellenszenves számára, minthogy ő az amatörizmus serkentésére korlátozná ennek a vertikális szervnek a tevékenységét. Bosnyák tehát ekkor még nem hajlandó megérteni, miről is van szó valójában.

Bori törekvésének, a vajdasági magyarság nemzetté válásának közvetlen ellenzői is vannak. Elsősorban Kolozsi Tibor, a 7 Nap főszerkesztője (7N, 1969.

I. 17.). Borinak az Új Symposionban közölt, a kritika szerepét fejtegető cikkét azzal a közhelyszerű féligazsággal kezdi támadni, hogy habár Magyarországon fölnéznek a délvidéki magyarokra, ezek művelődési függetlenedése elképzelhetetlen. Tehát a vajdasági magyarok nem válhatnak olyképpen nemzetté, mint az amerikai angolok. Máskülönben pedig – szajkózza Kolozsi az uralkodó politikát – nem a nemzetek, hanem az egyének jogi, társadalmi stb. érvényesülése fontos, amit viszont az alkotmány és a törvények garantálnak. A 7 Nap főszerkesztője itt nemcsak egy államellenesnek tűnő koncepcióval, hanem egy mindenképpen elmarasztalandó emberrel is vitatkozik, különben nem emlékeztetné Borit a korábbi Szenteleky-ellenes szemléletére, mintha ez számítana valamit az adott kultúrpolitikai helyzetben.

Kolozsi a zenében, táncban, képzőművészetben csupán annyi nemzeti kötődést érzékel, mint egy esztergályosében. Ahelyett, hogy tisztességesen alkalmazkodna az ideológiai játék szabályaihoz, s becsületes marxista módjára megvizsgálná egyrészt a tehetséges magyar fiataloknak az említett művészeti formákban való érvényesülését, másrészt pedig az említett művészeteknek a nemzeti és társadalmi hagyományokba való ágyazottságát – látszólag fenomenológiai módon, lényegében jellegzetes demagógiával magára a művészi produktumra, annak általános emberi tartalmára összpontosítja figyelmét.

Hogy Kolozsi a kultúra kérdéseit a jugoszláv államnacionalizmus szemüvegén át szemléli, az egy másik, ugyancsak Bori Imrének szóló válaszcikkében is megfigyelhető (7N, 1969. III. 14.). Marxra, Titóra és Rehák Lászlóra kénytelen hivatkozni annak bizonyításakor, hogy a munkás nemcsak magyar, hanem jugoszláviai is – és fordítva. A társadalmi pozíciójának megfelelően túlzott lojalitást kénytelen tanúsítani, mivel a vajdasági magyarok nemzetté válásában a kosovói nacionalisták egy csoportját utánzó törekvést lát. Ezért állítása szerint a délvidéki magyarok asszimilációja nem nagy mértékű, s különben a szerbek is magyarosodnak. Kolozsi látszólag ezzel a kijelentésével billenti maga felé az igazság mérlegét, miszerint vállalja a „*Belgrád és Budapest közötti ingajáratot*". Vagyis az általa elképzelt szélsőségre, a nemzetté válás anyanemzettől elszigetelődő kizárólagosságára, a másik szélsőséggel, a nemzeti megosztottsággal, illetve megkettőzöttséggel, vagyis kulturális sehova sem tartozással válaszol.

Bori Imre viszontválaszát a 7 Nap elfektette, ezért az írás végül az Új Symposionban (48–49. sz.) jelent meg. A szerző elmagyarázza Kolozsinak, hogy a brioni plénum, illetve a Ranković-éra után a nemzetiségeknek nem csupán egyéni, hanem kollektív jogai is vannak. Ugyanebben a számban Fehér Kálmán is hasonló szellemben vitatkozik a 7 Nap főszerkesztőjével. Az üggyel kapcsolatban a Képes Ifjúságban G. Fehér Gyula hallatja a szavát (1969. IV. 2.). Erre azért kényszerül, mert szövegét a szabadkai hetilap két héttel korábban nem

közölte. G. Fehér azt a bürokrata logikát támadja Kolozsi gondolkodásában, amely szerint az egyén csak „a nemzetisége ellenére" lehetne egyenjogú.

Még ugyanebben a hónapban (IV. 25.) Herceg János is elmondhatja a véleményét a 7 Napban arról, hogy a magyar nyelv és a nemzetiségi jog védelmében ekkor már azok is megszólalnak, akik korábban a belügy megbízottjaiként a bürokrácia érdekeit képviselték. Érezhetően Végelnek a Képes Ifjúságban közölt, hírhedtté vált cikkéből indul ki, noha Végelnek sem a nevét, sem a cikkét nem említi.

A szerkesztőség jellemző módon megjegyzést fűz Herceg cikkéhez, mondván: „*a nemzeti és nemzetiségi egyenjogúság kérdésének fokozott előtérbe kerülése... az önigazgatáson alapuló szocialista rendszerünk nyilvánvaló fejlődésének következménye...*" Eszerint Herceg úgy hibázik, mint Végel, minthogy sommásan ítélkezik a magas polcra került magyar közéleti emberek múltbeli tevékenysége fölött.

Bori nemzedéktársa és évekig szellemi szövetségese, Major Nándor is a saját nemzetisége nemzetté válása ellen foglal állást (H, 1969. 4. sz.). Pedig előbb adatokat sorol föl, amelyek szerint a tovább tanuló magyarok százalékaránya kilenccel kevesebb a magyar lakosság százalékarányánál. Mégis a kivárást ajánlja, mondván: az AVNOJ adta lehetőségek még nincsenek kimerítve.

Mindezek után a Jugoszláviába szorult magyarok történetében példáját ritkító hőstettnek kell tekintenünk Bori Imrének a saját koncepciója sommázását, amely a szerbiai Közművelődési Közösség értekezletén hangzott el, és az Új Symposionban is megjelent (50. sz.). Bori hangja nem bizonytalanodik el azok előtt, akik, magyarul nem tudván, nem, vagy csak alig hallhattak a beszámolójában előadott olyan önállósodási törekvésről, amely sokban a Matica srpska intézményét tekinti követendő mintának.

Körülményes fontolgatások

Az 1969-es év második felében a művelődési függetlenedés terén nem történtek fontos események. Inkább a kivárás, mint a teremtő szókimondás hónapjai voltak ezek. Elsősorban Saffer Pálnak a Hídban közölt tisztességes vitacikke érdemes említésre (10. sz.). Akkor is, ha a szerző hiúsága vagy egyéb érdekei nem engedik meg, hogy nyíltan és határozottan kiálljon Bori koncepciója hasznosítható vonatkozásai mellett. Így aztán ma némi fenntartással kell fogadnunk az általánosítását, amely szerint az akkori viták betegesen túlfűtöttek, önzőek, semmi haszon belőlük, s csak szaporodnak. A magyarázata: a jugoszláviai magyar kultúra egészének érdekében nem folyhatnak, mert nincs minden részérdeket átfogó, akár tribünszerű vajdasági művelődési fórum. Mindazonáltal Saffer anyagilag is megindokolja az önálló csúcsintézmény megalakításának fontos-

ságát. Eddig ui. a kultúrára szánt tartományi pénz kommunális részérdekeket szolgált, a szélesebb összefüggések, a stratégia ismerete nélkül. Ugyanakkor a vajdasági magyarok kulturális tevékenysége tíz év óta legalább megháromszorozódott, minősége alapjában változott, de a szervezés módja az átalakult tartományi kultúrpolitika dacára, ugyanaz maradt. Ennek következtében az alkotmány, a szocialista demokrácia garantálja a nemzetiségi kultúra teljességét, míg a gyakorlat gátolja azt.

Erre Gerold László is fontosnak tartja, hogy állást foglaljon **Egy „eretneknek" bélyegzett gondolat mellett** (ÚS, 1970. 57. sz.). Miközben a jugoszláviai magyar kultúra érdekeit koordináló intézmény mellett kardoskodik, megemlíti: ez a javaslat pl. az amatőrök gombosi és vojlovicai találkozóján is elhangzott, de a karrierista politikusok elhallgatják az ügyet.

Ugyanebben az időben a 7 Nap főszerkesztője még mindig köti az ebet a karóhoz. Kolozsi a következőket írja: „*Amilyen helytelenek az elgondolások, hogy mondjuk az újvidéki Matica srpskának kell kezébe vennie a szerbség kulturális problémáinak az intézését, ugyanolyan kevéssé kívánatos az is, hogy magyar vonalon efféle központi szerv létesüljön, vagy hogy egy horvátországi központból a Matica hrvatska vegye gondviselésbe az összhorvátság ügyeit.*" (7N, 1970. I. 30.) Ahogyan a szerző szerint a Bunjevačko kolo is – helytelenül – hasonló célból jött létre. Azt sem mellékes itt megjegyeznünk, hogy cikkében Kolozsi kétszer is hivatkozik Mirko Čanadanovićra, a tartományi politikai vezetőre.

Hogy Kolozsiból nem a meggyőződés, hanem a félelem beszél, hogy tehát a javaslatai nem a felismeréseiből következnek, arra egy későbbi cikkének (7N, 1970. XI. 20.) tartalma a bizonyság. Ebben a magyarság sorvadását kifejező tények leplezik le az AVNOJ-i optimizmus kincstári jellegét. Szabadkáról és annak Városi Könyvtárjáról van szó. „*A nyilvántartott 165 ezer könyv közül... 108 ezer szerbhorvát nyelvű, vagyis a könyveknek éppen kétharmada, a magyar könyvek száma viszont mindössze 42 ezer, azaz egyharmadot sem éri el, noha a magyar lakosság száma meghaladja az ötven százalékot.*" Ha továbbgondoljuk azt, aminél Kolozsinak meg kell állnia, akkor fölmerül a kérdés: milyen lehet azokban a helységekben a könyvek aránya, ahol a magyarok nincsenek relatív többségben.

Rehák László jellemzően csak nagy késéssel, és nem is egyértelműen foglal állást a vajdasági magyarok nemzetté válásának kérdésében. A Hídban közölt cikkét (1970. 7–8. sz.) hálálkodással kénytelen kezdeni. Vallomása szerint a háború után a vajdasági magyaroknak a szerbek internacionalizmusa segített: „*...mi magyar kommunisták politikailag és fizikailag is sokkalta kisebbségben voltunk saját nemzetiségünk körében, mint a szerb kommunisták*". Ennek következtében a nemzetiségi kollektivitást nemzetiségi hovatartozásnak kellett mondani. De megértünk hát valahára – sugallja Rehák –, vége annak, hogy a folklórt falusi primitivizmusként

kezeljék, s hogy a bürokratikus ellenállás atyáskodva nacionalista kispolgáriságként vigyázzon rá. Ám a nemzetiségi kulturális jogok nem valósulhatnak meg eléggé községi szinten. Ez a gazdaságra is vonatkozik – állítja Rehák.

A nemzetiségi politikus a magyarok szakképesítési, iskoláztatási lemaradását sem tagadja. Annál kevésbé, mert ezt a tényt Varga László is említi a nála megvédett diplomamunkájában. A magyarok a Kommunista Szövetségben sincsenek jelen a számarányokat tükröző mértékben. Ez részint azért van így, véli Rehák, mert Jugoszláviában is el kellett volna végezni a nacionalizmus elemzését, ahogyan egy évtizede a magyarországi tudósok cselekedték. Az ő véleménye értelmében a jugoszláviai magyar nacionalizmusnak a magyarországi magyarokhoz vagy a szerbekhez való viszonyukban, tehát a kisebbrendűségi érzetükben van a forrása.

Rehák közvetlenebbül is érzékelteti, hogy számára az adott körülményekben a pozícióvédő egyensúlytartás a legfontosabb. Szerinte „*néha túlméretezett fontosságot tulajdonítunk az egyesületeknek és magának a kultúrának is*". Azonban óvatosságból a másik szélsőséget is elutasítja, mondván: a kultúrában az osztályszempont túlhangsúlyozása a többségi nacionalizmus megnyilvánulása, illetve atyáskodása. A politikus valóságos kívülállóként jelenti ki: a Jugoszláv Kommunista Szövetség „megfelelő" szerve fölül fogja vizsgálni a tizenkét évvel korábbi határozatát, és megengedi a „vertikalizmust". Ez azonban – Rehák szerint – nem lényeges, mivel sem az albánok, sem a magyarok nem érzik ennek szükségét. Ennél fontosabb lenne a magyar politikusok magyar nyelvhasználata, s a magyar gyerekek anyanyelvi tagozatra való íratása.

Varga Lászlónak a Politikai Tudományok Karán Belgrádban védett dolgozata (H, 1970. 10–11. sz.) lehangoló képet fest a magyarság politikai és művelődési érvényesüléséről, mégsem foglal állást a nemzetiségi érdekvédelem céljából létrehozandó csúcsszerv mellett. Mivel statisztika alapján kénytelen vizsgálódni, először arra mutat rá, miszerint a JKSZ-ben kevés a munkás, majd pedig azt a szomorú tényt is föltárja, hogy a magyarok többsége munkás. A csúcsvezetőségben pedig még lehangolóbb a nemzetiségi arány. A szövetségi közigazgatásban egy magyar van, a JKSZ politikai szakszolgálatában, valamint az egész diplomáciai szolgálatban egy-egy.

Az előtérbe tolakodó tények annak megállapítására kötelezik Varga Lászlót, hogy az 1963-as alkotmány említi a kollektív nemzetiségi jogokat, az államosított tőke mégis az államnyelvet tette dominánssá. Viszont a Kommunista Szövetség nagyszámú szervezete szerint, mivel nincs incidens, minden jól van úgy, ahogy van. Az iskoláztatást művelődésnek fogják fel, nem a nemzetiség fejlődése feltételeinek, ezért a területi iskolák sok hibával működnek, amelyeket visszakozás helyett ki kellene javítani.

Varga gondolkodása, tudatos iróniával vagy anélkül, a hittudományt érinti. Az államilag rákényszerített voluntarista közhelyeket „azt kell hinnünk"-kel kezdi sorolni. Hite szerint a művelődési intézmények ezután a magyar művelődési érdekek felé is nyitnak. E bürokratikus logika értelmében az önszerveződés csupán formális kérdés, de nem veszélytelen, s ezért nagyon meg kell fontolni. Annál is inkább, mert főleg Szerbiában elemzik ezt a kérdéskört – vallja be Varga. Ám ő állítólag a kultúrszövetség valószínű gyámkodása miatt is fél, amely nem is tudná összefogni a dolgokat, hiszen túl sok intézményre kellene kiterjednie a figyelmének.

Bálint István állásfoglalása sem konkrétabb vagy hasznosíthatóbb a Rehákénál és tanítványánál (H, 1971. 4. sz.). Az általa fölemlített általánosságok kiválóan alkalmasak a felelőtlenség önnyugtatására, a kockázatvállalás elkerülésére. Ezt tudva Bálint fontosnak tartja leírni, hogy – a politikai és gazdasági manipulációk által – a nacionalizmus is képes nacionalizmust szülni. Ezzel legalábbis az a tézis indokolható meg – hangsúlyozatlanul –, mely szerint „*a magyar vállalatok sem folytatnak... a többségnek megfelelő ösztöndíjpolitikát*". Ez azonban legfeljebb annak a túl tapintatos elismerése, miszerint a kisebb ház előtti (a tulajdonosa által gondosan söprögetett) szemetet a jóval nagyobb utcabeli ház elől hozza a szél. Hogy a nagyobb ház gazdájának kellene sokkal alaposabb hulladékeltakarítást végeznie, annak tudatosítására a jugoszláv kommunista etika nem jogosítja föl a cikkírót. Mi több, arra ösztönöz, hogy a sok szemét eredetét tisztázatlanul hagyva a takarító a takarításban élje föl energiáját, s közben emésztődjön: milyen lassan és eredménytelenül végzi öntisztogató munkáját.

Bálint akkor sem meri elhagyni a közhelyek világát, amikor megállapítja: a sztálinizmussal ellentétes véglet, az egyéni szabadság hipertrofálása alakult ki a jugoszláv filozófiában. Bálintot természetesen cikkének a címe – **A nemzetek és nemzetiségek az alkotmányfüggelékekben** – is szerénységre kötelezi. Csak annak megállapítására, miszerint az emberek kisebb közösségek tagjai is. Hogy ezeknek a közösségeknek működőknek, önfenntartóknak és közhasznúaknak kell lenniük (a dialektika értelmében!) – arra már nem.

Az előbbi két politikus tudóssal ellentétben meghökkentően egyértelmű és (az új baloldal stílusára emlékeztető) éles hangnemet üt meg Mirnics Károly (7N, 1971. II. 26.). A szerb-pártiság vádjától nem félve kijelenti: a nemzetté válás önmagában bürokratikus kérdés, vagyis – igenis – a nemzetiségi kérdésnek szociális aspektusa is van. Nem átalkodik prófétikusan kijelenteni: a nemzetté válás ambíciója nem több csoportönzésnél. A nemzetiségre szerinte csak addig van szükség, amíg lehetőséget ad az új pozíciók megszerzéséhez. Példaként azt hozza föl, hogy a létfontosságú anyanyelvi oktatási és művelődési érdekek anyagi fedezetének rovására néhány hivatalnok kedvéért jelenik meg a Jugoszláv

Hivatalos Lap magyarul, és még három nemzetiségi nyelven. Viszont nincs pénz új folyóiratra, tankönyvkiadásra, tankönyvbehozatalra, színházi vendégszereplésre, a nemzetiségi tudat fejlesztésére. Mirnics, aki a szakmájánál fogva nem lehet járatos az anyanyelvi kultúra egyes részterületein, ráérez a lényegre, a gettósodásra, az anyanyelvi kultúrától való elszakadás veszélyére. Igaz, a másik veszélyről nem beszél. Arra ő sem gondolhat, hogy a nemzetté válás kísérlete legalább átmenetileg tölthetné be a terjeszkedő délszláv nyelv elleni védőbástya szerepét. Mirnics Belgrádban tanult, s legfeljebb a híd-szerepben képzelheti el nemzetiségünknek a magyarság és a délszlávok közötti funkcióját. Ezek szerint távlatilag nincs elképzelése a vajdasági magyarság megmaradásáról, legalább viszonylag szuverén kultúrájáról.

Annál inkább van a Goli otokot megjárt, a magyar (nyelvi) kultúrát vállaló Hock Rezsőnek (H, 1971. 3. sz.). Ő ui., miután fölvázolja a háború utáni jugoszláv jogtörténet kisebbségi-nemzetiségi vonatkozásait, s az 1963-as alkotmánynak a kisebbségekkel kapcsolatos rendelkezéseit is szóvá teszi, a gyakorlattal való elégedetlenségének is hangot ad. Hiányolja a Vajdaság alkotmánytörvénye által előirányzott külön törvény meghozatalát. Az elodázás miatt méltatlankodik. A kifogás szerint ti. ilyesmire nincs pénz, és a nemzetiségek tudnak szerbül. Hock Rezső nem nyugszik bele, hogy nincs nemzetiségi káder a jogi feladatok érvényesítésére, s hogy a jogszabályok még szerbül íródnak. A nyelvművelők ui. teszik a magukét, működik a jogi terminológiai bizottság, amely segíti a fordítószolgálatokat. A Hungarológiai Intézet készíti a jogi szótárt, s megalakult a Jogi Kar lektorátusa, noha csak egy magyar lektorral. Ennek dacára a különféle magyar nyelvű jogi szövegek többnyire elemi hibáktól, félreértésektől hemzsegnek. Így aztán Hock Rezső következtetése és javaslata egyértelmű: „*A már kissé bábelihez hasonló jogi nyelvzavar rendezéséhez mindenekelőtt a hivatott és képesített intézmények és személyek erőinek összpontosítására van szükség.*" A nyelvész jogász akkor vélekedik így, amikor már több mint fél évtizede, egyre szélesedő szerepkörrel, de sokban akadályozottan végzi tevékenységét a Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület.

Az anyanyelv erősödő vára

A JMNYE tevékenysége egészen szerteágazóvá vált a hatvanas évek második felében. Az 1964-ben alakult szervezet négy év alatt szerteágazó és sikeres munkát végzett. 1968-ban Korom Tibor főtitkár hat központi szerv működéséről számolhat be (MSZ, 1968. I. 21.): a sajtó, a pedagógia és a beszédművészet osztályáról, valamint a helyesírási, a terminológiai és a könyvterjesztő bizottságról.

S a négy később alakult fiókszervezetről is: a szabadkairól, a topolyairól, a zomboriról és az újvidékiről.

Kossa János (Kek Zsigmond) hetente közöl nyelvészeti cikkeket, amelyekből már kétkötetnyi válogatás készült. A Magyar Nyelvőr elismerően írt róluk. Kossa tekintélyét jelzi, hogy Lőrincze Lajos a Kossuth rádióban indított rovatának nevét – Édes anyanyelvünk – állítólag a jugoszláviai magyar nyelvésztől kölcsönözte. Legalább ilyen fontos, hogy Deme László, akit a jugoszláviai magyar sajtó és rádió emberei kértek föl véleménynyilvánításra, csupán jót mond a jugoszláviai magyarság felelős vezetőiről, minthogy azok a magyar nyelv társadalmi érvényesülését szorgalmazzák, mert a nyelv ismét közelebb kerül a magyarországihoz (H, 1968. 5. sz.). (Deme nem tudja, az illetékesek pedig az ország külpolitikai érdeke miatt nem merik tudni, hogy a neves magyar nyelvész az örömteljes megállapításában lényegében följelentette a „jugoszláviai magyarság felelős vezetői"-t, legalábbis a nyelvészeket, ui. ezeknek nem szabad elébe vágniuk az eseményeknek, hanem csupán fejet hajtva – a nyelv toldozásával-foldozásával – kísérni azokat.)

A JMNYE egyre inkább a magyarok anyanyelvének csúcsintézményeként működött, noha eredetileg nem ilyen céllal indult. Javaslatára az Újvidéki Rádió és a Magyar Szó nyelvészeti előadásokat közöl Bencédi Józseftől, Lőrincze Lajostól, Kovalovszky Miklóstól, Fischer Sándortól és Ágoston Mihálytól.

Az anyanyelv gondozóinak sugalmazására az iskolák anyanyelvi oktatása is javult. A Pedagógiai Osztály megvitatta, a magyarországival egybehangolta (!) a tantervet, s a tanácsa alapján vették át a magyarországi tankönyveket a 3–8. osztályig. Tekintetbe véve, hogy a tanárok kevert nyelven beszélnek, megfelelő nyelvkönyv készítése van folyamatban.

A terminológiai bizottság viszont a közigazgatás nyelvhasználatának tökéletesítésén munkálkodik. A Magyar Tanszék szótárbizottságának közönségszolgálata a szerbhorvát kifejezések magyar megfelelőit keresi. A nyelvművelők továbbá a vidéki címtáblák írásánál, prospektusok szerkesztésénél is segédkeznek.

Ez azonban mind még nem elég: új fiókokat szeretnének létesíteni Bánátban, Baranyában és a Muraközben. Szükség lenne koordinátorra (fizetett emberre) és közlönyre is.

Korom Tibor beszámolójából nemcsak egy határozott törekvés kecsegtető eredményei rajzolódnak ki, hanem a szűkös anyagiak szabta korlátok is. No meg a politikai bukás lehetősége, amely viszonylag rövid időn belül be is következett. Méghozzá azért, mert – ahogyan Szeli István vallotta be néhány évvel később a **Nyelvművelésünk múltjából** c. tanulmányában (in: Tanszék Tanulmányok, 1972), az anyanyelv- (és nemzetiség-)mentő *„céloknak a felismerése s a megvalósításukra tett javaslatok csak 1968-ban, az Egyesület közgyűlésén nyertek világos meg-*

fogalmazást. E közgyűlés után alakult meg többek között a Terminológiai Bizottság keretében a Jogi-terminológiai Albizottság is, amely elsőrendű feladatának a jugoszláviai magyar nyelv társadalmi érvényesítésének, az intézményekben és a hivatalokban betöltött helyének, valamint a nyelvhasználatra vonatkozó törvényeknek és rendeleteknek a tanulmányozásával volt hivatva foglalkozni. Ez időtől kezdődik az Egyesület aktívabb bekapcsolódása közéletünk mindaddig bizonyos passzivitással és csak távolról figyelt eseményeibe is: a Szocialista Szövetség Tartományi Választmánya, a törvényhozó szervek, a községi politikai szervezetek, a közhivatalok, titkárságok, szakszervezeti tanácsok, munkaszervezetek mind gyakrabban fordulnak véleménynyilvánításért és tanácsért az Egyesület megfelelő szerveihez."

Más szóval 1968-tól a JMNYE bátorkodott egészen komolyan venni a szocialista egyenjogúságot, s tulajdonképpen ezért nyesték vissza kommunista kegyetlenséggel 1971-ben. Viszont Szeli István nem sokkal azután, hogy a JMNYE újra (jóllehet egészen legyöngülten) talpra állt, vallomást merészelt tenni a politikusoknak csupán ártatlan kutakodások, utójavítgatások formájában elfogadható nyelvművelő társaság eredeti ambícióiról, amelyeket a felelősségre vonás során (1971-ben) már csupán egy-két (!) ember mert vállalni.

A kimagyarázkodás lehetősége azonban eleve adott volt, hiszen az Egyesület az 1970 januárjában tartott közgyűlésén a szabályzatának megfelelően elhatárolta magát az olyan törekvéstől, amely „*olyasmire irányul, ami meghaladja az Egyesület jogkörét*", vagyis amely „*valamilyen csúcsszerv hatásköré*"-re aspirált volna. Mondanunk sem kell: a szóbeli – „*a jelenlegi viszonyok és társadalmi-politikai keretek között*" kényszerű – elhatárolódás csupán leplezte azt, ami a JMNYE-et funkcionálissá, emberivé (ha kell: szocialistává) tette. Más szóval az Egyesület, ha életben akart maradni, és hasznos óhajtott lenni, akkor elkerülhetetlenül és egyre inkább a csúcsszerv szerepét kellett betöltenie.

Mindazonáltal erről nem lehetett nyíltan cikkezni. Viszont annál inkább lehetett ennek szellemében cselekvésre buzdítani. Miként pl. Ágoston Mihály tette, amikor – ahelyett, hogy a törvényeket és az általuk nyújtott lehetőségeket kész valóságnak tekintette volna –, hiányérzetének és a nemzetiségi szükségletnek merészelt hangot adni. Ha korábban nem, akkor minden bizonnyal a nacionalistaként nyilvántartottak közé került, amikor a Magyar Szóban kijelentette: „*...többnyelvű közéletre lenne szükség – a többnyelvűségnek sajátosan vajdasági értelmében. [...] Még nincs megadva, hogy mindenütt a helyi lakosság anyanyelvén szólnának a közéleti személyek*". (1968. V. 5.) Sem a magyarokat, sem a szerbeket nem készíti föl az iskola a vajdasági, többnyelvű környezetben végzendő munkára – állítja Ágoston. S amiatt is panaszkodik, hogy rengeteg, előre megrendelt műfordítás készül rossz nyelven – a rádió, a sajtó, a tankönyvkiadó, az iskola számára. Más szóval néhány év után eljött az idő, amikor – a nyelvész fölfogásában – az

anyanyelv a forma másodlagos kérdéséből a szocialista viszonyokkal azonosított lényeggel egyenrangú kérdéssé lépett elő. Ha nem így lenne, aligha jelentené ki a tanár, miszerint „*írni és beszélni kellene magyarul az iskolai, üzemi és hivatali adminisztrációban, gyűléseken, feliratokon*".

A korábban a szűkebb szakmai tevékenységbe kényszerült hivatástudat tágul ki önmaga igazi dimenziójáig, amikor egy évvel később Ágoston egészen addig megy az Új Symposionban megjelentetett cikkében (1969. 50. sz.), hogy a nyelvi mozgalom egyik vezetőjeként – voluntarista nyomatékkal – nyíltan cselekvésre szólítja föl az anyanyelvük iránt addig közönyös magyarokat, a tehetetlen bürokratákat: „*...a hivatali életben és egész közéletünkben el kellene kezdeni a magyar nyelv érvényesítését, mégpedig mindenütt, ahol él magyar lakosság. Még akkor is, ha nyelvünkben jelenleg nincs meg hozzá a szótári alap, vagyis ha nincs meg hozzá a fogalomtudat és a szótudat egyidejűsége. Még akkor is, ha emiatt valameddig felemás lesz a magyar beszéd.*" Vagyis a magyar nyelv teljes ismeretének hiányában is mindenütt, ahol szükség és lehetőség van rá, be kellene vezetni a nyelvünket. Itt már az anyanyelv a nyelvésztanár (közéleti) értékrendjében az első helyre kerül. Annál is inkább, mert aktivista gesztus olyasmit erőltetni próbálni, ami még nem is egészen teljes, s aminek nem biztos, hogy lesznek vállalói, érvényesítői. Ágostonnak e cikkéből is kitűnik: a két évtized határán az addig legkiegyensúlyozottabbak, a mérsékeltségükben látszólag a lényüket mutatók is „megfertőződtek" a nemzetiségi (nemzeti) önmegvalósítás láza, a teljes értékű (szocialista) polgár utópiája által.

Hogy mennyire növekedőben volt ebben az időben a magyar nemzetiségnek – a teljes értékű kulturális megvalósulása érdekében – a politikusokra gyakorolt nyomása, címszerűen is kitűnik a JMNYE alelnökének, a jogász Kongó Tivadarnak a cikkéből: **Mozgalomra van szükség** (7N, 1969. IV. 4.). Természetesen azért, hogy a többségiek nyelvének nem ismerése miatt ne érhesse hátrányos megkülönböztetés a nemzetiségeket. S amiatt is, hogy jobb belátásra kényszerüljenek azok a tartományi magyar politikusok, akik Szalma József tiltakozása szerint (ÚS, 1971. 73. sz.) nem veszik igénybe a Szocialista Szövetség Vajdasági Választmányának ülésein működő fordítószolgálatot, és szerbül beszélnek.

Kolozsi Tibornak, az előrelépés szabadkai kerékkötőjének mérséklődő demagógiája, majd átmeneti megszűnése a mozgalom valós voltát domborítja ki. Előbb még vitába száll Podolszkival, aki szerint a szerbeknek is tudniuk kell magyarul. Kolozsi ezt szabad választás kérdésévé teszi, mondván: ő is beszél magyarul a többségiek között (7N, 1971. II. 12.). Akkor beszél mellé a 7 Nap főszerkesztője, amikor már felszínre kerültek a magyar nyelv háttérbe szorulásának következményeit dokumentáló kutatások, s amikor már minden ténylegesen szocialista érzelmű és gondolkodású értelmiséginek állást kellene foglalnia azoknak az embereknek a helyi viszonyokhoz, kultúrához való kötelező

alkalmazkodása mellett, akiknek a Délvidéken eltöltött hónapok, esetleg évek, netalán évtizedek során rá kellett volna jönniük a társadalmi beilleszkedés íratlan törvényeire, a másság megismerésére és annak így lehetővé váló tiszteletére. Amit nem ismerünk, azt az önbecslésünk reflexeként hajlamosak vagyunk leértékelni, elutasítani. Amit nem kötelező már az iskolában tanulni vagy a munkahelyen alkalmazni, az fölösleges, tehát a jobbik esetben megtűrhető. Kolozsi megelégedne azzal, ha a jövőben is csupán megtűrnék a magyarokat.

A mozgalom nyomásának azonban ő sem képes ellenállni. A következő hónapban arról cikkezik (7N, III. 26.), miszerint a JMNYE közönségszolgálata a vállalatok és intézmények rendelkezésére áll. A hét öt napjának délutánján a Népkörben ügyeletes várja a jelentkezést. Elsőként a Szabadkai Rádió érdeklődött, de a Dekor vállalatnak is kell a segítség a fénycsöves reklámok szövegével kapcsolatban. Kolozsi a JMNYE segítségét a moziknak (a feliratozásnál), a reklám- és plakátkészítőknek is fölkínálja.

Fél évvel később még közelebb férkőzik Kolozsi az emberi valósághoz, amikor arról számol be, hogy a JMNYE Jogi-terminológiai Szakosztálya széles körű értekezletet szervezett a Népkörben. A vajdasági képviselőház elé kerülő törvénytervezetet vitatta meg. Azt kellett eldönteni: milyen feltételek mellett és hol, alsó- vagy felsőszintű határozattal vezessék be a többnyelvűséget. Kolozsi e beszámolójában akaratlanul is kénytelen leleplezni: hova vezet az, amikor a szerbhorvát ajkúak nem tanulják a községben többséget alkotó magyarok nyelvét. Ti. a politikai szervezetek és a másajkúak alig képviseltették magukat, mintha a kérdéskör csak magyarügy lenne. Jobb lett volna, ha a Szocialista Szövetség szervezi meg a vitát – méltatlankodik a cikkíró. Ezzel kapcsolatban aligha lehet kétségbe vonni véleményének hitelességét.

A romba döntés

A JMNYE mozgalmának a Magyar Szó heti mellékleteként 1971. október 2-ától megindított Nyelvművelő volt a hattyúdala. Szeli István, a mozgalom legtekintélyesebb embere (első elnöke) még eretnek módján a következőket írhatta: „*…a jugoszláviai magyar köznyelv nem pusztán bizonyos nyelvhelyességi normák népszerűsítésének a sikerén áll vagy bukik, hanem az egész nyelvi közösség nyelvi öntudatán, nyelvünk társadalmi megbecsülésén, elfogadásán és érvényesülésén. Ezért közlönyünk foglalkozni kíván a társadalompolitikai közösségek és önigazgatási szervek nyelvhasználatra vonatkozó határozataival, rendelkezéseivel is, a szakszolgálatok elemzéseivel és felméréseivel is…*” Ennyiből is látszik: néhány hónappal később Szeli pusztán a tekintélyének köszönhetően nem lett áldozata azoknak a tisztogatásoknak,

amelyeket a sztálini-titóista politikusok foganatosítottak, hogy hatalmuk biztonságának érdekében – paranoiás érzeteikre hallgatva – csökkentsék a nemzetiségek alkotmány által lehetővé tett és a törvények által szavatolt művelődési és önmegvalósítási jogai érvényesítésének lehetőségét.

A kényszerű pálfordulásoknak a szabadkai Népkör a főszínhelye. A dátum: 1971. december 23. Ekkor kerül sor a(z ön)leszámolásokra, a vádaskodásokra és a mentegetőzésekre. Egy olyan nemzeti (és nemzetközi) mozgalom tagjainak részéről, akiknek európaiságához, humanista lényegéhez (ha tetszik: szocialista alapjaihoz) nem férhet kétség.

A JMNYE jegyzőkönyve szerint az ülésen Kongó Tivadar, Tóth Lajos, Urbán János, Vajda József, Szabó Lajos, Uzon Miklós, Lévay Endre, Szecsei Mihály, Lakatos Gizella, Varga Zoltán és mások voltak jelen, majd pedig Ágoston Mihály, Korom Tibor, Kovács József, Sztáncsics András, Kalapis Zoltán, Korhecz Tamás, Gubás Jenő és Bagi Károly.

A vita témája Kongó Tivadar, a JMNYE elnöke és Uzon Miklós vezetőségi tag elleni vád: nacionalista szellemben tevékenykedtek. Kongó állítólagos bűne, hogy a jogi-terminológiai csoport politizált, s a nemzetiségi törvénytervezetet vitatta. Emellett magánemberként azt állította, hogy a kétnyelvűségre szánt pénzt az illetékesek másra költötték. Uzon viszont, ugyancsak magánemberként, kitartott a „vertikalista" elvei mellett, s beadta a lemondását.

Kongó szerint a tartomány pártvezetősége kérte föl őket egyénenként politikai véleményezésekre, s máról holnapra lett bűn az, ami addig erény volt. A kétnyelvűségről készült jelentést kritizálta, de a fordító, ahelyett, hogy a munkáját végezte volna, meghazudtolta és szidalmazta őt. Konkrétan egyetlen megnyilatkozását sem tudták bírálni Kongónak, ezért a legközelebbi ülésen rehabilitálták, s megmaradt funkciójában.

Ágoston Mihály a nyilatkozatában fontosnak tartotta a JMNYE-et ért bírálatot (!?), s határozott program nélkülinek mondta az Egyesületet (mintha nem saját maga adta volna idézett cikkében a kicsit sem bürokratikus direktívát a magyar nyelv közéleti használatának vonatkozásában). Kénytelen volt kijelenteni, miszerint nekik nincs joguk a szülőket arra figyelmeztetni, hogy ne írassák a gyerekeiket szerb tagozatra. Az anyanyelven való tanulást az emberek érdekévé kell tenni. (Vagyis a tudatnak nem szabad megengedni a viszonyok befolyásolását. Meg kell várni, míg az ember tudata a megváltozott társadalmi helyzetének megfelelően átminősül. Nem más ez így, mint a marxista gondolkodásnak a vajdasági kommunista bürokrácia szükségletei szerinti eltorzítása.)

Ágoston Mihály ekkori nyilatkozata tehát katasztrofális. Ez a nyelvész korábbi magatartásával összefüggésben érthetetlen lenne, ha nem tartanánk szem előtt, hogy ő, minden idők legjobb nyelvésze a Délvidéken, az Egyetem statútu-

mával ellentétben, ekkor még mindig (s ezután is egy évtizedig) nem doktorált, következőleg a felfüggesztés rémével is meg kellett küzdenie. Ezt tudva nem hangozhat túlságosan meglepően: „*Egyáltalán nem cél az, hogy minél több magyar orvos legyen. A cél az, hogy elegendő [...] olyan orvos legyen, aki tud magyarul.*" Mert: mi nem magyar egyesület vagyunk, hanem nyelvművelő egyesület – sugallja Ágoston, aki horgosi származású létére gúnyolja a szabadkai „klub"-kultúrát, a vacsorákat. Hangsúlyozza: ő itthon érzi magát a Vajdaságban, s hogy Uzon ezután ne formáljon egyéni véleményt.

A deduktív kommunista logika szerint mindenképpen igaza van. A gyakorlatban viszont azért nem humanista ez a magatartás, mert a nem magyar orvosok között egyre kevesebben tudnak magyarul, ti. a délszlávok egyre kevésbé töltik gyermekkorukat a magyarok környezetében, viszont egyáltalán nem valószínű, hogy a kommunista felsőbbrendűségben nevelkedettek megfelelő elmélyültséggel kezdenek a lenézett („megszálló" fasiszták által is használt) bonyolult nemzetiségi nyelv tanulásához. Egyébként a reális fölfogás szerint is: hogy a magyar diákok szülei anyanyelvi tagozatra íratják-e gyermeküket, az annak is a függvénye: vannak-e magyarul tudó (tehát szükségképpen: magyar) orvosok. Ha ui. vannak, akkor a kapcsolatteremtés könnyedségének köszönhetően javul az anyanyelv társadalmi értékéről alkotott kép. Meg aztán a nemzetiségi kisebbrendűségi érzést is gyógyítaná valamelyest, hogy a magyaroknak is vannak szellemi képességeik és anyagi föltételeik az orvosi (vagy más) diplomák megszerzésére.

Így aztán nem csoda, ha a következő címen ad tájékoztatót a Népkör eseményeiről – egy héttel később – a Magyar Szó: **A nyelvművelő egyesületnek nem volt konkrét koncepciója – mondta Ágoston Mihály a vezetőség szerdai ülésén** (1971. XII. 30.). (Mellesleg később Penavin Olga úgy nyilatkozik, hogy volt módosított szabályzat, meghatározott feladatkör, tehát a JMNYE nem akart csúcsszervvé lenni. – MSZ, 1972. I. 9.) Varga László politikus véleménye ráépülhet Ágostonéra, a nyelvészszakemberére. Varga szerint „*a JMNYE, de főképpen a szabadkai fiókszervezet olyan célkitűzéseket is magáévá tett, ami tipikusan magán viseli a kisebbségi szellemet*". Uzont romboló elemnek tartja. Kongót is részben bírálják.

Vlado Popin tartományi funkcionárius kritizálta Burány Bélát, Bori Imrét és Kongó Tivadart a nemzetiségek sorsa miatti túlzott aggályok okán.

Szűcs Imre beszámolója (1972. I. 9.) a vezetőség üléséről arról tájékoztat, hogy a JMNYE egészében jól dolgozott, de bírálni kell benne azt, ami nem egyezik a JKSZ Elnöksége 21. ülésének szellemével. „*Az egyesület vezetősége igazoltnak látja, hogy a szabadkai fiókszervezet elítélte Uzon Miklós tevékenységét és kizárta soraiból.*" A tetejében Ágoston Mihály Kongót is bírálja, „*mert nem akart vezetőként fellépni, tolerálta a dolgokat, Uzon felszólalását, ami szintén káros volt*".

Varga László viszont természetszerűleg tarthat leckét a magyarságszemléletről és az önkritika fontosságáról.

Egyes-egyedül Herceg János védi a tagokat és az írókat, mondván: „kísértetjárás fenyeget".

Abban sincs semmi rendkívüli, hogy néhány nap múlva Kolozsi Tibor 7 Napjában aláíratlanul **Kísértetek Vajdaságban** címen jelenik meg kárörvendő cikk a JMNYE tragédiájáról (7N, 1972. I. 14.). A névtelen szerző Hercegre céloz, „azokra" (akaratlanul önmagára is), akik 1942-ben nemigen tiltakoztak a kísértetek ellen. Az ő aknamunkájuk eredményeként „*a szabadkai nyelvművelő tevékenység kezdettől fogva a vertikalizmus eszméivel volt átitatva, ami gyakorlatilag konkrét önszervezési törekvésekben nyilvánult meg. Körleveleket írtak a szülőknek, hogy milyen iskolába írassák a gyermekeiket. A nyelvművelő egyesület állítólag önmagát tömjénezte, hogy csak ő viseli anyanyelvünk gondját. Emellett kísérlet történt a régi fiókszervezetes Népkör visszaállítására. Ezzel kapcsolatban a 7 Nap szerkesztőségében folyt is egy beszélgetés. Mindez, és nem utolsósorban a kérkedő, hangos nacionalizmus megtűrése a nyelvművelés körül, önmagukban is politikai bizonyítékok.*"

Az írás egy héttel később folytatódik, s Ágoston Mihályt és Szeli Istvánt igazolja.

A következő hónap közepén Kolozsi Tibor **Kommunista nyelvművelés** címen (7N, 1972. III. 17.) cikket jelentet meg, amelyben megállapítja: „*Szabadkán egy időre valósággal elnémult a nyelvművelő munka.*" Mintha teljes söprögetésről lenne szó, nemcsak egyes törekvések meghiúsításáról. Kolozsi Mirko Čanadanović vezető politikusra hivatkozik, aki sürgeti a vajdasági magyarok kulturális eredményeinek szerb nyelvű ismertetését. Majd hozzáteszi: a magyaroknak viszont a Matica munkáját kellene figyelemmel kísérniük. (Mintha addig ezt nem tették volna!)

Mindennek eredményeként Kolozsi Tibor másfél évvel későbbi beszámolója szerint „*Szabadkán immár mintegy másfél éve szünetelt a nyelvművelő egyesület fiókszervezetének tevékenysége. ...kialakult egy olyan mesterségesen táplált légkör, hogy veszedelmes dolog a magyar nyelvművelés ügyét szolgálni.*" (7N, 1973. IX. 14.) Állítólag ez a szolgálat ekkor újjászületőben van. Kolozsi a célszerű anyanyelvi kommunikáció fejlesztésének fontosságát emeli ki a nemzeti összetartozással szemben. Itt vagy politikai szadomazochizmusról vagy társadalom-lélektani érzéketlenségről van szó. Mert vajon lehet-e elválasztani az anyanyelvművelést a nemzeti összetartozás tudatától? Az egyik föltételezi a másikat. A magyar emberek közösségének van szüksége arra, hogy az anyanyelv minél tökéletesebben tölthesse be kommunikatív funkcióját. Másfelől pedig a dolgozószobájában vagy a könyvtárban cselekvő nyelvész is csak akkor látja értelmét a munkájának, ha nem félelemmel terhelt, egymástól elszigetelt, mert a származásuk szerint azonos nyelv használatára ítélt individuumok számára csiszol kifejezőeszközt, hanem a születésükkel föltételezett összetartozást természetszerűleg vállaló, ártatlan szokásaik szerint is összetartozó embercsoport számára.

GYERMEKFIGURÁK MINT TÁRSADALOMBÍRÁLATI ESZKÖZÖK (1968–1973)

A jugoszláv állam gyermekmeséi

Egészen a hatvanas évek fordulójáig nem beszélhetünk jugoszláviai magyar gyermekirodalomról. A magyar írók csak ritkán intézték szavukat az ifjúsághoz. Nem volt igazán a közvetett gyermeknevelő szerepükre sem szükség. A fiatalok irányítását az állam sajátította ki magának. Ez érthető is, hiszen csak a délszlávok, s közöttük is elsősorban a szerbek dicsekedhettek a háború idején a hegyekben és az erdőkben véghezvitt hőstetteikkel, amelyekkel – ahogyan ezt már az óvodásoknak is tudniuk kellett – egy nemzetileg szabad és társadalmilag egyenlő, illetve munkásuralmi világot alapoztak meg. Ezt az üzenetet a partizántörténetek közvetítették, amelyekben Tito marsall a közvetlenül vagy a közvetve irányító szerepét töltötte be. Előbb a Testvériség-Egység Könyvkiadó, később a Forum Könyvkiadó ennek a nemritkán alacsony színvonalú, giccses, ponyvajellegű irodalomnak a lefordíttatásával és megjelentetésével volt megbízva. Ez a tény különösen azért szomorú, mert a szóban forgó könyvek számos esetben a szerb nyelv és irodalom tanításának keretében is a kötelező olvasmányok között voltak, s előfordult, hogy a diákok tudatában két nyelven is ott hagyta a nyomát az egyoldalú emberkép.

„*Mint ismeretes, a gyermekek és a tanulóifjúság legnépszerűbb írója országszerte Branko Ćopić. Megnyugtató, hogy a fenti olvasók közé sorolhatjuk a jugoszláviai magyar gyerekeket is. Szerzőnk 17 bibliográfiai egységével messze megelőz minden más írót..., s azt is elmondhatjuk, hogy minden írása, melyet a gyermekeknek szánt, a magyar gyermekekhez is eljutott anyanyelvükön. Első szövege, a* Pionírok *című színpadi mesejáték 5 felvonásban már 1947-ben megjelent, s még ugyanebben az évben a legnépszerűbb könyve, a* Partizánmesék is..., *mely összesen 4 kiadást ért meg magyarul. Utána mindjárt a másik partizántörténete következik, a* Nikola Bursać kalandjai..., *amely háromszor jelent meg magyarul. Ćopić műveinek népszerűsége s a mindenkori magyar könyvkiadás igyekezete, hogy a gyermekek állandó és meg-megújuló érdeklődését forradalmunk s nép-*

felszabadító háborúnk iránt kielégítse, egyúttal e tevékenység legfőbb pozitív irányát és eredményét is jelzi. E törekvés eredményeként kell számba vennünk France Bevk népszerű Tito*-könyvének 4 kiadását, továbbá Branko Pavlović:* Tito kíséretében, *Milivoj Matošec:* A kumroveci gyermekévek, *Vladimir Nazor:* Grujo, a kis pionír, Jože, az óriás, Partizánlegendák, *Tone Seliškar:* Partizánmesék, *Dušan Kostić:* Sutjeska *című könyveit, valamint Arsen Diklić:* Ne nézz vissza, fiam *és* Kisréti szállás *regényeit, amelyek film- (és tévéfilm-) változata is páratlan sikert aratott. S e művek, kiadványok sorában kell említenünk a* Történetek a népfelszabadító háborúból *10 füzetben (majd egy kötetben) megjelent könyvet is…*" – írja Juhász Géza az összefoglalásában. Majd lejjebb: „*A már említett Branko Ćopić és France Bevk után a sor így folytatódik – zárójelben a megjelenés számával – Milivoj Matošec (6), Mirko Petrović (4), Mato Lovrak (4), Dragan Lukić (4), Arsen Diklić (3), Dušan Kostić (3), Ivan Kušan (3), Branko V. Radičević (3), Ela Peroci (3), Anđelka Martić (3), Mira Alečković (2), Berislav Kosier (2), Gabro Vidović (2), Ahmed Hromadžić (2) stb. Itt kell külön is említeni az ötvenes évek végén megjelent három kivételesen nagysikerű ifjúsági regényt, Berislav Kosier:* Jó szelet, Kék madár, *Mato Lovrak:* Hófúvásban *és Tone Seliškar:* Kék Sirály, *amelyek magyar fordításban is több kiadást értek meg.*" **(Az alapozás fontossága.** Ü, 1982. 1–2. sz.)

A délszláv háborús mitológia dömpingjével a délvidéki magyar írók nem állhatták a versenyt. Ami a délszláv íróknál nemritkán a személyes emlékek vagy a családi hagyományok megszépítése, művelődéspolitikai alkalmazása volt, az a magyaroknál történelemhamisító hivalkodásként hatott volna. Ha viszont realisztikusan beérik a hajdani hatósági erőszak elleni tiltakozás gesztusainak lelki összefüggésű ábrázolásával, művük érdekessége nem állhatta volna a versenyt azokkal a hatásos eposzi túlzásokkal, amelyek eredménye – a Tito partizánjai által legyőzött ellenség és megteremtett hatalom – kézzelfogható valóság volt. Így aztán 1945-től 1970-ig mindössze 16 ifjúsági kötet jelent meg a jugoszláviai magyar írók tollából, szemben a magyarra fordított délszláv gyermekirodalom csaknem hétszeresével. Ekkor azonban a kiírt regénypályázat eredményeként egy év alatt a fele (8) látott napvilágot ahhoz képest, ahány jugoszláviai magyar ifjúsági mű az előző negyed évszázad alatt kiadásra kerülhetett.

Megdöbbentő, hogy a vajdasági magyar írók ifjúsági műveit – Fehér Ferenc és Németh István, valamint még egy-két szerző kivételével – érdemben a hetvenes években sem ültetik át szerbhorvát nyelvre.

A falutól a városig és vissza

A Forum Könyvkiadó által 1968-ban kiírt ifjúsági regénypályázat még inkább szárnyakat adott annak, ami az európai és az országbeli politikai események hatására különben is föllendülőben volt. Számos író ismerte föl annak lehetőségét, hogy – az ifjúság sorsát választva példának s nem is csupán a fiatalokhoz intézve a szavát – mondja el a korábban kényszerűen elhallgatott véleményét a társadalomról.

A hatvanas és hetvenes évek fordulóján – a lelkiismeret könnyebbítésének lehetőségével összefüggésben – valósággal divattá vált a „szocialista" társadalom elmarasztalása. Az írók-költők olykor szinte versengtek: ki alkot negatívabb képet arról a világról, amelyben neveltetnie és dolgoznia adatott. A bírálatra maga a Jugoszláv Kommunista Szövetség is fölhatalmazta az alkotókat, állítván, hogy az eszmények megvalósításáért folyamatos a küzdelem, amelynek módszeréhez az öntudatos kritika is hozzátartozik. Ám korántsem minden létező bírálata. Márpedig a legkiemelkedőbb ifjúsági könyvek szerzői ezt az újbaloldali eszményt közelítették meg bírálatukban. Csupán Tito és a nemzetiségi viszonyok maradtak tabuk számukra. Azonban a teljes valóságkép kialakításáról való lemondásuk dacára irodalomesztétikailag hiteles, vagy legalábbis etikailag magával ragadó, eszméltető jellegű tiltakozásokat adtak a fiatalok – és a felnőttek – kezébe. Negatív példák ábrázolásával igyekeztek tanítani – és nevelni is.

Minthogy Németh István a neveltetésénél fogva és az indulásától kezdve volt elkötelezettje a kommunista rendszernek, ezért nemcsak erkölcsi jogaként, hanem kötelességeként is gyakorolta a társadalombírálatot. Ez a **Vadalma** c. regénye (1970) esetében inkább csak a falu és város szellemének óvatos szembeállításában nyilvánul meg. Az előbbi nem vált az utóbbi megítélésének mértékévé az említett műben (s egyelőre másutt sem).

A **Vadalma** életszerűségét, belső feszültségét annak a humornak köszönheti, mely a kétféle világszemléletnek szinte folyamatos szembesítéséből ered. A hatás azért jelentős, mert annak a kisfiúnak a falubeli kalandjait foglalja magába a mű, aki az iskolában tanultak és a saját tapasztalatai alapján nem csupán a vendéglátóinak és az új ismerőseinek magatartását ítéli meg, hanem azét a környezetét is, melyből átmenetileg el kellett távoznia. A „kis bitlisz" fölénye vitális-etikai jellegű, és humorban nyer formát. A kis száműzött, akit az orvos család pusztán azért küldött nyáron a falusi rokonokhoz, mert nem teljesítette a számára előírt normát (nem lett színjeles), hallomásból fokozatosan megismerkedik apja gyermekkori csínytevéseivel, igazi énjével, amit addig a szülői póz gondosan elrejtett előle. A regényt a főhősnek a barátjához írt levélsorozata alkotja, amelynek eredetiségéhez az argó kifejezései is hozzájárulhatnak.

A regényben természetszerűleg sok az alapjában véve közhelyes fordulat (a pap kétszínű magatartásával, Ilka néni bigottságával kapcsolatban), az író szellemessége azonban frissítő hatású. A kis túl okos ui. a fölnőttek mesterkéltségét visszautasítja: „*Tamás bácsi se bírja a nagyképűsködést. Irtó tetszik nekem az öreg huligán, nem olyan például, mint apa, akit én nagyon tisztelek, de ha nagy ritkán szóra érdemesít, csak tanácsai vannak számomra, s azokat is magas szónoki emelvényről intézi hozzám.*" (18. p.)

Az író a **Vadalmá**ban még úgyszólván menekül az elől, aminek a **Sebestyén** c. (Híd-díjjal kitüntetett) regényében (1972) közvetlenül a szemébe néz. Mert a **Sebestyén** a **Vadalma** folytatásának tekintendő még akkor is, ha a nevek és egyéb családi konkrétumok látszólag nem igazolják is ezt a tételt. Az immár kamasszá lett kisfiúnak a testi és értelmi érés egy magasabb szintjén kell megküzdenie önmagáért, a családban és az iskolában betöltött helyéért. A **Sebestyén** cselekményben szegényebb, színekben szürkébb regény a **Vadalmá**nál. Pedig úgy tetszhet, hogy a város (Újvidék) jóval változatosabb föltételeket nyújt a fiatalok számára a falunál. Ennek ellenére míg a vidék a kinyílás, a cselekvés lehetőségét nyújtja a „kis bitlisz" számára, aki a korosztálya szintjén már a szerelmet is ízlelgeti, addig a város csupán kínálni tud sokat, valójában keveset ad, benne nehezen jönnek létre a magányt megszüntető kapcsolatok.

A **Vadalma** hőse városbeli problematikájának csak a derűs oldaláról ismerkedhetünk meg: a „kis bitlisz" vidéki rokonainál jött rá végérvényesen, hogy a felnőttek sem jobbak nála, sőt még rosszabbak, mint ő, mert képmutatók. Nos, Sebestyén tudatában a tekintély már halott. Ezért szájal és durcáskodik szüleivel, emiatt nem tudja, kihez és mihez igazodjon mindennapi kötelességének végzésében. A durcásságának azonban – a **Vadalma** hősének jobbára ösztönös dacosságával, elképesztés-vágyával ellentétben – cinizmus a tartalma. Ez az értékválságnak, az erkölcsi tartás hiányának következménye, és a – fekete humor szülője. Míg ui. a „kis bitlisz" életösztöne csak a formális illem elgépiesítő hatásával szegülhet szembe, addig Sebestyénnél a normák tartalmatlansága okozta tehetetlenségben van az ellenmondás forrása. Őt olyan eszmény követésére noszogatja a környezete, amelyre saját maga nem mutat példát.

Németh műve a fiatalok helyzetét tekintve a délvidéki magyar ifjúság helyzetét jellemző alkotás: Sebestyén és társai mást sem tesznek, mint unatkoznak és tűrnek. A főhőst megpofozzák, megbántják, ő eloldalog. Köztük (városi-értelmiségi családok csemetéi között) testi kényelem szempontjából a legszegényebbnek sem annyira rossz a sorsa, hogy lázadjon. Rossz közérzetüknek hallgatás a gyakori velejárója, esetleg a cinikusan tagadó válasz. Szóbeli válasz, semmi több. Sebestyén születésnapjának megünneplése is csak arra jó, hogy az igazi ünnep hiánya kidomborodjék. Fia helyett az anyja lelkesedik, úgy, ahogy azt az idősebb

nemzedékbe a még elfogadott eszmények segítségével belenevelték. Sebestyén számára azonban az ünnep spontán élettel azonos. Arra az időre gondol vissza, amikor még éltek falusi nagyszülei, s úgy ünnepelték meg náluk a születésnapját, hogy csak másnap tudta meg: minek is köszönhette a váratlan örömök szokatlan fölhalmozódását.

E regényben nem orvos az apa, mint a **Vadalmá**ban, hanem – hogy tekintélyét még csak alá se kelljen ásni – funkcionárius. Sebestyénnek, a húgával ellentétben, nincsenek illúziói: „*Apát Ju jónak, becsületesnek, igazságosnak írja le, aki kizárólag a családjáért és a szocialista társadalomért él. Én még hozzátettem volna: és a vasárnapi tyúklevesért. És a vasárnap esti sporthíradóért.*" (31. p.) Ami pedig az apja hivatását illeti: „*Megvan egy szövege, és azt tudni kell alkalmazni a konkrét helyzetre.*" (101. p.)

A regény által megragadott világ mesterkéltségét a forma is utánozza. Ami lényegbevágó, azt a szereplők mind írásból tudják meg. Már a **Vadalma** is szabálytalan levelek sorozata volt, ám a **Sebestyén** e tekintetben is fölülmúlja elődjét. A főhős itt naplót vezet, s ilyen formában egy hét eseménytörténetét tárja föl. De Sebestyén nem csupán a saját őszinteségét méri ily módon, hanem a környezetéét is. Megfigyeli: húga az írásbeli dolgozatában a szüleiről, a fölnőttekről és saját magáról szólva az iskola által belenevelt, a valóságot elleplező sablonokat kezdi alkalmazni. Húga naivan őszinte. A kislány vallomásában mindenesetre megérzi az önzetlenség szívdobbanásait, ami egy pillanatra megingatja embergyűlöletében.

Mindazonáltal a fia jelene iránt érzéketlen apáról váratlanul az ellenkezője derül ki, mint amit gondoltunk róla. A különféle felelősségekkel agyonterhelt ember, aki még a családi asztalnál is a forradalmi múltból eredő kötelezettségekről prédikál a fiának, titkon a legmélyebb megértést tanúsítja iránta, és szorong a vele való kapcsolat megszakadása miatt. A janicsár politikus lelke titkos zugának irodalmi fölfedezése? Valószínű. Hiszen az író egy kicsit saját maga is politikus (mint riporter). De kemény kritika is a politikus apa rejtett énjének föltárása, amely az emberség kibontakozásának társadalmi akadályozottságára mutat. Akkor is, ha a család el mer távolodni az ugyancsak funkcionárius (igaz, magyarosan írt) Zidárevicséktől... Igaz viszont, hogy egészen vajdasági magyar csupán akkor lehetne a regény, ha a fiú magyarság-élménye is helyet kaphatott volna a motívumai között.

A nagy túlzás mint erkölcsi tett

Némethnél nehezebb a dolga Fehér Ferencnek, amikor a saját korával kell szembesülnie. Fehér attitűdjében nincs olyan mértékben jelen a társadalomkritika, mint írótársáéban. Indulásának nemzeti elkötelezettségével függ össze, miszerint **A kőkecske titka** c. regény (1972) adott napi politikai elvárásoknak megfelelő témaválasztása, valamint az ezzel összefüggő humanista és általános emberi vonatkozások hangsúlyozása baloldali és jugoszláv szellemű ifjúsági regényt eredményezett. De nem hiteltelent, minthogy főhősében, a kis Bicében Fehér jórészt egykori önmagát mintázta meg. Erről már a mű első fejezete tanúskodik, amely szürrealista technikával azért készült, hogy minél elmélyültebben fejeződjön ki a kisfiú életérzése és általában a bácskai falu családi életének patriarchális hangulata. Az írónak kifinomult érzéke van a kiszolgáltatottság és alárendeltség szégyenérzetként, elveszettség-élményként való szemléltetéséhez.

A kőkecske kincse Fehér Ferenc regényének sokatmondó szimbóluma. Általa először is visszafelé, a hiedelmek világába, a török hódoltság korába röptet a képzelet. De a következő évtizedek felé is! A regény kis hősei ui., Bicével az élükön, a szegények megsegítésére gondolva alapítják meg kincskereső egyletüket. Nem véletlen azonban, hogy éppen Ferenc bácsitól, az illegális kommunista párt tagjától hallanak legtöbbet a török fővezér egykor elásott aranyának legendájáról. Akkor lenne vulgáris a kőkecske kincsének szimbóluma, ha Ferenc bácsi eszmei fölvilágosításban részesítené a gyerekeket, akik így megokosodva, önmagukat is fölülmúlva vennének részt „a fasiszták" és „az osztályellenség" legyőzésében. Hogy ma már az író valószínű mosolyát is érzékeljük, amikor arra gondolunk, miszerint a törökök (végül is meg nem talált) kincséről legtöbbet a délszláv kommunisták pártjának egyik magyar tagja tud, arra a regény megírása óta eltelt évtizedek adnak magyarázatot.

A történelemből ismeretes, mi történt Bácskában 1941. április elejétől. A regénybeli fölnőttek hallgatnak, mert félnek. A szerb monarcho-fasizmus alatt nyomorgók közül átmenetileg sokan örülnek a magyar sereg bejövetelének, a visszacsatolásnak. Ez az ujjongás azonban nem szakíthatja ki a tájjellegű, mélyebb gyökereket. Azt, hogy az élet törvényei tartósabb közösséget teremtettek a Délvidéken élő egyszerű szerb emberekkel, semhogy a nemzeti elfogultság megronthatná a szegények között régóta kialakult, jó kapcsolatokat. A regény csupán ez utóbbiakat ábrázolja. A Bice és Marica, a kis szerb lány között szövődő bensőséges barátság jó alkalom az író számára a nacionalizmusok tobzódásának idejében az érzelmek nemzetköziségéről való tanúbizonyság-tevésre. S persze annak bizonyítására is alkalmas, hogy az író az indulásának gyanús körülményei

dacára sem szeparatista, mi több, ha családilag, a magánéletében nem is, de szépíróként annál inkább hajlandó demonstrálni a testvériség–egységet.

Ezzel összefüggésben azonban túlzásokba is téved. 1941-ben még nem lehetett biztosan tudni: vajon Hitler vagy pedig Sztálin fogja-e megnyerni a háborút. Következőleg akkor is erőltetetten hat a konspiráció, amely az egyik kommunista sebesült életének megmentése érdekében – egy gyógyszerészt is bevonva – folyik, ha a régió emberei az utólagos megtorlások ősi tapasztalataiból okulva olykor hajlamosak is a kétkulacsosságra. Tévednénk azonban, amennyiben nem látnánk meg: Fehért nem egyszerűen a vonalasság ragadtatta erre a nagyotmondásra. A Jugoszláviában élő magyarok ti. csak akkor ülhettek le „egyenrangúakként" „népeink és nemzetiségeink" asztalához, ha sikerült bebizonyítaniuk a „fasiszta megszállók" elleni „népfelszabadító háború"-ban való tömeges részvételüket. A kegyes hazugság aranyat ért akkor, amikor a szerb nacionalizmus időnként a tisztes másodrangúságot (pl. a területi iskolák magyar tagozatait) is sokallotta.

Hogy Fehér Ferencet végső soron nem az önzése ragadtatta a jugoszláv napi politikának megfelelő túlzásokra, a műnek egy eddig érintetlen motívumából is kiderül. Fehér a már ismertetett módon „vásárolta" meg azt a jogot, hogy a „hódítót" szintén manipuláció áldozataként, emberként ábrázolja. Ennek megfelelően az egyik katona, aki a bevonuló katonaság elleni váratlan partizántámadás idején a megtorló intézkedések végrehajtói közé tartozik, Bice szüleihez beszállásolva (!), családjától elszakított apaként hatódik meg (!), és így veszi át kislánya számára a játékvasalót, anélkül, hogy tudná: a játékszer abból a házból származik, amelynek megsemmisítésében részt vett (!).

Szocializmus pedig – nincs

A Forum Könyvkiadó ifjúsági regénypályázatának nyertese Gion Nándor lett az **Engem nem úgy hívnak** c. művével. Aligha váratlan azonban az író diadalmaskodása, hiszen itt is alkalmazott stílusa (a főleg az argóból eredő szavaknak, a normális szempont szerint jelentéktelen, csupán a szereplők értékrendjében fontos gondolatoknak a maguk módján ritmikus visszatérése) ui. azzal a játékos mellébeszéléssel van összefüggésben, melynek genezisét a szerzőnek **Kétéltűek a barlangban** c. első regényében (1968) találhatjuk meg. Ebben figyelhetjük meg legpontosabban: Gion művei esetében az irónia sajátos fajtájáról beszélhetünk. E regényben a diákok a **Pál utcai fiúk** gittegyletéhez hasonlóan megalapítják az Első Amatőr Hegymászók Egyesületét. A program középpontjában a tagadás áll: „*Mindenkinek kell, hogy legyen saját világa, és azt csak haszontalan dolgokból lehet*

felépíteni, mivel ma már csupán a haszontalan dolgok szilárdak. Amint valamiben értéket fedeznek fel, az megszűnik szilárdnak lenni." (6. p.) Nem kétséges: az ironikus játék mögött valójában a napi hasznosságon túli célokat követő Symposion-mozgalom szatírája dereng föl. Ebből a szempontból lehet érdekes pl. a Szegény Kis Rahmánovics alakja, aki hegyvidéki jövevényként végzett magyar nyelvű iskolát. Ahogyan a symposionisták is kezdetben csupán a nyelvük és részben az iskoláztatásuk által kapcsolódhattak a magyarsághoz...

Ezzel összefüggésben Gion ifjúsági regényeinek (és részben a fölnőttek számára írottaknak is) abban rejlik a bravúrja, hogy különcöknek tetsző hősei – kívülről nézve – jelentéktelen tettekben valósítanak meg értékeket, miközben csoportnyelvük kifejezéseivel nyomatékosított (és ezzel persze egyúttal visszavont) komolysággal mérlegelik céljaikat és lehetőségeiket.

Hogy a rögeszme és az önismétlés hogyan alakul át félreérthetetlen minőséggé, arra az **Engem nem úgy hívnak** c. regény (1970) szolgáltat példát. Az inasgyerek főhős körül műveletlen fél-alvilági szereplőket találunk, akik a pénz és a giccs bűvöletében élnek – rendezetlen életkörülmények között. Tetteik és beszédjük korlátolt érvénye az ismétlődésekben tükröződik. Szubkultúrába szorult fiatalokról van szó, akik a boldogságukat a mindennapi életük durvaságai közepette, a rögeszméiknek áldozva valósíthatják meg. Eközben az alkatuknak és a neveltetési körülményeiknek megfelelően erkölcsük az erősebb életelvével egyenlő. Közöttük csak a főhős kivétel a maga együgyű érzelmességével, ábrándozásával. Az író látszólag maga is a szereplői alacsony műveltségi színvonalára ereszkedik, hogy így – legalábbis az idősebb olvasó számára – annál hatásosabban tárja föl a társadalom alsó rétegének a hirdetett eszményektől való nagy távolságát.

Gion Nándor korának legtipikusabb, de egyben legelvontabb fogalmait is képes belecsempészni a kamaszok világába. Rea azzal a nevetséges igénnyel gyötri barátját, hogy lessék meg a kéményseprőt tisztálkodás közben. Miután a főhős képtelen ellenállni a kérésnek, és végül meglesik a kéményseprőt, meglepő látványban van részük. „*Olyan szomorú volt az arca, hogy én ilyen szomorú arcot még életemben nem láttam. Nem is jól mondom. Nem is annyira szomorú volt az arca, inkább ijedt. Félt valamitől, nem egy meghatározott dologtól, mint mondjuk, a tolvajok vagy hasonló, hanem csak úgy általában félt.*" (57. p.) Az idézetben szembetűnik a félelem állapotának aggályosan pontos meghatározási szándéka. A szerző ifjúsági regényt ír, ezért óvakodik az elvontságtól, a heideggeri szorongás fogalmának további körülírásától. A helyzet persze humoros, hiszen a gyerekek a lerakodott égéstermékek eltávolítójának arcán figyelnek föl a számukra még ismeretlen szorongás jeleire. Hogy a gyermekpár neki akar vágni a világnak, annak az is oka – a segédeknek fiúval szemben fokozódó szadizmusa mellett –, hogy a szorongás jeleit is fölismerik a fölnőttek arcán.

A **Postarablók**ban (1972) a gyerekeknek ez az „úri" passziója, mulatságos játéka egészen másfajta kényszerhelyzet következménye. Margith Jani ui. eredetileg, a családja nehéz körülményei miatt, rablás szándékával tör be a postára, s csak akkor veszi kézbe a dolgok „irányítását", amikor már eredeti terve meghiúsult. A **Postarablók** hőseinek önző kísérlete játékos kalanddá alakul, s a telefonközponton keresztül bűnözők, korrupt alakok és jámbor polgárok életébe avatkoznak bele – a naiv igazságtevés szándékával és vélt eredményével.

Gion hősei önfeledten játszanak. Margith Jani a gyermekszínház királyi jelmezét ölti magára, és élvezi a társadalmi mércék szerinti erkölcstelen tettek erkölcsi többletét. Az emberek öröme a fontos: míg a karneválszerű vigadalmuk tart, addig nem törekednek egymás kijátszására, megsemmisítésére. Az író – a komolyan nem vehető vágyak világában – igazat ad hőseinek.

A segítőkész gyerekek célpontját az író ironikus nyomatékkal teszi jobban láthatóvá. A következő két mondatban a kommunikáció jelentéskörével kapcsolatos három szó összesen hétszer fordul elő: *„Egész biztos szívélyesen üdvözölte a külföldön dolgozókat, és egy rakás szép dolgot mondott nekik, mert a Nyakkendős Markulik rengeteg szép dolgot tud mondani, és szeret beszélni. Állami ünnepeken szokott beszélni a díszemelvényről, és olyankor is mindig csupa szép dolgot mond, és nagyon sokáig mondja."* (1984. 30. p.) Gion kis hőseivel szemben, akik „haszontalan dolgokkal" foglalkoznak, a politikussá vedlett profi sportoló, Nyakkendős Markulik klikkje áll. Vele kapcsolatban háromszor is olvashattuk a két mondatban, hogy „sok szép dolgot" tud mondani, s egyszer, hogy „sokáig mondja". A **Postarablók** bűnöző politikusának (!) nincs pozitív ellenpontja, holott a mű az ifjúság számára íródott. A hatvanas évek végén is, különösen egy magyar író esetében bátorságra vallott az ilyen, politikai pedagógiát, a minimális kincstári optimizmust is nélkülöző társadalomkritika.

Domonkos István **Via Italia** c. regénye (1970) a Gionénál közvetettebb társadalomkritika, viszont annál kegyetlenebb. Az író az abszolút szabad alkotói egyéniség határtalan lehetőségeinek szellemében szinte szó szerint formálja a szereplőit olyanokká, amilyenekké akarja. Ezzel részben vissza is él, mivel a figurái közül nem egy valószerűtlen. Viszont ezzel összefüggésben nyílik lehetősége, hogy a jugoszláv társadalomról és magáról az emberről is elmarasztaló képet fessen, s ezáltal egy érdekfeszítő, de szélsőségesen pesszimista művet hozzon létre. Noha részben saját gyermekkorának Közép-Bácska egyik helységével kapcsolatos emlékeit dolgozza föl, képzelete a szörnyűségnek, a fantasztikumnak ad előnyt.

A regény nevelőszándéka a legrosszabb példák fölmutatása által valósul meg. Igaz, nem egyértelműen, hanem ellentmondásosan, ami abból is látszik, hogy az író a művével kapcsolatos (a könyv hátlapján olvasható) nyilatkozatában po-

zitív hősként eszményíti a regény titokzatosságában groteszk alakját, Dedát. Az ő jellemét (jellemtelenségét) kétségtelenül emberfelettivé formálta. Ezt részben a hős eleve adott lelki tulajdonsága is lehetővé teszi, hiszen olyan öregemberről van szó, aki egy mániákus eltökéltségével készül Olaszországba, melyet fiatalkorában katonaként kellett megjárnia. Deda mulatságos munkakerülőként mutatkozik be, fokozatosan az is kiderül róla: titokzatos följelentőként nemcsak a hatóságot vezeti az orránál fogva, hanem hóbortja érdekében a saját unokája, Balázs Feri életébe is kíméletlenül beletapos. Ő a szó szoros értelmében hatalmak fölötti hatalom Domonkos regényében. Feri nem lehet biztos benne, vajon valóban a galambok etetésére pocsékolt tojáspor miatt dobták-e ki az iskolából, vagy nagyapja közbeavatkozására. Az öncélúan fokozódó titokzatosság olyan homályba burkolja Deda alakját, hogy tette motívumainak egy része mindvégig ismeretlen marad számunkra. Miért kellett Dedának a református templom kifosztását meghiúsítania, ha ő sírrablással igyekezett megalapozni nagy útját? Azután: az éjjel-nappal méregerős dohányt szívó, köhécselő öregember hogyan rendelkezhet egészen a váratlan kórházba kerüléséig a fiatalokat is megszégyenítő fizikai tulajdonságokkal? Ha Dedában a konzervatív értékvédelem bizarr, de rokonszenves módon találkozott a csavargó anarchizmusával, akkor a szadizmusig fokozódó önzés elemeinek túlszaporításával miért volt szükség szörnyeteggé torzítani Deda alakját?

Domonkosnál a gyermekszereplők ábrázolásában jobban érvényesül az alkotói magatartás, noha az öncélú érdekesség tendenciája itt sem mindig marad rejtve. A legföltűnőbb, hogy Balázs Feri és Heli egymásnak írt szerelmes leveleit a postás Viki-Radiátor következetesen megsemmisíti, aminek következtében a két kamasz előtt ismeretlenek maradnak egymás érzelmei. Közöttük a boldogtalan Viki-Radiátor belső életének megjelenítése a legmeggyőzőbb. Igaz, az író itt csupán az idősebb korosztály számára fölfogható, humoros pszichoanalízist végez. A szörnyű véget előkészítő robbantó szenvedélyt mint a reménytelen szerelem kompenzáció-szükségletét boncolgatja. Viki-Radiátor önmegsemmisítő önérvényesítése s ezzel együtt Heli halála: kalandok nyelvére lefordított megdöbbentő példabeszéd, s alighanem Deda szadizmusának titkát is a kétségbeesés nevetésében, az író „negatív" pedagógiájában fedhetjük föl. Végső soron a számára is ismeretlen okokból vidékre, a mentalitásától idegen közegbe száműzött rendőr, Momčilo kissé erőszakolt idegenségélményének kulcsát is itt találhatjuk meg.

Közvetlen tiltakozások

Deák Ferenc **Zsivány** c. regénye (1970) legalább annyira borúlátó, mint Domonkos műve, csakhogy Deák a fölháborodottságának gyermekhősei érzelmi túláradásával ad hangot. A délvidéki magyar ifjúsági irodalom legszentimentálisabb műve a **Zsivány,** s egyben vádirat a szülők és pedagógusok ellen, akiket rövidlátó érdekük, elgépiesedett életformájuk és szakmai formalizmusuk érzéketlenné tesz a legfiatalabbak igazi szükségletei iránt. Deák a hatásosság kedvéért teljesen kiélezi az ellentéteket, sőt a véletleneket is túlhajszolja. Egy nagyobb és egy kisebb fiú az iskola értetlensége, illetve az apai ridegség elől megszökve barátságot köt, és egy öreg halásznál talál oltalomra. A fiúkról legvégül kiderül, hogy unokatestvérek, s hogy hozzájuk hasonló sorsú nagyapjuk a pártfogójuk. Deák túlzottan súlyos mondanivalóval terheli kis hősei alakját, ami azért tekinthető hibának, mert az önkritikus elemzésmód, amellyel a mű narrátora, a tizenhárom éves Kincses Attila önmagát és környezetét vizsgálja, nem egy kalandjait föltáró kamasz mentalitásának, hanem egy érett ember magatartásának felel meg.

Ettől eltekintve a mű két kis hősének rendhagyó viselkedését jelentős mértékben indokolja az idősebb fiú, Attila beteges alkata. Az őt ért sérelmekre túlzott agresszivitással válaszol, és emiatt pedagógiai szociálkülönítménybe kerül. A regény elején Attila idegességének várható elhatalmasodása, „csavargási mániájának" kiújulása miatt szorong, s közben mazochista hajlandóságát is elárulja: „*Nagyon szerettem magamat így hergelni. Hadd* fájjon *az, ami csak* sajog." (10. p. Kiemelések az írótól.) A rendellenesség e félreérthetetlen jeleihez a megaláztatásától való félelem is társul. Labdaszedőnek megy, de közben bántja, hogy esetleg megint pénzt kap érte. Gyanakszik a barátjára, aki befizeti a moziba, mert a filmben saját sorsának karikatúrájára ismer. Romantikusan elvágyódik, a hegyek világában uralkodó szabadság korlátlanságáról álmodik, szentenciaszerű megállapításai pedig koravénnek mutatják: „*Én még gyerek akarok lenni, akár... Nem. Félek, hogy Gidra se gyerek már. Pedig ha így van, akkor itt valakit nagyon meg kéne verni. Éppúgy, mint azért, hogy apa Essenben van, meg hogy anya majd mindig éjjeles a lemezgyárban*." (117. p.) Az még elfogadható, amikor a lírai hajlandóságú Attila a szakadt húrú gitárban „álmodozó kalandor"-ra, sorstársára ismer. Az viszont már sok, hogy a kamasz nem a szabadságát éli ki a hajó kormánykereke mellett, hanem önkritikus értelmiségiként ocsúdik föl a képzelgéséből: „*Nem, nem! Ez már giccs! Engem csak a veszély érdekel, ahol megmutathatom a tudásomat meg a képességemet*." (121. p.)

Gidra alakjában az ilyen ellenmondások még szembetűnőbbek. Mikor a rátaláló Attila ki akarta vele nyittatni a Volvo ajtaját, a hatéves kisfiú nem érti a szándékot, miként ahhoz sem volt még elég esze, hogy egyedül legalább egy

körsétára elhagyja börtönét. Ezért hökkent meg a kis úri fiú váratlanul megmutatkozó értelme: mikor pl. tudatosan tiltakozva a szokások ellen, nem öccse, hanem „fiatalabb bátyja" akar lenni Attilának; mikor „kendermagos úrnak" nevezi a vele nem törődő apját; vagy különösen amikor a kérdő névmás pontatlan használatára figyelmeztet.

A Deákéhoz hasonló tendenciózussággal kelt az ifjúság védelmére Mirnics Zsuzsa első regényében, az **Égig érő fák**ban (1971). Az írónőnek abban a tekintetben könnyebb volt a dolga, hogy – középiskolás diáklányt állítva a műve középpontjába – közvetlenebbül azonosulhatott hősnője világával. Számára a regényében érintett társadalmi problematikának a föltárása, élményanyagként való megjelenítése okozott nehézséget, hiszen Mirnics Zsuzsa azt tematizálta, ami a tananyagban nem szerepel, s a fölnőttek sem beszélnek szívesen róla.

Az **Égig érő fák** c. műben a problémák jelzésének, illetve megoldásának rendelődnek alá a szereplők, tehát kulcsregényről van szó. Az írónő érthetően eszményi alakot formál abból a tanárnőből, akinek óráján „*Szinte észre sem vettük, mikor jártuk be a népdalgyűjtés területeit, mikor ismerkedtünk meg Kodállyal, Bartókkal, a népdal ritmusával, stíluselemeivel, keletkezésével. Átvettünk és tudtunk egy nagy anyagrészt, anélkül, hogy magoltunk volna.*" (54. p.) Ugyanakkor a történelemtanár már sokkal kevésbé lehet érdekes, mert „*Sokszor kért is bennünket, ne húzzuk az időt: köti a tananyag, sietnie kell. Persze Dušan cár kora is érdekes volt, a rigómezei csata is, de a könyökünkön jött ki, mert az elemiben is tanultuk már.*" (92. p.)

A regény üzenete értelmében a társadalmi előítéletek és egyenlőtlenségek következményeként az újabb nemzedék tehetségesebb és becsületesebb tagjait boldogtalanság, sőt tragédia fenyegeti. Ezért indulatos és feszültségtől telített Mirnics Zsuzsa műve, melynek azonban egyoldalú jellem- és helyzetábrázolás a tehertétele. Az alkotói fikció szerint egy kamasz lány vallomásáról van szó, s a jellem kiforratlansága egyenesen szükségszerűvé teszi a túlzásokat. Kardoss Laura azonban jobban hasonlít az író fölháborodott erkölcsi énjére, mint egy szépségéért körülrajongott, szorgalmáért megcsodált középiskolás kislányra. Túlzottan elkényeztetett a hősnő ahhoz, hogy már idejekorán olyan tartós és mély undort érezzen a konformizmus iránt, mint ami e regényt – mint édesanyjának etikája ellen irányuló belső monológot s a benne föltárt konfliktusokat – szülte. Laura jelleme nélkülözi a belső drámát, mert úgyszólván játszi könnyedséggel lépi át a gátlásait s szegül szembe az embertelen normákkal és a kétszínű emberekkel. Laura olyan és úgy viselkedik, amilyennek a kamaszok álmodják az eszményi lányt: a szegények iránt irgalmas, eszményei védelmében önföláldozóan bátor, de szüzessége megőrzésének érdekében még a kétségbeesésében is sikeres. Hogy a szolgalelkűségről mennyire lesújtó a véleménye, a befejezésben egy kutyán kitöltött bosszúja által kap szimbolikus nyomatékot.

A téma második változatában, az **Ellopott csillagok** c. regényben (1973) már nagyobb mértékben jut kifejezésre az árnyalatok iránti érzékenység. Itt is a fiatal lánynak a család bomlásából eredő válsága áll a mű középpontjában, ám Bátori Lívia korántsem olyan eszményi teremtés, mint Laura. Anyjának és unokanővérének árnyékában épp úgy küzd a szeplőivel, mint az első szerelem gondjaival. Emellett azokért a kapcsolatokért is harcol, amelyek Laura számára maguktól kínálkoztak. Lia családjában ui. a nő számára a karrier jelenti a tekintélyt. Anyja nem a túlzott gondoskodásával vét ellene, hanem éppen ellenkezőleg: lelki érzéketlenségével, önzésével. A doktorálása érdekében Svédországba utazó s a családi életének átmenetileg botrányosan hátat fordító Bátoriné az újfajta értelmiségi nő típusát képviseli, amely a személyes érvényesülés otthoni mulasztásait a gyerekével szembeni (formális) számonkérésekkel kompenzálja. A jól fölismert szociálpszichológiai igazságot azonban Mirnics Zsuzsának csak részben sikerült művészileg is hitelesítenie, mivel a problémaföltárást, az igazmondást, a jóra való serkentést tartotta fő értéknek. Így az apa is inkább csak illusztrálja számunkra az átlagértelmiségi közönyös életformáját, mivel semmi okát nem tudjuk meg annak az idegenségnek, amely a lányától elválasztja.

Lia szerencsére életszerűbb alak az első regény hősnőjénél. Őt azonban a körülményei fokozatosan süllyeszteni kezdik, s az írónő érzékelteti is, miszerint a védence véleményalkotása nem mindig hiteles. Lia azonban erkölcsileg így is az átlag fölött marad, hisz őt a rákényszerített gépies életforma ösztönzi tiltakozásra az iskola és a család tekintélyt parancsoló hamis látszatai ellen. Olyannyira, hogy botrányosan jól sikerült iskolai dolgozatában leleplezi a tanulása és neveltetése embertelen körülményeit. Noha egy szó sem esik a szocializmusról, a kamasz lány vádjai a hirdetett eszmények tartalmatlanságát célozzák.

Mindazonáltal a kitörések nem fejlődhetnek lázadássá, mivel Lia végül is meghajol a szülőknek általa megvetett kétszínű erkölcse előtt, és a saját vétkét csak legbelül, a kialakuló cinizmusában ítéli meg annak mértéke szerint. Így aztán a fölnőtteknek a cselekmény során többféleképpen kidomborodó értetlen önzését mint magától értődő tulajdonságukat fogadja el, viszont a saját kibontakozásban levő élete igazságának elnyomásába kényszerűen beletörődik.

A derűlátás felé

A hatvanas évek második felében íródott délvidéki ifjúsági regényeket inkább az eszmények dacos, sőt harcos vállalása jellemzi, mint a derűlátás. Olyannyira így van ez, hogy e művek többségének még a végkicsengése sem optimista. Legalábbis az ifjúság társadalmi perspektíváját illetően nem. Vannak azonban

ritka kivételek. Ilyen a legidősebb írógenerációhoz tartozó Sulhóf József, akinek a regényében (**A nagy mutatvány**, 1969) még sincs annyi politikai elkötelezettség, mint amennyi a már tárgyalt ifjúsági regényében volt majd egy évtizeddel korábban.

A nagy mutatvány cselekménye két szálon bonyolódik. Az alapvető és hozzánk is közel álló – Misának a sorsához kapcsolódik. Ő egy bányaszerencsétlenségben elveszíti édesapját, majd a Vajdaságba, a szülővidékére visszatérőben, egy vasútállomáson az anyját is, és kórházba kerül. Egy gyermektelen házaspár veszi pártfogásba, amely hajlandó lenne fölnevelni. A házaspár gyermekkorának története, a másik cselekményszál hivatott kidomborítani, miszerint Misa szerencsétlenségénél is van nagyobb. Zsuzsi és Peti gyermekkorát a vándorcirkusz élete keserítette meg. Csak egy jóindulatú artistának és melegszívű asszonynak köszönhetően szabadulhattak meg ui. az üzleti érdekeit kíméletlenül érvényesítő cirkuszigazgató karmai közül. Mire a mostoha sorsú gyerekek zöldágra vergődnek, akkorára Misa anyja is előkerül, s az is kiderül, hogy emlékezetét befolyásoló baleset miatt nem kereste korábban a fiát.

Sulhóf regénye megrázó, dickensi komor színekben bővelkedő humanista alkotás, melytől többnyire idegen a fekete-fehér ember- és társadalomlátás. Ahogyan a régi társadalomban az anyagi érdekek tették alig elviselhetővé a gyerekek sorsát, hasonlóképpen az új rendszerben a véletlen és a bürokrácia a nagy megpróbáltatások okozója. Igaz ugyan, hogy a regény végén Misa megtalálja anyját, de apját már nem kaphatja vissza. Ez közömbösíti az apa megtalálásának véletlenét. A sok szenvedés után Misa számára az anyjával való találkozás a minimum, amit kaphat, amit kapnia kell. A főhőssel az író az élet valós iskoláját járatja, nem kábít illúziókkal, hamis látszatokkal. A regényben tehát az idegenség kialakulásának feltételei is adottak, és a napsugaras, talán túl sokat ígérő befejezés, anyának, fiúnak és a két gyámszülőnek a szövetsége aligha feledteti a kisfiú előző megpróbáltatásait.

Pintér Lajos két regénye, a **Mélyvíz** (1974) és folytatása, a **Bolondkocsi** (1976) viszont a konzervatívabb szocrealizmus szellemében íródott. E művekben a társadalombírálatra esik a hangsúly, noha olyan pikareszk elemekben bővelkedő nevelődési regényeknek kell tekintenünk őket, melyekben az író humoros kalandok által igyekszik magához csábítani a fiatal olvasókat. E művek főhőse, Tajti András nem azonos az íróval, mégis nem egy vonatkozásban vallomásnak kell tekintenünk a sorsát, hiszen az író gyermekkora is a háború utáni évekre esik. Bármennyire eleven is az előadásmód, a lélekrajz sem lehet teljesen meggyőző, és a portrék sem sikerülhettek maradéktalanul. Az író sajátos bűvészmutatványa az érdekfeszítő cselekménymozzanatoknak a háború utáni normákkal (dogmákkal) való szintézise. Így pl. a kihágási bíró, az egykori szektahívő, saját

éjszakai duhajkodásának bűneit először ártatlan emberekre igyekszik hárítani, majd pedig a kis Tajtitól, az egyedüli tanútól félve, följelenti, és – a javulás szándékával – önkéntes száműzetésre ítéli önmagát.

A **Mélyvíz** mégis olyan világról hoz hírt, amely – miként Juhász Géza hangsúlyozta (Ü, 1977. 12. sz.) – az egész magyar nyelvterület regényirodalmában ritkaságszámba megy. Pintér Lajos egy szektás családot állított viszonylag meggyőzően regénye középpontjába. Az előítéletekkel dacoló kisfiú belső drámáját azonban meghökkentő cselekménysorozattal hígítja föl. A kis áldozat, akit kezdetben a társai és a felnőttek egyaránt leckéztetnek, legvégül ugrásszerűen a diadalmas leckéztető szerepébe illeszkedik. A művészi hitelt a befejezés azzal is rontja, hogy a szekta irányítóinak már előzőleg többször és meggyőzően érzékeltetett önzését konspiráló társadalomellenességgé fokozza, amellyel a belügy emberei kénytelenek leszámolni.

A **Mélyviz**et ért bírálatok után Pintér Lajos szatírája célpontot váltott: a **Bolondkocsi**ban ui. annak az újvidéki környezetnek a torzképével találkozhatunk, amelynek eredetileg a támogató és a nevelő szerepét kellett volna átvennie a falutól. A narrátornak nem sikerül beilleszkednie a város diákéletébe, és javítóintézetbe kerül. A kezdeti illúziók és a valóság kölcsönösen leleplezik egymást. A továbbiakban az alkotói mértéktartás hiánya, Tajti fantáziájának zabolátlansága akadályozza a szatíra mértékének kialakítását. A főhősnek annyi kiváló tulajdonsága van, a környezete viszont olyan sokféle látszattal húzza vissza, hogy elmélyültebb ábrázolásra, az alakok hitelesebb megmintázására egyszerűen nincs lehetőség, ezért a riportszerű felszínesség ponyvába torkollik. De nem a bőbeszédűség naturalista döccenői nélkül. Ilyen pl. a fogfájással kapcsolatos epizód és az óravásárlás jelenete, valamint a kórházban az alkoholizmus gyógyításával összefüggésben szerzett információk sincsenek összefüggésben a mű súlypontjával.

Ezzel szemben a Symposion-nemzedékhez tartozó Fehér Kálmánnak pályázatra írt regényét, az **Összjáték**ot (1970) mindvégig a derű, a világban való otthonlét jellemzi. Cselekményes, a fiatalokat lebilincselő műről van szó. A szerző olyképpen merít a saját emlékeiből, hogy árnyalatnyi nosztalgiával, leheletnyi lírával sem érzékelteti a két idő közötti távolságot. Elbeszélésének sodrását nem csupán kalandsorozat biztosítja, hanem az adott tájegységre jellemző, de még inkább egy-egy gyermekcsoport által kitalált ötletes játékformák szellemes leírása.

A személyiség kialakulásának konfliktusai nem szerepelnek az **Összjáték**ban, jóllehet amennyiben beszélhetünk fejlődésről, akkor az éppen a felnőtté válásban jut kifejezésre. A különbség csupán a játék formájának, szabályainak megváltozásában rejlik. Azok a fiúk, akik a konspirációtól sem riadva vissza, szegültek szembe az elnyomó rendszerek kizsákmányoló törekvésével, megszün-

tetik életük kettősségét, s elfogadják az önigazgatói társadalom életfeltételeit. A sportolás rendszeresítése a beilleszkedés folyamatát tükrözi.

Fehér Kálmán hőse az eleven életet választja, nincsenek erkölcsi dilemmái. Gondolkodása a kor viselkedéskódexét fejezi ki: „*Inkább a pályára megyek, mint a kocsmába. Talán jobban tenném, ha a kocsmába bújnék, és halálra innám magam minden este? S ha már a pályára járok, jól akarok játszani. Ez csak normális. Ha meg jól játszom, és ez tetszik az embereknek, akkor miért utasítanám vissza a fölajánlott jutalmat? Ők ajánlják, nem én kérem. A víkendházat se én kértem. Azt is a község emberei ajánlották fel.*" (1984. 119–120. p.) A játék ezzel elveszíti ártatlanságát, mert vagyonszerző foglalkozássá válik. Nem kétséges azonban, hogy a kamaszok húsfeldolgozót megvámoló akciója kisebb veszélyt jelentetett a „szocialista" társadalom jövőjére nézve, mint a sportoló üzletkötését igazoló, legálisan is normálisnak tartott „logika". Ennek ellentmondásairól nincs szó az **Összjáték**ban, melynek befejező része a giccs felé mutat. Vagyis a szerző e könyvében „leereszkedett" a gyerekekhez, ahelyett, hogy „fölemelkedni" igyekezett volna hozzájuk. Nem lett volna szabad irigylésre méltónak bemutatni azt az életformát, melynek eluralkodása egyik fő oka volt Tito országa dekadenciájának, az eszményei és tettei között tragikusan növekedő ellentmondásainak.

Burkus Valériának az **Irány a tenger** c. regénye (1973) szintén a szerző gyermekekbe vetett végtelen bizalmának és szeretetének a kifejezése. A cselekmény olyan tökéletesen önálló gyerekekről szól, akik a szüleiket kijátszva mennek nyaralni, és – a találékonyságuknak köszönhetően – az anyagi nehézségeiket is képesek megoldani. Túl ideális, naiv a regény világa, sok benne a véletlen ahhoz, hogy esztétikailag is teljesen meggyőző legyen. Ennek ellenére kiérzik belőle: kiegyensúlyozott életszemlélet terméke, akkor is, ha az írónő a kisiskolások valóságlátásának a színvonalára ereszkedik le. Szerencsére a gyermekirodalomra kevésbé jellemző fordulat is van a műben. Iminek a váratlanul fölbukkanó apjáról pl. kiderül, hogy hamis az a kép, amit önző magányába visszahúzódó felesége festett róla. Burkus Valéria fölnőttek ellentmondásos kapcsolatára való rámutatásával azt a giccses hagyományt szakítja meg, amelyet Erich Kästner alapozott meg **A két Lotti**val. Az írónő kis hőse átmeneti boldogtalanságát nem a fölbontott házasságban, hanem a szülő szerepének tisztázatlanságában és Iminek a szülei viszonyáról való téves tudásában jelölte meg.

Az **Irány a tenger** c. regény fogyatékossága a jellemábrázolásban van. Itt a kisebb alkalmi széthúzások ellenére is mindenki örül, mintha a világ azért teremtetett volna, hogy a gyerekek örömben lubickolhassanak. A gyerekek szülőktől való elszakadásának lelki problémátlanságát még valahogy megbocsátanánk, ha a már felnőttnek tekinthető Jasinak nem lenne csupán az a valószínűtlen szerepe, hogy a gyerekek biztonságáról őrangyalként gondoskodjék, vagy ha pl.

Bepo, a dalmát kisfiú nagyapjával kapcsolatos információja nem lenne felszínes és iskolás jellegű. A kis szökevények szülei szintén nem úgy viselkednek a helyzetről értesülvén, ahogyan az idősebbek rémületükben reagálnának.

A fantasztikum, a mese világában természetesen minden lehetséges. Csakhogy a Burkus Valéria regényének a jugoszláv szocializmus a világa, és – mégsem az. Túl sok van benne a kellemesség illúziójából.

Hasonló a problematikája Urbán János gyermeknovelláinak is. Ő is elmúlt már ötvenéves, mikor első, gyermekek számára írt könyve megjelent (**Ajándék**, 1972). Nem véletlen tehát, ha a saját gyermekéveire emlékezve is lehetőleg azt tárja föl a múltból, ami eredeti szörnyűsége ellenére is megszépült, vagy legalábbis közömbössé lett az évek folyamán. Az ő gyermekhősei a kegyetlenségig őszinték, a vásottságig kíváncsiak, de hangsúlyozottan jók, nem függetlenül az irodalomnak – a felnőttek számára író Urbán által – vállalt nevelő funkciójától. De mélyebb emberségétől sem függetleníthető, hogy mindenekelőtt az örömteli és humoros perceket idézi meg. Akkor sem, ha az ő számára a szülőföld, a két háború közötti szegénység élete, szüleinek emléke, Cseh Károlynak, a forradalmár pedagógusnak a számára példamutató alakja, a Tisza-parti élmények önmagukban fontosabbak a teremtő képzeletnél.

A REGÉNYÍRÁS KONJUNKTÚRÁJA (1968–1971)

A tipikus magyar értelmiségi

Több mint két évtizeden át Jugoszlávia magyar írói nem merték realisztikusan ábrázolni nemzetiségtársaik sorskérdéseit. Burány Nándor az 1968-ban megjelent **Összeroppanás** c. regénye részben véget vetett ennek a megalázó tradíciónak. Ha korábban csak távolról lehetett célozni arra: mit tettek a partizánok bosszúból (és fölsőbb utasításra) a „felszabadítás" hónapjaiban az ártatlan magyarok tömegével, akkor most – hála az európai és a jugoszláv egyetemista megmozdulásoknak – a korábban tagadott kegyetlen tények mentalitásformáló lelki valóságként kerültek felszínre. A meglepetés erejével hatott Burány fekete, csontvázakkal illusztrált borítójú könyve, mely a riport és a lélektani realista regény módszerével azt panaszolja el, hogy egy jó szándékú orvos, Kocsis Mihály, akinek látszólag semmi oka sincs a kesergésre, folyamatosan az önmegsemmisítés határán él, mivel képtelen túltenni magát a háború végén átélt szörnyűségeken és – ezekkel összefüggésben – jelenének az áthidalhatatlan, nem csupán a szocializmust, de a humánumot is cáfoló ellentmondásain. Az orvos szinte kizárólag igazságtalanságokat tapasztal a környezetében, s úgy érzi, a végzetesen eluralkodott rossznak a gyökere az új világ rosszul lerakott alapjaiban van: „*Az elhurcolt zsidók összehordott holmiját a zsidótemplomból most szétosztják a visszatérő telepeseknek. Drága, finom bútorok, kelmék is vannak itt, s a bizottság tagjai egy-egy kocsival, a javából, saját lakásukra küldenek. Senki sem ellenőrzi, senkit sem vonnak felelősségre.*" (31. p.)

Burány hőse, származása és erkölcse szerint, egyaránt kommunista érzelmű, akinek eszébe sem jut, hogy fölvesse jelene magyarsága megalázottságának kérdéseit, s hogy ezeket a „fölszabadulás" hónapjainak magyarirtásával összefüggésben élje meg. És a saját rossz idegállapotát sem hozza összefüggésbe a lehangoló, sőt elrettentő kisebbségi tapasztalataival, amelyekről a nyilvánosság előtt szigorúan tilos beszélni. Ő ui. a hivatását szeretné gyakorolni zavartalanul, és az életét élné

fölösleges gátlások nélkül. Mivel azonban ezeket nem dolgozhatja föl, képtelen túllépni az önmarcangolón emlékidéző töprengéseken. Kisebbrendűségi érzés kínozza, s noha érzi saját tehetetlenségének alkati és történelmi okait, nem riad vissza a társadalma negatívumainak fölsorolásától, az emberi kibontakozás akadályainak jelzésétől.

A múltba merülés, a tabuesemények fölelevenítése, leírása tudatos önterápia számára: „*Újra és újra, megint csak ezt kérded magadban: minek ezt az emléket bántani? Seb, hegedés, var. Ha megpiszkáljuk, újra kivérzik. Nehezebben gyógyul be. Ez alighanem így van. ...ezt ma már nem lehet, nem is kell az embernek magába fojtva hordani*." (27. p.) Burány érezhetően a saját alteregóját teremtette meg hősében, hogy ily módon szuggesztíven tipizálhasson, általánosíthasson az általa újságíróként tapasztalt deklarált elvek és valós állapotok között tátongó szakadékot érzékeltetve. Igazmondásának s a könyve kiadhatóságának azonban megvannak a maga föltételei.

Először is Bácskának a hajdani Magyarországhoz való katonai visszacsatolását kizárólag a „fasiszta megszállás" eredményének tekinti, s az idevezényelt hivatalnokokban csupán az őshonos magyarokat lecsetnikező fölényt és a szerzésvágy erkölcsi alsóbbrendűségét érzékeli. S ennek megfelelően a háborúban diadalmaskodó partizánokban akkor is a fölszabadítókat tiszteli, ha azok képviselőinek későbbi életében is mindenekelőtt a csalódottságot állítja az olvasó elé. Ez azonban a regény logikája szerint nem vethet egészen sötét árnyékot a szerbek erkölcsi felsőbbrendűségére. Már csak azért sem, mert ahogyan a baloldali értékeket teljességgel elvetett magyarok – mint megalkuvó kispolgárok, illetve megrögzött szolgalelkek – készen kapták a korlátolt szabadságukat az új délszláv rezsimtől, hasonlóképpen a hatvanas évek magyarjainak az erkölcsi dekadenciája is kifejezettebb, mint a szerbeké. Ez utóbbiak között olyanról is esik szó, aki hajdan a saját polgári osztályának előítéleteivel szemben csatlakozott a Tito vezette „népfelszabadító" mozgalomhoz.

Buránynak magától értődően tabuként kell kezelnie a jugoszláv csúcsvezetés viselt dolgait. Ekkor már Tito, az el nem kötelezett országok élén, a császári hóbortjaival mutat rossz példát az őt majmoló különböző szintű pártfunkcionáriusok és igazgatók seregének. Emiatt találhatjuk a mű befejezésében a többi között a következőket: „*Az igazságot nem tudtam, nem mertem kimondani, éppen azt hallgattam el, amiért az embernek egyáltalán érdemes kinyitnia a száját*." (135. p.) S emiatt merül föl az emigráció, illetve öngyilkosság mint a főhős egyetlen lehetősége.

Ennek dacára az író bátorságát dicséri, miszerint egy lelkiismeretes értelmiségi élményvilágaként az adott körülmények között nagy nyomatékkal szóvá merte tenni a több mint két évtizeddel azelőtti, magyarokat ért atrocitásokat. Korántsem mennyiségi szempontból s a történelmi teljesség igényével sem ter-

helten, hiszen megszervezett magyarirtás helyett inkább csak ilyen szörnyű visszafizetésről (mint a múlt még le nem vetkezett csökevényeiről) esik szó: „*Az elmenekült gyilkos feleségét és tizenöt éves gyönyörű kislányát a kinti hatóságok idézték be és hallgatták ki néhányszor, utána mind a ketten felakasztották magukat.*" (25. p.)

A jelen, persze, másképpen embertelen. Buránynak becsületére válik, hogy az adminisztratív korszakkal a kötelező dogmákat illetően is leszámol: „*A történelem, ahogy a középiskolában – a banalitásig, a hazugságig leegyszerűsítve – tanították, s aztán később, az újabb ismeretek, amelyeket sehogy sem lehetett összeegyeztetni azzal, amit a középiskolában tanultam. Néha kétségbeesve éreztem, hogy mintha csak szándékosan hülyéket neveltek volna belőlünk. Meg kellett tanulni valamit, ami nem volt igaz, vallani kellett, mert különben megbuktunk volna.*" (68. p.)

Buránynak a második, immár a Forum Könyvkiadó pályázatára írott regénye (**Csőd**, 1970) ugyanabból az élményvilágból táplálkozik, mint az első, csakhogy sokrétűbben tárja föl a jelen ellentmondásait, s az ezek mögött álló múltértelmezés is regényszerűbb. Mindazonáltal az író ez alkalommal is ragaszkodik a kommunista sémákhoz: az eluralkodott amorális jelenségek, az örökölt kispolgáriság továbbéléséhez, az alacsony származás következetes erkölcsi fölényéhez. Legalábbis olyan értelemben, hogy noha a kiváló egyéniség sem maradhat tiszta a többé-kevésbé bepiszkolódottak között, ő az erkölcsi süllyedést képtelen elviselni.

A **Csőd** azonban mint kiszélesedett társadalomrajz az embertípusok egész sorát vonultatja föl. Viszont a főhős most gyárigazgató, vagyis nem pusztán kísérője, szemlélője, hanem aktív résztvevője az eseményeknek. Alacsony származása, magyar volta, érzékenysége miatt ugyanolyan lélekember, mint amilyen az orvos volt az **Összeroppanás**ban, csakhogy felelősként sokféle emberrel kerül kapcsolatba, tehát nem hallomásból vagy csupán egyszeri esetek alapján általánosít. Ugyanakkor nem az ő tudatműködésének, hanem az író szerkesztésmódjának az eredménye, hogy a regény elejétől kezdve a végéig egy szimbólum, az égő gyár tűnik föl időnként előttünk olvasás közben. Miközben a tömeg részvétlenül szemléli többé-kevésbé ingyen munkája megsemmisülését, Répás, az igazgató kétségbeesésében a lángokba veti magát, hogy azután, a kórházi ágyban fekve, a sebei mellett a múlt emlékképei is kínozhassák.

Burány, az idősíkokat – Répás tudatműködésétől függetlenül is – váltogatva, a tragédiához vezető okokat boncolja, s eközben kölcsönös összefüggésben tárul föl az igazgató magánélete és a gyár gazdasági helyzetének, valamint alkalmazottai élet- és munkakörülményeinek ellehetetlenülése.

A második regény abban tér el az elsőtől, hogy benne a magyarok háború utáni sérelmei hangsúlytalanok maradnak. Nem csupán azért, mert az írót mind a politikusok, mind a kritikusok (részben azonos felelősségtudat miatt) alaposan megbírálták (a művének elhallgatása által is), hanem amiatt is, hogy

Burány Répásban az eltökélten optimista jugoszláviai magyar értelmiségi típusát igyekezett megformálni. Azt az embert, aki melankolikus kedélye ellenében a közösségi cselekvésért ég, s korántsem az emlékei súlya alatt nyomorodik meg, hanem egyéni céljaiért és a közösség érdekeiért folytatott küzdelme során.

Az egyéni és közösségi motívumok kezdetben áthatották, kiegészítették egymást Répás pályafutásában. Kiegészítő párjának tűnhetett a polgári származású és hozzá képest művelt orvostanhallgató nő, aki később a felesége, majd végül a kórházban a gondozója lett. Ha Kocsis amiatt bosszankodott, hogy az új társadalom az eszményeit beléjük nevelve hülyét csinált belőlük, akkor Répás ennek a manipuláltságnak az áldozatává válik. Ő ui. a legitim eszmények szerint alakítja az életet. A magyarságot sem árulja el, hiszen annak az embernek a lányát vette el, aki a magyar uralom alatt tollasodott meg, s akinek az eredeti zsidó tulajdonostól szerzett malmát az állam kisajátította, és Montenegróba szállította. De a kommunista államérdeket is tiszteli Répás, ti. a vállalat közvéleményével dacolva – jobb híján – magyarul beszélni nem tudó szerbiai tisztviselőt alkalmaz.

A tanultak alapján tehát szintézist, harmóniát akar teremteni, ám az események a szándékával ellentétes irányban alakulnak. Először is a magán- és a közérdek szétválását, sőt az egymással való szembekerülését veszi tudomásul. Sőt, a magánélet sem mentsvára, az is összeomlik számára. Saját maga is bűnt követ el, amikor a bomló házasságából törvénytelen kiutat keres, hogy aztán ebbe a kísérletébe is belebukjon, amiként a vállalata megmentésébe fektetett energiája is teljesen kárba veszettnek tűnik.

Az író a magyarság kérdését egyik szereplője személyében emigráltatni kénytelen. Az állatorvos fia a szüleivel nem is a partizánok, hanem az oroszok elől menekül Magyarországra, hogy aztán 1956-ban – szintén a szovjet uralom elől – Svédországba, tervezőmérnöki állásig vezessen az útja. Géza Répás barátjához képest kiegyensúlyozott polgár, s még a vele folytatott beszélgetés is csupán távolról közelíti meg pl. a müncheni Szabad Európa Rádióállomás mindennapi témáit. Jellemző: mikor a beszélgetésük ezekre terelődik, akkor Répás mondja ki az utolsó szót, ám olyképpen, hogy ráeszmél: ő voltaképpen szónokol, amikor a magyarság megváltását azon kommunisták által tartaná megvalósíthatónak, akiket a magyar hatóság rögtön a megszállást követően kivégeztetett. Mintha nem éppen a saját életpéldája sejtethette volna, miszerint a kivégzett forradalmárok közötti értékes emberek is kénytelenek lettek volna megalkudni a jugoszláv államvezetés gazdaságilag a zavarost támogató, a kultúrában az egyenirányítást működtető, nemzetpolitikailag az asszimilációt serkentő, folyamatosan bürokratikus politikájával.

Ennek ügyeskedői és áldozatai egyaránt vannak Répás körül. Megfogalmazott és kifejtetlen vitájuk a gazdaság és az élet megoldatlan és megoldhatatlan kérdé-

sei körül forog. A fölső irányítás és az önkezdeményezés arányának tisztázatlansága előrevetíti a nagyjugoszláv szocialista társadalom bukásának egyik fő okát. Az író mindenesetre még mindig nem csalódott (mint közéleti személyiségnek nem is szabad csalódnia) az emberben. Főhőse feleségének romlottsága, karrierizmusának erkölcsi velejárója csupán a kispolgári hagyomány továbbélése.

Viszont Répás gyógyíthatatlannak bizonyuló kisebbségi érzése, az **Összeroppanás** főhőséhez hasonlóan, a nyomor közelében eltöltött gyermekkor függvénye. Ami nem jelenti azt, mintha az új körülmények között nevelődő új nemzedék nem nőhetné ki a társadalometika gyermekbetegségeit. Annak dacára, hogy Répás élet és halál között lebeg, s a tűzvész a szocializmus megsemmisülésének fenyegetése, az újjászületés lehetősége sincs egészen kizárva. Pedig Répáséknak nincs gyermekük, s a viszonyok liberalizálódása is inkább csak rossz értelemben vett elnyugatiasodásként nyer bemutatást, amelyhez képest toronymagasságban van pl. a svédek élete külsőségeinek rendezettsége. Répás tehát el tudná fogadni, hogy nincs haladás erkölcsi vétségek nélkül, ha több lenne a fogyasztás növekedésénél s a civilizáció rekvizitumainak szaporodásánál az, amit fejlődésnek tartanak. Az ő tapasztalata szerint ui. amit a politikusok a köz megtévesztése érdekében haladásnak mondatnak, az lényegi degenerálódás, a maradék kevés érték megsemmisítése. Ezért, elveszítvén a gyár alapjainak újraszervezésébe vetett reményét, saját maga is – sikertelenül – megpróbálkozik az emigrálással.

Burány Nándor a harmadik regényében (**Különszoba**, 1972) még közelebb jutott műeszményéhez: a valóságot minél teljesebben föltáró, a problémákat szinte leltározó társadalmi regényhez. E műve a hatvanas és hetvenes évek bácskai kisvárosi életének a mozgó teljességét bontakoztatja ki. Motívumként az inflációtól a külföldön dolgozók gyermekeinek iskoláztatásáig, a Palicsi-tó pusztulásától és a műemlékvédelemtől a nemzeti kérdésig, a korrupció társadalmi problémájától a hétköznapi élet apró kölönceiig sok minden helyet kap ebben a regényben. A szocialista urbanizáltság körülményeit olyképpen érzékelteti, hogy szinte a tanulmányíró alaposságával építi művébe a városi ember életének azokat az apróságait, banalitásait, melyek már-már fátumszerűen határozzák meg a közérzetét Silberman orvosnak, s ennek következményeként, közvetve, életbevágó döntéseinek pillanatában is jelen vannak. Ezek közé tartozik pl. a kiégett villanyégő, a kanárikedvelő szomszéd, a lakásépítés körüli bonyodalmak, a gépkocsiparkolás huzavonája stb.

A regény nevezett orvosa, nem tudván elviselni a körülötte folyó sorozatos társadalmi, hivatásbeli visszaéléseket, elhatározza, hogy egy értekezleten kimondja, amit mások – a jobbik esetben meghunyászkodásból – elhallgatnak. A regény nem más, mint e szándék érlelődésének és meghiúsulásának története – a visszaemlékezés szabadabb asszociációinak formájában.

Vagyis hasonló az alaphelyzet, mint az előző két regényben. A főhős nem az eltűnt idő, hanem a magyarázat, az önindoklás után nyomoz a regény minden fejezete végén fölbukkanó alaphelyzetében, mikor a felesége előtt készül magyarázkodni, aki a kvíz sorsolásának végét várja a televízióban. Silberman az élhetetlenné bizonytalanított magyar értelmiségi megtestesítője. Tragikomikus figura, hiszen az utolsó oldalon kiderül: amire másfél évvel korábban készült, s végül is nem mert kimondani, azt egyszeriben a társadalom tűzte zászlajára. Az orvos nem ismerte föl idejében, miszerint törekvése nem elszigetelt jelenség, hanem a liberalizálódás folyamatának velejárója, ami rövidesen megoldásra is talál, s nem mert ujjat húzni a saját, hajdani harcos érdemein élősködő, hatalmaskodó párttitkárral. Tragikomikussá az a reménye teszi, hogy egyéni érdekét, jövendőbeli igazgatói állását az utolsó pillanatban, okosnak vélt tartózkodással igyekszik védeni, miközben rövidesen mások mondják ki, amit ő elhallgatott. Ennek következtében az új politikai körülményekben is háttérbe szorul, pedig azokkal, ha kimondatlanul is, még a csírájukban egyetértett.

A magyar orvos társadalmi vétke tehát csak annyi, hogy nem látott túl a saját intézménye problémáin, korai kiábrándultsága (korlátoltsága) elvágta előle a változtatni akarókkal való kapcsolattartás lehetőségét. S ez azt jelenti: Burány e regénye írásakor már újra a jugoszláv szocializmus jövőjébe vetett hit jegyében alkotott. Pontosan nem tudhatjuk: mi van emögött. Ti. a Forum regénypályázatára íródott **Csőd** is már a föllendülés, a kevésbé mesterkélt optimizmus időszakában született. Hangsúlyozott borúlátásával azonban – legalábbis a szerző érzése szerint – túllőhetett a célon. Központi jelképe ui. magát a tabuval egyenlő szocializmust búcsúztatja! Föltehetőleg a defetizmus látszatának megszüntetése érdekében döntött Burány a remény és a hozzá való viszony ábrázolása mellett.

Mindazonáltal az író jellemző módon a vajdasági magyar értelmiségire, a megszenvedett lélekre, nem pedig egy szellemi alkatra, fantaszta különcre vagy balekra kíváncsi. Ez a magyarázata annak, hogy az orvos belső lázadása elképzelhetetlen lenne a „kis szakállas" Dejcs nélkül, akit sem az orvos, sem pedig az olvasó nem tud hova sorolni: anarchista, Nyugat felé kacsingató kispolgár-e, vagy pedig az orvosnál szélesebb szellemi horizontú moralista. Alakja azért marad homályban, mivel a **Különszoba** monológregény, melyben a mellékalakok a főhőshöz, illetve az írói mondanivalóhoz való viszonyukban kapják meg helyüket. Pedig Dejcs így ismeretlenül is legalább annyira érdekes hősnek ígérkezik, mint az orvos. Meghatározatlansága mintha az író bizonytalanságát is jelentené: a társadalomkritika mögött gyanús célok is rejtőzhetnek, melyekkel legjobb nem szembesülni. E tartózkodása akadályozta meg Burányt abban, hogy a hiteles regényképe a jugoszláviai magyar társadalom mélyebb folyamatának tablójává szélesedjen.

Hogy a regénynek szélesebb szociográfiai kiterjedése is van, Kardos alakjának köszönhető, aki a főhős mellett a mű vajdasági valóságanyagának megtestesítője, a táj állandó és változó ellentmondásainak kivetítése. Az ő bukott, vidékiesen, galambtenyésztésben eltespedt alakja a csodabogárságig torzul. Jóllehet korábban cselekvő ember volt, a társadalmi nyíltság megszállottja, akit egyenessége idő előtt visszavonulásra és kallódásra kényszerített. Mégis a Vajdaság levegőjét szívja: az önkényeskedő párttitkár épp úgy ellensége, ahogy az aracsi templom maradványainak gondozása a szívügye. A következő három évtizedben elsősorban a hozzá hasonló „provinciális" szemléletű emberek őrzik és őriztetik meg úgy-ahogy a Jugoszláviában élő magyarok nemzeti önazonosságát. Inkognitóban, a törvénytelenség határán, de a belügyi dolgozók szemétől ellenőrzötten.

Habár Burány Nándor regényei olykor közel vannak a dokumentumhoz, a riporthoz és a szociográfiai vizsgálathoz, regényekként is jelentősek. Mindenesetre nagyobb publicitást érdemeltek volna, mint amilyenben részesültek. A viszonylag hűvös fogadtatásnak az író lehangoló értelmiségképe, részben defetista szocializmusélménye s nem utolsósorban az az oka, hogy a Magyar Szó munkatársaként elég távol volt a Magyar Tanszéken kialakult ízléstől.

A szuverén világképért

A hatvanas évek végén valóságos konjunktúrája alakult ki a pályázatoknak a délvidéki magyarok irodalmában, illetve a vele határos egyéb műfajokban. Ezek a legnagyobb sikerhez és a leghangosabb botrányhoz kétségtelenül a Forum Könyvkiadó által 1968-ban kiírt regénypályázatán vezettek. A bírálóbizottságot az új irodalomszemlélet képviselői – Bori Imre, Utasi Csaba és Vukovics Géza – alkották.

Bori Imre érthetően valósággal ujjongva ad jelentést a pályázatról a Magyar Szóban (1969. I. 19.). Szerinte tíz év kísérleti eredményei készítették elő a pályázat sikerét. Viszont „*Az írói igényességet és a hétköznapok kritikájának szándékát s a jelentős írói teljesítményt a prózaművek első hat-hét művében lelhetjük fel.*" Nem kevésbé örül annak, hogy „a szó legszorosabb értelmében" modern regények születtek. Ugyanakkor „*a prózaműveknek kb. a fele az „itt és most" oly időszerű problematikájával foglalkozik*". Ezek tehát jó értelemben vett vajdasági regények. A „hódítást" azonban ezzel még nem tekinti befejezettnek. Érthetően a legnyomatékosabban Gion Nándornak az első díjas regényét (**Testvérem, Joáb**, 1969), majd a többi helyezettet: Major Nándor és Domonkos István műveit emeli ki. De Bányai János és Tolnai Ottó prózáját is megdicséri.

Mindazonáltal a kultúrpolitikai diadal csupán rövid ideig maradhat szeplőtelen. Az Új Symposion néhány hónappal később (51–52. sz.) Borinak a maga módján alapos, a bírálóbizottság döntését megindokló tanulmányát követően a Kiadói Tanács közleményét közli, amely az „irodalmi közvéleményre" hivatkozva úgy véli: az író műve szembekerült a „közösség érdekeivel", jóllehet – a Kiadói Tanács – megengedi, hogy az író szuverén joga a kritika és a politikai állásfoglalás. Valójában azonban kétségbe vonja ezt, hiszen először a túl sötét, megengedhetetlenül kilátástalan valóságképet rója föl a díjnyertes regénynek, azután pedig külpolitikai okok miatt tartja veszélyesnek a regényt „a szerzőre és a kiadóra nézve egyaránt". Ezért megvitatásra az írók fóruma elé bocsátja a kéziratot, amelyet kizárólag a szerzővel egyeztetve tart kiadhatónak.

Jellemző, hogy a közlemény aláíróit, a Kiadói Tanács tagjait tizenegyen alkotják, akik nagy többsége politikus, s csupán Bogdánfi, Szeli és Juhász tekinthető írónak, habár az ő tevékenységük súlypontja is inkább a közéletben, mint az irodalmi alkotásban van.

A symposionisták – ugyanebben a számban – erre valósággal fölzúdulnak. Bányai szellemesen az írónak az ellenzékiségre való jogát, társadalomkritikai kötelességét hangoztatja, s Lukácsra hivatkozva állítja: az író mindig a szónak a legnemesebb értelmében politikus, miközben a bürokrácia a teljesen áttételes műalkotást szereti. Bosnyák bírálata közvetlenebb: szemére veti Juhász Gézának, miszerint nem etikus értelmiségiként viselkedett, amikor másokra hárította a mű kiadásának felelősségét. Emellett azt is közli, hogy a közéleti ihletésű írót egyáltalán nem érdekelheti: vajon megváltoznak-e a műben nyomot hagyó külpolitikai viszonyok. Vagyis ha újabban a közéletben Csehszlovákia 1968-as szovjet megszállása helyett az 1968-as csehszlovákiai eseményekről illik beszélni, az még aligha változtat egy, az említett történelmi eseményeket érintő regény jelentőségén, s még kevésbé kötelezheti műve utólagos korrekciójára az írót. Hasonló nyomatékkal foglal állást Utasi Csaba, Gerold László és Fehér Kálmán is – az alkotói szabadság védelmében, a teremtő szellem meddő bürokráciának való kiszolgáltatottsága ellenében.

Ez a konfliktusos helyzet nem utolsósorban azokat szólaltatja meg, akik egyéni vagy családi múltbéli (társadalmi) vétségből kifolyólag szükségesnek érzik, hogy a bürokratikus uralomhoz való lojalitásukat – amikor csak lehetőség nyílik rá – lépten-nyomon bizonyítsák. Ezek között az elsők egyike Kolozsi Tibor, aki sikertelen íróként is elmarasztalt lévén, Gion vitatott regénye kapcsán – azt nem ismerve – néhány nappal a Gion-regényt megvitató írótalálkozó (VII. 16.) előtt – foglal állást (7N, 1969. VII. 11.). Ennek dacára úgy általában abszurdnak tartja, hogy társadalmilag helytelen művet díjaztak – ha valóban társadalmilag elhibázott a mű. Mintha valóban kételkedne az újvidéki Forum körüli „köz-

vélemény" csalhatatlanságában! Egyébként szerinte a zsdanovizmus az egyik szélsőség, az abszolút írói szabadság – a másik. Az utóbbi csak a dzsungelban létezik – mondja. Eszébe sem jut föltételezni, miszerint az alkotói szabadság, az önkifejezés teljessége minőségileg különbözik az állati erőszak erkölcsi elvektől független tombolásától.

Egy héttel később Dési Ábel már másféle gondolatoknak ad hangot szintén a szabadkai hetilapban: „*Amíg a bürokrácia élet- és társadalmi funkciója az egyre növekvő elidegenedés légkörében fejeződik ki, addig az irodalom ennek a légkörnek a bírálatát, ennek a légkörnek a társadalmi leleplezését és túlhaladását igyekszik megvalósítani.*"

Bogdánfi Sándor, aki alig két évvel korábban az írók nevében támadott rá a Forum Könyvkiadó bürokráciájára, ebben a vitában – aligha függetlenül attól, hogy ő a Tito-művek fordítója – pozíciót vált. Geroldot bírálja, aki válaszol neki és – magnóról idézve önmagát – hamisítással vádolja Bogdánfit, aki nem hajlandó elárulni, hogy vajon ki rejtőzhet a famózus „közvélemény" mögött (MSZ, 1969. VIII. 17.). Ezért ugyanitt a szenvedő alanynak, Gionnak is meg kell szólalnia. Annál is inkább, mivel a nyomásnak valamennyit engedve, időközben változtatott a regényének azokon a részein, amelyek a csehszlovákiai szovjet beavatkozásokat követő változások idején a jugoszláv politikának nem megfelelő hangulatot szíthattak. Gion kellemetlen helyzetben van, ti. Bogdánfinak az ő jófiúságát nyugtázó vállveregetését kell elutasítania.

A symposionistáknak a szeptemberi számukban tovább kell folytatniuk a védekezésüket. Utasi Csaba szükségesnek tartja elmagyarázni Bálint Istvánnak: torz elképzelése van az önigazgatásról, ha egy önigazgatási szervnek (mint amilyen a Forum Kiadói Tanácsa) döntését megfellebbezhetetlennek tartja, függetlenül annak helyes vagy téves voltától. Utasi joggal tiltakozik az ilyen „egyedül szabad és demokratikus" döntések ellen. Ezzel együtt – az adott körülmények között érthetően – a szélsőséges véleményhez, a durvaságukhoz való jogukat is védi, mondván: „*a* legdurvább *kritika... mégiscsak az, amikor egy-egy ember írás közben hajlandó »higgadtan« alapfontosságú tényeket elhallgatni*". Bálint ui. bölcsen hallgat a Gion-regény íróközösségi megvitatását megelőző politikai kulisszatitkokról.

Ugyanebben az Új Symposion-számban (53.) Bosnyák is újra megszólal. Nem kisebb tekintélyhez, mint Gál Lászlóhoz ír epés hangú nyílt levelet. A költő ti. az irodalmi énjével ellentétben a Kiadói Tanács által javasolt változtatások elfogadására kötelezte volna Giont, majd utóbb fölocsúdva gyarló napi politikai helyezkedéséből, az egyetlen igazság kideríthetetlenségének demagóg kívülállásáig húzódik vissza. Bosnyák Gált könnyeden, annak írói-forradalmári tapasztalatait fölidézve leckézteti meg.

Mindazonáltal a kilencvenes években, a Budapestre áttelepült Gion vallomásában (Népszabadság, 1992. II. 8.) e heves polémiával kapcsolatban meghökkentő állítással találkozunk. Erre vonatkozóan Szerbhorváth György monográfiájában (**Vajdasági lakoma**, 2005) a következő megjegyzést olvashatjuk: „*Nem tudom megítélni, hogy Gion memóriája volt-e megbízhatatlan, vagy maga ferdítette el ekkor a történetet annak érdekében, hogy igazi magyarnak essen ki, aki már* akkor *szólt ezekről az eseményekről, amikor még senki sem, mert ez utóbbiban ugyan igaza volt, de sem a közleményben, sem a vita során erre nem tért ki senki sem*!" (154. p.) A monográfia szerzőjét az teszi tanácstalanná, hogy a vérbosszú motívuma, amely Gion szerint szintén megbotránkoztatta a politikusokat, nemcsak hogy a Joáb-regényben maradt benne, hanem az **Ezen az oldalon** c. novelláskötetben is jelen van.

Ne feledjük, Gion egyik (a lehetőségeknek megfelelően igazmondó) művében sem játszik fontos szerepet a háborúvégi magyarirtás. Valószínűleg az elvtársi dorgálás, önkritikára való sarkallás eredménye lett ezeknek a Jugoszlávia létének elevenjébe vágó eseményeknek a pusztán epizódszerű szerepeltetése. Az erre vonatkozó belső viták nyilvánosságra hozása nagyobb botránnyal fenyegethette a délszláv kommunista hatalomnak addig tabukkal sikeresen óvott tekintélyét. Másfelől pedig Gion lecsökkentett igazmondása megfelelő nyomáscsökkentő szelepnek bizonyult. Erről persze az irodalomkritika sem szólhatott.

De a másik oldalról is éri támadás a Forum regénypályázatát. Méghozzá Herceg részéről. A tágabban értelmezett szocrealizmus híve az első sommás véleményében nincs messze attól az elfogadhatatlan szemponttól, amelyet Kolozsi képviselt. Herceg azért fitymálja a regénypályázat Bori által fölmagasztalt öt művét, mivel a bennük megvalósuló szabadság nincs összhangban az olvasó befogadási lehetőségeivel (**Kísérletezni vagy szót érteni.** 7N, 1970. II. 20.). Ennek a megnyilatkozásnak a félig-meddig megnyomorított műveltségű magyarsághoz való teljes írástudói odafordulás, mondhatni az adott tipikus ízléshez való szolgai alkalmazkodás a kritériuma, ahelyett, hogy az új művek esztétikai jelentőségét is szem előtt tartva, az egyeztetés lehetőségét, a közműveltség szintjének emelési lehetőségét puhatolná.

Herceg azonban valamivel később árnyaltabban is kifejti a véleményét, s amit ekkor mond (H, 1970. 5. sz.), az a maga nemében mind a mai napig hitelesen hangzik a regények akkori kritikai visszhangkórusából. Akkor is, ha egyedül csupán Gion regényének vajdasági s azon túlmutató magyarságát, értékét ismeri el, a többiben főleg a divat, az időszerűség érvényesülését érzékeli. Nem véletlenül, hiszen Gion azokat a kérdéseket fogalmazza meg a maga hemingwayi, tudatosan sivár nyelvén, amelyek Herceget is (talán mindenkinél jobban!) izgatták, csak hát majd negyedszázados fogadalmának megfelelően, egy elviselhető jelennel és egy szebb jövővel ámítva magát, nem mindig mert szóvá tenni.

A nem létező Vajdaság fölfedezése

A Hídnak ugyanez a száma több kritikus értékelésének is helyet ad a pályázati regények kapcsán, lévén, hogy azok akkorra már elhagyták a nyomdát. A bírálók általában tartózkodnak attól, hogy a műveket a mögöttük rejlő valósággal szembesítsék. A korábbi írásaiban a marxista alapú valóságábrázolást sürgető Bányai János ezúttal – a magyar történelem s az ennek megfelelő irodalom „valósághiányára" panaszkodó Sőtér István panaszából kiindulva – a vajdasági élet realitásának hiányával magyarázza az új regények és közvetlen elődeik világképének sajátosságait. Bányai nem említi ugyan, de lényegében arra a hegeli gyökerű totalitásfogalomra gondolhat, amelyet Marxék a forradalmi koncepciójuknak megfelelően alakítottak át, s amely a termelőeszközök és -viszonyok fejlődésének tudati tükröződéseként s az így bekövetkező mennyiségi változásoknak új minőségbe való átcsapásaként fogtak föl.

Amikor Bányai (és mások is) azt mondják, vagy (szépírókként) azt érzékeltetik, hogy valótlan a vajdasági (magyar) élet, akkor annak az anyagi és szellemi dimenziónak a hiánya miatt panaszkodnak, amely előfeltétele az élet minősége megemelésének. Miközben egyre több lehetőség nyílik a délvidéki művelődési múlt megismerésére, paradox módon egyre kevésbé ildomos annak lényegéről beszélni. A kommunista fölfogás szerint ugyanis pusztán a népi-paraszti kultúra nem elégséges a szocialista társadalom építéséhez. A polgárosodásra viszont alig került sor a Délvidéken. Az értelmiség, a művészek, a hivatalnokok és részben a vállalkozók, iparosok az első, majd a második világháború végén elmenekültek, vagy elpusztíttattak. Amit alkottak, és itt hagytak, eleve gyanús volt. Nem pusztán a jugoszláv érdekek szempontjából, hanem az európai (nem kozmopolita) mérték szerint is. Ám hogy itt, Budapesttől (de Szegedtől, Pécstől) is távol zömében dilettánsok, a jobbik esetben epigonok voltak a polgári műveltség alkotói, azt a vajdasági magyarság autonómiakövetelésének idejében nem illett hangsúlyozni. Marxista szemmel ti. emberi valóságnak a kiélt szenvedélyek építés- vagy rombolás-nyomai számítanak. A Vajdaság embere viszont – a maga sáros, omlékony háttere előtt, s a mások, idegenek, rendszerint ellene kiélt, talán újabb gyilkos kitörésre váró szenvedélyétől tartva – e mérce szerint nem igazán létező lény. Róla a pszichológiai látásmód mondhatna sokat, rengeteget. Ezt viszont a marxizmus gyanakodva kezeli, mivel számára fontosabb az igaznak tudott (bármennyire is kíméletlen) társadalmi léttörvény a megértés és megbocsátás tudományánál.

Ez azonban nem akadályozza meg Bányait abban, hogy az emberi teljességet ne az egyik legjobb, legmélyebb írónk intuícióműködésében lássa meg: „*Egyedül talán Szirmai Károly vészjóslóan szép, »Katlanban« és »Ködben« visszhangzó emberi kiáltásából hangzik ki néha ennek a valóságnak a teljessége, de – paradox módon – itt*

már nem a realista közlés eszközeivel, hanem az irreális, a lírává minősült misztika eszközeivel." Az élet állati körforgása, az életminimumot biztosító funkciók gépies ismétlődése, a teremtő fantázia kényszerű visszafogása, az elvétve születő alkotásoknak a történelem és a sár összejátszása miatti gyors elporladása – fölülnézetet is teremt azokban, akiknek legalább fél lábbal sikerült kievickélniük ebből a taposómalomból. Ezek számára ez az elhagyott, talán meg is tagadott élet legföljebb a jövőben változtatható át hiteles, szabad emberi kiteljesedést nyújtó valósággá. Ezért sem részletezi Bányai, miért nem tartja realistának az új jugoszláviai magyar regényt, függetlenül attól, hogy a korszerű stílusirányzati kifejezésmódok művelése dacára a valóság meghódítása volt is ennek célja. Mi több, van kritikus (Tomán), aki a regénypályázat eredményét éppen a korábban félelemből vagy előítélet miatt ábrázolatlannak az írói föltárásában, megnevezésében látja, sőt Bányai is **A valóság felfedezése** alcímet adja szóban forgó, a maga módján meggyőző tanulmánya egyik fejezetének.

Hogy a valóságélmény általában miért hiánycikk a jugoszláviai magyar íróknál, arra egyértelműen utal Bányai: „*A falu... teljesen hiányzik az újabb magyar regényből!*" S ez azt jelenti: a kritikus szerint a mentalitásukban a falu és a város közé szorult, kisvárosi embereknek a külsőségektől lefedett, társadalmi viszonyoktól, nemzetiségi problémákkal terhelt lénye az a realitás, amelyet az értelem eszközeivel nem szabad feszegetni. Legfeljebb a Gionhoz hasonló bátor író utalhat a maga sajátos szimbólumai által e problémagócokra, ám – ahogyan bebizonyosodott – ennek botrányhőssé válás az ára.

Csakhogy amikor Bányai a díjnyertes regény jelentőségét fejtegette, akkor sem a mű és az általa megragadott (építőanyagként használt) valóság összefüggéseit boncolta (H, 1970. 3. sz.), hanem – tézisszerűen – arról beszélt, miszerint az olvasó szempontjából egyáltalán nem számít, mi ihlette az írót, mert mi egyedül az ő nyelvével, a sajátos nyelve által teremtett valósággal találkozunk. A kritikus azonban annyira deduktív, oly nagy mértékben igyekszik bizonyítani a regény nyelvi-stilisztikai megközelítéséhez való jogát (valójában a korábban egy időre megtagadott esztétizmushoz való visszatérésének helyénvalóságát), hogy az általa dicsért nyelvi valóságról, magáról a regényről mint nyelvi szocializáltságú struktúráról nem is igen van mondanivalója. Nem is lehet, mivel a nyelvben rejlő világteremtő lehetőségeket általánosságban agyonhangsúlyozva, a lényegét önmagában rejtő mű értékeléséről feledkezik meg.

Igaz, az ilyen általánosabb megállapításai részben pontosak: „*Gion Nándor regénye nem a »nagy realizmus«, hanem a »parttalan realizmus« kritériumai szerint realista alkotás: nem vállal társadalmi és történelmi feladatot, csak az adott társadalmi és történelmi feltételek között való létezést vállalja, nem törekszik szintézisre, mert nincs mit szintetizálnia abban a világban, amelyben létezik, hiszen az általános és*

individuális kizárják egymást." Ezzel szemben Gion a társadalmi életben egyre általánosabbá váló korrupciót vette célba szatirikus művével (ha nem ezt tette volna, aligha marasztalja el a kéziratának eredeti változatát a Kiadói Tanács), méghozzá olyan közvetlen bírálattal, hogy a negatív jellemük szerint egyénített szereplői – mint az általános romlás megtestesítői – legfeljebb külsődleges individuális sajátságaikban különböznek egymástól. A **Testvérem, Joáb** – többnyire a funkcionálisan használt nyelvének köszönhetően – hatásosan valósítja meg az alkotója szándékát. Gion valóban regényt akart írni, ám nem egy nyelvi valóság kedvéért, s még kevésbé szövegszövés passziójából, hanem, hogy a mű írása közben, de főleg a befejezés után élvezhesse az igazmondás erkölcsi sikerélményét, s ennek megfelelően az olvasóra gyakorolt hatását. Azt tehát, hogy példátlanul meggyőzően és lényeg-láttatón sikerült megörökítenie a vajdasági kisváros társadalmi és magánéletének a fontos mozzanatait. Az írónak – a vallomása szerint is – a lelkiismeret-furdalás nélküli erkölcsi romlás ábrázolása volt a célja. Természetesen a nyelv segítségével, s egy jórészt kitalált valóság formájában, miként ezt a regényírók nagy többsége mindig is cselekedte.

A kritika mindenesetre – inkább elmarasztalóan – ellenregénynek is minősítette a szóban forgó művet, holott a **Testvérem, Joáb** legfeljebb a Vajdaságban számíthatott formabontónak. Tulajdonképpen az élőbeszédnek, helyenként az argónak köszönhető közvetlensége hatott az újdonság erejével. Az is furcsa volt, hogy Gion erkölcsi nyomaték nélkül, természetszerűen tárta föl azt, amivel kapcsolatban íróelődei, ha nem megdöbbenni is, de legalább moralizálni, esetleg közvetve elhatárolódni szoktak. A regény pozitívabb hőseiben a másokat megsemmisítő önzés úgyszólván harmonikusan illeszkedik a jóindulathoz. A műben nyoma sincs pszichologizálásnak: az író, illetve a narrátor főhős annyit mond el az olvasónak, amennyit egy hosszabb beszélgetés során árul el az ember a hozzá hasonló gondolkodásúaknak. Ennek az intimitásnak az is fontos jele, hogy többnyire olyan igazságokat tartalmaz, melyek, ha nyilvánosság elé kerülnének, botrányt okoznának, és hatósági kivizsgálást vonnának maguk után.

Gion hőseit az a nyíltság teszi konkréttá, amelyet Bori Imre az első díjat indokoló tanulmányában az új naturalizmussal rokonít. Részben a pontos helyszínrajznak, a kisvárosi miliőnek köszönhető a regény meggyőző ereje. Mindegyik vajdasági falunak vagy kisvárosnak megvannak a maga Joábjai, akik között a csalók mellett háborús bűnös is akad. Giont külön dicséri az a – nem elsősorban nyelvészeti – tény, hogy ha csupán az egyik szereplő ugratásának formájában is, de legalább célzás formájában utalt a magyarok elleni háborúvégi gonosztettek egyik elkövetőjének büntetlenségére.

Azonban az építkezéseket ellenőrző Tamás, a főhős is csak munkavégzésének alaposságában különbözik a körülötte levő kisebb-nagyobb szörnyetegektől.

Ahogyan a regény befejezésében fölbukkan nála az új öltönyök csináltatásának igénye, miután nem képes ellenállni a megvesztegetésnek, s az öreg mérleges megveretését sem akadályozza meg, félreérthetetlenül jelzi: emelkedése valójában süllyedés. Vallomása szenvtelen, s éppen ezáltal kap nyomatékot az emberi kapcsolatok lényege. Az olykor eltúlzottaknak tűnő nyelvi ismétlődések a párbeszédekben a hétköznapi kommunikáció ürességét parodizálják. Annak lényegtelenségét domborítva ki, ami nagyon fontosnak tűnik, vagy inkább csak játszadozva az igazi jelentésüket elveszített szavakkal.

A visszalopódzó esztétizmus

Bányai János a Forum Kiadói Tanácsának durván bürokratikus közbelépését követő hónapokban, az egyetemista megmozdulások előtt (főleg a Varga Zoltánnal folytatott vita idején) megtagadott esztétizmusához van visszatérőben. Ez már abból is kitűnik, hogy Domonkos Istvánnak a társadalom fekélyeit távolabbról érintő művét, **A kitömött madár** c. regényt (1969) nagyobb terjedelemben méltatja, s közben a strukturalizmus által divatossá tett belső összefüggéseket jelző sémákat is alkalmazza (H, 1970. 1. sz.). Jellemző: míg Gerold László a jó értelemben vett vajdasági regényt dicséri Domonkos tengerre áttett színhelyű regényében (ÚS, 1970. 58. sz.), addig Bányait e műnek a francia „új regény"-nyel kapcsolatban kimutatható összefüggései érdeklik elsősorban. Eközben megfeledkezik arról, hogy a szereplőknek a strukturálisan kimutatható viszonyán inneni és túli okokból született a regény. Vagyis, ha Domonkosnak e műve valóban eltér a hagyományos regényformától, s ha az ekképpen formálódó szöveg gyakran az alkotás folyamatában a maga belső művészi drámáját megélő író fölé kerekedett is, bennünket (a jelen- és az utókort) az olvasás öröme érdekel, következőleg a regény belső váza csak ilyen vonatkozásban, nem önmagában érdemel figyelmet.

Voltak bírálók, akik – ha nem kimondottan is, de azért – Domonkos művét tartották a legjobbnak a regénypályázaton. Korlátlan fantáziát és nyelvi eredetiséget emlegettek, jóllehet a bűnügyi regény fölhasznált elemeinek dacára is távol maradt a bestsellertől **A kitömött madár**. Annál is inkább, mivel kétszólamú vallomásként egy zenész-cigánynak és egy íróhajlandóságú fiatalembernek egy csempészbandával és egy nővel kapcsolatos kalandjait foglalja magában – a Vajdaságból való szökésnek végső soron negatív példájaként. Lehangoló tanulsággal. A bácskai sárból menekülő ui. a tengerparti kőbe ütközik.

Mindenesetre némi (negatív) sznobizmus is kell Domonkos regényének élvezetéhez. Az író ugyanis Skatulyát, a cigányzenészt tudja magához közelebb

állónak, a családjával, gyermekkori körülményeivel ismertetve meg bennünket. Hősének túl nagy árat kell fizetnie a – végső – semmiért. Pedig az író elképzelése szerint Skatulya ösztönökre hagyatkozásból fakadó naivitása a rendezett életűekkel szembeni sajátos erkölcsi fölény kidomborítására is alkalmas. E szándék érvényesülését megnehezíti az a körülmény, hogy hőse börtönviselt ember, akit – nem úgy, mint Faulkner **Vad pálmák** c. regényében a hőssé magasztosuló fegyencet – nem teljesen ártatlanul bélyegzett meg az igazságszolgáltatás.

Ha Skatulya már a végén van a „nevelődésének", akkor Szergyónak, a gátlásos fiatalembernek még nem sikerült megteremtenie az első felnőttkori kapcsolatait a világgal. Az álmodozás és a nárcizmus tojáshéját kellene áttörnie. Domonkos már legnagyobb részben meghaladhatta ezt az énjét, különben (az első személyben beszélő Skatulyával ellentétben) nem tette volna második személybe írással bajlódó hősét, akit mindenki kihasznál vagy megaláz. Hősének ábrázolásában kifogásolhatjuk, hogy Szergyó gátlásainak családi-társadalmi összefüggéseiről egy szó sem esik. Vajon mi lehet az, ami a platonikus szerelem mániákusává teszi? Mindennek dacára Szergyó sorsa, a végkifejlet sejtetése szerint, valamivel ígéretesebb.

Domonkos regényének vajdaságiassága részben abban van, hogy noha a (tengeri) romantikával való leszámolást prezentálja, s bár a szökési kísérleteket zsákutcába fullasztja (tehát az ellentétét írta meg annak, amit Szenteleky szuggerált az **Isola Bella** c. regényében), maga a mű mégiscsak egyfajta szökés példája. A szöveg ui. egy olyan élettérben épült, ahova olvasóinak nagy többsége nem jutott el, s ma még inkább megközelíthetetlen számukra. A vajdasági hétköznapokkal való szembenézése nem olyan teljes vagy intenzív, mint amilyen a Gion-regényé, ám az elfordulás, a nosztalgikus tagadás is véleménynyilvánítás. Domonkos szerint az élet izgalmakban, tragikus eseményekben bővelkedő víziójában csupán – visszaemlékezésként – részelemekként kaphatnak helyet a lapály szürke hétköznapjai.

Ha **A kitömött madár** még bővelkedik olyan szépségekben, amelyek a hagyományos ízlésű olvasót irritáló töredékessége dacára legalább a lírai hangulat bensőségével kárpótolnak, miközben mind a jámbor olvasót, mind pedig a harcosságában is óvatos kritikust mentesítik a vajdasági élet időszerűségeivel és múltbeli megoldatlanságaival való szembenézéstől, akkor Tolnai Ottó **Rovarház** c. regénynek (1969) mondott szövege már semmire sem kötelezi: sem az írót, sem pedig a kritikust. Ez a könyv ti., ahogyan többen (hagyományosak és modernek, dogmatikusok és demokraták egyaránt) jelezték: többé-kevésbé olvashatatlan. Tomán László – azoknak a kritikusoknak, elsősorban Borinak a szellemében, akik szürreálisnak minősítették Tolnai eljárását – a szertelenség által irányított, „rosszul értelmezett automatizmus"-ról beszél a Hídnak már említett 5. számában (1970).

Ugyanitt Bányai János, alighanem a helyes kritikusi magatartás keresésének görcsében, de nyilván a kritikusi ellenkezés kedvéért is, a Tolnai által hangsúlyozott improvizáció törekvéséből kiindulva, szimbólumhálózatnak igyekszik tekinteni a művet. Kísérlete azonban csupán ellentmondásos erőlködés lehet, mert hiteles prózában csak a sajátos nyomatékkal ábrázolt-teremtett (nyelvi) valóság kelthet bennünk olyan benyomást, mintha a jelentősége túlmutatna önmagán. Esetleg egyes kifejezések, szókapcsolatok is hathatnak szimbolikus többletjelentéssel az akaraton, a divaton, a csináltságon inneni lelki valóságban, ha szerves tartozékai az alkotói törekvésnek. Tudjuk, Tolnai esetében szimbólumrendszerről már csak azért sem beszélhetünk, mert regénye kidolgozására, mint írótársai többségének, a pályázati határidő szorítása miatt egyszerűen nem volt ideje. Meg aztán Tolnai jellegzetesen nihilista alkat. Vagyis nála a cselekvést jelentő igéknek eleve önnön ellentétüket kell eszünkbe juttatniuk. S ugyanígy a civilizáció közkedvelt tárgyai és használatban levő értékfogalmai is. Csakhogy ezek az improvizációként játékba hozott cselekedetek, állapotok és fogalmak (amelyeket akár szimbólumoknak is tekinthetünk, mint Bányai) csupán az alkotói struktúrateremtés által válhatnának a szó irodalomesztétikai értelmében élvezetesekké (ironikusakká, humorosakká, szatirikusokká stb.) számunkra.

Mindez azonban embrionális állapotban van jelen a **Rovarház** c. regényben. Más szóval Bányai, ahelyett, hogy levonhatná, kitalálni kénytelen kritikájának a végkövetkeztetését: Tolnai „*könyvének értékeit elsősorban az írás mint egyfajta tevékenység és a szöveg mint a nyelv szabad elemeinek egyfajta rögzítése és megszervezése hozza felszínre*". Ezt az állítást még olyan ábrák sem szemléltethetik, mint amilyenek Domonkos műve esetében jelezték a belső összefüggéseket. Mert Tolnai szövege az értelem tudatos rombolásának sajátos példája.

Mit rejt a mérce?

Bányai Jánosnak a Forum regénypályázatára írt **Surlódás** c. regénye (1969) közvetve sokat árul el arról, hogy miért hajlik újra a kritikus az esztétizálásra, s ennek következtében miért válhat az irodalmi és művelődési élet egyik irányítójává a következő évtizedekben.

A **Surlódás** c. regényében a főhősnő alakjában az öncélú, l'art pour l'art lázadó alakját mintázza meg. Ui. „*Egy-egy szó emléke képszerűen maradt meg Eszterben, nem a szó jelentése, hanem a kifaragott, tökéletesre csiszolt szó formája.*" (64. p.) A relativizmus tudatának és a romantikaellenesség koncepciójának alapján: „*Mondta is Schubert tanár úrnak, hogy ő nyilván árulónak született, és úgy is viselkedik, de döntse el valaki, hogy mit lehet árulásnak tekinteni és mit lázadásnak, hogy hol a kettő között a*

határ." (63. p.) Ennek megfelelően Esztert a tettkísérlet helyszínéről való távozás lehetőségének puhatolása, a készülődés hangulata hatja át.

Az író eleve azt sugallja az egyetemista-fellángolásról: tiszavirág-életű nekibuzdulásról van szó. Olyan vállalkozásról, amelyet a regény főszereplője nem vesz komolyan, s a divat diktálta kalandnál nem jelent többet számára, ti. „*...az összeesküvés, amelyben részt vett, nem volt valóságos összeesküvés, már elmúlt az összeesküvések ideje, ez csak olyan játékos ügy, egészen játékos, mert ki más lázadhatna, itt és most, mint éppen ő, a kibukott hős lánya, meg Imre, a még felszínen levő hős fia, meg Bán Béla, akinek mindent megadott a sors, meg Király, aki funkciókat viselt és vállalt, ki más lázadhatna, azok nyilván nem, akik még várnak, akik még elvárnak valamit, akiknek még van reményük*." (106. p.)

Még éveket kell várni a posztmodern születésére (illetve arra, hogy amit ekkor még avantgárdnak mondtak, újabb formájában utómodernként neveztessék meg), viszont Bányai hősnőjének mentalitása a maga sajátos játékfilozófiájával kifejezetten ennek a később tudatosult hermetikus művészeti-filozófiai irányzatnak az előhírnökévé válik (amiként Domonkos és Tolnai regénye is).

Bányai regénye eredetileg az egzisztencialista életérzés jegyében született: „*Túlélni. Parancs? Vagy lehetőség? Nyugodtan tekinteni azokra, akik távol állnak a szakadéktól. [...] Mindenki megválasztja. És jól van, hogy megválaszthatja.*" (90. p.) Főhőse, Réti Eszter, kollégiumi nevelő az újbaloldali megmozdulások sodrába kerül, és – paradox módon – inkább haszonlesésből, mint erkölcsi fölbuzdulásból a saját édesapját árulja el. Méghozzá lelkiismeret-furdalás és felelősségérzet nélkül. Ebben kétségtelenül Camus Meursault-jára emlékeztet, aki botrányosan közömbös az anyja temetésén, és a természeti jelenségnek (hőség, fény) kiszolgáltatva öli meg az arabot. Ennek megfelelően Eszter „*nagyon érdekesnek találta a képet. Sohasem látott még összeroncsolt gépkocsit*". (45. p.)

Eszter a jó közérzetéért küzd, miközben a konkrét környezetét igyekszik fölülmúlni, a testi kényelmét biztosítani, nem gondolkozni, önfeledten a pillanatnak élni. A tudatműködése töredezett. Védekezésként az „állókép"-állapotot, a céltalan merengést szereti, anélkül, hogy tudatában lenne: az ősi távol-keleti filozófiák vonzáskörében él, még ha érthetően Sartre Roqentinjének a viszolygás-komplexusával is meg kell küzdenie. Nem úgy, mint egyik közeli ismerősének, aki Godard akkor (Jean-Paul Belmondo által) népszerű filmjének szellemében moralistaként szaval közös barátjukról és önmagáról a levelében: „*Bán alapvető magatartásformája: a kifulladás tudatosítása – golyóval a gerincedben még futni az útkereszteződés felé. ...nekem nem golyóra, hanem oxigénre van szükségem: tisztítótűzre*." (39. p.)

A regénynek a Vajdaság, annak tipikus (főleg Szabadka és Újvidék tulajdonságaiból összeállított) városa a színtere – s mégsem az. A regény társadalmi háttere meglehetősen elvont, és nem konkrét vajdasági magyar emberek, ha-

nem magyarul beszélők a szereplői. Ezért a műbeli egyénítés nem mondható sikeresnek, az Eszter körüli hősöknek csupán szellemi arcuk van, ha van. A hősnőre ráállított belügyesben egy skizofrén alkat és egy filozófus rejtőzik. Nagy távolságra a magyarul is értő délszláv belügyestől vagy a kiszolgáltatottságában megzsarolt jugoszláviai magyar fél-értelmiségitől.

Viszont annál többet előlegez az ezután következő évek jugoszláviai magyar csúcsértelmiség cinizmusából, cselekvésképtelenségéből, társadalom iránti közönyéből. Igaz, Eszter már nem párttag, amikor az igazgatójának az olyan szociológiai fogalmak ürességéről beszél, mint konszolidáció, szabadság. Ő, az igazi forradalmár lánya csak saját magával törődik, ahogyan a feltételezése szerint – mindenki. Közösségi emberismeret tehát – nincs. S egyénileg is csupán élmény, közérzet létezik, amelynek kellemetlenségét kerülni kell. Mert gyakran ködként ereszkedik le a bomlás: „*Ismét súrlódás: a szavak, a gondolat és a cselekvés közti súrlódás. Mi kopik nehezebben? Nyilván a szavak.*" (133. p.)

A régi ellenében – tehetetlenül

Dévavári Zoltán (Kiss Ferenc) Major Nándor **Hullámok** c., a pályázaton második helyezett regényét (1969) értékben a Gioné fölé helyezte. (Vö. **Rekord a bravur zátonyán.** In: **Szembesülések**, 1979.) S a többi kritikában sem volt sok fenntartás a regény esztétikai értékét illetően. Az író mesterségbeli tudását éppúgy dicsérték, mint a társadalom fekélyeit föltáró bátorságát. A **Hullámok** úgy csillogtatta Majornak a nagyepika művelése kapcsán szerzett ismereteit, a bestseller fogásaival is ébren tartva az olvasó figyelmét, hogy közben elképesztően negatív képet festett a jelenének újvidéki társadalmáról, s annak népfelszabadító harcos hagyományairól egyaránt. Ebben egyértelmű volt az író, nem úgy, mint a túl sok szereplője jellemének átvilágításában.

A jugoszláviai magyarok egyik legsötétebb világképű alkotásáról van szó. Akkor is, ha a szerzőnek tiszteletben kellett tartania a nemzeti viszonyok tabuját. Ám a forradalmi hagyományokét, az osztályigazságét a legkevésbé. Mi több, a regény ezek leleplezésére íródott – a korszerű emberkép szellemében. Eszerint a látszat és a valóság legfeljebb véletlenül esik egybe az ember gondolkodásában és tetteiben. Csupán meg kell vakarni a jelenségeket ahhoz, hogy egészen más bújjon ki belőlük, mint amit mutatnak.

Eszerint a **Hullámok**ban, nem úgy, mint a **Surlódás**ban, nincs vívódás, hosszas bizonytalanság. A világ eleve csalárd, s a központi szereplőnek, Gizinek a számára adódó helyzetek révén tudomásul kell vennie: mi mögött mi van. Megtudja, hogy a családjuk feje nem az édesapja, s hogy ez az ember nem hazát

és munkásságot mentő ambícióból csapott föl partizánnak, hanem – miután csalással bevonultatták – mint katonaszökevény, majd pedig – a történelem egy újabb, botrányos leleplezéseként – partizánból rablógyilkos lett.

Katonaszökevény=partizán=rablógyilkos – szép kis egyenlet! Az írót azonban nem fenyegethette bírósági eljárás, s a szerkesztő sem kért tőle módosítást, mert Major a saját háza táján söpör. Nem csupán a szóban forgó hőse magyar, hanem a többi körülötte levő is, aki valamiképpen összefüggésben van a sorsukkal, illetve a családjukkal. Sági, Csabai, Benedek, Zádor, azután pedig Gizi, Rudi, Béla, Miki – e magyar nevek első benyomásra nemzeti-szeparatista garnitúrára utalhatnak (Újvidéken!), pedig eredetileg funkcionárius-csemetékről van szó, akik szüleinek a baráti köre sem lehet már az íratlan törvények ellenében egynemzetiségű! (A regényt föltehetően olvasó – szerb érzelmű – belügyes még mosolyoghatott is a bajusza alatt: íme, a magyarok „forradalmi hagyománya"!)

A kritikusok eltérnek a regény fiataljai és öregei kapcsolatának megítélésében. Juhász Géza írásának már a címe – **Regények az elidegenült ifjúságról** – is minősít (H, 1970. 5. sz.). A kritikus nem veszi észre, amit a szövege közvetve tartalmaz: az ifjúságnak nem volt mitől elidegenednie. A fiatalok csupán a bemagoltatott tananyag jelentős részének hazug voltára eszméltek rá.

Bori Imre viszont már óvatosabb, s ügyesen leplezi az „öregek" iránti nagyobb megértését. Szerinte a régi és az új nemzedék magatartásbeli különbségei abból erednek, miszerint „*azok az életgesztusok, amelyek egykor spontán módon jöttek létre mint az emberek reagálásai a háborús időkre, most tudatosságba és cinizmusba transzponálódtak át, mintegy igazolásául a fiatalok irodalmából kiszűrhető észleleteknek, amelyek a mai ifjúság problémáját a »felesleges ember« képzetébe próbálják sűríteni*". (MSZ, 1970. II. 22.) Ergo: az ösztönös bűn könnyebben megbocsátható a tudatosnál. (!?) A példamutatás és a nevelés problémája, illetve, hogy az új nemzedék viselkedéséért elsősorban a szülőket, a pedagógusokat és a totalitárius ideológia sulykolóit terheli a felelősség – Bori ezt figyelmen kívül hagyja.

Viszont annál inkább észreveszi Dévavári Zoltán (Kiss Ferenc). A már idézett kritikájának megállapítása szerint ui. a regényben „*a fiatalok és az öregek között erkölcsi tekintetben nagy a különbség. Az előbbiek lehetnek esendők, vadak vagy szertelenek, de idegen tőlük a felnőttek rutinos képmutatása, a haszonélvezés gátlástalansága. Képtelenek együtt élni a poshadással, belepusztulnak abba, hogy feleslegesek, hogy nem tehetnek semmit, s elvadulnak a tartalmatlanság, a távlattalanság hiányaitól. Szó sincs tehát arról, hogy az öregek és a fiatalok életének elromlásában a létezés örök s egylényegű rosszasága öltene formát.*" Kell-e magyaráznunk ez utóbbi vélemény hitelességét?

Ha Major regénye kapcsán még lehetett vitatkozni azon, vajon azonos mércével méretnek-e a regényben az „apák és a fiak", Végel László érezhetően sebtében, a pályázatra írt **A szenvedélyek tanfolyama** c. művét illetően (1969) aligha

érdemes. Ebben ui. egyértelműen a fiatalok oldalára billen a mérleg. Majdnem fekete-fehér alapon. A fiatalok szinte valamennyien – jók, az öregek – legalábbis a befutottak, a pozícióban levők – rosszak. Végel emiatt meg is kapta a magáét a kritikustól (Varga Zoltántól – H, 1970. 9. sz.), aki túl naivnak találta a szereplőket, s megformálásukat elnagyoltnak, nyelvileg sem kellően kidolgozottnak.

Az életet élőnek és annak nyüzsgését szemlélőnek a vitája bontakozott itt ki, amelybe még a lektornak, Utasi Csabának (sőt, Vajda Gábornak) is bele kellett szólnia Végel mellett (ÚS, 1970. 67., 1971. 69. sz.). Vitathatatlanul irányregényről van szó, amely mögött egy jóval terjedelmesebb és kidolgozottabb műalkotás lehetősége sejlik fel. Végel ábrázolása valóban vázlatos jellegű. Az ő mentsége az, hogy regényírás közben azok a problémák is sarkallták, amelyek az ifjúság jelentős részét tüntetésre ösztönözték a liberalizálódás éveiben.

Az indulat önmagával van eltelve, s kevés fér bele abból, ami ellen irányul. A korrupt társadalom mint tapasztalat tehát korlátozza a konkrét ember megfigyelését és ábrázolását. Márpedig **A szenvedélyek tanfolyamá**nak szereplői túllépni igyekeznek Végel előző regénye makrójának a cinizmusán, és tettre szánják magukat. Nyaralás közben érkezik hozzájuk a hír, hogy a barátjuk önbíráskodás, illetve gyilkossági kísérlet miatt ártatlanul került börtönbe, s a fölmentése érdekében megoldást kell keresniük. Visszafelé autózva jócskán megfogyatkoznak, s a hazaérkezőkben is fölülkerekedik a józanság: a társadalmi rendszer olyan, amilyen, viszont csupán taktikával lehet benne valamit elérni. Vagyis a védőügyvéd tanácsára hallgatnak.

Csupán 1972-től, a politikai leszámolások kezdetétől lehetett tudni: Végelből – nyilván öntudatlanul – a próféta beszélt, amikor a vívódva, de annál hangosabban megfogalmazott eszmék kényszerű elárulását jelezte művében. Senki sem akadt ui. a jugoszláviai magyar értelmiségiek között, aki a fordulat után is kiállt volna a korábbi eszméi mellett. A bíróságon pedig még kevésbé volt értelme egyenesen beszélni. Képmutató önkritika és mellébeszélő megalkuvás – ez volt az egyedül járható görbe út.

FELSZÍNEN A NEMZETI ELLENTMONDÁSOK (1966–1971)

A szerb nacionalista front

A jugoszláv közéletben általában távol volt egymástól az elmélet és a gyakorlat. A szó társadalmi értelmében a délvidéki magyarság körében felnőtté válni: ez e távolság tudomásulvételét jelentette. Hiába alkalmazkodott tehát, pl. a politikus Rehák László kezdettől fogva a JKP érdekeihez, hiába volt magatartása hosszú éveken át lényegében magyarellenes, hiába vannak az államalkotó nemzet javára félrevezető adatok a nemzeti kisebbségekről, illetve nemzetiségekről szóló monográfiájában, ha az alkotmány, s részben a törvények szellemében a deklarált nemzetiségi jogok érvényesítése mellett kardoskodva: bukásra van ítélve. Vagyis maga a jugoszláv hatalom nem csupán nem szavatolja az önmaga által meghirdetett jogok érvényesítését, hanem akadályozza is azokat, amikor nem vonja felelősségre elveinek szabotálóit, elvszerű képviselőinek akadályozóit.

Konkrétan Rehák esetében ez azt jelenti, hogy a tudós politikus az Újvidéki Egyetemet bírálva hasztalanul igyekezett érvényt szerezni annak a gondolatnak, amelyet – az időszerű jugoszláv szellemiség bátorítására – saját maga is meghirdetett a könyvében. Nagyon fontos tételről van szó, nemhiába választja ki és közli az Új Smposion a 23. számában. Az idézet különössége az új törekvések által addig megvetett regionalizmus pozitív fölfogásában és a nyugati országok – akaratlanul is – követendő példaként való említésében van. „*A regionális érdek, a regionalizmus nemcsak a múltra tartozik. A korszerű társadalmi feltételek között is létezik és jelentkezik. A korszerű folyamatok a nyugati országokban is időszerűvé teszik, s az osztályerők különböző megoszlása alapján különböző társadalmi tartalommal telítik. A regionalizmus időszerű Olaszországban és Franciaországban, és bizonyos mértékben az Egyesült Államokban is – nem említve a flamandok és a kanadai franciák már ismert követelményeit és törekvéseit, amelyek nem szoríthatók a regionális érdek és a regionalizmus fogalmába.*" Vagyis a rossz értelemben vett tájjelleg a nemzetiségi követelések által is megszűnhet. Méghozzá Nyugaton is!

Jugoszláviában azonban inkább csak elméletben. Mert Rehák anyanyelvvédelmi megnyilatkozása bűnnek, nacionalizmusnak bizonyult az újvidéki és belgrádi nemzeti kommunisták mércéjén. Pedig pusztán azt tette szóvá a Központi Vezetőségben, hogy „*...a Novi Sad-i Egyetem nem idomult kellőképpen ahhoz a körülményhez, hogy a többnemzetiségű Vajdaságban működik. Ez pedig, úgy véljük, azt jelenti, hogy nem nyitott például lektorátusokat a nemzetiségek nyelvén a jogi, a mezőgazdasági és más karokon, amelyeknek szakemberei, az egyetemről kikerülve, jelentős számban kétnyelvű területen működnek, illetve csak kellene hogy működjenek. A Bölcsészeti Kar megannyi katedrájának hallgatói ugyanígy nélkülözik a lektorátust, holott később a nemzetiségiek nyelvén is adnak elő az iskolákban szaktantárgyakat. Nincs rendezve az a kérdés, hogy adott esetekben lehet-e nemzetiségi nyelven is vizsgázni...*" (MSZ, 1967. III. 2.)

Noha Rehák állításának igazságához aligha fér kétség, mivel az általa közölt adatok (az SZKSZ KV 8. plénumán) nem voltak pontosak, lehetőséget ad a szerb nacionalisták támadására, arra, hogy egészen másról folyjon a vita. Pedig a Kar Rehákhoz intézett levelében nem mellékes, hanem lényegi pontatlanságok vannak (MSZ, 1966. XII. 29.). Nem igaz, pl., miszerint a Magyar Tanszék már 1956-ban megalakult, s az is hazugság, hogy a „fakultás igyekezetével" hozatott létre, annál is inkább, mivel éppen az Egyetem szabotálta egészen 1959-ig a fölállítását, a doktori diplomával rendelkező szakemberek hiányára hivatkozván. Az eset viszonylag nagy publicitást kap a szerb lapokban (különösen a Književne novine támadja perfid módon a tudós politikust), aminek az a következménye, hogy Rehákot éretlen nacionalistaként, valótlanságok állítójaként, Jugoszlávia tekintélyének lejáratójaként bélyegzik meg. Megakadályozni igyekeznek Rehák jelölését a Szerb Szocialista Köztársaság Tanácsába, demagóg módon olyan látszatot keltve, mintha a választói bázis csalódott volna pártfogoltjában. Valójában a tanácstagok utasították el Rehákot minimális szavazattöbbséggel.

A tudós politikus utóbb, immár az európai új baloldal társadalmi erejéről, sőt igazságáról is meggyőződvén, levonja a konzekvenciát, s érezhetően őszinte önkritikát gyakorol, amikor eretnek módon (igaz közvetetten) bejelenti az érvényben lévő állampedagógia csődjét: „*Mi, durván szólva, anacionális elemeket vagy nacionalistákat nevelünk.*" (ÚS, 1968. 35. sz.) Majd hozzáteszi: a nemzetiségi tanszékek nem lehetnek fülbevalók az újvidéki szerb egyetemen, pusztán azért, mivel az Alkotmány nem nyújt garanciát a nemzetiségi jogok megvalósítására.

E botrányt Utasi Csaba elemzi meggyőzően az Új Symposionban (1967. 24–25. sz.). Ő nevezi farkas-filozófiának azt a magatartást, amely hibavadászként és egyeduralkodóként likvidálja azokat, akik nem felelnek meg a leplezett államnacionalizmusnak. Jellemzően a folyóiratnak ez a száma – önvédelemből – közli a JKSZ Végrehajtó Bizottságának 1959-es határozatait a nemzeti kisebbségek kérdéseiről.

A jugoszláv állampolitika sajtóbeli hangadóinak ez az aljassága szóra bírta azokat, akik addig – a demokrácia hiánya miatt – kénytelenek voltak átsiklani a megaláztatásokon. Bosszújukat korábban annál hevesebben töltötték ki – a saját (tehetetlen) fajtájukon: provincializmus, politikai korszerűtlenség, hagyományos ízlés és giccs ürügyén. Most végre, egy húron pendülve az ország központjaiban mindinkább nekibátorodó, anyagi nyomortól és fiatalos szolidaritástól egyaránt űzött diáksággal, a növekvő nélkülözésében sztrájkolni kezdő munkássággal, megmondhatják a magukét.

Ezt teszi Gerold László is, mikor egész sor jugoszláv alkotó műve ellen tiltakozik, amelyek a magyar nőt az erkölcsi alsóbbrendűség jelképeként kezelik (ÚS, 1967. 28. sz.). Jellemző azonban, hogy a kritikus a folyóirata „haladó hagyományát" folytatva, valójában az addigi előítéletek foglyaként, a Herceg Jánossal való addigi konfrontálódás megerősítésére is fölhasználja az alkalmat. Az író ui. a 7 Napban, Gerold írása kapcsán, de a saját tapasztalatai alapján a társadalmi valóságanyag szerint kezeli a problémát. Gerold válaszában ez ellen öntudatosan tiltakozik (ÚS, 1968. 35. sz.). Tartsa meg Herceg a couleur locale-ját saját magának! – sugallja. Különösen az bosszantja, hogy Herceg a provincializmus vádját is vállalná, csakhogy föltárhassa a vidék ellentmondásait, az emberek kiszolgáltatottságát. Gerold azonban a nemzedéki elkötelezettsége miatt nem adhatja át magát az ilyen, előítélettől mentes empátiának (a nagy irodalom és a tartós kultúra alapfeltételének).

Megalkuvás

Bosnyák István tartózkodik a nemzetisége ügyében való elhamarkodott állásfoglalástól. A Rehák-eset jelentette számára az eszméltető sokkot: naivitás volt korábban valóságnak tekinteni az állam hirdetett belpolitikai elveit. A harcos publicista kemény tartásának puhulása azért meghökkentő, mivel „bölcsességre" int. Szerinte: „*...ha valahol szükséges, akkor a nemzetiségi »ügyekben« hatványozottan szükséges kivárni a szólásra maximálisan alkalmas időt, a nemzeti acsarkodás elcsendesedett, lehiggadt pillanatát, hogy a legjobb, legelvszerűbb revoltáló szándék is ne váljon a maga ellentétévé, ne legyen akaratlanul is a mítosz éltetője, szítója...*" (ÚS, 1967. 24–25. sz.) Hogyan lehet vajon az igazságkeresés, a jó értelemben vett önérvényesítés vállalását egy napon említeni az agresszív nemzeti öntudattal, az emberben továbbélő, béklyózott vadállat fölszabadításával? Ki állíthatja azt, miszerint – akár önvédelemből is – indulattal, tehát acsarkodva kell viszonozni a gonosz támadást? Lehetett-e vajon egyetlenegy ember is a jugoszláviai magyar sajtóban a második világháború után, aki dühösen „nekiment" volna a nemzet-

köziség vörös színe és sarlókalapácsa (valamint Sztálin, illetve Tito képe) mögött továbbélő, gyógyítatlan kisebb-, illetve felsőbbrendűségi érzésből fakadó délszláv (elsősorban szerb) sovinizmusnak? Valójában nem ez az akadály hátráltatja meg Bosnyákot a Rehák-vitában való naprakész részvételtől, hanem az, amiről nem illik beszélnie: a megbélyegzéstől, a szakmai haladás JKSZ általi akadályozottságától való félelem.

Aki egyébként a nemzetiségi kultúrát léte egyik fő értékeként kezeli, az nagyon jól tudja: a vasat addig kell ütni, amíg meleg – jóllehet fennáll a lehetőség, hogy a magas hőfokon megsérül a kovács keze. Valóban nem vonható kétségbe: „*kivárt, lehiggadt pillanatban... el lehet mondani mindazt, ami most egy magánszemély magánvéleményeként hat, akkor pedig... akaratlanul is általánosabb és negatív, mert kedélyeket szító jelentőséget kaphatott volna*". Bosnyák azonban „bizonyítványmagyarázás" közben megfeledkezik róla, hogy a téma időszerűségének pillanatában, tehát akkor és ott – a magyarokat régóta jellemző higgadtsággal – kellett volna kimondani az igazságot, amikor és ahol talán kirakatper is indult volna néhány becsületes értelmiségi ellen, de a botrány lehetséges növekedése, kellő áldozatok árán, minden bizonnyal előrébb lendítette volna a nemzetiségi lét problémáinak megoldását, amiről különben utólag legfeljebb csak beszélni lehet, a leghalványabb reménye nélkül annak, hogy jóra fordul a helyzet.

Ebben a viszonyulásban meghökkentő módon egy olyan heves vérmérsékletű és etikusan elkötelezett publicista kerül szembe önmagával, mint Bosnyák István. Nagyfokú önámítás ui. azt állítani, hogy „*néha tudatosan is vállalni kell az általánosabb szempontú, az esetleges negatív hatással is számoló taktika elsőbbségét az individuális etikával, személyes erkölcsi imperativusokkal szemben*". Az individuális etikának – legalábbis érett, céltudatos ember esetében – csakis olyan megnyilatkozásmódja lehet, amely fölöslegessé teszi a csak személyes emberi érdekből fakadó taktizálást. Ezt egyébként maga Bosnyák István is bebizonyította már a következő évben, de később is, amikor, az Újvidéki Egyetem elöregedett pártbürokráciájával szembehelyezkedvén, elmarasztaltatott ugyan, de igazságát még azok is rokonszenvesnek találták, akiknek szellemét nem hatotta úgy át az új baloldal etikája, mint az övét. Csakhogy e lépés megtételéhez az egyetemistatüntetések adta lökésre, a tényleges megújhodás reményének visszatérésére, ismételt közösségi kitárulkozásra volt szükség.

Bosnyák társadalomerkölcsi radikalizálódására már a következő év elején sor kerül. Az írók stražilovói találkozóján nyíltan kijelenti: nem a nemzetiségek a kulturálisan elzárkózók, hanem a nemzetek (ÚS, 1968. 35. sz.). A jugoszláviai magyar irodalom eddig fogyasztója és közvetítője volt a jugoszláv irodalomnak – állítja Bosnyák, aki az általa is átszenvedett Rehák-eset után aligha ragadtatja magát túlzásokra. Az általa ismert tények szerint a nyolc év alatt kiadott kétszáz

könyv fele jugoszláv (!) s csupán hatvan (jugoszláviai) magyar. A Brionin vereséget szenvedett (rankovićista) erők nem akarják belátni, miszerint minden háború utáni vajdasági magyar nemzedék jugoszláv beállítottságú, viszont az ország művelődési központjaiban csak a magyarországi irodalomról tudnak – egy keveset.

Haladásnak kell tekintenünk a publicistának azt az engedményét, amely az idősebb írónemzedékek jugoszlávságát is elismeri. Ugyanakkor az egyik régi nemzedéki előítéletéhez való ragaszkodás is szembetűnik. Bosnyák (és nemzedéktársai) még mindig képtelenek megérteni azt (amit egyébként Herceg János mindig is tudott), hogy a belgrádi, zágrábi és ljubljanai potenciális olvasóközönséget (a pártfunkcionáriusokat nem számítva) nem a velük közös, hanem a tőlük eltérő érdekli. Nem az irodalmi jófiúság, hanem a látás függetlensége. A (látszólag) provinciális, mellékes, szeparatista, nacionalista, konzervatív, ellenforradalmi, fasiszta stb. Egyszóval az, ami ezeket a többé-kevésbé mégiscsak balkáni központokat elgondolkodtathatná róla: mit tanulhatnának az ország magyar irodalmából. Annak a sorsból következő mélységélménynek és a vele adekvát formának megfelelően, amelyre Párizsban sincs példa, s ezért az ottani legfelelősebb értelmiségiek talán méltóképpen értékelni tudnák, ha tudomásukra jutna.

Mindez azt jelenti, hogy ez az együtthaladás-bizonyítás még mindig nagynagy kisebbségi komplexust takar. Azt a megoldatlan kényszerhelyzetet, amikor a fiatal értelmiségi más akar lenni, mint amilyen legbelül, az elmélyültebb emberismerőben azt a benyomást keltve, mintha a Symposion-kultúra nemigen lenne több jó szándékú képmutatásnál, mások ellen támadó önerőszaknál. Hangadóinak lelkivilágát kimondatlanul még mindig azok a (gyermekkori-kamaszkori) élmények terhelik, amelyeket (akár kincsesbányaként is) földolgozni kellene, nem pedig – másoknak: „vidékieseknek", „konzervatívoknak", „nacionalistáknak" tulajdonítva azokat, tehát a belső drámából külső cirkuszt csinálva – görcsösen és haszontalanul tiltakozni ellenük. Mindezt nem tudva (nem akarva tudni?) Bosnyák (kimondatlanul a nemzedéktársai nevében is) írótársai számára a megszolgált fizetség minimumát, a jogosnak vélt díjakat követeli.

Korlátok közötti nekibátorodás ez, önmagát vállaló, jugoszláv módú európai megnyilatkozás. Azonban különösebb kockázat nélkül. Ugyanúgy, mint akkor, amikor a Tóth Lajos (MSZ, 1968. V. 6.) által indított, magyar diákok elszerbesedését fájlaló vitához szól hozzá Bosnyák (MSZ, 1968. V. 15.), s a pedagógus szakközpontúsága, valamint a hozzászóló, öntudatra apelláló Burány Nándor ellenében a hivatalos utópiának ad hangot. Azt a közhasználatban levő jugoszláviai magyar vezető-értelmiségi klisét ismétli meg, amely szerint – az ő szavaival – „*Ha majd nem az* elveink *elsősorban, hanem a* mindennapi társadalmi gyakorlat, *a többnemzetiségű közösség* mindennapi tényleges szükségletei *bizonyítják a szülőknek, hogy a gyerek szerb iskolába járva sem boldogul majd jobban, mert a magyar*

nyelvtudás és egyetemen szerzett képesítés éppen olyan társadalmi követelmény, mint a szerbhorvát nyelven szerzett, akkor nyilván jóval több szülő íratja majd gyermekét magyar tagozatra." (**Balkáni krónika**, 1998. II. k. 37. p.)

Sajnos, egyedül a nemzetiségi jogokat illetően kell kivárni (ha egyáltalán lesz még akkor magyar gyerek), hogy a társadalmi lét kialakíthassa az anyanyelvű iskoláztatás tudatát. A gondolatnak – az állam-nacionalista logika szerint – csupán a munkásosztály és az őket képviselő politikusok esetében szabad, sőt kötelező visszahatnia az uralkodó viszonyokra. Az anyanyelvvédelemnek nincsen ilyen joga, hiszen – az államparanoia kifejezetlen tudatában – csupán egy lépésre van tőle a szeparatizmus, a nagyhatalmaktól összetákolt állam egységét virtuálisan fenyegető, hivatalosan nacionalizmusként megbélyegzett erő.

Az Új Symposion öntudatosodását a Rehák-eset késlelteti. Habár Utasi Csaba ennek kapcsán ki merte mondani az alapvető igazságot a nagyszerb erőszakosságról, az egyedül egészséges megoldást ő sem ismerheti föl. Irodalmi ember létére ő is – nem túl messze a vulgármarxistáktól – a gazdaságot részesíti előnyben a kultúrával szemben: „*Ma gazdasági reformunk áll az érdeklődés középpontjában, de eljön az az idő, amikor a kultúra kérdései is előtérbe kerülnek.*" (ÚS, 1967. 24–25. sz.) S ezt az egy-két évvel korábban még radikálisan szellemi (!) célkitűzésű folyóiratban olvashatjuk az európai egyetemista mozgolódások előestéjén!

Ebből aztán természetszerűleg következik az, hogy – az anyagi érdeket előtérbe helyezvén, tehát véletlenül sem akarván a magyarságot annak szülővidékéhez szeparálni (minthogy a gyarapodás és az országos szocialista terv teljesítése a fő) – Utasinak a magyarokat először a „nemzetiségek" szélesebb jelentésű fogalomkörébe kell bementenie, majd ilyen formában róluk is meg kell állapítania: „*A nemzetiségek számbeli kisebbsége leszűkíti nyelvük használhatóságának a körét, és ez az objektív körülmény is hozzájárul ahhoz, hogy körükben hasznossági elvek alapján másodrendűvé váljék az anyanyelvük.*" Mintha a Symposion-mozgalom nem éppen az „öregek" által túlbecsült „objektív körülmények" és „hasznossági elvek" ellenében jött volna létre! Mintha egy következetes symposionistának az időközben megváltozott körülmények között nem az anyanyelv és a nemzeti (nemzetiségi) önazonosság védelme lenne összehasonlíthatatlanul fontosabb a bürokrácia hatalmi érdekből fakadó elképzelésénél!

A folytatás a Symposion-mozgalomnak azt a zsákutcáját jelzi, amelyből olykor már-már teljesen kihátrált, de amelybe mégis visszakényszerítette az ottani állami védettségének a vágya: „*Mi a teendő? Követeljenek maguknak közép- és főiskolákat, egyetemeket stb., ahol anyanyelvükön hallgatnának minden tantárgyat? Nem! Először is: ki pénzelhetné azokat az intézményeket? Másodszor: vajon hova lennének a kikerülő szakemberek, mit kezdenének egynyelvű, tehát egyoldalú képesítésükkel? Harmadszor: az iskoláztatás teljes anyanyelvűsítése bezárkózáshoz vezetne, a bezárkózás*

nacionalizmust eredményezhetne, vagy ha azt nem is, de a jugoszlávság tudatának teljes kibontakozását egészen biztosan gátolná." Katasztrofális! Mintha a fővárosi szerb nacionalizmus üzenne ellentmondást nem tűrő tézisszerűséggel.

Utasinak nem szabad arra gondolni, hogy a Jugoszláviában élő magyarok mint szorgalmas emberek fenntarthatnák a saját iskoláikat, ha kellő összefogásuk után az államkassza lemondana az erőszakkal eltulajdonítottak jelentős részéről. Minthogy egy teljesen magyar nyelvűvé tett oktatás inkább serkentené, mint fölöslegessé tenné a szerb nyelv tanulását, mivel az új törvények a magyarlakta helységekben kötelezővé tennék a szlávok számára a magyar nyelv elsajátítását, a magyar szakembernek valamely szerb többségű vajdasági településen sem lenne nehéz föltalálnia magát. Aki viszont eleve messzebbre vágyik, az miért ne iratkozna szerb iskolába? Vagy miért ne tanulhatna meg utólag tökéletesen szerbhorvátul?

Továbbá: a teljes anyanyelvűsítés a szó lélektani értelmében is alapföltétele az ember lelki-kulturális fölszabadulásának, végső soron a testi egészségnek is. Tehát annak, amit Utasi Csaba párt-, illetve államvédelmi okokból elutasít, a „jugoszlávságot", az állampolgári hovatartozást szellemi abszolútumként tisztelvén. Azt a jugoszlávságot tehát, amely – nála is és Bosnyáknál is – az anyanyelvet, a tényleges egyenrangúságot, a lelki (és testi) egészséget a gazdasági érdekek, a társadalmi viszonyok függvényeként kezeli, és – lekezeli.

Görcsös önvédelem

A délvidéki magyar érdekek a mindinkább egymásnak feszülő szerb és horvát érdekek árnyékába kerülnek. A szerbeknél az önistenítés kultusza van kialakulóban. Olyannyira, hogy Burány Nándor nem győzi türelemmel, és megbírálja Boško Petrovićot, aki az újvidéki Letopis c. folyóiratban agyondicséri a szerbeknek az egyesülésben és haladásban betöltött szerepét (H, 1968. 10. sz.). Burány az emberi illemtan egyik alapszabályára kénytelen figyelmeztetni a szerb írót: öndicséret helyett várjuk meg inkább mások méltánylását.

Hornyik Mikósnak, aki néhány hónap múlva kerül a Képes Ifjúság c. hetilap élére, hasonló gondokkal kell küszködnie. Az SZKSZ Központi Bizottságának plenáris üléséről készített jegyzetében (KI, 1968. VI. 8.) azoknak a kommunistáknak ad igazat, akik szembeszállnak a magyarok állítólagos nacionalizmusa és autonómiakövetelése ellen tiltakozó Dobrica Ćosićtyal, s azt sem hiszik el neki, hogy a szerb népnek igaza van, amikor – állítólag – „*nincs megelégedve fejlődésével, helyzetével és a hozzá való viszonyulással. A szerb nép rezignált, nemzeti és történelmi méltóságában megbántva érzi magát, mert az ország több vidékén aggasztó szerbellenes*

hangulat érezhető." – „*Kígyóméreggel kígyóméreg ellen?*" – teszi föl a kérdést Hornyik. Viszont joggal ad igazat Mirko Tepavacnak, aki szerint Kosovo az albánok bölcsője is, s ennek dacára ők is elköltözködnek onnan. „*A baj ott kezdődik* – mondja a politikus –, *amikor nemzeti lényünket megtesszük nacionalista abszolútumnak*."

A magyar kultúrérdek és a szerb nacionalizmus összecsapása ez idő tájt abban a vitában kulminált, amely Topolyán zajlott akörül, hogy vajon a gimnázium fölveheti-e Hadzsi János nevét. Hogy az események igen hatásosan kerültek a nyilvánosság elé, az Podolszki Józsefnek, a Képes Ifjúság újságírójának köszönhető, aki rendkívüli alapossággal kutatta föl a tényeket. Bátran mutatott rá: a szerbeknek nem az számít, hogy Hadzsi, a neves orvos annak idején a szerbeket is gyógyította, hanem, hogy az utódai melyik oldalon álltak a háborúban (1969. IV. 9.). A teljesebb igazságot Pósa Rózsa derítette ki, akinek adatai szerint Hadzsi görög származású magyarországi pravoszláv volt, és szerb nőt vett feleségül. A fia szintén orvosként működött, ám a fasiszták a kommunista rokonszenve miatt üldözték (KI, 1969. IV. 16.).

Eszerint tehát valóban nacionalizmus rejtőzött az állítólagos demokráciaigény mögött – ahogyan Podolszki jelezte írásában. Akkor is (vagy annál inkább?), ha a topolyai gimnázium tanulóinak többsége (is) szerb, illetve montenegrói nemzetiségű. S ennek a nacionalizmusnak a gyökere is elárulja magát. Azok a délszlávok, akik szüleinek többsége nem is a Délvidéken született, s akik a jövő jugoszláv társadalma elitjének készülnek, csupán azt a kultúrát képesek vállalni, amelyet magukkal hoztak. Hogy ez hegyvidéki és sokban törzsi jellegű, s hogy alig van köze az internacionalizmushoz (amely egyébként központi fogalma a bemagoltatott eszmének), az eltörpül ahhoz a nehézséghez képest, amelyet a kelet-közép-európai kultúra magyar változatával való bensőségesebb ismerkedés jelentene. Ez erőfeszítéssel és reálisabb nemzeti önismerettel, a másság iránti fokozottabb toleranciával járna együtt. Amihez viszont legfeljebb azon telepesek ivadékainak van érzékük, akiknek gyermekkora a magyarok szomszédságában telt el, s így nem olyan gyógyíthatatlan bennük az egyébként folyamatosan gőggé, fölényérzetté alakuló kisebbrendűségi érzés, mint oly sok nemzettársukban.

A nemzeti kizárólagosság szavai ekkor egy latintanár, Milorad Pešić indulatai által fogalmazódnak meg. Még mindig a Ranković-féle nagyszerb jugoszlávizmus üzen az efféle kirúgó-gesztusokban: „*...a nemzeti egyenjogúság érdekében többet tenni, mint mi tettünk, nem lehet, és aki nincs megelégedve, az tudja, hol van Röszke és Kelebia*". A Magyar Szó riportere ebből arra kénytelen következtetni, hogy soviniszta nem lehet más, mint nemzetiségi, mert hiszen hová toloncolnánk a soviniszta szerbet, horvátot... A Pešić-féle gyűlölködő ember természetesen a magyaroknak a „népfelszabadító harchoz való hozzájárulásáról" sem hajlandó tudomást venni (1969. IV. 20.).

Nem is veheti tudomásul, mivel ő valójában – anélkül, hogy ezt akkor bárki is kimondhatta volna – rasszista alapokon áll. Mikor Podolszkinak azt mondja, hogy „*Maguk túl sokat foglalkoznak a nyelvvel. Én ezt nem értem, a nyelv kommunikatív eszköz, nem pedig nemzeti sajátság*" –, akkor ez még csak a megszokott primitív kommunista szállóige. Az önleleplezés a következőkben válik teljessé: „*Itt nagyon kevés a magyar. Ezek majd mindannyian szlávok, nézzenek csak körül. Hadzsi is az volt*." (KI, 1969. IV. 30.) Vagyis nem a kultúrája, a meggyőződése dönti el az ember nemzeti hovatartozását, hanem a származása, a vérsége. Egyértelműen arról a fasisztoid beállítottságról van itt szó, amely a két világháború közötti Jugoszláviában a kisebbségek hovatartozásának eldöntésére a névelemzést vezette be, Európa békeidejének egyik legkirívóbb embertelenségeként. A Pešić-féle faji voluntarizmus semmibe veszi az ember egyéniségét, s a törzsi szokások öntőformáiban újraalkotná azt. Ezt a magatartást csupán egy lépés választja el a parancstól: akinek nem magyar a vezetékneve, az kötelezően iratkozzon szerb tagozatra.

Pešić, persze, érdeke tudatában nem teszi meg ezt a lépést. (Végkifejletként így is áthelyezték, ahelyett, hogy becsületes példamutatással néhány évi börtönbüntetésre ítélték volna, miként, fordított esetben a magyar nacionalista – természetesen a „fasiszta" megbélyegezés kíséretében – járt volna.) Mi több, rezignáltság mímelésével beletörődött a magyarok „tisztességes másodrendűségébe": „*Mit tegyünk, ha a magyarok gyakorlatiasabbak, és olyan a hagyományuk, hogy jobban kedvelik a mesterséget, mint az iskolát*." Podolszkit az akkori körülmények akadályozták meg a következő négy kérdés fölvetésében: 1. Kiktől és mikor örökölték a montenegróiak és a szerbek a továbbtanulás hagyományát, illetve a szükségletének tudatát? 2. Mi a bizonyítéka annak, hogy a magyar fiatalokat a szüleik nem az olykor életveszélyes történelmi vargabetűket író délszláv kommunizmus miatti félelmükben, szűkös anyagi helyzetükben, korlátolt ösztöndíjszerzési lehetőségükben és a gyerekük majdani elhelyezkedése miatti nagy aggályukban nem adták középiskolába? 3. Mi az oka annak, miszerint az északi határon túl a magyar gyerekek – hacsak nem terhelt a sorsuk a szüleik vélt vagy valós politikai bűnei miatt – sokkal spontánabbul folytatják a tanulmányaikat, ha képességeik szerint arra érdemesültek? 4. Mi szükség van egy államnyelvű bürokratahálózat kiépítésére egy európai munkakultúrával még nem rendelkező országban, annak is azon a részén, ahol a fejlettebb munkakultúrával rendelkező őslakosság más nyelven beszél?

Az állampolitika visszamerevedése

A többségi lakosságot inkább csak elvben ösztönözte a politika a többnyire nemzetiségi őslakosság nyelvével, kultúrájával való megismerkedésre. Ha föltűnnek is olykor az iskolai tananyagban a nemzetiségi vonatkozások, elhanyagolható ismeretnek számítanak. Ennek következtében a szerbek és a montenegróiak leginkább a legfontosabbakat sem tudják a szomszédjaikról, akiktől sokat tanultak, s még több mindent el kellett volna sajátítaniuk.

E tájékozatlanság különösen a tudós vállalkozások ilyen jellegű föltűnő hibáin ötlik szembe. Például a Verbászról írott monográfián, amelyet Bordás Győző fölháborodottan ismertet a Magyar Szóban (1969. VI. 22.). Az említésre sem méltó nevű szerző (jóllehet: doktori fokozatú) csak forrásművekből ismeri a tárgyát, s többször téved, sőt hamisít is. A ruszinokat pl. egy kalap alá veszi az ukránokkal. A magyarokat mint állítólagos béres utódokat, iskolázatlanokat, többnyire munkásokat, kulturálisan igényteleneknek tekinti. A szintén verbászi Bordás sértődötten tesz szemrehányást az illető szerzőnek, hogy nem vesz tudomást a Művelődési Otthon ötventagú magyar amatőrszínházáról, amely 22 év óta évente egy-két bemutatót tart. Ezeken állítólag mindig szűknek bizonyult a 400 férőhelyes terem. Ugyanitt hatvantagú dalárda is van, s a zeneiskola tanulóinak 30%-a magyar. A „monográfia" szerzője nem titkolja örömét, hogy a lakosság 82%-a szláv, ami „*új és állami szempontból rendkívül pozitív tényt jelent*". Nem férhet hozzá kétség: itt a nacionalizmusnál többről, rosszabbról van szó, s ennek ellenére természetesen még szóbeli kritika sem érte a szerzőt, nemhogy bíróság elé állították volna.

A szerb soviniszta támadásoknak nincs se eleje, se vége. Úgyhogy végül Gál László kél a magyarok védelmére, tiltakozván a Jež c. szatirikus hetilapban megjelent **Šandorovo crveno tato** (Sándoré veres apája) c. humoreszk ellen, amely primitíven gúnyolja ki a magyarok gyávaságát, élősdiségét: a forradalomhoz való viszonyát. Gál Papp Pálra, Mayer Ottmárra apellál. Bevallja: ő is volt a Jež munkatársa. „*Szeretném..., ha eddigi munkásságomért nem kellene szégyenkeznem*" – mondja (KI, 1970. X. 14.).

Ha Gál – önnön emberségét rehabilitálva – önkritikus, akkor Bori Imre rezignált. Nem becsültük meg magunkat, értékeinket, ezért a szerbek lenéznek bennünket – írja ugyanennek a témának kapcsán. A cseléd a magyar lánnyal azonos a szerb irodalomban, a magyar nő, a vengerka a prostituált. A belgrádi televízió viszont – kényelemből – olyan magyar táncokat mutat be, amelyek láttán szégyenkezünk (MSZ, 1970. X. 17.).

Mivel a délszláv kommunista hatalom érdekeit lényegében nem sértik az ehhez hasonló fasisztoid kilengések, s az ifjúság ennek megfelelően állam-naci-

onalista szellemben nevelkedik, nem csoda, hogy Szabadkán a kis stadionban rendezett dalfesztiválon a közönség egy része kifütyülte a bemondót, amikor magyarul is üdvözölte a közönséget. Ez rosszallást váltott ki – kommentálja az esetet a Magyar Szó (1971. VII. 27.), „*mert... gyakran megismétlődő jelenség*". Így volt ez egy másik, hasonló rendezvényen is.

A 7 Nap (szabadkai hetilap lévén) már a címében is keményebb: **Soviniszták Szabadkán** (1971. VII. 30.), s magát a rendezvényt is kispolgáriság és primitívség okán elmarasztalja. A lakosságnak több mint fele magyar, s mivel az alkotmány megsértéséről van szó, a soviniszta csoport rendreutasítása rendőrségi feladat. Az esetre az Ekspres politika főszerkesztő-helyettese reagál (7N, 1971. VIII. 20.). Szerinte nevek említése nélkül néhány ember miatt nem lehet elmarasztalni egy sztárokkal fémjelzett, és sok helyen sikeres fesztivált. Ugyanabban a számban a 7 Nap is – még egyszer – reagál az esetre. Okosan azt állítja, miszerint nem a kifütyülés az igazi baj, hanem az, hogy sem az Ifjúsági Szövetség, sem a Szocialista Szövetség nem tette szóvá. Ehelyett a Kommunista Szövetség Községi Választmánya közleményt adott ki, amely szerint nekik nem az a dolguk, hogy nacionalistákra vadásszanak, hanem a nemzetek és nemzetiségek egyenlőségének realizációja. Azt persze nem közlik: miként lehet ezt elérni, ha a föltűnően rossz eredményektől (önkritikát gyakorolva!) nem határolják el magukat.

A 7 Nap a belgrádi lapok közül csupán a NIN véleményét tartja korrektnek. A Večernje novosti és a Borba a 7 Napot és a Magyar Szót vonja felelősségre, hogy egyáltalán szóvá tették a kifütyülést, amely nem érdemel figyelmet. Ez a demokráciát korlátozó nagyszerb állam-nacionalista vonal a rankovići politikának szeretne folyamatosságot biztosítani.

S ezeket a gépiesen rosszindulatú állásfoglalásokat többnyire másodkézből, janicsárszájból származó információk alapozzák meg. Ti. még az újvidéki szerb értelmiségiek között is alig akad magyarul olvasó, nem Belgrádban! Nem csoda tehát, hogy – Gerold László cikkének (ÚS, 1971. 71–72. sz.) tanúsága szerint – az új (szabadkai) magyar folyóirat indítása kapcsán nem csupán a Večernje novosti, hanem a NIN is teljesen tájékozatlanul foglal állást a magyar kultúra ügyében. Így kiálthatják ki túlreprezentáltnak a magyarokat a nemzetiségi struktúrában. S emiatt hangoztatják Reháknak a főszerkesztői szerepre való alkalmatlanságát – s egyáltalán: a folyóirat fölöslegességét.

Ezek után nincs mit csodálkozni azon, hogy az ügyészség elkobozza az Új Symposionnak azt a számát (1971. 76. sz.), amelyben Rózsa Sándornak a rendszert helyenként élesen bíráló tárcanovellája jelent meg **Mindennapi abortusz** címen. Rózsa utóbb bíróság elé is kerül, sőt – elrettentés céljából – föltételes börtönbüntetésre ítélik pusztán azért, mert szellemes formában megírta az igazságot. Az akkor tapasztaltak után vajon ki kételkedhetett a következő kijelen-

tés igazságában: „*Tulajdonképpen mi is négerek vagyunk... magyar bőrű négerek. Ha bemész egy üzletbe, és magyarul beszélsz, ugyanúgy nem szolgálnak ki, mint a feketét Amerikában. [...] A magyar munkásról két bőrt húznak le... először azért, mert munkás, aztán azért, mert magyar.*"

A Rózsát (és társait: Tolnait mint figyelmetlen fő- és felelős szerkesztőt, valamint Miroslav Mandićot, a Tito személyét a 77. Új Symposion-számban kifigurázó költőt) elítélő bíróságnak eszébe sem jutott ellenőrizni: mi az igazságfedezete Rózsa állításának (és a Mandić által gúnyolt líderkultusznak). S annak sem: vajon nem volt-e Tolnai Ottónak alapvető erkölcsi kötelessége a lényegre tapintón bíráló szövegek közlése. Még akkor is, ha a perbefogottak az ügyvédi rábeszélésnek megfelelően ahelyett, hogy fölhasználták volna az alkalmat, s a földkerekség legkisebb zugába is elhallatszó nyíltsággal vágták volna a bürokráciát képviselő bírák szemébe az igazságukat – magyarázkodással, mellébeszéléssel a fölmentésnek vagy legalábbis legcsekélyebb büntetésnek a kiravaszkodását vállalták céljukként. Ez sikerült is nekik. Tolnai Ottó, jóllehet sohasem tudott teljes közösséget vállalni a nemzetiségével, a tekintélyét alapozta meg azzal a föltételes börtönbüntetéssel, amit a bíróságtól kapott. Mártírként szerepelhetett abban az ügyben, amelyhez – nemegyszer saját maga is bevallotta – nem volt igazán köze.

Külföldről aligha érezhetők a jugoszláv kommunista visszarendeződés jelei. Ezért megbocsátható Varga Lajosnak az a jó szándékból fakadó naivsága, amely – a Képes Ifjúságban megjelent cikkének (1971. IX. 15.) tanúsága szerint – a széttagolt magyarságot a közép-európaiság, Németh László szellemének jegyében egyesítené. Annál is inkább, mivel nyilvánvalónak érzi, hogy az írástudó számára „*az Ómagyar Mária-siralom és Nagy László közötti történelem a népek testvériségére tanító iskola*". Varga szerint a guevarizmus kozmopolita (azaz Tolnai-féle) szellemével ellentétben az első közös fórum a Képes Ifjúság lehetne, azután pedig egy folyóirat, végül antológia Újvidéken vagy Budapesten.

Az utópikus javaslatra a jobb realitásérzékű Podolszki válaszol, mondván: az öncenzúra, a napi politikai totalitarizmus idején nincs objektív lehetőség a különben gyönyörű plátói eszme megvalósítására (KI, 1971. X. 22.).

A SZERZŐRŐL

Vajda Gábor 1945-ben született a délvidéki Bácsfeketehegyen (Feketicsen). 1964-ben a szabadkai vegyészeti technikumot fejezte be, majd 1969-ben az újvidéki Magyar Tanszéken szerzett magyartanári oklevelet. 1969-től az újvidéki Hungarológiai Intézet kutatóasszisztense és a belgrádi Filológiai Egyetem posztgraduális fokozatán világirodalmat és nyelveket tanulmányozott. Itt érdemelte ki 1973-ban a filológiai tudományok magisztere címet LUKÁCS GYÖRGY REALIZMUS-ÉRTELMEZÉSE c. dolgozatáért. 1974-től 1977-ig Kázmér Ernőt, a világirodalom, a szlovákok, a délszláv népek és a magyarság kultúrájának közvetítőjét kutatta. 1978-ban elhagyta a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetét (ahol 1974–1977 között a világirodalmi gyakorlatokat is vezette), és a topolyai hivatásirányú középiskolában kulturológiai tárgyakat tanított. 1977-től kezdve öt évig a Magyar Szó heti irodalomkritikusa. 1980–1996 között a Vajdasági Írószövetség tagjaként szabad művészi státusban volt.

HALÁSZ GÁBOR KRITIKAI FEJLŐDÉSE c. doktori értekezését (1981) az újvidéki Bölcsészettudományi Karon, két budapesti professzor (Bodnár György és József Farkas) jelenlétében védte meg. A délvidéki magyarság egzisztenciális kérdéseivel összefüggésben vizsgálja az irodalom és a kultúra jelenségeit. 1993 óta A DÉLVIDÉKI MAGYARSÁG ESZME- ÉS IRODALOMTÖRTÉNETE c. monográfián dolgozik, kezdetben a Pro Renovanda Cultura Hungariae, később az Arany János Közalapítvány támogatásával. E kapitális munkából az 1945-től 1989-ig terjedő két rész készült el.

1989-től Szabadkán él, ahol 1991-ben Szabad Líceum elnevezéssel művelődési vitafórumot alapított, amelyen eddig több mint 240 előadást szervezett. 1996-ban munkaviszonyba lépett a szabadkai Város Könyvtárban. 2001-től szerkeszti az Aracs Társadalmi Szervezet segítségével indított Aracs című közéleti folyóiratot. 2002 óta az MTA köztestületi tagja. Tevékenységet fejt ki a Vajdasági Magyar Tudós Társaság és a Magyarságkutató Tudományos Társaság civil szervezetek munkájában. A délvidéki magyar civil társaságok oktatásügyi akcióbizott-

ságának elnöke. A zentai Térzene és a szabadkai Pataki László irodalmi társaságok, valamint a Zürichi Magyar Történelmi Egyesület alelnöke.

A 80-as évek végéig több mint ezer cikket, kritikát, tanulmányt közölt a vajdasági lapokban, folyóiratokban és a rádióban. A 90-es években főleg Magyarországon a Hitelben, a Magyar Naplóban, a Kortársban, a Poliszban, a Magyar Fórumban, az Életünkben, a Honismeretben, a Világszövetségben, az Alföldben, a Tiszatájban, a Forrásban, az Új Holnapban, a Magyar Életben, a Szivárványban, valamint a Tokaji Írótábor évkönyveiben közöltek tőle kritikákat, tanulmányokat.

Tagja a Magyar Írószövetségnek. 2002 óta résztvevője a budapesti Kráter Műhely és Polisz folyóirat által szervezett, Kárpát-medencei Keresztkötődések címen tartott multietnikus tanácskozásoknak. Szerbül, horvátul, németül, angolul és franciául olvas.

Könyvei

1. **Kázmér Ernő szellemi arca** *(monográfia).* Forum, Újvidék, 1980
2. **Források és partok** *(tanulmányok, kritikák).* Forum, Újvidék, 1983
3. **Ács Károly** *(kismonográfia).* Forum, Újvidék, 1984
4. **A magyar irodalom a Délvidéken Trianontól napjainkig.** Bereményi, Budapest, 1995
5. **Lefojtottság** *(kritikák).* Életjel, Szabadka, 1996
6. **A muszáj-Herkules. Tanulmányok Szenteleky Kornélról.** Életjel, Szabadka, 1997
7. **Visszaidegenedés** *(esszék, vitacikkek).* Püski, Budapest, 2000
8. **Próza és idea** *(kritikák, esszék).* Logos, Tóthfalu, 2003

RÖVIDÍTÉSEK

D – Dolgozók
E – Együtt (Újvidéki Rádió műsora)
H – Híd
HITK – Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei
HK – Hungarológiai Közlemények
7N – 7 Nap
I – Ifjúság
ISZ – Ifjúság Szava
KI – Képes Ifjúság
MG – Misao-Gondolat
MKÚ – Magyar Képes Újság
MSZ – Magyar Szó
N – Napló
NO – Népoktatás
SZV – Szabad Vajdaság
ÚR – Újvidéki Rádió
Ü – Üzenet

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása
A Matica srpska Könyvtára, Újvidék

821.511.141(497.11).09"1945/1972"
323.15(=511.141)(497.113)"1945/1972"
323(497.113)"1945/1972"

VAJDA, Gábor
Remény a megfélemlítettségben : A délvidéki magyarság eszme- és irodalomtörténete : (1945–1972) / Vajda Gábor. – Szabadka : Magyarságkutató Tudományos Társaság, 2006 (Újvidék : Verzál). – 503 p. ; 24 cm

Példányszám: 500. – A szerzőről: 501–502. p.

ISBN 86-85221-07-2

a) Mađarska književnost – Srbija – 1945–1972 b) Mađari – Vojvodina – 1945–1972 c) Vojvodina – Političke prilike – 1945–1972

COBISS.SR-ID 214253831